

Константин Јиречек

ИСТОРИЈА СРБА

Превео
ЈОВАН РАДОЊИЋ

**ПРВА КЊИГА ДО 1537. ГОДИНЕ
(Културна историја)**

Друго исправљено и допуњено издање

Све грешке из ERRATA CORIGE (приложене у књизи) су унесене тј у књизи је све исправљено.

НАУЧНА КЊИГА

Издавачко предузеће народне републике Србије

БЕОГРАД 1952

Штампарија и књиговезница "Научна књига", Космајска 28

Тираж: 6.000 примерака

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

II ДЕО

Увод

I. Период Немањића (1171-1371)

Прва глава:

- Државно право и државна управа.
- Владалац и његов двор
- Име државе (Servia, Sclavonia, Rassa),
- Назив земља и набрајање њених делова у владарској титули,
- Жупе,
- Крајина, Крајиште,
- Државне границе и њихове промене,
- Престонице и дворови,
- Владалац: велики жупан, доцније краљ, за тим цар,
- Династија и ред наслеђа; државни знаци и крунисања,
- Дворски поредак, западнога и источнога порекла; најзад рефлекси римскога и византијскога царског култа,
- Измене у владарској титули све до прогласа царства (1347),
- Управни чиновници: жупани, севастии, ђефалије; кнезови,
- Чиновници у жупама: сатник, казнац (camerarius), доцније прахтор (порезник),
- Почети и развој дворских достојанстава у јужних Словена,
- Сталан савет српскога краља,
- Дворски чиновници, њихове титуле и ред по старешинству; увођење византијских дворских звања (деспот, севастократор, ћесар) после 1346,
- Логофет (канцелар) и државна канцеларија; српске, грчке и латинске повеље са њиховим печатима,
- Дипломатија и посланици,
- Јужнословенске народне скупштине у старије доба,
- Остаци жупских скупштина одржали су се само на западу,
- Српски сабор, његови чланови и његова права,

Друга глава:

- Становништво.
- Племенско и породично уређење.
- Основе непокретне својине
- Народности у земљи: Срби, Арбанаси, Власи (јужни Румуни и далматински Романи), од 1282 и Грци,
- Јужнословенско племенско уређење: племена и братства која су, опет, састављена из појединих породица или кућа,
- Хрватски властеоски родови (generationes) у Приморју од XII—XV века, доцније појачани северно-хрватским, неретљанским и западно-босанским племенима,
- Уређење покрајине Пољица код Сплита,
- Племенско уређење у области Неретве, у Требињу и у Зети према повељама XIII—XV века,
- Херцеговачка и црногорска племена у XIX веку, њихова организација и њихов крај,
- Племенско и жупско уређење северноарбанаских племена која су, још и данас, у снази,
- Историјски подаци о херцеговачком и црногорском племенском уређењу XIV—XV века; старост данашњих племенских имена, промена имена и седишта, ишчезла племена,
- Вести о данашњим северноарбанаским племенима од 1330; влашка племена у Тесалији у XIV веку,
- Појачана, неподељена поједина породица или задруга није никако чисто словенска институција; она се јавља код кавкаских народа, код Византинаца, код Романа и Немаца у Алпима, код Арбанаса и јужних Румуна,
- Средњевековне вести из Србије и Далмације,
- Непокретна својина: на северозападу јужнословенске области племеншћина, на југоистоку наследно добро, ђедина и отчина, баштина,
- У Србији баштина је главни одлик слободног наследног имања,
- Пронија од (1300), војничко имање, институција византијскога порекла,

Трећа глава:

- Властела
- Првобитно нема наследних сталежа,
- Постанак племства,
- Редови властеле (барони или великаши) и војника, доцнијих властеличића,
- Византијски архонти с титулом кир,
- Патрицији у романским приморским градовима,

Четврта глава:

- Црква
- Српска народна црква и њен автокефални архиепископ (од 1219), доцније патријарх (од 1346),
- Седиште у Жичи, доцније у Пећи,
- Епископије; њихова седишта највише у манастирима и њихова имања,
- Епископална звања: протопопи и ексарси,
- Бело свештенство и његов однос према епископу,
- Манастири; њихов број бива све већи, а тако исто и имања од времена Немањина,
- Велике задужбине XIV века,
- "Краљевски манастири" с повластицама,
- Мало вести о женским манастирима,
- Српске црквене задужбине на страни: у Св. Гори, у Цариграду и у Јерусалиму,
- Автокефална црква у Охриду,
- Латинска црква у Приморју; њени односи према српским владоцима у XIII веку добри, у XIV веку погоршани,
- Архиепископија барска и њене многобројне епископије и манастири; именовање и личности архиепископа,

- Епископија Которска, потчињена архиеп. Барија у Апулији,
- Дарови српских владалаца цркви Св. Николе у Барију,
- Дубровачка архиепископија, потиснута у XIII веку из српске области; требињски епископи одлазе у Дубровник, а стонски на Корчулу,
- Даровница цара Стефана Душана женском манастиру Santa Chiara у Дубровнику,
- Бенедиктинска опатија у Мљету под српском влашћу,
- Босански и захумски Патарени (Богомили) или Бабуни,

Пета глава:

- Градови и тргови
- Романске, грчке, саске и српске општине,
- Приморски градови Скадар, Дривост, Улцињ, Бар, Будва и т. д., њихово устројство, варошка права, чиновници и канцеларије; њихово напредовање и опадање,
- Аристократско Велико веће потискује полако Народну скупштину,
- Привилегије и напредовање Котора,
- Византијске вароши, пре свију Скопље, и њихово уређење,
- Неутврђени тргови (mercatum) у северној Србији, у којима су седели поглавито страни рудари и трговци,
- Саси, позвани из Угарске (Teotonicī, Tedeschi); "curia" њихових грађана (пургара), њихове судије, нотари, урбулари и њихове повластице,
- Тржишта у рудницима: Брсково на Тари, Рудник, област Копаоника, Трепча и т. д.,
- Најчувеније рударско место у Србији Ново Брдо (Novomonte),
- Српски тргови у Приштини, Пећи а нарочито у Призрену; славно доба Призрена и његово нагло опадање после 1371,

Шеста глава:

- Пастири, сељаци и робови
- Појам себара, неплемића,
- Катун и њихове поглавице с различитим називима (судија, кнез, примићур, челник, катунар),
- Сеоска општина и њена управа,
- Врсте сељака: занатлије (мајстори, сокаљници) и насељеници (меропси, πάροικοί),
- Разлике у приморској терминологији (посадник, влаштак и т. д.),
- Остаци слободних сељака,
- Тежак све више привезиван за земљу; забране слободнога кретања, 100. Робови и ослобођеници по которском и дубровачком праву,

Седма глава:

- Ратни послови и војно уређење
- Добре и рђаве стране војске, чији саставни делови беху властела, сељаци пастири и најамници,
- Вођење војске: владалац, његове војводе и њихови стегови; степени достојанства на византијски начин по декадном систему,
- Ратна служба терети баштину,
- Контингенти градова (Будве) и планинских пастира,
- Оружје и опрема; стреле и отровне стреле,
- Начин ратовања; уговори између хришћанских народа на Полуострву,
- Најамници делом источњаци, као Кумани, Турци, Алани (Јаси), делом западњаци, особито Италијани, Шпанци и Немци,
- Немачки вођ најамника, витез Палман (1333—1355),
- Сицилијанац Ulivo da Fontana као најамнички капетан "рашкога краља" (Re di Rascia) у једном италијанском витешком роману XIV века,
- Утврђена места; дрвене и камене тврђаве и куле у варошима,

- Дужност подизања тврђава и стражарења у градовима (градоблуденије или цаконњство),
- Поморска сила; дубровачке лађе и четири галије које је Стефан Душан купио у Млецима, 115.

Осма глава:

- Право и сутсво
- Карактер српскога права,
- Уређење судова у XIII—XIV века,
- Законик цара Стефана Душана (1349) и његова допуна (1353—1354),
- Утицај византијскога црквенога права,
- Такозвани Јустинијанов Закон и српски превод Синтагмата Матије Властара (1335),
- Институција суротника (Eideschelfer) или поротника,
- Грађански судски поступак и кривични судски поступак.
- Систем казни,
- Јемчење куће или села,
- Крвна освета и формалности њене измире,
- Судски састанци на граници (станак),
- Спорови између Срба и странаца у унутрашњости,

Девета глава:

- Насеље, земљорадња и занати
- Напредовање благостања у земљи од XII века,
- Распоред имања.
- Густина становништва и насеља; исељавање и досељавање,
- Шума и њени производи,
- Лов и риболов,
- Сточарство пастира и ратара,
- Челињаци и свиларство,
- Земљорадња: читлуци, мере за пространство, сеоске утрине, подела земље, сеоске међе, промена имовине,
- Крупна господарства (латифундија) и ситна имања,
- Добра краља, властеле и цркве,
- Однос између власника имања и сељака: работе, обделавање земље на удео, удеоно давање под закуп,
- Ратарство, виногради, маслињаци и воћњаци,
- Занати на селу и у вароши,
- Цеђење соли у Приморју,
- Рударство, његово географско распрострањање, његови производи и његова техника,

Десета глава:

- Трговина и новци
- Домаћи трговци из Призрена, Пећи и Новог Брда,
- Трговина Которана,
- Страни трговци и њихови консули: Дубровчани и други Далматинци, Млечићи и остали Италијани,
- Пристаништа и сухоземни путови,
- Поморска и караванска трговина,
- Сајмови,
- Ограничавање трговине забранама и монополима,
- Извозни и увозни артикли,
- Мере и тегови,
- Трговина разменом и новци,
- Стран новац,
- Домаћи новци са српским и латинским натписима од XIII века,

Једанаеста глава:

- Финансије српске државе
- Државна благајница и њени чиновници,
- Катастер; работе и давања у производима,
- Порези и царине,
- Монопол соли и данци,

Дванаеста глава:

- Материјална култура: грађевине, народна ношња, храна и т.д.
- Грађевине: цркве и манастири; замци и летњиковци краља, племства и клира; варошка кућа и сељачка кућа,
- Унутрашње уређење куће,
- Физички тип становништва,
- Положај према другим народима,
- Распростирање страних културних утицаја,
- Ношење косе и браде,
- Одело и покривање главе,
- Накити и оружје,
- Храна и пиће,

Тринаеста глава:

- Духовни и друштвени живот у доба Немањића
- Језик и његов историјски развој,
- Лична и породична имена,
- Породични живот,
- Двор према домаћим и страним извештајима,
- Карактер краљева и краљица.
- Дух и начин властеоског живота,
- Свештенство; епископи, бело свештенство, монаси и пустиници,
- Обичаји у усменом и писменом саобраћају,
- Љубав према ратовању,
- Претспрема за то, пљачкање и отимање,
- "Велики и мали лов",
- Забаве: гађање стрелом, игра мачевима, витешке игре,
- Гозбе и наздравице,
- Игре, маске, коцкање,
- Свирачи и музички инструменти,
- Песма и певање,
- Развој српскога епоса,
- Писмо и његове врсте,
- Књижевност: византијска и западна лепа књижевност, апокрифи, богословска и поучна дела; неговање домаће историје,
- Старосрпска уметност, особито црквено сликарство,
- Побожност, добра дела и помагање сиротиње,
- Изгнанство и ропство,
- Медицинске књиге и лекари,
- Смрт; гробови и надгробни споменици,

II Унутрашње прилике у доба деспота око 1389-1459

Прва глава:

- Границе
- Удео кнежевине деспота Драгаша и Константина,

- Границе области Балшића,
- Област Вука Бранковића и кнеза Лазара,
- Границе деспотовине за владе деспота Стефана Лазаревића,
- Борбе деспота Стефана и деспота Ђурђа с босанским краљем Твртком II око Сребрнице,
- Београд с Мачвом у рукама деспота Стефана Лазаревића,
- Пад деспотовине под Турке 1439,.

Друга глава:

- Турци на линији од Скопља за Босну
- Турци продиру у правцу Босне,
- Обнова деспотовине 1444,
- Турско освојење Скопља 1392,
- У Приштини, поред деспотових, и турски чиновници,
- Звечан турски, рудник Трепча под турским утицајем,
- Трговиште, стари Рас,
- У Новом Пазару турски кадија и субаша,
- Пад Смедерева 1439 и крајишник Исабег Исаковић,

Трећа глава:

- Државно право.
- Две српске царице: Јелена, жена цара Стефана Душана и његова сестра Теодора,
- Деспоти Драгаш и Константин Дејановић,
- Ћесар Угљеша,
- Краљ Вукашин,
- Стефан Лазаревић и Ђурађ Вуковић добили деспотску титулу из Цариграда,
- Српско-угарски државни уговор у Тати од 1426, 344.

Четврта глава:

- Наслови владалаца
- Титуле краља Вукашина, Драгаша и Константина Дејановића,
- Наслови Балшића, Вука Бранковића и кнеза Лазара,
- Титуле Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића Смедеревца,
- Српски деспоти у Угарској спомињу се редовно као „regni Rascie Despotus”,

Пета глава:

- Престонице.
- Престонице Балшића, кнеза Лазара, Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића Смедеревца,
- Српски деспоти у Угарској столују у Купинику (Купинову), у Срему,

Шеста глава:

- Деспотска добра у Угарској
- Српско-угарски односи на поч. XV века,
- Деспот Стефан Лазаревић држи богату рударску област Сатмар на реци Самошу и врло важна места у источној Угарској,
- Поред ових, деспот Ђурађ Смедеревац држи у рукама велики део данашње Војводине,

Седма глава:

- Земаљска управа
- Назив жупа замењује се изразом власт,
- "Полатни начелници" (дворани) у доба српских деспота,
- Велики војвода на двору,
- Остале војводе' намесници у другим знатнијим местима,
- Велики војвода Михаило Анђеловић и челник Ђурађ Големовић,
- Протовестијар (министар финансија),

- Логофет (државни канцелар),
- Чиновници на доменама у Угарској,
- Старо-српско дворско уређење на двору Црнојевића у Црној Гори,
- Дубровчани у српској служби (Паскоје Соркочевић и Дамјан Жуњевић),
- Јуније Мар. Градић у служби деспота Ђурђа,
- Грци у служби српских деспота,
- Анђели из Тесалије (Махмуд Анђеловић, беглер-бег Румелије, и велики челник Михаило Анђеловић),
- Деспотови чиновници у Угарској мађарске народности (Јован Лекеш де Кало, предак породице Калаји),
- Турски претенденти Сауцевићи, Турци у српској служби,

Осма глава:

- Плећство
- Још увек се разликује баштина (наследно добро) од проније (војничког добра),
- Црнојевићи дају, 1495, Цетиљском манастиру пронију Михаила Пипера,
- Плећство у Србији,
- Милош Обилић и војвода Пријезда,
- Војвода Јеремија у граду Голупцу и отац кнеза Лазара, Прибац Хребелановић,
- Војвода Мазарак и војвода Алтоман,
- Деспотови посланици,
- Властеоске породице Јакшићи и Биомужевићи,
- Спановићи, арбашска властеоска породица,
- Ђурашевићи или доцније Црнојевићи, династија у Црној Гори,

Девета глава:

- Црква
- Измирење Српске цркве с Цариградском патријаршијом 1375,
- Пећ, столица Српске патријаршије,
- "Сабор велике цркве" (Синод),
- Епископије и митрополије,
- Милешевска митрополија,
- Српска црква у Требињу и у Конавлима,
- Однос православних Срба према римокатолицима,
- Дубровник према православљу,
- Стари српски манастири,
- Светогорски манастири, Ограничавање манастирског имунитета,
- Женски манастири,
- Организација Српске цркве после пропасти деспотовине,
- Средиште Латинске Цркве у Бару,
- Србија не учествује у преговорима за унију

Десета глава:

- Вароши у доба деспота
- У периоду од 1371—1459 три врсте вароши у Србији, Београд с двоструким утврђењима и покретним мостовима, Вароши деспота на њиховим угарским доменама,
- Тргови (oppida privilegiata) под јурисдикцијом сењера или под жупанијама,

Једанаеста глава:

- Положај сељака
- Дужности и обавезе сељака у држави деспота,
- Извор за то повеље владара,
- Сељаци светогорског манастира Пантелејмона изузимају се испод јурисдикције чиновника средишње власти,

- Манастирски имунитет сужава се постепено,
- Деспот Стефан Лазаревић ослобађа сељаке манастира Лавре свих обавеза, изузев војног пореза,
- Сличне дужности и терете носе сељаци и на имањима осталих великаша и властеле,

Дванаеста глава:

- Робље
- Најважнији трг за продају робља ушће Неретве.
- Робље највише из Босне,
- Извоз робља у Апулију и Сицилију,
- Дубровачка република издаје строге наредбе против трговине робљем ("turpis mercantia"),
- Строге наредбе у том смислу и на острву Корчули,
- Ове одредбе слабо респектоване,
- Турци на својим пљачкашким походима одводе силно робље,
- Назив "ропци" за људе који лове робове и тргују робљем,

Тринаеста глава:

- Правни одиоси
- Друга редакција Душанова Законика и скраћен превод Синтагмата Матије Властара извршена у периоду деспота,
- Главни задатак средњевековне државе отклонити опасност споља и осигурање унутрашњег поретка,
- Администрација спојена са правосуђем,
- Ђефалије првенствено судије, челници, такође, у првом реду судије,
- Врховни судија деспот,
- Поред дворског и колегијалних судова било и приватних (сењеријалних) судова,
- Сењери имају своје судије (претстатеље) који суде по грчким правним зборницима Прохирону и Синтагмату,
- Мешовити суд (порота) у главном погранични суд,
- Правосуђе на доменама српских деспота у Угарској,

Четрнаеста глава:

- Војно уређење
- Реформе у војној организацији,
- Војнички данак, назван "војница, војштатик",
- Језгро војске коњица, пешадија земљорадници и пастири,
- Помоћна војска Турцима од 800-3.000 људи,
- Бројна снага војске за владе деспота Ђурђа Смедеревца до 25.000 људи,
- Поред средњевековног оружја, све се више употребљава ватрено оружје,
- Пушке за избацивање стрела и кукасте пушке,
- Ратовање у отвореном пољу,
- Изглед тврђава,

Петнаеста глава:

- Миграције
- Узроци миграција највише глад, помори и ратовања,
- Сеобе у Апулију, Из Србије сеобе на север, у Угарску,
- Почетак ових сеоба после боја на Косову,
- Пред крај владе угарског краља Матије, у Угарску за четири године иселило се око 200.000 душа,
- Емигранти у Пољску и Русију,
- Насељавање Турака по унутрашњости Балк. Полуострва,
- Цигани јављају се у Европи и на Балкану поч. XV века,

Шеснаеста глава:

- Богатство земље и имовне прилике
- Србија кроз XV век, па и у XVI веку, важила као земља веома плодна и богата,
- Деспоти и властела, поред непокретних, имају разне врсте драгоцености, Њихови поклади у Дубровнику разноврсни и веома драгоцени, .

Седамнаеста глава:

- Индустрија, рударство и трговина
- Производња и потрошња уравнотежени,
- Херцег Стефан Вукчић ради на трговачкој еманципацији од Дубровника, због чега дуго ратује с Дубровником,
- Интензиван развој рударства,
- У Србији вршено пречишћавање метала и одвајање сребра од злата ("affinatio argenti"),
- Дубровник и у доба деспота главни трговачки посредник између балканских земаља и Запада,
- Извозни и увозни артикли,
- Главни трговачки центри у турском периоду скоро опустели,
- Царине,
- Забрана извоза метала из Србије, .

Осамнаеста глава:

- Новац и финансије
- Мере, тегови и новци,
- Оптицај турскога новца (аспре),
- Нема разлике између државне и владареве благајне. На њеном челу протовестијар,
- Финансиски извори,
- Владаочева регална права (ковање новца, право на приход од продаје руда, отварање нових царина и побирање царина,
- Т.з. "српски и стонски доходак" у другој пол. XV века прелази на босанске краљеве,
- Царине унутрашње и пролазне,
- Тргови велики и мали,
- Издавање царина под закуп, највише Дубровчанима,
- Уступање прихода од царина црквама и манастирима,
- Деспотово право расписа и убирања пореза,
- "Побирице велике и мале", између њих оброк и приселица,
- Војни порез (деветак),
- Велики приходи и богатство деспота моћно оружје за сузбијање сепаратистичких тежњи велике властеле.
- Државни сабор свештенства и властеле губи свој ранији значај.
- Деспоти апсолутисте,.

- Регистар I део
- Регистар II део

У В О Д

Унутрашњи односи у Србији могу се подробније пратити тек у последњим столећима средњега века, т. ј. у време Немање и његових наследника (1171—1371), као и у периоду великих ратова с Турцима, особито за владе српских деспота (до 1459).

Уредбе, у средњовековној српској држави, не разликују се у основи од уредаба у већини европских држава тога времена. И у Србији опажа се како повлаштени сталежи, властела и свештенство, имају сву силу у својим рукама, и како стање сељака бива с дана у дан све горе и горе. У својој области, Србија је имала старе варошке општине романскога и грчкога порекла, али, на првобитној српској територији, варошки живот није се никада развио потпуно. Била је то богата земља, нарочито од онога времена када су у њу позвани били немачки рудари (Саси). Тако је Србија постала богата рударска земља, у коју су долазили многи страни трговци, у првом реду Далматинци и Италијани. Она беше срећна да није, све до г. 1371, доживела никакву велику катастрофу, као на пр. Угарска, у коју беху провалили Монголи. Она није била изложена као Бугарска честим нападајима Татара који су из јужне Русије, преко Дунава и Балкана, проваљивали све до у византијску Тракију. Србија је, у погледу народнога иметка, далеко надмашала своје посрнуле суседе, Византију и Бугаре, особито у периоду од 1282-1355. [Неповољно суди о српској средњовековној држави Стојан Новаковић у студији "Неколика тежа питања српске историје, поводом књиге "Geschichte der Serben von Konst. Jireček, Gotha 1911".¹ Новаковић пребацује, чак, Стефану Душану да је патио од мегаломаније.² По Новаковићу, Срби не би имали ничему да се науче из своје средњовековне историје, и ваљало би да затворених очију пролазе поред примера из овога жалоснога доба. Једино би требало да се Срби уче на примерима и погрешкама у прошлости, како би их могли избегавати у будућности].

¹ Годишњица 31 (1912), 1-35 и 32 (1913), 1-40. Ова студија изишла је и на француском: Les problemes serbes. A l'occasion du livre "Geschichte der Serben" von 'Konstantin Jireček Gotha 1911 (Arch. slav. Phil. 33 (1912), 348 до 466 и 34 (1913),

² Годишњица 31, 9, Arch. 33, 444.

Испрва, државне уредбе и право били су оригинални, ближи Уредбама држава у средњој и северној Европи него уредбама Византинаца, наследника Рима. Али, средњовековна Србија није остала старинска конзервативна држава. Опажа се, напротив, да се у законодавство, управу и економски живот уводи читав низ новина. Откако је Србија захватила многе провинције Грчкога царства, утицај византијских институција бива појачан нарочито тесним црквеним везама са Византијом. При том, српска држава није била у стању да у својој области заведе један јединствен поредак. Између појединих крајева било је великих разлика, те беху оштро ограничени једни од других. Много индивидуалних црта сачувале су особито раније византијске провинције и романско-арбанаско приморје. Брдовити западни крајеви остали су свагда конзервативнији него источни; у њима је превлађивало више аутономно и патријархално осећање. Онде, као у Дукљи (или Зети) и у Захумљу, опажамо сепаратистичке тежње насупрот тежњама средишње власти.

Карактеристично је да у западним крајевима код брдских племена, пред крај Средњег века, преовлађује племенско уређење насупрот државној покрајинској управи, а исто тако и традиционална крвна освета насупрот суду владаочеву. Већма одвојена од светскога саобраћаја, и средњовековна је Босна, још у XV веку, била конзервативнија него Србија. Владалачка породица дала је доста даровитих и свесних владалаца са широким видиком, али, пада јако у очи да властела није имала нимало смисла за стварање и одржавање јаке државе. Угарска, велика равница, опкољена брдима, била је у свако доба чвршћа јединица од Србије, која беше састављена од много планинских долина, свака са посебним месним интересима. И у Србији, као и у Угарској и Пољској, моћ владара све више слаби, а јача моћ властеле, делимично већ и због борбе и супарништва унутар саме династије. Само што је у Србији процес ишао много брже него у северним државама.

У Угарској, где је племство, од времена Златне буле (1222), постало снажно, могао је још краљ Лудвиг I нескривено тежити за апсолутизмом. Исто тако и његов српски савременик, Стефан Душан (1331—1355), подигао је и учврстио много лични ауторитет владаоца, узео византијски царски наслов (1346) и дао земљи строге законе, пошто је претходно освојио скоро читав византијски запад у Македонији, Арбанији, Епиру и Тесалији. Српској држави много славе донело је напуштање старе планинске домовине, али, у целини, више штете него користи.

После смрти Стефанове, а за владе његова неспособног сина и наследника, цара Уроша, држава се одмах распала у читав низ властеских територија, и државно јединство брзо се изгубило.³

³ [Почетак распадања Србије у територије појединих великаша расветљује Др. Јован Р а д о н и ћ у студији о деспоту Јовану Оливеру (Глас. 94 (1914), 74—108].

У Угарској, после изумирања Арпадовића, и у Пољској, после свршетка Пјастовића, било је само пролазних криза; онде је углед краљевог ауторитета опао тек пред крај средњег века. Како су скоро у исто време са распадањем државе, после смрти Стефана Душана, почели са истока да нападају нови наследници Византије, османлиски Турци, Србија је, у току само неколико година, била потпуно поткопана, благодарећи кратковидој себичности њених великаша. У Босни, убрзо потом, опажа се, исто тако, опадање централне власги, и то после смрти моћнога бана Твртка (у. 1391). Он је узео српску краљевску титулу, коју су потом носили сви босански владари. Тврткови наследници беху слаби владоци које су потиснули у позадину крупни босански великаши. У Србији, напротив, пред крај државнога живота, оснажио се много и био скоро апсолутан лични утицај владара за доба деспота Стефана Лазаревића (у. 1427) и Ђурђа Бранковића (у. 1456), који су поново владали над великим областима између Дунава и Јадранског Мора. Али, Србија није више била у стању да даје трајан отпор турској надмоћи. У то доба културна средишта у сусетству беху на истоку Цариград, грчка царска престоница, а на западу Млеци и још неки други градови у Италији. У Србији опажа се борба и утакмица између западног и источног утицаја, напр. у језичним позајмицама романским и грчким, али особито у црквеним грађевинама, у печатима, новцима, и, уопште, у свима уметничким производима.

Писац се већ раније детаљно бавио одвојеним питањима из области историје трговине, рударства и права. Сада, пак, приступајући обради српске историје, проучавао је читав комплекс тих питања. Резултате својих студија износи он у следећим главама, у којима се расправља о држави и друштву средњовековне Србије XIII—XV века. При том је он дужан с хвалом споменути српске специјалне студије, пре свега архимандрита Илариона Руварца о црквеној историји, Чедомиља Мијатовића о трговини и финансијама, а особито многобројне монографије Стојана Новаковића из области правне историје, сеоског уређења, аграрних односа итд. које су, од 1881, публиковане као предрадње на велико замишљеног дела о народу и држави у старој Србији.

С друге стране, баш код таквих студија неугодно се осећа разбацаност често врло фрагментарних извора и несташица једнога "Дипломатскога зборника" за српску историју. Као и у Византији, повеље, очуване у доста великом броју, тичу се највише само цркве и трговине. У Србији нема повеља за историју домаћега племства, каквих је огроман број у сусетству, напр. у Угарској и Румунији. Али, још увек је драгоцен споменик Законик цара Стефана Душана (1349). Он се наводи по другом издању Новаковића: "Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354, наново издао и објаснио Стојан Новаковић", Београд 1898, 8°, CLIII и 312 стр.⁴

⁴ [види Зборник у част шесте сгогодишњице Законика цара Душана I са расправама А. Б е л и ћ а, Ј. Р а д о н и ћ а, М. К о с т р е н ч и ћ а, Н. Р а д о ј ч и ћ а, Г. О с т р о г о р с к о г, М. Д и н и ћ а, И. С и н д и к а, Н. В у ч о и Н. Р а д о ј ч и ћ а. Изд. САН (Београд 1951)].

Од нештампана градива писац се користио низом докумената из дубровачког, которског, задарског и млетачког архива. Добротом својих пријатеља из Београда, могао је писац употребити збирку хиландарских повеља у издању Ковачевића која је још у штампи (Споменик срп. акад. XLIV).⁵ Што се тиче појединости из политичке историје упућује писац на прву књигу овога дела.

⁵ [Због ратних времена необјављена, уосталом, доста исцрпена у познатом зборнику "Законски споменици" Ст. Н о в а к о в и ћ а].

Извори су означени у напоменама. Важно су помоћно сретство велики речници, у којима су прикупљена сва месна и лична имена. Такви су: Ђура Даничић "Рјечник из књижевних старина српских", Београд 1863—1864, 8°, три свеске; па велики "Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika" (1880 и д.) Jugosl. Akad. u Zagrebu, који је започет под редакцијом Ђ, Даничића па су га наставили Петар Будмани и Томо Маретић. Довршени су "Prinosi za hrvatski pravno-povijesni Rječnik" од Vlad. Mažuranića, у који је унесено и градиво из Србије. Незгода је што се чешће налазе издања без казальки, напр. многе хиљаде имена у дечанским повељама: Дечанске хрисовуље, Београд 1880 (Гласник срп. уч. др. II одел. књ. 12.). Новије расправе, са самосталним резултатима, наведене су на дотичном месту, уколико су биле писцу приступачне.

I. ПЕРИОД НЕМАЊИЋА (1171—1371)

ПРВА ГЛАВА

ДРЖАВНО ПРАВО И ДРЖАВНА УПРАВА. ВЛАДАЛАЦ И ЊЕГОВ ДВОР.

Име државе (Serbia, Sclavonia, Rassa). Назив земље и набрајање њених делова у владарској титули. Жупе, Крајина, Крајиште. Државне границе и њихове промене. Престонице и дворови. Владалац: велики жупан, доцније краљ, затим цар. Династија и ред наслеђа; државни знаци и крунисања. Дворски поредак, западнога и источнога порекла; најзад, рефлексии римскога и византијскога царскога култа. Измене у владарској титули све до прогласа царства (1346). Управни чиновници: жупани, севасти, ђефалије; кнезови. Чиновници у жупама: сатник, казнац (camerarius), доцније прахтор (порезник). Почети и развој дворских достојанстава у јужних Словена. Стални савет српскога краља. Дворски чиновници, њихове титуле и ред по старешинству; увођење византијских дворских звања (деспот, севастократор, ђесар) после 1346. Логофет (канцелар), и државна канцеларија; српске, грчке и латинске повеље са њиховим печатима. Дипломатија и посланици. Јужнословенске народне скупштине у старије доба. Остаци жупских скупштина одржали су се само на западу. Српски сабор, његови чланови и његова права.

Држава се обично звала или по имену народа у множини Србље или придевски српска земља. Изрази "по Србл}хь" (per Serbos) или "оу Србл}хь" (in Serbis), као "въ Българ}хь" ("у Бугарима" место "у Бугарској") или "въ Оугр}хь" (од речи до речи "у Угрима"), познати и у осталим словенским језицима, одговарају потпуно грчком εν Μηδοις, εν Θεσσαλοις, επι Κολχους: У Медији, у Тесалији, у Колхиду. У домаћим изворима Средњега века помиње се врло ретко именица Србија.¹

¹ "Въ Србию" у служби Св. Саве: Споменик 3, 171. Станојев и Ђ, Књижевни Гласник 1904, стр. 541. [Ђ. С. П. Р. а. д. о. ј. и. ч. и. Ђ, Име "Србија" у нашим домаћим изворима средњега века (Прилози за КЈИФ IX (Београд 1929), 199).]

То је византијска Σερβια, коју су Латини примили као Servia (са "v" у замену за "β"); тако се писало ово име у угарским, млетачким и папским повељама, па и у латинској преписци и натписима домаћих владалаца.

У иноземству зове се Србија, све до у XV. век, доста често Sclavonia. Ово је име из раног средњега века, и било је првобитно много већег обима. У Византинаца називала се од VII до X века читава унутрашњост Полуострва између Истре и Задра на западу, Солуна на југу и Родопе на истоку "Славинија": Σκλαβινια, највише у множ. Σκλαβινιοι, латински Sclavonia, Sclavonia, ређе Sclavinica.²

² Упор. регистар уз Т е о ф а н а ed. de Boor и регистар у Рачкога Doc. (Mon. Slav. тег.књ. 7) "Thessalonicae et circumiacentibus Slaviniis" 821, у писму цара Михаила II. цару Лудвигу Побожном; упор. В а с и л њ е в њ. Византија Араби С Петербургъ 1900. 1, 33

У старијим млетачким летописима, који су послужили као извор Ђакону Јовану (око 1000 г.), "Sclavenia" је околица задарска и земља Хрвата и Неретљана. У цара Константина Порфирогенита припадају Хрвати, Срби, Дукљани и остала суседна племена "Славинијама" (Σκλαβινιαί).³

³ K o n s t. P o r p h. III, 128, 145; T h e o p h. C o n t. 293 (Vita Basilii).

Владаоца дукљанског приморја зове се, у XI веку, у папским листинама, у доњоиталијанским хроникама и у извештајима о првом крсташком рату "Sclavorum rex". Али, у вестима млетачких хроника, око 1000 г., и хрватски је краљ "Sclavorum rex". У Нићифора Бријенија, мужа Ане Комнене, станује "народ Славина" (Σθλαβίνων εθνος) у земљама Маћедоније све до Дунава (1072). Михаило Ретор из Солуна, назива (око 1150) Србина о Σθλαβίνος. Још Никита Акоминат, очевидац пада Цариграда 1204, зове далматинско приморје "земљом Славина" (Σθλαβίνων χωρα).⁴

⁴ N i k e p h. B r u e n n i o s, III. cap., 1 p. 100 ed. Bonn, Михаило у Регеља, . Fontes rer. byz. 1 (Petropoli 1892) 174—175. N i k e t a s A k o m i n a t o s p. 224.

Од тога времена, у Грка ово име више се никако не употребљава. Код Латина пак називају се, и у XIII—XV века, општим именом Sclavonia сви српско-хрватски крајеви, од Истре до ушћа Бојане, а у унутрашњост од Јадранског Мора па до Дунава. По Гијому Адаму, архиепископу барском (1332), обухватала је Sclavonia многе краљевине: Рашку или Србију, Зету, Захумље и Хрватску.⁵

⁵ "Sclavonia, ubi sunt multa regna, videlicet Rassie, Servie, Chelmenie, Croatie, Zente". Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens t. II (Paris 1906) 382. О писцу, кога су раније звали Броккардом, гл. предговор III. К о л е р а и b. p. CLXIII и д. Из овога извора потиче белешка Зурите у "Anales de la corona de Aragon" књ. 2 (Saragossa 1562) p. 1. a b: западно од Бугара лежи "la Esclavonia y dentro della se comprehendian muchos reynos que eran, el que llamavan de Rassia, Servia, Chelmenia, Croacia y Zenta". [М. Ј. Д и н и ћ, Стефан Драгутин rex Serbiae. Гласн. Ист. др. у Н. Саду IV, 1931, 436.],

Код западњака, као и код Томе сплитског и у угарским повељама, Sclavonia је целокупна Хрватска, и она на југу у Приморју, и она на северу између Саве и Драве. Намесник Хрватске зове се "banus tocius Sclavonie", а хрватски сабор назива се "generalis congregatio (или "universitas") nobilium regni Sclavonie". Званичан земаљски печат, у употреби све до краја XVIII века, имао је натпис: "Sigillum nobilium regni Sclavonie 1497".⁶

⁶ I v a n p l. В о ј н и ч и ć, Vjesnik arheol. N. S. 1 (1895), 21.

У споменицима млетачким, дубровачким и которским, исто се тако зове и српски краљ или цар "rex" или "imperator Sclavonie". Једно папско писмо, упућено српском краљу Стефану Урошу II. Милутину 1288, зове га "**rex Sclavorum**", а његову матер Јелену "regina Sclavorum".⁷ Стефан Душан пише се 1346, у једној повељи Дубровчанима, "dei gratia Romanie, Sclavonie et Albanie imperator";⁸ исто тако назива се он, 1355, у једном писму дубровачког кнеза, Млечића Николе Барбарига, дужду "lo enperador de Sclavonia".⁹ Још деспот Ђурађ зове се 1440, у преводу једне привилегије за град Будву, "signor de Sciavoniam".¹⁰

⁷ T h e i n e r, Mon. Hung. I, p. 359—361, бр. 580—581.

⁸ Rad. 18 (1872), 229.

⁹ Ljubić, Listine III, 270.

¹⁰ Starine 10, 6. Ljubić IX, 157.

С турским освојењем нестаје овога имена у његову старом обиму. Његов је последњи заостатак од XVII века данашња мала Славонија између доње Драве и Саве. Али млетачки пук још и данас зове Далматинце Schiavoni.

Име Србије најпознатије у западној Европи изведено беше од престонице великога жупана, града **Раса** (грчки 'Ρασον), на реци Рашкој, код данашњег Новог Пазара, У овој тврђави била је, још у доба Комнена, с времена на време византијска посада која је мотрила на српскога владара. Први траг да се Србија назива именом **Rassia, Raxia, Rascia**, налазимо у извештају т.з. Анзберта о трећем крсташком рату (1189).¹¹ У српским повељама израз "рашке земље", као назив за Србију, помиње се само у XIII. веку неколико пута.¹² Ну босански банови у XIII и XIV веку, Нинослав и Стефан II у својим повељама стално говоре о **краљу рашком, цару рашком**.¹³

¹¹ „Magni comitis de Sarvia et Crassia“: Fontes rerum austr. Scriptorum V p, 22 Crazzia. p 24. Comitum et principum Chelmenie et Crazzie« У градачком рукопису Анзберта код А. Хроуста (Chroust), N. Archiv f. ältere deutsche Gesch. 16 (1891), 511 и д.

¹² Даничић, Рјечник под речју рашки

¹³ Mon. serb. 29.33. Повеље издане од др. Талоци (Thalocz) Гласн. зем. муз. 18 (1906) 408 = Wiss. Mitt. II (1909), 245

У млетачким исправама сасвим је обичан назив **rex Rassie** (или **Raxie**), доцније **imperator Raxie**, и, најзад, **despotus Rassie**. У Угарској, а исто тако и у папској канцеларији, такође се стално употребљавају изрази **regnum Rascie, Rascenses**. Rassia се помиње чак и у латинским натписима и повељама домаћих владалаца, напр. у Барију 1319, а исто тако још и у актима из доба деспота. Грчки извори, пак, не знају за ово име. Мађарски се зове Србин још и данас **Racz** (множ. Raczok), а отуда је у Угарској и немачки назив **Raitze** (множ. Raitzen).

У византијских писаца XI—XV века, по склоности да се средњовековним народима дају имена античких народа, зову се Срби именом Херодотових и Тукидидових трачких **Трибала** који су, већ у римско време, спадали у прошлост. У грчкој историској литератури читамо ово име, почевши од Скилица па до Критовула. Према првобитном великом обиму римске Далмације, више је оправдано име **Далмата** које се даје Србима у време Комнена.¹⁴

[¹⁴ Н. Радочић. Како, су називали Србе и Хрвате виз. историци XI и XII в. Јов. Скилица, Нић. Вриеније и Јов. Зонара (Гл. Ск. и др. II 1926. Ист и Вести Ане Комнине о Србима (Ibid III. 1927)

У доба Немањића најкраћа је краљевска титула "**краљ српски**" или "**краљ све српске земље**". Обичнији је двоструки облик: "**краљ српске (рашке) земље и поморске**", латински "totius Rassae et Maritimae", грчки πασης Σερβιας και Διοκλειας за време Стефана Првовенчаног и његова сина Стефана Радослава,¹⁵ или κραλες και αυτοκρατωρ πασης Σερβιας και Παραθαλασσιας у једном натпису XIV. века у манастиру Трескавцу код Прилепа.¹⁶

¹⁵ Demetrios Chomatianos бр. 10, 184 ed. Pitra col. 49, 686.

¹⁶ Йорданъ Ивановъ Български старини изъ Македония София 1908, стр. 225, бр. 47

Тим се у титули јасно изразио постанак државе под Немањом после 1180, извршен уједињењем две групе земаља, праве Србије у унутрашњости и малих кнежевина у приморју. У

титули унутрашњост свагда се ставља напред као политички важнија земља, и то свагда као целина, без подробнијег набрајања њених појединих делова. Ну "поморске" или "приморске земље" у "Maritima regio" набрајају се 1217-1345 детаљно у опширној краљевској титули: **Диоклити** " (лат. Dioclia), **Травоуни** " (лат. Tribunia), **Захљми**~ или хљмска земл " (лат. Chlumia, Chelmia, Chelmenia, Zachulmia).¹⁷ Овамо долази још и име **Далмације**, највише скупа у једној групи с Дукљом, по византијској приморској провинцији "Далмација и Диоклија" с варошима Котором, Баром и Скадром, каква беше за владе цара Манојла Комнена.¹⁸

¹⁷ Упор. Starine VII, 55. Mon. serb. 9, 11, 25. С т о ј а н о в и ћ, Записи 1, бр. 55, Натписе у Св. Срђу и у итал. Бару гл. ниже. Млет. формулари у Lj u b i ć а 1, 58. 192, 239; 2, 111, 278.

¹⁸ Диоклити " и Далмаци " : " К р а љ С т е ф а н г л. 7, 18. Исто тако у пов. Mon. serb. p. 9, 25; најпосле 1341 у Lj u b i ć а II, III.

Пошто је секундогенитура Вуканова, једнога од Немањиних синова, била уклоњена, Дукља (доцнија Зета), у данашњој Црној Гори, била је, као и Уелс у Енглеској, област наследника престола; често је и краљица удова имала своје удовичко седиште у дукљанском приморју. Захумље, у сливу Неретве, имало је лабаве везе с целином; у XIII. веку имало је оно већином своје кнежеве од лозе Мирослава, брата Немањина, и често је било дељено.¹⁹ После великих освојења Стефана Душана читава стара област, "српска земља", чинила је опет једну засебну целину насупрот новим тековинама, "Романији" или "земљи грчкој".²⁰ У време државног опадања потписивао се краљ Вукашин, савладар Душанова сина Уроша, 1370 "господињ земли срьбьскои и грькомь и западнимь странамаь".²¹

¹⁹ Гл. прву књигу овога дела стр. 171, 178, 192.

²⁰ Пов. 1348. Š a f a r i k, Pam.² 101—102.

²¹ Пов. Mon. serb. 180.

Мала територијална јединица, основа већих покрајина, била је **жупанија** или **жупа**. Из пописа жупа у приморју и набрајања група од жупа у манастирским повељама види се да је жупска територија, катшто, била врло малена, често само кратка речна долина или котлина у карству, свакако мања од немачке жупе или угарске жупаније (comitatus). У време Немањића, жупа је често била подељена на два дела, горњу и доњу жупу, према току реке, на пр. две Лепенице и два Ибра у жичком натпису, два Лаба у бањској повељи, Горњи и Доњи Полог у изворишту Вардара. Већина жупских имена истоветна су с називима река, као Топлица, Расина, Лугомира или Лепеница на истоку, Црмница на западу. Жупе се већ ређе називају по особитом имену краја, као Подлужје у Зети, Чрна Ст}на код манастира Милешеве, Хвостно код Пећи или Врм код Клобука. Који пут зове се жупа по имену свога главног града, као Брсково, Призрен, Рудник или Браничево.

Међе између жупа биле су или какво пусто брдо или шума, без одређене пограничне линије. Законик Стефана Душана наређује да су околна села дужна постављати страже у том пустом крају; не учине ли то, дужна су платити глобу за свако разбојништво, крађу или другу коју штету, учињену у пустом крају "мегю жоупами."²²

²² Законик изд. Н о в а к о в и ћ а чл. 158; упор. 58.

Средиште жупе био је град. Становништво жупе дужно је било да град стално чува и да га одржава у добром стању оправкама и дозиђивањем. Жупама су као поглавице заповедали **жупани** (ζουπανοι, јупани), првобитно старешине локалних радова, а поред њих постојала је скупштина свих слободних људи у жупи.²³ Владарске лозе првобитно биле су само жупанске породице које су, полако, стекле већу власт над сусетством. Цар Константин Порфирогенит изреком каже за травунске (требињске) кнежеве (αρχοντες), да су они испрва, све до IX. века,

били само наследни жупани.²⁴ Исто тако називао се владалац на истоку, у XI.—XII. веку, само "велики жупан", па је ову титулу задржао све док није стекао краљевску круну (1217).

²³ Упор. прву књигу овога дела стр. 71—72. 73.

²⁴ K o n s t. P o r p h. ed. Bonn. III, p. 161 (с генеалогичком у четири генерације). [Најновије критично издање Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins (Budapest 1948)]

Жупани, као главне личности у земљи, јављају се, још у XII. веку, код Вилхелма Тирског и у грчким извештајима из времена Комнена. С јачањем владарске моћи слабила је, наравно, жупа, која од Немање губи све више и више од свог старог значаја и индивидуалности. Ту беше сасвим други развој него у Угарској где су жупаније, у XIV. веку, имале извесну самоуправу са слободно бираним властeosким судијама (iudices nobiles, szolgabiro) и заклетим приседницима (iurati assessores).²⁵ Заузеће грчких крајева, у којима је било само чиновника, а никакве локалне самоуправе, беше од велика утицаја на политику српских краљева; ови новостечени срезиви назвали су се делом опет **жу**па а делом **обла**ст (дословце „potestas”).²⁶

²⁵ О жупанијама у доба Лудвига I. има темељита студија од др-а Ђ. Г а б о р а (на мађ. јез. Будимпешта 1908), мени позната из Р а д о н и ћ е в а реферата у Летопису св. 261 (1910), 85—89.

²⁶ У једној повељи краља Уроша II. 1300, Споменик 44, стр. 17, 20, 21, област скопска (од Скопље), област = жупа положска (Полог), област порчска (Пореч). исто тако "област стрмска" у једној повељи Уроша II., Mon. serb. 74, на Струми, античком Стримону, на виз. земљишту.

Жупски зборови били су већином само сутски састанци или скупштине на којима су се објављивале владине наредбе. Заједничка права жупског становништва органичена беху скоро само на право паше по жупским суватима ван приватних имања. Више је било заједничких терета: дужност чувања града и путова, зидања града, дочекивања и испраћања владоца и страних посланика, одговорност за разбојништва и крађу ван града и, како је речено, у пустим крајевима жупа.

Нарочиту организацију имале су пограничне жупе, назване **крај**,²⁷ **крајина** или **крајиште**. Још и данас постоје предео Крајина, југозападно од Скадарског Језера на некадашњој српско-византиској граници,²⁸ и област Крајиште, између Србије и Бугарске, у планинама између Врање, Трна и Ћустендила. По законик у Стефана Душана, крајишник или погранични гроф одговоран је био ако не би спречио пролаз страних разбојника, те је морао накнадити штету, а, према поштреним одредбама другог дела законика, платити шта више седмоструки износ од учињене штете.²⁹

²⁷ Т е о д о с и је у Павловића 81, 131.

²⁸ Други предео Крајина код Макарске, трећи на Дунаву код Неготина.

²⁹ Законик, чл. 49, 143.

У једном опису добара манастира Хиландара, око 1300, помиње се, на граници у Македонији, "траг српски"; то је траг пограничних утврђења по старом начину, какво беше на граници између Византинаца и Селдука, или између Бугара и Византинаца, а исто тако и на византиској граници према Србима за владе цара Алексија Комнена.³⁰

³⁰ Mon. serb. 64. Упор. прву књигу овога дела стр. 107.⁴

Границе су се много мењале. У времену нових тековина на југу север је био занемарен. На западу је Србија, у XIII.—XIV. века, имала на Јадранском Мору, "западном мору" српског монаха Доментијана, доста обиман део приморја који се, од 1321, почео смањивати када су се Босанци стали ширити према мору. Тај део простирао се од ушћа Дрима до северне стране Неретвина ушћа,³¹ у крајевима Дукљи, Травунији (заједно с Конавлима) и Захумљу, а по Сануду, дуг беше на 250 италијанских миља.³² Краљ Урош II с поносом се назива, у натпису у итал. Бару 1319, господин "a mari usque ad flumen Danubii magni". Једино што град Дубровник, са својом тада још врло малом облашћу, никада није припадао српској држави. Још су цареви Стефан Душан и Урош изречно наглашавали своје право на острво Мљет, северозападно од Дубровника.³³

³¹ За владе краља Стефана Уроша I. (1243—1276) било је село Живогише на мору, северно од ушћа Неретве, прво имаће српске епископије у Стону, Споменик XLIV, 9; доцније, око 1263, јавља се оно као својина манастира Св. Петра у Будимљу на Лиму, Споменик III, 9.

³² Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania* (око 1328 до 1333) у Хоффа, *Chroniques grecoromanes* 142—143: "il Re di Servia, che tiene terra a marina del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia circa".

³³ Mon. serb. 148, 170.

Северозапад је био најслабија страна Србије стога, што је Захумље била несигурна својина и што су Босанци постепено продирали према мору. Око 1305 спадала је средња долина Неретве, као и Броћно и Невесиње, у државу Уроша II,³⁴ али су, 20 година доцније, Босанци истиснули Србе из читаве долине Неретвине, те се Срби одржаше само у Травунији и Конавлима, тако да се Дубровник нашао на српско-босанској граници. Када се распала српска држава, поседоше Босанци (1378) и крај између Дубровника и Котора, па продреше одатле на исток чак преко горње Дрине. Даље, на ниже, била је доња Дрина од старина стална граница између Босне и Србије.

³⁴ Дубровачке белешке: Arch. slav. Phil. 22 (1900), 174. Упор. прву књигу овога дела стр. 182, 200, 203, 205, 207-208.

На северу, на Сави и Дунаву, беше једна покрајина око које су се, у XIII. веку, много борили Мађари и Бугари, а у XIV. Мађари и Срби. Од Беле IV помиње се, јужно од Саве, угарски Мачвански Банат (мађ. Mачо, Mачоw, читај Мачо), који је обухватао не само малу данашњу равницу Мачву код Шапца него и сливове река Колубаре, Љига, Тамнаве и Уба, као и планине све до наспрам Зворника на Дрини. Постојао је и град Мачва, само му положај није познат.³⁵

³⁵ Географске појединости о распрострањању Мачве дају две повеле краља Сигисмунда од 1392 и 1426. Упор. М и ј а т о в и ћ, Ђурађ Бранковић I, 393 и д. [О Мачви и борбама око Мачве између Срба и Мађара Јов. Р а д о н и ћ, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века (Глас САН. CLXXXVII (Београд 1943), 127—139)] и Л. Т а л о ц и, Гласник зем. муз. 1893, 182 и д. Wiss. Mitt. 3 (1895) 327 и д. У XIII. в. било је име покрајине због породице Руса Ростислава, зета Беле IV., познато и аустријским хроничарима: Matschouwe, Mazowe, Maeschawe, Mathsawe, Mon. Germ., Script. IX, 509, 561, 704, 708, 744. У Отокаровој аустр. хроници у стиховима је Matschouwe, Matschou не само Мачва него и Мазовија у Пољској.

Важно место беше Београд, назван већ у XIV. веку, поред латинскога превода Alba, још и Nandoralba, мађарски Nandor-Fejervar. Око 1272 беше угарски бан у Кучеву и Браничеву. Његова област захватала је на истоку тврди и високо над Дунавом издигнути град Голубац.³⁶

³⁶ Gregorius banus de Kuchoi et Boronch 1272. Cod. dipl. patr. V11I, 148—150.

Ову крајину, од северне Босне па до Браничева, добио је 1284 краљ Стефан Драгутин, зет угарскога краља Стефана V. пошто се у Србији захвалио на престолу. Ти односи изазвали су претензије Срба и Мађара на ту покрајину, и ратове у вези с тим тежњама, који су се водили све до у време српских деспота.

Источна граница према Бугарској ишла је планинама између Мораве и Тимока од теснаца на Дунаву па на југ. Град Ниш не помиње се никада међу српским епископијама XIII. и XIV. века. али 1336 као седиште бугарске царице (*imperatrix Bulgariae*).³⁷

Јужна граница била је много еластична. Још под Немањом спадао је Призрен у област цара Алексија III, доцније епирских деспота, док је Липљан на Косову Пољу постао српским пограничним градом.³⁸

³⁷ 13. новембра 1336 тужили су се у Дубровнику племићи Junius de Cassica и uause de Rosa на "dominam imperatricem, iхогет imperaforis Biilgar(ie)" да им је, пре три године о Ускрсу, "in loco dicto al Nese" или "al Nisce" силом (per fortium) одузела две "petias stameti" у вредности од 120 перпера и две "petias ranni de Tognai" (Tournai У le Hainaut у вредности од 80 перпера. Div. Сапс. (Дубр. Арх.). [Йорданъ И в а н о в њ, у студији о старим црквама у југозап. Бугарској (Изв}стия на бълг. арх. друж. 111 1912 67), изводи из једне повеље буг. цара Јов. Александра од 1347 да су, у то време, Бугари држали горњу долину Струме између Радомира и Ћустендила. Али, десет година доцније, био је господар те области Србин Дејан, отац Драгаша и Константина, и то, пошто се Константин оженио деспотицом Тамаром, ћерком цара Александра, како се то види из минијатура у лондонском јеванђељу од 1355. Ово мишљеље заснива Иванов на основу фресака у ман. Св. Јована Богослова у Белову код Радомира, на којима се средњобугарским језиком помиње "деспот Дејан" и "подружије јего Доја", с децом чија се имена не помињу. По Иванову, овај Дејан идентичан је с великашем Дејаном из доба Душанова. Али би то могао бити и неки Бугарин из старијега доба. Име Доја не помиње се у српским изворима].

³⁸ Mon. serb. 6. Д а н и л о 107.

У току XIII. века померила се граница на југ све до гребена Шар-планине. Западно од Призрена била је покрајина Пилот (сада Пулати), с путем преко Св. Спаса (сада Спаш) за Скадар, која се, од мира између Немање и цара Исака Анђела (1190), налазила на српском, а покрајина Дебар и град Кроја, у пределу Арбану, на грчком земљишту. Када је Скопље стално заузето (1282), следовало је постелено ширење јужне границе. Краљ Урош II. имао је 1300 и покрајину око Велбужда (Ћустендил).³⁹ Најпосле, под Стефаном Душаном, граница је била источно од Сера и Дrame на кланцу Христовољском (Кавала), пред капијама Солуна а на југу од Тесалије и Епира. У то време српска држава заузимала је скоро две трећине Балканског Полуострва.

³⁹ Споменик 44, стр. 22.

Старосрпска држава није никад имала сталне престонице као што је био Кијев у Русији, Краков у Пољској, Праг у Чешкој или Трнов у средњовековној Бугарској. Као у Угарској и Немачкој, тако и у Србији владалац је већи део године проводио на путу, идући из једнога двора у други. Све до у другу половину XIII. века, до времена краља Стефана Уроша I. остала је престоница у пределу **Раса**. Гиљфердин, Новаковић и Цвијић траже положај Раса у Пазаришту, рушевинама на 7 километара западно од Новог Пазара на саставу Рашке и Себичеве.⁴⁰

⁴⁰ Путни извештај Г и љ ф е р д и н г а (1858) у његовим скупљеним Списима 3 (Петроград 1873) 100. Ц в и ј и ћ, Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије (Београд, изд. Акад. 1911) књ. 3, стр. 1152—1153 с планом Пазаришта и картом новопазарске околине. Опис и у анонимној књизи (од Т. И п е н а) Novibasag und Kossovo (Wien 1892), 122, по коме се место зове Пазариште, Трговиште или турски Ески Пазар (стари трг).

То је котлина између стеновитих брежуљака, на 300 метара дуга а 150 широка, пуна рушевина, гомила камења и камених зидова који су високи 2—3 метра. У непосредној близини

су остаци од градова, стара епископска црква св. Петра и Павла у Расу (Петрова црква), манастир св. Ђурђа, који је подигао Немања, и манастир Сопоћани Уроша I. Од краља Уроша II. (1282—1321) српски владари радије су проводили у околини Шар-планине, на југу Косова Поља и у новоосвојеном Скопљу.⁴¹

⁴¹ С т о ј а н Н о в а к о в и ћ, Немањићске престонице Рас, Пауни, Неродимља. Глас. срп. акад. 88 (1911), стр. 1—54.

Премештање земаљскога средишта опажа се и на подизању манастира. Све задужбине XIII. века биле су у планинском крају између римске Доклеје и Мораве, делимично не далеко од Раса. У XIV. веку померају се задужбине у топлије јужније крајеве: у котлине Пећи и Призрена, на Косово Поље и у скопски крај. У доба деспота повлаче се опет постепено владалачка седишта, а са њима и манастири, према Дунаву.

О престоницама, дворовима или палатама (за време Стефани Душана „полата царева“)⁴² највише сазнајемо из датираних повеља. Одатле се види да су владоци, према годишњем добу, селили се из топлијега приморја у хладовиту планину и обратно. На север је краљ одлазио у манастир **Студеницу** и **Жичу**. По Данилу, краљ Стефан Драгутин имао је престоницу у Ђвбрџу; то је данашње село Дебрџ, између Београда и Шапца, 2—3 километра јужно од Саве, а преко пута сремског Купинова, са остацима старих грађевина.⁴³

⁴² Законик, чл. 51.

⁴³ Н о в а к о в и ћ, Arch. slav. Phil. 28 (1906) 464.

У планинама данашње Црне Горе проводио је двор у **Оногшту** (Никшићу) или у **Брскову** на Тари. Краљица Јелена, удовица Уроша I, становала је највише у двору **Брњацима**, уврх ибарске долине. Многе престонице беху у пределу Раса и код Рудника на Копаонику. Спомињу се **Сјеница** и **Длгопоље**,⁴⁴ **Дежево**, на северозападу рашке жупе, град **Јелеч**, у планинама Рогозне итд. Под Урошем II. помиње се **Врхлаб** на изворима Лаба, који извире из једне ливаде на источној страни Копаоника посред праистаре букове шуме. У суседству великих шљакишта и остатака од кућа издижу се, испод извора Лаба, између шума и ливада, рушевине неке куле, а даље, наниже, лежи, већ из средњег века познато село, **Беласица** с рушевинама од тобоже седам цркава.⁴⁵

⁴⁴ Повеља Уроша I., Mon. serb. 51.

⁴⁵ А в р а м П о п о в и ћ. Врхлаб, Беласица и жупа Врховина, Годишњица 19 (1899), 243 и д.

Омиљени беху, даље, на југу **Приштина**, тада већма сеоско насеље, у којој је, код Стефана Душана, проводио 1342 као бегунац цар Јован Кантакузен,⁴⁶ па онда рударска варош **Ново Брдо**, а од Уроша II. нарочито јужни крај Косова Поља.

⁴⁶ Περὶ κομῆν τινα ἀτειχίστων, Πρίστηνον προσαγορευομένην, K a n t a k u z e n o s III cap. 40.

Стара српска престоница **Пауни** лежала је онде где се данас простире Паун-поље, мало поље, ограђено шумом и воћњацима, у близини железничке станице Урошевац: према повељи Уроша II. манастиру Грачаница, била је у близини овога замка, опкољеног њивама, ливадама, воденицама и рибањацима, једна црква са седиштем за архиепископа (архи~пискоупово станиште).⁴⁷

⁴⁷ Скиличин Ταωνιον, где су Византинци потукли 1073 краља Бодина; упор. прву књигу овога дела стр. 136. Προς τινα τοπον Ταω δια το καλλος ωναμασμενον на путу из Скопља у Приштину, K a n t a k u z e n o s III, cap. 43. Пов. Уроша II, за Грачаницу: Mon. serb. 563. По

Н о в а к о в и ћ у, старосрпски облик гласио је Пауни (множ.).

У близини била је престоница **Сврчин**. По Новаковићу, њу тешко да ваља тражити у незнатном арбанаском селу Сврчини, четврт часа источно од железнице између станице Липљана и Урошевца, него даље јужно, у селу Сарајишту (од турск. сарај, палата), 2—3 километра од Урошевца, на западном крају Паунпоља.⁴⁸

⁴⁸ Новаковић, Престонице 42. Б. Н у ш и ћ, Косово 2 (Нови Сад 1903). 71 мисли да су Сврчин и Паун два назива за један исти краљевски двор.

Западно одатле, у најлепшем углу Косова Поља, на северном подножју планинскога ланца **Щаре**, усред шума и воћњака, подизао се дворац **Неродимља**, због рђавог значења имена прозван **Породимља**, **Родимља**, **Родим**, који се спомиње од Уроша II.⁴⁹ То је данашње српско и арбанаско-село Неродимља, на потоку Неродимској Реци који тера многобројне воденице и који, кроз качаничку клисуру, тече јужно ка сливу Вардара, али је, с једним још и данас видним вештачким изводом, већ за владе Уроша II., северно од Пауна, отицао ка Ситници, дакле у слив дунавски.⁵⁰

⁴⁹ О овим исправкама имена Н о в а к о в и ћ на н. м. 26.

⁵⁰ H a h n, Reise von Belgrad nach Salonik² 120. Н о в а к о в и ћ на н. м. 38.

Пола часа на запад, заштићене с три стране стрим обронцима, леже рушевине малога града **Петрча** са остацима од четири куле (сада Петрич). Јако омиљен беше **Призрен** с "царевим двором" **Рибником**, такође на подножју Шаре. Он се помиње за владе цара Стефана Душана и његова сина цара Уроша.⁵¹ Када су се границе прошириле на југ, радо су се владоци бавили у старом граду **Скопљу**, као Урош II., Урош III. и Стефан Душан,⁵² па у долини **Пологу** (данас Тетово), кроз коју протиче најгорњи део Вардара, па Стеван Душан и у **Прилепу**,⁵³ и **Серу** (данас Серез), итд.

⁵¹ Призренска повеља Гласник 15 (1862), 270. Три повеље цара Уроша датиране истог дана, 24 априла 1357 "на Рибник\$", "\$ Призр}н}", "подь Призр}номь на Рибниц}" Mon. serb. 157-160, Ј а с т р е б о в, Споменик 41, стр. 49, тражио је остатке двора Рибника пола часа од Призрен на реци Бистрици, на војном вежбашишту Бузацилуку, али је Рибник, по Н о в а к о в и ћ е в у распитивању (Глас. 88, 31), лежао северозападно од Призрена у атару села Нашца и Ограђеника.

⁵² У Скопљу је био Метохит као виз. посланик код краља Уроша II., по Н о в а к о в и ћ у на н. м. 25. Грегорас VIII, сар. 14, беше код Уроша III. у то Скопiων πολiχνιον. Εξ αυτης Σκοπiας, η δοκει βασιλεια κραλη ειναι, K a n t a k u z e n o s IV, сар. 19.

⁵³ "Дворь царскыи" у Прилепу, Д а н и л о 226.

У западном приморју постојао је краљевски двор испод града **Скадра** (старосрп. Скъдърь), на обали реке Дримца, сада (Дринаси или Кири) који је, у млетачком катастру из г. 1416, забележен као "la corte de lo imperador."⁵⁴ Руски генерални конзул Јастребов идентификовао је овај дворац са стоним местом арбанаских династа Бушатлија у месту Космачу, између Бушата и **Дања**. Он је био сазидан од округластог камена из реке Дрима, а разрушен 1881 поплавом Дрима; ту су, у две дворнице, под слојем турскога сликарства које приказује дрвета и лишће, били запажени трагови старих фрескослика, можда слике из св. писма.⁵⁵

Једна повеља краља Стефана Уроша III. Дубровчанима датирана је у блиском граду **Дању**. Немања је, како прича његов син краљ Стефан, подигао владарски "двор" у граду **Котору**; по свој прилици, овај двор надовезао се на тамошњу старију престоницу дукљанских краљева.⁵⁶

⁵⁴ Данило 209. М а к у ш е в њ, Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи въ ср. в}к} (Варшава 1871), 150.

⁵⁵ Ј а с т р е б о в у Споменику 41, стр. 49—50.

⁵⁶ К р а љ С т е ф а н изд. Шафарика л. 7, стр. 8. Престоница краља Михаила εν Δεκατεροις по Скилици, упор. прву књигу овога дела стр. 122.

Под Немањићима не спомињу се више "сигіае" дукљанских краљева у жупи Прапратни код Бара и у Превлаци, заливу боко-которском. Место тога су у XIII. веку како ћемо видети, сродници владалачке куће имали своју престоницу у граду Улцињу.

Владалац, велики жупан, доцније краљ, затим цар, најзад деспот, био је врховни војсковођа, управни чиновник, законодавац и судија, заступник земље према страним државама, а уједно и највећи земљопоседник своје државе. Становништво земље дуговало му је личне услуге; оно је морало њега и његове дворане пратити на путовању, примати на стан и храну, а на његовим добрима помагати у пољским радовима. Од краја XII. века престо је био наследан у племену (роду) Немањину. Од старијих српских династија, у доцнијем средњем веку, беху изумрле три династије правих Срба, Захумљана и Травуњана, које помиње цар Константин Порфирогенит. Дукљанска династија XI—XII века, која је можда имала везе са Захумљанима, заступљена је била, у времену после Немање, по свој прилици само са неколико потомака, и то у реду властеле. Немања, пак, није био заснивач потпуно нове куће, него само нове линије једне исте куће; генеалошку везу између династије рашких великих жупана и Немањића доказује и то да се многа имена (Вукан, Стефан, Урош, Деса) понављају од XI.—XIV. века.⁵⁷

⁵⁷ Види прву књигу овога дела стр. 69, 122, 123.

У реду наслетства опажа се, после 1200, борба између домаћег сениората и византиске институције савладара, назначених будућих наследника престола (нам}стній господинь, нам}стникъ, настолникъ, насл~дникъ). Браћа и стричевићи често воде међусобне ратове, а покатшто ратују и синови с очевима, исто онако као и Арпадовићи. Обе династије, и немањићска и арпадовићска, дошле су саме себи главе због ових престоних борби. Последица тога беше да је у Србији, исто као и у Угарској, било, који пут у исто време, два краља, као што су били браћа Урош I. и Владислав, а доцније Стефан Драгутин и Урош II. Милутин. Као и код Арпадовића, тако је и српски наследник престола често добивао титулу "млади краљ". Тако Стефан Драгутин јавља се као "iunior rex Servie" поред свога оца Уроша I.,⁵⁸ тако Стефан Душан као "млади краљ", "rex iuvenis" у Дубровчана, поред свога оца Стефана Уроша III., старога краља (rex veteranus),⁵⁹ тако Урош као "млади краљ" поред свога оца Стефана Душана.⁶⁰

⁵⁸ Докази у првој књизи овога дела стр. 183 нап. 117.

⁵⁹ Пов. Уроша III. епископији призренској, Гласник 49 (1881), 361. Стојановић, Записи 1, бр 55 Mon. Rag. 5, 301 и д. "Млади краљ" и на печату Стефана Душана

⁶⁰ Споменик 111, 28. С т о ј а н о в и ћ н. м. бр. 84.

С овим двоструким краљевством скопчана је била привремена деоба државне територије, али, отуда се ипак нису развиле онакве удеоне кнежевине као у средњовековној Русији. Секундогенитуре Мирослава, брата Немањина, у Захумљу и Вукана, сина Немањина, у Дукљи не беху дуга века. Потомци споредних линија изгубили су се брзо међу племством, носећи само обичан наслов жупана: жупан Димитрије, син краља Вукана, жупан Деса, син краља Владислава, или жупани Богдан и Радослав, синови кнеза Андрије Захумског.⁶¹ Особита карактерна црта у прродици Немањића беше њихова побожност, која потсећа на причу о пореклу великожупанске данестије од једнога свештеника⁶²

⁶¹ Mon. serb. 34. Rad. I, 135. Споменик XI, 21.

⁶² Упор. прву књигу овога дела стр. 122.

Скоро сваки владалац подигао је бар један, ако не и више манастира. Неки од млађих синова, по примеру Савину, постадоше монаси и епископи, а за њиховим примером пођоше, још пред крај средњег века, неки од последњих деспота. Св. првомученик Стефан, који као и у Византији беше заштитник државе (στέφανος-круна), насликан је на новцима како краљу пружа крст или заставу; његова је слика и на обратној страни великога печата. Од Стефана Немање сви српски владари имају име Стефан, а поред њега, по правилу, имају и народно име. Ови многи Стефани уносе врло осетну монотонију у ред српских владара, а особито у нумизматику и у недатиране повеље.

Наслов владаоца мењао се.⁶³ Владаре VIII.—X. века звали су грчки αρχων, латински *dux*; није познат српски назив, Када је Приморје добило превагу, јављају се владоци тамошње династије, од половине XI. века, као краљеви ("*Sclavorum rex*", "*rex Sclavorum gloriosissimus*" у папским листинама), најпре Михаило и његов син Бодин, али су њихове потомке, у "*regnum Diocliae*", убрзо ставили у присенак врховне старешине источних Срба, па их после 1180 потиснули потпуно. Последњи који је узео овај стари краљевски наслов ("*rex Dalmatiae et Dioclie*"), иако круну није имао, био је Немањин син Вукан, удеони кнез дукљански (око 1195-1208).⁶⁴ Владоци источне области, праве српске земље с главним местом Расом, имају, од XI. века, само наслов "великога жупана" који изгледа као нека чиновничка или дворска титула: старосрпски "велии ж\$пань",⁶⁵ код Грка у повељама αμεγας ζουπανος.⁶⁶ У писаца из доба Комнена αρχιζουπανος, латински *megaiupanus*,⁶⁷ или *magnus iupanus*,⁶⁸ преведено у угарским хроникама и код Анзберта као *magnus comes*.⁶⁹

⁶³ Упор. прву књигу овога дела стр. 69, 122, 123, 164, 168.

⁶⁴ T h e i n e r, Mon. Slav. 1, 5 и д.

⁶⁵ Пов. Немање (Mon. serb. 4) и његова сина Стефана (Споменик 44, 1—3 и Гласник 47, 1879, 309)

⁶⁶ Печат Немање као μαγαλου ζουπανου у Ч а ј к а н о в и ћ а, Byz. Z. 19 (1910), 113 нап. 1. Μεγας ζουπανος у писмима А Е. Димитрија Хоматијана ed. P i t r a бр. 1, 10.

⁶⁷ Cum megaiupano дубр. повеља 1186 L j u b i ć I, 12 = S m i ć i k l a s, Cod. dipl. II, 202. Megaiupano у папској пов. 1189, S m i ć i k l a s II, 238. Terra megaiupani, megaiuppanus Servie повеље у Т а ј н е р а, Mon. Slav. 1, 14, 18, 19, 34, 36. Dominus Raxiae et Serviae, qui megaiupanus appellatur: D a n d u l o у Мураторија XII, 340.

⁶⁸ Magnus iupanus: дубр. пов. 1186 L j u b i ć I, II = S m i ć i k l a s II, 201. Которски натпис 1195: K u k u l j e v i ć, Codex dipl. II, 239 и С т р а т и м и р о в и ћ, Споменик 28, 11.

⁶⁹ Magnus comes: Chronicon Pictum Vindobonense у Ф л о р и ј а н а (Florianus), Historiae hung. fontes domestici II, 211 и у Т у р о ц а (Thurocz). Исто тако и у А н з б е р т а, Fontes rerum austr., Scriptores V, p. 22, 35, 42.

Али, убрзо, ова скромна титула није више одговарала промењеним односима. Немањин син Стефан већ је 1202 молио папу Иноћентија III. да му пошаље краљевску круну (*regium diadema*), али је, због противљења његова брата Вукана и угарска краља Имре, добио круну тек 1217 од папе Хонорија III. Потомци Стефана Првовечаног звали су се, све до Стефана Душана (1217—1346), краљевима, српски краљ, у Византинаца прво ρηξ (краљица ρηγαίνα),⁷⁰ доцније краλης исто као што су се раније, у XI.—XII. веку, грчки звали угарски краљеви (мађ. kiraly).

⁷⁰ Потпис Стефана Радослава 1234: Mon. serb. 20. Епирска новела 1234: *ρηγα Σερβιας* и *ρηγαλαν*, Acta graeca III, 66. Димитрије Х о м а т и ј а н спом. изд. 686 Стефану (Радославу), *ρηξ αλασης Σερβιας και Διοκλειας*. И старосрпски **рига** краљ угарски поред **оугрски краљ у краља Стефана** гл.7.

О владалачким знацима великога жупана има само једна једина белешка. Краљ Стефан Првовенчани помиње у биографији свога оца, великога жупана Немање, од бога даровано копље с којим је пошао (1172) против Грка; познато је да је у XI. веку позлаћено копље било символ власти угарских краљева.⁷¹ Облик краљевске круне (в } ньць) познат је само из новаца, печата и фреско-слика. На новцима приказан је краљ како седи на престолу (стољ, пр } стољ) својих отаца, и праотаца, за који се везује нека врста прадедовског култа.⁷² У једној руци држи краљ мач или скиптар који је на врху украшен крстом и љиљаном, у другој земљину јабуку, украшену једноструким или двоструким крстом, ређе заставу, на којој се види крст. Од времена Стефана Радослава налазимо исту слику на великом државном печату: краља како седи у свечаној, дугој парадној одежди, с круном и скиптром, и с ногама на столочици.⁷³

⁷¹ К р а љ Стефан гл.5 изд. Ш а ф а р и к а, Раматку р. 6 (копиО дано Омоу отъ владыкы). Понавља се у Доментијана изд. Даничића р. 19, без подробнијега описа- (богомъ дарованоО Омоу копиО). О угарском позлаћеном копљу које је Хајнрих III. 1044, у борби с Абом, задобио и послао га папи као знак победе, после чега је, начинивши слично копље. поставио Петра за угарскога краља, упор. Н u b e r, Geschichte Österreichs I, 187, 188, 205.

⁷² Упор. прву књигу овога дела стр. 7. С т о л се помиње већ у време великих жупана.

⁷³ [А. С о л о в ј е в, Печати на Душановим повељама. (Гласн. Скоп. научн. др.П. (Скопље 1927). 296)].

По причању Данилову, краљ Стефан Драгутин поставио је (1282) свога брата Стефана Уроша II. за краља на тај начин, што му је предао круну, престо, златом изаткану свиту, и, најзад, свога коња и своје оружје.⁷⁴ Монах Теодосије спомиње међу владалачким знацима багреницу и појас с бисером, а Данило златан појас.⁷⁵ По одредбама Стефана Првовенчаног, чин крунисања има се свагда обавити у његовој задужбини, манастиру Жичи, цркви св. Спаса, али се ово није могло свагда одржати, јер је овај манастир био неко време опустео. Нићифор Григора прича зловољно, како је царица Ирина поклонила своме зету, Стефану Урошу II., византијску царску капу (*καλυπτρα*), украшену драгим камељем и бисером која се скоро није разликовала од капе њенога мужа, цара Андроника II.⁷⁶

⁷⁴ Данило 26. [В. Ћоровић Подела власти" између краљева Драгутина и Милутина (Глас САН 136. 129. М. Д и н и ћ, Област краља Драгутина после Дежева (Глас САН, 203. нова сер. 1 (Београд 1951)

⁷⁵ Теодосије у Павловића 111—112. Д а н и л о 32.

⁷⁶ G r e g o r a s VII, cap. 5, § 7.

Не може се доказати да је у овом перијоду постојао какав државни грб, као што није било ни византијске хералдике.⁷⁷ У дворском реду и насловима опажа се мешавина западних и византијских елемената. Западначки је обичај да се краљ назива господином (господинь краљ = *dominus rex*), а краљица госпођом (госпог " кралица = *domina regina*). О краљевском достојанству мисли се да је божанскога порекла; краљ је постављен "милостию божию", "по милости божи~й", "сь помоку божиовъ" "по воли божи~и". Византијска формула *εν Χριστω τω θεω πιστος βασιλευς* преводи се дословце: "въ Христа бога благов } рный краљ". По византијском узору је, у XIV. веку, "велии", "великий краљ", "благов } рный", "христолюбивый", "пр } высокый" и "пр } славный", "благородный", "кр } пький" итд.

Византијскога је порекла и ознака да је краљ непобедим: "Desen de mandato domini Urosii, invictissimi regis, comes Catari" 1257 под Урошем I. Исто тако, за владе цара Манојла Комнена, датирају се (1174) у Сплиту повеље "tempore invictissimi ac semper triumphatoris Manuelis".⁷⁸

⁷⁷ [Н. Радојчић, Одакле је преузео Мавро Орбини свој грб Босне? (Гласник Зем. муз Б. и Х., XLI (Сарајево 1929), 103-108). Ст. Станојевић. О српском грбу, Гласн. Ист. др. у Н Саду III 1930. 98. Н. Радојчић, О штиту на српском грбу, Ibid. 101. А. Соловјев, О постанку српског грба, Šišićev Zbornik, 1929, 537].

⁷⁸ Smičiklas, Cod. dipl. II, 138 бр. 135; V, 77 бр. 594.

То је стара римска формула $\nu\kappa\eta\eta\tau\varsigma$, $\tau\rho\pi\alpha\lambda\iota\upsilon\chi\omicron\varsigma$, лат. "victor ac triumphator", која се јавља у законима цара Јустинијана и Ираклија. Реч $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\alpha\tau\omicron\rho\rho$, којом се у републиканском периоду Рима обележавао диктатор или врховни војсковођа, а у доба римскога царства и у старије византијско време одговарала је латинском "imperator" у царској титули, преводила се у Србији дословце, од времена Стефана Првовенчаног, као "краљ и самодржњец", "самодржавњни крал".⁷⁹ По грчком начину, краљ у својим актима не говори у првом лицу, али не и по западњачком начину у множини са "ми", него са "крал~вство ми". Одједи римског царског култа са ознаком живог цара као светитеља, остатак античкога погаништва који се није дао искоренити, преузети су из типичних византијских формула тек за владе Стефана Душана и његова сина Уроша.⁸⁰ Пада у очи обичај, који се јавља и у Бугарској, а Византинцима је првобитно непознат, да се умрли владоци зову "свети" или "светопочивши".⁸¹

⁷⁹ [Г. Острогорски. Аутократор и самодржац (Глас CLXIV (Београд 1935), 95-188)],

⁸⁰ О римском царском култу O. Hirschfeld, S. Ber. der kgl. preuss. Akademie 1888 о Византији опат E. Veuliger, Revue des questions hist. 51 (1892). Редовно код оверовљавања царскога потписа, на пр. 1073 $\alpha\gamma\iota\omicron\upsilon\ \eta\mu\omicron\nu\ \beta\alpha\sigma\iota\lambda\epsilon\omega\varsigma$, Acta graeca VI, 3. У Србији каже Стефан Душан, у једној повељи 1347, Гласник 27 (1870), 289, 295: „къ светомоу ми царствоу", "властелинь светого царства ми деспоть Оливеръ", "свето» царство ми". Краљ Урош потврђује 1353 хрисовуљу свога светого оца, цара Стефана, и свете матере, царице Јелене: "господина ми и родител" светого цара", и "госпожде ми и матере, свети» царице кыра Елени", Гласник 24 (1868) 247. Логофет Дејан пише, 1362—1366, повеље на заповест младога Уроша: "пов}леніемъ господина светого цара", Mon. serb. 171, 173; упор. већ за владе цара Стефана Споменик III, 2.

⁸¹ Стефан Првовенчани као "свети господинъ" у једној повељи Уроша I., Споменик III, 8. Урош I. као "свети краљ" у време Уроша II. 1286. Mon. serb. 561. У Бугарској каже цар Шишман 1378 за своје претходнике да су "светопочивши". У Византинаца назива се умрли цар у повељама славни ($\alpha\omicron\iota\delta\iota\omicron\varsigma$), незаборављени ($\alpha\epsilon\iota\mu\eta\sigma\tau\omicron\varsigma$), покојни ($\mu\alpha\kappa\alpha\rho\iota\omicron\varsigma$, $\mu\alpha\kappa\alpha\rho\iota\tau\eta\varsigma$ $\epsilon\nu$ $\mu\alpha\kappa\alpha\rho\iota\alpha$ $\tau\eta$ $\lambda\eta\zeta\epsilon\iota$ $\alpha\omicron\iota\delta\iota\omicron\varsigma$). Тек у XIV. веку називају се претходници, покатошто, светитељима ($\alpha\gamma\iota\omicron\iota$), као у Acta graeca V, 165 (1317), 270 (1336).

Он подсећа на реч „sanctus" у старохришћанским надгробним натписима која је, доцније, често добивала тако врло широко значење. Потомци Св. Симеона, како је Стефан Немања као монах назван после смрти, помињу своје претходнике као "свете родитеље и прародитеље",⁸² а и сами се називају као Стефан Душан, "ихъже корене света азь гр}шны ѿтрасль ~смь".⁸³ Чудновато је да се, на натписима и у рукописима, живи владоци, као Урош I. и Урош II. и Стефан Душан зову "светородный".⁸⁴ Краљеви Урош II. Милутин и краљ Урош III., заснивач Дечана, поштовани су збиља после смрти као светитељи.

⁸² Mon. serb. 74, 78, 90, 121, 136.

⁸³ Тамо 121, 136, 140.

⁸⁴ Стојановић, Записи I, бр. 23, 24, 38, 41, 52, 75. Бањска хрисовуља изд. Јагића 43.

Д а н и л о 102, 130, 142. У Д а н и ч и ћ е в у Рјечнику из књиж. старина нема ове речи.

Имена земаља у титули владаоца доста се мењају. У неким повељама Стефана Уроша I. нема Захумља.⁸⁵ Када се хрватски бан Младен почео писати господарем Хума,⁸⁶ назвао се Урош II. "rex Stoathiae". Исти је краљ, доцније, из титуле драчких Анжуанаца из Напуља, узео још и Арбанију.⁸⁷ Арбанија чешће се јавља и у титулама Стефана Душана и његова брата по оцу, Симеона.

⁸⁵ У пов. Уроша I. у Mon. serb. У једној пов. у Споменику 44, 9 назива се он краљ "все српскы» земл» и поморскы» и хльмскы»", а у потпису "кралъ сръпскихъ земль и поморских и Захлми»".

⁸⁶ "Mladen Croatorum et Bosne banus, generalisque dominus totius territorii Chelmensis" у посвети Вариџане у Т а л о ц и ј а, Wiss. Mitt. 3,:(1895) 302. Исто тако "terreque Hlm (?) dominus generalis", пов. бана Младена 1318 у С м и ч и к л а с а, Cod. dipl. VIII, p. 497.

⁸⁷ "Hurosius, dei gratia Dalmacie, Croacie Dyoclie, Servie ac Rasie rex et dominus totius Maritime regionis" 1308 у уговору с Карлом од Валоа, Гласник 27 (1870), 326. "Domini nostri excellentissimi regis Rascie, Dioclie, Albanie, Croacie et Celmie atque totius Maritimeregionis", Которски статут чл. 23, рукоп. библ. Св. Марка f. 14. "Urossius rex Rasie et Dioclie, Albanie, Bulgarie et totius Maritime" 1319 натпис у итал. Бару, Arkiv za pov. jugosl. IV, 350. "Urossius rex Servie, Melinie (?), Chelmie, Dioclie, Albanie et Maritime regionis" у млетачким адресама суседних владалаца око 1310 Lj u b i ć, 192. "Urosio Servie, Chelmie, Dioclie ac Albanie regi illustri" 1309, тамо 1, 239.

Бугарска пак, којим се именом у ово време назива и област архиепископа охридског, спомиње се цела или делимично само 1319 у титули Уроша II. и око 1345—1348 у титули Стефана Душана.⁸⁸ Од 1336, под Стефаном Душаном, истиче се изреком господство над једним делом грчке земље, над "imperium Romaniae".⁸⁹

⁸⁸ Натпис У итал. Бару 1319. "Nec non Bulgarie imperii partis non modice particeps" 1345 Ljubić II, 278. "Краљ и самодрџџь Срѣблемь и Поморию и Грѣкомь и Българомь" Гласник XI, 137. Mon. serb. 128, 132.

⁸⁹ Честникъ грѣчскимъ странамаъ 1336: Ф л о р и н с к и й, Памятники 36. Гласник XI, 137. "Et fere totius imperii Romaniae dominus" 1345, Lj u b i ć II, 278.

Прекидање с прошлошћу значило је проглашење и крунисање Стефана Душана за грчкога цара у Скопљу 1346, с царском круном (diadima) која је, по свој прилици, начињена била за ову сврху, скиптром (скифтром) и пурпурно црвеном обућом по византијском начину.⁹⁰ На новцима се види српски цар како седи на престолу који има две лавље главе с једне и с друге стране. Он је сада био **цар**, како су се до тога доба звали византијски владаоци, а од Симеона (у. 927) бугарски, владари. Краћа титула гласи, по угледу на Грке⁹⁰: "въ Христа бога благов}рний царь Срѣблемь и Грѣкомь", грчки "εν Χριστω τω θεω πιστος βασιλευς και αυτοκρατωρ Σερβιας και Ρομανιας", латински "imperator Raxie et Romanie", немачки, по Сухенвирту, "chayser von Syrvey". У пуном називу зове се он у повељама: "Царь въ}хь срѣп'скихъ и грѣчких и поморскихъ земль, рек\$же Алваніи и западнои стран} и великом\$ дис\$" ⁹¹ (δυστις). Више етнографски стилизована је титула цара "царь и самодрџџь Срѣбл~мь, Грѣкомь, Българомь и Арбанасомь".⁹² Један пут истиче се и својина Епира и Тесалије (Влахије): "imperator Raxie et Romanie, dispotus Larte (од Арте) et Blachie comes".⁹³

⁹⁰ Старосрп. молитве при постављању цара, царице, ћесара, деспота итд преведене с грчкога, изд. Н е в о с т р у ј е в, Гласник 22 (1867), 360—370. Пада у очи да се код Данила употребљава епитет "царски" већ у XIII. веку, када је говор о престолу, круни, оделу, дворовима, ну ово ће, можда, бити доцнији уметак.

⁹¹ Пов. 1349 Гласник 24 (1868), 232, упор. Mon. serb. 136.

⁹² Пов. 1348 Mon. serb. 132; без Арбанаса 1347 тамо 128.

⁹³ Пов. 1350 Lj u b i ć III, 174.

У исто време крунисана је била за царицу дотадашња краљица Јелена, добивши у Византији уобичајену титулу **augusta**. Од тада говори владалац у повељама и у законским одредбама "царство ми" (византијски η βασιλεία μου). Стара краљевска титула остала је савладару, сину Душанову, доцнијем цару Урошу. Трећи Србин с царском титулом био је Душанов брат по оцу, Симеон који је, убрзо, ограничен био на Тесалију и Епир.⁹⁴

⁹⁴ Βασιλεὺς Ῥωμαίων καὶ Σερβῶν καὶ παντός, Ἀλβανου.

У Србији не беше више од ова три цара, јер Симеонов син, цар Јован, није никад из Тесалије дошао у Србију. Ново царско достојанство изгубило се већ након четврт века од крунисања у Скопљу, а убрзо после њега, због нагле државне пропасти, и краљевска титула. Они који су заступали краља у појединим жупама били су у исто време управни чиновници, судије и заповедници локалне војске. Само руковање финансијама изгледа да је већ одавна било одвојено. У време Немање и његових синова, речју **кнез** (лат. comes) означавао се и сродник владалачке куће, али и чиновник свакога степена.⁹⁵ Доцније, чиновници звали су се **владалац** или **влагоушти**, те се прави разлика између "великих" и "малих."⁹⁶

⁹⁵ У Бугарској, у IX.—X. в., владоци Борис и Симеон зову се кнежевима. У повељи од 1189, коју је издао А. Вучетић, у Срђу књ. 5 (Дубровник (1906) 54—55, зове се Михаило, последњи од дукљанских владара, "magnus comes", а у новонађеном пољичком натпису код Требиња, који су објавили С. Д е л и ћ и Др. Влад. Ћ о р о в и ћ у Гласнику зем. муз. 23 (1911), 486, 549 и д. "кнезь вели Михаиљ". У Србији кнежевима зову се најпре два брата Немањина, Срацимир и Мирослав, који су имали своје области; упор. прву књигу овога дела стр. 151. Анзберт их обојицу спомиње као "comites". Чиновници великог жупана као кнежеви: Краљ Стефан гл. 4, 10. Краљ Урош III. каже у једној повељи да га је бог поставио "ко цара и владыкоу и кнеза всемоу стежаниу родител" крал»вства ми" Гласник 49 (1881), 361.

⁹⁶ Само у Босни, у повељи бана Кулина Дубровчанима 1189, зову се чиновници **честници**, по свој прилици од чьсть honor, Mon. serb. 2, ново изд. Г. А. И љ и н с к о г а, Грамота бана Кулина (С Петербургъ) 1906 са снимком, Памятники древней письменности бр. CLXIV. Упор. Рјечник Југосл. Акад. под česnik, исто тако и М а ж у р а н и ћ а.

Управа жупа доста се мењала. Стара титула **жупан** одржала се све до у време Стефана Душана; али његов законик зна за жупу већ само као територијално подручје, а не зна за жупана као старешину подручја.⁹⁷ Жупани су били обично властела из саме жупе који су, у свом управном подручју, имали земљу и родбину.^{98 99}

⁹⁷ Последњи жупани: Драгослав у Злетову 1330, Вукашин (позније краљ) у Прилепу око 1350, С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 56., 97; Радослав око 1348 Гласник 15, 284. Код Дубровника жупани у Стону: Доброслав Топлић 1278—1280, Ђорђе Пријановић 1326-1333. Жупани у Попову: Твртко 1280—1284 (и у Mon. serb. 53, бр. 55), Богдан 1312. Жупани у Конавлима (доцније спојено с Требињем). Бодин 1278—1285 (упор. Arch. slav. Phil. 22, 173). Познан Мирошевић 1322; за тим Ненада Страхинић као жупан (surpanus), али и као војвода требињски и конаваоски 1347—1350; после њега Ђефалије Милман 1359, Крајша 1365.

⁹⁸ Пољички натпис код Требиња помиње (око 1180) два брата као жупане "жоупанъ Грьдъ тр}бински" и "жупанъ Радомирь", који је Грду поставио надгробни камен, Гласн. зем. муз. 23 (1911) 486, 549. [Ђ. Р а д о ј и ч и ћ, Грдеша (Грд), требињски жупан XII века (Прилози за КЈИФ XI (Б. 1931) 155—156)]. Поред жупана Бодина из Конавала јављају се 1285 његова жена и његов отац (Div. Rag. 1284). Исто тако у Попову 1318 Твртко, син жупана Богдана, у Конавлима 1322 жупан Познан са "filiis et nepotibus", 1326—1336 његов син Radoslavus de Posnano de Canale (Div.

Rag.). Од старе локалне фамилије потицао је Jurech (Juroe) de Priano или Пријановић, последњи жупан Стонског полуострва. Већ 1283 помињу се Bogdan и Zepregna de Priana de Puncta Stagni. Код уступања Стона остао је жупан Ђорђе са својим синовима код Дубровчана, те је 1334 добио од њих поседе (partes) код Врућице (Законик Liber Reformationum XXV, 4).

⁹⁹ [Издање А. С о л о в ј е в а, Liber omnium reformationum (изд. САН. Треће одел. VI (Београд 1936)].

Покатшто их Дубровчани називају само судијама.¹⁰⁰ Они су имали и своје мало дворско особље, на пр. стегоношу; 1284 помиње се Славомир, "confalonarius" жупана Твртка у Попову.¹⁰¹ У једној повељи краља Уроша II. од 1300 говори се о људима којима је милошћу краљевом дарована жупа Полог, па се, том приликом, разликују чиновници краљевски (владљци_крал~всгва ми) од чиновника управника жупе (владальць дрџештаго жоупоу тоу).¹⁰²

¹⁰⁰ Radosclavus filius iudicis Posnani 1325 (син жупана Познана Мирошевића из Конавала) Mon. Rag. II, 318.

¹⁰¹ Slavomir confalonarius Tuerdici, 8. авг. 1284 Дубр. Арх.

¹⁰² Споменик 44, 20.

Док је у Босни све до државне пропасти било увек жупана, па је жупанско достојанство, на пр. у Конавлима и Драчевици (код Новог) за време босанске управе после 1378 поново оживело, дотле се у Србији изменила управа с том тежњом, да се на место земаљске властеле, зависне од месних прилика, поставе краљеви чиновници. Називи за нове власти узети су од Византинаца, код којих су, поред лествице тих достојанстава по служби, постојали као друга врста и низ других дворских достојанстава која је цар могао давати по заслуги.¹⁰³

¹⁰³ О старосрп. управним чиновницима упор. м о ј е напомене у Arch. slav. Phil. 22 (1900) 209 и д. [Д. А л и м п и ћ Управне власти у старој Српској царевини (Београд 1921)]

Византијско је дворско достојанство титула **сeвaст**, која се код Грка, у XIII веку, нарочито у Епиру, давала управницима појединих вароши и градова. Она је првобитно била део староримске царске титуле (σeβaσтoς augustus) коју је раздвојио Алексије Комнен, да би начинио нова достојанства. Севaсти се помињу у Србији од времена краља Стефана Драгутина па све до у време цара Уроша, на пр. под Урошем II у Скопљу и Призрену, и, најпосле, у удеоној кнежевини деспота Драгаша и његова брата Константина.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Споменик 44. 16 и д. Mon. Rag. V, 107. У Улцињу једна властеоска породица у XIV в. називала се de Sevasto.

Код Византинаца је био у вишем чину κεφαη (ο εις κεφαλην ευρισκομενος или τυχανων још и κεφαλατικευων), преведен у Италијана са "capitaneus". У Србији јављају се, од 1300, заповедници с титулом кепали " или к~фали ", и то најпре у пограничним градовима, као Скопљу и Скадру.¹⁰⁵ За владе Стефана Душана прозвали су се тако сви намесници.

¹⁰⁵ Само у једној повељи Уроша II од 1300 помиње се у Скопљу кастрофилак (кастрофуλαξ) или стражъ градоу, Споменик 44, 16,22.

Прелазно стање приказује једна грчка повеља истога владоца манастиру Ватопедију (1346), у којој се помињу κεφαλατικευοντες ζουπανοι ; друга, опет, манастиру Меникију (1352) разликује "опште" ђефалије од жупана који управљају само мањим подручјима:

κεφαλαδων θατολικων η μερικων ζουπανων.¹⁰⁶ Па и јанинска хроника спомиње, под српским деспотом Томом, делом κεφαλαδας, делом ζουπαναιους у Епиру.

¹⁰⁶ Ф л о р и н с к и ј, Памятники 73, 129.

Законик царев разликује две врсте жупа; једнима управља ђефалија, а другима властелин, по свој прилици сопственик жупе. Реформама Стефана Душана одвојено беше сутство од управе. Али, ђефалија који је седео у средишту жупе, у граду или вароши, претседавао је суду нових царских судија. Његова је дужност била да даде оружану стражу путницима и трговцима по друмовима; ако је неко био опљачкан, ђефалија је, по одредби законика, заједно са стражом, према пресуди поротника, дужан био накнадити штету. Вефалија је било докле год су трајали остаци старе српске државе.

Наслов кнез (comes) имао је врло разнолико значење у XIII—XIV веку. Ту титулу имали су, у једно исто време, не само сродници владалачке куће, као они од захумске лозе, него и управници вароши и тргова, и старешине пастира и села. У приморју звали су се кнезовима (лат. comites) и поглавице властeosког рода Качића из Омиша и моћни великаши хрватски од куће Шубића, Нелипића, Курјаковића итд. У исто време, ред старешинства променио се сасвим. Под Стефаном Драгутином и Урошем II¹⁰⁷ кнез је био нижи од севаста, али за владе Стефана Душана виши.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Споменик 44, стр. 16, 20 али на стр. 25, прво кнез. "Кнезь ж\$пски"тамо стр. 22 (1300).

¹⁰⁸ Набрајање чиновника у повељама Стефана Душана у Ф л о р и н с к о г а, Памятники 35, 42, 51, 91: ђефалија, војевода, кнез, севаст (91 обратно: севаст, кнез), судија, глобар (и у законуку споменуто), прахтор (ib. 91) и остали "владоушти".

Све већи углед титуле кнеза види се нарочито по томе, што тај наслов, за владе цара Уроша, има моћни Војислав кога Дубровчани зову и "comes Chelmi", а доцније тај назив има славни Лазар. Исти развој опажамо и код титуле жупана, како се за последњих година цара Уроша звао Никола Алтомановић, један од најмоћнијих великаша. Било је то нешто ново, уведено под царем Стефаном после његова крунисања за цара или тек под царем Урошем и његовим саветницима.

Жупану потчињен је био **сѣтникъ** (новосрп. сатник). Они се у Хрватској, од XI века, спомињу често у повељама као сведоци. По Дукљанину, хрватски "sednici" били су заступници племства, "centuriones ex nobilioribus", од којих је сваки дука или бан имао, наводно, крај себе њих седморицу као судије или порезнике, а сваки "juranus" или "comes" само једнога, "unum sednicum": "centuriones, qui recte ac iuste popululum iudicarent et tributa acciperent."¹⁰⁹ У Србији Јура "setnicus" 1186 био је заступник великога жупана Немање у граду Котору.¹¹⁰ У Захумљу био је 1254 "сѣтникъ" Војислав Радошевић, заповедник града Имоте (сада Имошки) и заступник захумскога жупана Радослава, сина кнеза Андрије.¹¹¹ У Србији помињу се доцније "сѣтници" као један ступањ у декадском систему војних достојанстава, о којима ћемо говорити ниже.

¹⁰⁹ Д у к љ а н и н изд. Сгнѣса сар. 9, р. 18—19. [Н. Р а д о ј ч и ћ, Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку — према Барском родослову (Гласн. Скоп. науч. др. XV (1935) 1—28). И с т и, О најтамнијем одељку Барског родослова, Цетиње, 1951).

¹¹⁰ S m i č i k l a s, Codex dipl. II,*198.

¹¹¹ Mon. serb. 45.

У Србији и у Босни прикупљао је порез **казньць** (новосрп. казнац, лат. casnecius, итал. casnezzo), кога Дубровчани преводe са "camerarius", а који се спомиње од XII века.¹¹² Нејасно је порекло ове речи; када се она пореди са судѣць од судити, могло би се помишљати на казнити (казнь казна, поука итд.), дакле на првобитно казнено-правно делање, али та реч може да буде и туђинка источнога, персијскога порекла (руск. "казна" држ. благајница, "казначей" благајник;

староперс. gaza, новопер. и турски chazine благо, chaznadar благајник). Неки казнаци помињу се на двору, а неки у сеоским срезовима. У околици Дубровника беше на земљишту краљице матере Јелене 1280 "Pervosclavus Radoevich, camerarius domine regine in Tribigna".¹¹³ Доцнија повеља Јеленина, из времена дубровачкога кнеза Марина Георгија (1288-1290}, спомиње некога "казњца Мрњана"; исти српски властелин Мрњан (Mergnanus) из Требиња спомиње се у архивским књигама већ 1280.¹¹⁴ По статуту града Будве, "casnezzo dell' imperador" у XIV веку долазио је, с времена на време, да прибира порез од земљишта.¹¹⁵

¹¹² У речницима М и к л о ш и ћ а, Д а н и ч и ћ а и Б у д м а н и ј а (Рјеџник jugosl. Akademije) неоправдано се идентификује казњец са ушкопљеником. Преводилац некога старозаветнога текста, наиме, превео је реч ушкопљеник (црквеносл. каженик) са казњец. Казњец (доцније велики казњец) Јован Драгослав подигао је са својом женом "**казњчицом**" Јеленом, сином Синошом и ћерком Аном, за владе Уроша II, цркву у селу Мушитишту код Призрена; упор. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 34, 77.

¹¹³ Div. Rag. 1278 (у архиву је ова књига постављена као "Precetti") f. 70.

¹¹⁴ Mon. serb. 56. Div. Rag. I. c.

¹¹⁵ Mon. hist. jur. Slavorum meridionalium III, p. 4.

У Босни је звање казнаца, у XIII—XIV века, било високо достојанство, више него жупанско. У приморју, напротив, током времена обе титуле спале су на називе сеоских старешина; сатник је на кварнерским острвима од 1288, а **казнац** код Дубровника, од прилике од 1380, сеоски кнез, као што су се онде, све до у најновије време, поједини делови некадашњих жупа називали **казначине** (casnazina од 1440).

Као прибирач пореза јавља се, од Уроша II, на југу прахтор (практор), а у Скопљу и "прахторъ градски".¹¹⁶ Под Стефаном Душаном, скупљач глоба био је **глобар**, чиновник судијин, "глобник" у повељама румунских кнежевина, а и данас познат међу брдским арбанаским племенима као "gjobar". Травнину је побирао **травничар**.¹¹⁷ Неколико звања јавља се само у једној јединој повељи Уроша II манастиру св. Ђурђа на Серави код Скопља (1300); али изгледа да нису српска, него да су узета из старијих грчких и бугарских повеља, које се потврђују том повељом.¹¹⁸ С погледом на плату, законик спомиње плату (доходькъ) ђефалије, коју су по свој прилици давали становници жупе, а потврђује и обвезу грађана да ђефалији дају жито, месо и вино у пола уобичајене цене.

¹¹⁶ Споменик 44, стр. 16, 20, 22, 25.

¹¹⁷ Споменик III, 30.

¹¹⁸ Набрајање на крају повеље Уроша II. Споменик 44, 25 одговора дословце набрајању унесеном на крају повеље бугарскога цара Константина Ас} на у И љ и н с к о г а, Грамоты болгарскихъ царей (Москва 1911), стр. 18: винар, комис (χομης). стратор (στратωρ) аподохи"р (у Константина аподохаторъ, αλοδοχη), десеткаръ итд.

Из старијега доба, пре XI века, ништа није познато о дворским звањима у Срба, Дукљана или Захумљана. Али, за то су се сачувале о двору хрватских владара подробне вести већ из IX века. Када се то уређење пореди с млађим облицима у Србији, Босни, па и у Влашкој, изгледа да оно у свима тим земљама полази са неког заједничког старог узора из ранијег средњега века, имајући само локална отступања. Достојанство **бана**, заступника или намесника владаочева, помиње се у Хрватској, Босни, Угарској и у Влашкој, али у Србији никада.¹¹⁹

¹¹⁹ У цара К о н с т а н т и н а је основни самогласник дифтонг: ο βαανος III, 145, βαανος III, 151. У К и н а м α μ α ν ο ς, лат. banus, српскохрв. бџн, његова жена баница. У Дубровнику у XIII в. потпредседник општине (vicarius comitis) у слов. повељама зове се бан: Mon. serb, 40, 43 (1253-

1254). Ова реч пре ће бити монголска **бајан** = богат (Бајан особно име Авара) него персијска **бân** = стражар (као дербân = вратар, bâgbân = баштован итд)

Сви остали дворски достојанственици називају се у листинама хрватских владара Трпимира (852) и Мутимира (892) жупанима; беху то, дакле, старешине жупа који су руководили овим почасним надлештвима.¹²⁰ Из хрватских листина, после 1000 г., познати су и домаћи називи ових звања.¹²¹

¹²⁰ Будец је био 1069 и брибирски жупан и постелњик хрватскога краља. Rački Doc. 73.

¹²¹ Упор. Račkoga Nutarnje stanje Hrvatske prije XII vieka, Rad. 91 (1888), 152. [M. L a n o v i ć, Ustavno pravo Hrvatske narodne države (Rad Jugosl. akad. knj. 265 (1938). 167-242), knj. 266 (1939), 1—92)].

"Juranus palatinus" из 892 зове се у XI веку "curialis comes" или **тепчиј**. "Juraniis camerarius" јавља се као **постелник** (од постеље), "juranus pincernarius" (regalis pincerna као **виноточ** (οινοχοος), "juranus armiger" (scutarius) као **шћитник** или **шћитноша**. По Рачком, "juranus massacharius" 892, који се спомиње поред једнога "massacharius comitissae", имао је ово име од речи ματζουκα, мачуга, буздован; према томе, одговарао би он маченоши у другим земљама. "Juranus cavallarius" био је **коњушар**, "juranus comitissae" врховни маршал владарчина двора. У XI веку придружили су се овима још **дед**, нека врста управника двора, **убрусар**, **дворник**, **вратар**, **волар**, управник воловских крда, и ловци, **соколар** и **псар**. У Србији били су, у време дукљанских краљева, дворски достојанственици такође жупани; Дукљанин помиње на двору краља Бодина (око 1100) "jurani de curia sua", а једна повеља од 1189 помиње на двору кнегиње Десиславе два жупана.¹²²

¹²² Пов. 1189, изд. А. Вучетић у Срђу (Дубровник 1906), 54—55; в. Arch. slav. Phil. 26 (1904), 167—168.

У Србији и у Босни јавља се, после 1200, високо достојанство **тепчије**, познато из Хрватске. Не знамо да ли је то првобитно било звање стегоноше, чувара печата, или томе слично; реч свакако није словенска, а основа и наставак одају њено старотурско порекло, што би упућивало на двор Хуна и Авара.¹²⁴ У Србији зову се такође, као и у старој Хрватској, чувари паса и сокола **псари** и **соколари**. У Влашкој, у повељама после 1400, као и у старој Хрватској у време Каролинга, сви дворски достојанственици називају се жупанима. На Хрватску потсећају "дворник" (рум. vornic) и "постелник";¹²⁵ и Влашка и Русија имају "кључара" и "столника", док остала достојанства, као вистијар, спатар и комис (комес) упућују на византијско порекло.¹²⁶

¹²⁴ У Хрватској у XI в. tepizo, tepizi, tepzii, димин. tepciza, у Босни у XIII до XV в. тепчија, тепачија, тефачија, презиме Тепчић, Тепчијић, у Србији, у XIII до XIV в., теп'чи, теп'чија, тепачија, жена тепчина; упор. Д а н и ч и ћ Рјечник и С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 14 и 58. M i k l o s i c h, Etym. Wört. 352 доводи ову реч у везу с црквенослов. теп@ ударам, али њен наставак = чиј потсећа на црквенословенско самъчий (од сан достојанство), која је реч, по Миклошићу ib. 288, турскога порекла (упор. Ш и ш м а н о в њ, Бълг. Сборникъ 16—17, 1, 574). За то упор. код средњеазијских Турака **tapu** (и **tamga** печат), знаци, налик на руне, којима се обележавају стада различитих племена: V a m b e r g, Das Türkenvolk (Leipzig 1885), 226. Кумански **tap** наћи: R a d l o f f, Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus (Petersburg 1887), 49. По М и ј у ш к о в и ћ у, у часопису Браничу 1899, 126—129, био је тепчија, можда, надзорник ковнице, која би се звала "тепа". Н о в а к о в и ћ, Глас 78 (1908), 199 и д., нашао је у млађим текстовима реч **теп**, коју тумачи као скиптар. Т r u h e l k a, Гласн. зем. муз. 13 (1901), 105 = Wiss. Mitt. 10 (1907), 100, мисли; да је тепчија водио надзор над дворским **младићима**, јер реч **тепац** значи младић; али, ова реч има рђаво значење (словеначки терес скитница, српскохрв. **тепав** мутав, тепавац мутавко), и, по свој прилици, има се довести у везу с немачким Терр (блесан) у источним Алпима.

¹²⁵ Упор. постелштакъ κοιτωνιτης у средњобуг. преводу Логофетове Хронике: Виз. Врем. II (1895), 98.

¹²⁶ У једној влашкој пов. 1431 зове се спатар (војсковођа) словенски меченоша: Блг. Сборникъ. XIII, 55. Немачкога је порекла **пехарник** (од пехар), познат у Влашкој и Босни. Б о г д а н у Arch. slav. Phil. 25 (1903) 523 у прим., напомиње, да се у XVII в. под војводом Матијом Басарабом, пехарник још и даље словенизовао као **чашник** (од чаше), а постелник као **дому строител**.

Јужнословенске и влашке уредбе потсећају више на дворска звања Лангобарда и Франака него на јерархију цариградског царског двора. У Византији су, на пр., угледни људи били маченоше (σλαθαριος) или коњушари са златним бичем за јахање (протоστратор), али унутрашњу службу код цара и царице вршили су неслободни, робови и ушкопљеници, као коморници, столници, пехарници, вратари итд.¹²⁷ Сасвим различита беху звања на бугарском двору. У старије време, од IX—X века, њихова имена нису словенска: каухан, таркан, канартекин, сампис (самъчий), почасни наслов багатура или боготора итд. У XIII до XIV века пак већина достојанстава има грчке називе, као копија византијског царског двора: деспот, севастократор, протосеваст, протокелиотин, протостратор, велики примитур итд.

¹²⁷ K o n s t . P o r p h . e d . V o n n . 1 , 708 и д., 719, 721, 725.

У време Немањића око владоца стајали су највише земаљски чиновници који су уједно и дворски достојанственици; њих Которани и Дубровчани називају "barones". Кантакузен, затекао је 1342 на двору Стефана Душана, тада још краља, у Приштини савет (βουλη) од 24 најугледнија достојанственика (τους εν τελει και μεγαλα δυναμενουσ, των εν τελει τους δυνατωτατους), од којих је сваки заповедао једним делом војске. У већању овога савета живо је учествовала и Душанова жена Јелена.¹²⁸

Врло су фрагментарне вести о дворским звањима чак и из XIV века. Значење титула слабо је познато, па је од стране новијих историка објашњавано само с помоћу комбинација. Нема ни фреско-слика нити минијатура које би нам приказивале читав двор.¹²⁹ Ови достојанственици звали су се "**владалци двора краљева**".¹³⁰

¹²⁸ K a n t a k u z e n o s III, сар. 44, 45 завршетак.

¹²⁹ Стојан Новаковић, Византијски чиновници и титуле у српским земљама у XI—XV в. Гласн. 78 (1908), 178-279.

¹³⁰ Повеља Стефана Драгутина, Споменик 44, 12.

Називи су понајвише они исти које имају и управни земаљски чиновници, само што дворска звања добивају још додаток велики, доцније велики, исто онако као што се некада владалац, за разлику од жупана појединих жупа, звао просто "великим жупаном" и као што је тада и у Византији било много звања с додатком *μεγας* (*μεγας* *Θομεστικός* маршал, *μεγας* *δουξ* адмирал, *μεγας* *κοντοσταυλος* врховни коњушар, *μεγας* *λογοθετης* велики канцелар итд.). У појединостима одговарају дворска достојанства у Србији делимично земаљским звањима у Босни.¹³¹

¹³¹ у Босни у XIII—XIV веку: казнац (у свакој области по један, у Босни, Усори и тд.), војвода (исто тако), тепчи или тепчија (само код владоца), кнез (врло их је много), жупан (исто тако), челник (у Завршју и Соли), пехарник (само 1240-1249), ставиљец (тек 1378). Упор. пов, Mon. serb. и Гласн. Зем. Муз. 18 (1906), 403 и д.

Али, поред тога, опажају се већ у XIII веку позајмнице византијскога порекла. Из нижих звања напредовало се у виша; на пр. Оливер био је једно за другим "велики челник", "велики слуга", "велики војвода", а после проглашења царства севастократор, доцније деспот.¹³² По свој

прилици, сродник владалачке куће био је **кнез Ђорђе** који се, у миру с Дубровником 1254, као сведок помиње на првом месту; у исто време помиње се неки кнез Стефан, у повељи краља Уроша I, код утврђивања граница захумске епископије.¹³³

¹³² Стојановић, Записи I, бр. 72 (Оливеров натпис у Лесновском манастиру).

¹³³ Споменик 44, 10.

После 1300 јавља се на челу сведока световњака министар финансија као **казнац** или **велики казнац**.¹³⁴ Он је идентичан са "comes camerarius" у латинским повељама.¹³⁵ Убрзо прозвао се он, по византијском начину, **протовестијар**. Већ у споменутој повељи Уроша I каже се да је "протобистар" Вратимир утврдио границу хумске епископије код Осаоника у Приморју.¹³⁶ Међу дворанима сина Стефана Драгутина, претендента и краља Владислава, био је 1323 "Io protobistial Jurech".¹³⁷

¹³⁴ "Pro donis casneçi" за посредовање мира с Дубровником 1302, Mon. Rag. V, 37. Казнац Мирослав, у једној повељи Уроша II (око 1307), одмах после архиепископа барског, Mon. serb. 69. "Казнац Балдовињ" ("casnezio Balduino" у неизданом лат. тексту, Которанин) у повељи од 1333 којом се уступа Стон, одмах после призренског епископа, ib. 104. *Officiales* у Срба: casnezo, sevastocragorum (свакако sevasto и друга реч унакажена), woiuode, iudici, celnico magno, stavilezo 1336: Т h e i n e r, Mon. slav. I, 192. Велики казнац Иоань Драгославъ 1315: Стојановић, Записи I, бр. 47. Казнац Бориловић, Κασιτζος ο Μποριλοβικης, био је 1352, по К а н т а к у з е н у IV, сар. 33, заповедник српске војске код Димотике; упор. прву књигу овога дела стр. 232.

¹³⁵ Nicolaus Bucchia, comes camerarius excellentissimi domini regis Raxie окт. 1344, F a r l a t i VI, 446. Nicolaus Buchie, comes camerarius regius 1345, Lj u b i ć II, 279. У срп. повељама Бућа само као протовестијар. Т h e i n e r, Mon. Hung. II, 16 (1354): Grubo de Catara, comiti camerario.

¹³⁶ Споменик 44, 10.

¹³⁷ П у ц и ћ II, 4.

У време Стефана Душана остала је титула протовестијара сталном. Поред жупана појединих жупа, у двору је био "велики жупан"; не знамо да ли је ова некадашња владалачка титула резервисана била за оне који беху сродници владалачке куће. Тако се зове Драгош код краља Уроша II, а исто тако и Алтоман код Стефана Душана око 1347,¹³⁸ и, најзад, за време државнога распадања, Арбанас Андрија Гропа у Охриду 1378.¹³⁹

Један од највиших достојанственика био је заповедник војске или заставник, **војевода** (дословце στρατηγος), **велики војевода** или **стјегоноша**, назван у латинским повељама **vexillifer**.¹⁴⁰

¹³⁸ Д а н и л о 119, Стојановић I, бр. 136.

¹³⁹ Натпис у цркви Св. Климентија у Охриду 1378: του πανευγενεστατου αυθεντου ημων μεγαλου ζουπανου κυρ 'Ανδρεα του Γρωπα . Йорданъ Ивановъ, Български старини изъ Македония, София 1908, стр. 214, бр. II.

¹⁴⁰ Великий воѦвода Новакъ Гр}бострекъ 1313, Д а н и л о 147. "ВоѦвода Градиславъ" Mon. serb. 104 (1333), у латинском (неизданом) тексту "Gradislaus Borilli vexillifer". Оливер 1342 као великий воѦвода". О стјегоноши упор. Arch. slav. Phil. 22 (1900), 214.

Често их је било више један поред другога, као што је био 1326 Војно код старијега краља Уроша III и Младен, родоначелник Бранковића, код млађега краља Стефана Душана. "Велии тепчи " " (по Новаковићу старешина телесне страже) Обрад јавља се под краљем Владиславом, а доцније "тепчий великий сръбский Мишл~нь" и многе обичне тепчије у XIV

веку.¹⁴¹ У једној повељи Уроша II 1300 помиње се међу чиновницима земаљских срезова, изреком **тепчий мали**.¹⁴² **Слуга** или **велики слуга** био је нижи по чину. Обичне слуге" били су Драгослав код Уроша II, око 1289, Бранко (по Новаковићу идентичан с доцнијим севастократором Бранком Младеновићем), чији се златом извезени појас очувао у збирци ц. археолошке комисије у Петрограду, и Дабижив Друговић (Чихорић) у Требињу под Стефаном Душаном. "Велики слуга" био је раније Оливер, а исто тако и Прибац, отац кнеза Лазара.¹⁴³

¹⁴¹ Упор. прибрале белешке у Н о в а к о в и ћ а на н. м. 199—207. С т о ј а н о в и ћ. Записи I, бр. 14, 58. Mon. serb. 85 Š a f a r i k, Раматку² 94. Дечанска пов. 65. Још под Лазарем 1380 село Градислава тепчије (Гласник XI, 139, упор. Споненик. III, 57) који, по Новаковићу на н. м., тада није био више жив.

¹⁴² Споменик 44, 22 ступ. В.

¹⁴³ Н о в а к о в и ћ на н. м. 249—251.

Новаковић доводи ову титулу у везу с византијским *μεγας δομεστικος* који је био врховни заповедник или маршал сухоземне војске; упоредити ваља у Угарској и "szolgabirok", "iudices nobilium". Одмах ниже достојанство за овим било је достојанство челника или великога челника, по Новаковићу, опет један степен војничкога старешине. Оливер је био у овом чину пре него што је постао "слуга", а исто тако 1359 неки Димитрије, господар Гацка, Дрине итд.¹⁴⁴ После је долазио **ставильць** (од ставити), кога Мијушковић и Новаковић доводе у везу с *ο επι τραπεζης*, византијским столником.

¹⁴⁴ Упор. наводе у Д а н и ч и ћ а, Рјечник под појединим титулама. Gradislav celnicus на двору Уроша II, 1285. Div. Rag. "Celnico magno" испред "stavilezo" 1336: T h e i n e r, Mon. slav. I, 192. Велики челник 1359, С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 113.

Под Стефаном Душаном беху у овом чину Милош Војновић, Ђураш Вранчић и доцније кнез Лазар; још и господар Валоне, Александар, имао је 1368, међу својим многобројним дворанима, "Ујеђу ставиоца".¹⁴⁵ Међу дворанима краља Уроша II, Милутина, око 1307, потсећа **дјед** Мирослав на достојанства старог хрватског краљевског двора у XI веку; упоредити га ваља са *τατας της αυλης* на византијском двору у Кодина.¹⁴⁶ Дворски канцелар, назван од Дубровчана "notarius domini regis", имао је, почевши од Рајка под Урошем III, титулу **логофет** (*λογοθετης*) која је била у обичају и у Бугарској и у Влашкој.¹⁴⁷

¹⁴⁵ У повељи о уступању Стона 1333 код краља Стефана (Душана) "ставилець Милош" Mon. serb. 101, у лат. тексту "stavilezio Milosio Voyni". Ђураш Вранчић, дед Ђураша Илијића: С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 120. Повеља из Валоне 1368, Mon. serb. 178. А л е к с а Ј о в а н о в и ћ, Ставилац и тепачија, стара дворска звања (недовршено, о тепачији ништа) у Браничу 6 (1899) мисли, да је ставилац био, по свој прилици, чувар печата, а, можда, и надзорник несталних пастира и државних грађевина. У истој књизи овога часописа има, уз тај чланак, и прилог покојнога професора Мијушковића. [Ђ. Сп. Р а д о ј и ч и ћ, Слоуга и ставильць, "Допуне", саопштења и реферати за III међународни конгрес слависта, Београд 1939, 77].

¹⁴⁶ Mon. serb. 69. R a ĉ k i. Rad. 7 (1869) 182 погрешно је мислио да је овај "д}дъ Мирославъ" код Уроша II био епископ босанских богомила. Dad, ded међу достојанственицима на двору "rex Chroatorum" 1062-1073: R a ĉ k i, Doc 62, 73, 80, 82, 84. 93. 96.

¹⁴⁷ Логофет Р а ј к о 1325—1327, П у ц и ћ II, 5, Mon. serb. 85, Š a f a r i k, Рам.² 96 (не Ранко; упор. Споменик XI 99 уз П у ц и ћ а II, бр. 6 и 7 "Raicho commette"). Није познато како се српски архиепископ (1338. и д) и доцнији патријарх (1346 и д.) Јоаникије звао као световњак; по Д а н и л у 378, био је он раније логофет Стефана (Душана). Под Стефаном Душаном спомињу се логофети: П р и б а ц 1340 (П у ц и ћ II, 47), отац кнеза Лазара; Ђорђе око 1350 (Гласник 24., 241) и 1355 (П у ц и ћ II, 24); "велики логофетъ" Г о ј к о око 1354 (пов. без године у Ф л о р и н с к о г а, Памятники 58; "Gayico magno logotete Servie" 1354 T h e i n e r, Mon. Hung. II, 16). Под царем

Урошем: логофет Д р а г о с л а в 1357—1360. *Mon serb.* 160, 169; Д е ј а н 1362-1365 *ib.* 171, 173. Код краља Вукашина логофет Б р а т о с л а в 1370 *ib.* 181.

Логофету је, како знамо из законика цара Стефана, и повеља из времена деспота, поверен био још и надзор над црквама; тим је он постао владаочев орган у односу према земаљској цркви.¹⁴⁸ Грчкога је порекла "лагаторь крал~вь" (*αλλαγατωρ*), можда старешина весника или гласноша, које је звање познато и у Бугарској као "алагатор".¹⁴⁹ — Управник двора или владаочеве палате био је **двородржица**, *παλατοφυλαξ* Византинаца.¹⁵⁰ Владареви приватни чиновници беху **коњух** (коњушар), **соколар** и **псар**. Соколари, већ под Урошем II, а исто тако и под Стефаном Душаном, зову се грчки **ђеракар** (*ιερακαριος* од *ιεραξ* соко).¹⁵¹

¹⁴⁸ Н о в а к о в и ћ, Служба логотета у старој српској држави, Београд 1886. И с т и, Законик² 161-162.

¹⁴⁹ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 86; II, бр. 4170.

¹⁵⁰ Двородржица: прибрана места у Рјећнику jugosl. Akad. Палатофилакс код Смирне 1231 *Acta Graeca* IV, 144.

¹⁵¹ Урош II, Споменик 44, стр. 16, 20, 25.

Затим су долазили млади властелински синови као "унутрашњи" (Данилови "вњоутрънњи") или, по модерној терминологији, "тајни" дворани, који су цара Кантакузена код Стефана Душана стално поздрављали пред капијом (*τους νεους των ευγενεστων*), док су старији достојанственици очекивали високога госта унутра у згради. Под Урошем II чинили су један део пратње (хран~ни~) краљеви сродници из многих властеоских породица које беху у сротству с династијом.¹⁵²

¹⁵² Д а н и л о 144—145. (съродство).

С царским достојанством уведене су и византијске дворске титуле по ономе реду старешинства какав беше у доба Палеолога, и, по свој прилици, са истим парадним оделом и знацима који су нам познати из књиге Кодинове. Али, те титуле давале су се само намесницима на југу, у некадашњој византијској области, а никако на старом српском земљишту. Беху то титуле **деспота**, **севастократора** и **ћесара** (*καισαρ*), чија спољна обележја беху капа с бисером и обућа с извезеним орловима. Те титуле давали су три српска цара, Стефан, Урош и Симеон. У време ратова између Уроша и Симеона, ни најмање није се штедело с давањем ових почасних титула, те су њима одликовали и малу господу. Како је царског достојанства убрзо нестало, десило се да су млађа браћа остала без тих титула: Константин, брат деспота Драгаша, и Вук Бранковић, брат ћесара Гргура, имају само обичну титулу господина (*dominus*), иако су били најмоћнији земаљски великаши.¹⁵³ Под царем Стефаном беху деспоти¹⁵⁴ његов полубрат (доцнији цар) Симеон у Епиру, даље Јован "Комнен Ас}н", брат царице Јелене, у Валони и Берату, најзад Јован Оливер у Овчем Пољу и Леснову, чија је друга жена Марија била [друга жена краља Стефана Уроша III (у. 1331), а] маћеха цара Стефана. [Стефан Душан, у једној повељи од 1340, зове је "в'сесрдчна матерь крал~вства ми деспотица".¹⁵⁵ По мишљењу Радонића, Марија је рођена око 1312, а удала се око 1337 за Оливера који је био Грк и деспотску титулу, по свој прилици, добио од грчкога цара приликом ове женидбе.

¹⁵³ О појединим достојанственицима гл. прву књигу овога дела стр. 286, 292, 308, 310, 321. Новаковић на н. м. 236 и д.

¹⁵⁴ У једној повељи краља Уроша III епископији призренској (Гласник 49, 364), око 1826, каже се, да је краљ послао у Полог деспота Драгослава с епископом Арсенијем да утврде границе

црквенога имања. Новаковић 238 мисли, да је српски краљ уздигао Драгослава на ово достојанство, што тешко да је вероватно пре проглашења царства. Пре ће бити да је он Бугарин, можда рођак Урошеве жене, ћерке бугарскога цара Смиљца.

¹⁵⁵ [Н о в а к о в и ћ, Законски Споменици 409. О томе Др. Ј о в. Р а л о н и ћ, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани-Марији, Глас 94 (1914), 74—108].

Краљица Марија, као удова, добила је на уживање области Овче Поље, Кратово, Кочани, Велес, па, можда, и Штип. Уступање Штипа краљици Марији изазвало је, можда, одметање Хрељино који је пристао уз Византинце. Сам Оливер имао је, по свој прилици Радовиште, Тиквеш и Морихово.]. Титулу деспота носио је иначе непознати деспот Иваниш, дед Иваниша Алтоманића, нећака кнеза Лазара.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Натпис у Дечанима, Стојановић I, бр. 174.

Цар Урош именовано је за деспоте Вукашина, (доцнијега краља) и његова брата Угљешу, као и Дејанова сина Јована Драгаша, а цар Симеон за деспота Тому Прељубовића у Јањини и Арбанаса Јована Спату у Арти — Под Стефаном Душаном беху севастократори најпре Дејан, муж Душанове сестре Теодоре, у области кумановској; онда Бранко, син војводе Младена, у Охриду; и најзад Оливер пре него што је био унапређен за деспота; цар Симеон именовано је, по свој прилици, за севастократора Блажа Матаранга (Blasius Matarango) у приморју између Валоне и Драча.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Севастократор Блаж преко својих гласника Angelus de Teodoro de Dievali (Девол) и Mençe Cheliot (Chiriot) продао је, 28 априла 1365, за 371 дукат граду Дубровнику проса (mileum), Div. Rag. Иначе помиње се он без титуле само као Vlasius, Vlaxius Matarango.

Ћесари¹⁵⁸ беху под царем Стефаном: Прељуб намесник у Тесалији, затим Војихна у Драми код Сереза, Гргур Голубић и Гргур, син Бранка Младеновића у Охриду. Под царем Урошем доспео је дотле Новак, који се помиње на натписима у црквама на острву Малом Граду у Преспанском Језеру (1368—1369).¹⁵⁹ Симеон је поставио за ћесаре оба Анђела Филантропена, Алексија и Манојла. Последњи ћесар био је Угљеша, син севастократора Влатка, око 1402—1423, господар врањског краја који је раније држао Константин Дејановић;¹⁶⁰ по мишљењу Иларијона Руварца, он је ову титулу добио још од цара Уроша, према чему би он, наравно, био човек у дубокој страсти.¹⁶¹ Ови великаши имали су, опет, своје дворане, као што је деспот Драгаш имао једнога пехарника.¹⁶²

¹⁵⁸ Међу Србијама био је први ћесар Хреља (у. 1343), али, он је, од цара Андроника III, добио ову титулу као грчки пребеглица; упор. прву књигу овога дела стр. 280, 283.

¹⁵⁹ М и л ю к о в њ, Изв}стїя русск. археолог. инст. IV, I, 69: Йорданъ И в а н о в њ, на н. м. 222.

¹⁶⁰ "Господинъ Костадинъ" поклонїо је 1380 манастиру Хиландару четири села "У Вранию"; пов. у Споменику 44.

¹⁶¹ Иларијон Руварца, Гласник 47 (1879), 190-193. [О ћесару Угљеша (1402 до 1432) и његову родословљу упор. А. И в и ћ, Родословне таблице српских династија и властеле. Загреб 1919, № 4. В: I кљ. овога дела стр. 101.

¹⁶² 15 дец. 1376: Radichna, servitor cuppe olim Dragasii despoti, suis (превучено: nuntius) et nuncius Ser Junii de Bona de Ragusio facit manifestum, quod ipse confitetur habuisse et recepisse nomine domini Ser Junii a magistro Petro de Serzana, physico salariato communis Ragusii, duas centuras auri ponderis librarum VIII et unciarum VIII, quas dictus Ser Junius dederat in pignore dicto magistro Petro pro ducatis auri VIII C XX. Div. Canc. 1376. О купра, срп. купа упор. Arch. slav. Phil. 31, 451.

Споменули смо већ грчке називе за звање **протовестијара** и **логофета**. — Друга византијска дворска достојанства, панхиперсеваст, протостратор, протосеваст, куропалат игд., не јављају се у Србији. Цар Стефан установио је ново звање "**судије дворског**". Грчкога порекла био је назив **енохијар** (οινοχοος), како се звао царски пехарник,¹⁶³ у Бугарској звао се он **епикерниј** (πικερνις). Западњачки ритер звао се **вitez**, који се израз често јавља у босанским споменицима XIV—XV века. У Србији има му трага свега један једини пут. На надгробном камену једнога од предака Црнојевића, Ђураша, унука "ставиоца" Ђураша Вранчића, у Превлаци код Котора, читамо: "бы \$ цара \$ Ст} пана трети витезь."¹⁶⁴

¹⁶³ Гроб Дабижива "енохи" ра" цара Уроша 1362: С т о ј а н о в и ћ I, бр. 122.

¹⁶⁴ Старица 10 (1893), 23—27 табл. V. С т о ј а н о в и ћ I, бр. 120.

У краљевској канцеларији логофет је био велики господин. Он је управљао послом, диктовао и стилизовао списе, а у финансијским стварима замењивао га је протовестијар. Повеље су писали на папиру или пергаменту световни писари (дидкћ од διακονος, новогрч. διακος, у Дубровнику сагус Ђакон). У законику Стефана Душана опредељена је канцелариска тарифа: за издавање хрисовуље добива логофет 30 перпера а дијак 6. Изгледа да је Бугарска, у време Симеоново (у. 927), била отаџбина словенске повеље ћириловским писмом с формулама византијскога порекла. Ова врста повеље нарочито цвета у XIV и XV веку, када је она господовала у Босни, Далмацији, Арбанији, Македонији, Србији, Бугарској, у Влашкој и Молдавији, у читавој Русији и Литавској.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Упор. м о ј у расправу о средњовековној канцеларији Дубровчана у Arch. slav. Phil. 26 (1902), 161 и д. [Гл. Ст. С т а н о ј е в и ћ, Студије о српској дипломатици Гласн. 90 (1912), 68—113, 92 (1913), 110-190, 93 (1914) и 94]. М. М а р к о в и ћ, Византиске повеље Дубровачког архива (Зборник радова Византолошког института, I (Изд. САН).

Срби су се на свом језику дописивали с далматинским варошким општинама које су у ово време, поред латинских, имале и словенских канцелара. Док у ћириловским повељама из Босне и Далмације и у глагољским из Хрватске претеже у формулару западни утицај, дотле у Србији превлађује византијски тип, с мало или без икаквих сведока у краљевској повељи, с датирањем по грчком рачунању времена и са својеручним потписом владоца, који је исписан црвеним мастилом и често с врло несигурним потезима ("litere tube" у Дубровчана). Још Немања, Мирослав, велики жупан Стефан (доцније првовенчани краљ) и кнез Андрија Хумски потписивали су се црним или црвеним мастилом око крста, исто онако као и сведоци у византијској приватној повељи око знака (στυνον) крста. Словенска владалачка листина, поред речи **књига** (писмо, али и у значењу књиге), најчешће се зове **повеља**, заповест, а тај назив налази се и у латинским споменицима из Далмације као "apovillia". Поред тога долазе и византијски термини: **простагма** (προσταγμα), за обичан мандат са заповешћу владоца, и **хрисовул** (χρυσοβουλλος λογος, у Бугарској и Србији преведено и дословце као "златопечатно~ слово"), за свечану повељу са златним печатом који је, наравно, највише био само позлаћен сребрн печат. Мање важни акти имали су сребрне, оловне или воштане печате. У Србији још се нису почели прибирати оловни печати који су нам познати из Византије, Бугарске и Италије. Немањин печат има још грчки натпис: Σφραγις Στεφανου μεγαλου ζουπανου του Νεμανια.¹⁶⁶

¹⁶⁶ В. Ч а ј к а н о в и ћ, Byz. Z. 19 (1910), 113 нап. 1. К о в а ч е в и ћ, Споменик 44, 1. V. М о š и ц, Les sceaux de Stephan Nemanja (Actes du VIe Congres International d' Etudes byzantines II (1951).

Ћириловски натписи на печатима почињу после 1200. На једној страни великога државног печата приказан је владалац или како седи на престолу или стојећи с владалачким знацима; на обратаној страни види се само на печатима краљева Стефана Владислава и Стефана Уроша I коњаник са заставом по западњачком начину, иначе пак свагда архиђакон и

великомученик Стефан. Мали печати на прстену (*bullae anuli*) имају понајвише монограм, а често насликану животињу, као што је орао на печату Андрије Хумскога. Као и на западу Европе у Каролиншко доба, омиљене беху античке **геме** са сликама богова или животиња. Византијски узор јасно се распознају код краља Радослава или цара Стефана, код овога с погрешним српским натписом, који потиче од некога Далматинца или Италијана. Као и у западној Европи, дуго су се употребљавали печати оца, претходника или печати из младићких година: на пр. Стефан Душан, самовладар од 1331, служи се, још 1345, печатом с натписом "млади краљ".¹⁶⁷

¹⁶⁷ Д и м и т р и је А в р а м о в и ћ, Описаніе древностій србски у Светой (атонској) Гори, Београд 1847, 4° с 13 таблица. Др. А л е к с а И в и ћ, Старосрпски печати и грбови, Нови Сад (изд. Матице), 1910, 8°, 17 таблица с 94 фотографска снимка; мој приказ у *Arch. slav. Phil.* 33 (1911), 286-293.

Поред српских, писале су се у дворској канцеларији и грчке повеље: писма цариградском цару, епирском деспоту, византијском патријарху, охридском архиепископу, привилегије грчким манастирима итд.¹⁶⁸ На српском двору била је преписка на латинском језику мања него у Босни, и то само у односима са западом, с помоћу Далматинаца. Тако је улцињски варошки нотар, по налогу краља Уроша II, написао 1307 краљево писмо цариградском титуларном цару, Французу Карлу од Валоа.¹⁶⁹ Барски архиђакон Петар био је тада "cancellarius" Францускиње, краљице-матере Јелене.¹⁷⁰ Под Стефаном Душаном поверена је била латинска преписка, по свој прилици, коморнику или протовестијару; кнез Никола Бућа из Котора, "camerarius regius", пропратио је 1345 једно писмо свога господара дужду, такође, својим писмом на латинском језику.¹⁷¹

¹⁶⁸ [A. S o l o v i e v, Les diplomes grecs de Menoikeon attribues aux souverains byzantins et serbes (Byzantion IX (1934), 298—325). И с т и, Encore un recueil de diplomes grecs de Menoikeon Тамо XI (1936) V. М о š i n, Gab es unter den serbischen Herrschern des Mittelalters eine griechische Hofkanzlei, *Archiv für Urkundenforschung* XII, 1934, 183—197. А. С о л о в ј е в — В. М о ш и н, Грчке повеље срп. владара. Изд. САН (Београд 1936).

¹⁶⁹ "Patentes litteras seu publicum instrumentum manu magistri Guillermi, publici notarii Dulcini". Изд. У б и ч и н и ј а Гласн. 27 (1870) 310.

¹⁷⁰ T h e i n e r, *Mon. slav.* I, 124 (1307).

¹⁷¹ L j u b i ć, *Listine* II, 279, 289.

Било је и двоструких повеља на два језика. Стефан Душан потврдио је уступање Стона Дубровчанима 1333 у две исправе, један пут на српском и један пут на латинском језику. Босански бан Стефан II изјавио је свој пристанак на то у четири примерка; два беху у "grammatica latina", два у "sclavonico".¹⁷² Стефан Душан потписивао се на грчким и латинским повељама често само српски ћирилицом.¹⁷³

¹⁷² *Mon. Rag.* V, 377.

¹⁷³ Српски потпис Стефана Душана на латинском примерку повеље о уступању Стона (1333) и на латинској даровној повељи цркви Св. Николе у италијанском Бару у Апулији (1346), као и на грчким повељама светогорским манастирима Зографу (1346) и Лаври (1347) у Ф л о р и н с к о г а АѠонскіе акта и фотографическіе снимки съ нихъ въ, собраніяъ П. Ј. С е в а с т њ а н о в а, Записки ист. филолог. истор. факультета въ Петербург} кн. 5, 1880), стр. 81, 100. [А. С о л о в ј е в, Повеља цара Душана о метохији св. Петра Коришког (Гласн. Скоп. науч. др. II (Скопље 1927), 25—46)].

Како је двор био непрестано на путу, владалачки архив није био у реду. Законик помиње, чак, и такав случај да се могу појавити две праве и истините даровне повеље царева о једном

истом имању, издане различитим поседницима. Из српске дворске канцеларије нису нам се сачувале никакве књиге од преписке, копијари, упутства с формулама за састављање повеља и писама и рачунске књиге; њих је давно нестало, као и оних у Византији, Бугарској или Босни.¹⁷⁴

Као посланици (съль или поклицарь, *αλοκριστιαριος*) слали су се у мање важним пословима у сусетству намесници пограничних округа, а у важним питањима чиновници високога положаја. Краљу Карлу I послан беше у Напуљ (1274, 1281) као једини посланик кнез Ђура, "nuncius illustris regis Servie"¹⁷⁵, али су се обично одашиљала два посланика, као што је већ Немања склопио уговор с Дубровчанима (1186) преко једнога жупана и једнога сатника.¹⁷⁶

¹⁷⁴ [Обрасци за писање писама у Ст. Н о в а к о в и ћ а (Гласн. Срп. уч. др. XXV, 45—63). Ј. Р а д о н и ћ, Епистолар манастира Продрома (Слепче), Споменик САН XLIX (Београд 1910)].

¹⁷⁵ Упор. Rad. 18 (1872), 217 и д.

¹⁷⁶ S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. II, стр. 201, бр. 136 има Semitia, К u k u l j e v i ć, Cod. dipl. II, 137 "setnichus". [Ј. Р а д о н и ћ, Дубр. акта и повеље I (САН, Београд II 1934), 7—9, с фот. сним. у њега. Semitia. V. F o r e t i ć, Ugovor Dubrovnikа sa srp. vel. županom Stefanom Nemanjom (Rad knj. 283, стр. 52—54)].

На запад се обично, већ због знања језика, слала властела из Котора, особито у Дубровник и Млетке, као Михаило Бућа, посланик Стефана Душана дужду (1350). Краљ Урош II упутио је као изасланике Карлу од Валоа Дубровчанина Марка Лукарића и Которанина Трифуна Михаелиса. Када се на запад слао већи број изасланика, морао је један међу њима бити Латинин из Приморја; цар Стефан упутио је (1354) три посланика папи у Авињон, дворског судију, серског ђефалију и Которанина Дамјана.

Давнашњи је обичај био да при изашиљању два посланика један буде световњак, а други писмено духовно лице, као што су већ и Каролинзи упутили једном у Цариград на пр. једног епископа и једнога графа, а Византинци, опет, од своје стране Францима, на пр. једнога спатара и једнога ђакона. Још је Карло I поверио (1274) посланство "ad illustrem regem Servie" једном витезу и једном духовном лицу, а исто тако изаслао је и краљ Урош II (1302) краљу Карлу II севаста Групшу и свештеника Добра. Често је један једини посланик био човек из духовног реда. Монах Сава, доцнији први српски архиепископ, одлазио је на пут као посланик у интересу свога брата, великога жупана, познијега краља Стефана Првовенчаног. Исто тако, под Урошем II путовао је барски католички архиепископ Михаило (1287), некадашњи каноник которски, по налогу краљеву у Напуљ; српски епископ Данило (доцнији архиепископ) ишао је у Бугарску и у Цариград: монах Калиник (1321) цару Андронику II.¹⁷⁷

¹⁷⁷ [О монаху Калинику који се 1321 бавио у Цариграду као посланик Уроша II упор. P e t i t, Actes de Chilandar, Виз. Врем. XVII прил., стр. 81 и д. [Јеромонах Калиник био је већ 1318 *αλοκριστιαριος* краљев код Андроника II. Њему је цар Андроник поклонио 1321 манастир Св. Николе у Каменикеји код Сера, па је Калиник, по допуштењу цареву, предао тај манастир. Хиландару (тамо стр. 165 и д.) V. М о š и н, Hilandarac Kalinik, srpski diplomata XIV veka (Istorisko-pravni zbornik I Sarajevo 1949), 117—132]]. V. М о s i n-A. S o v r e, Supplementa adn acta graeca Chilandarii (Ljubljana 1948 (Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani).

Такви путеви спадали су у дужности манастирске. У повељи краља Уроша II игуман дечанскога манастира изреком се ослобађа од дужности "апоклисиарства", а монаси бенедиктинскога манастира на Локруму, код Дубровника, у статутима овога града (1272) баш се напротив обвезују том дужношћу. Што се тиче страних посланика за Србију, Византинци и Млеци обично су одашиљали по једнога угледнога посланика, ретко два на пр. Млеци 1350 два "solempnes ambaxatores" да посредују за мир између Србије и Босне. У Србију долазили су обично из Дубровника као посланици два властелина, али у важним приликама, о свадбама, крунисању, склапању мира и др. по три.

Пошто би се предала веровна писма и поклони, почињали су преговори који су често врло дуго трајали. Теодор Метохит, посланик Андроника II код Уроша II, преговарао је дуго

времена с 3—4 "изабрана" дворанина српскога краља. Ово потсећа на опширне преговоре епископа Лиутпранда, посланика цара Отона I (968) у Цариграду с шест саветника цара Нићифора Фоке, с логофетом, коморником, протасикритом (првим секретарем), протовестијарем и са два магистра.¹⁷⁷ а Отон Фрајзиншки прича да се и у Угарској, о свакој важној ствари, већа и много и дуго, јер се Угри угледају на "мудрост Грка" (*Grecorum sollertia*).¹⁷⁸ Исто тако бирали су и Млечићи за преговоре са српским посланицима три "sapientes", Дубровчани три "tractatores". Пре него што је био склопљен уговор о миру између Дубровника и Уроша II преговарало се, пошто беху изаслана од сваке стране по два посланика, скоро десет месеци (од новембра 1301 до августа 1302).¹⁷⁹

¹⁷⁷а [Ј. Р а д о н и ћ, Лиутпранд, епископ Кремоне, и његов извештај о Византији и источно-европским приликама (Просветни Гласник, Београд 1913)].

¹⁷⁸ *O t t o n i s gesta Friderici imperatoris* ed. W a i t z I, cap. 32.

¹⁷⁹ Mon. Rag. V, 12—38. Латински пројекту говора тамо 13—14 = старосрп. повеља о миру Mon. serb. 51—52 (бр. 53), без датума, од Миклошића *ib.* нетачно приписана Урошу I.

Као и код уговора Византинаца с Млечићима и с поганским Русима, првобитно је био састављен писмен споразум у две повеле, од којих је свака набрајала дужности и обавезе једне стране, па су се онда повеле измењале на свршетку преговора.¹⁸⁰ Такви су били, на пр., уговори између Дубровника и српских краљева Владислава и Уроша I у XIII веку. Ну доцније стављале су се све уговорне одредбе за обе стране у један акт, који би се написао два пута, за сваку страну по један примерак.

¹⁸⁰ С. Neumann, *Vuz. Z.* I (1892), 366 и д. Д и м и т р и у, *Виз. Временик* II (1895), 531 и д.

Јужнословенски владаоци нису били апсолутни господари, него су ограничени били пристанком својих саветника и народне скупштине. Да ови скупови код Словена потичу из давнина види се по великој разноврсности домаћих термина. Државни сабори звали су се у Бугарској, Србији, Босни и Хрватској **съборъ, сборъ**, новијим српско-хрватским језиком **сабор**; истом речи називају се скупови и синоди у црквеној историји. Други су термини: **окуп, скуп, скупштина**, позната данас у Краљевини Србији,¹⁸¹ даље **сход, сѣньмъ**, који се више јавља у црквеним текстовима, и, најзад, **станак**, како се назива и босанска земаљска скупштина и периодични сутски састанци Дубровчана са суседима.¹⁸² Од XIII века зову се саветничке колегије (*consilia*) у Дубровнику и у Пољицама **вијеће**, реч која је позната и у Словенаца, а особито у Русији и у Пољској.¹⁸³

¹⁸¹ *Skupščina* већ у хрв. тексту Дукљанина, изд. Ч р н ч и ћ а стр. 33; од скупити *congerere*, као и съборъ од събрати *colligere*.

¹⁸² Станак за бос. земаљску скупштину 1420 и д. у дубров. актима, поред "sbor de baroni de Bossina". Управо състанак, од състати се: *convenire* (упор. грчки *συστημα*).

¹⁸³ Црквенослов. в}ште *senatus, consilium*, старорус. в}че, пољ. *wies*, од корена што значи говорити: упор. *M i k l o s i c h*, *Etym. Wört.* под в} — 2. Упор. *M u r k o* у Зборнику у почаст Јагићу (Берлин 1908), 708.

Било је две врсте јужнословенских народних скупштина: а) скупови појединих жупа, првобитна језгра целине, и б) државне скупштине читаве области, после формирања већих група. Државни сабор имао је да попуни престо ако је био упражњен. У Хрватској изабрао је сабор, на пр., Димитрија Звонимира 1076 за краља. Поп Дукљанин прича да је у дукљанском краљевству народ бирао краља (*populus terrae; populi congregantes se constituerunt sibi regem*). У Србији, од краја XII века, добро је познат сабор властеле и свештенства. У ово време не помињу

се обласне скупштине, на пр. у Захумљу или у Дукљи. У Босни се, у последњем веку пред турско освојење, чешће помиње збор или станак властеле.

На збору жупа или њених појединих делова расправљала су се само месна питања. У већању су учествовали само слободни људи жупе, а доцније само властела. Није се прекидала историја ових зборова у Хрватској, где су постојале, све до у најновије доба, племићке "конгрегације" жупанија. Други остаци одржали су се у Приморју, као сутски зборови (*sborro universale*) у околини Задра још за време млетачке владавине.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Упор. Јелић, *Vjesnik arheol.* N. S. 3 (1898), 125.

Добро су познати састанци (збор, окуп) у племићкој општини Пољицама код Сплита, који не само да су вршили управну и законодавну власт, него су радили и као суд за овај крај. Зборно место (збориште) било је под ведрим небом испод једне цркве, са примитивним седиштима од тесаног камена.¹⁸⁵ Друга таква племићка општина са састанцима од времена на време ("*sborrum Pastrovichiorum*" 1423 и д., доцније италијански "*bancada*") били су Паштровићи код Будве који су се, такође, скупљали на отвореном простору, на морском жалу. Остали скупови нису били састављени искључиво од самих племића. У Болу, на острву Брачу, повратила је 1185 народна скупштина манастиру Св. Јована изгубљена имања; присутни беху кнез (*comes*), жупан, сва властела и народ (плѣк) из Брача и Хвара.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Пољички статут, који је важио до 1807. Сlike зборних места доноси А. Равич von Pfauenthal: *Гласн. Зем. Муз.* 15 (1903), 89 сл. 13—Wiss. Mitt. 10 (1907), 192.

¹⁸⁶ *Mon. hist. jur.* VI, 6 и д. [О аутономији Паштровића в. И. Синдик, Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу] *Зборник 600-год. Душанова законика.* Изд. САН 127 и д.).

Демократских скупова било је и на великим острвима Ластову и Мљету код Дубровника где су сељачке острвске општине (*universitas*), саставши се (*in pleno sboro*) под ведрим небом пред црквом, доносиле одлуке већином гласова, у присуству изабраних судија са острва, а доцније кнеза (*comes*), кога су изашиљали Дубровчани.¹⁸⁷ "*Sborrum sive parlamentum*", "*sboro general*", који се од 1279 помињу у жупама дубровачким, у Жупи, Шумету, Риједи, Затону и Сланом, били су само пасивни сељачки скупови, сазивани од дубровачких чиновника због суђења, да се на њима констатују крађе стоке и потрице, објаве владине заповести, позове у рат момчад, способна за оружје, објави наступање мира, забрани примање туђих бегунаца и др. У XV веку јављају се у Требињу властела и "збор" као највиши ауторитет.¹⁸⁸ У исто време помињу се народни скупови у Конавлима, Драчевици (код Новог),¹⁸⁹ Луштици¹⁹⁰ и Богдашићима¹⁹¹ у заливу бокоцоторском.

¹⁸⁷ Статути Ластова (у XIV-XVII в. "*lo sbor*" = "*publico arengo de populo*") и Мљета

¹⁸⁸ Дубровачки гласници "*agravando nos ad sborum Tribigne pro damnis nostratibus illatis*", *Con Rog.* 13 Јула 1420. Пуномоћ да се даде одговор двама весницима "*qui venerunt parte nobilium et sbori de Tribigne*", *ib.* 9 марта 1463.

¹⁸⁹ "*Quelli de Draçeviça et de Tribigna et de Canal fanno certo sboro*", новембар 1422. *Let. Rag.* (Дубр. Арх.)

¹⁹⁰ Неки сведок исказао је 13 марта 1449 пред Дубровачким судом шта је чуо "*ad sborum in Lustiza*" о једном случају лупештва на мору.. *Lamenta de foris* 1449 (Дубр. Арх.)

¹⁹¹ 4 августа 1443 продали су у Котору неки људи из Богдашића "*vice omnium aliorum Bogdasichiorum, congregatorum ad sborum in sua villa*" неке земље властелину которском. *Ser. Nic. de Paltasich. Not. Cat.* 1442

Нема вести о таквим окружним скуповима у унутрашњости Србије у XIII— XV века. Једино у Хтетову, у најгорњем делу долине Вардара, помиње се, око 1300, скуп властеле и краја (χώρα, властеле и хора, бол "ре и хора) који је, на захтев призренског архиепископа, утврдио границе црквеног имања.¹⁹² Када је, за владе цара Стефана Душана, опљачкан био код Струмице царски караван, појавише се пред царем правдања ради "властеле и хора", те доказаше да је земљиште, на коме је злочин извршен, својина манастира Хиландара, поклон ћесара Хреље, после чега је манастир морао платити казну.¹⁹³

¹⁹² Споменик III, 38 [Н о в а к о в и ћ Гласн. 92 (1913), 253 тумачи израз "бољаре и хора" као властела и прост народ, хора поред χωρητες = сељак],

¹⁹³ Пов.1376 у збирци К о в а ч е в и ћ а, Споменик 44.

У Црној Гори и у јужној Херцеговини пак одржавали су се, све до у најновије време, зборови племена и братства због избора вођа, склапања мира са суседима, решавања правних спорова, и то свагда на утврђеном месту, на пр. у Дробњацима на "Зборној Главици". Данас у Црној Гори, као и код старих Дубровчана, сазива влада такве скупове само да објави што или да изда какву заповест.¹⁹⁴

У време Немањића одговарали су старосрпски државни сабори (збор, збор земље српске) сличним скупштинама у Угарској, Бугарској и Босни, док међутим византијско државно право није никада знало за такву државну скупштину.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Р о в и н с к и ј рус. Акад. 63, 177 и д.

¹⁹⁵ О српским државним саборима Н о в а к о в и ћ, Законик, Предговор стр. XVI - XXXI. О старијим византијским "Silentia". који су имали само да саслушају царске објаве и да их акламирају. упор. G e l z e r, Die byzantinische Themenverfassung II. [Н. Р а д о ј ч и ћ, О српским државним саборима за првих Немањића. Šišićev zbornik, 1929, 481—487. Н. Р а д о ј ч и ћ, Српски државни сабори у средњем веку. Пос. изд. САН (Београд 1940)].

Место сабора није била стално. Држани су у краљевским замцима или у варошима, у Расу, где је, по Теодосију, Немања захвалио на престолу а његов син постављен за вел. жупана у цркви Св. Петра и Павла, у Дежеву, у Призрену, Сврчину, Скопљу итд. Исто тако не беше утврђеног годишњег доба, него обично о великом празнику. На сабору беху владалац, земаљски чиновници свих ступњева и више свештенство.

По причању Стефана Првовенчаног, за владе Немањине беху то чланови династије, великаши (велмуџи) или "кнежеви" земаљски, војводе и "војини", епископ, игумани и монаси. Доментијан и Теодосије помињу, поред духовништва, високе и мале достојанственике (власти), војводе, жупане и властелу према њеном војничком чину, "тисуштнике", "сџтнике", "петидесетнике" и "десетнике".

Дечанска повеља (1330) помиње архиепископа, епископе, игумане, казнаце, тепчије, војводе, слуге и ставиоце.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Краљ Стефан гл. 6, 10. Д о м е н т и ј а н 28. Т е о д о с и ј е 36, 141= П а в л о в и ћ, Домаћи извори за српску историју I, 41, 110. Пов. Уроша I, Споменик III, 8. Mon. serb. 99 = Дечанска повеља 65.

У повељама Стефана Душана обухваћени су световни чланови сабора изразом "велика и мала властела". Од појединости зна се само нешто којим су редом седели игумани. Игуман светостефанског бањског манастира имао је на "сбор }" четврто место међу игуманима, дечански игуман седео је поред њега, а пошто је подигнут арханђелов манастир код Призрена, добила су сва три игумана, са игуманима старијих манастира, своје место "на збор } на особн } трапез }".¹⁹⁷

Сабор се сазивао, и то свагда писменом наредбом, код владаочева крунисања или захваљивања на престолу, када је требало приказати савладара или наследника престола, када је требало поставити новог архиепископа или отворити нове епископије, а, који пут, и приликом заснивања нових манастира. Па и за измену добара између неке епископије и некога манастира потребно је било допуштење (зговор) читавог "събора".¹⁹⁸

¹⁹⁷ Бањска хрис. изд. Ј а г и ћ а 38. Дечанска 135. Призренска: Гласник 15 (1862), 306.

¹⁹⁸ Пов. призренска, Гласник 15 (1862). 269 код измене посуда између епископије и призренског манастира.

Доцнији архиепископ Никодим, тада хиландарски игуман, био је, за време сукоба између краљева Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина, "изволени~мь ѿбою братоу и сбора српскы~ земле" упућен као посланик у Цариград.¹⁹⁹

¹⁹⁹ С т о ј а н о в и ћ. Записи I, бр. 52, стр. 23.

За владе Немањине сазвана је била, због гоњења богомила, сутска скупштина коју описује краљ Стефан. Па и законик цара Стефана објављен је на државном сабору у Скопљу. Учешће чланова у саборском раду назива се "распра", или се краљ договара с члановима (събес} довати, зговорити), а ови му дају савете. После освојења од стране Стефана Душана појачан је био српски "съборъ" духовништвом и племством из грчких земаља, па се окупљао и далеко на југу, на пр. у Серу или у Крупишти, по свој прилици у данашњој Хрупишти код Костура.²⁰⁰

²⁰⁰ Д а н и л о 380. Ф л о р и н с к и й, Памятники 47, 52 А. [Н. Р а д о ј ч и ћ, Друштвено и државно уређење Србије у доба Немањића (Летопис Мат. срп. књ. 341 (Нови Сад 1934), 1-12)].

ДРУГА ГЛАВА

Становништво. Племенско и породично уређење. Основе непокретне својине.

А) Народности у земљи: Срби, Арбанаси, Власи (јужни Румуни и далматински Романи), од 1282 и Грци. — Б) Јужнословенско племенско уређење: племена и братства која су, опет, састављена из појединих породица или кућа. Хрватски властеоски родови (generations) у Приморју од XII—XV в., доцније појачани севернохрватским, неретљанским и западnobосанским племенима. Уређење покрајине Пољица код Сплита. Племена, братства и "куће" главног друштвеног реда у Босни. Племенско уређење у области Неретве, у Требињу и у Зети према повељама XIII—XV в. Херцеговачка и црногорска племена у XIX в., њихова организација и њихов крај. Племенско и жупско уређење северноарбанаских племена, која су још и данас у снази. Историјски подаци о херцеговачком и црногорском племенском уређењу XIV—XV в.; старост данашњих племенских имена, промена имена и седишта, ишчезла племена. Вести о данашњим северноарбанаским племенима од 1330; влашка племена у Тесалији у XIV веку. — В) Појачана, неподељена поједина породица или задруга није никако чиста словенска институција; она се јавља код кавкаских народа, код Византинаца, код Романа и Немаца у Алпима, код Арбанаса и јужних Румуна. Средњевековне вести из Србије и Далмације. — 1) Непокретна својина: на северозападу јужнословенске области племеншћина на југоистоку наследно добро, ђедина и отчина, баштина. У Србији баштина је главни облик слободног наследног имања. Пронија (од 1300), војничко имање, институција византијскога порекла.

Главна народност у земљи беху Срби, чија поглавита седишта беху у планинама између Јадрана и Подунавља, дакле најисточнији део српскохрватскога народа или Југословена. Између њих седели су још знатни остаци старијега становништва. Беху то делом Арбанаси, потомци полуроманизованих Илира из позноримског времена, делом Власи (Романи).¹

¹ Више у м о ј и м Rom. Dalm. I 34 д. 41 и д. упор прву књигу овога дела стр. 88 и д. [Веома опширан приказ овога дела Ј. Радонића у Лет. Мат. срп. књ. 214 (Нови Сад 1902) 52 и д.]

Средиште Арбанаса било је у четворокуту између градова Валоне, Охрида, Призрена и Скадра, особито у пределу Арбану ('Αρβανον, 'Αλβανον, старосрпски Рабан) код Кроје, по коме се читав народ назвао латински Arbanenses (Alb-), а према томе српски **Арбанаси**, грчки 'Αλβανοί, 'Αρβανίται.² Разбијене арбанаске насеобине допирале су далеко на север и североисток. Арбанаси су опљачкали 1278 неко дубровачко друштво које је путовало из Брскова, на Тари, у Котор, дакле на западу данашње Црне Горе.³

² О овим именима и местима упор. Thallóczy и Jireček, Zwei Urkunden aus Nordalbanien, Arch. slav. Phil. 21 (1899), 78 и д.

³ 23 септембра 1278 исказали су, пред судом у Дубровнику, Dimitrius de Mençe и Vitagna de Cerna: "Nos veniebamus de Brescova in Catarum"... "et omnes eramus in custodia Catarinorum, quia dominus rex (краљ Србије) mittebat nos Catarum, quando eramus capti, et eundo sic venerunt Albanenses et assaliverunt nos, et ego dictus Dimitrius fui captus". Diversa (у архиву као "Precetti"), 1278, f. 53. Арх. Дубр.

У историјским споменицима XIII—XIV века помињу се, у данас чисто српским крајевима Црне Горе и у околини Боке Которске, Арбанаси с народним личним именима, као Гинец и Јон (арб. Gjon Јован) међу сељацима грбальске жупе код Котора и као Воглићи (арб. vogëlje мали) или Бардоња (barð бео) у црмничкој долини, на северозападу Скадарскога Језера. Име пастирске општине Бурмази или Бурмазовићи код Стоца (помиње се од 1300) изведено је од арбанаског особног имена Бурмад (bur mað: vir magnus). Падају у очи арбанаска имена места у унутрашњости Црне Горе, где данас нико не говори арбанаски, на пр. Шинђон на Црнојевића Ријечи (Св. Јован), Прогоновићи и Гољемаде (већ 1444, "велике њушке", "gulae magnaе"), у љешанској нахији. Карактеристичне су приче, које арбанаска и српска племена изводе од заједничких праотаца, као на пр. у једној версији Васојевиће, Пипере, Озриниће (Србе), Красниће и Хоте (Арбанасе) од петоро браће.⁴

⁴ Не зна се колико су стара ова предања, која имају многе варијанте (с 3, 4, 5 или шесторо браће). Упор. Н а h n, Albanesische Studien 1, 183—188. Кучи: Р о в и н с к и й, Черногорі я у Сборн, русс. Акад. 63, стр. 78 ид.; М а р к о М и љ а н о в, Племя Кучи (Београд 1904), 13 и д.; В а с о ј е в и ћ и: Л а л е в и ћ и П р о т и ћ, Српски етнографски зборник 5 (Насеља 2), 536; В е л и м и р о в и ћ, Годишњица 18 (1898), 127. Пипери: Е р д е љ а н о в и ћ, Српски етнографски зборник 17 (1911), 323—327. Критика варијаната од Н о в а к о в и ћ а, Rad. 37 (1876), 18 нап.

Источно од северноарбанаских планина помињу се у српским повељама из времена Стефана Душана у Призрену и у околини поједини људи с арбанаским именима, Љеш, Ђон, Гин и др. Од краја XIII века поче сеоба Арбанаса на југ, у Тесалију и Епир, потпомогнута освојењима Стефана Душана. Тада су се Срби много користили непријатељским односима између арбанаских планинских пастира и грчких архоната и варошког становништва. Средњевековни Срби звали су, исто као и Италијани, и потомке подунавских Римљана свагда **Власима**, који беху, највише пастири. Њих је, од V века, навала народа делимично потиснула далеко на југ. Име Моровласи потиче од ношње, и оно је грчкога порекла: **Мауровласи**, Morovlachi или "Nigri Latini" попа Дукљанина.⁵

⁵ C. Jireček, Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa. S.Ber. der kgl. Gesellschaft der Wiss., Prag 1879, 109—125.

По казивању млетачкога географа Доменика Негрија, звали су се они сами, око 1500, у Далмацији још увек **Romani**; па и данашњи македонски Румуни или, како их Вајганд назива, Аромуни зову се *Arāmân*. Нема ни једне српске манастирске повеље XII—XIV века, у којој не би било говора о влашким пастирима у унутрашњости Србије. У листинама и архивским далматинским књигама помињу се они у планинама код Котора и Дубровника, а исто тако и у читавој северној Далмацији, између Омиша и Ријеке. Румунска лична имена јављају се у далматинским споменицима од IX века (*Negulus, Draculus, Dedullus* итд.). У Требињу и у Конавлима звала се, у XIV—XV века, једна властеоска породица Арборићи, Арбулићи, а друга Дракуљевићи. Врло много таквих имена сретамо у старосрпским и дубровачким споменицима XIII—XIV века. Један део таквих личних имена чисто је румунски, као: Урсул, Дракул, Барбат, Бун, Фечор, Букор; друга су, опет, словенска с доданим румунским чланом при крају, као: Владул, Радул, Градул, Чрнул. Трагове Романа налазимо чешће и у називима места и земљишта.⁶ У Краљевини Србији има, на пр. у срезу драгачевском (округ руднички) село Негришори, вис Корона, брда Корнет (*cornetum*) и Лорет (*lauretum*), земљиште Пријот (дакорум. *greot* свештеник).⁷

⁶ По извођењу Новаковића, Годишњица 31 (1912), 20—22 = *Arch. slav. Phil.* 33 (1912), 453—456 (на француском), данашњи предео Стари Влах обухватао је не само област Моравице и Нове Вароши, него читав планински крај скоро од Романије, источно од Сарајева па до Копаоника, од Дрине па до Ибра. Ја мислим да то име, у коме је некада Шафарик у својим Словенским Старожитностима видео остатак "Гала" или "Влаха", Келта, не потиче, чак, ни из средњег века. Немањина повеља за Студеницу, на коју се позива Новаковић, састављена је по мишљењу Љуб. Стојановића, Споменик III, 57, у XVIII веку, што се види већ и по оном месту, где се, поред царева и краљева, помињу један генерал, комесар, командант или капетан. У средњовековним дубровачким архивским књигама не помиње се никада Стари Влах, али се зато говори о жупама Сјеници, Моравици итд. Можда је то племенско име које је, од XV в., потиснуло имена жупа, исто онако (гл. ниже) као што су племенска имена Зупци, Никшићи, Мркојевићи истиснула жупе Врсиње, Оногшт и Папратну. Први је документовани траг имена споменут у мојим *Rom. Dalm.* I, 38: Милош Старовлах 1443, и Павао Старовлаховић 1466 у дубровачким сутским књигама.

⁷ Јов. Ерделановић, Насеља I (= Српски етногр. зборник 4, 1902), 69. 204 и д.

У Црној Гори два позната планинска врха, првобитно лична имена, имају романске називе: Виситор (већ у дечанској повељи 1330. од *videre*) и Дурмитор (од *dogmire*; у Дубровнику месар Радосав Дормитор 1441 и д.). Катшто је, наравне, тешко доћи до правога порекла. Тако, у области Пипера, у пределу Рогаме, једно земљиште зове се Љепуров Дђ, "зечева долина";⁸ тај би назив могао бити румунски (арум. *l'èrur*, дакорумунски *l'éurur*) али и арбанаски (*l'èpur*). Па и код Романа у старој Превалитани једна властеоска породица у Дривосту звала се, у XIV—XV века *de Lerogibus*, романски писана *Lievog* (1370 и д.)⁹

⁸ Др. Јов. Ерделановић, Постанак племена Пипера, Срп. етногр. зборник 17 (1911), 331.

⁹ Мој и *Rom. Dalm.* III, 35 *Denkschr. W. Akad.* кљ. 49.

По Негрију, говорили су Власи, у приморској Хрватској, међу собом језиком са изопаченим латинским речима. Било је то стање двојезичности, у коме је словенски полако надвлађивао, те је румунски, најзад, ишчезнуо. Румунска народност боље се очувала, све до данашњега дана, у јаким насеобинама у Арбанији, Македонији, Епиру и особито у Тесалији која се, у средњем веку, звала "Велика Влашка" (*Μεγάλη Βλαχία*).

Сасвим различити од ових румунских планинских пастира беху романски варошани у приморју на Јадрану, највише занатлије, трговци, рибари и поморци, названи **Романима** или **Латинима**, српски још и **Власима**.¹⁰

¹⁰ M. Bartoli, *Das Dalmatische*, Wien (Balkankommission der Kais Akademie) 1906, 2 књиге.

У доба Немањића, њихова главна места у српској области беху Дривост (Скадар је свагда имао више арбанаски тип), Улцињ, Бар и Котор. Поред личних имена, имала су онде и поједина земљишта романска имена, на пр. Фундина (*fontana*) код Дривоста *Monte Cavallo*, *Fontana leprosa*, *fiume de Spinosa* код Бара.¹¹ Арбанаски говор полако је потиснуо на југу њихов, и ако су Дривостинци, по казивању Барлеџија, још у XV веку волели да важе као потомци старих Римљана. У Котору и у Дубровнику, од краја средњег века, надвладао је српски говор, и то због. изумирања старих варошких породица и примања многобројних нових, због територијалног повећања, и због јакога трговачког саобраћаја са унутрашњошћу. У северној Далмацији пак, за владе републике Св. Марка, потиснуло је млетачко наречје стари романски дијалект, чији су се последњи трагови изгубили на острву Крку у XIX веку.

¹¹ Упор. м о ј е *Rom. Dalm.* I, 59. [За односе романства према словенству в. темељита топономастичка испитивања *P. S k o k a Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima с* регистрима и картама. Изд. *Jugosl. akad.* (Zagreb 1950)].

^{11a}: М и л, Р е ш е т а р, Најстарији дубровачки говор Глас САН ССИ (Београд 1951). М и л. Р е ш е т а р, Најстарија дубровачка проза (Пос. изд. САН књ. СХСIII (Београд 1952).

Када се српска држава проширила на југ, добила је Србија земље, у чијим су селима и пастирским насељима седели Словени, Арбанаси и Власи, а у варошима, пак, било је грчко или упола погрчено становништво. Скопље, заузето 1282, била је грчка варош. У једној повељи краља Стефана Уроша II, из г. 1299—1300, налазимо мноштво грчких особних имена из овога краја: имања Константина, сина Липсиотова, као и Адријана, сина кир Теодора и његове сестре кира Калије (*Καλιη*), помиње се даље неки Скопиот, неки Москиос, монах Ксенофон, двор и црква Апокавкова, врт Леунов и Левуново село, њива Акрополитова, воденица Вистиаритова (*Βεστιαριτης*), поље Мъглавитско (*μαγκλαβιτης*) итд.¹²

Сличних појединости има и у повељама Стефана Душана за манастир Трескавац код Прилепа: виноград Кастрофилаков (*καστροφυλαξ*), стас Сидрофајева (*Σιδηροφαγος*), т.ј. имање гвоздоједа, имање Аргиропула, исто тако имање протонобилисима Контолеона, севаста (*σεβαστος*) Печкопула, Мисинополита итд.¹³ Исто тако беше и у Серу, Драми и у другим градовима на југу, особито пак у Тесалији и Епиру.

¹² К о в а ч е в и ћ е в а збирка хиландарских повеља, Споменик. 44, 17 и д.

¹³ О повељама ман. Трескаваца Н о в а к о в и ћ, Глас 80 (1909), 18 и д.

На северу Полуострва код словенских племена, Срба, Босанаца и Хрвата, исто као и код старијега становништва, Арбанаса и Румуна, постојало је старо породично и племенско или родовско уређење, о коме ћемо говорити подробније. У Грка није више било племена, него местимично само јачих породица са заједничким имањем. Односи земљевласника делом су у вези са старим племенским уређењем и наследним правом, а делом, опет, јавља се једна врста војничких имања, примљена из византијских уредаба.

Већ Јордан, савременик цара Јустинијана, каже да се имена Словена разликују по местима и породицама.¹⁴

¹⁴ "Quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur". *J o r d a n i s Getica* ed. Mommsen p. 62—63.

Време сељакања изазвало је уређење по племенима која су, у исто време, биле војне јединице, па су, по тадашњем обичају крвне освете, давале заштите појединцима против нападаја њихових сународника. После сеобе у источноримске провинције, племенско уређење

морало је пружати неку заштиту од старијега становништва. На жалост, мало знамо о том уређењу за првих пет векова. Племена се могу јасно пратити у два појаса: на северу, у приморској Хрватској у XII до XV века, на југу, у јужној Херцеговини и у Црној Гори у XIII до XIX века, овде с територијалним наслањањем на племенско уређење северних Арбанаса, које још и данас постоји. Северна група развила се у аристократско племенско уређење, као многобројно мало, највише, дабогме јако сиромашно земаљско племство; јужна група, пак, бар у новије доба, имала је демократски тип. Док се у северној групи само мало опажају страни елементи, дотле Дубровчани, у средњем веку, многа од јужних племена називају Власима (Румунима); код других, опет, упућују данашња племенска предања на сродство с Арбанасима. Ово родовско уређење српских и хрватских племена није имало никакве везе с територијалном поделом него је пре било у противности с њоме. Пред крај средњег века, племена су на југу сасвим надјачала старо жупско уређење. Дукљанин, српске манастирске повеље и законик цара Стефана Душана знају у Дукљи и у Травунији само за жупе, а млетачка и турска историја, од XV века, напротив само за племена. Племенска су имена сасвим потиснула, од средњег века, многа имена жупа; тако су на пр. "племена" Зупци, Никшићи, Мрковићи потиснула имена жупа Врсиње, Оногошт и Папратна. Како је сточарство било главно занимање у неплодном кршу, није било тешко племенима да мењају своја седишта.

Јужнословенско племенско уређење у својој организацији почивало је на фиктивном пореклу од једног заједничког племенског прадеда, исто онако као грчка **φυλη** и њен нижи одред, **φρατρια**, као римска **gens**, арбански **fis**, лангобардска **fara** и шкотски **clan**. У Срба и Хрвата зове се таква заједница **племе**,¹⁵ у Хрватској латински **tribus, genus, generatio, progenies, parentela**, у Дукљанина **parentela** (**progenies** је у њега династија), у дубровачким повељама **parentatus, genus, generatio**.¹⁶

¹⁵ Црквеносл.: племѧ: semen, soboles, tribus.

¹⁶ Congregantes omnem parentelam (Браниславићи око 1100), Д у к љ а н и н изд. Ћирића р. 54. progenies ib. 9, 10, 34, 40, 43, 46. (Ново изд. Ш и ш и ћ а у пос. изд. САН 1936].

Византинци зову племе **γενεα** тако се називају у Теофана, Константина Порфиригенита и на натписима паганских Бугара племена Словена, Бугара, Печенега и Угара, али у цара Константина још и династије јужнословенских народа. Племе је састављено из братстава (**братство**), у Дубровчана преведено са **fraternita**, дословце што и старогрчка **φρατρια**. Братство се дели на поједине породице, које се називају кућа (у средњевековној Хрватској **hiža**) или **род**.¹⁷ Али, у литерарним споменицима употребљавају се исти термини још и за ознаку владалачке породице, родова и народа.¹⁸ Имена племена и братстава остају често непромењена кроз многе векове, док су патронимика појединих кућа, по правилу, само имена по оцу, те се мењају са сваком генерацијом.

¹⁷ Од родити; отуда родимь, сьродникь, рождениО, consanguineus.

¹⁸ Династија као **племе** (Немањино) Mon. serb. 44, 74, као **род** Споменик III, 7. Генерација као **род**, Mon. serb. 49. Народ као племе у краља Стефана р. 22 (Бугари, као **род** ib. 8 (Грци). Исто тако староруски у Н е с т о р а е д. М i k l o s i c h: **Род** као племе гл. 6, као династија гл. 7, 18, као народ гл. 9, као сродство гл. 15, 18; **племе** као династија гл. 15.

У Хрватској били су чланови племена господари у земљи између Сења и Омиша, настањени по дворовима и селима, између Влаха, потчињених сељака и робова.¹⁹

По Константину Порфиригенигу, Хрвати су се доселили, предвођени једним племеном (**γενεα**), у коме је било петоро браће и две сестре с њиховом чељади, дакле имало је седам група. Два од доцнијих племена, Тугомирићи и Бужани, потсећају на имена две сестре Туге и Буге. Тома, архиђакон сплитски (у. 1268), описује досељење Хрвата као заузимање земље од стране "septem vel octo tribus nobilium" који су покорили старије становништво, те се стопили с њиме у један народ.²⁰

¹⁹ Главно дело: V. K l a i ć, Hrvatska plemena od 12—15 stoljeća, Rad. 130 (1897), 1—85. Од истога писца Rodoslovje knezova Krbavskih od plemena Gusić, Rad. 134 (1898), Rodoslovje knezova Nelipića od plemena Svačić, Vjesnik arheol. N. S. 3 (1898), као и књига Bribirski knezovi od plemena Šubić до 1347, Zagreb, Matica 1897. Упор. M a ž u r a n i ć, Prinosi под братство.

²⁰ K o n s t. P o r p h. III, 143, T h o m a s A r c h. cap. 7 ed. Rački p. 25.

Током времена првобитни број седам проширен је на дванаест. У XII—XV веку, јављају се, у приморској Хрватској, редовно 12 племенских заједница, "duodecim generationes Croatorum", хрватски **племена**. Та племена деле се на "**кољена**", а ова, опет, на куће, "хиже" или фамилије. Поједини племићи зову се "племенити људи", у једнини "племенити муж, племенити чловик" или "племенити господин". Од XIII века имају сви чланови једнога племена један заједнички, врло једноставан грб.²¹

²¹ Качићи имали су на пр. у грбу змаја (кача), Гусићи гуску, Могоровићи (L a s z o w s k i, Vjesnik arheol. N. S. 2. 1896) плав штит са 5 сребрних, хоризонтално повучених таласастих линија.

Код судова у жупанијама бележи се тачно код свакога судије његово племе и његова "кућа". Током времена развиле су се неке гране у велике магнатске фамилије; друге су, опет, закржљавиле, осиромашиле, па су, шта више, постале, чак, и поданицима сретнијих линија. Качићи из Омиша беху толико многобројни и моћни да их Византинци, око 1165, називају "народом" (το Κατζικίων εθνος);²² у XIII веку нижу се стално дуги редови имена у уговорима Дубровчана и Млечића са Омишанима.

²² K i n n a m o s V, cap. 17.

По Клаићу, бројали су, око 1500 г., Могоровићи на 50 породица; једна од њих, Драшковићи, имала је тада 35 одраслих људи. Нису сва имена словенскога порекла. Име племена Карињана долази од римскога града Corinium (слов. Карин). Име Могоровићи није словенско него, по звуку, више уралско-алтајско: Могоровићи су, у XI—XIII века, становали код Задра, а после провале Монгола помињу се у Велебиту и у Лици. Током времена јављају се, поред старих 12 племена, још много нових имена; беху то или огранци старих великих племена, или племена новостечених области, особито неретљанског и западно-босанског порекла, или, најзад, скоројевићи који су се истакли у краљевској служби. Када су Турци освојили крајеве између Цетине и Кварнера, разбила се ова стара организација, али међу племићима, у северној Хрватској, има још и данас потомака тих прастарих племена.

У северној Хрватској на Купи, Сави и Драви, где очуване повеље почињу тек после 1100, осилила су се поједина племена поклонима краљева. Пleme из Клокоча дужно је било 1224 да опреми за рат 115 људи.²³ Благајски грофови, који су изумрли 1897, били су потомци од "рода" (generatio) браће кнеза Бабонига и бана Стефана; у савезном уговору с градом Сењом 1243 јавља се тај род у седам линија.²⁴

²³ Starine 21, 274; S m i ć i k l a s, Cod. dipl. III, 238—240.

²⁴ Издао га и протумачио Dr. L. v. T h a l l o c z y, Die Geschichte der Grafen von Blagay (Wien 1898), 88 и д.

У статуту Пољица код Сплита јављају се, од XV века, поред сељака и пастира, две врсте племства. У виши ред ишла су три племена или братства, чија имена не налазимо међу 12 старохрватских племена. Многобројнији беше нижи ред **дидићи** ("наследници" од дид, дјед), који су се развили из неког другог слоја првобитно слободних људи; они су слични српским баштинцима.²⁶ **Дедићима** зове се и наследно племство на великим острвима Брачу и Хвару 1185—1250, који су делимично, можда, потомци неретљанских племена,²⁶ власти су им кнез (comes) и "jurranus Favensis et Bracensis", који се, према повластици краља Беле IV од 1242,

вазда бирао "de genere Givich".²⁷ У уговору о миру између градова Сплита и Трогира 1277 назива се село Острог као "villa dedigiorum", и то као старо седиште оних, "qui vulgariter lingua sclavonica **dedigi** apellabantur".²⁸

²⁵ Djedić heres гл. Rječnik jugosl. Akad. Ђедићи име села код Загреба и Требиња.

²⁶ Mon. hist. jur. VI, 6 и д.: дедици владану оточьском\$ (од речи до речи: heredes regiminis insularum).

²⁷ K l a i ć, Rad. 130 (1897),-81—82.

²⁸ L u c i u s, Memorie di Trau 103; Starine 27, 153.

Па и у Босни онај слој који је владао беше груписан по племенима, братствима и кућама. У повељама босанских банова и краљева из XIV и .XV века набрајају се многи племићи, тепчије, војводе, казнаци, жупани и кнезови као сведоци, сваки са сталним додатком "с братијом"; према томе, појединац није био сведок само за се лично, него је заступао читаво своје братство.²⁹ У XV веку иступа босански велики војвода Сандаљ Хранић, у уговорима с Дубровчанима, на челу читавога свога племена које је имало заједничко име Косача; 1419 положило је заклетву, сем њега, још седам других "властеле нашега племена". Године 1429 јављају се као Сандаљеви даљи наследници "четири куће мојега племена".³⁰ Исто тако заклиње се Сандаљев синовац, Стефан Вукчић, 1435 с властелом "братства нашега" и другима који су само чиновници и дворани, или, како повеља каже, његове "слуге".³¹

²⁹ Пов. 1323—1451: Mon. serb. 225 и д., Mon. hist. jur. VI, 79 и д., Wiss. Mitt. 6 (1899), 285, Vjestnik zem. ark. 7. (1905), 218 и д.

³⁰ Mon. serb. 290—291, 303—304, 356—357; П у ц и ћ, II, 86. У дубровачким сенатским протоколима 4 "domus attinentium voivode Sandagi" и "capita dictorum domorum" 1437—1438.

³¹ Mon. serb. 382.

Војвода Радослав Павловић, у уговорима с Дубровником 1423—1427, наводи на првом месту као сведоке пет кнежева као своју браћу или људе "братства нашега", поред других кнежева које, такође, назива својим "слугама".³² Свакако је било под утицајем тадашње племенске организације у Босни, Зети и Арбанији да владоци ових земаља сматрају почасно грађанство града Дубровника као неку врсту примања у "братство", за "брата опькине дубровьчске", а најме владајућег варошког племства.³³

Гусарска племена на доњој Неретви позната су нам из једне забелешке од 1278 г.³⁴

³² Mon. serb. 325, 341.

³³ Пов. 1367—1397, Mon. serb. 176—178, 229 (бана Твртка, три брата Балшића, Александра из Валоне и Павла Раденовића).

³⁴ 6 новембра 1278 тужио се Marinus filius Petri de Chisegna: "ego iveram cum rnercatoribus in Narentum ad lucrandum, sicut vadunt alii Ragusei, in una barca Spalatinorum". Тада дође Vratisclaus Martich и с њим Dobromissus Toplich и Dobrosclaus nepos Dobromissi те пороби читав товар свите, свиле, вуне, бибера, итд. "Item Bogdanus gener Dabriçe, missus per dominum comitem cum litteris domini comitis et communis Ragusii ad Bogdan de Radoe, casneç in Chelmo, ut faceret restitui dictas res, retulit per sacramenturri se presentasse dictas litteras domini comitis et communis Ragusii ipso Bogdano, qui Bogdanus respondit: "Ego volo esse cum baronibus de Chelmo et faciam uocari illos, qui acceperunt dictas res et faciam restitui illas et dominus comes mittat mihi unum suum hominem et ego libenter faciam reddi res". После тога изаслан буде Leonardus de Tillerо с оним Богданом. Казнац даде дозвати Вратислава, Добромиса и Доброслава; први је "negabat", а други су исказали да је у Вратислава све "de hac gobaria", после чега је издан један део покрадене робе. За "residuum"

изаслана беху из Дубровника опет оба весника који, по повратку, исказаше: "Qui Bogdanus casneç dixit nobis: "Vos salutabitis dominum comitem et commune Ragusii et dicetis eis, quod ego sum et fui amicus hominum de Ragusio et omnes mercatores Ragusio transeunt per meas manus; ego non possum modo facere rationem, quia terra est sine domino et illi de parentatu dicti Vratisclai stant super se et non obediunt mihi, sed quando veniet dominus in terram, ego inquiram istas et faciam ipsas reddi; et in veritate dictus Vratisclaus uoluit dare mihi ypp. LX, si ego non inquirerem istam robariam". Et eciam dixit nobis, si dominus comes et commune Ragusii faciunt capi unum de illo parentatu, ipsi erunt in continenti soluti. Interrogati, quare non portaverunt litteras dicti casneç, responderunt: ipse bene uoluit facere litteram, sed non potuit habere aliquem scribanum; verumtamen erat unus scribanus ibi et ipse Bogdanus casneç dixit, quod ille erat parens illius, qui fecit robariam, et ideo noluit, quod ipse scriberet litteram, quia timebat, ne scriberet aliud, quam diceretur". *Diversa Rag.* 1278 f. 50'—51 (у Дубр. Арх. означено као "Precetti ossiano comandamenti ann. 1280").

Некога трговца из дубровачке породице Кисења опљачкаше на лађи, натовареној свитом, на ушћу Неретве гусари које је предводио Вратислав Мартић, Када је дубровачки кнез, Млечић Марко Зено, подигао тужбу, позвао је "casneç in Chelmo", Богдан Радојевић "cum baronibus de Chelmo" гусаре пред себе, али није могао добити сву покрадену робу. Казнац се извињавао због тога кнезу, напомињући, како племе Вратислава неће да га слуша (illi de parentatu Vratisclai). При том, он је саветовао Дубровчанима да ће најбрже тако моћи нахранити штету, ако заробе једнога саплеменика (unum de illo parentatu). Ова порука казначева била је усмена, јер је један једини писар (scribanus), кога је имао, био непоуздан као сродник (parens), лупежа. У другој, опет, дубровачкој белешци, од 1423, набрајају се сви племићи у околини Неретвина ушћа, и то сваки с браћом и својом "genia" или "soa fraternita e gente".³⁵

³⁵ 7 маја 1423 *Lam. de foris* 1422—1424. Данас реч genia (од грчк. γενεα) има у италијанском ружнице значење: гомила, олош, фајта.

У областима Требињу и Коначлима били су, у XIV—XV века, Љубибратићи најугледније властеоско племе, подељени на многе гране. Дубровчани су их сматрали, у време рата око Коначала 1430—1432, за своје крвне непријатеље, те су радили код босанског краља да их потпуно протера из области, ако не из читаве тадашње краљевине Босне, а оно бар из суседства, из "terra de Chelmo" до зетске границе, и то ако не све, а оно барем грану Љубишића. Али, краљ није хтео терати с наследне баштине такву "племениту господу старога порекла" (nobili e antichi homeni de loro patrimonio), после чега Дубровчани опет се измирише с њима.³⁶ Па и становници у долини Требињшнице, који нису били племићи, подељени беху у братства. Године 1447 тужио се Радослав Ивановић из Требиња "у своје и у име своје браће и у име читавога братства" пред ректором и судијама дубровачким због убиства, које су починили четири човека из Шумета, дубровачке области.³⁷

³⁶ 1432 делила се "la progenie de Gliubibratichi" у пет грана: Радоје Љубишић, требињски војвода (син Љубише Богданчића 1397 и д.) с браћом; Добрушко с браћом; Бјелан с браћом; Враничићи (у пределу Лугу); Вукша са синовима. Преписка с посланицима у Босни 17. априла и 14. маја 1432, *Lett. Rag.*, књ. 1430—1435; упор. Ј о г а, *Notes* II, 272, 293, 306, 397. Грана Добрушка Радонића идентична је с Куделиновићима или Обуганићима, који се помињу 1368 и д. Г. 1459 помињу се "quinque domus nobilium de Tribigne": Љубишићи, Медвједовићи, Дабиживовићи, Радивојевићи, Добрушковићи, од којих су три куће поуздано припадале племену Љубибратића.

³⁷ Споменик XI, 85—86. Од четири човека из Шумета њих тројица с различним именима по оцу (Богојевић, Илић, Остојић), имају заједничко презиме Јакобовићи. И у Шумету је, дакле, било већих породичних задруга; данас их онде нема више, него само још у Коначлима, али, наравно, и ту данас у опадању.

У Дукљи јавља се, у попа Дукљанина (око 1180), краљевска породица као јако племе. Када је краљ Бодин заробио свога брата од стрица Бранислава с осталима, отидоше "fratres et filii ac nepotes eorum, congregantes omnem parentelam in unum", с 400 људи (cum quadringentis viris in armis) у Дубровник, који Бодин опседне због тога (око 1100).³⁸

³⁸ Д у к љ а н и н, изд. Črnčića cap. 42, п. 54.

Племићи зетски јављају се, у XIV веку, у јавним актима с читавим својим породицама. Цар Стефан Душан именован је, пред крај 1355, војсковођу Ђураша Илијића за свога кастелана у Скрадину, граду своје сестре Јелене, а удовице Младена (III) Шубића. Када је стигао глас о смрти царевој, обећао је "dominus Jurases, filius quondam Helie de Raxia, castellanus in castro Scardone pro domino imperatore Raxie" 10 јан. 1356 да ће предати то место Млечићима "pro se et eius filiis et familia ac vice et nomine Nicolai et Blandini (ваљда Младен) eius fratrum et filiorum ipsorum"; ако би, пак, цар био у животу и противио се томе, обећавају Млечићи да ће "dominum castellanum cum filiis et familia eius addictos eius fratres cum filiis et familiis eorum" примити к себи и дати им сретства за живот.³⁹

³⁹ Ј а н к о Ш а ф а р и к. Acta archivi veneti, у Гласнику 12 (1860), 37—40; Lj u b i ć, Listine III, 304 (instrumentum promissionis). У правој повељи, којом су Скрадин предали, под истим датумом (у обе збирке), помиње се само Ђураш, без својих сродника; "dominus Juras Yscete ("из Зете"), filius quondam Helie de Raxia". Гласник ib. p.34—37, Lj u b i ć III, 305.

У планинама јужне Херцеговине, у будванском крају и у читавој Црној Гори могло се лепо проматрати племенско уређење још и у год. 1790—1850. У Црној Гори престало је, за нашега памћења, племенско уређење тако, што је онде заведено световно кнежевско достојанство (1851), а с тим у вези, замењене беху старе племенске старешине кнежевим "капетанима", и земља изнова политички и војнички организована, без обзира на старе племенске границе. Старије поколење уме још много да прича о племенима, њиховој подвојености и племенским борбама. Чланови великих племена, као што су Његуши, Бјелопавлићи или Дробњаџи, поносе се још и данас својим пореклом, али сећање на читаво то уређење све се више губи из памети. У том крају одржала су се племена стога тако дуго што им је природа брдовитог земљишта ишла у том на руку, што су се насеља мало мењала, што је начин живота био више пастирски и што су, најзад, ови крајеви и под турском влашћу били слободнији.⁴⁰

⁴⁰ Опширно у Р о в и н с к о г а, Сборникъ рус. Акад. 63 (1897), 3—191. Силан материјал о том племенском уређењу прикупио је стари мој пријатељ Божишић (у. 1908), писац црногорског законика, али није доспео да га објави.

Према сусетству чинило је племе (поједини његов члан звао се "племеник") једну политичку целину. Оно је имало своје сопствене власти, а наике војводу који је биран доживотно, али увек из истога братства. Главари братстава или села били су кнежеви. Племе је своје скупштине и сутске састанке држало под ведрим небом на одређеним местима. Племе је на својој тачно ограниченој територији имало заједничке племенске испаше и шуме, на пр. Дробњаџи борове и јелове шуме на Дурмитору.⁴¹

⁴¹ У Дробњаџама данас више нема заједничких племенских испаша, али зато има летњих пашњака, и то све 2—4 села заједно; Т о м и ћ, Насеља I, 396 и д. По Р о в и н с к о м на н.м. 155, имају данас само братства заједничке пашњаке и шуме; оранице су својина појединих породица.

Племе је имало заједничке пријатеље и непријатеље и своју сопствену војску под својом заставом. У војсци су ратници распоређени по братствима. Грбове су, како Ровински каже, заступали племенски заштитници светитељи. Племена нису бројем била незнатна; Његуши, на пр., бројали су на 400 кућа, Кучи на 6000 душа оба пола. Различити беху правни обичаји; у обичају беше ексогамија, али код Озринића понајвише само ендогамија.⁴² Племе изводи своје порекло свагда од **једне** породице или од **једнога** човека.⁴³ Па и свако братство (члан братства зове се братственик), које се дели на породице или куће а заузима једно или више села, има свога родоначелника, по чијем се имену презивају братственици; тако Радоњићи по неком

Радоњи, Мартиновићи по неком Мартину и др. С множењем становништва одваја се ново братство од старога.⁴⁴

⁴² Р о в и н с к и й, на н. м. 131.

⁴³ Родослов Васојевића, од три сина и три унука легендарног Васа у пет грана: Л а л е в и ћ и П р о т и ћ, Насеља II, 536. Генеалогичке Куча у значајној књизи војводе М а р к а М и љ а н о в а Племена Кучи (Београд 1904), 12 и д.

⁴⁴ Примери у Р о в и н с к о г а на н. м. 143. [Ј. Е р д е љ а н о в и ћ, Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена (Срп. етн. зборник XXXIX Београд 1936)].

Многи Црногорци умеју казивати традиционални родослов својих предака за неколико векова у назад. Чланови братстава имају необично јако развијено осећање да чине једну целину. Како се сматрају као крвни сродници, не жене се међусобно, Херцеговци све до 20 степена сродства. Исто је тако дужност крвне освете везивала читаво братство у границама крвног сродства обе странке. И туђин је женидбом могао ући у братство, те на тај начин бити примљен и у племе, али је, на пр. код Дробњака, странац домазет морао напустити своје племенско име, те се назвати Дробњаком.

Сваки појединац имао је четири имена; своје име, име оца, братства или села и племена. Тако је црногорска краљевска породица спадала у племе Његуша, у братство Хераковића, по којима се зове једно од десет села у Његушима, а чинила породицу (кућу) Петровића.^{44а}

Породица познатог српског књижевника Вука Караџића била је брјатство племена Дробњака. У новије време нестало је аристократије међу овим племенима. Али она братства, код којих је главарско достојанство било наследно, сматрају себе угледнијим од својих суседа, те не склапају женидбене везе с малим и незнатним братствима или са туђинцима.⁴⁵

^{44а} [А. Л у б у р и ћ — Ш. П е р о в и ћ. Поријекло и прошлост династије Петровића I (Београд 1940).;.

⁴⁵ [А. С о л о в ј е в, Попис црногорских племена из год. 1592 (Споменик САН I-XXVIII)].

Боље се очувала стара племенска и жупска организација у брдима северне Арбаније, у вези с крвавим племенским борбама и наследном крвном осветом. Чланови арбанаских племена (fis или fatte) не жене се и не удају међусобно, јер се сматрају као потомци једнога заједничког племенскога оца, а своје традиционалне родослове умеју, катшто, да прате до десет колена у назад. — Поред ових племенских удружења, има и територијалних јединица које се називају турском речју "бајрак" (барјак). Католички Миридити, од прилике 1900 породица или 15.000 душа, подељени су у пет барјака. Три од њих, Ороши, Кушнени и Спаши, стари су, и због сродства не смеју се узимати међусобно; остала два, Фани (или Фанди) и Дибри, придошла су доцније те се слободно крвно мешају са старим племенима. Никај, племе од шест барјака у северном Дукађину, по Штајнмецу 24 села с 2445 душа, изводи своје порекло од некога Ника, његова сина Биба и од Бибова три сина Кола, Лека и Марка, а подељено је у три велике фамилије или братства (власнија), Кол Бибај, Лек Бибај и Марк Бибај. Њима су се придружиле две мање, несродне општине, Цурај Поштер и Капити. Остатака од старијега становништва има код Климената, Хота, Шаљана и Ника.

Народно је заступништво двојако. Уже је "савет старца" (пљеченија), сенат наследних старешина од најугледнијих породица. Шире је заступништво "кувѐн" (тоск. кувенд, од лат. conventus), које се састаје један до четири пута годишње, а у коме су заступници свих племенских кућа или породица; ко не дође на састанак, плаћа у име казне 2—4 овце. У оба скупа претседава, по првеначком праву, наследни војвода или барјактар који и у рату предводи своје племе. Ако је малолетан наследник тога звања, заступа га, као намесник, његов најближи пунолетни сродник. Сасвим противно од крајева у северној Арбанији, има, по Хану, овакве племенске организације код Тоска на југу тек у врло малом обиму.⁴⁶

⁴⁶ H a h n, Alb. Studien I. 152. (Тоске) 173 и д. (брдска племена на северу),. H a h n, Reise durch die Gebiete des Drin, S. A. 339 и д. (Миридита). S t e i n m e t z. Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbaniens (у збирци Дра П а ч а, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, св. 1, Сарајево 1904), 15 и д. (Никај), 16 (прастановници), 39 (Миридита), 40 (барјак и фис). S t e i n m e t z, Ein Vorstoss in die nordalb. Alpen тамо св. 3, Сарајево 1905), 39. Th. A l p r e n, Die Gebirge des nordwestl. Albanien, Abh. der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien 7 (1908), бр. 1, стр. 22, 28, 30 (братство), 31 (прастановништво), 47 (Миридита). Dr. F r a n z V a r o n N o r c s a, Das katholische Nordalbanien. Budapest (1907), 36 и д. И с т и, Aus Šala und Klementi, albanische Wanderungen (Zur Kunde итд., св. 11, Сарајево 1910). И с т и. Приноси старијој повијести сјеверне Албаније, Гасн. Босн. Муз. 22 (1910), 307—378 (с етнографском картом стр. 377).

Од када је ова старинска организација које нестaje испред наших очију? На то питање дају нам јасан одговор српске, дубровачке и млетачке вести, али, само за позни средњи век. Већина племена имала су, већ у XIV—XV века, иста имена која и данас; један траг допире чак у XIII век. За предео око Скадарског Језера има један млетачки списак српских и арбанаских племена из г. 1455.⁴⁷ Племенска су имена изведена делимично од словенских личних имена, тако Озрихнићи (сада Озринићи) од Озрихне, Његуши од Његуша (основа њего — тежити, неговати; упор. Његомир, Његослав, Његован, Његота.⁴⁸) Име Бањани могло би долазити од речи бања (од лат. balnea).

⁴⁷ Lj u b i ć X, 68.

⁴⁸ Један Његуш на натпису у Жичи (око 1220): Mon. serb. 12. И пољски Niegusz, Niegan, у Русији у Новгороду Н}гочевич 1228, Н}гутин 1234.

Друга имена имају изразити хришћански тип. Ћеклићи, раније Теклићи, од цркве Св. Текле, која постоји још и данас, Бјелопавлићи од некога "бијелога Павла", за кога кажу да је њихов племенски родоначелник, Никшићи од Никше, кратак облик од Николе, Васојевићи од Васа, диминутив од Василије (Βασίλειος). Беше у обичају, већ у XIV—XV века, да се појединац назива по оцу, братству (селу) и племену.⁴⁹

Нема сумње да се, пред крај средњег века, поједина племена, као и у хрватском приморју, јављају као племићи и иматници земље. Паштровићи код Будве били су, све до пада Млетачке Републике, засебна племићка општина. У Црној Гори, у XV веку, било је, под владаоцима из племена Црнојевића, властеле и сељака (кметова)⁵⁰ Старешине племена Матагужи обдарили су 1468 земљом манастир Врађину.⁵¹

⁴⁹ Нпр. "Boychus Ivanovich Teclich de Ledenice super Catharum". Div. Rag. 1381 (Ћеклићи племе, Леденице село). "Vochoslauus Radichii Miloeuich de Negusiis, nuntius magnifice domine Helene, relicte quondam magnifici domini vaiuode Sandalii" у Котору 9 дец. 1439. Not. Cat.

⁵⁰ Р о в и н с к и й на н. м. 12. Archiv slav. Phil. 22 (1900). pag. 197—198.

⁵¹ Повеља од 1468 у Гласнику 47 (1879), 231.

Исто тако, већ тада истичу се племена као целине приликом стишавања крвне освете; тако, у уговору од 1437, између Његуша и људи села Ораховца код Котора заступници обеју странака "pro se et suis omnibus de sua prole, attinentibus suis", за читаву своју родбину (parentela).⁵² У Дубровнику називали су сама племена "genus" или "generatio", као Зупце 1421 или Бањане 1428.⁵³ Иначе, баш из самог дубровачког материјала јасно се види, како су се садашња племена развила из пастирских села или катуна. Зупци, Малешевци, Бањани, Дробњаци итд. важили су код Дубровчана, испрва, само као катуни, али се брзо опажа, како је свако племе обухватило неколико катуна.⁵⁴

⁵² Споменик XI, 79.

⁵³ "Vitus Danielis de generatione Morlacorum Bagnani" био је у служби дубровачког архиепископа, па је побегао с оседланим коњем, мачем итд. Тужба 16 јуна 1428: Lamenta de foris 1428—1430, Арх. Дубр.

⁵⁴ "Goitan Banilovich ef Bogoslauus Dersimirich, Vlacchi de chatone de **Dobrignaci**", 22 нов. 1376, Div. Rag. "Pripchus Radoslauich Vlacchus de catuno Drobgnachy", 20 марта 1379. Div. Rag. Али "Vlacchi de caton Dragasce de Bagnanj", 7 маја 1422, Lam. Rag. (Драгаш старешина једнога катуна у Бањанима).

У Херцеговини разуме се често још и данас под племеном једно једино братство.⁵⁵ У XV веку називали су Млечићи брдска племена "compagnie over comuni", подељена у "ville" или "compagnie et cathoni"; према томе важило је племе као удружење, подељено у пастирска села.⁵⁶

Изгледа да се код данашњих Срба и Арбанаса тек дугим утицајем цркве развило строго осећање сродничких ступњева; на синоду У Бару 1199 чуле су се тужбе, како људи "in partibus Dalmatie et Dioclie", противно одредбама црквенога права, склапају бракове "in quarto et quinto gradu vel infra".⁵⁷

⁵⁵ О. Ђ у р и ћ - К о з и ћ, Насеља II, 1160.

⁵⁶ Lj u b i ć 10, 68 (1455), 151 (1460).

⁵⁷ T h e i n e r, Mon. slavorum I, 8.

Што се тиче старости данашњих племена, на Зупцима код Врсиња, који се често помињу у дубровачким споменицима, види се одмах супротност између предеоних и племенских имена. Од 1318 помиње се **Врсиње** (Versigne) као предео на путу од Требиња ка мору код Новога, између конаваоских планина и планинске грдосије Орјена, ну данас је то име заборављено. **Зупци**, пак, који се од 1305 јављају у споменицима, још и данас су добро познато племе у том крају.⁵⁸ **Риђани**, којих сада нема више, а помињу се често 1430—1500 у дубровачким архивским књигама, становали су у Кривошијама и у Грахову, више Рисна.⁵⁹ **Приједојевићи** (1356 и д.) и **Малешевци** (1397 и д.) у околини Билеће, за које такође знамо из дубровачких споменика, и данас су у том крају познати као велике старе фамилије; они чине знатан део становништва тога краја, а расејани су међу насељеницима новијег порекла.⁶⁰ **Бањани** се помињу од 1319. **Дробњаке** на Дурмитору можемо пратити од 1354 г.⁶¹

⁵⁸ Људи "de Versigne de genere Zubaç" 21 дец. 1421, Lam. de foris 1419 до 1422, О положају Врсиња. моја напомена у Arch. slav. Phil. 19 (1896), 26 нап. 1.

⁵⁹ Један човек из тог племена зове се у Lam. Rag. 1437 Кривошијић: Radosav Criuosich

⁶⁰ Др Ј. Д е д и ј е р (Малешевац), Насеља II, 777—780, VI, 116 и д. и Гласник Зем. муз. 19 (1907)-391-393. Нека servitialis "Gliubiza filio Vochossau Ratchouich de Mallesseuaz de loco vocato Verbno" 1494, Diversa Notarie 1493 лист 139; Врбно у Дедијера још и данас село Малешеваца, Ib. VI, 116.

⁶¹ Дабижив, Богоје и Хран, унуци Дробњакови, подигли су 1354—1355, за владе Стефана Душана, цркву у Ваганешу у нахији гиланској: С т о ј а н о в и ћ, Записи I, 39 бр. 105 - 106. У дубровачким књигама од 1365: Drobgnach, de li Drobgnazi, Dromgnazi итд.

Од црногорских племена јављају се **Њеклићи** у дубровачким и которским књигама од 1381.⁶² **Бјелопавлићи** у долини Зете од 1411, истовремено с **Озрихнићима** (сада Озринићи).⁶³ **Његуши** више Котора од 1435,⁶⁴ **Пипери** између реке Зете и Мораче од 1416.⁶⁵ **Васојевићи** помињу се први пут 1444, али тада су они седели код града Медуна, у данашњој области Куча;⁶⁶ у наше доба налазе се њихова седишта даље на истоку на средњем Лиму, на крајњем истоку Црне Горе. У повељама Црнојевина јављају се у племену цетинском, око 1485, данашња

братства или села: Бајичићи (сада Бајице), Бјелошевићи (сада Бјелоши), Угњане (сада Угња), Очинићи.⁶⁷ **Матагуџи**, с несловенским именом, познати су код Подгорице од 1330.⁶⁸

⁶² Teclich, Tielcliti, Tielchlich: м о ј е дело Christ. Elem. 41—42. Теклићи пов. 1489, Ровинскій на н. м. 11.

⁶³ П у ц и ћ [П. Шобајић, Бјелопавлићи и Пјешивци (Срп. етн. зборник (1923), 151 - 366)]

⁶⁴ Negusii I.435, Ljubić IX, 85-86; 1437 Споменик XI, 79.

⁶⁵ Неки Calozorzi Piperi 1416 у villa Sigeci у скадарском катастру, Starine XIV 44. Од лат. piper бибер, исто као и људи Piper, Piperi, Pipere, Pipera 1027—1267, у Напуљу и у итал. Бару; упор. м о ј е Rom. Dalm. III, 49. О Пиперима који су, по Болици (1614) бројали 270 кућа и 700 ратника, монографија од Дра Ј о в а н а Е р д е љ а н о в и ћ а, Постанак племена Пипера, Српски етнографски зборник 17 (Београд 1911), 241 - 528, с подацима од 1455 (стр. 311), при чему се, већ 1485, у споменицима јавља неки Михаило Пипер, а 1489 неки Вук Пиперовић. Данашње племе образовало се из три групе: правих Пипера, Лужана на северо-западу и Мугоша јужно од њих који су, по Ерделановићу (стр. 438), румунскога порекла. За то говори и име: у Краљевини Румунији има, по Frundescu, Dictionaru topograficu și statisticu alu României (Букурешт 1872), међу местима 4 Mogoșani, 13 Mogoșesci и 1 Mogoșoie.

⁶⁶ 29 окт. 1444 тужио се пред дубров, судијама Брајан Проданић, да је његов брат Радин убијен и његова роба, у вредности 300 дук однесена али се даље подробности не знају. 30 истог месеца јављао је он да је било "sexaginta robatores", "ad confinia terreni despot et vaiuode Stiepani", а међу њима "Radogna Ruxich et Radosauus Dimitrouich, ambo Vilopaulichi"; они су похарали 500 castrones, 18 boues, 150 brachia rasie albe, 70 перп. у новцу, 2 equos, арма итд. 7 нов. додаје се још, да су се ту нашли и "homines despoti, nominati Piperi et Vasoeuichi, qui stant apud Medonum ad Ricaças". Под 6 дец. напомиње се, да је "Radoe Stauerouich, Vlachus de Dromgnazi, fecit notitiam suprascriptis et incitavit eos ad faciendum homicidium"; лупежи су му дали за то 50 catrones, али је он хтео и коње и "partem arobaglie". Lamenta de foris 1444. f. 124 (Арх. Дубр.) Ricaça потсећа на име језера и брда Рикавац, који се помињу у бањској хрисовуљи (око 1314), али је овај крај и сувише далеко на исток од прастарога града Медуна који се помиње одмах поред њега.

⁶⁷ Р о в и н с к и ј на н. м. 11.

⁶⁸ М о ј е дело. Rom. Dalm. I, 42.

У приморју код Будве седели су **Паштровићи**, споменути први пут 1355, од 1423 под млетачком врховном влашћу као племићка општина, с војводом и четири судије, располажући, у XVI веку, с 1000 ратника.⁶⁹ Њихови суседи беху **Махине**, који се помињу од 1435.⁷⁰ У плодној и водом обилатој жупи Папратни, пуној хростове шуме и свагда зеленог грмља, с маслиновим шумарцима и виноградима, на обали између Бара и Улциња, помињу се, од 1409, **Мрковићи** или **Мркојевићи**, у XVI веку, на броју 260 кућа, а од XVIII века већином мухамеданци, али са старим именима братстава.⁷¹

⁶⁹ Паштровићи 1355 и д. као властела у служби цара Стефана, Балшића, војводе Сандаља и Радослава Павловића, херцега Стефана Вукчића (Алекса, Никола, Остоја, Радич, Стефан). На приморју помињу се у дубр. споменицима од 1377, са истим давањем имена. Ступање под млетачку власт 1423: Lj u b i ć VIII, 225.

⁷⁰ Possessiones in Machine 1435: Lj u b i ć IX, 85. Име Махине, Маине потсећа на илирске Маџиот на ушћу Неретве и на Маину у Пелопонезу.

⁷¹ Li Mirchoe 1409 Lj u b i ć VI, 22; de Marchois, ali Merchoi 1449 ib. IX, 290,313.

Било је такође племена која беху, у историјско доба, потиснута и разбијена. Граховска предања у Црној Гори причају о племену **Матаруга**, кога данас нема више. То су Матаруге с

несловенским именом (и Моторуге, једн. Матаруг, презиме Матаружић), који се помињу у дубровачким архивским књигама 1318 до 1398.⁷² **Лужани** (од речи луг) по свој прилици становници лушке жупе северно од Скадарског Језера, споменути поред Бјелопавлића 1455, ишчезнули су од тог времена, а по Ердџановићу, сједињени с данашњим Пиперима.⁷³

Племенска предања Бјелопавлића причају о Лужанима као о старијим становницима, који су се, тобоже, истребили у међусобној борби. Када је једном народ био на окупу, један од њих угледа зеца, узне га на око, али место дивљачи погоди једнога главара, на што се Лужани у дивљем бесу поклаше.⁷⁴

⁷² Р о в и н с к и њ на н. м. 31. Упор. брдо Моторуга код Слана, између Дубровника и Стона (на картама Rogo) и село Matarughe (слов. Мотружница) у XV в. на Стонском Полуострву (м о ј е дело Christ. Elem. 23 нап. 3). Упор. и породична имена Malafar у Задру, Matalarius у Сплиту, Matarussio у Дубровнику: м о ј е дело Rom. Dalm. III, 40. Од средлат. matare место mastare или од арб. mat. мерити.

⁷³ Lusca juppania (лушки иридев од луг = nemus) код Д у к љ а н и н а. Luscha giopa, Div. Rag. 1318. Luxani: Lj u b i ć X, 68 (1455), 151 (1460). Упор. Е р д е љ а н о в и ћ у Насељима VI, 481 и д. и у новој монографији о Пиперима стр. 418 и д., 443 и д.

⁷⁴ Вук Караџић, Примјери српско-славенскога језика (Беч 1857), 76—78. Р о в и н с к и њ на н. м. 60.

Нестало је и **Малоншића**, настањених у XV веку, у долини Зете.⁷⁵ Једно предање Васојевића означава њихове суседе, **Братоножиће**, као старије становнике њихова краја.⁷⁶ У једној повели краља Стефана Уроша I наилазимо на Тари, око 1260, на траг **Кричана**.⁷⁷ У Котору био је, око 1280—1330, неки грађанин Laurentius Cricichi или Lore de Cricco.⁷⁸ Још и данас зове се један крај на Тари код Колашина **Кричак**. У предањима Дробњака прича се, да су Кричи или Кричкови, Кричковићи, храбро пастирско племе, били староседеоци у пределу Језера на обронцима Дурмитора; још и данас показују бојно поље, на коме су их, тобоже, пре 200 година победили и потиснули Дробњаци. Њихови потомци станују код Нефер-Таре; делом су мухамеданци а делом хришћани, али, без разлике вере, имају исту ношњу којом се, одмах на први поглед, разликују од Дробњака. Мухамеданци у Кричку и у Дољем Колашину имају три племена, Каљићи, Мицани и Ђурђевићи, с породицама које делимично имају хришћанска имена (Поповићи итд.).⁷⁹

⁷⁵ Малоньшики, Malonzichi. Malonxich: П у ц и ћ I, 104, Lj u b i ć на н. м. Упор. село Маленца у долини Зете. Ровински 29 упућује ва име села Малошин Дб код Бјелица.

⁷⁶ Монографија о Братоножићима од Е р д е љ а н о в и ћ а, Насеља VI (1909).

⁷⁷ Граница села Простења код Брскова ишла је преко Таре на развођу "оу Кричань": Споменик III, 9. Кричан особно име око 1300 Mon. serb. 62.

⁷⁸ М о ј е Rom. Dalm. III, 21. Упор. Давид Кричковић у Пољицама 1492, Mon. hist.

⁷⁹ (У р р е n), Novibazar und Kossovo (Wien 1892), 77 и д. наводи у срезу Кричку или у кричкој нахији, у изворишту Чехотине, од прилике 172 мухамеданске и 184 хришћанске породице; најугледнија су мухамеданска племена у Кричку Мицановићи, Ђурђевићи, Храповићи, Мемји, Штроке и Пијуци. Опширно код М р к о њ и ћ а и Т о м и ћ а, Насеља I, 284, 347, 436, 451 и д.

С помоћу градива дубровачког архива у стању смо да контролишемо поменути причу. "Micien Clarcich, Vlachus de Drobgnach" обвезао се, 12 авг. 1390, у Дубровнику Јакову Гундулићу и Прибилу Мирковићу спатару "pro uno equo, qui fuit furatus in Jesera" Прибилу и његову другу (socius) Павлу, те је положио 12 перпера. 21 авг. 1433 поднесена је тужба да је неки Влах Drobgnach украо неком Дубровчанину "in Jeseregh" три шкопца (castratos); 19 авг.

1454 забележено је, опет, како су Дробњаџи "a Jesera" украли неку свиту (panni).⁸⁰ Дробњаџи су, дакле, седели већ 1390—1454 у Језерима.

⁸⁰ Div. Rag. 1390. Liber lamentationum de foris 1433. Lamenta de foris 1454 лист Арх. Дубр.

Па и арбанска племена можемо пратити све до у XIV—XV века. Наравно, они Арбанаси, споменути у цара Кантакузена на Пинду, племена Малакасија, Месарита и Буја, нису Арбанаси него Румуни који су, још и данас, познати као Малакаши и Боји.⁸¹ У средњој и северној Арбанији, у времену непосредно пред турским освојењем, истичу се више кнежеви и властела, Кастриоти, Дукађини, Закарије, Спани, Аријанити, Топије, Мусаки, Матаранго и др.; још и данас зову се два предела по Дукађинима и Мусакима. Северни Арбанаси XIII—XV века имали су, по правилу, два имена. Прво беше хришћанско име, ретко старороманско (као Тапуш или Tanusius (или народно) Barda, Bitri, Jonima, Progon, Burmad итд.). Друго је име обично име племена или села, ређе апелатив (Vogali мален, Sesa црн, Mira леп и др.). Знатно племе беху Хоти који се помињу, од 1330, на источној страни Скадарскога Језера; они су угледни још и данас.⁸²

⁸¹ Οι τα ορεινα της Θετταλιας νεμομενοι 'Αλβανοι αβασιλευτοι, Μαλακασιοι και Μπουιοι και Μεσαριται i, названи тако, тобоже, по својим старешинама (φιλαρχοι) и 12.000 . на броју, K a n t a k u z e n o s II, сар. 28. Μαλακασιοι у јанинској хроници. О Бојима, пастирима у Тесалији, W e i g a n d, die Aromunen I, 276; О Власима у месту Малакаш или Малакаси (1000 становника) неточно од Метсова и с т и I. 285.

⁸² Хотина или Хотова гора (сада I. пад. срп. Хот) код Плава. Mon. serb. 95 (1330) = Дечанска повеља 56. Oти 1414 и д., J o r g a, Notes et extraits I, 224 и д. Otto у скадарском катастру 1416 Starine XIV, 35 и д. [Oти 1421 Lj u b i ć VIII, 110, 115 (штампано Joti), li Otti 1426 ib. IX, 15. Chioti 1430, Coti 1432 у дубр. повељама. Montanea Ottanorum 1474, Acta arch. ven. II, 548.

У дечанској повељи (1330) помиње се катун "Арбанаса" и његов поглавица **Љеш Туз**; то је велико село Тузи (Tusi) у скадарском катастру од 1416 с поглавицом (cavo) Jurco Tusi и многим другим Тузима, до 1912 турско погранично село Тузи, преко пута од Подгорице.⁸³ Међу овим Арбанасима јављају се, у дечанској повељи 1330, у катуну Љеша Туза, поред Ђона Бушата, Петра Суме, Прогон Мира, Пелегрин Писерага и др., и Кучи који су данас Срби, у источној Црној Гори, најпре Петар Куч са својом браћом.⁸⁴ Поред Матагужа и Пипера, помињу се у дугом спису словенских и арбанских племена из Горње Зете Кучи (**Cuzi**), који су се прикључили 1455 Млечићима на острву Врањини у Скадарском Језеру.⁸⁵ Још Маријан Болица которски властелин, говори 1614 о "Chuzzi Albanesi", "del rito romano".

⁸³ Дечанска нов. 55, 121. Starine XIV, 34.

⁸⁴ Дечанска нов. на н. м.

⁸⁵ Lj u b i ć X, 68.

Војвода Марко Миљанов (у. 1901) бележи, да се три арбанаска (католичка) племена Кастрати, Шалје и Берише (код Ђаковице) сматрају за сроднике Куча, особито Берише који на Куче гледају као на крвне сроднике. По предању, родоначелник Куча био је Грча Ненадин, од чијих пет синова, Петра, Ђурђа, Тиха, Леша и Мара потичу њихова братства. Праотац Кастрата је Крсто, а Шалјана Шако: обојица су, тобоже, били браћа Грчина, док би Берише били потомци баш самога Грче.⁸⁶ Данашња северно-арбанска планинска племена **Шкирели** (сада Шкрели, данас на броју 600 породица), **Кастрати**, **Прекали** у три села итд. јављају се, у скадарском катастру 1416, као сеоске општине.

⁸⁶ Издање Болице од Lj u b i ć а у Starinama XII, 182. (I p p e n), Novibazar und Kossovo, Wien 1892, 112—113 пише да су Кучи, "сада потпуно пословењено племе које припада Црној Гори",

имали праседиште на коси арбанаских Алпа близу Пећи, где њихови остатци чине пододред великог источно-арбанског племена Бериша; па и арбански Кучи, у пределу Пештеру јужно од Сјенице, треба да су се доселили оданде. Марко Миљанов, Племена Кучи (Београд 1901), 12—14.

Карактеристично је у овом катастру да се брдска племена расипају сеобом све до мора код Медове. Поједини *Otti* (Хоти) станују у селу Бистриоли, читав низ као промијари у "villa" Подегори, неки *Giergi Schirelli* у Светом Врачу (*Santo Auracio*), други неки у Риоли, њих тројица у Луорси, три **Туза** у Дарди, један **Precali** у Барбароси, неки други у Броми код Медове. Четири Куча, *Voyn Cucci*, *Petro Cucci*, *Jon Cucci*, *Giergi Cucci*, станују у "villa clamada Sordani soto Podegora", неки *Gergj Cucci* у селу Ибарди "sovra Scutari"; *Vigeci Cucci* у Болси, *Pali Cucci* у Саколи, *Nicola Cucci* у селу промијара *Bitri Sclavo*; код Болсе било је читаво село Куча (*Cucci*).⁸⁷

⁸⁷ *Starine XIV*, 32—52.

Па и код Срба раселила су се племена својевољном емиграцијом. Када су Дубровчани добили предео Конавли, населили су они, 1430, у планинама, 50—60 кућа **Бјелица** (*Vlachogum Belize*) из Зете, који су се сами понудили да их Дубровчани преселе.⁸⁸

Бјелице, на броју осам села, још и данас су племена у Катунској Нахији, на западу Црне Горе. У новије доба, крвна освета била је главни разлог постепене емиграције, како код Срба у Херцеговини и у Црној Гори, тако и код Гега у северној Арбанији. Има крајева, као што су Језера на Дурмитору, где становници немају старе породичне организације, јер су нови досељеници из различних крајева. С друге стране, значајно је да насељеници, на пр. у данашњој Краљевини Србији, често и после неколико генерација тачно знају од кога су племена и братства.

⁸⁸ *М о ј и Wlachen und Maurowlachen*, сеп. от. 7.

Источно од споменутих горских племена не знамо ни за једно племена на земљишту првобитних Срба. Али, несумњиво је да су, на пр. на Морави, у доцније време, међу старијим становницима, седели освајачи из западних планинских крајева. Али, на источном, мање планинском, земљишту сама природа краја није била погодна за развој племенске организације. Па и моћ владалаца и њихових заступника била је већа него у високим горама на западу. На истоку српске области не може се, чак, утврдити ни групирање властеле по племенима.⁸⁹ Те нам разлике и објашњавају сепаратистичан дух Дукљана, Травуњана и Захумљана на супрот централистичким тежњама српских владалаца пред крај средњег века.

⁸⁹ Нису нам ближе познати "Боудымирьци Пръвославькы", који су купили (око 1280), један виноград код Призрена: *Споменик III*, 11; *ib. XLIV*, 12.

Литература нашега времена интересовала се више за поједину породицу у неподељеном облику, него за стара племена и братства.⁹⁰ Још у првој половини XIX века, било је на западу Балк. Полуострва пространих крајева, где су очеви, браћа, синови, зетови и унуци живели у заједници са својим женама и својом децом под надзором изабраног старешине, домаћина. Овака велика фамилија звала се у српско-хрватској области **кућа**, новијим термином **задруга**, у западној Бугарској **род**,⁹¹ званично немачки, у некадашњој аустријској војној граници, "Hauskommunion". Видно обележје заједничког домаћинства било је заједничко огњиште; чланови куће "јели су из једнога котла". Просечно бројале су такве задруге на 20 душа; ретке су оне које би имале више од 30 чланова, а више од 50 изузетак.

⁹⁰ О литератури од 1783 говори *Dr. Ivan Stroh* a l, *Zadruga kod južnih Slovena*, Гласн. Зем. Муз. 21 (1909), 215 и д.

⁹¹ *М о ј е дело Fürstentum Bulgarien 74—76*. Бобчевъ у Бълг. Сборн. 22 (1907).

У најновије време овај облик фамилије свугде је у опадању. Модерни развој индивидуалности изазвао је раздруживање и распадање старе фамилијарне везе. Распростирање ове институције имало је 1800—1860, када се она почела проучавати, одређене границе. Задруга је било код горских племена у јужној Херцеговини, од Зубаца па до Васојевића, у неким крајевима Босне, на јадранској обали код Паштровића и у Конавлима, у читавој северној Далмацији, изузевши градове, у аустријској војној граници, насељеној од XVI века већином српским пребеглицима, у појединим пределима Хрватске и Словеније, у читавој Краљевини Србији, у западној Бугарској код Софије и Трна,⁹² у северној Македонији код Кратова и Штипа. Из овога се види да је велика породица делимично везана била за извесне висине крајева. Цвијић је опазио да се распрострањење задруга поклапа највише с распрострањем села разбијенога типа. У појединим малим групама кућа, од којих је постало такво село, станују задруге; али унутрашње уређење задруге различито је, друкчије у Старом Влаху или Шумадији, а друкчије у западној Бугарској или у северној Македонији.⁹³

⁹² Р и с т а Т. Н и к о л и ћ, Крајиште и Власина, Срп. етногр. зборн. 18(1912), 253—263 извештава о задругама код становништва у планинском крају између Ниша, Софије и Ћустендила где се још могу наћи породице с 19 до 38 душа, стричеви са синовцима итд., наравно сада већином у распадању.

⁹³ Насеља I, стр. LXXXV, CLX.

Јасно је да је задруга била у вези с превлађивањем пастирскога начина живота. Она, уопште, није била везана за непокретну својину. У области Дубровачке републике, она се најупорније држала у Конавлима код сељака без земље који су само обрађивали имања дубровачке властеле и грађана. Још не тако давно живело је три четвртине сељачких породица у Конавлима задружним животом.⁹⁴ У осталом, и у Италији привређују на удео, у Ломбардији и Тоскани, удружења од неколико ратарских породица под руковођством једнога кућнога старешине.⁹⁵ У голом, хладном и сиромашном кршу западне Црне Горе није природа допуштала заједничко живљење већег броја људи. Онде се јавља само т.зв. **инокосна кућа, инокоштина**; отац са својим одраслим синовима живи на неподељеном имању које је својина читаве породице, тако да отац не може располагати њиме без приволе синова.⁹⁶ Та мала породица може се још увек проширити у повољним приликама.

⁹⁴ A n t o n i o d e g l' I v e l l i o, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa (Дубровник 1873), 15—18: породице ових насељеника (колони) с 10 до 15 лица под старешином који се зове домаћин. Б о г и ш и ћ у Književniku III (1866), 23.

⁹⁵ R o s c h e r, System der Volkswirtschaft 2°, 206 (§ 60 нап. 4).

⁹⁶ B o g i š i ć, De la forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, Paris 1884.

Код студије задруга сувише се много пажње обрапало статистици јачих купа. Гомилање велике множине људи У више генерација на једном сељачком или пастирском имању само је хипертрофија првобитно простог облика, изазвана економским приликама. Задруга, у опште, није ништа друго него братство, заједница, везана заједничким генетичким пореклом, која је више волела да се не дели и да својим поседом задружно управља. У Србији је, још и данас, остатак из времена великих родовских заједница жива, многостручна терминологија за степене сродства, са нарочитим изразима за стричеве, шураке и синовце различитих ступњева. Ова појачана породица не јавља се само код Словена. Страбон описује у Ибера, данашњих Грузијанаца на Кавказу, такве кућевне заједнице, какве беху у наше време у рудничким планинама или на Дурмитору: по њему, имања су била заједничко власништво сродничке групе, у којој најстарији члан влада и наређује.⁹⁷ Остатака овакога породичнога уређења, с 25—100 душа, има још и данас код Осета на Кавказу.⁹⁸ У време римскога царства, у пореским листама у Египту, налази се, под једним бројем и на једном месту, неколико браће.⁹⁹

⁹⁷ Κοιναι δ' εισιν αυτοις αι κτησεις κατα συγγενειαν, αρχει δε και ταμιευει εκαστην ο πρεσβυτατος. Strabo XI, p. 501.

⁹⁸ Р о в и н с к и й на н. м. стр. XVIII, по Ковалевском.

⁹⁹ W e s s e l y, Karanis und Soknopaiu Nesos: Denkschr. W. Akad. 47 (1902), 25 (και οι αδελφοι или και συν αυτω).

Па и византијско законодавство зна за неподељену својину већег броја браће, нарочито у случају када један од њих полази у рат, а други остају код куће. У опису добара кефаленијске епископије, 1262, јављају се породице с 16—17 лица; од Тионара, синова некога Папаза (папа) Лазара, било је, шта више, 23 душе, синова, кћери, унука, зетова и снаха. Нагомилавање недељива поседа у рукама једне јако разгранате родбине, које нам је познато из византијских повеља XIII века, беше последица права првокупа за ближњику т.ј. за сроднике (Vorkaufsrecht προτιμησις).¹⁰⁰

¹⁰⁰ Acta graeca. V, 43 (Тионари). Упор. Панченко, Изв}стия арх, инст. 9 (1904), 35, 172. Б е з о б р а з о в њ у Виз. Врем. 7 (1900), 160—161 (примери о утицају προτιμησις).

Из испитивања Ђорђа Кона и Алфонза Допша види се да је такве заједничке својине било и у западној Европи: у Шпанији, Француској, јужном Тиролу (casata), исто тако свугде у немачким алпијским земљама, особито швајцарске "Gemeinderschaft" где су се, на неподељеном имању, бавили о земљорадњи дедови, деца и унуци, па онда у Тиролу "заједничка кућа" (Gemeinhauserei), са "сакућницима" (Mithauser), под старешином који се зове "Vorhauser", што је све постојало у Пустерталу још 1820.¹⁰¹ Ова заједничка имања позната су у словенским земљама. Још и у XV веку није тако ретка била код земаљске властеле у Хрватској заједничка својина неплоднога кршевитог земљишта.¹⁰²

¹⁰¹ G e o r g C o h n, Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 13 (Stuttgart 1899). A l f o n s D o p s c h, Die altere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen (Weimar 1909) 147-172:

¹⁰² Адријан, син Иванов, продаје 1439 (у Драганићу) земљу Стефану Илијићу и тројици његових синова; међу суседима је неки Јуре Фабијанић "с браћом", Mon. hist. jur. VI, 135, 139. Драшковићи из села Жажихна подижу скупа пустињачки манастир Св. Павла у Гратчини 1490; на пр. 3 сина и 9 унука Јурја Драшковића поклањају заједнички једно имање, ib. VI, 346

О задругама или нераздруженим фамилијама код северних Словена постоји читана литература.¹⁰³ Хан наводи код Арбанаса, у области католичких Миридита, породице од 30—50 глава; Штајнмец говори о кућама у северном Дукађину, у којима станује око 50 лица.¹⁰⁴

¹⁰³ K a r e l K a d l e c, Roddiný nedil čili zádruha v právu slovánskem, Праг 1898, 136 стр. вел. 8°.

¹⁰⁴ H a h n, Reise durch die Gebiete des Drin итд. (сеп. отис. из Denkschr. der ph.-h. Kl. књ. 16) 331—332. S t e i n m e t z, Ein Vorstoss in die nordalb. Alpen (Сарајево 1905), 12.

По рачунању Новаковића, код Румуна (Влаха) у средњовековној Србији бројао је катун 11—105 породица, али обично је поједина породица била мала, највише 14 мушких глава, што је ипак, са женама и децом, могло да даде као највећи број 30 или нешто више душа. Од данашњих Аромуна или јужних Румуна у Арбанији, Македонији, Епиру и Тесалији, Фаршеријоти (новогрч. Арванитовлахи), с белом ношњом, већином су номадски пастири; они су, по описивању Вајганда, организовани у братства (falkare) под вођством једнога челника или ћехаје; "више братстава чине племе (fară), у оквиру кога се жене и удају".¹⁰⁵

¹⁰⁵ W e i g a n d, Die Aromunen I (Leipzig 1895), 275, 303.

У Србији доста је редак историјски материјал. Мало података сачувало се о породицама слободних људи. Велике манастирске повеље из XIV века, с набрајањем сељачких породица, тичу се понајвише само истока, земаља које су, тек пред крај XII века, преотете од Грка и, после дугих ратова, већином насељене изнова. Немамо повеља да бисмо поредили данашње односе, на пр. у Шумадији или у Дробњаџима или Бањанима, са средњовековним приликама у истим крајевима. Само у повељама манастира Дечана (1330—1336) подробно се описују сељачке куће, више од 2000 на броју; иначе се код имена само онако уопште напомиње: "с браћом" или "с децом". Новаковић је темељито проучио тај материјал у својој студији о старо-српском селу.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Н о в а к о в и ћ. Село (Гласн. књ. 24, 1891), 184 и д., 230 и д. [Опширно се расправља о овим питањима и у двама расправама српских писаца: Др. М и л а н В л а ј и н а ц из Врања, Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens Jena 1903, 8°, 311 стр. (Sammlung nat.-ökon. und statist. Abti. des staatwiss. Seminars zu Halle a.S.књ.40); Др. М и л а н М а р к о в и ћ, Die serbische Hauskommunion (Zadruga) und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig, Duncker & Humblot, 1903, 80 87 стр.].

По његовим резултатима, било је појединих породица које су бројале 7—11 мушких глава, ретко 13—16, очеви са синовима или зетовима и унуцима. браћа с децом и стричевићима; 20 мушких глава имала је само једна једина породица у селу Серошу које је, растурено у неколико кућних група (заселака), лежало у планини код Пећи. Код јачих кућа наводи се дед, традиционални предак, да би се показала идентичност подвласних. Ако се људима дода одговарајући број жена и деце који се не помињу, онда није велика разлика у броју према новом добу. Пада у очи да су на добрима манастира Дечана јаче куће биле у мањини према слабијим, на пр. у селу Чабићу само 19 од 182, у Горанима 17 од 74. При том, не треба сметнути с ума да је у оно време, због ратова, задевица, харања, глади и болештина, становништво било много малобројније него данас.

Из једног споменика прве половине XIV века о добрима хтетовског манастира, у самом врху вардарске котлине, види се да и у овој области, којом су у XI—XIII века највише владали Византинци, није појединац уживао земљу, него читаве породице (род), и да су се, код куповине и продаје чак и мањих њива, морали набрајати сви сопственици.¹⁰⁷ Још за владе Стефана Душана тражило се, код размене својине Младена Владојевића у Призрену за неку другу у Охриду, одобрење читаве својте (родство, родим).¹⁰⁸ Али, ово би могла бити и последица права суседа (πρωτῆσις).

¹⁰⁷ Споменик III, 37—39.-

¹⁰⁸ Гласник 15 (1862), 270.

Из приморја имамо дубровачке и млетачке вести. У Конавлима, у XV веку, и за владе босанских великаша и после дубровачког захватања (1419), помињу се и сопственици земље и закупници који, неподељени с очевима, браћом и синовцима, обрађују имања.¹⁰⁹ У једној парници између заступника "villarum Lustice, Bogdassich et Liessevichi de comitatu Catari" и которске властеле пред млетачким кнезом у Котору, Павлом де Приолис (1462—1465), каже се да у овим селима породице броје 10, 15, 20 и више душа, због чега се не може забрањивати становништву да сади нове винограде: "che sono X, XV et XX et oltra persone in fameya".¹¹⁰

¹⁰⁹ Двор. Perchino sello (или: villa de Perchia) имало је 1419 две куће, у којима су седели Носановићи, "videlicet in una domo pater eorum et dicti tres fratres (Hostoia, Vuchaz, Mircho) et in alia unus alius frater, divisus ab eis". Босански властелин, кнез Павле, поклонно је ово село Остоји Носановићу и његовој браћи, а после је његов син, Петар Павловић, уступно, 1417, ово добро Дубровчанину Цријевићу (Ser Johannes Lampre de Crieva), који је онде "filios Millen Nossan" оставио као наполичаре (villici ad polovicam), а држао је у селу своје коње и стоку. Саслушање сведока 23 фебр. 1419: Lib. malef. 1417—1419, Дубр. Арх. — Исто тако помињу се 1420,

неподељене породице: "Homeni de Canal... intendendo insembre con lor fratelli e nepoti, che habiteseno in casa lor et non fosseno divisi". Cons. maius 4. маја 1423 Дубр. Арх.

¹¹⁰ Lustiça је имала тада 23 ville, Lessevichi 4, Bogdassichi 3, свега од прилике 900 оцака (fuochi) с 1000 људи способних за оружје. Задарски арх., акта из Котора, расcho ССIII.

Новаковић мисли да је турско доба, у коме је личност осећала јачу потребу за заштитом, zgodније било за развој задруга него средњи век са својим разликама у друштвеним редовима и разноврсно разгранатим порезима, дажбинама и повластицама.¹¹¹ Али, не треба заборавити да је задружног живота било у новије време и на дубровачком, млетачком и аустријском земљишту, у крајевима који нису никада били под Турцима.¹¹²

¹¹¹ Н о в а к о в и ћ на н. м. 247—248. Кућне старешине у Дробњацима плаћали су Турцима исти порез, без обзира на број људи у кући. Када је црногорска влада разрезала порез по имањима, изазвало је то распадање задруге. Томић, Насеља I, 481.

¹¹² J. P e i s k e r, Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 7 (1900), 211 до 263 мисли да је приметак српске задруге нашао у византијском пореском систему који је, тобоже, силом изазвао образовање група од 2—3 породице. По тој теорији, ова институција затекла би се онда још пре код Грка у Трапезунту или Кападокији, на Олимпу или Тајгету него код Срба који никада нису били непосредни поданици визант. царства,

Код Словена, између Дунава и Јадранскога Мора, основа својине било је наследно добро. Називи за такво добро деле се у две географски одвојене групе. На северозападу означавало се непокретно добро као својина племена. У Хрватској звало се властeosко добро **племеншћина**, у Босни **племенита земља** или кратко **племенито**. Одатле би се само могло закључивати да је, првобитно, један крај припадао читавом племену, па доцније издељен био међу његове чланове. На југоистоку пак означава се земља у придевском облику (присвојни прид. жен. рода на - **ина**, уз **земља**) као добро прародитеља, дедова, отаца, назив који је добро познат био и северним Словенима, Русима и Чесима. Има три имена:

1. **дједина** од речи дјед, особито у обичају у Босни, али позната и у Србији;¹¹³
2. ређи израз **отъчина** од речи отац;¹¹⁴
3. **баштина**, очинско наслеђе, од башта отац, која је у Србији искључиво превладала од 1300, позната и у Бугарској и у јадранском приморју, где је преведена са "patrimonium".¹¹⁵

Ови после супстентивирани изрази, и "дједина" и "баштина", добили су, у новије време, значење наслеђа уопште (данас у српскохрв. значи баштиник наследник, баштинити, наследити). У пограничној зони, између ове две старе групе, јављају се мешовити облици: у Херцеговини у XV веку **племенита баштина**,¹¹⁶ у јужној Хрватској **племеншћина дидина**.¹¹⁷

¹¹³ Даровнице бана босанскога властели као **дједина** у повељама XIV в., изд. T h a l l o s z у, Гласн. Зем. Муз. 18 (1906), 403 и д. = Wiss. Mitt. aus Bosnien II (1909), 239 и д. "Дедине земље" код Дубровника 1253 Mon. serb. 38. Дједина у Србији области, које су чиниле Немањине наследне земље, Mon. serb. 4, краљ С т е ф а н гл. 7. Чешки Dédina некада наследно добро, сада село.

¹¹⁴ "Отъчина д}дина" очинско наследно добро, у биографији Немањиној од Саве р. 1. Неке "очине" поклоњене манастиру Крушедолу 1496 Mon. serb. 541. Очевина наследно добро код Дробњака, Т о м и ћ, Насеља I, 394. У Русији вотчина: наследно, непокретно добро. Оčina и dédina и у Румунији: В о g d а n, Arch. slav. Phil. 26 (1904), 105, 107.

¹¹⁵ Башта буг. отац; срп. хрв. такође башта = ћаћа = отац у старо-дубровачким пословицама код Д а н и ч и ћ а, Пословице бр. 1159, 3235; старосрпски "башта" достојанственик у ман. Хиландару, а исто тако и у арханђеловском манастиру у Призрену, Гласн. XV, 306; упор. рус.

бача, бачко оац. В е г н е к е г, Slaw. etymolog. Wörterbuch (св. 1., Heidelberg 1908), 46 мисли, да је ово реч умиљавања за „братрџ“, првобитно „старији брат“. И Д а н и ч и ћ (Рјечник југосл. акад.) мислио је да је реч словенска, М и к л о ш и ћ пак (Etym. Wörterbuch) да је турска. Од тога именица **баштинџникџ** сопственик баштине и придеви **баштинџњџ**, **баштински** [Ст. Н о в а к о в и ћ, "Баштина" и "бољар" у југословенској терминологији средњега века, Гласн. 92 (1913). 210—255 мисли да је баштина (од речи башта = оац) туђинка бугарско-турскога порекла. Та реч не јавља се у српским споменицима XII—XIII века, него, први пут, у једној повељи Уроша II од 1301. По Новаковићу, **баштина**, институција бугарскога порекла, била је војничко наследно добро, док је **пронија** лично а никако наследно војничко добро (тамо 228—229, 245). Ово последње није тачно, јер византијско στρџτιωτικον κтџμα беше наследно све до шестога степена сротства. [Г. О с т р о г о р с к и, Пронија. Пос. изд. САН. CLXXVI (Београд 1951)].

¹¹⁶ Пов. 1391. Mon. serb. 217, око 1460 Wiss.-Mitt. 3 (1895), 493.

¹¹⁷ Племеншћина дидина Могоровића 1497, Mon. hist. jur. VI, 418.

Појам одговара језгри слободне својине у источноримској држави, наследном добру или родитељском добру, γονικον κтџμα, γονικον χωρα φιον, γονικη υλοστασις, γονικεια.¹¹⁸ Византијски γονικαριοι одговарају потпуно старосрпским баштиницима, иматницима родитељског добра. Они се имају довести у везу с горе поменутиим "дедићима", дедовским наследницима у пределу сплитском. И у румунским кнежевинама било је наследно добро основ слободне својине; по истраживању Богдана, онде су звали наследне сопственике словенском речи **naslédnic** румунски моџпен од моџ предак, моџие наследна својина.¹¹⁹

¹¹⁸ П а н ч е н к о, Изв}стия арх. инст. 9 (1904), 112 и д.

¹¹⁹ Bogdan, Arch. slav. Phil. 26 (1904), 105-103.

У споменицима XIV—XV века јасно су одређена права сопственика наследнога добра, баштине: њему је слободно заменити баштину с неком другом, заложити је, поклонити, записати као мираз, посветити је цркви, завештати у тестаменту или продати. Баштина је наследна све до стричевића трећега ступња. Ако таквих не би било, тада би, по свој прилици, круна извршила своје право заузимања. Баштина се конфисковала у случају велеиздаје (нев}ра) сопственика.¹²⁰

¹²⁰ Докази за то у м о ј о ј расправи о Законику цара Стефана у Arch. slav. Phil. 22 (1900), 209, упор. и 159, 162.

Краљ је баштину која би остала без иматника поново "давао у баштину", "записао у баштину". Али, током времена, много се помутио стари појам слободнога наследнога добра на тај начин што се баштина, исто онако као у византијској држави, давала манастирима и црквама, и то или као војничко добро ратницима, или тако што би се над њом оснажио патронат јачих сопственика. И у Србији владалац је поклањао мање баштине манастирима, на пр. и у самом граду Призрену људе скупа са њиховим баштинама.¹²¹

¹²¹ Š a f a ř i k, Památky² 101 (1348). Гласник XV, 310.

Та промена извршила се брзо. Још у дечанској повељи (1330) читамо, како краљ за себе задржава искључиво право својине над свима суватима: "јер у планинама нема нико баштине сем краљева и оних цркава, које су је добиле на дар од краљева"; ако неко, био то властелин, Влах или Арбанас, тврди да је планински пашњак раније имао као својину, говорећи: "баштина ми ~ и прег~ смџ тоузи сто "л" да плати краљу у име глобе 500 оваца.¹²² Већ у законику Стефана Душана (1349) означене су таксе када цар даје не само једно село него читаву жупу у баштину. Код издавања хрисовуље добива логофет, за свако поједино село у жупи, 30 перпера, а пристав (извршни чиновник) код предаје по 3 перпере.¹²³ У Босни дешавало се већ раније да је

бан читаве жупе, са свима градовима у њима, потврђивао појединим кнезовима као баштину (дједину), у очуваним повељама од прилике од 1320.¹²⁴ Још раније, у XII веку, грофови Крка, потоњи Франкопани, добили су од угарских краљева на копну читаве жупаније у наслеђе.

¹²² Дечанске Хрисовуље, Гласи. 2. одел. књ. 12, 55—56, 127. Упор. Н о в а к о в и ћ а, Село 74 и Законик стр. 194.

¹²³ Законик, чл. 108, 134.

¹²⁴ Споменута збирка Л. Т а л о ц и ј а, Wiss. Mitt, II.

Западно-европском лену сличнија је била **пронија**, војничко добро, уредба византијскога порекла. Њени почеци иду далеко у назад, у доба позноримске институције, "limitanei", откако је цар Александар Север од римске војске начинио наследне граничаре насељене на државним имањима која се нису могла отуђити. После потреса у VII веку, распростра се институција граничара с њиховим добрима ("fundi limitrophii" цара Јустинијана) у свим источноримским провинцијама, па су и поморским војницима давана на уживање таква војничка добра. Ова војничка добра, στρατιωτικα κτηματα, στρατιωτολια τολοι της στρατειας заведена у нарочитом катастру, вредела су од 2—12 фунти злата (по 72 златника у фунту), просечно 4 фунте.¹²⁵

¹²⁵ Z a c h a r i a e v o n L i n g e n t h a l, Geschichte des griech.-röm. Rechtes, 3. изд. (Berlin 1892), 271 и д.

Од XI века стала су се ова лена, одређена за опрему и издржавање ратника, називати проνοια (читај пронија), што одговара латинском provedimentum, provisio. Стратиоти су лично обрађивали земљу само делимично, али највише они беху земљевласници, господари насељеника (парића) на тој земљи. Пронијару или стратиоту даван је био, у име плате, порез од земљишта. Војничко добро давао је редовно цар (δωρεα ката λογον проноιας); такво добро било је наследно до шестог степена; оно се није могло продати, али се смело завештати тестаментом. У XIII веку помињу се код Смирне у повељама пронијари различитих ступњева, на пр. измешано један стратиот, један "каваларијос" и један севаст, који су имали проније у једном истом селу, а катшто и делове (парцеле) у 3 до 4 села. Парићи су своје пронијаре звали господарима (αυθεντης), који су их и на судовима заступали, али парићи су, поред земљишта на пронији, имали и свога приватнога имања.¹²⁶ У великом грчком селу Гратцу (Градец), западно од ушћа Струме, било је у XIV веку, по практику (πρακτικον) ман. Хиландара, 115 сељака овога манастира, а поред њих још и 146 сељака шесторице пронијара, при чему је на једног пронијара долазило 5—67 људи.¹²⁷ У Тесалији је севастократор Јован париће села Заблантије, с њиховим имањима (στασεις), одузео од тамошњег манастира, те их дао стратиотима, после чега је цар Стефан Душан, 1348, када је освојио земљу, манастирско имање опет успоставио.¹²⁸

¹²⁶ П а н ч е н к о, Изв}стия арх. инст. 9 (1904), 141, 217.

¹²⁷ О. У с п е н с к и й, Материалы для истории землевлад}ния въ XIV в. Одесса 1883. Текст код Стојановића у Споменуку III, 40—46.

¹²⁸ Пов. од 1348 у Ν. Β ε η ς, Β υ ζ α ν τ ι ς 2 (19И), 60—61.

У Србији помиње се пронија тек од 1300.¹²⁹ Не знамо ни време ни начин како је заведена ова институција. Али, свакако су Срби под Немањом, заузевши многе византијске пограничне провинције, на Косову Пољу, код Пећи, Скадра итд. преузели и многа таква војничка добра с њиховим уређењем. Унутра, у Србији, заведена су ова војничка добра по свој прилици тако, што је владалац записивао у пронију крунска имања. Освојивши Македонију, Срби су се још

боље упознали с пронијом. Најпре се она помиње 1299—1300 у повељи краља Уроша II. манастиру Св. Ђурђа код Скопља;¹³⁰ у селу Речице, а у пределу Пологу, нашло се да добро Драготино није баштина него "царска пронија" која дугује службу по "војничком закону", после чега је српски краљ поклатио ово добро манастиру.

¹²⁹ М а и к о в њ, Что такое пронаіа въ древней Сербіи, Чтенія въ имп. общ. ист. и древн. Москва 1868, 1, 227—232. В. М а к у ш е в њ, О пронаіи въ древней Сербіи. Журн. Мин. Нар. Проев. 1874 септ. 6. У с п е н с к і й, Значеніе византійской и южнославянской пронаіи. У Сборникъ статей по славяновѣднію изданный учениками В. И. Ламанскаго, С. Петербургъ 1883, 1—32. С. Н о в а к о в и ћ, Пронијари и баштиници, Глас 1 (1887), 1—102. Узгред нека буде напоменуто, потпуности ради, да је L u d w i g G u m p l o w i c z, Chorwaci i Serbowie (Варшава 1902), стр. 25 изводио пронију од герм. Frone, а баштину од baszta (бастіја). [Г. О с т р о г о р с к и, Пронија у Византији и јужнословенским земљама (Пос. изд. САН. (Београд 1951)].

¹³⁰ Споменик 44, 21.

По законуку Стефана Душана, само иматник баштине смео је, поред баштине, купити или продати пронију; цркви, пак, није се смео поклатати ни један део од проније. Обавеза селѡака према пронијару била је давање "царске перпере", а наіме пронијару давао се порез од земљишта, а број радних дана одређен је у истој мери као и на баштини. Пронијарски синови, **пронијаревићи**, били су дворани на имањима велике властеле, поред осталих дворских посленика из сталеза себара (неплемића).¹³¹ Због несташнице у материјалу није јасно у каквом односу стоји читав ред ниже властеле, војника или доцнијих властеличића, према овој институцији војничких имања.

¹³¹ Законик чл. 59, 68, 106. О дворанину гл. ниже.

Подробнијих вести имамо само из старе Дукље, па и то из доцније млетачке периоде.¹³² У катастру скадарске територије 1416 налазимо у сваком селу (villa), која су понајвише малена, у мушкој лози наследнога "proniaro" или "cavo" с браћом, синовима и синовцима, и они су највише Арбанаси.¹³³

¹³² Мало података има и о броју византійских стратиота у доба Палеолога. К а н т а к у з е н III, сар. 66 пише, да је филипопољска провинција, с градовима на северу од Родопе, имала првобитно једну стратиа с 1500 храбрих људи (παντες μαχιωτατοι), и, најзад, после ратних невоља нешто више од 1000. Када је Филипопољ (Пловдин) уступљен био Бугарима (1344), остали су ови ратници у земљи.

¹³³ Рукопис, писао га 1416 нотар Petrus de Sancto Odorico de Parma, 127 л., у Млет. Арх. S. Lj u b i ћ, Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine 14 (1882), 10—57, најалост само у изводу. Рукопис је употребио и В. М а к у ш е в њ, Историческія разысканія о славянахъ въ Албаніи въ ср. вѣка, Варшава 1871. Ф. М и к л о ш и ћ, спремао је непосредно пред смрт потпуно издање скадарскога земљишника. Упор. и Н о в а к о в и ћ а, Пронијари 99—102.

У неким селима било је по више пронијара, на пр. у Подегори њих шест с браћом; они беху највише из арбанаскога племена Хоти. Другде, опет, имао је један пронијар по више села, као што је породица Омој имала епископску варошицу Балецо с неколико суседних места. Многа села звала су се по племену пронијара, особито ако би он становао у селу, као Тузи, Кастрати, Шкирели (Шкрели) и др.; неки, опет, пронијари седели су у даљим местима, па и у самом граду Скадру. Заступник пронијарев био је "comandador", који је седео у селу и обично био ослобођен дажба. У оно време правила се разлика између старих наследних пронијара (proniaro per patrimonio) и нових, постављених (dare villam in pronia) повељом млетачкога дужда (ducate). Пронијар лично био је ослобођен од плаћања пореза, али његова родбина не. Његова је дужност била да ратује као коњаник, а број ратника, по свој прилици, прописиван је

према приходима проније. По Макушеву, село Тузи, које је бројало 150 кућа, давало је 500 људи, које коњаника, које пешака.¹³⁴ Млечићи су, по примеру ранијих владалаца, давали пронијарима сваке године поклон у чохи.¹³⁵

¹³⁴ М а к у ш е в њ, на н. м. 127. Код Љубића нема у земљишнику овога места.

¹³⁵ Многе становнике Скадра и Дривоста, "qui habent aliquas pronias (тако у ориг.), propter quas tempore dominorum, qui dominabantur dictis civitatibus, tenebantur equitare et facere certas angarias", обвезују Млечићи 9 марта 1400 на исте дужности: Lj u b i ć IV, 422, бр. 583. — 6 маја 1403 закључили су Млечићи да пристану на предлог скадарскога кнеза (comes) и капетана, "quod nos provideamus de proniariis, in faciendo singulo anno sibi fieri aliquod donum in pannis, ubi erat consuetudo sua tempore aliorum dominorum, ut sint magis fideles". Misti vol. 46, f. 81 t., Млет. Арх. "Jura proniarii" код града Дања 1444, Starine XIV, 56—57.

ТРЕЋА ГЛАВА

Властела

Првобитно нема наследних сталежа. Постанак племства. Редови властеле (барони или великаши) и војника, доцнијих властеличића. Византијски архонти с титулом кир. Патрицији у романским приморским градовима.

У средњовековној Србији није било наследних сталежа или каста, који би од вајкада били одвојени наследни редови. Чак и владалачка династија изводила је своје порекло од некога сеоскога попа из X века.¹ Три брата: Ђорђе, логофет Стефана Душана, Радослав у Серу и Милош, челник царице Јелене и цара Уроша, сва тројица с презименом Повићи, беху у крвном сротству с дубровачким трговцем Живком, сином Радослава Длжчића (Longo), који не беше властелин.² Исто тако било је у византијској држави, где се у повељама XIII века јављају пронијари и један дворски чиновник, у рангу веститарита, као сродници парића на добрима манастира Лембиотисе код Смирне.³ По законуку Стефана Душана, сељаку је било допуштено да се парници на суду са сваким: с властелином, црквом, царицом, па, чак, и са самим царем.⁴

¹ О причама, у којима се излаже порекло куће рашких великих жупана, упор. К о в а ч е в и ћ а у Гласу 58 (1900), 32—47 и прву књигу овога дела стр. 123—124.

² Пов. 1354—1372: Споменик XI 8 и д.

³ П а н ч е н к о, Извјестја арх. инст. 9 (1904), 98, 109.

⁴ Законик, чл. 139.

Као и у Франака, Лангобарда и Норвежана у старије време, тако и код Јужних Словена првобитно није било племства. Па и у Источно-римском царству богати редови дуго времена имали су само извесна преимућства из финансијских разлога; развој моћних војних архонтских породица опажа се тек од X века. У Константина Порфириогенита из X века и у извештајима из доба Комнена, у XI—XII веку, помињу се у Србији само ζουπανοί, али никакво племство. У извесним јужнословенским крајевима на западу, особито на острвима Мљету и Ластову, никада се није развило локално племство, док је у сусетству, на пр. на Корчули и Хвару, било таквих властеоских породица. Тек од краја XII века може се у Србији пратити развој племства. Ту је племство постало на онај исти начин као и у другим земљама средњовековне Европе. Потомци старих владалачких и жупанских лоза, споредне гране владалачке куће и највиши земаљски чиновници различитог порекла, повезани женидбама многоструко с краљевима и царевима, организовали су се као виши сталеж. Жупан Бодин у Конавлима (1278 до 1285) већ по имену

могао би бити потомак дукљанскога краља Бодина (1082 и д.). Горе смо већ поменули (стр. 11) потомке споредних грана владалачке куће који се, у XIII веку, зову само жупанима. У време цара Стефана потицали су од Вукана, брата Стефана Првовенчаног, и војвода Младен, родоначелник Бранковића, и војсковођа Вратко.⁵ Домаћи је властелин био и зет краља Уроша I, чије се име не помиње; њега су Мађари заробили у битци 1268, заједно са сином српскога "magister tavernicorum". како су Мађари превели звање великога казнаца.⁶ Многи од великаша цара Стефана били су у сротству с њиме женидбом женских чланова из владалачке породице.⁷ Тим сродничким односима и тумаче се многи самоволни поступци великаша, особито после смрти цара Стефана. Бранивојевићи у Захумљу, Балшићи у Зети и доцнији краљ Вукашин са својим братом Угљешом, у XIV веку, беху скоројевићи из круга незнатних ратника.⁸

⁵ Упор. Starine IX, 90. Прва књига овога дела стр. 165.

⁶ "Duos barones, videlicet generum eiusdem Wros et filium magistri tavernicorum suorum". Fejer V, 2 p. 490.

⁷ Прва књига овога дела стр. 222-223.

⁸ Бар по казивању познога Орбинија. Упор. прву књигу овога дела стр. 242—244,

Ове српске властеоске породице мењају презимена по оцу од паса до паса, а ретко имају стално презиме, које је често било надимак. Неки епископ Стефан, око 1330, и неки властелин Бранко, око 1374, звали су се Пекпал или боље Пећпал (онај који пали пећ).⁹ Три брата Повића (Povicha) поменули смо мало час. Једна породица у данашњој Херцеговини звала се, 1342 до 1397, Охмуч, Охмучевић.¹⁰ Род великога војводе босанскога Сандаља (у.1435) и његова синовца, херцега Стефана Вукчића, у Босни звао се по коси Косача, исто онако како се већ један властелин Балшића око 1375 називао Косачић.¹¹ Као и код Грка, тако и у Србији није се развила, у оно доба, употреба грбова која се, под италијанским и угарским утицајем, распростраила у далматинским градовима, у Хрватској и у Босни.

⁹ С т о ј а н о в и ћ, Записи I бр. 58, 143.

¹⁰ О овим правим Охмучевићима Arch. slav. Phil. 22 (1900), 185 нап.

¹¹ Драгаш Косачић 1373—1379: Mon. serb. 184, П у ц и ћ, II 27, Споменик XI, 38.

Мало по мало образовала су се два реда, високо племство и витешки ред, онако као што у Византији, у доба Палеолога, и у епирском деспотату беху *αρχοντες* и *στρατιῶται* или господа (barones) и витезови (milites) у западним државама. Члан високога племства звао се **велмуж** или **велможа**, "велики човек". У неким споменицима XIII—XIV века налазимо израз **бољарин**, који је у обичају у Бугарској и у Русији.¹²

Најпосле распростро се свугде по Србији и Босни назив **властелин** (множ. властеле, од власти *αρχειν*)¹³. Властеоска жена звала се у Србији, у XIII—XV века, **владика**; тако се још и данас зову у Дубровнику жене старога варошкога племства. У савременим текстовима зову се великаши "силни" (*δυνατοι*) "великоименити" (*μεγαλωνυμοι*), "великославни" и "благородни".

¹² Упор. Rječnik jugosl. akad. У Данила такође 109, 290, 308; Споменик III, 38. О изразу бојаре Н о в а к о в и ћ "Баштина" и "бојар", Глас 92(1913), 248—255. По њему, та је реч бугарскога порекла коју налазимо у Румуна, Руса и Срба (и то само у подручју православне цркве). Србима је она доспела литерарним, црквено-словенским утицајем. Ту реч налазимо у биографијама Немањиним, у Доментијана, Данила и у једној повељи Стефана Душана од 1340.

¹³ Први пут јавља се као лично име: 1071 Duimas Uulastelin на острву Пару, R a ĉ k i, Doc. 89.

Међу властелом било је, према чину и достојанству, велике и мале властеле који се упоредо јављају и у повељама Уроша III и цара Стефана.¹⁴ У законнику цара Стефана наређује се да деци, после смрти властелина, има да остане његова велика, бисером украшена свита, и његов златан појас, али "добар коњ" и оружје има да се врати цару. Ово је био или "signum domini", или су се наследнику тога достојанства, код инсталације, предавали коњ и оружје, исто онако као што је и краљ, када је ступао на престо, примао убојнога коња и оружје свога претходника (стр. 13). Пристав (извршни чиновник) добивао је, такође, при предаји некога града, од новог гратског господара коња и свиту.¹⁵

¹⁴ Велии властеле у Законнику; чл. 62, 152.

¹⁵ Законик чл. 48, 108. У Фогарашу, у Ердељу, узимани су за кастелана 1508 коњ и копље после смрти свакога "бојара", који су онде били нека врста кнезова. У Влашкој је војвода, око 1487, после смрти свакога кнеза који су онде били судије крунских и слободних села, добивао коња као "signum domini". В о г д а н, Über die rumänischen Knesen, Arch. slav. Phil. 26 (1904), 102.

Као ниже племство јављају се ратници, **воинь** или **воиниць**, већ за владе Немањине на државним саборима.¹⁶ Постепене разлике у друштвеним редовима виде се јасно у законима Стефана Првовенчаног (око 1220) у жичком натпису, онде где се изричу казне због неправилног развода брака: властелин даје краљу, у име казне, шест коња; војник два коња; а "убози људи" два вола.¹⁷ Још у једној одредби, у законнику цара Стефана, опажа се траг старије терминологије: ни властелина, ни војника (не властеличића) није слободно звати на суд три недеље после повратка са ратног похода.¹⁸

¹⁶ Краљ Стефан гл. 10, р. 12, изд. Шафарика (воводи же и воины).

¹⁷ Mon. serb. 14—15. На острву Мљету, које је цар Урош још једнако сматрао као део своје области, јавља се, 22 маја 1366, један војник као извршни чиновник код предаје некога имања: "Maroe Miloseuich de Melita, **voinich** de çara dicte insule, retulit se de mandato dominationis Ragusii posuisse Francischinum de Pola, maritum Marusse de Ninoslavo de Vladimiro vigore cuiusdam sententie" etc. "in tenutam el corporalem possessionem" у "terriss que vocantur poçi Georgii. de Vladimiro" (Diversa Cancellarie 1364, Арх. Дубр.). Владимировићи били су, у XIII—XIV в., дубровачки грађани, потомци Владимира, сина Symonis de Grupsa 1282—1329.

¹⁸ Законик, чл. 61 (властелинь... или кои любо воиниць).

Тек после 1300 назива се, у споменицима, мали властелин **властеличић**, дословце "син малога властелина", у Дубровчана преведено са "zentilotto"; израз властеличић раширио се доцније свугде по Србији и Босни.¹⁹ Он се јавља први пут ван српске области; у једној недатираној краљевској повељи Дубровчанима зову се варошки патрицији "властеличићи".²⁰ Али, тај термин био је, уопште, усвојен тек под царем Стефаном и Урошем. Из законика и повеља тога времена јасно се види, да су властеличићи имали тада баштине или читава села, и да су им цареви давали такве поседе, а исто тако и градове.

¹⁹ Властеличић презиме од ретког облика **властелица**. Упор. Arch. slav. Phil. 22 (1900), 214.

²⁰ Mon. serb. р. 16, бр. 20 с потписом "Стефань краљ". М и к л о ш и ћ и в. приписује ову повељу Стефану Првовенчаном, а Шафарик, Monumenta illyrica (Праг 1839, врло ретко) р. 8, бр. 35, Стефану Драгутину (са знаком питања). У њој се не прети новчаном казном онима који буду прекршили наредбу, како се то чини у повељама Уроша II и III. Пр}б}гарь, у повељи, није апелатив него је лично име: Прибегар, брат Илоја Гинчића, постао је 1350 грађанин дубровачки, Mon. Rag. II, 106.

Законик цара Стефана показује јасно разлике у друштвеним редовима: ако се властелин, властеличић и себар (неплемић) међусобно грде и руже, плаћају, без разлике, глобу од 100 перпера, али за то што је властеличић изгрдио властелина добива још и батине, а себру се, за то, чак, скуби брада и коса.²¹ У чланку који се позива на увођење поротног суда, за владе краља

Стефана Уроша II, ставља законик ниже племство у средње људе (средни людие), између високога племства (велии властеле) и себара.²²

²¹ Законик, чл. 50, "55.

²² Законик, чл. 152.

О властеличићима нема статистичких података; по свој прилици, они су били исто онако многобројни као мало племство у Угарској, Чешкој и Пољској. Нејасан је однос овога војнога реда према институцији војних добара, пронији. Врло су ретке владалачке повеље властели; оне су највише само даровнице црквама, при чему често чак и племићи, постају манастирски подложници.²³

После заузећа византијских покрајина умножило се племство српске државе византијским сопственицима који се, у српским, као раније у грчким повељама, истичу с титулом **кир** (dominus) а женске с титулом **кира**. Неки од њих имају чиновничку титулу **севаста**.²⁴

²³ Стефан Душан поклатио је властелину Рудлу у Струмици село Борујево, те га је, на његову молбу, заједно с црквом коју је Рудло подигао, записао 1343 манастиру Хиландару који је имао наследити Рудла. Ф л о р и н с к и њ, Памятники 39—40. Исти је потврдио хрисувољом, од 1349—1350, Иванку (није јасно коме је реду властеле припадао) баштину у граду Штипу, заједно са земљом у околини цркве Св. Јована Крститеља, коју је саградио Иванко, Љ. С т о ј а н о в и ћ, Споменик III, стр. 2. Манастир Хиландар био у, такође, наследник Иванков. Стефан Душан предао је манастиру св. Арханђела у Призрену "властеличића царства ми" Новака Пецију с дворовима, виноградима, њивама и млиновима; "властела" тога манастира дужна су била учествовати с игуманом на путовању и помагати га у пољским пословиима и у винограду Гласник 15 (1862), 272, 305.

²⁴ Попис имања хтетовскога манастира: Споменик III, 36 и д.

Сасвим другога порекла беху патрицијске породице у романским приморским градовима. Оне су постале од првобитно плутократског варошког уређења у позноримској и византијској курији. Ови варошки "nobiles" разликовали су се од племства у унутрашњости сталним презименима која су, од XI века, све чешћа, али стална тек од 1300; у Бару, Котору и Дубровнику ретко да нема тих породичних имена, поред имена и презимена по оцу.²⁵ У повељама српских и босанских владалаца зову се, на пр. дубровачки племићи властелом, ређе властеличићима. Византијском кир одговара **ser**, које се одомаћило у Далмацији у XIV веку. Признање једнакости и равноправности доказано је женидбама и удајама између угледних варошких породица и суседних владалаца. У XI веку једна племићка породица у Задру била је у роду с хрватским краљевима. У Дубровнику, Барбо Крусић (de Crossio) оженио се, око 1250, Влкославом, ћерком кнеза Андрије Хумског, сродника Немањића. Породице Драго, Буће и Загуровићи из Котора беху у XV веку женидбеним везама у сротству с Црнојевићима у Црној Гори.²⁶

²⁵ М о ј и Rom. Dalm. I, 74 (Denkschr. Wг.-Akad., књ. 48, 1907).

²⁶ М о ј и Rom. Dalm. I, 95—97.

ЧЕТВРТА ГЛАВА

Црква

А) Српска народна црква и њен автокефалии архиепископ (од 1219), доцније патријарх (од 1346). Седиште у Жичи, доцније у Пећи. Епископије; њихова седишта највише у манастирима и њихова имања. Епископална звања: протопопи и ексарси. Бело свештенство и његов однос према епископу. Манастири; њихов број бива све већи, а тако исто и имања од времена владе Немањине. Велике задужбине XIV в. "Краљевски манастири" с повластицама. Мало вести о женским манастирима. Српске црквене задужбине на страни: у Св. Гори, у Цариграду и у Јерусалиму. Автокефална црква у Охриду. — Б) Латинска црква у Приморју; њени односи према српским владоцима у XIII в. добри, у XIV в. погоршани. Архиепископија барска и њене многобројне епископије и манастири; именовање и личности архиепископа. Епископија которска, потчињена архиепископу италијанскога Бара у Апулији, и њена велика дијецеза с парохјама у тржиштима и рудницама у унутрашњости Србије. Дарови српских владалаца поклоничкој цркви Св. Николе у италијанском Бару. Дубровачка архиепископија, потиснута у XIII в. из српске области; требињски епископи одлазе у Дубровник, а стонски у Корчулу. Даровнице Стефана Душана женском манастиру Santa Chiara у Дубровнику. Бенедиктинска опатија у Мљету под српском влашћу. — В) Босански и захумски Патарени (Богомили) или Бабуни.

Црква је била више одвојен сталеж него властела. Властелин је могао изгубити добра и достојанства; свештеник и монах није смео кроз читав живот напустити цркву. Владоци су ревностно снажили моћ клира, да би у њему имали ослонац против властеле.

Српска црква спада у народне цркве на истоку. За свој постанак има она да захвали заузимању Немањиних синова, краља Стефана Првовенчаног и његова брата, монаха Саве, код цариградског цара и патријарха који су тада столовали у Никеји (1219). Србија се оцепи од охридске автокефалне цркве, под чију је област догле спадала, те доби свога архиепископа. Њему је, због велике даљине, допуштено било да не долази на посвећење патријарху, него да га, на дому, посвете његови епископи. Беше то таква повластица какву је доцније добио трапезунтски митрополит.¹

¹ Доментијан 221. Синодални акт за Трапезунт од 1260, изд. Р e t i t, Изв}стия арх. инст. 8 (1903), 163—171. Упор. прву књигу овога дела стр. 169—170.

Архиепископска титула била је слична краљевској: "по милости божи~й архиепископъ въс}хъ сръбскихъ и поморскихъ земль". Њега су ословљавали са "твоја светост" (ιεροτης). Како се из Данилових биографија види, архиепископ је постављан личним утицајем краља, обично на државном сабору, у присуству свештенства и властеле. Изабрани постављан је био на престо "Св. Саве", првога архиепископа, и поздрављан од скупа усклицима на "многа" л}та". Код избора није се свагда пазило на одредбе канонскога права, по коме би архиепископ претходно морао бити епископ. Само су први и трећи архиепископ, Сава I, и III., били сродници краљеве куће; остали беху, како показују биографије Данила и његових настављача, највише властела, раније монаси у манастирима Жичи, Студеници, Кончулу, Св. Михаила у Зети или Хиландару. У православној цркви, уопште, може само монах постати епископом. У XIII веку тражио се као претходан услов за то бављење у Св. Гори и хаџилук у Јерусалим. Многи архиепископи били су раније игумани манастира Хиландара. Јоаникије II (1337 и д.), доцније први патријарх, био је, као световњак, логофет Стефана Душана. Данило I био је свргнут, не знамо због чега. Његов наследник Јоаникије I отступио је, као веран присталица краља Стефана Уроша I када је Урош био збачен (1276).

Прва архиепископска столица био је манастир Жича,² у малој плодној равници, опкољеној горовитом планином, на ушћу Ибра у западну Мораву, један час на јз. од данашње вароши Краљева, која се раније звала Карановац.

² Д о м е н т и ј а н пише Житъча, Д а н и л о Жидъча, Монографија од дра В л а д. П е т к о в и ћ а, Жича у Старинару, нов. реда 1 (1906) — 4 (1909), са многим сликама. [И с т и, Преглед црквених споменика кроз повесницу срп. народа (Пос. изд. САН (Београд 1950), 119-124)].

Жича је имала велику цркву, "дома Спасова". Али је овај манастир, још у току XIII века, у ратним временима, био опустошен и спаљен. Међутим, већ први наследник Саве I; архиепископ Арсеније I; нашао је нову, боље заштићену столицу у Пећи (дословно пећина или пећ, због чега Дубровчани, катшто, и преводe ово место као Fogno) на изласку пећске Бистрице из уског теснаца високе шумовите планине у топлу, воћњацима и виноградима богату котлину Белога Дрима. У повељи, којом се заснива манастир Жича, помиње се Пећ само као село, својина првога столичнога манастира у пределу Хвостну. Тада, пак, подигао се онде утврђени манастир с црквом св. апостола, која постоји и данас, окружена мањим капелама, украшена фреско-сликама и пуна гробница архиепископа и патријараха од Арсенија I. У клисури изнад манастира има осам пећина, у којима су некада становали пустињаци. До сада су још увек мало испитане и описане старине овога значајнога српског црквеног средишта које је, доскора, лежало на турском земљишту међу мухамеданским Арбанасима, док су Срби у мањини.³ По натпису у Жичи, непосредно подручје архиепископа обухватило је 13 жупа у пределу западне Мораве. Архиепископ је често путовао; тако је, у новембру 1301, био у Будви, када су Дубровани позвали "dominum archiepiscopum de Rasa" да посети њихов град.⁴

³ Путопис Г и л њ ф е р д и н г а (на руск. 1858). М. С. М и л о ј е в и ћ, Путописи - дела праве старе Србије, Београд 1872, свеска 2, 190—285 (конфузан и непоуздан). Свештеник Милош Велимировић у Годишњици 18 (1898), 118 и д., 145 ид. Фотографски снимак, уз чланак М. Д и м и т р и ј е в и ћ а, Revue slave 1 (Paris 1906) [Ђ. Б о ш к о в и ћ, Осигурање и рестаурација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи (Старинар 1934). М. Ћ о р о в и ћ - Љ у б и н к о в и ћ, Ризница Пећске патријаршије (Гласн. срп. прав. цркве (Београд 1946) бр. 9 стр. 137—141). [В. П е т к о в и ћ, Преглед црквених споменика, 248—253].

⁴ Mon. Rag. V, 12.

У свечаним приликама заклињао се краљ у присуству архиепископа, на пр., при склапању мира с Дубровником 1254 и код склапања уговора с царем Кантакузеном 1342. Архиепископ, с епископима, свагда је потврђивао велике краљевске даровнице манастирима, тако даровницу краља Уроша I манастиру Св. Петра на Лиму, и Уроша II Хиландару и Бањској. Мало се зна о помесним синодима (съборъ свештеничьскый, богосьбранный ликъ вьсе срьбьске земл~).⁵

⁵ Данило 287. Бањска пов. изд. Ј а г и ћ а 44—46. [Ст. С т а н о ј е в и ћ, Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263-1326) Глас САН. CLIII (Београд 1933), 41—78. М. П у р к о в и ћ, Српски патријарси средњега века (Гласник Скоп. научн. др. XV—XVI. И с т и, Српски епископи и митрополити средњега века (Библиотека Хришћанскога дела VI (Скопље 1938)].

Када се Стефан Душан прогласио за цара, уздигнут је архиепископ на степен "патријарха Срба и Грка" (1346). Последица тога беше прекид с цариградском црквом и шизма, која је тек 1375 уклоњена измирењем. Столица је увек остала у манастиру Пећи, названа сада "великим црквљ патри рхи " ".

Када је заснована архиепископија, отворено је осам епископија, због чега је црква добила дубок утицај у земљи. По једној белешци која потиче из хрисовуље Стефана, Првовенчаног и Св. Саве, подигнуте беху епископије у Зети, Расу (једина старија епископија, која је још постојала под архиепископом охридским), Хвостну, Хуму, Топлици, Будимљи, Дабру, Моравици.⁶ Како је било мало градова, скоро све столице епископа (~писк\$пъ, писк\$пъ, од епископос. или светитель архiereвус) биле су у манастирима, као и седиште самога архиепископа.⁷

⁶ Š a f a ř i k, Památky 54 из једнога рукописа од 1453.

⁷ Новијега порекла је реч **владика** (dominus) у значењу епископа: нема је у споменицима XIII—XV в. У старо-српском језику речју **владика** звала се властелинка.

Данило приказује архиепископа Саву I како станује у једној ћелији манастира Жиче, како обедује с монасима за једним стулом и како своје ученике унапређује у манастирским чиновима. Исто тако беше доцније у Пећи и у осталим епископским столицама. Због тога се манастирско свештенство осећало стешњено. Стога се у повеље за нове манастире, Бањску и Призрен, уноси наредба, да се они никако не могу узети за столице епископа или архиепископа. Освојењем нових покрајина умно-жио се број епископија, од 1282 особито на југу, где су многе епархије одузете биле, прво од охридске цркве, доцније од цариградске патријаршије, и у њима постављени Срби, пошто грчки епископи беху протерани. Исто тако учинили су били раније Бугари под царем Калојаном, како се види из писама Димитрија Хоматијана. Тако је под Стефаном Душаном, на пр., један Србин, игуман призренског арханђеловског манастира Јаков, именован био за митрополита у Серу. Када је установљена патријаршија, заведен је нови поредак у старешинству, јер је изванредан број епископа подигнут на ступањ архиепископа и митрополита, али нам се из тог времена није сачувао ни један списак од њих. Знамо толико да је скопска митрополија по старешинству ишла испред свију (пръвопр}стољна митрополи", прѡтоѳтровоѳ).⁸

⁸ [Р. М. Г р у ј и ћ, Скопска митрополија (Скопље 1935).]

О добрима епископија, која по обиму беху много мања од манастирских, сазнајемо нешто само из две повеље краља Стефана Уроша I (1243—1276) захумској епископији и краља Стефана Уроша III (око 1326) призренској епископији. Урош I поклатио је епископској Богородичиној цркви у Стону многа села у "хумској земљи" на доњој Неретви, међу њима Брштаник на јужној страни од ушћа, где је доцније босански краљ Твртко I подигао тврђаву и Живошоће на мору, северно од ушћа, затим имања у самом Стону и на суседном полуострву, као и села Трнову и Осљ'никъ (сада Осојник) у приморју (код Сланого). Уз то још и села у жупи Брсковоу на Тари, на Лиму, у пределима Хвостну и Дршковини (код Пећи). Свему томе придошли су још и пашњаци код Брскова, с набрајањем свих имена црквених Влаха (власи црковни).⁹

⁹ Збирка Љ. К о в а ч е в и ћ а, Споменик XLIV, 9—11.

Занимљиво је да Урош I, у једној другој повељи, даје иста та имања, са још много других, манастиру св. апостола Петра на Лиму, у једној потврди повеље коју је некада издао његов отац Стефан Првовенчани овој Петровој цркви на Лиму, задужбини великога кнеза Мирослава Хумског. Том приликом помињу се иста имена Влаха, а границе појединих имања описују се много подробније.¹⁰

¹⁰ С т о ј а н о в и ћ, Споменик III, 8—11, исправке ib. XLIV, 11—12.

Ово неслагање између обе повеље не објашњава се ни једном речи. Али, нема сумње да је захумска епископија брзо почела опадати и да су епископи мало становали у Стону, него највише у Мирослављевој задужбини на Лиму. Хумски епископ Данило (доцније архиепископ Данило II) јавио је, око 1318—1321, Урошу II да је његова епископија опустела и да нема никаквих прихода, нашто је краљ поклатио цркви Св. апостола Петра и Павла на Лиму неколико цркава с њиховим добрима.¹¹

¹¹ Споменик XLIV, 38—39 (повеља је без свршетка).

У другој епископији, чија имања знамо, призренској, која је имала села на обе стране Шаре, поклатио је Урош II епископу и призренски град (горњый градъ, Вышеградъ) с гратском

црквом Св. Николе као склониште за епископску ризницу, у случају рата. Епископ је био дужан давати своје сељаке да стално град чувају. Стефан Душан предао је ову тврђаву новоподигнутом призренском манастиру, а епископији је, у име отштете, дао три села.¹²

¹² Пов. Уроша III у Гласнику 49 (1881), 360—866. Упор. *ib.* 15 (1862), 269.

Сачувала се, сем тога, задужбинска повеља епископије у Лесновском арханђеловском манастиру, у покрајини Злетову, у североисточној Македонији, која је била под првопрестоником српске цркве, архиепископом или митрополитом у Скопљу. Тим је обновљено опустело епископско седиште у Морозвизду, епархији охридске цркве, која се помиње већ 1018 г.; обнова је изведена по молби деспота Оливера на државном сабору за владе цара Стефана Душана (1347).¹³

¹³ Гласник 27 (1870), 287—296. Упор. Н о в а к о в и ћ а у Гласу 76 (1908), 23 и д.

Од епископских звања помињу се, у жичкој повељи, "протопопи дворски". "Краљевски манастири" нису спадали под надлежност ових достојанственика, него су били потчињени непосредно епископу. У грчкој цркви био је **протопоп** или **протопрезвитер** свештеник саборне Цркве и заступник епископа, а њему је био поверен и надзор над приходима епископије.¹⁴ Законик Стефана Душана помиње протопопе у свима варошима и трговима. Друго достојанство био је **ексарх**, Црквени надзорник који је, по византијском црквеном праву, водио бригу о црквеним грађевинама, литургијском посуђу и одежама, о животу свештенства у једној или у више епархија.¹⁵ Српски законик цара Стефана наређује, да ексарх може бити само монах а никако лајик или световњак (козмик). Ожењени световни духовник ретко се звао **свештеник** (ιερευς), обично **поп** (παλας), а његова жена **попадија**,¹⁶ ђакон и чатац (чътъць, ἀναγνώστη) били су редови нижега посвећења, без свећеничког посвећења.

¹⁴ Упор. *στυλλιον* Димитрија Хоматијана бр. 149 ed. *P i t r a*, col. 575.

¹⁵ Упор. Dr. J o s. Z h i s h m a n, *Die Synoden und die Episcopalämter in der morgenländischen Kirche* (Wien 1867), 156, 158.

¹⁶ *Ropadia* у дубровачким архивским књигама 1377 и д.

Не зна се у појединостима организација парохија (инорија, ενορία). Положај парохијскога свештенства није био свугде једнак. Једни беху баштиници своје сопствене слободне баштине или стаса (виз. στασις). Други, опет, не имајући сопствене баштине, имали су, по наредби законика, добити од господара властелина "три нив } законит }", "ждр } б~", (да би једну могли засејати зимским, другу пролетњим усевом, а трећу оставити незасејану). Остала свештеничка имања, сем ове духовне парцеле, имала су сносити све прописане земаљске терете. У случају да свештеници не добију законом одређену земљу, дужност је епископа да потсети на то властелина; ако епископско заузимање остане без успеха, слободно је попу ићи куда хоће.¹⁷ Поповски синови ове класе остајали би слободни само у том случају, ако би и они били свештеници; иначе су морали постати сељаци. У серавској повељи (1300) наређује се да се поповски синови, који нису "књигу учили", имају сматрати као сокаљници (гл. ниже) а не као меропси (насељеници).¹⁸

¹⁷ Законик, чл. 31, 65. Н о в а к о в и ћ, Законик² стр. 164, 185. И с т и, Село 161 и д., 161, 173, 226 и д., 248 и д.

¹⁸ Споменик XLIV, 24.

Дечанска повеља није допуштала меропсима ступити ни у какав духовни чин; син меропха остао би меропхом, све и када би књигу учио. Разлог томе био је, по свој прилици,

сувише велики број попова. По рачунању Новаковића, долазио је на дечанским имањима у равници на сваких 20 кућа по један поп; напротив, у долини Лима, долазио би по један поп тек на седам села. Још је мањи био број попова код планинских Влаха, по заснивачкој повељи манастира Призрена само два на 504 куће.

О одношају попа према епископу сазнајемо нешто из једнога обрасца за заклетву из епископије хвостанске.¹⁹

¹⁹ Гласник 26 (1884), 114-115.

Новорукоположени поп предавао је епископу својеручно написано обећање да ће, под казном од 100 перпера, све до своје смрти долазити епископу три пута у години, о Ускресу, Божићу и о Покладама с "поклономъ, законнимъ"; да духовни доходак неће задржавати или затајити и да неће наговарати ни једнога властелина да од цркве изиште тај доходак. Према повељи призренскога манастира, духовни доходак (бирь поповска, бирь доуховъна, доходкъ доуховъный) разрезиван је био према брачним паровима или брачним постелема (отъ одра, наодрицомъ) у селу, те је сваки пар имао да даје меру (лоукно) жита или два динара.²⁰ Један део овога бира ишао је на издржавање свештеника, а други се предавао епископу.²¹

²⁰ Н о в а к о в и ћ, Село 219.

²¹ Скупљач бира зове се у преводу Властара **бирчија**.

По двема повељама жичким, у манастирским селима ишла је, испрва, половина, а доцније читав епископски бир манастиру; исто тако, епископ хвостански није имао права побирати бир на добрима дечанскога манастира. Сем тога, у жичкој повељи и у повељи Уроша II епископу хумском, помиње се "врховина" која нам није ближе позната.²² Према повељи Уроша II манастиру Св. Ђурђа код Скопља, поповске куће (поповл "не) давале су манастиру ексарштину (или ексархато); они су ослобођени од плаћања дохотка архиепископу, те му дају само "помень", о коме се не зна ништа поближе.²³

²² Споменик 44, 38—39.

²³ Тамо 44, 22 и д.

У суседној охридској архиепископији, архиепископ Димитрије Хоматијан средио је у пелагонијској епископији дажбине свештеника епископској цркви, да би ограничио злоупотребе епископских служитеља: 6 мерица (κρίνας) жита, 3 јагњета и извесну меру дана и воска.²⁴ Властарева Синтагма у старосрпском преводу одређује **каноник** (κανονικον) или **поповину** коју поп има да даје епископу, у селу од 30 кућа (димова) по једну перперу у злату и два сребрника, једну овцу, 6 кабала јечма, 6 мера вина, 6 кабала брашна и 30 кокошака.²⁵

²⁴ D e m. C h o m a t i a n o s бр. 148, col. 574 ed. Pitra.

²⁵ Превод Властара изд. Н о в а к о в и ћ а, стр. 543 (X књ., гл. 27, завршетак).

У Србији су манастири (од μοναστηριον) имали велики углед због својих силних имања. У византијској држави било их је највише у великим групама: на витинијском Олимпу, на планини Латру код Милета, и, најзад, у Св. Гори. Исто тако беше и у Бугарској: код Трнова, на Балкану код Сливена и 36 малих манастира у софијској епископији, који постоје још и данас. У Србији, напротив, беху манастири највише усамљене задужбине с пространим поседима, налик на велике опатије у Угарској, Италији и у Немачкој.²⁶

²⁶ Новијега су постања осам малих манастира, више скити него манастирске грађевине, у Овчару и Каблару, на обе стране западне Мораве. [Р. Г р у ј и ћ, Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку [Гласн. Скоп. н. др. XIII (1934), 47-68]].

Студенички типик помиње под Немањом шест старијих манастира:²⁷ Св. Ђурђа у Расу, Св. Николе у Топлици, оба задужбине самога Немање; Богородичин манастир у Грацу на западној Морави (сада Чачак), задужбина Немањина брата Срацимира; манастир Св. Николе у Казновићима или Кончулу на Ибру под Копаоником;²⁸ Св. Николе у покрајини Дабру²⁹ (сада манастир Бања на доњем Лиму); и Св. Ђурђа, такође у Дабру.³⁰

²⁷ Студенички типик, гл. 13, моје издање у Гласнику 40 (1874), 155.

²⁸ И л а р и о н Р у в а р а ц, Гласник 47 (1879), 215—218; сада црква Никољача код села Казновићи и Кончули.

²⁹ О дабарској епископији И л а р и о н Р у в а р а ц, Годишњица II (1878), 247—254.

³⁰ По И л а р и о н у Р у в а р ц у једно исто што и манастир Св. Ђурђа у Орјеховици на Лиму: Годишњица II (1878), 250.

Велике задужбине почињу с Немањиним Богородичиним манастиром у Студеници.³¹ Из истога је времена манастир Св. Петра и Павла на средњем Лиму, сада цамија у Белом Пољу, задужбина Немањина брата Мирослава, захумскога великога кнеза. Немања је био заснивач и Богородичиног манастира у Бистрици на Лиму, чија су имања потврдили и умножили краљ Стефан Првовенчани, Стефан Владислав и Стефан Урош.³²

³¹ В. П е т к о в и ћ, Манастир Студеница Изд. САН, Београд 1924. И с т и, Преглед црквених споменика. Изд. САН (Београд 1950), 312—320.

³² Повеље: Споменик III, 6-7 и XLIV, 8—9, 11.

Већ је под Стефаном Првовенчаним усвојена византијска институција "царских манастира" (βασιλικα μοναστηρια такође σταυροπηγια), којом се манастири изузимају од епископског надзора, те се потчињавају непосредно патријарху.³³ У Србији беху то "манастири кралевски", додељени непосредно архиепископу, а према жичком натпису, њих четири на броју: Студеница, чији је игуман, по типичу, у рангу ишао испред свих игумана у земљи, манастири Св. Ђурђа у Расу, Грацу и Хиландару. Њима се придружио и манастир Жича, седиште архиепископа, који је његов заснивач, краљ Стефан Првовенчани, обдарио пространим поседима у читавој околини, у Хвостну и у Зети на Скадарском Језеру.³⁴

³³ Упор. писмо патријарха Германа II. (1232) у Е д у а р д а К у р ц а, Вуз. Z. XVI (1907), 125, 137-139.

³⁴ М. Васић, Жича и Лазарица. Београд 1928.

Када су засноване епископије, онда су смештене епископске столице у топличком манастиру, у Дабру и у манастиру Св. Ђурђа у Будимљи на Лиму (сада рушевине Ђурђеви Ступови код Берана). И епископ Хвостна седео је у манастиру Малој Студеници, сада у рушевинама, од прилике три часа североисточно од Пећи. Столица епископа зетског била је у једном манастиру крај мора, у заливу на јужној страни Боке Которске, на малом острву Превлаци, које спаја с копном један пруд, а близу острва Св. Гаврила (сада Страдиоти), споменутог у попа Дукљанина, на источној страни полуострва Луштице. Онде још и данас леже у жбуњу растовине и ловора рушевине епископске цркве Св. Михаила, грађене од црвеног и белог камена.³⁵ У споменицима дубровачким, которским и млетачким помиње се често, у XIII до XIV века, као важна станица помораца у ратним и мирним временима "Sanctus Michael in

culfo Catari" на "scopulum (scoglio) "Sancti Michaelis", "monasterium Sclavorum" изван которскога варошкога подручја и седиште "episcopi Sancti Michaelis de Lustiça" (доцније митрополита).³⁶

³⁵ Описао их М. Ц р н о г о р ч е в и ћ у Старинару 10 (1893), 1—73 с 15 таблица.

³⁶ 15. окт. 1805 у Дубровнику у неком царинском питању: "quod dictus Sanctus Michael, qui est in culfo, non erat de Cataro, sed erat monasterium Sclavorum et Catarini non habebant quid facere", Div. Sanc. 1305. Арх. Дубр. "Naufragium galee" Млечића "super Catarum", а спасена роба код "episcopus Sancti Michaelis" 1309. Lj u b i ć I, 239. У најстаријој нотаријатској књизи у Котору (1326—1334) помињу се homines "episcopi S. Michaelis", ferrae, S. Michaelis de Methochia, људи "de Metochia S. Michaelis". Опширно о тим питањима G i u s e r p e G e l c i c h, La Zedda e la dinastia dei Balšidi (Сплит 1899), 56 и д.

Захумски епископ столовао је у стонском Богородичином манастиру. По свој прилици, овај манастир лежао је под брежуљком тврђаве Св. Михаила (сада женски манастир), на коме се, по Лукаретићу, налазило старо седиште захумских господара, пре него што су Дубровчани засновали данашњу варош Стон (1333), можда онде, где се сада виде рушевине мале "Госпе од Поља" у равници поред стонских сланица. Мисли се да је Иларион, први епископ зетски, био заснивач манастира Св. Николе на кршевитом острву Врањини у Скадарском Језеру, од чијих је прихода половину Стефан Душан уступио српском манастиру у Јерусалиму. О четири сада опустела манастира на другим острвима у овоме језеру: Кому, Старчевој Горици, Бешкој Горици и Морачнику, имамо вести тек из доба Балшића.³⁷ Српски манастири подиглоше се и у приморским варошима: Св. Петра у Скадру и Св. Михаила под тврђавом улцињском.³⁸ Из старијег је времена Богородичин манастир у Крајини који помиње под Дукљанин. У њему је био гроб дукљанскога кнеза Св. Владимира (у. око 1016), а обдарио га је, као "Пречисту Крајинску", поклонима још Балша III.³⁹

³⁷ О овим манастирима И л а р и о н Р у в а р а ц у часопису Просвјети II (Цетиње 1894), 421—425, 475—479, 530—540, 645-657.

³⁸ Lj u b i ć, Listine V, 43 (1404), 8-4 (1406) и IX, 16 (1426).

³⁹ Грб Св. Владимира: Прва књига овога дела стр. 151—152. Пов. Балше III у Д у ч и ћ а, Гласник 27 (1870), 190 бр. 8.

Краљ Стефан Владислав подигао је манастир Милешеву на реци Милешевци у планинском крају, на путу од Раса на запад према мору, 5 километара источно од Лима, код Пријепоља, с црквом Вазнесења Христова и гробом св. архиепископа Саве I. Турци су га разорили тек 1782, али је 1863 опет обновљен.⁴⁰ Нешто млађи беше, већ споменути, манастир у Пећи, нова столица архиепископа. Богородичин манастир на Морачи, на истоку Црне Горе, који још и данас постоји, задужбина је Стефана, сина краља Вукана (1252).⁴¹ Краљ Стефан Урош I подигао је манастир Св. Тројице у Сопоћанима (одатле придев "сопотски"), у непосредној близини Раса, сада у рушевинама.⁴² Поред ових, било је још много малих манастира. задужбина побожне властеле и породица.⁴³

⁴⁰ [N. L. O k u n e v, Милешево, споменик савског искусства XIII в. Byzantino-slavica, VII, 1938. 33-107. А. Дероко, Милешево (Гласи. Ск. н. др. XI (Ск. 1932), 125—131)].

⁴¹ О манастиру на Морачи Р о в и н с к и й, Черногорія, Сборникъ русск. Акад. 86 (1909), 92-110 с многим сликама.

⁴² Фотографија рушевина сопотског манастира у Ц в и ј и ћ а, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. 3 (Београд 1911), табла уз стр. 1154.

⁴³ В. М а р к о в и ћ, Православно монаштво и манастири средњевијековне Србије (Ср. Карловци 1920).

Задужбине владалаца величанственије су после 1300 г. Оне почињу са светостефанским бањским манастиром, између Раса и Косова Поља. Њега су, 1315, изнова подигли краљ Стефан Урош II Милутин и брат му Стефан Драгутин, а данас је разрушен.⁴⁴ Исти краљ обновио је Богородичин манастир Грачаницу, седиште липљанскога епископа. Овај манастир постоји још и данас, и у њему се, као и у Жичи, сачувала, као натпис, заснивачка повеља.⁴⁵ Краљ Стефан Урош III подигао је (1330) диван манастир Дечане⁴⁶ "кућу Пандократора" (παντοκράτωρ), који још и данас поје, три часа на југ од Пећи између огромних кестенова, храстова и јела, а слично лежи као и Пећ, на изласку клисуре дечанске Бистрице у широку котлину Белога Дрима. Манастир је добио велика имања у читавом крају од Белога Дрима па све до у близину Скадарскога Језера. Стефан Душан хтео је све те задужбине да надмаши својом гробницом, манастиром арханђела Михаила и Гаврила код Призрена, али, ова лепа грађевина данас је сасвим порушена, јер не беше скривена у планинама и у шумама, него подигнута на поносној узвишици у крају који су бурна времена више била захватила. Арханђеловски манастир добио је још више имања него остали, и она су посејана била од долина Шар-планине па до морске обале код Љеша.

⁴⁴ Н о в а к о в и ћ, Манастир Бањска, Гласи. 32 (1892;), 1—55. Ћ. Б о ш к о в и ћ, Основи средњевековне архитектуре (Београд 1947) 211.

⁴⁵ Н у ш и ћ, Косово II, 28—47 са сликама Н. П.. К о н д а к о в њ, Македонија, археолог, путопис, С Петербургъ, Имп. Акад. наукъ 1909, стр. 202 до 210 са сликама 143—149. Ћ. Б о ш к о в и ћ, Основи, 211—212.

⁴⁶ Првобитно Д}тъчани, Д}дъчани, по свој прилици од д}дъць, димин. од д}дъ. [Ћ. Б о ш к о в и ћ, Манастир Дечани. Архитектура и скулптура. Изд. САН Стр 236, са 151 репродукцијом и 73 табле].

Проширењем јужне границе придошао је још читав низ старијих манастира у Македонији. Урош II из основе је наново подигао и богато обдарио манастир Св. Ђурђа на Серави, на брду Виргину,⁴⁷ лежао је северно од града, један километар на запад од села Бутела, где становници, у близини новијих турских утврђења, још показују места "великога манастира Св. Ђурђа", на реци Серави (првобитно Сер}ва) која се, долазећи из Црне Горе, улива у Вардар баш у самом Скопљу.⁴⁸ Бугарски цар Константин Ас}н (1258—1277) потврдио је и обновио једном хрисовуљом имања овога манастира.⁴⁹ Као заснивач важио је "Св. цар Роман", унук бугарскога цара Симеуна; уз то су придошли многи поклони цара Романа IV Диогена, Алексија Комнена, обнављача манастира, даље Јована и Манојла Комнена, Исака Анђела, великога жупана Стефана Немање, епирскога цара Теодора, цара Ас}на II и Калимана бугарског, никејскога цара Јована Ватаца.

⁴⁷ К о в а ч е в и ћ, Споменик XLIV, . 16 нашао је у повељи Уроша II "на брџ} реком}мь Вир'гинь" те опажа, да ово име и у повељи цара Константина ваља тако читати, а не Вирпин}, (локал), као што је у Григоровића и Срезњевскога. И збиља на фотографском снимку у Иљинскога читамо "Виргин},".

⁴⁸ Ђ о р д а н њ И в а н о в њ, Бълг. старини из Македонија (Софија 1908), 38.

⁴⁹ Најновије издање у Г. И љ и н с к о г а, Грамоты болгарскихъ царей Москва 1911, 4°, стр. 14—21 и таб. II.

Све њихове повеље, читав архив, поднесене беху још цару Константину. У хрисовуљи Уроша II од 1299 до 1300 каже се, да су се бугарске и грчке повеље распале, да су избледеле, поцепане или да су их мољци појели, те су се три човека, студенички игуман Сава, Никола Опареша (по свој прилици краљев дворанин) и краљев дијак Дабиша, потрудили да њихову садржину пренесу у нову хрисовуљу, која је много опширнија од повеље цара Константина, с

многим појединостима при опису старих и нових поседа. У њој се помињу исти заснивачи, а додају се још Стефан Првовенчани, сам цар Константин, Урош I и цар Андроник II.⁵⁰ Најзад је, 1376-1377, Вук (Бранковић) доделио Хиландару овај манастир Св. Ђурђа.⁵¹

⁵⁰ К о в а ч е в и ћ, Споменик 44, 16—25. И Д а н и л о, стр. 138 помиње да је Урош II подигао цркву Св. Ђурђа на реци Серави.

⁵¹ У збирци хиландарских повеља у К о в а ч е в и ћ а.

Сем овога манастира, српски владоци обдарили су или обновили још и манастире Нагоричин, Хт}тово,⁵² Гостивар, велики Богородичин манастир Трескавац код Прилепа,⁵³ стари манастир Лесново, итд., до манастира Св. Јована Претече на Меникејској Гори код Сера⁵⁴ и до у Тесалију, где је Стефан Душан грчким хрисовулама потврдио имања Богородичином манастиру у Ликусади код Фанаријона⁵⁵ и манастиру Св. Ђурђа у Заблантији код Трикале (у нов. 1348).⁵⁶

⁵² Већ архиеп. Димитрије Хоматијан бр. 94 ed. Pitra, col. 409 помиње Богородичин манастир εν Κτεατορη у "Ανω Πολυγος".

⁵³ Три повеље Стефана Душана (1335—1336) за Трескавац у Гласнику књ. XI, 13 и 41. О њиховој хронологији Н о в а к о в и ћ, Село 148. О садржини Н о в а к о в и ћ, Прилеп у првој половини XIV в., Глас. 80 (1909), 1—24.

⁵⁴ По истраживањима Ф л о р и н с к о г а, Н о в а к о в и ћ а и м о ј и м, Arch. slav. Phil. 17 (1895), 266, велик део грчких повеља меникејском манастиру, приписиваних Стефану Душану, јесу повеље византијских царева Андроника II и III.

⁵⁵ Ову повељу помиње руски архимандрит Антонин упор. Н о в а к о в и ћ а, Споменик IX, 28. Била је 1911 на продају у лајпцишког књижара Карла В. Хирземана (каталог 401, стр. 58—59). Купио ју је један српски меценат [Јов. Вујић], те је сада у Београду. [Повеља цара Стефана за тесалски манастир Ликусаду (нов. 1348) штампана је, већим делом, у новој збирци Ст. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици српских држава средњег века, Београд, изд. Академије 1912, стр. 791—793. Ово дело, које је изашло у јулу 1912 (912 стр. у 8°), садржи регеста са српску историју из свих досад познатих повеља]. [У целини штампао је Д. А н а с т а с и ј е в и ћ у споменику САН LV (Београд 1922), 34-36].

⁵⁶ Издао ју је Н. В е и с (Βεης), Βυζαντις 2 (Атина 1911), 59—62. Упор. моју оцену у Arch. slav. Phil. 33 (1912), 587 и д. [Р а д. Г р у ј и ћ, Полошко-Тетовска епархија и манастир Лешак (Гласник Скоп научн. др. XII, 33—37). Ф. М е с е с н е л, О Цркви св. Николе Болничког у Охриду и њезиним портретним сликама (тамо, стр. 157—180). В. П о п о в и ћ, Манастир св. Јован Бигорски (Старинар VIII—IX, 59—62). В. још Ђ. М а н о - 3 и с и, тамо стр. 193—244].

Велики је био утицај владоца као заснивача или као његова наследника (китор, κτητωρ). Игуман је, у "краљевским манастирима", биран био на краљев предлог. У Студеници и Жичи увео је краљ, на свечаној служби, изабранога у достојанство тиме што би му предао штап или жезло (βακτηρια) и што би га пољубио. У дечанској цркви стајао је краљев сто (стол, престол краљев), на који, сем краља нико није смео сести. Патријарх и цар постављали су и игумана арханђеловског манастира у Призрену.⁵⁷

⁵⁷ [С. Троицки, Киторско право у Византији и у Немањинској Србији. Глас САН CLXVIII, Београд 1935, 79-134].

По једној одредби у законнику Стефана Душана, морали су монаси, рођени у селима манастирским, одлазити у туђе манастире, да се спречи сваки утицај сродника у локалном манастиру. Сем краљевских великих дарова множило се манастирско имање још и поклонима

побожних људи, који су давани били "за душу", "за гроб", "за постриг" тј. за примање у манастирско братство.

Насупрот силним мушким манастирима, женски манастири помињу се само за владе Немањине, у Расу и у Топлици, а у законуку само уопште, с одредбом да калуђерице имају да живе у манастиру, а не у својим кућама. Али, владалачке жене које би као удовице навукле монашку ризу, остајале су на двору, исто онако као што је то био обичај у Цариграду.⁵⁸ Од српских задужбина у иностранству долази на прво место манастир Хиландар у Св. Гори, задужбина Немањина (1198).

⁵⁸ Милојко В. Веселиновић, Српске калуђерице, Глас 80 (1909), 155—256.

Од малих почетака под Немањом па до у време Стефана Душана, његова су имања силно порасла, подељена у групе од Халкидике и доње Струме па до зетских планина, особито честа у плодном призренском и пећском крају. Краљ Стефан Урош II обновио је из темеља првобитну Богородичину цркву, подигао станове за монахе и оградио Хиландар тврдим бедемима и кулама. Игуман је, већ због тога што је имао изгледа да постане српски архиепископ, именован често под краљевим утицајем.⁵⁹

⁵⁹ Упор. Данила 132,338.

Од времена Немањина даривали су често српски владоци и друге светогорске манастире. У време распадања српске државе, деспот Угљеша обновио је манастир Симонпетру, који је подигнут на високој стени; у наше време (1891) пожар га је уништио, али је опет изнова подигнут. Доцније (око 1400), прешао је манастир Св. Павла, који је дотле био својина манастира Ксеропотаму, у руке српских монаха.

Краљ Стефан Урош II Милутин подигао је у Цариграду болницу (ξενοδοχιον) код чувенога манастира Св. Јована Претече, званогa τῆς Πέτρας, у близини влахернијске царске палате. Био је то ξενων του краља, у коме се чувао, још у почетку XV века, раскошан рукопис Диоскорида, писан за владе цара Анастаса око 512 за Аницију Јулијану, ћерку западноримског цара Олибрија а жену источноримског војсковође Флавија Ареобинда, данас пак једна од драгоцености Бечке Дворске Библиотеке.⁶⁰

⁶⁰ О томе А. v. P r e m e r s t e i n у предговору фотографисаног издања Диоскорида, које је изашло код Сијтхофа у Лајдену 1906, стр. 19—26, 56: белешка монаха Натанаила, воџокоџос у болници краља (κρaλeς) од 1405—1406, и једно писмо Сицилијанца Ауриспе 1424.

Исти краљ подигао је у Јерусалиму манастир арханђела Михаила и Гаврила. Тај манастир богато су обдарили цареви Стефан Душан и Урош. Доцније пак уживао је потпору руских владалаца и бојара. У XVII веку постао је својина јерусалимске патријаршије, а од 1857 има га у рукама руска мисија у Светом Граду.⁶¹ Први српски патријарх Јоаникије подигао је, под царем Стефаном, у Палестини цркву Св. Илије на кармелској гори и цркву Св. Николе на таворској гори.⁶² Српских монаха било је и у синајском манастиру, који су богато даривали већ краљица Јелена и њени синови Стефан Драгутин и Стефан Урош II Милутин. У библиотеци тога манастира чувају се, још и данас, старосрпски рукописи које је српски митрополит Јаков (1360) даровао Синајцима.⁶³

⁶¹ Безимени (руки архим. Леоноид), Сербская иноческая община въ Палестинѣ, Чтенія въ имп. общ. исторіи и древностей російскихъ, Москва 1867, св. 3, стр. 42—60. Архим. Н и њ и ф о р Д у ч и њ, Српски арханђелски манастир у Јерусалиму, Годишњица IX (1887), 235-242

⁶² Данило 378.

⁶³ Данило 40, 65 (спомиње поред овога и Раиту на западној обали синајског полуострва), 140. Стојановић, Записи I, бр. 116.

Од автокефалних цркава на истоку налазила се читава охридска црква, за владе Стефана Душана, на српском земљишту, пошто је раније велик део своје области изгубила у корист српске цркве. Архиепископ Никола знао је да се нагоди с новим владоцем, те је учествовао на крунисању Душанову за цара (1346) и на државном сабору у Скопљу (1374).⁶⁴ Из црквених натписа у Охриду и у околини, који су искључиво грчки, види се, да су у овој автономној цркви одржали власт Грци и Полугрци са запада. На место костурскога епископа вршио је дужност првопрестоника епископ деволски.⁶⁵

⁶⁴ Данило 380. Пов. у Гласнику 27 (1870), 289.

⁶⁵ Натпис у манастиру Зауму код Охрида 1360—1361: *επισκοπῷ Δεαβολαιῶς* (sic) *καὶ πρωτοθρονῷ κυρ Γρηγορίου, Йорданъ И в а н о в њ*, на н. м. 218. Упор. *Вуз. Z.* 13 (1904), 196 [И. С н } г а р о в њ, *История на охридската архиепископија I* (София 1924). Оцена Р. Г р у ј и ћ а (Гласн. Ск. науч. др. XII (Скопље 1932). 291). Ј о в. Р а д о н и ћ. *Римска Курија и јужнословенске земље од XVI—XIX в.* (Пос. изд. САН Београд 1950. 152-153)].

У време дукљанских краљева, латинска црква имала је у јадранском приморју сву моћ у рукама, особито од како је, у XI веку, заснована била барска архиепископија. Изгледа да је и она, као још неке архиепископије у доњој Италији, у италијанском Бару, Транију, Таренту и др. основана без папског одобрења, али је ипак призната, па доцније и помагана из Рима. Карактеристичне су три папске повеље за Бар од Александра II (1067), Климентија, III (1083) и Каликста II (1119—1124), особито папе Климентија, издана на молбу "*filii nostri Bodini, regis Sclavorum gloriosissimi.*"⁶⁶ Поред барске, створила се дубровачка архиепископија, чији постанак такође није јасан; њој је ишао на руку Бодинов отац, краљ Михаило, али она је доцније истицала своје право на читаво барско подручје, док најзад сви њени напори не свршише коначно, 1255, с потпуном победом Барана.⁶⁷

⁶⁶ Издао је Р. К е h r, *Nachrichten der kgl. Gesellsch. der Wiss. in Göttingen phil. hist. Klasse* 1900, 148—149. [О времену поставка барске бискупије Ј о в. Р а д о н и ћ, *Јероним Пастрић, историк XVII века* (Глас САН CLX (Београд 1946), 23—25)].

⁶⁷ Упор. прву књигу овога дела стр. 159, 230.

Источни крај земље, Србија великих жупана, припадао је, у XI—XII века, источној цркви, охридској архиепископији, а по том су, од времена Немањина, везе са светогорским манастирима биле све живље. Од како је установљена српска самостална архиепископија, почиње она убрзо да потискује римску цркву чак и у Приморју. Под влашћу ове остадоше само Несрби, Романи и Арбанаси, Како је већ речено, за Србе су се подизали православни манастири и епископије све до Приморја. Пошто су у Босни владали богомили, додиривала се српска држава само мало с католичким земљама, на северу с Угарском а на југу, од како су се у Драчу утврдили Анжуанци, с Напуљцима у средњој Арбанији.

Али, српски су краљеви, и у времену када су католици у Србији били у великој мањини према маси православних, знали одржавати добре односе према папској столици, те су умели да искористе свој положај између запада и истока. Понајбоље се умео наћи Стефан Првовенчани који је од папе добио краљевску круну, а од Грка, убрзо за тим, самосталног архиепископа. Па и краљ Стефан Урош II (1308), када је против Византије начинио савез с титуларним царем Карлом од Валоа; Стефан Урош III, за време преговора због женидбе из Напуља; и цар Стефан Душан (1354), анатемисан од цариградског патријарха, изјављивали су, који пут, да су вољни признати папски примат.⁶⁸

⁶⁸ Види прву књигу овога дела стр. 246, 253, 265, 301. [D. M a r i t c h, *Papstbriefe an serbische Fürsten im Mittelalter.* Srem. Karlovci 1933. Реф. Ст. С т а н о ј е в и ћ а *ЛИЧ II* (Београд 1936), 148-149].

Српски краљеви пазили су свагда и бранили права католичке барске архиепископије, особито онда када је дубровачка црква, (1247-1255), последњи пут покушала да распростре своја права на читаво подручје барске столице. Тада су Барани посланике дубровачког архиепископа, који су се позивали на папу, непријатељски испратили с узвицима неколико световњака: "Шта је папа? Наш господин, краљ Урош, он је нама папа!"⁶⁹ Дубровчани подигоше тужбу у Риму како је краљ Урош I рекао, да папа нема никакве власти у његовој држави, да се његов брат, краљ Владислав, послужио још оштријим речима против папе и кардинала. Тада је барска црква неокрњено очувала своје поседе.⁷⁰

⁶⁹ „Quid est papa? Dominus noster rex Urosius est nobis papa!" S m i ĉ i k l a s, Codex dipl. IV, 318, 507.

⁷⁰ [Види најновије расправе Ст. С т а н о ј е в и ћ а, Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, Београд 1911 (изд. Академије) 116 и д., Др. Д а н а Г г у б е р а, О дукљанској и дубровачкој надбискупији до половине XIII столјећа, Vjesnik zemaljskog arkiva 14 (1912), 1 и д., 121 и д. Упор. Ј о в. Р а д о н и ћ, Летопис 298 (1914) стр. 209—211, А. И в и ћ, Vjesnik zem. ark. 16(1914), 307—308].

Новоизабране архиепископе Бара, а катшто и епископе Улциња или Котора, препоручивао је папа нарочитим писмом све до у време Стефана Душана "carissimo in Christo filio nostro, regi Servie (или Rassie) illustri". Ове односе подржавале су особито краљице западњачког порекла, као Млечанка Ана, жена Стефана Првовенчаног, а пре свију жена Уроша I, Францускиња Јелена. Епископи обе цркве често су посредовали заједно у правним пословима. Приликом једне парнице око црквеног имања заклињали су странке, пред кнезом которским Војиславом 1270, зетски српски епископ Неофит и которски латински епископ Марко.⁷¹ У једној даровници краља Уроша II јављају се заједно као сведоци барски католички архиепископ с епископом которским и православни епископи из Хума и Зете⁷² Не зна се да ли су латински епископи из Приморја имали да учествују на српским државним саборима.

⁷¹ Farlati VI, 442.

⁷² Mon. serb. 69.

Односи се помутише тек у доба после 1300 г., када су папе своје седиште из латеранске цркве у Риму морали преместити у Авињон, у јужну Француску. Односи се пореметише због сукоба Срба са француском династијом Анжуанаца, који су тада владали у Напуљу и у Угарској, особито пред крај владе Уроша II (1318) и под Стефаном Душаном од (1346). Карактеристично је за папску политику у Авињону да није умела ни мало да искористи прилике после прелома између Србије и цариградске патријаршије, за владе цара Стефана. Од тога времена чују се тужбе због насилног одузимања латинских црквених имања, цркава и манастира. Законик Стефана Душана (1349) прописује строге одредбе за оне који пригрле "латинску јерес", за латинске свештенике који обраћају Србе, и за мешовите бракове између "полувераца" и "хришћанки".⁷³

⁷³ Законик, чл. 6—9. [М. А. П у р к о в и ћ, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934 (Реф. М и х. Ј. Д и н и ћ а, Југосл. ист. час. I. 1935. Стр. 151—153)],

Исти владалац потчинио је "латинске попове" српским манастирима; на пр. попове у Шикљи, у Горњем Пилоту у северној Арбанији, подложно је новом арханђеловском манастиру у Призрену, додуше само с незнатним обавезама, а наине да су дужни од својих винограда давати годишње по један чабар вина.⁷⁴ Из тога времена потичу и извештаји Француза, Гијома Адама, и Филипа де Мезиер који су непријатељски расположени према српским краљевима.

⁷⁴ Пов. Гласник XV, 286-287.

Барске архиепископе именовано је или непосредно папа или их је бирао каптол тамошње саборне цркве Св. Ђурђа. Један од оних које је папа поставио, и то баш у време последњега сукоба с дубровачком архиепископијом, био је из историје земљописа добро познати италијански фрањевац, Јован де Плано Карпини (1248 до 1252), Он је, баш тада, довршио своју мисију на двору татарскога кана у унутрашњој Азији, предузету по налогу папске столице. Исти такав мисионар на далеком истоку био је и архиепископ Виљем, син Адамов (1324—1341), доминиканац из јужне Француске. Он је пропутовао Персију, Индију, Јерменску и грчку државу, поставши, најзад, архиепископом трговачкога града Султанијах код Тебриса у Персији. Био је жесток непријатељ свих шизматика, Грка и Срба, проводећи много времена, изван Бара, у својој отаџбини.⁷⁵

⁷⁵ О личности Виљема Адамова писао је прво С h. К o h l e r у предговору Recueil des historiens des croisades, Documents arméniens. tome II (Paris 1906), p. CLXIII—CLXXXVII. Виљем је писац дела "De modo Sarracenos extirpandi" (1317) и "Directorium ad passagium faciendum" (1332), које је раније приписивано било неком Брокарду. Упор. M i l a n p l. Š u f f l a y, Pseudobrocardus, Vjesnik zem. arkiva XIII (1911), 142—150, где су по издању у Recueil на н. м. прештампана она места где је говор о Србији и Арбанији.

Архиепископи, које су бирали каноници, били су већином из барских патрициских породица, као Marinus Petri Žare (лат. Zare, Cape) који је 1291, у чину архиђакона, био посланик краљице Јелене код папе, а од 1301—1307 архиепископ. Још и до данас сачувала се српски писана пергаментска повеља краља Стефана Уроша II, којом је потврдио даровнице свога оца Уроша I и своје матере Јелене Жару, Жаревим синонима, архиепископу Марину и Ловри, и синовима овога Ловре, Андрији Ловретићу, заједно с браћом.⁷⁶ Архиепископ Андрија (1307—1324), раније фрањевац у Задру, кога је папа именовано после Жара, морао је у Авињону захвалити се на достојанству. Каптол барски, наиме, поднео је курији многе тужбе против њега; тужен је био да је заложиио папски палијум па да га је заменио с лажним, да је самовољно свргнуо епископа у Арбану, да би могао именовати за његова наследника Лазара, опата манастира Св. Александра.⁷⁷

⁷⁶ Оригинал у дубровачком доминиканском манастиру. Ову је повељу издао П. А. С ы р к у у свом извештају с пута у Изв}стїя русс. акад. књ. 2, ор. 5 (мај 1895), Сеп. от. 13—14, али ту се повеља погрешно приписује Урошу III, а за Жара нетачно се каже да је Дубровчанин.

⁷⁷ T h e i n e r, Mon. slav. I, 135, 159.

Барска црква имала је многе епископије, и оне су се делиле на две групе: на групу епископија у приморским варошима и тврђавама, које су лежале близу једна другој, и на групу епископија у крајевима у унутрашњости; последње су имале пространа подручја, али, од 1200 г., већином их нестаје. У Приморју било је епископија у Скадру, Дривосту, Сарди (рушевине града Шурде источно од Скадра), у покрајини Пилоту, у северној Арбанији, и у Арбану код Кроје; даље у Улцињу, Свачу (Suacia, сада рушевине Шас, источно од Улциња) и у Будви. После 1200 умножио се број суфрагана у Приморју.⁷⁸

⁷⁸ Упор. прву књигу овога дела стр. 125, 153. О рушевинама Шурде, Свача, Дања, Балеза итд. упор. путни извештај Ј а с т р е б о в а у Гласнику 48 (1880), 382 (Балезо), D e g r a n d, Souvenirs de la Haute Albanie (Paris 1901). I p r e n у Wiss. Mitt. aus Bosnien 7 (1900), о Свачу, 8 (1902), о Сарди, 10 (1907), о Балезо, Дривосту, Свачу итд. с фотографским снимцима и плановима.

Нове епископске столице беху у Дању, јужно од Скадра, на изласку Дрима из кршевитих теснаца и у Балезо, на реци Ријоли на источној страни Скадарскога Језера, сада рушевине града с једном црквом. Више је познато заснивање епископије у Сапи или Сапати, чије је седиште сада у селу Неншати крај Љеша. Потомци старих грађана и нови досељеници населили су опустелу варош "Sava", те су желели да имају епископа, што им је папа и одобрио (1291) на заузимање краљице Јелене и архиепископа барског.⁷⁹

грехова посетиоцима ове светиње; на њеном је месту сада цамија са остацима готске архитектуре.⁸⁴ Код Дривоста лежала је бенедиктинска опатија Св. Јована; њу је папа предао 1356 епископу Балеца; она се помиње још у XV веку, а сада је рушевина, с високом кулом, у равници Штој, у селу Раши, на подножју брда Маранај.⁸⁵ У планинама Арбана чувен је био манастир Sanctus Alexander de Monte, у данашњим Миридитима.⁸⁶

⁸⁴ T h e i n e r, Mon. slav. I, 219. Скадарски град: I p p e n, Гласник Зем. Муз. 14 (1902), 179 и д.=Wiss.. Mitt. 10 (1907), 47-52 са сликама.

⁸⁵ Упор. D e g r a n d на н. м. 81 и д., I p p e n у Wiss. Mitt. 8 (1902), 141 и д.

⁸⁶ M o j и Rom. Dalm. 1, 52. D e g r a n d на н. м. 142. S t e i n m e t z, Eine Reise durch die Hochländergaue Oberalbanians (Сарајево 1904), 43 нап. 2. По Т. А. И п е н у, Die Gebirge des nordwestlichen Albanians, Abh. der k. k. geogr. Gesellschaft 7 (1908), бр. 1, стр. 47 и д., лежале су рушевине испод брда Маљ Штења (Свете Горе), а изнад Ороша рушевине манастира Св. Јована; Александрова црква у Орошима сада је столица опата, који је непосредно потчињен папској столицу.

Которска епископија са саборном црквом Св. Трифуна, по средини између две непријатељске архиепископије, барске и дубровачке, била је од XI века потчињена архиепископу италијанскога Бара у Апулији,⁸⁷ па је у том односу остала и под српском влашћу, иако је, у XIV веку, једна партија клирика била против тога.⁸⁸ Епископи которски били су највише домаћи патрицији, као Michael Leonis (у. 1205), Sergius Leonis (у. 1209), Deodatus (у. 1254), за које знамо из надгробних натписа.⁸⁹

⁸⁷ Упор. м о ј е Rom. Dalrn. I, 47 и прву књигу овога дела стр. 126, 153.

⁸⁸ Папа је 1328 ослободио епископа Сергија од јурисдикције итал. Бара. T h e i n e r, Mon. slav. I, 171.

⁸⁹ Arkiv za pov. jugosl. 4 (1857), 342.

Доцније, варошка општина закључи да у будуће не узима више за епископа ни једнога Которанина. А када је папа Јован XXII, 1328, ипак именовао за епископа угледнога варошкога грађанина Сергија, сина Домање Болице, не само да которски грађани нису пустили новог епископа у град, него су брата епископова, Марина Болицу, с осталим сродницима, предали краљу Урошу III да их затвори, а њихово породично имање су узаптели. Папа искључи Котор из црквене заједнице и баци на њ анатему. Сукоб је изравнат тек онда када је Сергије, који је за то време чекао у Авињону, постао 1331 епископом у Пуљу, а Котор доби новог епископа Рајмунда Алути од Кларета из кармелитског реда.⁹⁰

⁹⁰ F a r l a t i VI, 445 и д. T h e i n e r, Mon. slav. I, 178 и д.

Которска дијецеза, међутим, благодарећи наклоности српских владалаца, јако се била проширила током XIII века. Она је обухватала све разбацане латинске парохије и опатије у читавој српској држави, изван граница барске архиепископије. Биле су то не само цркве Саса и Далматинаца у тржиштима и рудницима, од морске обале до Београда и Голупца на Дунаву, него и латинске цркве и манастири који су некада спадали под католичке епископије у Травунији и Захумљу на српском земљишту.⁹¹

⁹¹ Рисан, Драчевица (жупа Херцег Новог), Травунија, Конавли, Захумље, припадали су Котору: T h e i n e r, Mon Hung. I, 701 (1346).

Па и епископија будванска, потчињена у XI веку барској архиепископској столицу, сједини се с Котором. Али, у XIV веку почиње да малаксава заштита српских краљева, те се, и у

Котору, све чешће чују тужбе због одузимања црквених имања. Епископ Домније тужио се папи, 1324, како су добра његове "mensae episcopalis" заузели племићи различитог достојанства. Године 1346 тражио је папа од Стефана Душана за которску цркву град Будву с бенедиктинским манастиром S. Maria Buduanensis,⁹² даље Рисан, опет с Богородичиним манастиром, острво Св. Гаврила и многе друге мале манастире и: цркве у близини града, а исто тако у Травунији и унутрашњости Србије.⁹³

⁹² Опат Трифун (по имену Которанин), овога будванскога манастира 1166: *K u k u l j e v i ć*, *Cod. dipl. II*, 73, *S m i ć i k l a s II*, 102.

⁹³ *T h e i n e r*, *Mon. slav. I*, 155 (1324), 215 (1336) и *Mon. Hung. I*, 408 (1303), 701 (1346). О парохијама у унутрашњости српских земаља у насеобинама Латина упор. моје дело *Handelsstrassen und Bergwerke* 48, нап. 115.

Тесне везе између Котора и италијанскога Бара биле су, по свој прилици, узрок што је чувена поклоничка црква Св. Николе у апулијском граду тако често обасипана богатим поклонима од стране Срба, први пут од стране великога жупана Стефана Немање.⁹⁴ Краљица Јелена послала је у италијански Бар слику Св. Николе, на којој је приказана клечећи пред свецем између своја два сина, с латинским натписом.⁹⁵ Краљ Стефан Урош II Милутин дао је 1319 начинити сребрн олтар за подземну капелу (крипту), која је сада потпуно преиначена обнављањем у XVII веку, а сем тога и велику слику светитеља на дрвеној плочи, украшено] сребрним оковом и златним везом, која се још и данас чува у ризници црквеној.⁹⁶

⁹⁴ Краљ С т е ф а н изд. Шафарика гл. 8.

⁹⁵ Данас је нише нема, в. *K u k u l j e v i ć*, *Arkiv za pov. jugoslav. IV* (1857), 351, по делу Беатила од 1649. По облику, натпис је једнак с оним у цркви Св. Срђа на Бојани 1290; "Memento, Domine, famule tue Helene, dei gratia regine Servie" итд. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, Икона Дечанскога у Бари-у (на икони не Милутин него Дечански) Старинар, трећа серија књ. XII (Београд 1938), 55-58].

⁹⁶ Лат. натпис на олтару од 1319 (сада не постоји). *Orbini, Regno degli Slavi* 255; *K u k u l j e v i ć* на в. м. (по Беатилу 1649); *М а к у ш е в њ у* *Записки русск. Акад.* 19 (1871), приложеније 4, стр. 13. Једна још неиздана повеља Урошева, "Urosio, re di Serbia" од 1319 из баријског црквеног архива помиње се у *Codice dipl. Varese I*, р. LVI, нап. 3.

После тога нижу се поклони краља Стефана Уроша III. Најзад, Стефан Душан, после свога крунисања 1346, одредио је, на молбу каптола, овој цркви 200 перпера годишње од дубровачког дохотка с том обавезом, да је црква дужна молити се Богу за спас душе његова оца и деда, као и душе његове, његове жене и његова сина. Овај дар потврдио је још и цар Урош, али, Дубровчани не хтедоше (1363) послушати, јер каптолски изасланици нису били понели веровна писма од цара.⁹⁷

⁹⁷ Лат. повеља царева (Stephanus dei gratia Romanie, Sclavonie et Albanie imperator), с ћириловским натписом, издана у Скопљу 20 авг. 1346: *F a r l a t i VI*, 127; *М а к у ш е в њ у* на н. м., стр. И—12; *Rad.* 18 (1872), 229—230. *Mon Rag.* III, 297 (1363). Упор. м о ј у расправу у *Зборнику у част Јагићу* (1908), 530.

Дубровачки архиепископ, сасвим противно од барске цркве, био је у рђавим односима са Србима, и то баш због својих претензија на подручје барске цркве. Травунска латинска епископија, потчињена прво Бару, а око 1200 Дубровнику, по свој прилици да је била жртва сукоба Дубровчана са српским краљевинама у XIII веку. Салвије, "episcopus Tribuniensis" (1250—1276), имао је столицу у Дубровнику.⁹⁸ Њему је дубровачки архиепископ, као накнаду за изгубљена добра, подарио упражњено достојанство опата бенедиктинскога манастира на острву Локруму, али, кнез и општина не пристаде на то.⁹⁹ У XIV веку добио је требињски епископ два сиромашна, мала бенедиктинска манастира на кршевитим, данас ненасељеним малим

острвима испред рушевина Епидаура: S. Maria Annunciata на Мркану, заједно са блиским шкољем Бобаром, и S. Petrus de medio mari (сада Супетар) који се, од средњег века, много смањо због каменолома.¹⁰⁰

⁹⁸ Као опат Локрума звао се он 1242 Slavius, дакле Слав, па је, тек доцније, полатинио своје словенско име: упор. моје Rom Dalm. II, 56, 76.

⁹⁹ Повеља Климентија IV, Перуђа 23 јула 1265: Salvius "per scismaticos episcopatu Tribuniensi ac bonis suis omnibus spoliatus", Smičiklas, Cod. dipl. V, p. 342, бр. 832. Салвије био је доцније, 1276—1282, дубровачки архиепископ.

¹⁰⁰ О овим острвима в. моју расправу Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, стр. 41—42, нап. 3, сеп. от. из Алманаха Бечке Царске Академије 1899.

Због тога се он пише од тога времена и "episcopus Mercane" и био је обично викар дубровачког архиепископа. Срби су црквена имања, ван дубровачке границе, подложили прво католичкој которској епископији, али су их доцније и од ње одузели. Которски епископ тражио је, 1346, за себе острво Молунат, на конаваоској обали, као посед његове "mensae episcopalis", даље цркве S. Martini de Canal (сада Придворје) и S. Triphonis de Zeptat (Цавтат од "civitatem" још и данас словенски назив за Ragusa vecchia), као и бенедиктински манастир S. Petri de Campo код Требиња, поменут код попа Дукљанина, а сада рушевине Петров манастир код Чичева.¹⁰¹

¹⁰¹ Thier, Mon. slav. I, 215. Моја расправа Das christliche Element in der topogr. Nomenklatur der Balkanländer, S.-B. Wr. Akad. 136 (1897), 33.

У самом Дубровнику имамо вести о даровници Стефана Душана (пре 1341) властелинском женском манастиру Sancta Clara, "monasterium pulcellarum" (сада артиљеријска касарна). Поклон је износио 100 перпера које је закупац краљевске, доцније царске, солане у Дубровнику имао плаћати манастиру.¹⁰²

¹⁰² 3 јула 1341 продао је Паскоје Гучетић као "procurator legitimus Petri de Bucchia, doanerii domini Regis Raxie in Drino et in Ragusio" Јакети, сину Николе Јакова Соркочевића "totam doanam comerchi salis de Ragusio, pertinentem et espetantem ad dominum Regem Raxie" годишње за 450 перпера у четири рате (in quatuor paghis), а за 100 перпера "monasterio pulcellarum de Ragusio" (Diversa Cancellarie 1341, Арх. Дубр.). 12 дец. 1354 продао је Вита Ђорђић Нифику de Galoço и Климентију Томе Држића "comerclum salis domini Imperatoris" за годину, pro modis salis 2250; "et Vita teneatur accipere dictum salem in Stagno et solvere pulcelis уперпугоs С, quos habere debet de dicto comerclum" (Div. Canc. 1354 ib.). У дубровачком Већу Умољених одгођен 11 маја 1510 предлог за већање "super privilegias monialium Sancte Clare, que habent ab imperatoribus Rassie (доле: ab regibus Rassie) pro earum provisione (доле: pro elimosina), lectis in presenti consilio" (Cons. Rog. 1508-1511 f. 210, 212). Још је и Luccari¹ 59, ²100 знао за ову даровницу Стефана Душана, али је мислио да су то били "i dritti del pesce", "con dugento mogia di sale all'anno".

Захумска латинска епископија, првобитно под Сплитом а доцније под Дубровником, пренесена беше из Стона на острво Корчулу.¹⁰³ По причању познијег дубровачкога летописца, стонски епископ Донат повукао се, око 1211, у опатију на Локрум, па је онде умро. Кнез Петар, богомил, који се тада дочепео Захумља, хтео је, ако добије поклон у новцу, примити новог епископа, али Дубровчани одбише то.¹⁰⁴ Пошто су Срби поново освојили Стон, постављен беше онде (око 1220) српски епископ, али због многих ратова, још пре него што су Босанци избили на море, морао се он повући у унутрашњост, у Петров манастир на Лиму, како је напред речено. Када су Дубровчани добили Стон, наредио је Стефан Душан (1334) изречно да онде има "да пр} бива попь срьбьски и да по~" у стонским црквама и на полуострву.¹⁰⁵ Био је поп Братослав, коме су Дубровчани дали два удела земље (soldi) код тврђаве Св. Михаила и један врт код цркве Св. Петра у малој стонској равници. Синови, унуци и прауници

Братослављеви нису више били свештеници, због чега им Дубровчани одузеше црквена имања приликом ревизије катастра 1433.¹⁰⁶

¹⁰³ Thomas Archidonus, cap. 15. Пов. 1192 (episcopatus Stagnensis под Сплитом), 1284 (под Дубровником), 1286 (такође): Smičiklas, Cod. dipl. II, 252 Thier, Mon. slav. I, 100, 103.

¹⁰⁴ Donatus episcopus Stagnensis у једној локрумској повељи од 15 септ. 1186 у Фрлатија VI, 327. Гундулићева хроника у рукоп. и Растиху изд. Нодила (Mon. slav. mer. 25), 66, 75.

¹⁰⁵ Mon. serb. 108.

¹⁰⁶ О овом питању упор. м о ј у расправу о стонском данку у Зборнику у почаст Јагићу (1908), стр. 530.

Мљетски бенедиктински манастир Sancta Maria с живописним положајем на кршевитом острву посред мирног лагуна, опкољеног јеловом шумом на западном крају дугог, шумовитог острва, имао је српске даровнице од Стефана Првовенчаног и Уроша II, које је потврдио папа Јован XII у Авињону 1324. Иако је цар Урош још 1362 желео да одржи своја права на Мљет, на тамошњи "доходькъ царьства ми" и на односе опата "по старомъ закону", острво је тада било и сувише удаљено од српске територије,¹⁰⁷

¹⁰⁷ Mon. serb. 8—10, 71, 170; Споменик XI, 25. "Privilegia regum Raxie, confirmata per privilegium papale" 1338: Ljubić II, 26-.

Око њега су се отимала два суседа, млетачки наследни грофови са Корчуле, од породице Giorgi, и Дубровчани који су имали духовну јурисдикцију над манастиром. Међутим, монаси су имали непрестаних задевица са сељацима на острву, који су дужни били радити у манастирским виноградима и давати петину земаљских произвола као "terraticum". Најзад, 1345, странке су се наравнале у присуству дубровачког архиепископа. Уз обавезу давања годишњег приноса од 300 перпера, ослобођена беше мљетска острвска општина (universitas) свих дужности према манастиру, те је тачно одређена граница између манастирског и сељачких имања.¹⁰⁸ Из те исте године потиче и мљетски статут, у коме се јавља, као највиша власт, збор острвљана с три судије на челу. Доцније, Мљет је долазио све више и више под власт Дубровчана који онде поставише поткнеза, и, најзад (1409), кнеза, те острво припојише потпуно својој области.

¹⁰⁸ Опширна повеља "Ragusii in archiepiscopali palacio" 24 септ 1345, сачувана у препису од 4 марта 1383 у дубровачком архиву.

Босански патарени, богомили¹⁰⁹ или бабуни како су их звали у Србији, непријатељски гоњени и од источне и од западне цркве, изгубише у српској држави све изгледе на успех, од како их је велики жупан Немања оданде истиснуо. По казивању монаха Теодосија који је, истина, за читав век познији, превео је њихове остатке у праву веру и крстио, особито властелу, први архиепископ Сава; они, који не хтедоше приступити цркви, морадше напустити земљу.¹¹⁰ Они се одржаше само у Захумљу, због засебног положаја ове земље, што је само ишло на руку сепаратизму ове покрајине. Изјаве старосрпских црквених текстова пуне су непријатељства и клетава против "бабунске вјере", против "босанских и захумских јеретика", непријатеља крста и светих слика, који места из Св. писма, наперена против поганичких идола, тумаче као да се тичу црквених икона. При том, читав низ личности пропраћа се клетвом, почев од босанскога бана Стефана (II) и богомилских духовника па до неколико женских имена.¹¹¹

¹⁰⁹ О имену богомила у Босни упор. Јагић, Arch. slav. Phil. 33 (1912), 586.

¹¹⁰ Теодосије, Живот Св. Саве, у Павловића, Домаћи извори за српску историју I (Београд 1877, Гласник друг. одељ. књ. 7), 113—114, О секти, њеном веровању и о том како ју је Немања

угушио у Србији, [као и о новијој литератури], види прву књигу овога дела стр. 128—129. [Види још књигу Д. О б о л е н с к о г "The Bogomils". Изд. Кембрицког Университета (Kambridge 1948)].

¹¹¹ Пљеваљски требник, издао га познији митроп. Сава К о с а н о в и ћ (у. 1903) у Гласнику 29 (1871), 173. Опширније у загребачком рукоп. XIV в., издао га епископ Н. Р у ж и ч и ћ у Споменику 31 (1898), стр. 5.

Законик цара Стефана грози "јеретицима" жигосањем и изгнанством, а прети истом казном и онима који их буду кришом примали к себи.¹¹² У Босни су тада банови издавали повеље у присуству врховног старешине (дједа) и поглавица секте, али, ипак за то гледали су да не прекину везе са правоверном црквом. Они су се женили католичким и православним кнегињицама из Пољске, Хрватске, Србије и Бугарске, а у уводној формули својих повеља помињу они, као земаљскога заштитника, Св. Гргура.¹¹³

¹¹² Законик изд. Новаковића (1898), чл. 10.

¹¹³ Повеље бана Стефана II око 1323 и д., издао L. v. T h a l l o s z y, Wiss. Mitt aus Bosnien II (1909), 239 и д.

Пошто су Босанци избили на Јадранско Море, почиње, од 1339 под баном Стефаном II, обнављање католичке цркве у Босни. Босански епископ који је, од прве половине XIII века, истиснут био из земље и нашао уточиште северно од Саве у Ђакову, где му беше столица, враћа се натраг у Босну,¹¹⁴ а исто тако у Приморју епископ макарски који се, раније, повукао био у Омиш испред јеретичких Босанаца. У Дљмну, старом Делминију, заснована беше нова католичка епископија. При томе су велики утицај стекли фрањевци, настањени у руднику Сребрници и у другим местима. За владе бана, а после првог босанског краља Стефана Твртка I, био је католички свештеник Ратко из Дубровника његов капелан, после 1378 његов протовестијар, док најзад није постао епископом требињским и мрканским са седиштем у Дубровнику (у. око 1393).

¹¹⁴ Знаменити сарадник при том послу био је фрањевац Peregrinus de Saxonia, од 1339 викар свога реда у Босни (упор. Chronicon provinciae Bosnae Argentinae ed. F e r m e n d z i n, Starine 22, 6 и д.), од 1349—1356 босански епископ.

Свештеник Михаило из Дубровника, изабрани католички епископ у Книну у Северној Далмацији, јавља се (1390) као канцелар истога краља. Па и према присталицама српске цркве били су Босанци, када су проширили своје границе, више предусретљиви, како у крајевима североисточне Босне, који су некада били под краљем Стефаном Драгутином, тако и у старом Захумљу и Травунији. Тако, на пр., уз српску цркву пристајала је породица жупана Милтена Драживојевића и његова сина Санка, који се често помиње (око 1335—1370) као сусед Дубровника. Санкова сестра Радача, жена жупана Ненца Чихорића, има на својој надгробној плочи у Величанима, у Попову Пољу, чисто источњачко манастирско име монахиња Полихронија.¹¹⁵

¹¹⁵ Гласн. Зем. Муз. 4 (1892), 279 и д. = Wiss. Mitt. 3 (1895), 475-476.

ПЕТА ГЛАВА

Градови и тргови

Романске, грчке, саске и српске општине. Приморски градови Скадар, Дривост, Улцињ, Бар, Будва итд., њихово устројство, варошка права, чиновници и канцеларије; њихово напредовање и опадање. Аристократско Велико Веће потискује полако народну скупштину. Привилегије и напредовање Котора. Византијске вароши, пре свију Скопље, и њихово уређење. Неутврђени тргови (*mercatum*) у северној Србији, у којима су седели поглавито страни рудари и трговци. Саси, позвани из Угарске (*Teotonicī, Tedeschi*); "*curia*" њихових грађана (пургара), њихове судије, нотари, урбурари и њихове повластице. Тржишта у рудницима: Брсково на Тари, Рудник, област Копаоника, Трпчача итд. Најчувеније рударско место у Србији Ново Брдо (*Novomonte*). Српски тргови у Приштини, Пећи а нарочито у Призрену; славно доба Призрена и његово нагло опадање после 1371.

Вароши у Србији биле су на југу старе општине туђега, романскога или грчкога порекла, на северу нови организми који су се, од XIII века, образовали на местима где се трговало и код рудника, али, оне нису доспеле до онога развоја као оне многе вароши у Угарској, засноване после провале Монгола.

Романски приморски градови имали су за време српске владавине, као и раније под Византинцима, широку аутономију. Они су имали тачно ограничене територије, своје сопствене законске зборнике, судије и чиновнике, које су бирали по својој вољи и сваке их године мењали. Општи народни скуп општине (*communitas, universitas*, срп. општина) замењен је био у XIV веку "Великим Већем" затвореним телом аристократског карактера. Овде је развој текао исто онако као и у Дубровнику, где је, до краја XIV века, народ (*populus*) на јавној скупштини (*publica curia*), својим пристанком (*laudatio*) примао законе. Столица епископа, без кога није смела бити ни мања општина, била је обележје за место да је оно варош. Владаоца, у свакој вароши, заступао је кнез (*comes*), постављен од владара; он је био понајвише странац, не из реда грађана, али је било и изузетака.¹ Кнез је могао бити и из иноземства. У дубровачким архивским књигама јавља се 1280 Млечић *Marcus Pollanus* као кнез Улциња.²

¹ Schagno de Zare, Баранин, био је "*capitaneus*" овога града 1347, *Thier, Mon. Hung. I, 734*. *Petrus Craumusi* (*sic*), *comes Scutarensis, ib.*, по свој прилици је Скадранин *Petrus Chranimiri*, који се помиње 1331 (*Not. Cat.*). Који пут називају Дубровчани 1252—1335 ове чиновнике српскога краља **baiuli** (*baylius, balius*), тако у Брскову и у пристаништу Св. Срђа.

² Сведочење некога дубровачкога поморца о разговорима "*in Vlcinio*", "*ante dominum Marcum Pollanum, comitem Vlcinij*" 23 авг. 1280. *Diversa 1278 f. 87*'.

Република Св. Марка допустила је изреком, 1357, млетачкој властели, да могу ићи у Валону као чиновници српски.³ Јаче општине развиле су се проширењем повластица у мање републике. Српски краљеви беху према овим приморским градовима широке руке и правични, исто онако као и угарски краљеви према варошима у северној Далмацији. Око 1250—1350 опажа се у градовима очигледан полет, али, после смрти Стефана Душана брзо је наступило опадање.

³ Закључци од 1357 о "*locus Avalone et alia loca despotatus*", с дозволом да може ићи деспоту Авлоне "*unus ex nobilibus nostris pro rectore locorum suorum*". *Ljubić III, 351-352*.

Засебну групу чиниле су вароши архиепископије барске, чије је грађанство, како се види из породичних имена, састављено било из романских, арбанаских, словенских, ређе грчких елемената. Кнежеви (*comites*) помињу се у Дривосту, Скадру, Улцињу и Бару. Обични претставници општине били су "*iudices et consiliarii*". Наводи се да је било статута у Дривосту, Улцињу к Бару, али до сада није нађен од њих ни један рукопис.⁴ Варошким канцеларијама руковали су и даље домаћи свештеници, којима су врло ретко помагали, чак и у Бару и Улцињу, правно школовани нотари из Италије. Због тога су Которани закључили, 1332, да, због недостатака и неисправности, не примају као доказно сретство исправе које су саставили "*notarii publici*" у градовима под влашћу српскога краља, почев од Бара па до Драча;

изузимају се само брачни уговори.⁵

⁴ У Дривосту "antiqua statuta" 1397, Lj u b i ć IV, 408. У Улцињу обвеза "renunciando... statutis .Dulciniu ac omnium aliarum civitatum et locorum", пов. од 1 септ. 1366 Арх. Дубр. "La execucion de le sentencie segundo i statuti de Dolcigno" 1440 Lj u b i ć IX, 126. Пуномоћ барског Великога Већа, "aliquo statuto seu capitulo statuti in contrarium non obstante", пов. од 10 јула 1369, унесена у дубровачка Diversa 1386. "Per vigor deli ordini e statuti vestri, fatti in 1427 a di XXV aprile": "Ordenemo de mo inanti, che nessuna moglier maridada e non rnaridada non abia podesta de alienar deli suo beni sc.", цитат, у једном писму Дубровчана барској општини од 4 авг. 1432. Дубр. Lett.

⁵ О овим нотарима упор. моју расправу о дубровачкој канцеларији, Arch slav. Phil. 25 (1903), 519 и д. и 26 (1904), 185, 213 и д., са списком њихових имена.

Скадар (рим. Scodra, сред. лат. Scutarum, арб. Шкодра, старосрп. а још и данас у Црној Гори Скџдр, новосрп. Скадар)⁶ са својим изолованим брежуљком на коме је град, положен посред плодне равнице на излазу Бојане из великога Скадарскога Језера, остао је од илирских и римских времена увек природно средиште тога краја. Имена грађана су претежно арбанаска. Једно подграђе звало се Sub-Scutari, с црквом Св. Влаха, (Blasius) дубровачког гратског заштитника (1433). Старије је било становништво тврдога **Дривоста**, 10 км. источно од Скадра у планини; саставни делови Дривоста беху варош на висини (civitas, сада село Дришти) са саборном црквом Св. Ђурђа и каптолском Богородичином црквом, и четвороугаони град (castrum) на још већој висини, са пространим видиком на Скадарско Језеро и арбанаске планине. Не зна се каква је била варошка управа у малим епископским столицама Балецу, Сарди, Дању, Сапи и Свачу. Ретко се помиње прастари **Љеш** (сред. лат. Lessium, арб. и слов. Љеш) на Дриму, јер је већ у ово доба водом обилна Бојана, приступачна морским лађама, у трговини и саобраћају далеко надмашила плитко ушће Дрима.⁷

⁶ [C. J i r e ĉ e k, Skutari und sein Gebiet im Mittelalter, Illyr. — Albanische Forschungen I (München & Leipzig 1916) 94-124. Српски у Гласнику геогр. др. III (Београд 1914), 149-171].

⁷ [M V. S u f f l a y, Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters Denkschriften der K. Akad. d. Wissensch. in Wien Bd. 63 (Wien 1924)].

Улцињ (Ulcinium, Olcinium, Dulcinium, роман. Dolchin, старосрп. Љцин, Уљцин), на врло згодном положају, испружио се био као трокут у море, од кога се, по мишљењу Млечића, лако могло начинити острво. Варошка територија богата је била житом, уљем и вином. Улцињани су се бавили грађењем лађа и морепловством, ну катшто су се чуле против њих тужбе да плачкају по мору. Међу варошким породицама налазимо, поред романских имена, као: Calanço, Campanario, Cappa, Colane, Palladino, Rosa (у Скадру такође), Taliaferri, и словенских, као: Белић, Дабро (Дабретић), Мила, Проде; грчких, као Севасто, и арбанаских, као Тани.⁸ Неко време била је у овом градићу, у XIII веку, мала престоница најпре Ђурђа, једног од синова краља Вукана, а доцније столица Марије, "domine Ulcini", сестре краљице Јелене.

⁸ Породична имена у старим градовима од Бојане до Кварнера састављена су азбучним редом у м о ј и м Romanen in den Städten Dalmatiens III. (Denkschriften Wr. Akad., књ. 49).

Изнад свих ових градова истицао се значајем **Бар** (арб. Тивари), удаљен 5 км. од варошког пристаништа Воловице, а подигнут на једном брду испод високих гребена Сутормана и Румије, у малој равници, између маслинових шумарака и винограда. Уље је било главни производ великога и густо насељенога варошког подручја. Старешине и гратско становништво (seniores et populus) скупљали су се, на позив кнеза, у XIII веку у цркви Св. Петра.⁹ У XIV веку зове се ова скупштина "maius et generale consilium". Али, ово уређење постајало је све више и више аристократско. Главне породице, поред горе поменутих (стр. 75) Zare, беху Bazan, Boris,¹⁰ Goliebo, Mirossio, Nale (од Natale), Procle, Romano, Rugi, Samoili, Tichoie и Zentivaglia. Њихови грбови виде се још и данас у рушевинама старога града на зидовима и надгробном камењу.

⁹ S m i č i k l a s, Cod. dipl. IV. 317-318 (1247).

¹⁰ Једина је стара барска породица, која се одржала до наших дана, породица Conte Borisi de Pontana у Каподистрији [Копру].

Староилирска је тврђава **Будва**, Βουδοη старих Јелина, звана у средњем веку и Стариград или Civitas antiqua.¹¹ Она је и остала свагда више тврђава него варош, подигнута на истуреној стени, некадашњем острву у плитком мору, а опкопљена чврстим зидовима, са саборном црквом Св. Јована Крститеља и унутрашњим кастелом. У цркви су најпре превлађивали Латини, а у Будви је био неко време и католички епископ који је, првобитно, потчињен био архиепископу барском.¹²

¹¹ Упор. моје Handelsstrassen und Bergwerke 21, нап. 56. "Кнез староградски" у писму Скендербега Црнојевића 1523, у савременом немачком преводу "Graf zu Wudua" M i k l o s i c h, Die serbischen Dynastien Crnojević (S.-B. Wr. Akad., књ. 112, 1886), 7, 11, 31.

¹² Доцније спојена је ова епископија с которском (гл. више стр. 78). У дубровачким архивским књигама 1368—1370 frater Natalis de Ragusio, episcopus Buduanensis; нема га у А ј б л а (Eubel), Hierarchia catholica medii aevi 1, 154 до 155 (помиње као будванске епископе у ово доба Петра 1343, Хенрика 1344—1346, Јована Луцијанова 1360, Вилхелма 1379).

Становништво, у XVI веку, по млетачким извештајима 800 до 900 душа, имало је словенска и арбанаска имена, без романских остатака. Они су били производиоци вина и маслине, каменари или дрвари, али, за њима је ишао глас да, катшто, на својим оружаним баркама пљачкају по мору. О варошком устројству сазнајемо из будванског статута, од кога се сачувао италијански текст.¹³ Он потиче из времена Стефана Душана, "miser lo imperador", али је понова редигован у млетачком периоду. Његова је садржина само грађанскоправна; казнено сутско правосуђе владалац је задржао себи. Појединим Будванцима строго се забрањује да код "сињорије" добивају повластице на штету општине. Ако се деси да цар или један од његових великаша "пороби" некога Будванина због његова места рођења, дужна је општина да га брани и да му накнади штету. Заступник царев, кнез (conte) дужан је био, када прима кнежевску власт (contado), да се јавно, уз звоњење звона са саборне цркве, закуне на статут; ако хоће да живи у граду, добива кућу за становање, суди у извесним стварима и прима многе пијачне и пристанишне дажбине, као и половину прихода од новчаних казни. Домаћу врховну власт претстављали су заступници кнеза и казнаца, три судије које, по статуту, заједно са осам сталних саветника (consiglieri), два капетана и осталим мањим чиновницима, бира изнова сваке године Велико Веће (consiglio) варошке властеле (gentilhomeni). Епископ и нотар не смеју бити родом из Будве.

¹³ Издао га L j u b i ć, Mon. hist. jur. књ. 3 (1882—1883), 1—66 (295 чланака). О рукописима будванског статута гл. Dr. Ivan S t r o h a l, Statuti primorskih gradova i općina, Zagreb 1911, 36-37 (изд. Jugosl. Akad.).

Најважнији град био је **Котор**. За доба српске владавине (око 1185—1371), имао је он велике повластице, вршећи при том значајан утицај и на саму Србију. Которани су на српском двору имали висока звања, особито у финансијској комори; они су водили, као закупници царине, бригу о приходима Србије, путовали, у интересу краља, као посланици у далеке земље, а као трговци одомаћили су се по свима трговима у унутрашњости. Место је имало тврђаву на стени која високо стрчи у небо, и данас још удешену као утврђење, а сем тога, испод тврђаве, крај мора, варош, ограђену зидовима. Из овога времена има мало вести о тврђави (castrum). У тесним улицама вароши, која је имала од прилике 650 кућа, цветали су, у дрвеним и каменим кућама са балконима и лиснатим ходницима, разнолики занати, особито уметност кујунџија у злату и сребру, па кожара, оружничара, ципелара и терзија, воскара, рибара и лађара. Трговина у унутрашњости довела је до велике утакмице између Котора и Дубровника, али Дубровчани су

на мору далеко надмашивали све своје суседе. Крај свих противности, склапани су, ипак, многи бракови између становника оба града; сем тога, селили су се многи Которани у Дубровник, али Дубровчани никако у Котор. Од варошких породица најмоћнији беху, у XIV веку, Буђе, финансијери Стефана Душана и доцније босанскога краља Твртка. Никола Буђа, Душанов протовестијар или "comes camegarius", подигао је, у своме месту рођења, доминикански манастир.

Друге породице беху Bolizza (првобитно Buvaliça, срп. Биволичић, од bubalus, срп. бивол), Drago, Basilio, Bisanti, Bugon, Calixto, Catena, Dabro, Jacogna, Mecsa, Pasquali, Pima, Primuti, Vrachien итд., данас сви изумрли.

Заступник краљев, "dominus comes ex mandato domini nostri excellentissimi regis Rascie", полагао је, при ступању у звање, на варошком тргу, јавно пред народом, заклетву да ће градом управљати по његовим правинама, "ad honorem domini nostri regis". Он је уживао извесна регална права, имао је удела у приходу од глоба, али, он се није смео окумити ни с једним грађанином. Которанима, пак, забрањено беше, под казном од 500 перпера, да буду његови заменици као *viccomes*. У XIII веку помиње се *comes* редовно у гратским повељама. Ну кнез, у XIV веку, није више стално пребивао у граду; као врховна звања у актима јављају се само три судије, који се мењају сваке године.¹⁴ Скуп варошана сазивао се, још око 1330, звоном на народно збориште (*arengo*), на простору испред саборне цркве Св. Трифуна.¹⁵

¹⁴ Прво као заступник вел. жупана Немање 1186 "Jurha setnicus, directus in civitate Cataro a predicto magno iurano". Кнежеви Котора за владе краља Вукана 1197 Богдан, 1199—1200 Десимир, под краљем Урошем I, 1257 Десен, 1261 Будислав, 1270 Војислав. Упор. збирке повеља у Ф а р л а т и ј а, К у к у љ е в и ћ а, Љ у б и ћ а и С м и ч и к л а с а. У XIV в. само 1347, Michael comes Catharensis у Т h e i n e r -а, Mon. hung. I, 734. [И. С и н д и к, Комунално уређење Котора од 1186—1420 (Пос. изд. Ист. института САН. Види Гласник САН I (Београд 1949), 546. О. О. М а р к о в, Статут города Котора, Опыт изсл}дованія его исторіи и источников (Записки Русскаго научн. Института въ Белград} I (Београд 1930), 119-162)].

¹⁵ Закључци "communitas Catharensis": "Actum Cathari in pleno arengo in platea Sancti Tryphonis" или "in pleno arengo ad sonum campane more solito in pleno populo". Нотаријална књига 1326—1334 у которском сутском архиву. [А. М а у е р, Kotorski spomenici I (Izd. Jugosl. akad. 1951) br. 736].

Мало Веће (*consilium minus*) именовале су првобитно три судије, одабирајући 12 већника, већином између ранијих судија; исто Мало Веће бирало је, о Турђеву-дне, нове судије који су тек четврте године, након њихове године у звању, могли бити поново бирани. Била је то већа аутономија него у Дубровнику, где је тада (до 1358) тамошње судије и чланове Малога Већа (*consiliarii de parvo consilio*) именовано млетачки кнез. Поред народне скупштине постојало је у Котору Велико Веће (*maius et generale consilium*) које убрзо поста корпорацијом отмених (*nobiles viri civitatis*), чији су очеви, дедови и праоци били већ чланови овога Већа. Ово је Веће радило, ако је на окупу било најмање 40 чланова (1312 било их је 72), у великој дворници општинске палате (*in sala magna palatii communis*).

Год. 1361 устројство је преиначено у аристократском духу. Велико Веће потиснуло је народну скупштину. По узору на Млетке и Дубровник, заведен је био, као новина, Сенат, "consilium rogatorum", са 15 чланова; они су, потом, бирали три судије и Мало Веће које је спало сада само на шест чланова. Сем тога, у Котору било је, као и у другим далматинским комунама, много варошких чиновника који су се бирали сваке године: адвоката, царинских чиновника, управника солана, коморника, чиновника у ковници, надзорника варошких утврђења, јустицијара (*iusticiarii*), којима је поверен био надзор над мерама и теговима, над рибљим тргом, кланицом, дрварама итд. Три чиновника, названи "comites Sclavorum", управљали су варошком територијом, а, у исто време, беху судије за Словене, Влахе и Арбанасе (*Arbanenses*).

Пошто су се старограђани одвојили у засебну целину као наследно племство, нису "populares" имали више никаква учешћа у управи града, што је, исто онако као и у Бару, доводило до све веће противности између те две класе. Грађанство је организовано било у братовштине (*fraternitas, fratiglia*). Аристократска корпорација била је "fraternitas Sanctae Crucis";

остале су пак највише одговарале занатлијским еснафима (scholae). Још и данас постоји стара "fraternitas Sancti Nicolai marinariorum de Cataro", еснаф помораца, који се данас зове "Marinerezza".¹⁶

¹⁶ Проф. O. G e l c h, Storia documentata della marinerezza Vucchese. Дубровник 1889, 8°, 88 стр.

Ни једна од которских српских привилегија није сачувана у оригиналу; него само интерполирани и сумњиви комади.¹⁷ Которска територија обухватала је полуострво између другог и трећег залива од "sulphus Catari", а наине од затона Теодо и крајње унутрашњег залива. Био је то густо насељен и добро обрађен крај, пун вила, винограда и воћњака. Северно од града, спадали су овамо Доброта, која се помиње већ у XIII веку, и Пераст, у коме су тада становали лађари, бачвари, каменари, кречари и цигљари. Краљ Стефан Урош II и његова мати Јелена поклониле граду жупу Грбаљ, између Котора и Будве, плодан брежуљаст крај с њима, виноградима и маслиницима, који Которани поделише међу собом, и дадоше га словенским и арбанаским тежацима да га обрађују.¹⁸

¹⁷ Повеље дукљанскога краља Ђорђа 1115, три брата Радослава, Владислава и Уроша 1250 (ну Радослав је већ 1234 био свргнут с престола и прогнат), две привилегије од "imperator Stefano" из 1351 и једна од "imperator Stefano Urosio" 1355: италијански у F l a m i n i u s C o r n e l i u s, Catharus Dalmatiae civitas (Падова 1759) и у Р а ч к о г а, Rad. I 1867), 180 и д. једна од две повеље цара Стефана српски у Mon. serb. 149—152. У њима нема ништа о обвезама града према држави, ништа о трговачким правинама итд. него је ту говор само о пространом проширењу територије; нарочито је врло невероватна, а редовно помињана и понављана, даровница српског манастира Св. Михајла, горе поменутог седишта зетског епископа (стр. 68), Которанима, са анахронизмима и недоследностима према очуваним правим варошким повељама и нотаријалним књигама,

¹⁸ Coppa de Gerbili, Gerbli: Кот. Not. и Котор. Стат. Доцније управо само Жупа, као још и данас: Зоупа 1480, Acta graeca III, 303, 306 у уговору између Млетака и султана. Делила се на Горњи и Доњи Грбаљ. [Д. С о л о в ј е в, Грбаљска жупа и грбаљски статут (Годишњица Ник. Чупића XL. Београд 1931). I. S t j e p ĉ e v i ć, Kotor i Grbalj (Split 1941). Реф. И. Синдика, Ист. час. САН 1 307-310].

Из статута, чији датирани чланци почињу са 1301 г., јасно се види однос града према "dominatio", према "dominus rex".¹⁹ Котор је имао потпуно своје правосуђе, па и у казненом праву. Под претњом великих глоба од 500—1000 перпера или чак и прогонства, ни један Которанин није смео без парнице предати свога суграђанина краљу да га казни, нити је смео испословати код краља какву повељу, која би долазила у сукоб са законима, слободом и чашћу града, особито повластицу, којом би се ослобађао од давања пореза и дажбина граду. Строго је даље регулисана одговорност оних Которана, који су били краљеви закупници царина, или соли, или чиновници краљеве коморе, и то кад год би њиховом кривицом били поробљени или оштећени њихови суграђани.

¹⁹ Издање Маријана Буђе и Франћеска Болице: Statuta civitatis Cathari, Млеци 1616 (врло ретко). [Збирка места из которског статута и у најновијем делу Н о в а к о в и ћ а, Законски Споменици, стр. 1—21). О рукописима Dr. I v. S t r o h a l, Statuti primorskih gradova, Zagreb, Akademija 1911, 31—34. Један рукопис има и у библиотеци В. Богишића. До сада још нема новог критичног издања.

Друкчијег су типа били градови грчкога порекла. Варошке општине у византијским провинцијама имале су, додуше, велике територије и понеке локалне повластице, али ни близу онаку аутономију као општине у Далмацији. У привилегији цара Андроника II за Јањину (1319) помиње се, као варошки суд, намесник (κεφαλη) са судијама (κριται), који су бирани између најугледнијих варошана (αυθρωποι καλοι); они су судили у свима питањима, једино не у оним која су спадала под цркву.²⁰

²⁰ Acta graeca V, 77, 81.

Када су Срби освојили ове крајеве, оставили су и даље нетакнуте старе односе. Законик Стефана Душана помиње "хрисовуље и простагме" које је овај владалац даровао "грчким градовима", те спорове између сељака и варошана упућује пред гратско чиновништво и свештенство. У латинском преводу сачувала се само једна повеља Стефана Душана за Кроју у Арбанији (1343), упућена "episcopo Croensi", варошком свештенству и "nobilibus oppidi"; у њој се потврђује старо неплаћање пореза, као територија с виноградима и воћњацима и зимски пашњаци за стада.²¹ Међу градовима Македоније под српском влашћу највише се, из повеља, зна о Скопљу, који је имао кулу, градске зидове (зџь градскій), многе пиргове, као "Облу пиргу" и "Пиргу водену", па "Велика врата" и "Водена врата", с црквама, палатама и дворовима.²² Цар Урош зове **Скопље**, тада омиљену престоницу српских владалаца и важно трговачко место, "славни царски град".²³ Грађани беху, као што је већ поменуто (стр. 36 и д.), делом Грци; из бележака Кантакузенових знамо да је у Скопљу још 1350, 70 година након српског освојења, било много потајних присталица Византинаца.

²¹ Arch. slav. Phil. 21 (1899), 96-97, упор. ib. 84.

²² Споменик 44, 17 и д. Пирга (πυργος) једино овде жен. рода, иначе пирг мушк. рода.

²³ Mon. serb. 156 (1357).

Град **Штип** имао је подграђе које је било више село, а које се звало и **амборије** (εμποριον); у њему је манастир Хиландар имао 50 стасова парића с виноградима.²⁴—Велики и богати град **Бер** имао је акропољ и неколико капија, међу њима царска врата (Βασιλικη πυλη) и Опсикијанска врата (πυλη Οψικιανη), успомена на један стари византијски војни кор; Срби су 1350 утврдили његове зидове и подигли и други акропољ.²⁵ **Сер** је, такође, имао велики значај, а после смрти цара Стефана столовала је у њему његова удовица. Из **Охрида** имамо једино вести о црквеним грађевинама.

²⁴ Mon. serb. 62-63. Споменик III, 26. Š a f a ř i k, Památky² 102, p. 16 (Пов. 1348). [К. К о с т и ћ. Наши нови градови на југу (С. К. Задр. 1922)].

²⁵ K a n t a k u z e n o s IV, cap, 18. O Obsequium, Opsikion упор. G e l z e r, Die Genesis der byz. Themenverfassung, Abh. d. kgl. sächs. Gesellsch. d. Wiss., књ. 41 (1899), -10, 19, 22 и д.

Карактеристично је да се на северу, у првобитној старој Србији, изван појаса романских и грчких вароши, речју **град** означавала и тврђава и варош, што јасно сведочи да се онде појам варошке општине није потпуно развио. **Грађанин**, становник вароши или града, ставља се у споменицима као супротност **жупљанину**, сељаку или становнику жупе. Неутврђена насеља која су се развила преко мере једнога села, од прилике налик на византијски κομπολις (дословце селоварош"), звала су се српски **трг**, у Далматинаца **forum, mercatum, burgus**. У Босни су вароши биле само субурбија градова, **подграђа**, што се види по њиховим називима: Подвисоки или Sub-Visochi под градом Високим, Subtus-Boraz под Борчем, Поткучлат или Sub-Chučulath под Кучлатом, Sub-Svonich под Звоником (данас Зворник).²⁶ У XV веку јавља се у Босни за подграђе мађарски назив **варош**, који је још и данас добро познат у јужних Словена, Румуна (ораџ) и Турака.²⁷

²⁶ М о ј е дело Handelsstrassen und Bergwerke 80, 81, упор. 51.

²⁷ Упор. Н о в а к о в и ћ а, Град, трг, варош, Београд 1892 (сеп. отис. из педаг. часописа Наставника).

Насеља су обично била групе дрвених кућа, магазина и продавница, које није опасивао никакав варошки зид; у немирним временима позвано би било становништво да се склони у

оближње утврђење, те су, након тога, дашчане продавнице често пропадале у пламену и морале се поново подизати. Гијом Адам (1332) пише о Србији: "Ова држава има мало, или скоро никаквих тврђих или утврђених места, него су у њој сами салаши и села, без ровова и сасвим без зидова".²⁸

²⁸ "Regnum illud pauca et quasi nulla loca habet forcia vel munita, sed totum est ville et casalia, sine fossatis et penitus sine muris." G u i l l a u m e A d a m у Recueil des historiens des croisades, Doc. armen. II, p. 478.

Чак су и Призрен и Рудник важили, у XIV веку, код Дубровчана само као "mercado". Три главне личности на тргу били су ђефалија или заповедник утврђења, редовно Србин, па кнез или comes "conte del mercado", често Далматинац, и цариник или doanegius, обично Которанин или Дубровчанин, закупник царинског и доходаринског уреда. Становништво (borghesani) пружало је веома шарену етнографску карту. Беху ту: Саси (Немци), Которани, Барани, Дубровчани, Корчулани, Сплићани, Задрани, Млечићи, Флорентинци, Арбанаси, Срби, Власи, Грци и др. Свака група имала је своје сопствене правине, као и у варошима Угарске у старијем периоду, док се грађани (hospites) још не беху стопили у једну јединствену грађанску масу с једнаким правима. Основицу за образовање ових тргова нису дале толико насеобине страних трговаца, колико нагли процват рударства од краја XIII века.

Рудари беху Немци, досељени из Угарске. Њих су Срби звали, као и у Босни, Бугарској и Влашкој, **Сасима** (Сасињ, множ. Саси), а Дубровчани и **Theotonic** или **Tedeschi**.²⁹ Документарно помињу се они први пут у једној недатираној повељи краља Уроша I (1243—1276), по којој је граница имања захумске епископије, на брду Смречнику код Брскова, ишла "оуз' брџо надь Сасе".³⁰ Јасније су вести за владе краља Стефана Уроша II Милутина (1282—1321). Домовину ових немачких рудара пре ваља тражити у северној Угарској, код такозваних Саса у Ципсу, него код ердељских Саса.³¹

²⁹ О Сасима и о рударству упор. м о ј е Handelsstrassen 42 и д. и м о ј у студију Ragusa in der Handelsgesch. 27—29 с нап. 66 и д. (сеп. от. из Алманаха Бечке Царске Академије (1899), [В л. С к а р и ћ, Старо рударско право и техника у Србији и Босни (Пос. изд. САН СХХVII Београд 1939)].

³⁰ Споменик 44, 10. Овога места нема у иначе тачнијем опису ове границе у другој повељи истога краља у Споменику III, 9.

³¹ Упор. Н u n f a l v у, Ethnographie von Ungarn, deutsch von Schwicker (Budapest 1887), 278 и д.

Нису се сачувале привилегије с којима су они позивани у земљу, а исто тако ни поједине варошке правине. Саси су имали свој сопствени суд, **curia Teotonicorum**, који је био састављен од грађана (пургари), под претседништвом краљевскога судије (iudex); овај је имао палицу (baculus iudicis regis), сличну сребрној палици, на пр., братиславског судије и палици италијанскога претседника општине (bacchetta di podestà). Сем тога, имали су они још и свога нотара, **notarius Teutonicorum**,³² а за књижење рударскога десетка **урбураре**.³³ Свећеници њихових парохиских цркава, које су спадале под которску епископију, били су највише Которани или Арбанаси.³⁴

³² Доказна места у м о ј о ј студији Ragusa in der Handelsgesch. нап. 66. Неке појединости у "Liber de maleficiis 1312—1313" у Арх. Дубр. 31 дец. 1312 саслушање сведока о нападају неколико Дубровчана "in Rudinico" на Syme de Marcux de Schimosiça због једне "avarea", "cum cultellis tractis", "cum spatibus et clipeis" али је "notarius Teutonicorum abstulit eis ipsa arma" (f. 27'). 29 марта 1313 ib. f. 40' место о "baculus iudicis regis"; које сам штампао у Arch. slav. Phil. 22 (1900), 187—188. О "пургарима" ib. 22, 195.

³³ "Stoiach **vrborar**" међу "bony omeny de Rudnich" као сведок 1414, оригинално писмо приложено у Lam. de foris 1412-1414. Арх. Дубр., Ivan **urborar** у Трепчи 1138, Споменик III, 52.

³⁴ Папа Бенедикт IX архиеп. барском Марину 1303: "de Briscovia (штампано Bristonia), de Rudinico, de Rogosna et de Trepzo et de Grazaniza ecclesie parochiales in regno Servie", *Th e i n e r*, Mon. Hung.), 408, бр. 649. Папа Климентије VI Стефану regi Rassie из Авињона 1346 о которској дијецези, у којој су и цркве "S. Marie de Prisren, S. Petri supra Prisren, S. Triphonis de Bervenich, S. Triphonis de Gergoviste" (по свој прилици Terg-), *Th e i n e r*, Mon. slav. I, 215. И с т и 1346 истом о которским дијецезанским црквама у "Prisren, Novaberda, Trepte (читај—се), Janeva, Coporich, Plane, Ostacia, Berschova, Rudnich итд., *Th e i n e r*, Mon. Hung. I, 701.

Између повластица истиче се, пре свега, право слободнога крчења шуме и слобода подизања нових насеобина, док није законик Стефана Душана (1349) ограничио ова права и допустио да се шуме једино могу експлоатисати за потребе тргова, по свој прилици нарочито за топионице.³⁵ У Босни, где су Саси копали руде у Сребрници, Олову, Крешеву и Фојници, помињу се они први пут под баном Стефаном II (1339).³⁶ Уз руднике биле су и ковнице новца.

Праве рударе (*laborates fossarum*) звали су, у XV веку, **valturchi**, речју непознатог порекла. Изгледа да ове саске насеобине нису биле густо насељене. У повељама распознају се поједини Саси једва још по именима: Chanussius (Hans), Martinus итд., која нису била у обичају у Србији и Далмацији. Они су се женидбеним везама брзо стопили са осталим католицима у тржиштима. У бурним временима многи су испродавали своја имања, те су се иселили у далматинске градове, Италију, а можда и натраг у Угарску.³⁷

³⁵ "О сасехъ (новији наслов). О тръговехъ (старији наслов). Што соу коуд} росекли Саси гор} до сјега-зи събора; тоу-зи земљу да си имаю; ако соу комоу власт}лино у безъ правд} оузели земљу, да се соуд} съ нимъ власт}ле закономъ светаго крал"-(Уроша II); а отъ съда напр}да Сасинъ да не с}че; а што сече, онога-зиу да не тежи, ни людii да не саг"; тьк'мо да стои поуста да расте гора; никто да не забрани Сасиноу гор}, колико ~сть тр}бе тръгоу толико-зиу да с}че". Законик, чл. 123.

³⁶ [В л. С к а р и ћ, Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији (Споменик САН LXXIX (Београд 1936). И с т и, Старо рударско право у Србији и Босни (Пос. изд. САН CXXVII (Београд 1939)].

³⁷ Дубровачка породица Sasin, Sassi, Saxo, доцније Sassinovich води порекло од Chanussius Petri Saxinovich (у. 1393), Саса, који се доселио из босанске Фојнице. Из те је фамилије један од дубровачких словенских песника, Anton Sasin или Antonio Sassi око 1590, чије су песме штампане у "Starim piscima" Jugosl. Akademije, књ. 16. [Најновија расправа о њему П. П о п о в и ћ а, Антун Сасин, Гласн. 90 (1912).]

Последњи саски тргови, због пропасти рударства у Турској, опустели су у XVII веку. Још и данас опајају се трагови у именима села: села Сасе код Сребрнице, Вишеграда, Студенице, Кратова, Сасин-поље код Пљевље, потоци Шашка-река код Сребрнице и Мајданпека. У рудницима, око 1600, већ се више није чуо немачки језик. Данашњи Латини или католици у Јањеви, 400 кућа на броју, који говоре само српскохрватски и баве се ливењем меди (месинга; лију свећњаке, прстенове, крстове итд.), по подацима у Цвијића и Николића, они су само врло малим делом стари насељеници, већином нови досељеници, који су пре 200—300 година дошли из Босне и Херцеговине, па и говоре онамошњим дијалектом.³⁸ У сусетству има још и данас католичка парохија Летница с четири друга села, у изворишту источне Мораве, у крају званом Загорје испод Црне Горе.³⁹

³⁸ Т р о ј а н о в и ћ, Јањево у Срп. Књиж. Гласн. 17 (1906). Ц в и ј и ћ. Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. III (Београд 1911), стр. 1271 и Н и к о л и ћ у Српском етнографском зборнику 18 (1912), 172; из блискога Старога Јањева воде порекло породице Гласиновићи и Палићи (свега на 110 кућа); остали су дошли из Грачанице у Босни, из Широкога Бријега у Херцеговини, из арбанаскога племена Бероши, из Призрена, Пећи итд.

³⁹ (I p p e n) Novibasar und Kosovo 157. Ц в и ј и ћ на н. м. 1218.

Брсково, најстарији трг средњовековне Србије, лежао је најзападније, а помиње се у датираним повељама од 1254; латински се звао Brescoa, и био је средиште једне жупе.⁴⁰ Много похађан од которских и дубровачких трговаца, с рудницима, ковницом, као и с једном Богородичином црквом под управом доминиканаца из Дубровника, био је око 1280 у пуном цветању, али је од 1350 потпуно опао. Рушевине од Брскова, још и данас познате под старим именом, леже код Колашина на Тари, на потоку Рудници (од речи руда), до 1912 на турском земљишту, сасвим близу црногорске границе. — **Рудник** се надовезао на римске рушевине; помиње се много од 1295, насељен Сасима, Которанима, Дубровчанима и Србима, сада опустео, с рушевинама од купа, гробова и цркава.⁴² Рудничани су се у ратним временима, као после смрти Уроша II, или деспота Стефана Лазаревића, обично склањали у мали град или првобитно само кулу **Острвицу**, подигнуту на једном врло стрменитом кршевитом врху, који се види из далека.⁴³

⁴⁰ Mon. serb. 46. Повеље "Стефана краља" о трговини Дубровчана у Брскову иб 16-17 недатиране су, њихова хронологија непоуздана (в. горе, стр. 60, нап. 20).

⁴¹ Брсково на карти Ровинскога, Сборникъ русск. Акад. књ. 45 (1888). Расправа о месту од Љ у б. К о в а ч е в и ћ а у Гласу 36 (1891); Трг Брсково, стр. 1—16. Упор. М р к о њ и ћ а у Насељима I, 256 и д., 360. [В. Ћ о р о в и ћ, Брсково, Гласн. геогр. др. XX (Београд 1934), 40-49].

⁴² Описи од Дра Ј. Шафарика (1865), у Radu 41 (1877), 210, генерала М и ш к о в и ћ а у Гласнику 34 (1872), 218 и д., М. Р а к и ћ а у Насељима III, 787 и д.

⁴³ "Turris seu fortificia de Ostravicha" 1324, Mon. Rag. I, 105, castrum de Ostravitz ib. I, 109. По М и ш к о в и ћ у у Гласнику 34, 237 и д. (са сликом и планом), два врха с утврђењима 40x15 и 15 x 15 корака великим, звани Велики Град и Мали Град, с кулама код улаза. Данас се изговара Островица.

Даље на северу биле су столице српских епископа вароши **Београд**, такође с насеобином Латина, и, још увек насељено али опало, **Браничево** (Костолац код Пожаревца). — У околини рудом богате, огромне планине Копаоника мењао се значај места према томе како су где рудници били издашни. У XIV веку тамо се помињу: **Плана** на десној обали Ибра, према ушћу Студенице;⁴⁴ даље на југу **Остраћа** и **Копорићи**,⁴⁵ сви с католичким црквама (1346), данас бедна села између рушевина и шљаке. По Руварцу, јужно од Копаоника, у доњој долини Лаба на саставу Лаба с Брвеницом, а на путу од Приштине за Топлицу, лежао је трг **Брвеник** (Brevenico, Brevenich) с колонијом Которана који су, поред својих кућа, млинова и винограда, имали и цркву Св. Трифуна.⁴⁶

⁴⁴ О рушевинама Плана Радомир И л и ћ [у Насељима III, 545. Упор. м о ј е Handelsstrassen und Bergwerke 53 и д.

⁴⁵ О овим местима Аврам Н. П о п о в и ћ (родом из Копорића), Годишњица 25 (1905), 171 и д., 199, 202 и д. и 26 (1907), 143 и д.

⁴⁶ Положај Брвеника одредио је И л а р и о н Р у в а р а ц у Гласнику 47 (1879), 178—180; не треба га бркати с Брвеником на Ибру. Ну главно место, које је Руварац навео, тумачи друкчије Др. В л а д. Р. П е т к о в и ћ на основу новонађених фреско-слика у манастиру Павлици, у долини Ибра, Годишњак Срп. Краљ. Акад. 24 (1910), 287. Далматинске вести не дају никаквих топографских појединости. Упор. м о ј е Handelsstrassen 54, нап. 176. 24 дец. (1328?) забележена је у Notaria Catarī 1326—1334, р. 126 (Которски судски архив) деоба имања Томе и Петра de Bugon и Брате, ухог quondam Pasche de Bugon, с њеним сином Павлом: "Venit in parte Thome domus de Brouinich (sic), et Petrus habuit vineam eiusdem loci; item dicti Thoma et Petrus simul pro duabus partibus habuerunt domum de Vrana in Brescoua et ferritorium magnum de Rudinich"; Брате (sic) добила је са својим сином "molendinum de Brouinich et domum de Brescoua, quam habemus cum Petro de Gosti, ac territoria duo in Rudinich". [А. М а у е r, Koterski spomenici I (Изд. Jugosl.

Akad. Zagreb 1951 br. 496). Занимљиве податке о Трепчи, Новом Брду и Јањеви даје барски надбискуп Бианки 1641 и 1642 (Ј. Р а д о н и ћ, Римска Курија 195—197)].

Знаменито је место била — **Трепча**, источно од Митровице, која се први пут помиње 1303 године. Била је то насебина Саса, коју су много похађали страни трговци, и она се, у повељи бањској, изреком помиње; имала је католичку Богородичину цркву, а 1613 била је још доста знатно место. До недавно било је то пусто поље рушевина, звано Стари Трг, на потоку Трепчи, притоци Ситнице, у крају у коме су се налазили ретко насељени мухамедански Арбанаси.⁴⁷ — У крају између Раса и Бањске лежи **Рогозно** с католичком црквом, која се помиње 1303; доцније је Урош II читав крај Рогозно поклатио бањском светостефанском манастиру, којом приликом се помиње Саш'ка Р}ка.⁴⁸

⁴⁷ Управо Тр}бча од тр}бити крчити. "Планина над Сасы тр}бич'киими Пьстраа Боук'ва", светостефански хрисовуљ (око 13.15), изд. Ј а г и ћ а стр.21, изд. К о в а ч е в и ћ а, Споменик IV, стр. 5, доле. О Трепчи упор. путни извештај архиеп. барског Марина Бици (1610), Старине XX, 124. Нушић, Косово II, 114—116. П о п о в и ћ, Годишњица XXV, 216 и д. и XXVI, 147, 166. [Трепчу и њене католичке становнике спомиње на поч. XVII в. дубровачки доминиканац Нико Лонги који је дуже времена делао у Прокупљу. Ј о в. Р а д о н и ћ, Римска курија и јужнослов. земље од XVI—XIX в. Пос. изд. САН (Београд 1950), стр. 29].

⁴⁸ Саш'ка Р}ка, светостефански хрисовуљ изд. Ј а г и ћ а стр. 9, Споменик IV 3 ред 3.

Али, најзнатније рударско место у Србији било је **Ново Брдо** (Novaberda у латинским споменицима), лат. **Novus Mons**, итал. **Novomonte** или **Monte novo**, код Саса (по Бертрандону де ла Брокијеру) Nyeuberghе; помиње се од 1326, а убрзо се то место разгласило и у даљим земљама као средиште трговине у балканским земљама. Лежало је у изворишту источне Мораве, где се његове рушевине простиру у опустелом крају, до Балканског рата на турском земљишту, близу границе врањског округа. На врху високога брда (1104 м.) издижу се живописна рушевине града, кастела (castello или "rocca de Novomonte"). По Хофману, то је четворокут од масивних зидова, 224 м. дуг а 80 м. широк, са студенцем и рушевином једне цркве. То је "Саска црква" Св. Николе, која се помиње у српским летописима, некада седиште "plebani Novi Montis", који је, још 1390, потпадао под которску дијецезу. Око 300 м. ниже лежало је подграђе, у коме се живело "по закону града Новог Брда".⁴⁹ Куће су биле разбацане у читавој околини рудника, делом у долини Криве Реке, некадашњој Тополници, на северном подножју, делом на Приљепници, на јужној коси гратске планине, штићене мањим кастелима **Призренцем** и **Прилепцем**.⁵⁰

⁴⁹ Споменик III, 51: повеља 1434, којом монах Саватије усињује попа Богдана, те му предаје у наслеђе половину цркве баштине и половину куће баштине у подграђу Новог Брда с тим, да их Богдан, његов син и унуче и његов род имају за сва времена.

⁵⁰ Н о в а к о в и ћ, Ново Брдо и врањско поморавље у XIV—XV в., Годишњица III (1879), 263 и д., R a p h a e l H o f m a n n, Die Burgruine Novo Brdo und Umgebung im Vilajet Kossovo, у Mitt. der k. k. geogr. Gesellschaft 36 (1893), 589—600 с 2 карте (Ново Брдо и Јањево). [Ново Брдо спомиње и Кривовул, виз. историк XV в. ("εξ πολιν εχουραν Νοβοτροδον", где се копа силно сребро и злато. Јов. Р а д о н и ћ, Кривовул виз. историк XV в. Глас СXXXVIII САН (Београд 1930) стр. 74)].

Западно од Новог Брда била је, на источној ивици Косова Поља, недалеко од Липљана и од Грачанице, латинска колонија код рудника **Јањева**, која се помиње од 1303,

Приштина је била, 1341, по опису Кантакузенову, само "неутврђено село" (κωμη 'ατειχιστος), али је у њој био краљевски двор. — У **Пећи** се, пред манастиром, формирао трг под јурисдикцијом архиепископа, доцније патријарха, са сајмовима; ту је било седиште домаћих и страних трговаца, који су своје спорове износили пред тога духовнога старешину.⁵¹ **Призрен** је био, исто тако, отворен "mercato" с годишњим панађурима, насељен домаћим и

страним трговцима, под духовним.утицајем најпре епископа, а доцније арханђеловског манастира, који су, како смо видели (стр. 65), један за другим имали под својом заштитом град Призрен. Латини су имали овде две капеле: "Sancta Maria de Prisen", у којој су се обично окупљали Дубровчани, и "Sanctus Petrus supra Prizen".⁵²

⁵¹ "Playdum coram patriarcha" 137), "in Piecho" између Дубровчана и Которана, Arch. slav. Phil. 22 (1900), 186.

⁵² Th e i n e r, Mon. slav. I, 215 (1346); упор. повељу од 1370 у мојим Rom. Dalm. II, 16 (Denkschr. Wr. Akad. књ. 49). 16 и 27 јула 1375 помиње се, у дубровачким Diversa Cancellarie 1376, "frater Johannes episcopus Presen" или "Prisenensis" који је, у својој опоруци, завештао стонским фрањевцима четири књиге у дубровачкој цркви Св. Петра са "paramentum album". У E u b e l - a Hierarchia catholica medii aevi I (Münster 1898) 430 набрајају се под "Pristinen el. Prisdian. s Pizrien (sic) in Albania": Conradus 1310 suffraganus episcopi Pragensis, 1313—1820 episcopi Patavinensis; Benedictus Pristicen. (упор. ib. p. 483), 1335—1338 у Авињону, 1344 премештен у Сору у Сардинији; после смрти некога Јована било је упражњено све док папа Урбан V није именовао 1363 Роберта. Могао би то бити и episcopus Priscensis у архиепископији драчкој који је столовао у садашњој Прешци, између Ишима и Тиране; 1404 именован је Georgius Pandusius за епископа "Priscensis et Bendensis" (иначе "Stephanensis et Bendensis"). E u b e l I, 488, упор. G a m s, Series episcoporum p. 422.

У бурним временима трговци би се повлачили у град (castrum). Године 1332 изјавили су Дубровчани у Призрену жељу да Стефан Душан повери њима чување града због веће сигурности, како њих самих тако и њихове робе.⁵³ Када се, за време немира после нестанка немањићске династије, 1372 жупан Никола Алтомановић приближио био са својом војском, склонили су се Дубровчани из Призрена у блиски арханђеловски манастир (ecclesia Sancti Archangeli) и у тврђаву.⁵⁴ С овим борбама почиње потпуно опадање овога места, које је раније било тако напредно. — С оне стране Шарпланине има трагова саских насеобина и у руднику Кратову, у североисточној Македонији; свакако су они дошли у ову варош пошто су Срби заузели тај крај (1282). Кратово се додуше, помиње у дубровачким споменицима тек у XV веку, за турске владавине. [У XVI веку браћа Пепићи, особито кнез Димитрије, по казивању турског путописца Евлије Челебије, били су закупци бакарних и сребрних рудника у Кратову. Као угледни и богати људи, били су заштитници и ктитори манастира Слечче (Продрома) на Црној Реци, и Лесновског манастира].⁵⁵

⁵³ Mon. Rag. V, 332, 353.

⁵⁴ Судски претрес због неколико изгубљених врећа сребра у Дубровнику 14 јануара 1373: "Lamentationes de foris" 1370—1373. Арх. Дубр. Призрен је тада заузео Ђурађ Балшић.

⁵⁵ [Ј о в. Р а д о н и ћ, Епистолар манастира Продрома (Слечче) из XVI века (Споменик САН XLIX Београд 1910)].

ШЕСТА ГЛАВА

Пастири, сељаци и робови

Појам себара, неплемића. Катун и њихове поглавице с различитим називима : (судија, кнез, примићур, челник, катунар). Сеоска општина и њена управа. Врсте сељака: занатлије (мајстори, сокаљници) и насељеници (меропси, парокот). Разлике у приморској терминологији (посадник, влаштак итд.). Остаци слободних сељака. Тежак све више привезан за земљу; забране слободнога кретања. Робови и ослобођеници по которском и дубровачком праву.

Читаво земаљско становништво Србије, изузевши властелу и свештенство, звало се у XIV—XV века **себри**. Та реч не јавља се само у Србији. Она је позната и у средњовековној и садашњој Русији (сябрь); у Литавца (sebras) и у Новогрка, где се у Епиру, Тесалији, у Пелопонезу и на јонским острвима под $\sigma\epsilon\mu\pi\rho\varsigma$ (читај себрос) разуме сељак који привређује на удео, полузакупник, $\sigma\epsilon\mu\pi\rho\alpha$ (себра) сељаштво на удео, компанија, друштво. Словенски је основни облик с#брь, а, по свој прилици, његово је првобитно значење сељак на удео или сатрудник.¹

¹ У старосрпском преводу Властарева Синтагмата преводи се $\epsilon\upsilon\tau\epsilon\lambda\eta\varsigma$ (oppositium од $\epsilon\nu\tau\iota\mu\omicron\varsigma$) са **себр**; упор. Н о в а к о в и ћ а у Arch. slav. Phil. 9 (1886), 521—523. Одатле је даље изведено **себрьди** у истом значењу, Законик чл. 152. Новаковић убраја у себре и слободне и неслободне. За порекло речи упор. Arch. slav. Phil. 22 (1900), 211—212; прву књигу овога дела стр. 74. За Новогрке: G u s t a v M e y e r, Neugriech. Studien II, 56—57, S.-Ver. Wг. Akad. књ. 130 (1894).

Пошто су се прошириле границе српске државе, размакнули су се стари етнографски појмови и помешали с економским. Док, на пр. код Вилхелма Тирског, у XII веку, читамо да су Срби само планински и пастирски народ без земљорадње, преместило се доцније државно тежиште у богате, земљорадничке долине Дрима и Поморавља. Још 1200—1250 разумеју се у повељама под "Власима" делом далматински Романи у приморским градовима, а делом планински Румуни, док се, напротив, под Србима разумева словенско сеоско становништво. У жичкој повељи, око 1220, која се сачувала као натпис, зову се пастири **Власи**, а тежаци **земљски люди**, исто онако као и у законуку Стефана Душана **людје земл "не** (од земља; упор. новогрчки $\chi\omicron\rho\iota\tau\eta\varsigma$ сељак од $\chi\omicron\rho\alpha$).²

² Н о в а к о в и ћ, Село 34, 156 (Глас срп. акад. књ. 24, 1891).

Друкчије је у XIV веку. Тада су сви пастири (изу-зевши Арбанасе) важили као Власи, а напротив сви тежаци као Срби. Било је великих разлика у правима та два реда. Пастири су свагда више очували личну слободу и слободу кретања, док су тежаци увек били већма везани за земљу. Закон је, после 1300, забрањивао ступање тежака у пастире. У бањској и дечанској повељи каже се кратко и јасно: "Срџбинь да се не женин оу Влас} хь".³ Тада је то била новина; бањска повеља зна још за старе људе који су се били оженили међу Власима, па се нису могли више довести натраг. Ова друштвена разлика постојала је још око 1500, када Петанчић разликује у Србији дивље и ратоборне Расијане (Rasciani) у Подунављу и Посављу од Влаха (Valachi), "genus agreste hominum" у планини, који су богати само у стадима.⁴

³ Светостефански хрисовуљ изд. Ј а г и ћ а 25, изд. К о в а ч е в и ћ а, Споменик IV, 6; истим речима и дечанска повеља 62. Упор. Н о в а к о в и ћ а на н. м. 37.

⁴ P e t a n t i i dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam у S c h w a n d t n e r-a, Scriptores rer. hung. I, 868.

Сви су Власи, без изузетка, првобитно били, по свој прилици, непосредни поданици владара, великога жупана и доцније краља, па су тек поклоном владара постали својина манастира, а можда и властеле. Влашко насеље или **катун**, пастирско село, имало је друкчије уређење него ратарско село. Оно је имало главара који је вршио сутску власт, али његово се достојанство различите звало. Старији је назив судија; Немања је поклонио манастиру Хиландару два влашка "соудства" Рада и Ђурђа са 170 Влаха.⁵

⁵ В о г д а н, Über die rumänischen Knesen, у Arch. slav. Phil. 25 (1903), 522—543 и 26 (1904), 100—114; у румунским кнежевинама био је **knez** или **jude**, **judex** (iudex) првобитно поглавица слободне сеоске општине, доцније сеоски судија на владалачком имању, па, најпосле, слободан сељак. О "iudices" пастира у Србији гл. моју расправу тамо 22 (1900), 172.

Млађи назив кнез читамо у жичкој, дечанској и призренској повељи; Дубровчани су преводили ту реч са "comes" (comes satuni). У XIV веку, замењена је она на југоистоку с грчком речи **примикјоръ**, термином црквене јерархије (πριμικηριος); та је реч римскога порекла и она је, управо, означавала првога човека на личном списку који је био написан на воштаној табли (primus in sega). Законик Стефана Душана помиње и **челника** (од речи чело) међу старешинама тежака и пастира. Као старешина пастира он је познат не само у статутима Корчуле и Сплита, него и у Босни,⁶ а исто тако и код данашњих Аромуна, све до у северну Грчку.⁷ На западу био је најобичнији назив **катунар**, у Дубровнику често помињан од 1369 (catunarius, његова жена satunaga), а протумачен као "caput cathoni", "capogalis catoni", добро познат и у Хрватском Приморју.⁸ Катун се највише зову по именима главара, исто онако као што се у Румунији села често називају по кнезовима као заснивачима.⁹ Али, ови називи мењали су се. Код Дубровника, на пр., помиње се, од 1367, катун Моровлаха (Moroblachus) Жура Богуновића, касније као катун Журовићи (caton Zurgi, Sur, Xur, Xurovich); од 1437 зове се исто место Калађурђевићи, од некога "лепога (καλος) Ђурђа", па то село, у кршевитим брдима Херцеговине, више извора Ријеке (Омбле), зове се још и данас тако. Бањска хрисовуља разликује две групе Влаха, **војнике** и **ћелаторе** (κ~латоръ), чије је значење непознато.¹⁰

⁶ Један челник с пастирима и стоком краља босанскога, Cons. Rogatorum 6 фебр. 1420 Арх. Дубр.

⁷ Челник: Н о в а к о в и ћ, Село 50, 108, Tšelnik (одатле грчки Tselingas); W e i g a n d, Die Aromunen (1895), 186 и д.

⁸ Писмо бана Матка из Бихаћа 1436 "universis et singulis catonariis seu capitaneis Volacorum imperialium et regalium in dicto regno Croacie", Lj u b i ć IX, 89.

⁹ О таквим именима у Србији и у Молдавској B o g d a n, Arch. slav. Phil. 25, 524, 542.

¹⁰ Н о в а к о в и ћ на н. м. 54. За реч ћелатор упор. рум. călător путник, од căle -(лат. callis) пут. стаза, упор. Р у с а г и у, Etymolog. Wörterbuch der rumänischen Sprache I (Heidelberg 1905), стр. 22, бр. 262.

Сељаци беху делом тежаци, делом занатлије. Јединица којом су се одмеравала њихова права и дужности била је кућа са огњиштем. Сељака је теретио највећи део јавних терета за државу, владоаца и господаре земаља. У једном чланку Законика помињу се као старешине "кнезов } и пр } микјори, и владал'ци (чиновници уопште), и пр } дстаиници (старешине, (προεστωτες), и чел'ници, кои се обр } тају сели и катонуи обладајуште ~".¹¹ Али изгледа да су то били више заступници великих поседника и властеличићи него функционери у сеоским општинама; општинска су права била све више ограничавана под притиском сопственика имања. Тако је игуман дечанскога манастира именовао једнога од својих људи за "чел'ника надъ кон'ми".¹² На западу, у селу Ободу у Конавлима, помињу се, 1349, "capogales ville", исто онако како су се називале старешине у дубровачким селима,¹³ У источним крајевима земље мало има вести о сеоским скупштинама (збор) и то највише у питањима утврђивања сеоских међа и расподеле дужности.¹⁴ У законнику Стефана Душана забрањује се строго "себарски збор" (себровъ съборъ), где се, по свој прилици, мисли на сељачки скуп или заверу, скупљену на своју руку без допуштења власти, а уперену против госпoде; учеснику (саборникъ) секу се уши.¹⁵

¹¹ Законик чл. 146.

¹² "И к'то боуде ѿт нихъ прилич'нь да га ставии игоум'нь чел'ника надъ кон'ми". Дечанске хрисовуље 131.

¹³ Lam. Rag. 1348 Арх. Дубр.

¹⁴ Новаковић, Село 110. Само на западу, где је било више слободних сељака, помиње се чешће сеоски "сбор" (в. горе стр. 30).

¹⁵ Законик чл. 69.

Док су потчињени сељаци у византијској држави били једино насељеници (колони, παροικοί), којима се доцније придружише нови насељеници (προσκαθημενοί) и т. зв. 'ακτημονες без имања, дотле је у Србији било напоредо више наследних друштвених редова. Према сачуваним повељама, не може се утврдити да ли су соколари и псари (в. горе стр. 24), с дужностима на двору, били привилеговани сељаци на владалачким имањима или властеличићи; на имањима манастира Дечана јавља се, међу краљевим поклонима, и једна крчевина псара ¹⁶

¹⁶ Дечанске хрисовуље 66—67, 130; "зем'л~ п'сар'ска", "што соу растр}били псариО", првобитно на имању протопопа Прохора.

Особито беху на цени занатлије у селу који су се, у Србији, звали **маистори**~; (од лат. magister, стародалм. maistru), у Бугарској **технитаре** (τεχνιτης). Привилегована класа беху **сокаљници**, делом поповски и занатлијски синови. Према истраживањима Новаковића, неки зидари, на пр., у Бањској, дужни су били манастир после пожара поново подићи, а други, опет, били су пекари или кувари.¹⁷ По свој прилици су и т. зв. **магюпци** (μαυκίλοι) манастира Дечана били пекари. Који пут се, од Немањине повеље за Хиландар, тежаци зову грчком речју **парић** (παροικος). Од XIII века зове се насељеник (колона) у српским повељама и законима **м}ропъхъ**, у множ. **м}ропъси**, патронимик **м}ропъшикъ** а имање **м}ропъшина**. Име се јавља само на истоку земље; оно је познато на западу, у Зети или у Травунији и Захумљу, а исто тако у Дубровнику и у Котору. Његово је порекло тамно.¹⁸ Дечанске хрисовуље дају нам података о међусобном бројном односу ових редова: на 30 меропашких кућа долазила је једна сокалничка кућа.

¹⁷ Сокаљница старосрп. кухиња, пећ, ковачница. Н о в а к о в и ћ, Законик² 211, Arch. slav. Phil. 27 (1905), 175—181, Годишњица 26 (1907), 118—125. Д а н и ч и ћ и М и к л о ш и ћ доводили су ову реч у везу с земљарином (соће). [Б. Р а д о ј к о в и ћ, О сокалницима (Пос. изд. САН СХХ (Београд 1937). А. С о л о в ј е в, Сокалници и отроци у упоредно-историској светлости (Гласн. Сл. науч. др. XIX (1938), 103—132)].

¹⁸ Меропси и сокаљници први пут у повељи краља Владислава за манастир Бистрицу у Полимљу: Споменик III, 7. И сувише је далеко грч. περικ δεο, περικμοσ подела имања.

У Котору звали су тежаке на варошкој територији **посадницима** (лат. villani seu possanici) што је, дословце, превод грчкога παροικος (посадити, населити, παροικειν, παροικιζειν).¹⁹ У вези са закупничким уговорима термини у Котору **годишњик**, онај који је примљен на известан број година, и **половник**, полузакупник винограда у Котору и у Дубровнику.²⁰

¹⁹ Посадници на место меропаха у најмлађој редакцији законика из XVII в., упор. Arch. slav. Phil. 22 (1900), 205. У Новгороду је посадник био нешто друго: начелник града. У старослов. пак, значи посадница споредна жена, наложница (и у румунском).

²⁰ "Godisnici et polounici" Кот. Стат. "Villichus sive polounichus", "terrenum polouize" итд. у Дубровнику у XV веку.

Израз **влаштак**, лат. vlastacus, којим се у XIII-XV веку ретко означава потчињени сељак, ограничен је на Приморје од Бара до Дубровника; по Божидару Петрановићу, означавао је тај термин дословце "властит", првобитно, можда, аграрне робове.²¹

²¹ Влаштак од влашт, влаштит влаштънь, proprius. У Дубровнику 1285 до 1306 људи: Cranillus vlastagus mercator, Luboe vlastacus (имао је кућу у граду), Pobrat de Vlastaco. "Vlaštaci"

дубровачки тежаци, у писму једнога властелина из Требиња 1412. Споменик XI, 61. У которском статуту; "servus vel ancilla" бијена "de vlasticis vel similibus sui": "de vlasticis el linea servorum" као противност од властеле. Ваштаци (sic) 1351, Mon. Serb. 151, које је Даничић у Рјечнику тумачио сасвим неправилно као воћњаци. "Ville de vlastazi", "vlastači" као "villani de Gerbli": Not. Cat. у XV в. "Li vlastachi" У будванском статуту, чл. 164. У Бару потврдио је краљ Урош II "влаштате" Ловретићима в. горе стр. 96). Др. Б о ж и д а р П е т р а н о в и ћ, О робству, по srpskim spomenicima i statutima primorsko - dalmatinskih gradova, Rad. 16 (1871), 69, М а к у ш е в њ, О значеніи словъ казньць, властић и посадникъ въ старосербскомъ языкъ, Русскій филологическій вѣстникъ 9 (1882), 66—82.

У повељама из Србије, а исто тако и у законику цара Стефана, нема израза **кмет**, који је на западу имао најразноврсније значење. У Босни, испочетка, разумела се под том речи властела, у Дубровнику, напротив, баш неплемићки сељаци (кмети, кметићи), у Зети старешине сељака или судије, али, најпосле, у задужбинској повељи цетињскога манастира (1485) неслободни црквени сељаци (кметик црковњни) на сељачким добрима (кметштина).²²

²² Упор. Рјечник jugosl. akad. под кмет. Већ је охридски Св. Климентије добио од кнеза Бориса три куће у Деволу του γενοϋς των κομητωϋ οντας. Vita S. Clementis ed. M i k l o s i c h p. 24.

По свој прилици, остаци слободних сељака из ранијега Средњега века одржали су се међу многобројним нижим племством властеличића. Других је опет било у жупама западнога Приморја. Још се боље могу они посматрати ван српске границе у дубровачкој области, са правом слободне куповине и продаје комада земље: у долинама Брено (некадашње травунске жупе Жрновнице),²³ Шумету, Ријечи и Гружу, а исто тако на острвима Лопуду, Шипану, Мљету и Ластову. Потчињени сељаци беху оних 15 парића, које је цар Василије II (1020) потврдио епископу у Расу.²⁴

²³ Особито код Макоса, у "casale illorum de Macosevich" у Жупи, сада село Макоше. Mon. Rag. 3, 306, 823 и д., 337 (1363).

²⁴ Повеља Василија II, Вуз. 2. II (1893), 45.

Образовање једне зависне друштвене класе потпомогнуто беше увођењем војничких имања по византијском обрасцу и ширењем црквених имања. Већ је Немања, у сада изгубљеној задужбинској повељи за Студеницу, утврдио дужности тежака према манастиру као земљевласнику.²⁵

У Немањиној повељи за Хиландар каже се: "И ако кѣто ѿдъ манастирьскихъ лѣди бѣ} жи или влахъ подѣ велиега жипана или код инога кога, да се вракаю ѿпетъ; ако ли содѣ жипанихъ лѣди приходе и манастирьске лоуди, да се вракаю опетъ".²⁶ Према повељи краља Уроша II (1300), манастиру Св. Ђурђа у Серави код Скопља допуштено беше да може на своме земљишту "приселити" слободне и независне људе, Србе и Грке, зависне (господитъ) пак само онда, ако су били три године "без господара".²⁷

²⁵ Наводи одатле у повељи арханђеловског призренског манастира о радовима у винограду и о дужностима попова: Гласник 15, 305, 309.

²⁶ Mon. serb. 6. Карактеристично је да се помињу само људи жупанови, али људи властеле не помињу се изречно.

²⁷ Споменик 44, стр. 23.

Парнице о примању туђих људи јављају се као резерват личнога краљевога правосуђа. Под Стефаном Душаном пооштрене су одредбе, иако је, и у његову Законику, меропсима још увек очувано право да се могу парничити са својим господарима, па и са самим царем (стр. 58), исто онако као што је насељеник (колон), у позноримском времену, могао свога господара

тужити суду. Годину дана након уступања Стона, морали су Дубровчани обвезати се Стефану Душану (1334) да ће из Стона и Стонског Полуострва протерати све оне Србе који су се онде населили после дубровачке окупације. Краљев изасланик имао је са дубровачким заступником претражити читав крај, те натраг одвести новодосељене краљеве људе. Ако се такав бегунац не нађе, морају се четири или пет дубровачких племића заклету у гратској катедрали пред српским изаслаником, да, колико они знају, у области стонској нема ни једног човека краљева који би онде био насељен или сакривен. Обвеза протеривања свих српских становника из Стона понавља се 1349, а исто тако још и 1357 од цара Уроша.²⁸

²⁸ Mon. serb. 108, 147, 163.

И у самоме Законику опажа се поопштравање. Прва редакција (1349) допушта примање бегунаца са страног земљишта само у том случају, ако је царска повеља изреком то допустила; иначе, иматник земље дужан је издати човека ранијем господару. Ко помогне неком неслободном човеку да пребегне на туђе земљиште, дужан је дати седмоструку накнаду. У додацима законика (1354), пак, строго се наређује да нико, ни цар, ни царица, ни црква, ни властелин, ни варош, ни трг или ко му драго не сме примити туђега човека без цареве повеље; који би се огрешио, казни се истом казном као и код велеиздаје, а наиме одузимањем имања. Овај нови закон нема повратне силе; случајеви који су се догодили "пр}жде сіега събора", имају се расправити "како пише оу пръвѣмъ закон'нику". Меропси који побегну са земље свога господара, па их првобитни господар ухвати, казне се тако што им се коса опали а нос распори.²⁹ Овим одредбама испредњачили су Срби испред прилика у Угарској, где су сељаци тек након једног и по века били лишена слободе селења.

²⁹ Законик изд. Новаковића чл. 93, 115, 140—141, 164, 201.

Приморски градови под српским господством нису водили рачуна о овим законима. Град Будва примао је радо сваког новог досељеника, па чак и "homo dell' imperador o de alcun suo baçon", штитећи га као слободног човека против сваког Словенина или Арбанаса.³⁰ Которани су насељавали, у Грбальској жупи, Арбанасе или Словене из српске области, чим су ови били вољни да носе општинске терете као и остали "possanici" (насељеници). Исто тако могао је, према закону од 20 маја 1359, којим се хтело град боље населити, "possanicus" без запреке доселити се из варошке области у град да постане "civis".³¹

³⁰ Будвански статут чл. 2 и 195.

³¹ Которски статут чл. 229 у рукоп. библиотеке Св. Марка у Млечима f. 57.

Дубровчани који нису спадали у српску државу, него су били под млетачком влашћу, примали су, без обзира на протесте суседа, у своју област и у свој град свакога бегунца, владара или сељака, позивајући се при том на своје прастаре обичаје. Било је и таквих случајева да је властела у сусетству изреком допуштала појединим људима да се отселе у Дубровник.³² У Србији, у доба династије Немањића, поред слободних, било је и неслободних, и то било кућних било аграрних робова. Њих је у ово време било већ нестало у византијској држави. Према истраживању Т. Успенскога, њихови последњи остаци у XIV веку били су бедни и оскудни слободњаци (ελευθεροι) или боље рећи ослобођеници у селима јужне Македоније.³³

³² Прибац Градиславић, један од властеле босанскога великаша Санка, допушта своме човеку (homo) Велоју Братославићу да слободно може становати у Дубровнику, Стону или другде; уведено у Div. Rag. 9 дец. 1365. Исто тако Остоја Бегудовић из Врма (код Клобука) даје браћи Богавцу и Младену Гојславићу слободан пролаз, када буду долазили у његову "contrata", иако су они, пре него што су се отселили у Дубровник, били његови "homines"; тамо под 29 фебр. 1368.

³³ 9. У с п е н с к и й, Материалы для истории землевладения въ XIV в., Одесса 1883, стр. 27.

У Угарској помињу се често у повељама аграрни робови. У трговачким градовима Италије био је тада велики број увезених кућних робова обојега пола. По законнику Стефана Душана, роб (отрок) је са својом децом "баштина в}чна" властелина или иматника земље, али он се никада не сме дати у мираз. Често су у једном селу седели скупа робови и насељеници (меропси), подносећи заједнички дажбине и терете. Неслободни су своје међусобне спорове износили пред суд господара: само у случајевима у којима је владалац задржавао себи право суђења имали су они да изиђу пред царске судије. Свакоме је било слободно да учини призив на цара; то право једино нису имали робови (отроци) властеле. Роба је могао ослободити (простити) само господар, његова жена и његов син, иначе нико други.³⁴

³⁴ Законик чл. 44, 46, 67, 72, 103.

Као и другде, ослобођење била је побожна дужност моћних, и оно се понајвише вршило завештајем. Када је велики жупан Стефан Немања захвалио на престолу и полазио у манастир, дао је слободу свима својим робовима.³⁵ Которски статут забрањивао је грађанима да шаљу краљу (*ad dominationem*) робове и робиње (*servos et ancillas*), да би их искупио, јер је овај обичај изазвао многе штете и неприличности (*dampna et scandala*). Изузима се случај када би краљ силом, без приволе господаре, хтео искупити роба (*salvo si dominatio per vim voluerit eum rescoparare, sine voluntante patroni*).³⁶ У српским манастирским повељама наилазимо на робове који раде пољске послове, ору, жању, млате, послују у винограду, а сем њих и друге који имају коње, те управника црквенога имања (иконома) прате на путу краљу или куда било. Међу њима било је и занатлија, на пр., ковача. Чешће се помињу они код Липљана, Скопља и Штипа. По именима, међу њима било је и Арбанаса и Влаха, али највише Срба с чисто словенским именима, као Добромисль или Прибыхваль.³⁷ Законик не каже ништа о пореклу овога реда становништва. Робом би постао онај који би у рату био заробљен, или који би се задужио, осиромашео или, како се види из жичког натписа (око 1220), који би био осуђен: човек може неверну жену, ако не би имала имања да плати глобу, продати камо му је воља (да ю продасть, камо ~моу год~).³⁸ За владе Уроша II, један део турских најамника која се беху побунили против краља, продан беше као робље.³⁹

³⁵ Д о м е н т и ј а н 28 (работным).

³⁶ Которски стат. чл. 223, рукоп. библиотеке Св. Марка f. 56.

³⁷ Mon. serb. 63, 98, 123. Гласник 24 (1868), 245 (роб). Споменик III, 2, 12.

³⁸ Mon. serb. 14.

³⁹ Данило 144 (въ робъство сръбсц}и земли въдасть).

Боље су нам познати ови односи у Приморју из гратских правних одредаба у Дубровнику и Котору, које се понајвише подударују од речи до речи. Робови (*servus, ређе sclavus*), који су увожени као трговачка роба, имали су и покретна имања, радили су у кући господаревој, у његову винограду или као поморци на његовој лађи. Противно српском праву, робиња (*ancilla*) давана је у мираз свакој имућнијој женској у Дубровнику и Котору. Особито много ценила се дојкиња (*ancilla, babiца, baiula*), коју господарица није више смела продати. При склапању брака између слободнога и неслободнога, припадала су деца, ако није било никаква споразума, господару неслободнога као његови робови; у другом случају сматрали су се као заједничка својина господара и слободнога супружника.⁴⁰ У Котору слободан човек који би изродио децу с робињом (*ancilla*), могао је, у року од године дана, искупити од господара дете за 10 перпера.

⁴⁰ Тако и у Угарској. Деца некога манастирског роба са "libera mulier" била су пола матерна а пола манастирска: повеља од 1256, Cod. dipl. patr. VIII, 71.

Ако би се господар задужио, узимао би поверилац дужникове робове и робиње, као и друге ствари, да би подмирио своје потраживање. Ослобођеници (servi liberticij) дужни су свога ранијега господара извозити на барци у бербу, носити у рату његово оружје, довлачити господару дрва приликом свадбе у његовој кући, ловити рибу и вршити друге услуге. По дубровачком и которском праву, могли су ослобођеник или облобођеница, који су економски често горе стајали него робови, себе поново продати или заложити или својевољно вратити се у ропство ранијега господара, његове деце или унука. Али, из архивских књига јасно се види како се број робова у далматинским градовима током XIV века све више смањује и ишчезава према лично слободној послузи која се узима у службу на основу уговора.⁴¹

⁴¹ Мислим да у нарочитој расправи објавим читав низ нештампаних повеља о средњовековном ропству и о трговини с робовима у балканским земљама.

СЕДМА ГЛАВА

Ратни послови и војно уређење

Добре и рђаве стране војске, чији саставни делови беху властела, сељаци, пастири и најамници. Вођење војске: владалац, његове војводе и њихови стегови; степени достојанства на византијски начин по декадном систему. Ратна служба терети баштину. Контингенти градова (Будве) и планинских пастира. Оружје и опрема; стреле и отровне стреле. Начин ратовања; уговори између хришћанских народа на Полуострву. Најамници делом источњаци, као Кумани, Турци, Алани (Јаси), делом западњаци, особито Италијани, Шпанци и Немци. Немачки вођ најамника витез Палман (1333—1355). Сицилијанац Ulivo de Fontana као најамнички капетан "рашкога краља" (Re di Rascie) у једном италијанском витешком роману XIV века. Утврђена места; дрвене и камене тврђаве и куле у варошима. Дужност подизања тврђава и стражарења у градовима (градобљудени~ или цаконьство). Поморска сила; дубровачке лађе и четири галије која је Стефан Душан купио у Млечима.

Срби су у средњем веку, у очима свих суседа, важили као ратоборан и храбар народ.¹ Извештаји из доба Комнена показују да није било лако ратовати с њима. Цар Манојло Комнен, за време тих војних похода, продро је само један једини пут (1150) са истока до обале Таре. Када је цар Фридрих I Барбариса (1189), на трећем крсташком походу, од Немање свечано поздрављен био у Нишу и, ускоро за тим, дошао у сукоб с Византинцима због забране пролаза, преговарао је он о савезу с великим жупаном Немањом и с царевима Петром и Асеном, да би стекао потпору Срба и Бугара против Грка.² Краљ Урош II Милутин, под чијом је владом почела успешна офансива против ослабеле државе Палеолога, имао је војну моћ која је импоновала Грцима.³

¹ Више популаран приказ с многим наводима из народних песама: С т о ј а н а Н о в а к о в и ћ а, Стара српска војска, историјске црте, Београд 1893, 207 стр. (сеп. отисак из Ратника). Реферати на њ у Делу (Београд) 1894, мај од Ј о в. Н. Т о м и ћ а, стр. 379—393 и Ст. С т а н о ј е в и ћ а тамо 393—399.

² Види прву књигу овога дела стр. 137 и. д., 142, 156.

³ Δια το πολλήν κекτησθαι στρατιωτικην δυναμιν (Урош II), Nikephoros Gregoras VIII, cap. 1, § 5.

Јован Кантакузен описује у својим мемоарима потпун пораз и заробљење свога сина, цара Матије Кантакузена, приликом једне провале у српску област код Сера, у доба Душанова сина, цара Уроша (1357); Турци, у његовој војсци, застрашени беху множином и смелошћу Срба који им тада још не беху довољно познати.⁴ Бугарин Цамблук велича лепоту и величанственост српске земље, њене побожне и мудре владаре и особину, "великааго и славн}ишаго српьскаго езыка воинствными силами друугыхъ езыкь пр}всьходити".⁵

⁴ K a n t a k u z e n o s IV, cap. 45 (η κατά τας μάχας τολμα Срба).

⁵ Г р и г о р и ј е Ц а м б л а к, Живот Уроша III у Гласнику II (1859), 43.

Српске трупе извршне беху особито у својој земљи. Флорентинац Матија Вилани описује напорно шумско ратовање у Србији, приказујући војни поход угарскога краља Лудвига I против цара Уроша (1359): велике рашке планине (grandi montagne di Rascia) код Рудника, природна шумска утврђења (fortezze delle boscaglie), камо за Србима нико није могао ићи без великих губитака, и непрекидно узнемиривање угарске војске од стране наоружаних српских сељака (villani).⁶ У офансиви српска армија имала је слабе стране стога, што је војска нерадо гледала на дуготрајно ратовање у далеким земљама. Истина, под Урошем II његов војсковођа Новак Гребострек ишао је (1313) у Малу Азију да помогне онде војсци цара Андроника II против Турака, али су његови одреди, по свој прилици, састављени били од одабраних људи и страних најамника.⁷ Кантакузен се јада да му је Стефан Душан, када је у савезу с њим опседао Сер (1343), узео собом најбоље војне трупе да с њима поседне градове баш тада преминулога Хреље. По њему, остали српски ратници само су неупотребљива гомила (οχλος μονον ανωνητος); они су, после нешто више од два месеца ратовања, били већ изнурени те не хтедоше ићи далеко против Димотике, него послаше своје убојне коње и оружје кући.⁸

⁶ M a t t e o V i l l a n i IX, 32. Come il Re d'Ungheria passò nel Reame di Rascia (M u r a t o r i, Script. XIV, 562).

⁷ Гл. прву књигу овога дела стр. 198.

⁸ K a n t a k u z e n o s III, cap. 55.

Када су Стефан Душан и његов војсковођа Прељуб посели Епир и Тесалију (1348), било је у српској војсци највише Арбанаса који су од војнога похода Андроника III на Арбанију омрзнули Византинце, те су се радо придружили Србима.⁹ Услед српског освојења, Епир беше поново насељен арбанаском властелом и ратницима. Димитрије Кидон каже у једној од својих беседа (1366): Срби и Бугари блиски су Византинцима, слични су нам и исте су вере, али, Византија се не може надати помоћи од њих, јер су то сиромашни народи, који немају обичај да ратују у далеким земљама.¹⁰ Овај недостатак показао се код експедиција у Тракију. Када је Стефан Душан (1352) послао цару Јовану Палеологу помоћ под казнацем Бориловићем, потукоше код Димотике турске чете, присталице Кантакузена, изненадним нападом, до ноге српске коњанике којих је, по Кантакузену, било 7000, а по Грегори 4000, и који су имали слабе коње, а уз то беху и невични крају. Исто тако, офанзива краља Вукашина и његова брата Угљеше 1371, против Турака у једренском крају, довела је до страховита пораза на обалама Марице, у шумовитом пределу Черномена (сада Чирмен).¹¹

⁹ "Prealipo" и "Albanenses" код млетачкога града Птелеона, на заливу Воло 1350. Lj u b i ć III, 169.

¹⁰ Migne, Patr. graeca 154, col. 172: υπεροριους στρατειας τις εγνω τουτους εστρατευομενους.

¹¹ Види прву књигу овога дела стр. 232, 251.

Војска је била састављена из три елемента: властела с пратњом, особито коњица пронијара, даље оружани тежаци и пастири, већином лако наоружани и врло хитри пешадијски стрелци, и најзад страни најамници које је давао владалац и плаћао из своје благајнице. Врховни војсковођа био је краљ, доцније цар, а заступале су га његове војсковође, **војводе**, којима се, по законнику, имао свако покоравати као и владоцу.¹² У отсуству владареву вођење војске често није било добро због великог броја војсковођа; како Кантакузен прича, заповедало је, у јесен 1342, српском војском пред Сером двадесет племића, међу којима најстарији беху Вратко и Оливер.¹³ Краљ или цар био је врховни судија у војсци, па и ту су га заступале војводе. По будванском статуту, "imperator" имао је десетак од плена. У Византинаца примао је тада цар петину, а велики доместик такође петину.¹⁴

¹² Законик чл. 129.

¹³ K a n t a k u z e n o s III, cap. 45 (завршетак), 49.

¹⁴ Mon. hist. jur. књ. III, р. 4. K a n t a k u z e n o s II, cap. 32.

Није ближе позната деоба војске на пукове (старосрп. плѣкъ, по основи слична немачкој речи volk) који су, по свој прилици, фомирани били по жупама. Њихова видна обележја биле су заставе (стијег, хоругва, застава, лат. gonfalones), према којима су се војводе звале и "стегоноше" (vexillifer). Унутрашње гранање било је растеређено по византијском или, управо, римском узору према декадном систему. На српским државним саборима, када се Немања захвалио на престолу и Стефан се крунисао, окупљени беху војводе, тисућници, сатници, петидесетници и десетници.¹⁵ Последње степене имало је у рукама ниже племство; јер је свакако било пронијара који су полазили у рат с малом пратњом од 10 коњаника. Па и у средњовековној Русији било је тисућника (тысяцкій), сатника (сотникъ, соцкій) и десетника (десятскій), само је тисућа (тысяча) значила територијални срез.¹⁶ Ово гранање одговара византијским војним чиновима који, опет, полазе од староримских узора: στρατηγος, χιλιарχος (или δρουγγαριος), κενταρχος (centurio), πεντηκονταρχος, δεκαρχος (décanus).¹⁷

¹⁵ Д о м е н т и ј а н 28, 152, упор. 322. Т е о д о с и је 36, 141.

¹⁶ Б е с т у ж е в њ - Р ю м и н њ, Русск. Историја I (С Петербургъ 1872), 210. Нестор изд. Миклошића р. 77.

¹⁷ G e l z e r, Die Genesis der byz. Themenverfassung (Leipzig 1899), III и д.

По законнику цара Стефана, војна обавеза почивала је на баштини.¹⁸ Ту је дужност имао сваки иматник баштине, пре свију племић, па не само властела и властеличићи, који су се раније просто звали "војници", особито пронијари, него и сељаци и пастири, због чега се манастирски људи, у повељама, нарочито ослобађају те дужности. Нису познате појединости о том. Војници међу Власима изреком се помињу у хрисовуљи манастира Бањске. Из једне повеље од г. 1436 сазнајемо да су у Хрватском приморју Власи на Цетини дужни били војевати на коњу са штитом, мачем и стрелама.¹⁹ Од приморских градова Будва је давала 50 људи под једним "капетаном", који је добивао од општине двоструку плату и коња; али Будванци су само онда били дужни војевати, ако би "imperator" лично био у војсци, па и то само у оним војним походима, који би се кретали у области између Скадра, Котора и Зете.²⁰

¹⁸ Законик чл. 42.

¹⁹ Најбоље издање у Л о п а ш и ћ а, Mon. hist. jur. V, 8—11.

²⁰ "Ancora sia tenuta la terra nostra a far hoste de homeni 50 fin a Scutari, fin a Zenta et fin a Cattaro, quando misser lo imperador andasse personalmente; et se non andasse personalmente, che la nostra terra non sia tenuta mandar alcun hostador in niuna parte"... "et il capitano dell' hoste habbia il soldo per doi hostadori et il cavallo del comun", Будвански статут чл. I, Mon. hist. jur. III, p. 4.

Јаки су били контингенти планинског становништва; село Тузи (код Подгорице), на броју 150 кућа, дужно је било, још под Млечићима 1416, да опреми 500 људи, које коњаника које пешака.²¹ Манастирска села ослобођена беху ратне службе, али су морала чувати манастирске куле, па су, који пут, морала давати људе, на пр. за чување манастира у Светој Гори. Нема сумње да су ове повластице доводиле до смањивања локалних трупа. У то доба војске нису биле многобројне већ и због тога, што их је тешко било исхрањивати. Немања је обећао цару Фридриху I (1189) да ће му дати 20.000 војника у помоћ.²² По Кантакузену, српска и бугарска војска имале су, у битци код Велбужда (1330), свака по 15.000 људи. Из времена Стефана Душана нема поузданих података.

²¹ Скадарски земљишник 1416 Петра de S. Odorigo f. 42 по М а к у ш е в у, Историческія разысканія о Славянахъ въ Албаніи въ ср. вѣка (Варшава 1871), 127.

²² Види прву књигу овога дела стр. 156.

Није нам се сачувала старосрпска ратна застава; није подробније описан стег краља Владислава, од црвеног и плавог ткива, који се чува у Дубровнику.²³ Војска је полазила у борбу праћена звуцима труба; бубњеви се нигде изреком не помињу у време Немањића. Убојно оружје беху копље, мач, палица (мочуга топуз), лук и стрела. Кинам, за владе цара Манојла, каже да су Срби били наоружани копљима и дугим штитовима.²⁴

Мачеви су били разне величине, као она "magna spata" коју је дубровачки спатар Мартол примио, 1326, као залогу за 9 перпера од српскога властелина Браноја Бранивојевића. Био је то свакако дугачак мач, којим је човек морао руковати оберучке, познат из босанских налазишта. На скулптурама камених гробова у Босни, из последњих столећа средњега века, виде се такви облици мачева, какви беху у периоду крсташких ратова, а овде су се дуго употребљавали.²⁵

²³ У покладу наследника краља Владислава било је "vexillum unum de zendato rubeo et blavo", пов. 1281; Rad. 1 (1867). 137, S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. VI, 391. У Starinama jugosl. Akad. 12 (1880), 258—259 описао је В. К а ч а н о в с к и једну стару црквену заставу која се налази у селу Моровићу, у Срему; на једној страни насликан је арханђео Михаил, а на другој Христос, Св. Димитрије и сунце, са српским натписом, где се помињу задужбина "краља Уроша", црква Св. Тројице у Чрној Гори, и "град Призрен".

²⁴ К i n n a m o s c a p. VI, 7.

²⁵ Diversa Cancellarie 8 новембра 1326 (Арх. Дубр.). T r u h e l k a, Wiss. Mitt. III (1895), 415 са сликама.

Палицу (у Далмацији итал. macia, κορυνη, ропалов, ραβδον) носили су и цареви, као Манојло Комнен и Алексије и Мурцуфлос, и дубровачки сељаци или трговци у Србији. Она је била или сва дрвена или окована бронзом или железом (macia de ferro, macia ferrea, ferrata); у жестини борбе одлетела би с палице железна глава ако не би добро била причвршћена.

Лук је био рожан, коштан или дрвен. Још увек дуго беху у употреби отровне стреле које "Стратегика", из времена цара Маврићија, помињу у Словена на Дунаву.

Приликом сукоба са Србима на Морави, у пределу данашње Ћуприје, осетили су отровне стреле војници Хајнриха Лава, када је ишао на крсташку војну (1172);²⁶ исто тако крсташки трећега похода (1189), на маршу од Браничева ка Нишу, па и краљ Сигисмунд, када је ишао против Румуна у Влашкој (1395).²⁷ Византинци су употребљавали ово оружје у лову. Цар Јован Комнен умро је, додирнувши непажњом отровну стрелу у лову на дивље вепрове, у долинама Тауруса. Цар Кантакузен само је случајно избегао код Бера у Македонији отровној

стрели коју му је наменио ловац Алусијан.²⁸ По једном млетачком опису, Мркојевићи код Бара употребљавали су још око 1559 стреле премазане биљним отровом.²⁹ Док су, на пр., Арабљани у јужној Шпанији врхове од стрела натапали црним спрежем и чемериком (*Helleborus niger*, *Veratrum album*).³⁰ дотле су Словени употребљавали смртоносни отров који се добијао од лишћа и корења налепа (*Aconitum napellus*).³¹

²⁶ *Tela enim habent (Servi) toxieata, et quicquid vulneraverint, mortem evadere non potest*: Арнолд из Либека I, cap. 3.

²⁷ Н у б е г, Arch. f. österr. Gesch. 66 (1885), 545.

²⁸ К а н т а к у з е н о с III, cap. 61.

²⁹ "Marcovichi" наоружанн са "arco et saette, avellenate con una certa herba da loro conosciuta": млет. извештај у Starinama X, 251.

³⁰ Р е с ч е л, Zeitalter der Entdeckungen² 115, нап. 4.

³¹ Старочеш. nálep отров за стреле; *nalip otrovni* у дубровачким пословицама и песмама; *nalip nappello, erba velenosa* у речнику Дубровчанина Стулија (Joakima Stulli Dubrocsanina Rjecsosloхје, 2 књиге, Дубровник 1806); срп. хрв. налеп, *nalijer Aconitum napellus*; упор. М и к л о с и ч, Etym. Wort. под *lip*.

Слабо се употребљавао **самострел** (*balista*, итал. *balestra*).³² У кршевитим крајевима употребљавала се **праћка** (*funda*) коју је, 1301, морао имати сваки острвски становник у дубровачком подручју.³³ Није забележено када се у Србији први пут видело ватрено оружје; поуздано је да су Млечићи, 1351, послали у Задар оружје "за бацање стрела и кугала с помоћу ватре".³⁴ У Дубровнику помињу се, 1378, први пут топови (*bombarde*) и барут (*pulvis pro bombardis*).³⁵ У опсадном рату употребљавале су се још дуго времена балисте за бацање великих комада камења (старосрпски прашта).

³² Н о в а к о в и ћ, Примери књижевности и језика, 3 изд. (Београд 1904), 533. Бугар. хроника у издању Б о г д а н а, Arch. slav. Phil. XIII (1891), 533.

³³ Mon. Rag. V, 9.

³⁴ "Item sclopi VIII, cum quibus prolici possint sagitamenta et balote cum igne", Lj u b i ć, III. 205 (1351).

³⁵ [М и х . Ј. Д и н и ћ, Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама (Глас САН CLXI (Б. 1934)].

Оружје за одбрану био је штит, особито у Млечима добро познати „*clipei more Sclavorum*”,³⁶ па онда шлем и оклоп; цењена је била скупа железна опрема за коње. Најбоља ратна опрема довозила се из Италије. За Србију било је намењено, по свој прилици, 50 железних шлемова (*capelli de ferro cum venteris*), 10 верижних огрлица (*colari de malia*), 10 пари верижних рукавица (*guanti de malia*) и 25 пари оклопа за ноге које је 1329 Которанин Thomas filius Pauli de Thoma довезао из Млетака у Дубровник.³⁷ Дубровчани нудили су 1323 краљу Урошу III за мало корисно регулисање границе 200 оклопа у вредности од 2000 перпера.³⁸ Млечићи су, у неколико махова, допустили Стефану Душану да извезе до 500 комада шлемова (*barbuta*), оклопа, оклопа за ноге, верижних огрлица (*colaria*) штитова верижних рукавица (*paria manicharum de malia*).³⁹

³⁶ Lj u b i ć III, 134 (1349).

³⁷ Div. Sanc. 18 окт. 1329, Арх. Дубр.

³⁸ Mon. Rag. 1, 80.

³⁹ Ljubić II, 118, 144, 289, 453; III. 134.

У коњску опрему ишле су узде, железни стремени (итал. staffe), као и тешке чизме (stivali) са "острогама"; властелин Витомир, син Стана Прељубовића, заложил је у Дубровнику, 1318, пар сребрних "острога" (speroni de argento). Коњ војсковође морао је имати сјајан металан накит. Браноје Бранивојевић имао је (1326) за коња још и позлаћен сребрн накит.⁴⁰ Радич Санковић (1398; сребрн украс за седло, војвода Сандаљ тешку "направу коњску": узде, "прсине" (билав, rectorale), кожне "похве" (кускун), све украшено с позлаћеним сребром, железно "жвало", а за коњско чело свилену траку са ситним бисером, све скупа тешко 23 фунте и 9 унча.⁴¹

⁴⁰ "Duas petias exiles de argento inaurato, actas ad armandum equum" као залога Браноја Бранивојевића код Блажа Кабужића 21 фебр. 1326 у Div. Sanc., књ. 1325, Арх. Дубр.

⁴¹ Споменик XI, 58, 63. Пучић II, 49, 56.

Што се тиче начина ратовања, обичај је био да су се у ратовима између хришћана исте вере на Полуострву: Византинаца, Епираца, Бугара и Срба, задржавали у ропству само војсковође, и то обично у железним оковима на ногама; просте војнике брзо би разоружали и слали кући. Изван битке није био нико убијан, а и заробљеници нису се продавали у робље.⁴² Само се поганичким најамничким вођама отсецале главе и натицале на копље, као једном Татарину у византијској служби (1282), Черноглаву.⁴³ Катшто, за време ратовања, био је обичај да се уцене главе противника, као што су Дубровчани учинили 1361 у борби с моћним кнезом Војславом. Свирепства жупана Николе Алтомановића према заробљеним Дубровчанима, као мучење са узврелом машћу итд., да би од њих добио што већи откуп, потичу из праксе разбојничких дружина, па и она су из времена када се српска држава већ распадала у пуној мери (1371).⁴⁴

⁴² Већ после победе Бугара над Епирцима 1230, A k r o p o l i t e s, cap. 25, ed. Heisenberg 1,42. N i k e r p h o r o s r e g o r a s IV, cap. 9, § 7. K a n t a k u z e n o s II, cap. 21.

⁴³ Д а н и л о 112.

⁴⁴ Mon. Rag. IV, 117.

Ратовало се највише тако што се пустошила непријатељска земља, што су се уништавали вођњаци, виногради и засејана поља, и што су зграде спаљиване.⁴⁵ Испред војске ишле су извиднице (съходникъ). У подизању утврђења и опсађивању градова Срби се нису могли мерити са Византинцима, који су очували традиције јелинске и римске полиоркетике. Још и за владе Стефана Душана, византијски градови у Македонији приморани беху на предају више пустошењем околине и глађу него систематском опсадом.

⁴⁵ Упор. Д а н и л о 269 (Рат између Уроша III и Стефана Душана).

Језгро трупа, једина стална војска, сачињавали су страни најамници које је сам краљ издржавао, и који су делом били његова телесна стража. Под Стефаном Урошем II Милутином, помиње се, убрзо после 1282, долазак многих страних ратника из околних држава који су слушали о краљевој слави и храбрости, те му понудили своје услуге против Грка.⁴⁶ Ови најамници беху делом западњачки витезови, делом хришћански или нехришћански источњаци.

Источњаци беху за владе Уроша II Кумани, од којих је краљ 1321 скоро 2000 послао у помоћ своме тасту цару Андронику II,⁴⁷ па онда Туркопули или хришћански Турци, као најамнички вођ Мелек с 1000 коњаника и 500 пешака, па јужноруски Татари, па, најзад,

кавказски хришћани (Алани код Грка, или Јаси у староруским хроникама и у Србина Данила, преци данашњих Осета, којих је тада много било и у татарској, бугарској и византијској војсци).

⁴⁶ И с т и 114.

⁴⁷ K a n t a k u z e n o s 1, cap.77.

Рђаво се искуство стекло с Мелеком који је, по Нићифору Грегори, био Турчин хришћанске вере, првобитно у византијској служби па је онда пристао уз Каталонце. Најпоследња је примио српски краљ, који је разоружао његове људе, па их населио као војничке колонисте. Богатство Србије навело је, како Данило прича, ове Турке да склопе заверу против краља. Иако су они "његов хлеб јели", хтедоше ипак да га убију и његову државу опљачкају, али их Урош II предухитри, победивши их са својом, на брзу руку скупљеном властелом, сродницима и телесном стражом. Једни су посечени, други продани као робље, а остали протерани и прогнани. Мелек би ухваћен и смакнут.⁴⁸ По Орбинију, још и Стефан Душан имао је један одред Турака као најамнике, чије је седиште било близу Дања, у скадарском крају.⁴⁹

⁴⁸ N i k e r p h o r o s G r e g o r a s VII, cap. 7, § 6 и cap. 8, § 1 (Μεληρκ) Д а н и л о 143—144, 354 (зове га Мелекил). Ретор и магистер Т е о д у л у В о i s s o n a d e, Anecdota graeca 2 (Paris 1830), 201—202 описује једну битку виз. војсковође Хандрена против српског краља и његових Турака (Περσαι).

⁴⁹ "Teneva etiandio alquanti degl' istessi Turchi al soldo, i quali faceva habitare in Zenta appresso Dagno". M a u r o O r b i n i, Il Regno degli Slavi (Pesaro 1601), 261.

О Италијанима у српској служби говори један натпис у Тревизу из године 1304. Ту се каже како је Franciscus de Salomone, брат тамошњег епископа Каstellана de Salomone (1309—1322), произведен за витеза од стране краља Уроша II.⁵⁰ Нићифор Грегора помиње у српској војсци, на војном походу против Бугара 1330 г., 1000 коњаника "Келта", Кантакузен 300 оклопника "Аламана". Али, то не беху ни Француза ни Немци, него Шпанци. У дубровачким архивским књигама јављају се тада "Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie, constabilis regis Servie et Maritime regionis", Petrus Borgognonus constabilis, Petrus Seminus constabilis, Petrus Lopez и Lodricus (Родриго) de Spura de Aragonia.⁵¹ Телесна стража Стефана Душана састављена беше од 300 немачких најамника.

⁵⁰ N i e r o n y m u s Z a n e t t i, De nummis regum Mysiae seu Rasciae commentariolus код P h i l i p p u s A r g e l a t u s, De monetis Italiae variorum virorum dissertationes, pars III (Mediolani 1750), Appendix p. 20 из Тревизанске Историје од Б у р к е л а т а (Burchelatus): "MCCCIV die XXV martii. Franciscus de Salomone fuit per excelsum principem et D. U. Orosium Regem Rasiae militari cingulo donatits". Помиње се и у Е н г л а, Geschichte von Serwien (Halle 1801), 245 нап.

⁵¹ Белешке у књизи Diversa Cancellarie 1328—1330, Арх. Дубр.: 16 априла 1330 залога Петра Боргоњона, који је constabilis, код Мартола Соркочевећа, 17 априла Pobrat corerius (гласоноша) ступа у службу на годину дана код Petrus Seminus constabilis; Петар ће га одевати и држати "ad suam mensam", давати му 4 перпере и "equum pro sua equitacione". 20 априла Petrus Lopes и Lodricus de Spura de Aragonia залажу код Марина Градића минђуше (sercellos), сребрн пехар (soppam de argento) итд. 28 октобра поднео је Гаврило de Gleda једну исправу, коју је написао нотар Johannes de Finis у Дубровнику 8 августа 1330, по којој се "Johannes Martino de Ponte de partibus Yspanie, constabilis regis Servie et Maritime regionis, frater Odoratus Sançii de Verganes, ordinis hospitalis Sancti Johannis Jerosolimitani, cum quibusdam aliis eorum sociis" обвезују, да ће му исплатити 75 florenos de auro; повеља се регистрира за случај да се изгуби.

Знаменита личност на Душанову двору био је 1333—1355 немачки војсковођа, витез Палман. Његова отаџбина, по свој прилици, била је у источним Алпима. Он се први пут јавља као "stipendiarius domini regis Raxie" у дубровачким архивским књигама, у октобру 1333, када је

примио заложено оружје некога безименога краљевога најамника с тим, да га преда краљевом личном лекару магистру Антонију.⁵² У априлу 1336 пропутовало је кроз Дубровник српском краљу, изасланство аустријског херцега Отона које је пратио немачки витез Палман (*dominus Palmanus, miles Teutonicus*); био је тада по средини један женидбени пројект.⁵³ У српској служби били су и два рођака Палманова, његов брат Кијаране (*Chiarane*)(?)⁵⁴ и његов синовац Ђорђе.⁵⁵

⁵² 20 окт. 1333, прима "*dominus Palmanus Teutonicus, stipendiarius domini Regis Raxie*" од Paulluccio urothesario оружје заложено код Блажа Кабужића "*a quodam stipendiario*" краљева: два "*çuraças*", три "*barbutas cum malliis*", три "*elmos*" с грбовима (*cimeriis*), верижне огрлице, оклопе за ноге, железне рукавице, три седла итд. Дне 19 окт. 1335 изјављује "*nobilis vir dominus Palmannus Theotonicus, stipendiarius domini Regis Raxie*" да ће платити Симону Бенешићу 213 перпера (*urr. de cruce*), ако Никола . Бућа (протовестијар) не положи новац у року од два месеца, *Div. Rag.*

⁵³ *Mon. Rag.* II, 365; упор. прву књигу овога дела стр. 216.

⁵⁴ Исплата светодимитровског дохотка 26 окт. 1336 у Дубровнику Флорентинцу Лутију као посланику краља Стефана, пред сведоцима, "*presentibus Milos Verçevich de Raxia, Chiarane (sic) fratre Palmani Teutonici, stipendiario predicti domini Regis*" etc. *Div. Rag.*

⁵⁵ 30 дец. 1343 примио је "*Giorgius nepos domini Palmanni Teotonicus*" од Толе Делатофе (*Dellafota*) 5 дуката, а за то је заложено шлем с грбом (*unum elmuum cum cimeria*), мач, два ланена чаршава и једну хаљину. *Div. Rag.*

Посланство папе Инопентија VI, које је полазило цару Стефану, добило је, 1354, у Авињону многа писма с препоруком за достојанственике на српском двору, па једно писмо и за "капетана" Палмана.⁵⁶ Када је положај Душанове сестре, кнегиње Јелене, удовице хрватскога великаша Младена Шубића, постао критичан у тврђавама Далмације, посео је Палман с царевом војском (крајем 1355) Клис код Сплита али га је онде, одмах, сасвим затворио бан приморске Хрватске.⁵⁷ Убрзо за тим, већ после смрти цара Стефана, постао је град својиним угарскога краља. Не зна се шта је даље било с Палманом. Има неколико вести о немачкој трупи најамника. 1336 допустили су Млеци да 300 пешака (*pedites*), које је Душан врбовао као своју телесну стражу (*pro securitate sue persone*), прођу кроз млетачку област.⁵⁸

⁵⁶ Папино писмо на Палмана, "*capitaneus gentis armigere ad stipendia regis Rassie*" 1354, *Theiner, Mon. Hung.* II, 16.

⁵⁷ *Ljubić* III, 289, 292, 298. Упор. прву књигу овога дела стр. 236.

⁵⁸ *Ljubić* II, 11.

Папско изасланство затекло је, 1355, на двору цареви 300 Немаца (*Teutonici*), племића и најамника, под командом једнога капетана, чије се име не помиње, али који је био веран присталица римске цркве.⁵⁹ Сем ове телесне страже, било је и неколико одреда Немаца као гарнизона у важним местима. Цар Кантакузен посео је, као бегунац на српском двору, 1343, град Бер, праћен краљевим немачким најамницима (*Γερμανοί*). Када је, седам година доцније, 1350, освојио Бер за себе, затекао је онде још увек исти одред. Пошто се град предао, допустио је он Немцима да оду из града у пуној ратној опреми, обдаривши их уз то, док су Срби отпуштени били без оружја и коња.⁶⁰

⁵⁹ *Erant multilibi nobiles Teutonici et alii stipendiarii ipsius regis*"; "*trecenti Teutonici*"; "*Teutonicorum vero quidam miles devotus et strenuus, omnium aliorum capitaneus, cuius nomen oblivioni dedi*". Житије Петра Томе, *Acta Sanctorum* 29 јан. отштампано и у Гласнику 21 (1867), 284 и д. [Да је Палман био ванредно добар католик види се из недавно објављеног писма познатог кипарскога канцелара Филипа Мезијера синовцу Јовану, канонику ноајонском. У том писму пише Филип како му је цариградски латински патријарх, Петар Тома, причао да је један пут, као папски легат,

дошао у Србију, у намери да пропагира римокатолицизам. Стефан Душан, по казивању Петра Томе, необично висока раста (*rex statura magnus quasi ultra omnes homines mundi tyrannus utique*), показао се као веома велики непријатељ римокатолика, запретивши смртном казном сваком католику који буде присуствовао миси легатовој (*per totam civitatem tuba preconizari fecit, ut nullus catholicus cujuscumque status eminencie aut dignitatis missam legatii audire presumeret, et sub pena capitis*). У пркос забрани, легат је обавестио католике у граду, као и 300 немачких гардиста са њиховим капетаном на челу (*trecentos milites et scutiferos theotonicos ejusdem regis stipendiarios cum milite quodara honorabili et strenuo, eorum capitaneo*), да ће сутра дан служити свечану мису. После одржане мисе, на којој су учествовали и Палман са својих 300 витезова, Стефан Душан позва их себи, претећи им смртном казном. "Краљу, рећи ће капетан (Палман), теби војну службу дугујемо, али Богу веру католичку; наша је дужност била да се Богу више покоравамо него људима. За љубав Христа спремни смо смрт или затвор издржати. Чини с нама шта хоћеш". Краљ се на то насмеја, те им казну опрости (*Bulletin de l'Institut pour l'etude de l'Europe sud-orientale VIII, 3—4 (1921), p. 33—35. О Мезијеру, N. J o r g a, Philippe de Mezieres et la croisade au XIV-^e siecle, Paris 1896*].

⁶⁰ К а n t a k u z e n o s III, cap. 57 (завршетак); IV, cap. 18.

У белетристичкој књижевности овога времена сачувала се успомена на најамничку службу италијанских племића код краља Србије. То је италијански витешки роман у прози "Fortunatus Siculus ossia L'Avventuroso Csiciliano".⁶¹ Раније се мислило да је писац романа неки тобожњи пријатељ Дантеов, Бозоне из вароши Губијо у Умбрији, виђен присталица Гибелина, који се 1300—1349 помиње као *podestà, capitano del popolo* и сенатор у разним општинама средње Италије. Али Мацатинти јасно је доказао, да Бозоне де Губијо није могао написати ово дело.⁶² Сачувани текст има празнина, пун је понављања и недоследности, с уметцима комада који су, од речи до речи, исписани из познатих флорентинских списа из прве половине XIV века. По старости рукописа, свакако се мора узети да је књига написана пре 1400. Садржина надовезује на Сицилијанско Вечерњу (1282).

⁶¹ Н о т о в о издање (као дело Бузона да Губбио) у Флоренци 1832 и Милану 1833, М. Мацинија и Г. Гастона у Флоренци 1867. Преда мном је прво издање: *Fortunatus Siculus ossia L'Avventuroso Csiciliano di Busone da Gubbio. Romanzo storico, scritto nel MCCCXI ed ora per la prima volta pubblicato da G. F. Nott, socio dell' Acc. d'Antiq. di Londra. Firenze MDCCCXXXII, 8, XXXVI и 359 страна. До сада незапажено у литератури о Србији.*

⁶² О. М а z z а t i n t i, *Bosone da Gubbio e le sue opere: Studj di filologia romanza*, pubbl. da E. Monaco I (Roma 1885), 277—334.

Пет барона са острва, присталице Француза, незадовољни с превратом у отаџбини, крећу у далеки свет да онде траже пустиловине, пошто су, пред полазак, посетили једног славног пустињака из Грчке који живи у једно пећини на брду Монцибело (Етна). У очуваном тексту не говори се ништа о доживљајима два барона. *Messer Antonio Ammiraglio* одлази у Енглеску, *messer Gianni il Chiaro* у Тунис. *Messer Ulivo da Fontana* одлази лађом преко Анконе у "Schiavonia" да са десет пратилаца ступи у службу "рашкога краља" (*re di Rascia*), који је могао подићи војску од 20.000 коњаника. Убрзо је Уливо постао маршалом (*maliscalco*) и врховним заповедником војске (*generale capitano dell'oste*).

Фантастично је ратовање Срба с кнезом од Мореје (*prenza della Morea*) и четворомесечна опсада непокорнога и необично јако утврђенога града Патраса у Грчкој, с којим су Срби, тобоже, водили узалудну борбу већ 12 година, јер њихов краљ није био довољно снажан нити вичан ратовању (*Io Re non potente, ni molto dotto di guerra*). *Ser Giannolino de cà Dolfino*, један од најугледнијих грађана у граду, био је потомак Млечића. *Messer Ulivo* опседне патрас са 1200 коњаника, од којих је једна трећина била добро наоружана, а остатак с луком и самострелом (*archi e balestre*), и примора грађане на предају, пошто је задржао њихових 12 изасланика као таоце. После тога прича се о војном походу на исток, који је исто тако мало историски. Рашки краљ шаље Улива с 400 коњаника, већином Француза и Немаца, јерменском краљу (*Re d'Erminia*) у помоћ против вавилонскога султана. Њега на том походу прате "Antonino (или

Antonio) nipote del re di Rascia", име, које се у Србији даје само калуђерима, Aldiman Tedesco и његов синовац Regierotto, немачки витез Lodorigo, messer Dramonetto di Bella Ruga и др. Када су се вратили у Рашку, долази до рата између Срба и Мађара. Угарски краљ тражи за свога првенца најлепшу девојку, па када је чуо да српски краљ има лепу и паметну ћерку, шаље му два посланика. Али, он буде одбијен, јер су Мађари опустошили били стару прадедовску земљу Срба и поубијали многе људе.⁶³

⁶³ "Del nostro paese, lo quale pacificamente era posseduto per addietro da nostri anteciessori", ed. cit. 323. Лична имена су потпуно измишљена; рашки краљ зове се Аркај, угарски Анкорас.

На једном скупу свих "nobil", "duchi e baroni" рашких говори и Уливо за освету и рат против "Ungheri vostri principali nemici". Српска војска позива се преко гласника и писама у престоницу краљеву, "cittade ch' ha nome Cattedra" (Котор?). Одатле полази војска на границу, те налази угарску војску на великој равници (un piano larghissimo), кроз чију средину протиче једна мала река (un piccolo fiumicello). Између "Ungari" и "Schiavoni" долази до велике битке. Праћени звуцима инструмената (suono di molti stromenti), Рашани почињу напад, сударивши се жестоко копљима, штитовима и мачевима. Али су безуспешни сви нападаји краљева синовца Антонија с његовом четом (turma), кога потпомаже неки силни војвода (un potente duca) а исто тако и самога рашкога краља, јер је Мађара врло много. Тада се Уливо баца напред као ричући лав (a guisa di lione che ruggia), напада на самог угарскога краља и копљем га обара с коња. Мађари, који мисле да им је краљ мржав, односе га на штиту у оближњи град (una fortezza) где краљ дође к себи, остаје у животу. "Schiavi" извојују велику победу, те се враћају кући "con grande festa e allegrezza" с великим пленом. После неког времена моли Уливо да га реше службе; он неће да остане, крај свих великих обећања од стране рашкога краља. Он се са 80.000 "figni d'oro" враћа натраг у Месину, где се састају три барона, који су још у животу, Антоније Амираљо, Ђани ил Кијаро и Уливо да Фонтана. Међутим, је била умрла Уливова жена, али његов нејаки синчић постао је храбар витез сицилијанскога краља. Три пријатеља заснивају о свом трошку, за успомену на своје породице, бенедиктински манастир Св. Николе код Месине и женски манастир Св. Кларе код Палерма.

Историјска позадина, која је писца навела да ову епизоду стави у Рашку, јесу угарско-српски ратови 1316—1355. О односима Србије с Ахајом могло се маштати тек након што је Стефан Душан освојио Епир и Тесалију (1348). Пријатељство српскога краља са странком напуљских Анжуанаца упућује на старије успомене из година 1271—1316.

Од утврђених места у Србији најпростија беху палисаде од брвана и коља. Ана Комнена помиње, у време свога оца, цара Алексија Комнена (1081—1118), на српској граници, поред камених и цигљаних грађевина, још и дрвене куле и утврђења (ξύλινους πύργους).⁶⁴ Др } в } њ (дрвени) град помиње се у једној повељи краља Стефана Драгутина (1276—1282), у опису граница села Локвице код Призрена.⁶⁵

⁶⁴ А н а К о м н е н а IX, cap. I. [Ново издање, прве четири књиге у француском преводу С. L e i b, Anne Comnène, Alexiade I (Paris 1937)].

⁶⁵ Споменик III, 13 и XLIV, 12—13.

Нека камена утврђења у кршу потичу још из предримских, илирских времена, као Медун у Кучима на истоку Црне Горе, некада Метеон у области Лабеата, где је римски легат Перперна заробио жену илирскога краља Генција, заједно с њеним синовима; у време деспота Ђурђа, па још и у наше време, била је то важна тврђава с киклопским стенама и прастарим каменим степеницама.⁶⁶ Остале тврђаве беху грађевине Римљана или потичу из времена Јустинијанова. Овамо иду тврда стара или поправљена "castella" и "civitates" које помињу франачки летописи, око 820, у југословенским земљама: у области Борне, војводе Далмације и Либурије, исто тако Људевита, војводе Доње Паноније са седиштем у Сиску (особито "castellum, quod in arduo monte construxerat"), и, најзад, у Срба, где је један од војвода (unus ex ducibus eorum) примио у свој град (civitas) Људевита као бегунца.⁶⁷

⁶⁶ L i v i u s XLIV, cap. 23, 32. Упор. прву књигу овога дела стр. 16.

⁶⁷ Mon. Germ. hist., Scr. I, 205 ид.; и у Р а ч к о г а, Mon. Slav. mer. VII, 321 и д.

Остале грађевине биле су из познијега средњега века. Не зна се ништа подробније како су у време Немањића изгледали градови са својим стенама, ступовима (или грчки пирговима), вратима, јер су призренски, новобрдски, звечански и др. замци још неиспитани. У граду од највеће вредности био је извор или цистерна, особито ако је била на свод по грчком начину (cisterna gresca a volta). Дубровчани су за подизање оваких цистерна позајмљивали, на пр. још и краљу Твртку I и војводи Павлу Раденовићу своје мајсторе (magister a cisternis). Срби су, за ознаку високог утврђења, примили од Византинаца арапску реч **кула** која је још и данас позната у земљама где су били Турци.

Тако се на пр. "зову у повељама" утврђења у Призрену, Скопљу и Прилепу.⁶⁸

⁶⁸ "Горни градъ коула" у Призрену, пов. Уроша III у Гласнику 49 (1881), 363 Кула у Скопљу, пов. Уроша II у Споменику XLIV, 19. Кула у Прилепу, пов. Стефана Душана у Гласнику XIII (1861), 376, штампано... оулоу место [к]оулоу; упор. Н о в а к о в и ћ а у Гласу 80 (1909), 17. "Градъ или коула" у Законнику чл. 127; Д а н и ч и ћ Рјечник I, 505 мислио је да је овде кула доцнији додаток уз реч град. Κουλα акропољ или утврђење једне вароши у Кекавмена, то κουλα у Ане Комнене, ο κουλας у Панарета из Трапезунта. Арап. kal'ah град, утврђење, у множ. kulû'. Турски kulé, новосрп. кула.

Варошки или градски становници, а тако исто и читава жупа, дужни су били одржавати град у добром стаљу и подизати нове грађевине (срп. градозидани~, καστροκτισια). Цар Кантакузен прича, како је Стефан Душан с великим трошком поново дао утврдити (1350) Бер, у јужној Македонији. Поред старог акропоља, подигнуто беше још једно утврђење на тај начин што је један део вароши опшанчен, те су саграђене две велике и три мале куле с двоструким бедемским зупцима. Ван града је логоровало 10.000 радника који су се тим послом бавили. И у миру, становништво је свакога града и околне жупе дужно било чувати град и дању и ноћу. То је обвеза чувања града, градобљудени~; у повељама се често све обвезе за чување и зидање тврђава кратко зову **град**. Стража се, катшто, зове грчки **цаконство** (φυλαξις τζακονικη) или **парамун** (παραμουνη стража).⁶⁹ Становници жупе били су дужни да по друмовима, на одређеним местима (стражиште, вардиште), чувају стражу, особито у пустим планинама, а, поврх тога, давали су, у пограничним жупама, и пограничну стражу.⁷⁰

⁶⁹ Цаконство, повеља цара Стефана Душана 1348, Š a f a ř i k, Pam.² 100. У Солуну о καστροφυλαξ μετα των του καστελλιου τζακωνων око 1232 као судски извршник, у писмима Димитрија Хоматијана ed. P i t r a, col. 452. Цаконска стража или гратска стража, φυλαξις τζακονικη у граду Фанаријону у Тесалији 1295. Acta, graeca V, 260. Године 1346—1347 био је један човек из Стага εν των λεγομενων τζακωνων ειτη φυλακων, по имену Пасхалис, заснивач Метеорског манастира Хипселотере; упор Н. В е ј и с, Βυζαντις I (1909), 274. Τζακονες као дворска и градска стража у К о д н а, De officiis cap. 5. Данашњи Цакони на истоку Пелопонеза зову се по овом византијском војничком термину.

⁷⁰ По једној повељи краља Стефана Драгутина (1276—1282), дужна су била тада села код Призрена да дају пограничну стражу против Грка (стр}глы стражоу ѿдь Грькъ), Споменик III, 11.

Поморску силу претстављале су наоружане лађе и чамци градова Котора, Улциња и Будве. У извесним случајевима умели су Срби осигурати себи потпору Дубровчана. За ону годину у којој би Дубровчани дали Србима помоћ на мору (per mare adiutorium), они су се ослобађали од плаћања данка за винограде и царине за робу. Овај споразум постојао је за владе Немање и Стефана Првовенчаног, а потврдио га је негде око 1235, унук Немањин, краљ Стефан Владислав, повељом којом се обнављају стари уговори.⁷¹

⁷¹ Уговор између краља Владислава и Дубровника, склопљен између септ. 1234 и априла 1235; "и кгда одъ насъ истръбиешѣ помоки по мори, и поидемо ти на помокъ, да ны простишь тога лъта все, что имамо законъ давати, и кипщъ~мъ нашимъ, кои въсходе по твои земли, царину, "ако и господињъ свето почивъши дъдъ ти и господињъ свето почивши втъць ти, кгда има смо помагали, пращала ны ста". Mon. serb. 23, S m i ĉ i k l a s, Codex dip). III, 428. Савремени латински превод: "Et quando vos per mare adiutorium a nobis quesieritis et ierimus tibi in adiutorium, in illo anno dimittas nobis totum illud, quod habemus in usum dandi, et nostris mercatoribus, qui ambulant per terram, dimittas datum, sicut scilicet avus vester et pater vester, quando adiuvabamus illos, dimiserunt nobis". Lj u b i ĉ I, 58. S m i ĉ i k l a s III, 430.3

Али, од времена Краља Стефана Уроша I нема више о томе помена у уговорима. Млечићи су, као знак особитог пријатељства (*pro speciali amore, quem ad suam maiestatem gerimus*), за готов новац продали цару Стефану 1348 четири нове, потпуно наоружане галије које су доготовљене у лето 1349.⁷² Не зна се где је била матична лука тих галија: да ли у Зети, у Арбанији, на тесалијској или македонској обали, нити се зна ко им је био заповедник. У мају 1350 биле су ове, "galee domini imperatoris" ó Дубровачком пристаништу.⁷³ Нема никаквих вести о томе шта је даље било с њима. Исто тако доцније, босански краљ Твртко I, који је имао морска пристаништа на ушћу Неретве и у заливу которском, засновао је; с помоћу Млечића и Дубровчана, малу флоту, али је њен адмирал био (од 1383) Млечић, Никола Базејо.⁷⁴

⁷² Дне 10 априла 1348 дозволили су Млечићи "imperatorii Rasiae et Graecorum", "tres galeas, omnibus armis necessariis munitas". Ј5 новембра 1348 одобрена је "una quarta galea seu lignum furnitum" с тим, да се галије не смеју "hic armare". Затим 20 јуна 1349 довршена су "corpora galearum cum furnimentis"; понуда залогe (*pignora*) беше одбијена и тражена "rescunia ipsarum galearum"; исто тако одбијена беше "petitio hominum" за галије, јер је и самим Млечићима требало новаца и љутства. Гласник XI, 428, 433, 441 и Lj u b i ĉ III, 75, 109, 133.

⁷³ Одломци од *Diversa Cancellarie* 1349, ушивени у књигу "Distributiones testamentorum 1349—1357" у дубровачком архиву: 30 маја 1350, обвезала су се три Млечића "de contrata castelli" Дубровчанину властелину Марину Гучетићу за 6 дуката "de serviendo de die et de nocte galeis domini imperatoris, qui sunt ad presens in portu Ragusii, usque ad unum mensem", али је уговор раскинут по споразуму обе странке (*cassa de voluntate partium*).

⁷⁴ Ljubić: IV, 194, 209, 215, 223.

ОСМА ГЛАВА

Право и суство

Карактер српскога права. Уређење судова XIII—XIV веку. Законик цара Стефана Душана (1349) и његова допуна (1353—1354). Утицај византијскога Црквенога права. Такозвани Јустинијанов Закон и српски превод Синтагмата Матије Властара (1335). Институција суротника (*Eideshelfer*) или поротника. Грађански судски поступак и кривични судски поступак. Систем казни. Јемчење куће или села. Крвна освета и формалности њене измире. Судски састанци на граници (станак). Спорови између Срба и странаца у унутрашњости.

Србија је, пред крај средњег века, у свом правном развоју била много ближе средњеевропским државама него Византинцима који су од Римљана примили правну науку, па је даље развили.¹ Старосрпско право потсећа често на уредбе Угарске, Чешке и Пољске, а, катшто, и на "leges barbarorum" из времена сеобе народа. Србија је у овом периоду била племићка држава с државним саборима, који су се састајали с времена на време, чега никако није било у византијском државном уређењу. У њој су, даље, различити били поступци и казне

према појединим сталежима, а и судије су се бирале из припадника истог сталежа, док су у грчком царству све личности пред законом у свако доба биле једнаке. Византијско право не зна за колегију суротника која беше уобичајена у Србији, нити за казне у новцу за злочине, нити за божји суд с усијаним гвозђем који је, додуше, у XIII веку, у доба Латинскога царства, био неко време уведен код Никејаца и Епираца, али су га грчки правници опет одбацили као установу "варварских народа".²

¹ Општа дела: F e o d o r S i g e l (руски Зигель, проф. на универзитету у Варшави), Lectures on Slavonic law, London 1902 (Ilchester lectures), 20 и д. [Ф. Т а р а н о в с к и, Увод у историју слов. права, Београд 1923. Друго допуњено изд. Београд 1933]. Издања и коментаре законика Стефана Душана гл. ниже. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици српских држава средњег века, Београд, изд. Академије 1912, XLII, 912 стр. (Ту је збир повеља за правну историју, с тачним индексима). [Ф. Т а р а н о в с к и "Историја српског права у Немањинској држави". (Ист. држ. права, ист. крив. и ист. грађ. права и сутског поступка (Београд 1931 и 1935)].

² Demetrios Chomatianos ер. бр. 87, 127 (επισημη περὶ πρακτωμενου σιδηρου). A k r o p o l i t e s, cap. 50 ed. Heisenberg p. 96 и д. (η δια μυδρου αποδειξις).

У Србији су као закон важиле, пре свега, установе старогa неписаногa обичајногa права, "antiqua consuetudo", како су их називали Далматинци. Њима се придружише нови закони, издани од српских владалаца, на форму "новела" (νεαροι) византијских царева, и наредба лангобардских краљева, формулисани у даровним повељама српским манастирима, у трговачким уговорима, саским повластицама и другим јавним актима. Да би стекли трајну важност, потребан је био пристанак државногa сабора. Све веће измене опажају се јасно у појединим случајевима, на пр., у поштравању одредаба против одбеглих сељака и против друмских разбојника.

Врховни судија, као и у свима средњеевропским државама, био је краљ. Из споменика, у времену 1276—1355, добро нам је познат обим правних случајева који спадају у подручје његова правосуђа. Краљ је себи задржавао право суђења (као резерват) у случају велеиздаје (нев } ра), помагања при бекству насељеника или робова (проводь, доцније пре~мь людьскыи), убиства или сакаћења (вражда, крвь), у питању својине над робом (чел "динь, члов } кь) и коњем; па у споровима око земље, у случају похаре и крађе, одвођења властелинке (разбои владичьскый), проневере плена и другим случајевима у војном логору.³

³ [Податке о томе прикупио сам у Arch. slav. Phil. 22 (1900), 176—178.]

Они потсећају на непосредно суђење угарскогa краља, за кога су, на пр., резервисана била сва питања о својини земље и великој издаји. Владалац је ретко лично изрицао пресуду, али, како изгледа, задржавао је за себе, у свако доба, право решавања у свима спорним питањима о имањима и њиховим међама. Има помена већ за владе Стефана Драгутина да владоца у суђењу заступа дворски достојанственик; Стефан Драгутин дао је Хиландарцима право да се у парничењу с другим људима суде "пр } дь кралемь или пр } дь ~дин } мь одь владальць двора кралева, ко~га испроси игоумнь и браты ".⁴ Још је цар Урош наредио (1362), да се у будуће Дубровчани не смеју кавжити са српском властелом, него да су обе стране дужне изићи пред цара (и ѿчи), који ће ствар решити "по правд } и по закону".⁵

У жупи су били судије жупани, доцније севасти и ђефалије.⁶

⁴ Споменик III, 11 = XLIV, 12—13; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 387, Исто тако 1252, Урош I, у једној повељи: "мои властелинь, кои хоке бити на судь", Mon. serb. 41.

⁵ Mon. serb. 170.

⁶ Примери 1278—1333 у м о ј о ј расправи у Arch. slav. Phil. XXII, 173 и д. У Херцеговини нађене су камене столице (стол) које су, по свој прилици, припадале жупским зборовима или

сутским састанцима, држаним под ведрим небом. Особито је знатна таква столица од камена на реци Буни код Благаја (сада у сарајевском музеју), наводно херцега Стјепана, са упитним натписом: "чији беше овај камен, чији је сада и чији ће бити?" Значајна је камена столица у Буковици на Неретвици, по натпису "сто" Ивана Павловића, са скулптурама: дрво с цветовима и плодом, човек с мачем и крунисана жена. На две столице, испред ошанићке цркве код Стоца, имају натписи војводе Стипана Милорадовића и његова сина, војводе Петра. Описи и слике од Р а д и м с к о г а, Х е р м а н а и Д р а Т р у х е л к е у Wiss. Mitt. II, 25, 42; IV, 343; упор. Dr. T r u h e l k a Das mittelalterliche Staats —und Gerichtswesen in Bosnien ib. 10 (1907), 112.

Само су автономни приморски градови имали своје сопствене судије које су бирали на годину дана. У жупама Србије не помињу се властеоске судске колегије, каквих беше у угарским и хрватским жупанијама. Сем тога, било је приватно-правног правосуђа које су вршили власници земље (господари), старешине пастирских села, властела, епископи и манастири над тежацима, пастирима и робовима на њиховој територији. Призиви су се редовно упућивали краљу. Међусобни спорови клирика, питања из брачнога права и друге духовне ствари спадали су у надлежност епископског суда, с правом призива на архиепископа, доцније патријарха.

Пристав је био извршни или надзорни чиновник власти кога је изашиљао краљ или његов намесник; за њ се зна и у Далмацији и Хрватској, а исто тако и у Угарској, где се "pristaldus" помиње код полагања заклетве, ордалија, утврђивања међа, деоба итд. као "assertor veritatis". На суд се позивало подношењем краљева печата (итал. bolla), као што је био обичај и у Угарској и у Чешкој. Законик Стефана Душана прописује као нарочиту повластицу за властелу да се на суд позивају писмом; већ је Урош II (1300) подарио ово право игуману манастира Св. Ђурђа код Скопља.⁷

⁷ Споменик XLIV, 24; Н о в а к о в и ћ, Зак. спом. 619, бр. LXI.

Многобројне бежу таксе и глобе које се помињу од времена жичке повеље: **вражда** (од речи враг, непријатељ), крвнина или новац за измиру, који се плаћао делом својти убијенога или рањенику, делом држави (у Бугарској **фун** од (φονος). **М}хоскоубина**, беше казна за чупање браде приликом сељачке туче,⁸ а **потька**, новчана глоба за тучу између сељака, Влаха или Арбанаса;⁹ **пр}стои** је казна за властелина ако се не би одазвао позиву;¹⁰ **печать**, исто тако казна за онога који не би дошао а био је позван печатом; **одбои**, казна за онога ко одбије судскога гласника; **послоухъ**, такса за сведоке; **роука**, такса за јемчење; **изьдава** или **изьдавьштина**, такса за предају неке ствари или земљишта итд.

⁸ Дословце "чупање маховине" (мъхъ), али та реч није значила само маховину него и прве маље па лицу или нежно перје у младих тица. Упор. Рјеџник jugosl. Akad. под **mah**, с ознаком места из старијих далматинских песника.

⁹ Па и за недопуштено одвођење воде с манастирског имања код Скопља плаћала се севасту потка од 12 перпера, Споменик XLIV, 19.

¹⁰ Законик чл. 56: ако се властелин не одазове позиву за пре подне, плаћа престој шест волова (и пр}стои властелиноу 'S' воловь). Према повељи Уроша II за манастир Св. Ђурђа код Скопља, манастирски људи плаћали су пр}стои 18 динара, Споменик XLIV, 24. Упор. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици, регистар под пр}стои.

Страни трговци протестовали су против **удаве**, обичаја по коме је тужилац могао дужника, још пре судске пресуде, лично или с помоћу суда ухватити па га држати у оковима све док свој дуг не плати.¹¹ Исто тако протестовали су, и у Србији и у Босни, против т. зв. вансудских репресалија, **изъмъ** или пр}узъмъ (pressalia), када је, наместо кривца, хватан и затваран између страних трговаца који му драго кривчев земљак. Већ је велики жупан Стефан, потоњи првовенчани краљ, ослободио Дубровчане од овога насиља.¹² Стефан Душан забранио је у свом Законику да суд узимље "удаву", али је тај стари обичај у време државнога опадања

опет оживео, те се тужбе против ових злоупотреба повлаче све до у XV век, када је деспот Ђурађ, привилегијом од 1445, поново узео у заштиту од тога дубровачке трговце.¹³

¹¹ С т о ј а н Н о в а к о в и ћ, Удава или самовласно апшење за дуг, часопис Правник, Београд 1892, сеп. от. 19 стр. 8°.

¹² Повеља великога жупана Стефана Дубровчанима у моме издању у Гласнику 47 (1879), 310: "и да не емле Србљинь Влаха безь суда" .. а да не изма"; у старом латинском преводу: "Et ut Sclavus non apprehendat Raguseum sine iudicio"... "et ut non faciant pressalia". Изъмь у повељи босанскога бана Нинослава, Мон. serb. 25, 29 (1240), 33 (1249). У Н о в а к о в и ћ а такође, Законски споменици 136 и д.

¹³ Законик чл. 84. Пов. 1445, Мон. serb. 436. У Н о в а к о в и ћ а на н.м. 235, бр. XX.

Владаоци су често поклањали цркви новчане казне, досуђене црквеним поданицима, па чак и глобе изречене од световних судова и у кривично-судским случајевима.

Новине су се почеле уводити после заузећа византијских провинција, у којима су Срби затекли много савршеније судско уређење, одомаћено онде већ од давних времена. У повељи краља Уроша II 1299—1300 манастиру Св. Ђурђа код Скопља помињу се, међу краљевим чиновницима (владаоцима), "соуди" вели или мали, "соуди" градоу и "соуди" жоупски.¹⁴ Исто тако, у повељи Уроша III за манастир Дечане (1330) помиње се утврђивање пољских међа под руководством судија Парапка и Богдана.¹⁵

¹⁴ Споменик XLIV, 22 ст. б == Н о в а к о в и ћ, Зак. спом. 616, бр. XXXIX.

¹⁵ Дечанске хрисовуље 26, 27, 95, 96. Исти судија Парапко јавља се, после 1346, у једној повељи цара Стефана; упор. Arch. slav. Phil. XXII (1900), 182. Н о в а к о в и ћ на н. м. 430. 646, 647.

Стефан Душан извео је потпуну реформу судског уређења. Суђење је поверено било нарочитим царским судијама (соуди " царства ми), колегију од најмање три чиновника, и то свакако из редова властеле, који су судили заједно са намесницима (Ѡефалијама), онако као и византијске судије по провинцијама (Ѡεματιοκι κριται или δικασται). Само духовна лица и дворани владаочеви нису потпадали под њихов суд. Странке су долазиле пред суд саме или са својим заступницима (пърѣц или и приставъ).¹⁶

¹⁶ Пристав као заступник странака Законик чл. 91, иначе као заступник суда. Упор. изд. Н о в а к о в и ћ а, стр. 180—181.

Ако тужилац не би дошао, туженик би се ослобађао. У сумњивим случајевима, или ако би наредбе царске долазиле у опреку са закоником, имао је судија са заступницима обе странке изићи пред цара, на кога су се упућивали и призови (апелације) и молбе (супликације). Судије су дужне биле путовати по своме подручју, да би до њих могли доћи бедни и сиромашни. Као и у византијској држави, све одлуке судске биле су записиване. Па и помоћници судски, пристави и глобари, редовно су морали износити писмени налог судије или, чак, и самог цара.

На двору био је судија дворски (iudex generalis) који је решавао све правне спорове између властеле на двору, а између других странака само онда ако су се њихови заступници случајно затекли на двору. Његов је делокруг, дакле, био много мањи од делокруга дворског судије (iudex curiae) у Угарској и Чешкој.

Све те судије беху световна лица. У Србији не опажа се утицај духовника на правосуђе у оноликој мери као у византијској држави за време Палеолога, где су епископи били чланови највишега суда и где су се, по Захарији од Лингентала, "границе између световног и духовног правосуђа све више и више брисале и губиле".¹⁷

¹⁷ Z a c h a r i a e, Gesch. des griech.-röm. Rechtes³, 388.

Најважнији споменик овога времена је **Законик Стефана Душана**, објављен на државном сабору у Скопљу 21 маја 1349, на Спасов-дан, у 135 чланова. На другом државном сабору, пет година доцније (између 1 септембра 1353 и 31 августа 1354), проширена је ова законска збирка са 66 чланова, у којима су се делимично још одржале почетне формуле царских наредба (повел} ва царство ми) и који садрже већином само ефемерне одредбе.¹⁸

¹⁸ Издања Законика од П. Ј. Ш а ф а р и к а: 1. у делу Andreas K u c h a r s k i, *Antiquissima monumenta juris slovenici* (Варшава 1838), текст стр. 92—162, немачки превод 171—211, напомене (немачки) 212—226; 2. *Pamatky drevniho pisemnictvi Jihoslovenuv*, 1 изд. Праг 1851, 2 изд. 1873. Љ. З и г е л ь, *Законикъ Стефана Душана*, Санктпетербургъ 1872, 220 стр. увод, 149 стр. текстови с руским преводом (*editio princeps* призренскога рукописа). Т. Ф л о р и н с к и й, *Памятники законодательной дѣятельности Душана*, Кіевъ 1888, стр. VIII, 492 (повеле и рукописи), 225 (текстови), XXXIII (регистар). Упор. реферат Зигелъ у *Записки русск. Акад. кн.* 63, бр. 3 (1890). С. Н о в а к о в и ћ, *Законик Стефана Душана*, 2 изд., Београд 1898, CLIII, и 312 стр. (стр. 1—146 текст с варијантима, 151—267 коментар, 271—309 индекси, српски). С. Ј и г е љ е к, *Das Gesetzbuch des serbischen Zaren Stephan Dušan*, Arch. slav. Phil. XXII (1900), 144—214. Од старијих радова поменућемо Дра Н и к о л е К р с т и ћ а. Разматрања о Душановом законуку, *Гласник VI* (1854), 88—149 и VII (1855), 22—85. [Душанов законик, превео, предговор и увод написао Н. Р а д о ј ч и ћ (Научна изд. Матице срп. III Нови Сад 1950. Оцена В. М о ш и н а, *Historiski zbornik* (Zagreb 1950) III, 349—364]. М и х. П о л и ћ е в и ћ, *Устројство правосуђа у старој Српској држави* (Архив за правне и друштв. науке. Београд 1923). Н. Р а д о ј ч и ћ, *Снага закона у Душанову законуку* (Глас САН. CX, Б. 1924). И с т и, *Die Gründe einer serbischen Entlehnung aus dem byzant. Rechte* (Acad. roumaine, Bulletin de la Sect. hist. XI, 1924). И с т и, *Судије и закон у средњовековној Србији и Угарској* (Летопис Матице срп. књ. 305, Нови Сад 1925). М е т о д Д о л е н с, *Dušanov zakonik* (Ljubljana 1925). Ј е в р е м Г е р а с и м о в и ћ, *Старо српско право*. Београд 1925. Ф. Т а р а н о в с к и, *Душанов законик и Душаново царство* (Изд. Матице срп. Нови Сад 1926). А. С о л о в ј е в, *Законодавство Стефана Душана* (Скопље 1928). И с т и, *Душанов законик г. 1349 и 1354*. Наново издао (Београд 1929). И с т и, *Судије и суд по градовима Душанове држ.* (Гласн. скоп. VII—VIII, 147—162). Ф. Т а р а н о в с к и, *Majestas Carolina и Душанов законик* (Глас САН CLVII. Београд 1933). А. Соловјев, *Књига привилегија Грбљаске жупе (1647—1767) са Душановим закономиком* (Споменик САН LXXXVII, Београд 1938). В. М о ш и н, *Студенички рукопис* (Поводом 600-годишњице Душанова законика. Изд. Југосл. Акад. Загреб 1949). А. Б е л и ћ, *Шест стотина година Душанова законика* (Гласник САН I (Београд 1949), 339—344). М. Костренчић, *О Душанову законуку као одразу стварности свог времена* (Тамо 345—347). Н. Р а д о ј ч и ћ, *Византиско право у Душановом законуку* (Тамо, 347—348). И. С и н д и к, *Душаново законодавство у Грбљу и Паштровићима* (Тамо, 349—351). Н. В у ч о, *Душанов законик и манастирске повеле као извор за проучавање пољопривреде у средњовековној Србији* (Тамо, 351—354). Н. Р а д о ј ч и ћ, *Законик цара Стефана Душана* (Архив за правне и друштвене науке, LXIV (Београд 1949), 542—556). Н. В у ч о, *Душанов Законик и економика феудалне Србије* (Универзитетски весник, III, 1949, бр. 17). Д. Ј а н к о в и ћ, *Шестстогодишњица Душановог Законика* (Универз. весник, II, 1949, бр. 10). И с т и, *Шестстогодишњица једног значајног културног споменика феудалне Србије* (Глас Н. Ф. 1949, бр. 1312). И с т и, *Значај Душановог законика поводом његове шестстогодишњице* (Историски Гласник, III, 1949, 24—32). М. К н е ж е в и ћ, *Библиографија о Душановом Законику* (Библиотекар IV, 1949, 473—482). Ђ. С п. Р а д о ј ч и ћ, *Призренски рукопис Законика и призренска повеља цара Стефана*. Из историје уништених збирки старе Нар. библиотеке у Београду (Историски гласник III, 1949, 53—58). Н. Р а д о ј ч и ћ, *Византинско право у Душанову Законику* (Зборник цара Стефана Душана, изд. САН 1951). Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана (Изд. САН I. Београд 1951)].

Законик није систематска радња која би обухватала сва правна питања. У њему нема ствари из области грађанскога права: читаво брачно право, однос између родитеља и деце, право наследно, скоро читаво облигационо (тражбено) право итд. Без повеља ми не бисмо из самога Законика знали да је у Србији била потпуно развијена терминологија за питања из грађанскога права; на пр., у Законику нигде нема речи завештај или лађа. Али је за то у Законику заступљено јавно право, у њему се утврђују права цркве, цара, његових чиновника и ратника, ту су полицијске и административне наредбе, а особито кривично право. Књига је, пре

свега, намењена била царским судијама и њихову делокругу који је био уско ограничен случајевима у којима је владалац имао да суди (резервати). Законик није био ограничен у територијалном погледу и важио је и у новоосвојеним византијским крајевима. Господарски световни и духовни судови, са својим приватно-правним делокругом, остали су и на даље упућени на обичајно право. Повлаштене варошке општине у Приморју и тргови Саса имали су своје посебне правце. Што се тиче извора Законика, неколико пута изреком се помињу старији закони, особито краља Стефана Уроша II; они се познају по том, што се у њима, по старијем праву, плаћају казне у стоци, док се то по новијим одредбама чини у кованом новцу. У Законнику има само мало ствари из византијских правних књига, иако је прилично велик број термина грчкога порекла.

Поред домаћега народнога права, постепено се шири све више и више утицај византијскога писаног права.¹⁹ Његова је рецепција ишла оним истим путем као и у Бугарској, Русији и код ширења римског права на западу: посредовањем цркве. Епископи, у вршењу духовнога суђења, дужни су били придржавати се одредаба канонскога права. Још закон Стефана Првовенчаног у другом жичком натпису (око 1220) прети од стране државне власти, без обзира на црквено право, исто као и "leges barbarorum", казнама у стоци, коњима и воловима — свима онима који буду самоволно брак разрешили или незаконит брак склопили.²⁰

¹⁹ Н о в а к о в и ћ, Средњевековна Србија и римско право, Београд 1906, сеп. от. из Архива за правне и друштвене науке, 20 стр.

²⁰ Моп. serb. 14—15 и Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 573 ид., као "господско запр}щени~".

Баш у то време донео је први архиепископ Сава са собом у земљу зборник грчкога црквенога права, **номоканон** у словенском . преводу. Монах Доментијан прича како се Сава, враћајући се после архиепископског посвећења из Никејског Царства преко Свете Горе и Солуна у Србију, задржао неко време у манастиру Филокалу у Солуну. Онде он "книгы многы пр}писа законьны~ о исправл~нии в}р}, ихъже тр}бовааше съборьна " ~моу цркъви".²¹ Био је то црквеноправни зборник, који је почет у VI веку, и који је завршио патријарх Фотије 883. Има три словенска превода ових номоканона из разних времена.

²¹ Д о м е н т и ј а н изд. Даничића (Београд 1865), 227. За тумачење тога места упор. Ј а г и ć а, у Starinama VI, 65.

Најстарији (у 50 титула) приписује се словенском апостолу Методију. Други превод (у 14 титула) извршен је, по истраживању руског правног историка Павлова, у Русији за време владе великога кнеза Јарослава (у.1054), а по другима, опет, у Бугарској под Симеоном. У њему је и световно право, превод Еклоге, из времена иконокласта цара Лава.²² Трећи превод, онај који је Сава донео, садржи номоканон по редакцији Аристина и Зонаре из XII века, из доба царева Јована и Манојла Комнена.²³ По мишљењу рускога академика Собољевскога, овај превод израдили су руски монаси у Св. Гори у другој половини XII или на почетку XIII века.²⁴

²² Најстарији је руски кодекс рукопис московске Синодалне Библиотеке из XI—XII в. Почео га је издавати В. Н. Б е н е ш е в и ч њ, Старославянская кормчая въ XIV титл. безъ схолій С Петербургъ, изд. русск. акад. 1906 и д.

²³ П. О. П о т а п о в њ, Судьба хроники Зонары въ славянорусской литератур} (Изв. отд. русск. яз. и слов. Русск. ак. наукъ, XXII, кн. 2. 1917, 141—186)].

²⁴ С о б о л е в с к и њ, Сборникъ русск. акад. 88 (1910), 178 и д.

Па и у овој скраћеној и коментарисаној редакцији има много комада световне садржине; ту су не само повеле Јустинијана и Алексија Комнена, него и читав Прохирон из времена цара

Василија I (око 879), назван "градски закон" ($\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ $\rho\omicron\lambda\iota\tau\iota\kappa\omicron\varsigma$). Зигел ставља превод Прохирона у доба Симеона цара бугарског; превод је незграпан, местимично нејасан, тешко разумљив без загледања у оригинал и јако се разликује од млађих словенских превода који су, стилистички, често врло вешто изведени.²⁵ Оригинал номоканона, који је донео Сава, био је у књижници српског архиепископа; сваки епископ добио је од њега по један препис.²⁶ Преко Бугарске, овај текст доспео је у Русију, где чини садржину Крмчије ($\Pi\eta\delta\alpha\lambda\iota\omicron\nu$) која, још и данас, важи у цркви и често се штампа. На њих се надовезују многи мањи комади црквеноправне садржине.

²⁵ Еклога, аграрни закони и Прохирон "probably translated in the age of Simeon", Z i g e l на и. м. 24. Арх. Н и ћ и ф о р Д у ч и ћ, Крмчија Морачка, Београд 1877 (Гласник 2 одељ. књ. 8) доноси садржину номоканона по рукопису који је преписан 1613 у манастиру Морачи (из рукописа епископа Теофила из Будимље од 1251—1252); на стр. 34—134 отштампан је читав текст Прохирона.

²⁶ Д о м е н т и ј а н 233. Најстарији сачувани рукопис писан је г. 6770 (1261—1262), по налогу зетског епископа кир Неофита, за цркву Св. арханђела Михаила у Иловици (по свој прилици исто што и Превлака), сада у књижници Југослав. Акад. у Загребу, а описао га је Ј а г и ћ у Starinama VI (1874), 60 до 111. Руски датирани преписи почињу с рјазанским рукописом 1284, у царској библиотеци у Петрограду. [А. С о л о в ј е в, Светосавски номоканон и његови нови преписи (Братство XXVI (Београд 1932), 21—43). А. Б е л и ћ, Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћириловских споменика (Светосавски зборник САН I (Београд 1936), 211—276). С. Т р о и ц к и, Ко је превео Крмчију са тумачењима? (Глас САН СХС III (Београд 1949), 113—142)].

Световно право садржи једна књижица за коју се још не зна да ли је превод неке византијске компилације или је самосталан јужнословенски рад. Зове се: "благов } рнаго и христорољубиваго цара Јоустинијана закон". Има га у две рецензије, од којих је, по истраживању Флоринскога, краћа старија. У њему се говори о куповини и продаји, депозитима, миру, прељуби, а особито о земљорадњи. Састављен је од $\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ $\gamma\epsilon\omicron\upsilon\tau\iota\kappa\omicron\varsigma$ (по Панченку од прилике једна седмина), Еклоге и Прохирона. У њему се, на пр., налази, како је то показао већ пољски правни историк Ромуалд Хубе, новела цара Романа Лакапена (922) о такозваном праву предности ($\rho\rho\tau\iota\mu\eta\sigma\iota\varsigma$)²⁷ Из једне призренске повеље види се да је овај "Закон Јустинијанов", за владе Стефана Душана и његова сина цара Уроша, важио у овом граду који је био под духовном влашћу.²⁸

²⁷ R o m u a l d H u b e, О значениу права рзумског и рзумско-бизантијског у народоу словјанских (Варшава (1868), 17 и д., 73—89. Изишло и на француском: Droit romain et greco-byzantin chez les peuples slaves, Paris-Toulouse 1880. Старосрпски текст и у издањима Зигелја и Флоринскога.

²⁸ На оно место упозорио сам ја у Arch. slav. Phil. XXII (1900), 158.

У то исто доба стекла је велики углед једна нова, у азбучном облику уређена приручна књига византијскога црквенога права, која садржи и многе одредбе световне садржине. То је Синтагмат јеромонаха Матије Властара ($\beta\lambda\alpha\sigma\tau\alpha\rho\eta\varsigma$) из Солуна, састављен 1335. Има два српска превода Синтагмата, пун и скраћен; овај други особиту пажњу обраћа световном праву, а у рукописима долази, понајвише, заједно са Закоником цара Стефана.²⁹ Превод је тако механичан, да је чак и азбучни ред речи остао нетакнут, сасвим као и у грчком оригиналу. Флорински је мислио да су скраћени Синтагмат, такозвани Закон Јустинијанов, и Законик Стефана Душана чинили првобитно једну целину. Па и Зигел и Новаковић дају иницијативу цару Стефану за превођење Синтагмата. По Новаковићу, Синтагмат је преведен на заповест цареву око 1347 и 1348; за владе деспота Стефана Лазаревића, тај је превод скраћен био (око 1413) на једну трећину, па су овај извод из Синтагмата, законе Јустинијанове, и Законик цара Стефана спојили све у један зборник.³⁰ Поуздано је да су се грчким правним књигама служили

не само духовни судови, него су их много употребљавали и господарски судови на добрима манастира, епископија и патријарха, и да су оне, због свога систематскога распореда, стицале све већи утицај.

²⁹ Издање С т о ј а н а Н о в а к о в и ћ а: Матије Властара Синтагмат, Београд 1907 (Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа Срп. Краљ. Акад., књ. 4), LXXXVII и 621 стр. (ту је потпуна редакција).

³⁰ Н о в а к о в и ћ ив. предговор стр. XXXIX.

У судском поступку, код већине средњевековних европских народа, најважнија доказна форма беху заклетве које је полагао већи број суротника. У Србији, ова институција дошла је до великога значаја у последњим столећима средњега века. Она се код свих јужних Словена, такође у Хрватској и Далмацији, зове **порота**, од речи **рота** заклетва, **ротити се** клети се; човек који полаже заклетву зове се **поротъць** или **поротъникъ**, Али, када се ствар подробније испита, види се да је у Србији било две категорије ових суротника. Једни потпуно одговарају суротницима (sacramentales, consacramentales, iuratores, coniuatores, Eideshelfer) који се нарочито јављају у народном праву Германа у раном средњем веку, али их има и у руским и чешким правним споменицима.³¹ Ових суротника било је у западној Европи најчешће 12 на броју, али и мање или више, до 66.

³¹ Правда руска (XI в.) чл. 14, по коме је крадљивац дужан правдати се пред 12 људи. Decreta comitiorum regni Bohemiae (око 1266), краља Отокара II наређују да због прављења лажнога новца оптужени "baro per septem barones sibi compares debet convinci", исто тако витез или грађанин "per septem viros in conditione aequales". Н е r m e n e g i l d Ј и р е љ е k, Svod zakonuv slovanskych (Праг 1880), 499. [Dr. К. К a d l e c, Prisezni pomocnici v pravu slovanskem, sbornik věd pravnich a statnich 15 (Praha 1915), св. 2—4. Ту је преглед читавог материјала. Искључена је "порота" у закону Стефана Душана, јер то нису "coniuatores", него заклетве судије, једна врста поротника].

Од ових суротника ваља разликовати **пороту** у Законику Стефана Душана, нов облик који је уведен у Србији после 1300. Она је била састављена од чланова онога истога сталежа коме је припадао и туженик, и њена задаћа није била да изведе поравнање између странака, него да, по најбољем знању и савести, већином заклетавана, само изјави да ли је туженик крив или не. На жалост, нема докумената о увођењу и делању ових колегија. Ту су могле бити од утицаја повластице Саса с њиховим судијама и "jurati"; у Србији се нису сачувале правине рудара, али из рударских права у Угарској и Чешкој знамо за њихове судове (iurati montanorum) који су судили по одредбама Сахсеншигла. Порота у Законику цара Стефана потсећа на енглеску пороту,³² чије је порекло осветлио Хајнрих Брунер својим истраживањима.³³ У старом германском народном праву бирале су странке суротнике, а поротнике енглеске Југу бирале су судије.

³² Ј о в а н Ђ. А в а к у м о в и ћ, Стара српска порота, поређена с енглеском поротом, Глас 44 (1894), 1—36 мисли, да су у XIII в. само Енглези и Срби имали пороту.

³³ Dr. Н e i n r i c h B r u n n e r, Die Entstehung der Schwurgerichte, Berlin 1872.

По средини између оба ова система стоји франачка "inquisitio" која се редовно предузима на заповест судије; овај, такође, одабира људе којима се може веровати и који знају ствар. Из Нормандије доспело је ово франачко уређење у Енглеску, где је онда, око 1150—1152, заведена Југу с, 8, 12 или 24 "iuratores". У Енглеској је потребно било да се створе ови нови судови, јер се становништво, не марећи за скупи судбени двобој, све више одбијало од световних судова, те се радије канонички парничило пред духовним судом. Поред тога, у Енглеској беху у обичају, за међународна питања, и мешовити судови, по англосаском праву у споровима између Англосаса

и Келта из Велса 12 "iuratores", по 6 од сваке странке, а исто тако и између Енглеза и "Walenses" још и у XIII веку.³⁴

³⁴ Dr. Friedrich August Biener, Das englische Geschworenengericht, књ. 2 (Leipzig 1852), 73-74.

У јужној Европи, институција суротника била је у близини балканских земаља у пуном развоју у Италији од VII до XII века утицајем лангобардскога права, које је владало и на северу и на југу, у херцештву Беневентанском, у Капуи, у Апулији итд. По закону лангобардског краља Ротарија (643), потребно је било да буде дванаест "sacramentales" у питањима од 20 солида (златника) вредности, шест за незнатније суме, три за мање од 12 солида, а такође дванаест, на пр. у брачним питањима.³⁵ Једну половину суротника именовоа је тужилац, обично своје сроднике; другу половину, не рачунајући једно лице, а наике оптуженога, постављао је овај сам без икаквог другог ограничења, осим што су дотични морали бити слободни и одрасли људи. По доцнијим редакцијама лангобардског права из времена Каролинга било је 12 суротника, на пр., у случају некога нападаја коме би био изложен "missus dominicus" или у случају убиства некога човека у цркви, до кога је, тобоже, дошло у нужној одбрани, даље, у питањима да ли је нека повеља веродостојна или не, па код доказивања осумњичене личне слободе.³⁶

³⁵ Едикт краља Ротарија, чл. 165, 359..

³⁶ Mon. Germ. hist., Leges књ.,4, стр. 491, 525. 552, 588.

Даље ћемо говорити о мешовитом суду између Лангобарда из Беневента и тада византијскога града Напуља. Суротници се јављају у Италији још у XIII веку, све више именовани од стране судија, али их по мало нестаје до XVI века.³⁷ У италијанском Бару, у Апулији, било је лангобардско право у пуној важности још у XII веку. Онда је у споровима, на пр. о својини земље или о робовима, дужна била она странка која је истицала право власништва, а за то не би имала никаквих писмених доказа, заклету се са 11—12 сродника на еванђељу.³⁸ У другим случајевима довољна је била заклетва двају сведока.³⁹

³⁷ Antonio Pertile, Storia del diritto italiano, 2 изд., Torino 1891—1903, vol. 6, parte 1 (1900), Storia della procedura, обрадио ју је Pasquale del Giudice, p. 343 и д.

³⁸ "Cum duodecim secum parentibus suis" 1101 Codice diplomatico Barese V, 58. Исто тако 1141 после чега је положена заклетва "cum undecim suis parentibus", ib. V, 161-162.

³⁹ Ib. V, 84—85 (1107), 128 (1127).

Суротнике усвојило је и католичко црквено право, где се у брачним споровима јављају 7 "compurgatores" или 3—14, ако је требало да се неко духовно лице оправда од оптужбе јавнога мишљења (purgatio canonica). Тако, у архиепископији барској, свачки епископ Доминик, окривљен због убиства, позивао се на своју заклетву са још друга два епископа као "compurgatores", али се показало да се његови суротници нису заклели.⁴⁰

Због многих веза између доње Италије и Далмације потсећа много што шта у јужно-далматинским варошким статутима на лангобардске уредбе. У которском статуту из XIV века јављају се 2—12 суротника у питањима својине земље и код тужби због паљевине, похаре, скрнављења, тровања итд. Па и дубровачки статут (1272) зна за "duodecim sacramenta" у ствари када неко спори продају покретности. Ко би у Дубровнику изнео лажну повељу, која беше својина његових предака, "defendet se per manus undecim hominum secum iurantium".⁴¹

⁴⁰ Theiner, Mon. slav. I, 10.

⁴¹ Statuta Rag. V, 36; VI, 89.

Међу словенским правним зборницима знају за суротнике (поротнике), 2—12 на броју, статут Винодолски (1288) у Хрватском Приморју и статут предела Пољице код Сплита (из XV века), по коме се туженик морао заклињати лично са још петорицом (сам шести), деветорицом или једанаестиорицом.⁴² У Босни заклињу се, за владе бана Стефана II (1332), у споровима између Босанаца и Дубровчана пет људи с тужеником,⁴³ у спорним питањима између бана или његове породице и босанске властеле. а такође и с хрватском властелом у Приморју, 11, 12 или 14 властеоских суротника.⁴⁴ У уговору између херцега Стефана Вукчића, његове жене и његових синова, 1453, постављају се, као судије за решавање спорова, дед богомила са својих 11 стројника и 12 поглавите властеле.⁴⁵

⁴² Упор. индексе у Ј а г и ћ е в у издању у Mon. hist. jur. књ. 4. Пољички статут превео је на немачки Dr. T o m o M a t i ć у Wiss. Mitt. aus Bosnien XII (1912).

⁴³ Mon. serb. 101—102.

⁴⁴ T h a l l o c z y, Wiss. Mitt. XI (1909), 243—244, 247, 276 (пов. 1323—1354).

⁴⁵ Mon. serb. 459.

У Србији јавља се порота са поротцима или поротницима у четири облика из разнога времена. Стара је "порота" у питањима о земљишту, где су оба суседа подједнако заступљена. Погранични судови (станак) у јадранском приморју, о којима ћемо ниже говорити, потсећају на лангобардске узоре из доње Италије. Нови су мешовити судови између Срба и странаца, Саса и Дубровчана, о којима ћемо такође подробније расправљати на крају ове главе; млађи су од 1302, а старији од 1321 г. Четврти облик пороте познат је из Законика Стефана Душана (1349—1354) који је, како је речено, намењен био царским судијама да суде у питањима резервисаним за краљев суд, као о земљишту, похари, крађи коња и стоке, уморству и убиству. Број чланова састављао се редовно по дуодецималном систему. Ову пороту, како се у Законику изреком каже, завео је "свети краљ", Стефан Урош II Милутин (1282—1321).⁴⁶ документовани помен

⁴⁶ Законик чл. 79, 152 и 153. Упор. напом. Н о в а к о в и ћ а стр. 237.

Најстарији је из г. 1299—1300, када је краљ Урош II сељацима манастира Св. Ђурђа код Скопља подарио право, да њихови "поротници" свагда буду манастирски људи: "поротници да имь се не наричоуть люди~ крал~вства ми ни властельсци, разв } люди~ црковни".⁴⁷

Падају у очи различити термини у Законику Стефана Душана. У аграрним питањима помињу се **доушњници** или **доушевници**, људи који су се заклели својом душом код процене хотимичне или случајне попаше ливада или њива или винограда, коју је починила туђа стока (чл. 76), код оправдања сумњиве куповине коња или стоке (чл. 193).⁴⁸ Код одређивања међа двају села зову се заклети људи, од којих . свака странка даје по половину, просто само **св}доци** (чл. 80); пре тога се, у питањима међа и земљишта, изреком упућује на закон "светаго крал ", краља Уроша II (чл. 79).⁴⁹

⁴⁷ Споменик XLIV, 23. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 616, бр. XLII.

⁴⁸ Уз то иде још једно треће место: пристав, који би поступио самовољно па не би био оправдан **душевницима**, губио би језик и оба уха: Раковачки рук. Š a f a r i k, Рам.² стр. 49, чл. 190. Варијант уз Законик изд. Н о в а к о в и ћ чл. 162.

⁴⁹ По свој прилици, "порота" је била и суд између властеле и Саса, када би рудари присвојили неку властеоску земљу, те би имали "да се соуд }.... закономь светаго крал " (чл. 123).

У првом делу Законика од г. 1349 помиње се "порота" узгред само на два места: код оправдања некога поседника двора ("дворанина"), и то, ако би био син пронијара, имала га је оправдати (оправити) порота из "очине дружине" (чл. 106), а код осумњичене куповине плена из туђих земаља имала је дотичнога оправдати (обична) "порота" (чл. 132).

Тек у другом делу Законика, од г. 1354, показује нам се јасније ова институција у четири чланка. У чл. 151 каже се: "Моја царска заповест: Од сада у напредак нека се врши порота и за много и за мало. За велико дело нека се употребе 24 поротника ("поротци"), за помање 12, а за мало 6. Ови поротници немају право да кога мире, него само да кажу да ли је ко прав или крив. Порота ће се свагда држати у цркви, и поп ће, у одежди, свагда заклетити поротнике; а у пороти пресуђује већина; онај је прав или крив, за кога то каже већина".

Чл. 152: "Како је био закон у деда царства ми, у светога краља, да су великој властели поротници велика властела, а средњим људима њихова дружина, а себрима њихова дружина; а у пороти да нема сродника нити непријатеља".

Чл. 153: "Иноверцима и трговцима да су "поротци" једна половина Срба, а друга половина њихова дружина, по закону светога краља".

Чл. 154: „Кад се "поротци" зауну и по закону изјасне се да је неко прав, а после тога се у тога што је оправдан поротом нађе истинити доказ кривице (поличје), ја цар наплаћујем од тих поротника по тисућу перпера, и у напредак да се тим поротницима никад више не верује, нити се ко од њих сме женити".

Специјалан случај помиње се још у 160 чл. Путнике, трговце, Латине, монахе или друге ваља на друмовима, са читавим њиховим иметком, предавати од једне страже другој. Ако их неко пороби или покраде, нека заједно с "поротом", састављеном од поштених људи (в}ровани члов}ци), по души кажу колика је учињена штета, па ће им ћефалија са стражом накнадити штету.

Из аграрних питања у повељама јасно је, да се претрес редовно вршио у присуству пристава, кога је изашиљао владалац или његов намесник, а катшто, и у присуству судије. Не помиње се једна важна ствар, а наиме, ко је бирао или именовао чланове пороте, да ли странке или власти. Из повеља знамо само за пороту ради утврђивања пољских међа, за коју су се наравне, морали узимати људи из сусетства, и то заклетити стари људи, вични крају, обично 12 на броју, "старци", "старци добри људи", "старинци жупљани" или само "сведоци".⁵⁰

⁵⁰ Особито је важна једна повеља краља Уроша III., 1327 о границама између властеле и манастира Хиландара: Š a f a r i k. Рам.² 94—96 и Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 397—398.

Врло је мало познат старосрпски грађански судски поступак. У очуваним споменицима он је већ под јаким утицајем византијскога права, с многим грчким терминима и, на пр. с кауцијама (ομολογία) које је тужилац, због судских трошкова, морао да положи пре парницења.⁵¹ Карактеристично је да се мираз свагда обележава само са грчком речју, као **прики** (новосрп. **прђија**), у Дубровнику **perchivium** (προιζ, новогрчки προικα). Повеља светођурђевског манастира у Скопљу (1300) забрањује давање мираза изван манастирских села као **ексоприк** или **ксоприка** (εξωπροικα), али, имање тастово зове словенским термином **тъстнина**.⁵² Одатле би се могло закључити да међу старосрпским институцијама није било мираза. Из једне архивалне белешке из XV века види се да босанско право, уопште, није знало за мираз.⁵³ Домаћи назив за тестамент (зав}тъ потиснут је изразом **диатакси** (διαταξις).⁵⁴

⁵¹ Ο ομολογία Zachariae von Lingenthal, Gesch. des griech.-röm. Rechtes³ 393, нап. 1432. **Омологија** или **аналоггија** у т. зв. Јустинијанову Закону, **налогија** у призренској пов. од 1346—1395, Гласник XXXV (1872), 121—222

⁵² Споменик XLIV, 17, 21, 22 (и глагол ексоприкисати) = Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 615, 616, бр. XXXV, XLIV.

⁵³ Завештај који је начинио "Lancilago, detto Pribilslavo Vuchotich", "cavaliere di Bossina" 1475: "In Bossina non e usanza de tuor dote da donne, ma le se tuol e per amor e per bontade, et per honor de

parentado. Questo io dico, perche de la mia donna Doratia non havi cosa alguna in dote, ma io la tolsi per bontade et per esser lu de bon parentado". Штампачо Сеччетти, *La donna nel medio evo a Venezia*, Archivio veneto 31 (1886), 309.

⁵⁴ **Диатакси** у т. зв. Јустинијанову Закону, **диатас** у једној повељи 1428—1429, Споменик III, 3. **Диатаксати** "начинити завештај" у преводу Синтагмата на место oiaTifl'eati'cu у оригиналу.

Примитивна беху кредитни односи. Због дуговања затваран је био дужник само у приморским градовима у гратској тамници. У Србији, дужник је предаван био повериоцу који би га у својој кући држао затворена, често у оковима, из бојазни да не би умакао. Често су повериоци били странци, Дубровчани и др. Дешавало се при том да су дужника његови пријатељи силом ослободили затвора. Већ за великога жупана Немању каже се да је, склон добротинству, испуљивао дужнике.⁵⁵ Из симболике правних обичаја знамо да се, на пр. човек на самрти, предајући свој тестамент призиваним сведоцима, дотицао њихова уха, чега има и у старобаварском праву код призивања сведока.⁵⁶ Уговоре у Призрену, Трепчи, Новом Брду итд. писали су јавни нотари, световњаци, који су се, као и у Византинаца, звали номицима (**номикъ**, νομικός).⁵⁷

⁵⁵ Д о м е н т и ј а н 29.

⁵⁶ Дубровчанин Piercho di Basso умро је 1428 у Дрежници. (Driesniča) код Приштине, у кући српскога гостионичара (alberghier della casa) Новака Витића, лежећи крај огњишта (apresso del fuoco). Пре тога предао је свој тестамент, писан у Новом Брду, двојици Срба, споменутом Новаку и Вукосаву Хрвоју (Charuoj), који су посведочили, да их је он, при чистој свести, позвао као сведоке: "cosi mi tocho l'orechia", "e tocha mi la orechia, assegnandomi per guarente", Testamenta Rag. 1418 f. 183 b. Lex Baiuvariorum 16,2 "testis per aurem debet esse tractus"; по Н а с е н ö h r l-y, Archiv für österr. Geschichte 93, 261 до 262, не помиње се више тај обичај од почетка XIII века.

⁵⁷ "Иномикатске књиге" 1367, Споменик XI, 34. Номик Никола у призренској повељи 1346—1366 у Гласнику књ. 35 по факсимилу (у издању стр. 122 нетачно прочитано као намесник). Други номици Стојан, Стефан, Гуњан у Споменику III, 51—52 и XI, 56.

Из Законика и повеља познајемо много боље **кривични** судски поступак. Прибављање доказа за порекло неке осумњичене својине, особито стоке и коња, звао се **свод**; туженик је дужан био означити ранијега иматника (сводника), овај, опет, свога претходника, све дотле док се не дође до доказа. Ко није могао да докаже, морао је положити седмоструку цену ствари. То је поступак који се, под истим именом, јавља и у других словенских народа, особито у Русији и у Чешкој, а у Србији у обичају још у XIX веку.⁵⁸ У случају крађе, особито стоке, објавио би оштећени јавно **соцбину** т.ј. награду онеме, ко укаже на крадљивца, после чега се јављао указивач, **сокь** (у Дубровнику (socho, socchus). У старосрпском законнику нема овога термина који је био познат и у старочешком, староруском и литавском праву; али, у дубровачким архивским књигама врло често наилазимо на речи "сок" и "соцбина" почев од г. 1401, а у Црној Гори су још и данас опште познате. Често је, додуше, баш сам "сокь" био крадљивац који је од враћања украденог добра хтео да извуче користи.⁵⁹

Према дечанској и призренској повељи, **наводьчи** ", потказивач крвнога дела, добивао би половину вражде.

⁵⁸ Законик 92, 180, 193. Н о в а к о в и ћ е в а расправа о "своду" у Законнику, у српско-дубровачким уговорима 1349—1445 и у народној песми у Зборнику у част Јагића (Берлин 1908), 61—64. О распрострањењу истога правнога термина у различитих словенских народа упор. Н е г м е н е г и л д Ј и р е њ е к, Prove (Речник словенскога права), Праг 1904.

⁵⁹ Неколико примера о **soch**, **socho** и **sočbina**, **sozbina** из кривичних књига дубровачкога архива. Под 28 дец. 1410 читамо да су неким Дубровчанима украдени били на Тари коњи, свите и оружје, те су они платили 50 перпера "pro sozbina" (Lamentationes de foris 1410—1412). По једној белешци од 4 октобра 1412, пронађени су били крадљивци једне краве и три овце у Требињу,

пошто је плаћено 5 перпера "pro sočbina". Г. 1413 био је пред дубровачким судом Прибил Добиновић, човек требињскога властелина Љубише Богданчића, "interrogatus ut soch, quid s(c)it de dicto furto bovis"; он именује људе из Гомиљана који су заклали и појели црнога вола. За једну свињу, украдену у Требињу неком баштовану (ortulanus) кнеза Павла, плаћено је 2 перпера као "sozbina" (Lamentationes de foris 1412—1414). За вола, који је био украден у Доњој Гори у Конавлима, платио је, 1419, Миладин Прибојевић, Доберку Милатковићу као "socho pro sozbina" 4 перпера, а иматници на Риједи (Ombla) украдене "vacca pregnans" 7 перпера "sočbina" (Lam. de foris 1419-1422). Многобројни случајеви "expense pro soch" читају се у књизи "Lamentationes de foris 1423—1424, за које се каже да су и "pro socchola", за пар јагањаца 14 гроша, за вола 3 перпера итд. 3 окт. 1423 тужио се један Конављанин, да му је човек Љубише Богданчића, по имену Остоја Поповић, обећао да ће му за "sozbina", у износу од 6 перпера, наћи украденог коња; он је збиља предао Конављанину коња у својој кући у требињским планинама, али је, без сваке сумње, баш сам он главом био "malefactor". Када су људи из села Осаоника 1454 украли две козе, заклали их и појели, био је Милорад "soch, lo qual tuto sa" (Lamenta de foris 1454). Један случај десио се у самом Дубровнику. Властелину, сер Ловри Јована Лукаревића, украден је био, у децембру 1472, у северноме подграђу Пилама у "tinctoria" велики огртач; ковач Радован Миловчић, из јужнога подграђа Плоче, пронашао је као "sochus" крадљивца (Lamenta de foris 1472—1473).

Код тежих питања као правно средство употребљавале су се ордалије, суд божји усијаним гвожђем или кључалом водом. У Дукљи је један синод, у латинској барској надбискупији, забранио да се пред световним судом суди свештеницима посредством "iudicia candentis ferri vel aquae".⁶⁰ Оглед "aquae ferventis", познат у Угарској и Чешкој све до XIV века, помињу српске повеље и Законик као "хѣтити оу котль"; он се примењивао само код неплемића, на пр., у случају међусобног парничења код људи призренскога манастира или код оправдања некога дворанина на имањима каквога властелина, ако је био из реда себара. Други је оглед био усијано железо које је, по Законнику, окривљени морао извадити из ватре крај црквенкх врата па га однети на олтар; ако рука остане неповређена, ослободио би се кривице. За тај оглед (iudicium candentis ferri manualis) знало се у Чешкој још у XIV веку, а у Угарској укинута је од 1279. У Далмацији једино закон острва Раба, од 1234, зна за оглед са железом, и он се примењивао код крадљиваца и тровачица.⁶¹ Сигурно је да су препредени лупежи и крадљивци имали очврсле и слабо осетљиве руке; поврх тога, било је при том различитих марифетлука, на које циља охридски архиепископ Димитрије Хоматијан на једном месту где говори о ништавилу овога варварскога начина доказивања.⁶²

Судбени двобој (оуздание) који је био добро познат на Западу, па и у Чешкој и Угарској, забрањује старосрпски законик, дозвољавајући га једино у табору између два ратника који се заваде.⁶³

⁶⁰ Theiner, Mon. slav. I, 8. Smičklaus, Cod. dipl. II, 336.

⁶¹ Smičklaus, Cod. dipl. III, 421—422.

⁶² Обмана код хватања железа δια τινων γοητειων και 'εποδων, Demetrios Chomatianos epist. бр. 87.

⁶³ Законик чл. 102, 131, у случају да су оба ова места тачно протумачена. [Биће да се у чл. 102 не ради о судбеном двобоју него о онима који силом, самовласно хоће да осигурају своје потраживање. О томе А т. М а р к о в и ћ у расправи која још није публикована].

Исто тако овај двобој (μονομαχία) не допуштаху, као правно средство, ни Византинци, па ни Млечићи на својим грчким поседима. Српско право не зна за ударање на муке, које је било у обичају на Западу. Али, за то је у Дубровнику, после 1400, мучење било обично средство, да би се гусари, разбојници, крадљивци и остали зликовци умекшали при саслушању. Па и у Котору, ако не би било сведока, стављани су на муке (poni facere ad tormentum) "Arbanenses, Sclavi vel Vlachi", оптужени због убиства каквог Которанина.

Што се тиче врста казни, у Србији је "тъмница", као и у византијском праву, највише важила само као истражни затвор. Према бањској повељи, сељак који би избио манастирског чиновника, добио би најмање три месеца затвора. Поред тамница у жупским утврђењима постојала је и тамница на двору, а осим тога за духовнике још и затвор код патријарха. Ако би хапшеник утекао из патријархове тамнице у царев двор или обратно из царског двора у патријархов двор, био би слободан, чим би ступио ногом у ово прибежиште. Најобичније казне беху глобе у новцу, у Законику од 6 до 1000 перпера, најчешће 300 до 500. Италијанима је, у XIV веку, било чудно да се испаштање за убиство подмиривало новчаном глобом (вражда), што је некада било у обичају и код Лангобарда; вражда је у случајевима између Дубровчана и Срба утврђена била на 500 перпера.

Када је дубровачки властелин Марко Лукаревић са својим друговима убио једнога "fidelem regis Urossii" (1306), није био вољан дубровачки кнез, Млечић Белето Фалијери, да се држи дојакошњег обичаја, него је хтео да изрече смртну казну сасвим у духу наредбе дубровачкога статута, на који се заклео када је ступио у звање. Млетачки дужд одобрио му је то. Али Дубровчани којима је много било стало да се одрже стари правни обичаји у њиховим односима према Србима, молили су у Млецима да остане и даље "censuetudo vrasde". На то је дужд Петар Градениго наредио (1308) Дубровчанима да, преко посланства, моле српског краља, нека он заведе онакав начин суђења, какав је "угодан богу, људима и читавом свету", а наиме да "смрт смрћу казни" (punire mortem pro morte), па да су и они вољни исто тако поступити ако Дубровчанин убије Србина. Ако краљ буде против тога, онда нека се држе дојакошњег обичаја. Тако је и било. Када су дубровачки посланици дошли краљу, овај им је рекао да Дубровчани могу чинити са својим људима како им је воља; он пак неће да пролива крв својих (nolebat spargere sanguinem suorum), него ће се држати старог обичаја који је потврдио својом заклетвом. После тога, кнез Андрија Дауро објавио је на збору, на дубровачкој пијаци 23 сеп. 1308, закон да ће Дубровчанин у будуће, ако убије Србина, платити, по старом обичају, 500 перпера "pro vrasda"; ако, пак, не плати, биће гоњен законом све док новац не положи.⁶⁴ Законик Стефана Душана утврђује казну за нехотично убиство 300 перпера, а ако властелин убије себра 1000 перпера. Па и поротници који би се криво заклели имали су да плате 1000 перпера, која се казна у старијим рукописима највише обележава са речју вражда.⁶⁵

⁶⁴ Дубровачки Статут VIII, гл. 58-59. Lj u b i ć I, 212, 224, 245. L u c i u s Memorie di Trau (Млечи 1674), 514. П у ц и ћ II, 151 ид. Б о г и ш и ћ, Arch slav. Phil. II (1877), 585: И с т и, Le statut de Raguse, Paris 1891, 41 ид. (Сеп. от. из Nouvelle Revue historique de droit français et étranger, Juillet—Octobre 1893). М и к л о с и ч, Die Blutrache 29—30 (Denkschr. W. Akad. књ. 36).

⁶⁵ Законик чл. 154; варијанте у Н о в а к о в и ћ е в у издању.

Издашно се, као и код Византинаца, кажњавало ударцима, и то штапом (од немачке речи Stab), а те батине је, на пр., могао добити и властеличић ако би опсовао великога властелина. Цар Стефан наређује да се удари сто батина пијаници силецији. Карактеристично је да је ретка смртна казна, за коју првобитно јужни Словени, по свој прилици, нису никако знали. Она је и у византијској држави у XI веку, била изузетак, а за време Комнена, особито под царем Јованом, губи се сасвим.⁶⁶ У српској држави није се глава ником секла, али у Босни и у далматинским градовима није била ретка капитална казна. У Законику је смртна казна спаљивањем за убиство родитеља, браће и деце узета из византијскога права, а смртна казна за оне који праве лажан новац, позната у Чешкој и Угарској, потиче из римског права немачких рудара.⁶⁷

⁶⁶ Цар епирски Теодор дао је погубити злогласнога разбојника Петрила заједно са синовима, јер су били поубијали многе људе, а, и иначе, цар је био врло строг, но савест му је стога била немирна. Архиепископ Димитрије Хоматијан тешио га је једним писмом како је све било правично и како цар треба да одагна од себе душевни немир (epist. pro 110 ed. P i t r a col. 473—478).

⁶⁷ О овом значајном случају утицаја римског права по западњачкој традицији упор. м о ј е напомене у Archiv. slav. Phil. XXII, 166. По византијском праву, творац лажног новца кажњавао се губитком руке.

Чешће се помињу вешала: за убиство духовника, монаха или епископа, за рушење цркве у рату, за себра ако би одвео властелинку. Према оштрим одредбама које су изречене у другом делу Законика ради сигурности по друмовима, кажњаван је био друмски разбојник (гусар) вешањем стрмоглав, а исто тако и господар села који би га штитио, даље сваки властелин, Сас, Грк или Н}мьць (по свој прилици од немачке најамничке војске), који би се усудио да свесно доведе собом разбојника у царев двор. У многим случајевима капиталну казну замењују телесне казне сакаћења које су у византијском праву у обичају од VII—VIII века и то често две за један случај. По свој прилици, неке од ових двоструких казни са сакаћењем падају у Душаново време, када су се казне поштриле.

⁶⁸ Законик не помиње шта бива у случају да властелин одведе сељачку или пастирску жену.

Нема постепености у случајевима који би се поновили, на пр. у крађи, као што је у византијском или дубровачком праву. Рука се отсеца злочинцу који би продао хришћанина у ропство поганицима. Губи обе руке ко изврши намерно убиство, даље себар који убије властелина или му браду ишчупа, а исто тако властелин или себар који уграби жену свога сталеза ⁶⁸ и, најзад, пристав који кривотвори какву судску исправу. Око се вади пијаници који постане опасан. Према последњем делу Законика, тат се ослепљује, а исто тако и његов господар ако би га штитио и крио. Нос и обе руке губе они који одводе туђе жене; према последњим чланцима, нос се пара насељенику који напушта земљу господареву. Онај који учествује на забрањеном сељачком збору губи уши, казна која није била у обичају код Византинаца. Лезик се сече оном који тргује робљем, који хришћане продаје поганицима, и приставу који фалсификује судске одлуке. Јеретик се жигосе по лицу. Распрострта је била у Србији и Дубровнику казна прљења браде и косе (срп. осмудити, лат. comburere barbam et caput), место присилнога шишања косе, казна која је била уобичајена у Византинаца (κοῦρα); та је казна постизала себра ако би наружио властелина, ако би учествовао у заверама или утекао од свога господара. ⁶⁹ Конфискацијом имања грози се велеиздајнику, даље црквеним чиновницима који примају мито, као и људима који прогањају сељаке или пастире на црквеним имањима, или их, противно повластицама, присиљавају да раде работе на земљи изван црквених поседа.

⁶⁹ "Caprales ville" из Обода у Конавлима, тада на српском земљишту, приморали су своје људе да гусаре по мору, претећи им "comburere barbam et capud" 1349, Lam. Rag. 1348. Седам чувара с дубровачких градских бедема осуђени су зато што су ноћу напустили своја места: "ad colonam ducantur et ibi conburantur capilli de chapite et barbam per modum, quod dicantur esse smoditos", 12 авг. 1401. Div. Rag.

Ова казна намењује се властелину или неком селу које изгрди судију или отера пристава, исто тако селу које прима разбојнике, крадљивце или творце лажног новца. ⁷⁰ Законик прети изгнанством "полуверцу" (Латинину) који се ожени "хришћанком" (православном), а истом казном, у последњој редакцији, и поротницима који се буду криво заклели. Српско право не зна за јавно излагање руглу (итал. berlina), што је било обично у далматинским приморским градовима.

⁷⁰ Израз гласи: "да се распе" или "расипе" (Струшки рук., Законик чл. 145) од глагола расипати (dissipare) или расути (у истом значењу); уз то именица расап. Т р у х е л к а у Гласнику Зем. Муз. XIII (1901), 168 = Wiss. Mitt. X (1907), 125 брка овај израз са "распне" од распети (црквеносл. расп#ти).

За недела појединача јемчи његова кућа, његово село или његов господар. Вражду је плаћала сеоска општина; повеља Уроша II за светојурђевски манастир код Скопља наређује да

се вражда у манастирским селима сме узимати само од убице, и то свагда на основу судске одлуке.⁷¹ По Законику, господар (власник) места дужан је кривца издати или сам платити глобу.⁷² Ако се код паљевине куће, гумна, сламе или сена не нађе кривац, плаћа село; исто тако код крађе коња, ако се не прокаже крадљивац. Према трговачким повластицама краљева Уроша II (1302) и Уроша III (1326) Дубровчанима, плаћали су штету, при свакој похари трговаца, село или жупа.⁷³

⁷¹ Споменик XLIV, стр. 23 = Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 617, чл. XLIX.

⁷² Законик чл. 71: "И кто зло оучини брать или сынъ или родимъ (сродник) кои соу оу единой коуке, вьсе да плати господарь коуке; или да дасть кои О зло оучинио". У Законику долази реч господар 17 пута; на једном месту значи страног владаоца (као противност дару), један пут значи господина или властелина у опште, а на 14 места значи иматника добра или села.

⁷³ Mon. serb. 52 (без датума), латински у Mon. Rag. V, 14 (1302), Mon. serb. 85 (1326).

Па и у Приморју морала су села надокнадити сваку штету или крађу у виноградима и воћњацима, ако се кривац не би могао пронаћи. У ту сврху которска и дубровачка територија подељене беху у стражарне срезове који су јемчили за сваку паљевину, потрицу и крађу у своме подручју.

[Подробније ћемо говорити о две појаве у старом правном животу, јер се о њима, случајно, сачувало богато градиво. То су крвна освета и међународни суд на граници].

Крвна освета је остатак старог народног суђења из времена пре него што је ојачала владалачка моћ; она је некада позната била у свима земљама Европе и у областима Средоземног Мора, држећи се дуго особито у планинама. Ње је било још у XV веку у данашњој Белгији;⁷⁴ у Швајцарској јавља се она, местимично, још и у XVII веку, а у Корзици и Сардинији није се још потпуно изгубила (*vendetta*).⁷⁵

⁷⁴ Ch. P e t i t - D u t a i l l i s, Documents nouveaux sur les moeurs populaires et le droit de vengeance dans les Pays-Bas au XVe siecle. Lettres de remission de Philippe le Bon. Paris 1908 (Bibliotheque du XVe siecle, t. IX). Упор. Н а н с F e h r, Hist. Zeitschrift 108 (1912), 387—389. Ту има 58 опроштајних писама херцега Филипа од Бургундије (у. 1467) о прекидању крвне освете која је тада особито била у обичају у Брабанту, Намиру и Хенегау не само код племства, него и код простих људи (*pauvres compagnons*).

⁷⁵ M i k l o s i c h, Die Blutrache bei den Slawen, Wien 1887, 86, стр. 4°. (Denkschr. W. Akad. књ. 36). О крвној освети у других индоевропских народа тамо на стр. 43—52; у напоменама на стр. 80 има неколико м о ј и х саопштења Миклошићу из дубровачких споменика.

У источним српским крајевима тај обичај био је мало познат; у западним није се угасио ни до данашњег дана, а још је у пуном јеку у северној Арбанији. У Јужних Словена крвна освета беше у обичају не само код убиства, него и у случају да неко буде рањен. У једном поравнању између Дубровника и Омиша, 1262, плаћена је крвнина у млетачком новцу, и то за два убиства (*homicidia*) и једног "полумртвог" (*semivivus*).⁷⁶ Босанско право и пољички статут (код Сплита) разликују осакату као "крв живу" од убиства као "крв мртву", а исто тако и протокол дубровачког Малога већа од 5 јула 1384 "*vrasda integra*" од "*vrasda pro vulneratis*". Код крвне освете редовно се помињу велике сродничке групе: срп. братство, лат. *domus, parentela, proles, "attinentes per lineam parentele vel affinitatis coniuncti", "affines et consanguinei", "affines et cognati ac totius generis parentes"*. Укупна својта убијеног или рањеног дужна је била извршити освету, а исто тако и одбити освету. Катшто би освета захватила и странце, као чланове дубровачких властеоских породица. Жене и деца били су изузети при вршењу освете. Тим обичајем тумачи се да се прихваћено, вештачко сродство, т.ј. побратимство и кумство, врло много ценило.

⁷⁶ Два уговора између Дубровника и Омиша (први без датума) од 29 септ. 1262

у S m i ĉ i k l a s a, Cod. dipl. V, 207, 233—235 (стр. 207 ред 11 ваља читати "pro homicidio in Ragusio perpetrato videlicet" etc.).

За **побратимство**, које још и данас постоји, знало се и у Византинаца (*αδελφοποιουσις*) у тесалијских Влаха у XI веку,⁷⁷ у Руса и Пољака још у XVI веку.⁷⁸ Средњовековни српски термини били су **побрат**, **посестра**, по свој прилици именице познате по личним именима;⁷⁹ новосрпски они гласе **побратим** и **посестрима** (обоје part. praes. pass. на -им). Братимљење (братотворење, братимити се), које се није могло раскидати, обављано је врло свечано у цркви, с нарочитим молитвама.⁸⁰ Чисто је хришћанска установа **кумство** (*compaternitas, συντεκνια*) које се помиње већ у односима између бугарскога цара Симеона и српскога кнеза Петра Гојниковића (917),⁸¹ оно игра, све до у најновије време, врло велику улогу у мирењу крвне освете.

⁷⁷ Kekaumenos ⁷⁷ ο αδελφοποιησεις και συντεκνιας Влаха (Βλαχοι): Cecaumeni Strategicon edid. Wassiliewsky et Jernstedt, Петроград 1896, p. 74, f. 46.

⁷⁸ Alex Brückner у Arch. slav. Phil. XV (1893), 314.

⁷⁹ У XIV в. Которани и Дубровчани de Pobrato или Pobrata, исто тако Дубровчани властела de Posestra. Моје дело Rom. Dalm. III, 25 (Denkschr. W. Akad. књ 49).

⁸⁰ Текстови: "Чинь братотворењу" из једнога млађега рукописа издао М и л и ћ е в и ћ у Гласнику XXII (1867), 85—90; П а н т а С р е ћ к о в и ћ, Чинь братотворењу тамо 63 (1883), 276—294 из рукописа XVII—XVIII в., с грчком службом из Гоарова еухологија (Париз 1647); А. И. Я ц и м и р с к и й из бугарскога рукописа XVI в. у Исвѣстїя отдѣленїя русск. языка и словености имп. акад. наукъ књ. 16, св. 2 (1911), 24-44, с примерима из Румуније у XVI-XVII в.

⁸¹ K o n s t. P o r p h. ed. Bonn. III, 156-157.

Крвна кривица означава се напросто са **крв**, лат. **sanguis**, "esse in sanguine cum aliquo", у Дубровнику "la sangue", жен. род. Одмазда за дело звала се, а зове се још и данас, **освета** (дубровачка "vendeta per sangue").⁸² Она се морала јавно обзнанити (*crigare sanguinem*). За погибију у рату није било уопште освете. У уговорима о миру Дубровчана са суседима ово се често изреком утврђује, тако с Душановим сином Урошем (1362), и с Босанцима у XV веку.⁸³ Али код Босанаца постојала је крвна освета за убијену властелу и онда пошто би мир био закључен. Дубровчани су 1404, у преговорима с великим војводом Сандаљем, имали доста муке да се миром обухвати и смрт властелина Вукослава Николића из Попова, истичући да босанско правило важи само за борбе између Босанаца, али не и за односе са странцима; јер, када би крвна освета постојала и даље, о правом миру не би могло бити речи.⁸⁴ Тај обичај беше узрок бескрајних унутрашњих задевица у Босни за време последњега столећа пре турскога освојења.

⁸² По М и к л о ш и ћ у, Blutrache 14—15 значило је св#т на црквенословенском првобитно јак, снажан, па тек доцније свет; српски светити *gächen* али и *weißen*. Ако неко отме од манастира Дечана поклон краља Стефана Уроша III, налаже заснивач (1330) своме наследнику "всакоу помоць и wсветоу". Mon. serb. 100. = Дечанске хрисовуље 66.

⁸³ За сва времена опраштају се у том рату све "чтете" (*damna*) "злобе" (*maleficia*), "крви" (*homicidia*), Mon. serb. 170 (1362). "Ни искати крви ни ине освете ни вражде" пов. 1405, 1432, 1454 ib. 256, 370, 467.

⁸⁴ "Che la uhança e in Bossina, che per morte de zintilomini non se remete la sangue", каже се у писму дубровачкога сената Јовану Менчетићу, посланику код Сандаља, 6 септ. 1404, Lett. Rag. Упор. J o r g a, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle 2 (Paris 1899), 104.

У Србији, како смо видели, убиство и крвнина спадали су у резервате краљева суђења. "У оном делу српске говорне области, у којој су некада владали краљеви и цареви", мисли

Миклошић, "држава је рано новчаним казнама ступила насупрот старом обичају. Ојачали друштвени поредак означио је убиство као поремећај општега правнога поретка, као јавни преступ који једино он, и само он, има да казни; поред казне постојало је и "мирење" као накнада, којом је повређеног или повређено братство требало задовољити".⁸⁵ Али још и данас у Херцеговини, Боки Которској и Арбанији судском казном за убиство не уклања се ни најмање обавеза за освету, јер је крвна освета приватна ствар, и она тражи неку нарочиту одмазду по обичајном праву.

⁸⁵ Miklosich на н. м. 19.

Поврх тога, Законик Стефана Душана нигде не забрањује крвну освету. Да је она постојала и за владе Стефана Душана и његова сина Уроша сведочи уговор о миру с Дубровником 1362 и још неки случајеви о којима ћемо још говорити, а који су унесени у дубровачке архивске књиге баш у то време. Свакако је сигурно да је слабљење средишње власти, после смрти цара Стефана, допринело да стари обичај оживи још у јачој мери. Па и у Босни трудно се краљ Твртко I да објавом мира натуреног од стране владоца (вира господска) укине крвну освету, претећи казном којом се казне неверници. Када се становници села Кола, у области Длмну (сада Дувно), по свој прилици мала властела, не хтедоше покорити наредби него у међусобној борби поубијаше седам људи, краљ их је прогнао, њихову земљу конфисковао и поклатио је жупану Вукмиру и његовој браћи.⁸⁶

⁸⁶ Потврда даровнице од краља Дабише 1395, Mon. serb. 226.

Из дубровачких и которских исправа, особито из XV века, познат нам је церемонијал мирења, **мира**, у Дубровнику **acordium**, "finis de homicidiis et sanguine". Пре мира морало је бити утврђено примирје, **вера** (fida, affida Дубровчана), што одговара латинској речи "treuga" у Средњем веку, и данашњој арбанашкој беси. До мира је често долазило непосредно између учесника, и то редовно пред сведоцима, Који пут јављају се странци као неутрални посредници: дубровачки или которски кнез, властела ових градова, ређе већ један једини пресудитељ кога би поставиле обе странке. Већи такав суд био је у XV веку сасвим сличан пороти: редовно је било 24 пресудитеља; 12 од сваке странке, а звали су се "arbitri", "arbitri arbitratores amicabile" (Котор 1440), "amicabiles compositores et diffinitores" (Дубровник 1464), а код Котора (1439) **кметићи** или "compromissarii", код Дубровника **кмети** или **добри људи** (boni homines). У једној дубровачкој белешци од 1424 помињу се баш 24 "**поротника**".⁸⁷

⁸⁷ Закључак дубровачког Већа умољених од 6 новембра 1424 "de scribendo comiti Canalis, quod acceptare debeat et solvi faciat **vrasdām** illius hominis mortui, secundum conde(m)nacionem et testificationem XXIII **porotnicorum**, ut scribit idem comes, factam contra Dabisivum Bisbog (на ивици: Biesbog), cui solui debeat dicta vrasda". Liber Rogatorum 1420—1426, Арх. Дубр.

Два израза "кмети" и "добри људи" употребљавају се још и данас, а исто тако и број судија, само што сада 24 судије поставља странка убијенога. Они су оно исто што и "parolanti" код корзиканске вендете (vendetta), и "razionali e savi del popolo" у Сардинији. Сем свечаног заклинања, црква није имала никаква утицаја на мирење. Различита беху места где се преговарало: измира између људи из Већег Брда, Бијеле и Ластве (1439) свршила се у винограду властеоске породице Pasquali код Котора, у другим случајевима у цркви Св. Николе у Дубровнику, или у лонци дубровачког суда, или у палати которскога или дубровачкога кнеза итд. Прво би се избројали с обе стране мртви и рањени, одређена би била цена крви и подељена на кривце или на читав њихов крај, а катшто се при том допуштала исплата у оброцима. Убиство с једне стране уклањало је друго с противне стране. Ако је неко био рањен, кривци би оштећеном давали поклоне годишње или доживотно. У Дубровнику обвезали су се на пр. 10 фебруара 1408 три брата Милшића, Радослав, Вукослав и Вукац, из Врмске Жупе под градом Клобуком (de Vermo sub Clobuch) да ће дубровачком кројачу (sartor) Ивану Гојићу, због рана и

похаре, платити, у осам годишњих obroка, 40 перпера, а поврх тога давати му доживотно сваке године по две краве, једног овна, један товар брашна и две "добре кокоши".⁸⁸

⁸⁸ Div. Sanc. 1408, Арх. Дубр.

Као још и данас, тако је и онда било три сретства да се мир утврди: кумство (*compaternitas*), 5—12 на броју, с уобичајеним поклонима, побратимство, и узајамна женидба и удаја. Када су Његуши, у данашњој Црној Гори, и Ораховчани, северно од Котора (између Доброте и Пераста), 1437 због силних убистава, телесних озледа, недела и увреда начинили мир пред Млетачким кнезом у Котору, утврђено беше да Његуши узму за жене четири "госпођице" (*domicellas*) из Ораховца без мираза, а Ораховчани три госпођице из Његуша, али с миразом.⁸⁹

⁸⁹ Лат. исправа у Споменику XI, 79—80.

Код женидбе отпала би потпуно новчана глоба, а код кумства сасвим или делимично. Код склапања мира (*pacis et concordia perpetua*) потпуно се опраштала свака неправда и давало се јавно обећање да ће се убудуће мир чврсто чувати, што је све оснажено било "братским пољупцем мира" (*osculum pacis fraternale*) и заклетвом над јеванђељем после свечане службе бојје. У XV веку је била утврђена казна (*pena*) за случај поремећаја мира, обично 200—500 дуката; најчешће се једна половина плаћала општини а друга увређеној страни.

Два најстарија случаја која су се сачувала у дубровачким архивским књигама падају баш у време Стефана Душана. Радослава Ћерића из Драчевице, код данашњег Херцег-Новога, убио је, за време управе кнеза Николе Фалијерија (1334—1336), код бенедиктинске опатије Св. Јакова од Вишњице, пред капијама Дубровника, Неноје Лесановић из Конавала. Браћа убијенога, Доброслав и Цветоје, дошли су, 16 августа. 1341, пред тадашњег кнеза Јована Фоскарена и изјавили, како из поштовања према свемогућем богу, богородици и Св. Јовану Крститељу, а из жеље да би бог души њиховога умрлога брата дао покоја, дају мир (*redderunt pacem*) Неноју због овога убиства, те га узимају за свога брата (*in eorum fratrem*). Не помиње се никаква накнада у новцу.⁹⁰

⁹⁰ Div. Sanc. 1341, Арх. Дубр.

Неколико година доцније осудио је кнез Никола Барбадиго (1354—1356) дубровачког властелина Павла, сина Петра Рањине, да плати уобичајену вражду од 500 перпера зато што је убио Усмана, сина Крајислава Тврденовића с Дрине. Дапко, брат и наследник Усманов, примио је, 1 марта 1355, од Павла половину крвнине, 250 перпера, "*secundum statuta et consuetudinem, que est inter regnum sive imperium Slavonie et commune Ragusii*". Зато је он Павлу и другим члановима његове куће (*aliis de domo sua*) дао вечити мир и потпун опроштај и сигурност, обећавши да ће их свагда сматрати као браћу, пријатеље и добронамернике (*fratres, amicos et benevolos*).⁹¹

⁹¹ Diversa Notarie 1352, Арх. Дубр.

За владе цара Уроша дошао је, 13 октобра 1365 у дубровачку канцеларију Ратко Плавчић, поданик кнегиње, удовице српскога кнеза Војислава, па је у име свих својих крвних сродника и пријатеља (*omnium consanguineorum et amicorum suorum*) опростио пред многобројним сведоцима, Дубровчанима и Србима, дубровачком властелину Матку, сину Вита Ђорђића и свој његовој крвној родбини и пријатељима (*omnes suos consanguineos et amicos*) све телесне озледе и недела (*percussiones et iniurias*). При том је изјавио да отада Матка и његова оца Вита узима за своје најдраже кумове и браћу (*carissimos compadres et fratres*), обећавши да ће убудуће и њих и све Дубровчане сматрати као браћу, кумове и пријатеље.⁹²

⁹² Div. Sanc. 1364 Арх. Дубр.

У међународном праву значајна је установа била мешовити судски састанак за испитивање или поравнање спорова између две општине или два краја у Приморју, између Романа или Словена, или између два или више чланова ових суседних политичких јединица.⁹³ Ту установу која је вековима живела у јадранској области, изучавао је, у нарочитој студији, Богишић.⁹⁴ Такав судски састанак звао се латински *parlamentum*, старосрпски **станџк** (*stanec* у латинском преводу исправа), новосрпски **станак** (лат. *stanicum* итал. *stanicho*), управо *състанак од състати, скупити се, *convenire* (упор. лат. *conventus*, грч. *συστήμα* колегија, корпорација), дакле „састанак”.⁹⁵

⁹³ Главни извор Дубровачки Статут III гл. 19—20, 49—57. И у Н о в а к о в и ћ а., Законски Споменици стр. 125—131.

⁹⁴ В. Б о г и ш и ћ, Станак по дубровачком закону од 1272 године, Гласник XLIV (1877), 197—231, на немачком: *Stanak (stanicum) nach dem Rechtsstatut der Republik Ragusa vom Jahre 1272*, *Arch. slav. Phil.* II (1877), 570—593. У овој студији не претресају се многи поједини случајеви који су унесени у дубровачке архивске књиге.

⁹⁵ **Станак** се звао и земаљски сабор у Босни, који се често помиње у дубровачким актима из половине XV в.: "*stanach over concilio*", "*ogni stanach, che il Re de Bosna a fatto con li soy baroni de Bosna*". Велики војвода Сандаљ путовао је 1422 "оу Босну на станак, кџ Восн} на станак", те је носио нешто од свога посуђа које је био ставио као поклад у Дубровнику, П у ц и ћ I, р. 169, бр. 290—291.

У уговорима Дубровчана са Србима зове се он просто "суд" или "опћи суд" (1254), а у архивским књигама XIV—XV века врло често "порота".⁹⁶ Судски састанак сазивао се само у ванредним случајевима, на захтев једне странке. Прописан беше једнак број судија или суротника од обе стране: **testes, iurati iudices, iuratores**, срп. **поротници**, у XV веку и **кмети** који су се, претходно, морали заклети на јеванђељу.⁹⁷ Сасвим је изузетан случај да се судије, 1322, зову "**judices seu stai**".⁹⁸

⁹⁶ У Дубровнику, врло често судски састанак на граници зове се порота. Branchus Ratchovich, homo Dabisii Nenčich, окривљен беше да је украо вола Millosio Mitrovich de Malfo. 7 маја 1391 решено је да ће важити као невин, "*si ipse conducet in Viet ala piera de Modrule tres de melioribus hominibus ville Dabisii ad jurandum coram vicecomite Umble per porotam, usque ad VIII dies proxime futuros*"; "*si vero ipsos non conducet ad dictum terminum aul noluerint jurare*", крив је и има вола дотерати или га платити (*Div. Canc.* 1389). 18 јуна 1407 јавља "*Millos Ducen, pristavo electo per regimen*" ректору и судијама (*judices curie*) да је 16 јуна био "*ad ecclesiam Sancti Illari*", "*ubi antiquitus solitum fuit fieri sacramentum per porotnichos*", али, онамо није дошао "*usque ad stellam*" властелин Радич Тасиновић из Требиња са својих 11 **поротника**, који је био окривљен да је запалио неколико кућа, него је хтео: "*venite superius ad granizam montis et ibi fiet porotta, quia non audemus venire ad vos, nec transire granicias per dominos nostros*", иако је Радич раније лично: "*obtulit dare porotam et iuratores, nominandos per dictum Ser Raphaellem*", наиме Рафаила Гучетића, власника спаљених кућа. (*Liber maleficorium* 1407 до 1410 Арх. Дубр.). *Ult. januarii* 1412 обећава Радослав Журовић "*presentare porotnichos iuratores*" у Курилу, код цркве Св. Панкратија, због неке похаре на друму (*ib.*). 4 октобра 1420 обећавају два човека властелина Гргура Николића да ће се пред за то именованим приставом Прибиславом, "*famulus regiminis*" заклети са "*quatuor porotnichi*" из Луга и Славогостића "*ad ecclesiam S. Triphonis de Zonchetto*", да су невини у крађи 52 "*animalia minuta*" у Ријечи (*Lamentationes de foris* 1419—1422). 28 јула 1427, требало је да се један Требињанин, због отимачине "*cum tribus aliis porotnicis, datis per superscriptum Milobrad*" (један од поробљених), закуне и да "*facere porotam*" пред поткнезом Жупе "*in ecclesia Sancti Illari*"; 13 августа јавља поткнез да је окривљени дошао само са два човека "*pro superscripta porota*"; "*tertius porotnicus venire noluit*," јер "*pro furibus nolebat facere sacramentum*"; тим је Требињац изгубио парницу и морао платити 4 перпера (*Lamentationes de foris* 1426—1428). Један "**ordo pro porotis**", од 7 априла 1453, у досада нештампаном дубровачком закону. "*Liber Viridis*" гл 433, регулише избор поротника како ће их бирати кнежеви и капетани дубровачких срезова; њих ваља да буде 6—12 према вредности ствари, и то да буду бирани из мањих срезова или округа, а не из удаљених крајева.

⁹⁷ "Probare per **testes** Latinos et Sclavos, quorum medietas sint Sclavi et alia Latini", да је крва украђена, 23 авг. 1320. Div. Rag. Никоје Јоновић требало је да дође "apud Molendina de Breno cum XI **juratoribus** et ipse ad prestandum et faciendum sacramenta eis prestanda", 18 јануар 1322 ib.

⁹⁸ 1 марта 1322, Cranisclavo Pegnech de Glassca (данас село Главска у требињском срезу) и Laurentius de Mençe "**judices seu stai, electi de voluntate partium**" у спору између Junius filius Marini de Caboga и Mirosclavus Vochinich Radisevich de Tribina због неколико комада стоке (2 vaccas и 1 mançinus, mançus). Мирослав ће се заклети на јеванђељу "cum III juratoribus ad S. Michaellem de Cresta, et **auditor** dictorum sacramentorum debet esse Uglessa filius de Draseç" Div. Sanc. 1320. Арх. Дубр. За "stai" (иначе се не помиње) пор. дубровачко породично име Stay Stai, 1449 и д.

Број заступника био је и на једној и на другој страни, како кад, према значају ствари, по 1, 2, 3, 4, 5, 6 или 12. Њих су именовале обе странке (electi de voluntate partium), све по један или по два од сваке стране, или их је све именовао само туженик који се заклетвом, са још 3—11 другога, хтео да опере од кривице. Дешавало се и то да их је бирала само оштећена странка, и то од туженикових земљака и људи његова реда. Доцније су их именовали дубровачки локални чиновници, како се то види из једнога закона од 1453. Изувек је био, и то у особито важним питањима, да лично присуствује владалац, краљ Србије, кнез Хума, дубровачки гратски кнез и жупан. Никада нису смели изостати заступници обе владе, **advocatus, auditor**, срп. **пристав**. Старим предањем утврђено беше место састанка, обично подједнако удаљено од обе странке, лако приступачно, на неутралном земљишту или на граници. Губила би она странка која, без "препреке божје" или владоца, не би дошла на састанак; исто је важило, ако би неки суротници одбили да се закуну у корист туженика. Код веће даљине, дужна је била једна странка чекати на другу осам дана. На граници код Дубровника чекало се "до звезде" (ad stellam), док се не би, у сумраку, појавиле прве звезде на небу.⁹⁹

⁹⁹ На пр. "чекасмо до звезде на границ} по закону", пов. 1447, Споменик XI, 86.

Дубровачки статут разликује потпуни или општи (stanicum plenarium) и мали или специјални станак (stanicum parvum, proprium). По правилима између Дубровчана и Захумљана, која су важила као узор, није присутни кнез лично полагао заклетву, него на место њега један од његове властеле; али, онај који се закљичао морао је стајати поред кнеза и пољубити га у уста. На општем станку расправљале су се прво ствари владине, па тек онда ствари приватних људи, и то по реду који је утврђен коцком. Странке су долазиле лично са својим сведоцима или су пустили да говоре њихови заступници (procuratores). Расправа се могла одложити неколико пута до некога новог рока. Предмети су били случајеви гусарства, похаре на друму, крађе, убиства, одвођења, паљевине, али највише отмица стоке, крађа стоке, проневера поверене стоке, ретко дугови. На граници код Дубровника састајао се станак само зими, од Аранђелова до Ђурђевог дне. Први пут помиње се мешовити погранични суд (electis ex utraque parte iudicibus) као стара установа (secundum antiquorum mores) 1190, у уговору Дубровчана с Немањиним братом, захумским кнезом Мирославом. На поступак у време Немањино позивају се, у својим повељама, његови унуци, краљеви Владислав и Урош.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Повеље у Lj u b i ć a I, 15. (Мирослав), 58 (Владислав), 59, 64 (Урош I). Mon. serb. 20 (Радослав), 46 (Урош I). Пов. великога жупана Стефана: Гласник XLVII (1879), 310—311. Хронолошким редом све и у S m i ć i k l a s a Cod. dipl. II, 245; III 140, 396, 430; IV, 195, 211, 568. Извори и у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 125 и д.

Узор читаве установе налази се у уговорима VIII—X века између беневентанског лангобардског херцештва и града Напуља који је тада био под византијском влашћу. У спорним питањима о земљи, у "Terra di Lavoro" дужни су били заклети се три или шест људи. По уговору Арихиса (domnus Arechisi [Arichis] gloriosus princeps) с Напуљем (после 774), дужан је био Лангобард за купљену земљу (comparatas terras in Liburia) показати куповну повељу (cartula

empfionis). Ако би Напуљци порицали њену веродостојност, дужни су били именовати између Лангобарада шесторицу људи, од којих се тројица имала заклету: "iurent a parte Langobardorum tres homines de sex hominibus, quales pars Neapolitanorum quiesierint", да "cartulae veraces sunt". Исто бива ако се у Лангобарада породи сумња. По уговору између дуге Гргура и напуљског конзула Јована с Беневентом и Капуом од 911 и 933, заклинају се у питањима о "terrae de Leburia", "a parte vestra Langobardorum sex homines vestri, quales nos voluerimus ad sancta Dei evangelia", у питањима о исправности куповне повеље опет три Лангобарда "de sex hominibus quales nos vobis querimus". Исто тако куну се "tres personae bonae" или "fide dignae" код оспорене продаје коња или волова.¹⁰¹ Слична установа био је већ горе поменути (стр. 125) мешовити суд између Келта у Велсу и Англосаса или доцније Енглеза, 12 "iurisperiti" или "iuratores", од којих су 6 Angli a 6 Walli или Wallenses.

¹⁰¹ Mon. Germ. hist., Legum tomus IV (Hannover 1868), 213- 215, 220.

У Далмацији су добро позната места пограничних расправљања. Дубровчани су, у XIII веку, одржавали своје судске састанке са Задром и Сплитом код Богородичина манастира на Хвару. Доцније су преместили судске састанке са Шибеником, Трогиром, Сплитом, Омишем и Хваром на српско земљиште, на Стонску Превлаку. Онда се, на пр. 1239, расправљало с Омишанима, у присуству дубровачкога и омишкога кнеза, српскога епископа Илариона и изасланика (missus) српскога краља Владислава, Радомира de Dragomiro.¹⁰² Још 1358 помиње се на истом месту одржани састанак са Сплитом.¹⁰³

¹⁰² Пов. 1239, S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. IV, p. 77, бр. 73. Упор. казальке у издању дубровачкога статута у Mon. hist. jug. Slav. mer. књ. IX под Farga, Stagnum, stanicum. Чудно је да се ови мешовити судови никако не помињу у очуваним текстовима сплитскога и хварскога статута.

¹⁰³ Mon. Rag. II, 250.

Није било станака између Дубровника и градова јужне или "горње" Далмације. Которани и Дубровчани поштовали су међусобне судске пресуде, обвезавши се уговором од 1279, да једни друге никад неће тужити српском краљу или његовим чиновницима. У трговачким насеобинама у Србији парничиле су се странке пред две судије, једним Дубровчанином и једним Которанином, које би саме изабрале, с правом призива на завичајну општину.¹⁰⁴ Скадрани су, 1356, били вољни да накнаде штету неким дубровачким трговцима, чим оштећени и десет "boni homines iuratores" из Дубровника, у присуству скадарскога изасланика, свечаном заклетвом, пред олтарем дубровачке саборне цркве, буду потврдили износ нанесене штете, дакле без мешовитог суда.¹⁰⁵

¹⁰⁴ L j u b i ć I, 122 = S m i ĉ i k l a s VI, 299.

¹⁰⁵ Пор. о овом случају Arch. slav. Phil. XXII (1900), 184.

Са Србима одржавали су Которани у старије време пороту редовно само у Котору, а ван тога у Оногшту (Никшићу), Зети и Скадру; статут је, под претњом казне забрањивао заступницима Котора да иду пред суд (curia) краљев.¹⁰⁶ Поред тога, описује се 1396 једна порота између људи из Црниплата и Луштице у области самог Котора.¹⁰⁷ У будванском статуту пада у очи изречита обавеза за грађане, да су код пороте (per il qual cittadino fosse posta porota) дужни редовно полагати заклетву за своје суграђане, изузевши оне који су на злу гласу (di mala fama).¹⁰⁸

¹⁰⁶ Которски статут гл. 350; упор. Arch. slav. Phil. на н. м.

¹⁰⁷ 6 фебр. 1396 "Scisoe nuncius et vicarius juratus communis Chatari retulit et confessus fuit se fuisse **pristave** (sic) datus per rectorem Chatari Boghuno Merzani de Cerneplat tempore pacis per unum diem, antequam Radiz de Cernove (властелин Радич Црнојевић) venit cum exercitu in districtu Chatari, ut

undecim juratores purgarent Boghedanum Burovich de Lustiza, tunc subditum Chatari". Богуну су била узета два вола, "**Juratores porotnici**, cognoscentes ipsum Boghedanum et generum eius fuisse culpabiles in predictis et jurare pro ipsis noluerunt" Али Boghedanus "accepit prefatum Boghun in compatrem", те му је обећао 12 перпера и "duas compatriciас" до Св. Илије. Notaria Catari 1396—1399 у которском судском архиву (под насловом: Quaternus actorum civilium civitatis Cathari).

¹⁰⁸ Будвански статут гл. 264 (Mon. hist. jur. III, 57).

Најбоље су познати погранични састанци код Дубровника. Са Захумљанима одржавао се станак XIII—XV века на затонском заливу код цркве Св. Стефана, која постоји још и данас. У XIII веку одбијен је захтев Дубровчана да се састанак одржи на Ријеци.¹⁰⁹ Године 1332 чекали су у Затону два дубровачка "advocati" и шест "nobiles iuratores" узалуд три дана на заступнике противне стране "de terra Chelmi", да среде питање о данку, званом могориш (margarisium).¹¹⁰ С Требињцима одржаван је састанак (до 1322) често код цркве Св. Михајла од Кресте, у предграђу Плочама, испред Дубровника, који пут и код капеле Св. Трифуна у долини Шумета, али од 1280 највише на Железној Плочи код Бргата. То је велика, равна камена плоча, покривена железним оксидом, између данашњег села Горњег Бргата и капеле Св. Ане, опкољена чемпресима, на седлу између долина Шумета и Жупе, ваздушно место, на великој висини с далеким изгледом унаоколо. Модерни пут из Дубровника за Требиње иде баш посред те камене плоче.

¹⁰⁹ У писму општине Попова Дубровчанима Mon. serb. 7 чију су старост Шафарик и Миклошић и сувише преценили, а која је из г. 1242—1280, одбија поповска властела "станькъ" на левој обали "Р}ке", изјављујући да су вољни одржати састанак о Ђурђевој-дне у Затону. О старости ове повеље упор. м о ј е напомене у Гласнику XLVII (1879), 306 и д. и Arch. slav. Phil. XXVI (1904), 166.

С људима из Конавала, Драчевице и Зете вођене су расправе код прастаре цркве Св. Илариона код изворских воденица. У Жупи крај морске обале, изузетно и код садашње жупске парохијске цркве Св. Марије Магдалене која се налази мало даље на копну. Са проширењем граница дубровачке области почињу се мењати места састанака. Судски станци одржавају се отада: код залива Сланскога, у брдима код Мравињца на граници према Попову, код цркве Св. Панкратија у селу Курилу (сада Петрово Село) над долином Ријеке, на брду Голубов Ками (камен), високо изнад извора Ријеке, у Шумету под неким старим дрветом (sub arbore illorum de Venessa). Већ од 1313 састајале су се странке, кад и кад, у самом Дубровнику иза догане, у црквици Св. Николе de Сатро која још и данас постоји.¹¹¹

¹¹⁰ Mon. Rag. V, 363-364, 367.

¹¹¹ 8 јуна 1313 обвезали су се Петар и Никола de Cocelle (село Кочела код Требиња) да ће доћи "ad sanctum Nicolaum de Ragusio prope doanam ad stanicum", с Дубровчанином Clime de Sorento "de una robalia de bestiis VIII"; ако не дођу до рока, "sint torti de dictis bestiis" (Div. Canc. 1313, Арх. Дубр.). Због кривице Брајка Бишића (Bixich) из Драчева који је, због оптужбе Јакова de Стох да је проневерио 13 свиња, био затворен у Дубровнику, имали су два јемца (Tholissa zupanus et Ostoya Samarich) и "quinque electi de voluntate parcium pro **porotnicis**" "**in ecclesia s. Nichole de Ragusio**" положити заклетву, "presente Zivcho precone pristavo", после чега су се петорица људи заклели да је од свиња (porci) "unus mortuus fuit et alterum interfecit lupus"; 5 су предали Крушићу, "et de aliis sex dixerunt nihil scire". 14 маја и 10 јуна 1408, Div. Canc. 1408 1 септ. 1423 утврђено је да у спору између Франћеска de Crota из Бергама и Радивоја Вукшића (Voxich) Дробњака, "caput sagavane", Радивој, оптужен да је покрао Италијана на путу од Препоља за Дубровник, "debeat venire Ragusium cum paribus suis ad jurandum in ecclesia Sancti Nicholai una cum ipsis et ipsi una cum ipso, quod non est in aliqua culpa vel dolo"; ако не дође, плаћа његов јемац (plecius) Слараџ Stanchovich Vlachus 40 перпера (Lamentationes de foris 1422-1424).

Ретко се помиње неко вансудско поравнање посредством арбитра; тако су, 1397, Влах Оливер Дермановић из Љубомира и Дубровчанин Друшко Прибојевић одредили за судије

(arbitri) властелина Радоњу Куделиновића из Требиња и три дубровачка грађанина.¹¹² Више је међународнога карактера онај суд који је постављен, 1405, уговором између Дубровника и краља Твртка II ради обрачуна накнаде за штету на дубровачком земљишту које су починили Босанци у време пограничног ратовања. Одређена беху тада два босанска и два дубровачка властелина; те четири судије имали су одржати састанак у Конавлима, Требињу или Попову, већ према томе које место буде одредио најугледнији Босанац (био је то кнез Вукац Хранић); на станку имала су се, у току шест месеци, решити већином гласова сва питања, без призива.¹¹³

¹¹² Div. Rag. 12 дец. 1397. -

¹¹³ Mon. serb. 256.

По Богишићу, станак је постојао у Црној Гори између појединих племена и већих братстава све до у време кнеза Данила. На тим састанцима, који су се одржавали на местима од давнина уобичајеним, расправљале су се ствари племена и његових појединих чланова, стишавале крвне размирице итд. При томе су судије, боље рећи судије миротворци, биле племенске старешине, који нису полагали заклетву. Странке су долазиле са сведоцима и браниоцима. Туженик је могао узети себи заступника. Оптужени због крвног дела није смео доћи лично, да не би својим присуством раздражио братство убијенога. Код расправе важила су стара доказна средства: признање, сведоци, исправе, свод, соћ, заклетве и суротници (оклеветници).

У унутрашњости средњовековне Србије парничили су се Срби с Дубровчанима, а тако исто, по свој прилици, и с осталим странцима у XIII веку пред краљем као врховним судијом.¹¹⁴ Краљ Урош II (1282—1321) завео је, искључујући питања у којима само краљ суди, мешовити суд, који се састојао од две судије, једног Србина и једног Дубровчанина, у саским општинама једног Саса и једног Дубровчанина.¹¹⁵ Али још за владе овога краља (између 1302 и 1321), јавља се, наместо тих судија један цео колегијум, једна мешовита порота, од којих су једна половина Срби, а друга "инов } р'ци" (стране занатлије и трговци).¹¹⁶

¹¹⁴ Повеља без датума "краља Стефана" (можда Првовенчаног) Mon. serb. 16, бр. 20 и Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 138, чл. IV.

¹¹⁵ Mon. serb. p. 51—53, бр. 52, 53 (обе без датума; у 52 бр. помињу се Саси). Друга од ових повеља датирана је у латинском пројекту у Mon. Rag. V, 14 са 1302 г.: "questio" између Дубровчана (Raguseus) и Србина (Sclavus) "non possit diffinire per curiam regalem, nisi per unum Raguseum et unum Sclavum iudices in ipsa questione". У овом латинском пројекту нема одредбе коју налазимо у дефинитивној српској уговорној повељи да Дубровчани имају ићи пред краља у споровима "за нев } ри, за вражди, за чел" дина, за конь" (Mon. serb. p. 52).

¹¹⁶ Законик чл. 153 с нарочитим позивањем на "законь светаго крал" (Уроша II) у питањима с "иновцима и трговцима".

Та је установа мало млађа од енглеског мешовитог Јури-а од г. 1303.¹¹⁷ Мешовита порота остала је и под краљем Урошем III под Стефаном Душаном, царем Урошем и његовим наследницима све до у XV век. За владе Стефана Душана звали су се ови заступници странака "сведоци", а под кнезом Лазарем и у доба деспота "сидије".¹¹⁸ У Босни расправљали су се спорови између Дубровчана и Босанаца пред баном, ако би тужилац био Дубровчанин, а пред дубровачким кнезом, ако би Босанац поднео тужбу. Тако се изреком вели у све три привилегије бана Нинослава (око 1215—1249). У повељи бана Стефана II 1332, где се, као заменик банов, јавља и његов чиновник (владалац) као судија, наређује се туженику да доведе собом пет поротника, па са њима да и он као "самошести" положи заклетву. Ако се нађе неко "одъ банова рода, да ми си поротници одъ негова племена".¹¹⁸

¹¹⁷ У Енглеској је краљ Едвард I, 1303, зајемчио страним трговцима у пословима трговинског места мешовити Јури (jury de medietate linguae), што је Едвард III потврдио 1328 и 1355.

¹¹⁸ Повеља цара Стефана Дубровчанима од 1349. Моп. serb. 147: једна половина сведока "Латина" а друга половина Срба "како су имали и родител" и и прародител" царства ми светаго крал". У повластицама кнеза Лазара 1387 ib. 205 такође једна половина Срба (или Саса), и друга Дубровчана. Исто тако дословце у привилегији Вука Бранковића 1387 ib. 208. Исте одредбе о Србима (или Сасима) и Дубровчанима понављају се још 1445, у потврди дубровачких повластица од деспота Турђа, ib. 434. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 170, бр. VIII, 200, бр. IV, V, 203, бр. II, III,, 232—233, бр. I—V.

¹¹⁹ Mon. serb. 25, 29 33, 101-102.

ДЕВЕТА ГЛАВА

Насеља, земљорадња и занати

Напредовање благостања у земљи од XII века. Распоред имања. Густина становништва и насеља; исељавање и досељавање. Шума и њени производи. Лов и риболов. Сточарство пастира и ратара. Челињаци и свиларство. Земљорадња: читлуци, мере за пространство, сеоске утрине, подела земље, сеоске међе, промене имовине. Крупна господарства (латифундија) и ситна имања. Добра краља, властеле и цркве. Однос између власника имања и сељака: работе, обделавање земље на удео, удеоно давање земље под закуп. Ратарство, виногради, маслињаци и воћњаци. Занати на селу и у вароши. Цеђење соли у Приморју. Рударство, његово географско распрострањење, његови производи и његова техника.

Од времена крсташких ратова напредовало је много благостање у земљи. Србија није више била слабо приступачна брдовита земља, насељена ратоборним пастирима и тобоже без земљорадње (*populus agri culturae ignarus*), како је описују савременици цара Манојла Комнена, особито Вилхелм Тирски (1168).¹ Услед освојења придошле су, уз сурове планине, још и плодне равнице. Огромне шуме проредише се подизањем многобројних манастира и села. Рударство је задахнуло свежим животом многе пустиње, у које су дотле једва и ловци залазили. Новозаснована тржишта привлачила су стране трговце који се, до тога времена, нису могли видети у земљи.

¹ В и л х е л м Т и р с к и II, cap. 17, XX, cap. 4.

Србија је, у XIV веку, важила код западњака као богата земља. Француз Гијом Адам, архиепископ барски, пише (1332), да је краљевина Рашка право благо (*unum jocale*), богата житом, вином, уљем и месом, земља кроз коју пријатно протичу изворске воде и реке, украшена густим шумама, ливадама, луговима и планинама, пуна дивљачи сваке врсте; "једном речи, добро и одабрано је све што онде расте, особито у Приморју". Притом, он хвали многе руднике сребра и злата, у којима рудари раде непрекидно.²

² "Illud regnum est in blado, vino et oleo et carnibus opulentum, aquis preterfluentibus foncium et fluminum est amenum, nemoribus, pratis, montibus, planis ac vallibus est jocundum, diversarum ferarum nationibus est repletum; et breviter, quidquid ibi nascitur, est electum, et specialiter in parte illa, que situm optinet supra mare. In regno illo sunt actu nunc quinque minerie auri, pariter cum argento, in quibus magistri continue operantur. Sunt nichilominus argentarie cum auro miste veraciter, nunc reperte in aliis locis pluribus et diversis; et cum hoc sunt ibi magna nemora et condensa. Quicumque ergo habuerit regnum illud, habebit veraciter unum jocale appetibile et optandum et in toto seculo preciosum". G u i l l a u m e A d a m (P s e u d o-B r o c a r d u s), Rucueil des historiens des croisades, Documents armeniens, t. II (1906), 479—482.

Другим очима гледали су на земљу Грци. Србија је, у погледу на варошки живот, на саобраћајна средства, занатство, густину становништва, интензивност земљорадње и нарав становништва, крај свега напретка, ипак још увек била примитивна, патријархална земља према старој култури византијских провинција. Пахимеровим савременицима изгледала је Србија сиромашна и непријатна, Нићифору Григори "дивља и бедна".³ Димитрије Кидон каже, у једној беседи (1366), да су Срби (Трибали) и Бугари (Мизи) сиромашни народи, који у својој земљи немају свега доста.⁴

³ P a s h u m e r e s, Mich. Palaeologus V, cap. 6. Το δε του τοπου σκληρον και απαραμυθητον (ниже αηθες), N i k e r h o r o s G r e g o r a s VII, cap. 5, § 10.

⁴ 'Ορατε την των εθνων τουτων πενιαν, M i g n e, Patr. graeca, vol. 154, col. 972.

Још дуго времена је у народном имању стока стајала на првом месту. Од 1180, освојењем топлијих крајева, порасла је вредност земљорадње, али, она је патила због недостатка радне снаге. Види се то по томе, што су тежаци дуговали работе на имањима краљевим, али још боље показује то поштравање одредаба којима се ишло за тим да се сељак привеже за земљу. Нов извор богатства било је рударство, које је брзо процветало. Земља је била подељена између краља, великих барона, врло многобројног малог племства и манастира, који су постали привредном силом. Измену производа отежавали су рђави путеви и монопол. Капитал, инвестиран у стоку, сеоске поседе, рудно благо и драго камење, био је слабо покретан. У Приморју и на тржиштима у унутрашњости опажа се свугде надмоћност веће снаге капитала и свежије предузимљивости Далматинаца.

Међу становништвом остали су планински пастири свагда најснажнији елеменат; њих су ратови, помори и неродице мање захватили него тежаке у равници. Планине између Подунавља и Јадрана биле су увек излазне тачке насељавања нижих крајева. Још и данас су Херцеговина, источна Црна Гора, планинске долине северне Арбаније и Македоније активно, Далмација и Краљевина Србија су напротив пасивне, постепено насељене досељавањем новог становништва из планина између обеју земаља.⁵

⁵ О томе Цвијић, Насеља I (1902), стр. ССХ. Упор. прву књигу овога дела стр. 4—5.

Експансија српских горштака кретала се у ранијем средњем веку највише према јадранској обали, а од XI века више на исток, док, најзад, нису велики успеси према Грцима изазвали нову струју у правцу југа. Овај развој заустављен је био, од 1371, турским освајачким походима. После тога започиње отступање становништва на север и запад, на Дунав и Јадранско Море. XIV век је, у југоисточној Европи, уопште период продирања пастирскога становништва. После пропасти Кумана и Татара спуштају се карпатски Румуни низ Дунав и Прут, те заснивају нове кнежевине Влашку и Молдавску. Арбанаси сиђоше са својих планина у Тесалију и Епир, те населише јако опустеле крајеве у Хелади. Па и продирање Турака из унутрашњости Мале Азије кроз плодне речне долине некадашњег Никејскога царства западно ка мору, па даље преко мореуза у Тракију, била је такође победа пастира над земљорадницима и варошанима.

У XIII—XIV века јасно се опажа како Срби интензивније насељавају новоосвојене равнице. У Приморју ваља напоменути заснивање нових вароши као Сапе код Љеша (гл. горе стр. 91) и Балеза код Скадра. Један млетачки посматрач пише, још г. 1559, да се крај на зеленим обалама Бојане, са својим плодним њивама и добро насељеним селима (ville habitatissime), може упоредити с Италијом.⁶

⁶ Starine, X, 251.

Данас овако поређење не би ни близу пристајало. У унутрашњости, у XI—XII века, простирала се на неколико дана хода широка пустиња у пространом пограничном појасу између

Срба и Византинаца, између византијских пограничних градова Призрена, Липљана и Ниша с једне стране и српских планина на Лиму и Ибру с друге стране. После српске окупације под Немањом (1180 и д.), брзо су били насељени ови од природе богати крајеви, а особито топле котлине Белога Дрима и Ситнице.⁷

⁷ Упор. прву књигу овога дела стр. 124, 137, 152, 157.

Очуване повеље дају нам доста обавештења о насељавању ових крајева, које су марљиво изводили земљепоседници, особито калуђери. Али, двестагодишња владавина куће Немањића било је и сувише кратко време да се изведу трајне промене. Пошто су се Турци утврдили у Македонији, постадоше ови плодни крајеви опет пограничном земљом, те поново опустеше. За време турскога господства, српски ратарски елемент код Призрена, Пећи и на Косову Пољу уступао је непрестано испред арбанаских пастира. Села у овим крајевима, а исто тако и у плодној скадарској равници, била су, у XIV веку, већа и многобројнија него данас. Значајно је да су неки крајеви на западу у Приморју, као Конавли и Стонско Полуострво, тада, напротив, били много слабије насељени него данас. Према дубровачком катастру око 1430, села у Конавлима имала су тек само неколико кућа.⁸ После заузећа (1333) изделили су Дубровчани Стонско Полуострво, велико 355 квадратних километара, не рачунајући ту варош Стон, у 300 "partes" па је тада на сваку "pars" рачунато једно огњиште (fumus); но дешавало се, катшто, да је који удео био без куће.⁹ Према томе Полуострво, не рачунајући главно место Стон, није имало тада ни 300 кућа (а данас има на 17.000 становника).

⁸ Бачев дол 6 кућа (сада 245 Становника), "villa S. Georgii in Dogna Gora" 19 (сада Поповићи, 299 ст.), Вигњи 13 (225 ст.), Застоље 11 (132 ст.), Тупшићи 3 (сада Тушићи, 203 ст.), Ловорно 13 (442 ст.) итд. Libro Rosso (Matiza) f.290 итд., пергаментски рук. у Арх. Дубр,

⁹ Дубровачки законик Liber Reformationum (нештампан) XXVII, cap. I. [Штампано га у III одељ. Fontes rerum Slavorum merid. САН VI књ. А. С о л о в ј е в (уредник Ј о в. Р а д о н и ћ (Београд 1936)].

Мало је било досељеника из страних земаља. Били су то Саси из Угарске, бегунци испред Татара из Бугарске, као "катоунь бљгарски" на добрима манастира Бањске, и грчки емигранти из византијске државе, чак из Мале Азије.¹⁰ Становништво се појачавало највише само унутрашњом колонизацијом с домаћим снагама. У Новаковићевој студији о старосрпском селу види се природан прираштај, када се пореде обе основне повеље манастира Дечана, које раздвајају једну од друге можда само шест година.¹¹

¹⁰ Људи "изь Грькъ" у повељи Уроша II, Mon. serb.59. "Къди пл}нише Тоурьци Анатолию, тьди и приидоше слободни людиО изь Грькъ" за владе Уроша II, те се населише на црквеном земљишту, на реци Пшињи, пов. 1353., Гласник XXIV, 245.

¹¹ Н о в а к о в и ћ, Село (Гласи. XXIV), 198 и д.

За ово кратко време порастао је скоро у сваком селу број кућа: Чабић од 182 на 197, Серош од 125 на 145, Папраћани од 43 на 52, Истинићи од 28 на 37 итд. Онде од заселака, засеља брзо постају права села. При том се у повељама често помињу нове насеобине. То су или нове крчевине (лаз), или опустела села (селиште), на пр., на имањима призренске епископије која је, према повељи Уроша III, епископ намеравао населити Власима и другим манастирским људима.¹²

¹² Пов. 1326, издање Ј а с т р е б о в а у Гласнику XLIX (1881), 365; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 641.

Када су Срби продрли у Македонију, протерали су "грчке пронијаре",¹³ те на њиховој земљи населили српску властелу с њиховом пратњом. Кантакузен је затекао у Бери (1350) 30

српских властелина са женама и децом и 1500 коњаника ратника. Многи од ових насељеника беху из западних брдских крајева. Отац севастократора Бранка у Охриду, војвода Младен, био је некад заповедник у близини Дубровника. Успомена на отаџбину навела је ћесара Гргура, сина Бранкова, да, крај Охридскога Језера, подигне, 1361, задужбину "Богородице захумске" (της υπεραγίας Θεοτοκουτης Ζαχλουμητισας); то је данашњи манастир Заум на источној обали језера.¹⁴ У једном српском натпису из Охрида помиње се, 1379, "суродник" краља Марка, Остоја Рајаковић од племена Угарчића, породице из Невесиња и Љубомира.¹⁵

У Тесалији и у Епиру настани се многа српска властела. Пред крај XIV века јављају се, међу архонтима Тесалије, логофет кир Балеас, син некога Станимира, па онда Братјн, Хранислав, протонотар кир Манојло, син Тихомиров.¹⁶ У Јанини био је такође, још 1430, неки "протомајстор" Војислав (Βουισαβος) и неки „протасикрит" (први тајник) Станица (Στανιτζης).¹⁷

¹³ Упор. повељу Стефана Душана 1332 с Хрељиним црквеним даровима код Штипа: добро Ласкара Котаница и земља "що соу дрџали прони" риО гръчьсци Тоутко, Осань, Ласкаръ, Сидерофаи (Σιδεροφαγος). Споменик III, 26, боље у Н о в а к о в и ћ а на н. м. 400—401.

¹⁴ Грчки натпис у М и л љ у к о в а, Изв}стия арх. инст. IV, 1 (1899), 83 и Йорданъ Ивановъ, Български старини изъ Македония (София 1908), 218.

¹⁵ Mon. serb. 181, М и л љ у к о в љ, на н. м. 92. И в а н о в љ, ва н. м. 213. (погисломь угарчикь). Костадин Угарчић из Невесиња 1355, Div. Rag. Власи Угарчићи у Љубомиру 1368—1488, Арх. Дубр.

¹⁶ Н и к о с В е ј и с (Βεηω), Σερβικα και Βυζαντινικα γραμματα Μετεωρου, Βυζαντις II (Атина 1911), 40, 41, 47, 87. Упор. Arch. slav. Phil. XXXIII (1912), 591.

¹⁷ Acta graeca III, 282.

У средњовековној Србији биле су насеобине врло промењиве, а својина непокретних добара нестална. Колико је власништво земље било мало сигурно одају завршеци свих повеља црквама и манастирима, где се проклињу сви они који би завештана добра отимали. И у византијским нотаријалним повељама има таквих клетава али их нема у старијим грчким царским повељама.¹⁸ У долини Полога приграбио је силом Жегар, по свој прилици властелин, имања призренске епископије. Краљ Урош II прогнао га је и за казну спалио му куће.¹⁹

¹⁸ Упор. Zachariae von Lingenthal, Byz. Z. II (1893), 182 и д.

¹⁹ Пов. Гласник XLIX (1881), 364. Н о в а к о в и ћ, Село 141 и Законски споменици 640.

Законик цара Стефана наређује да се они који су насељенике (меропхе) или Влахе протерали са црквених имања све дотле имају држати у оковима, док не врате отеране људе. Кад би властелин умро, дешавало се да су суседи поједина његова села или добра опљачкали или спалили: по Законику, штету је имала да накнади читава околина. Ако би неки властелин или властеличић утекао због неке ствари, онда би, обично, околна села или читава жупа опљачкали његову кућу и његово имање; Законик наређује да се са овим пљачкашима поступи као са великим издајницима.²⁰

²⁰ Законик чл. 32, 58, 144.

На западу се, након не много времена, потпуно изгубио сваки траг великих црквених имања. Краљ Стефан Првовенчани потврдио је мљетском манастиру имања на Стонском Полуострву. Када су Дубровчани, после нешто више од сто година, ово Полуострво спојили са својом облашћу, нису мљетски калуђери овде ништа више имали, па шта више нису чак ни истицали своја права. Од поклона кнеза Мирослава, које је потврдио краљ Урош I манастиру Св. Петра на Лиму, а који су се састојали из многих села код Стона и Сланого, није такође било

ни трага ни гласа кад су Дубровчани заузели ове крајеве (1333, 1399). Исто тако, у млетачком катастеру скадарске области (1416) не помињу се, ни једном речи, имања која је поклонио некада, у овом крају, цар Стефан Душан призренском манастиру Св. арханђела [Михаила]. Карактеристична је у которском статуту бојазан Которана, да би српски краљ, пошто је већ поклонио Жупу грбаљску њиховој општини, могао један део овога краја опет натраг узети, те га поклонити једноме од својих "barones".

У повељама често се помињу напуштена насеља. Градишта би могла бити и преисторијски шанчеви или римска кастела. Напуштена влашка села (катуништа) лако се тумаче као последица многога сељакања код пастира. Што се тиче тежачких газдинстава и села, показао је Новаковић, на основу повеља, како су се она лако претварала у опустела селишта виз. (παλαιοχωριον) с пустим кућиштима, и како су се, опет, брзо насељавала.²¹

²¹ Н о в а к о в и ћ, Село 144 и д.

Било је разлике између "пустог" села, које је недавно остављено било или делимично још насељено, и "дивљег", које је опустело од давнина. Узроци да се неко место напусти били су различити: туђинске провале, унутрашње борбе, крвна освета, кажњавање и протеривање сељака због непослушности и харања, и такође, најзад, због брзе измене својине. Међу страним најездама ваља споменути провалу Монгола 1242; тада беху код Скадра разорени неки мали градови, као Свач и Дривост.²²

²² Гл. прву књигу овог дела стр. 175—176.

Поврх тога, долазили су и помори, као страховита куга од 1348 која се, из источне Азије преко Татарске, раширила на Западу, те проредила читаву Европу; она је позната из описа Кантакузенова у Цариграду и Бокаћева у Флоренцији. Тада су врло јако страдале густо збијене вароши, у Грчкој исто тако као и у Далмацији. У планинама помор није био толико велик. Цар Стефан користио се био баш овом кужном годином те посео Епир и Тесалију. Поновна појава ове куге олакшала је, 1362, Турцима освојење Тракије. Сем тога, с времена на време јављала се глад због неродице. Српски монаси, Доментијан и Теодосије, описују живим бојама гладну годину после братске борбе између синова Немањиних, Вукана и Стефана (1202—1203). Земља је опустела због тога што је остала непоорана; многи људи отидоше у туђину и куће, дворови, путеви и распућа беху пуни лешина, које су скупа морали сахраљивати у рупама за жито.²³ Један ученик Данилов опширно приказује глад у околини Свете Горе за време провале Каталанаца (1307 и д.). Људи су посртали као пијани, те су јели траву, кожне појасеве и ципеле; шумске животиње прожидрале су лешине.²⁴ На Западу је била глад у јесен 1303, кад су Дубровчани својим суседима продавали храну коју су довели били из "Романије" Флорентинци и други трговци. Исто тако беше глад у децембру 1319, кад су многи Словени, због глади (propter famem), дошли у Дубровник да купе онде храну, доведену из Апулије.²⁵ У полису имања хтетовског манастира помиње се куповина земље за жито "оу гладно вр } ме".²⁶

²³ Д о м е н т и ј а н изд. Даничића 98—99, Т е о д о с и ј е 80.

²⁴ Д а н и л о изд. Даничића 341 и д.

²⁵ Mon. Rag. V, 57—58, 61, 159.

²⁶ Споменик III, 39.

Под притиском многих терета и дужности, људи су се иселјавали на запад у далматинске градове, где су нове насељенике примали радо. На дубровачком земљишту нико није плаћао порез, ни властелин ни сељак; општина је своје издатке покривала из прихода од царина, од монопола соли а, с времена на време, расписивала би ванредан прирез. У Котору дужан је био нови варошки становник (habitator) само уписати се код нотара. Сељаци су се могли слободно

настанити у граду и нико није имао право да их из града одведе у неко село варошке области. У XIV веку живели су у Котору досељеници из Брскова, Кчева у Црногорским планинама (Соцова), Подгорице итд. У околним селима помиње се, на пр., око 1330 неки "possanicus" (насељеник) из Гацка. У Дубровнику, у XIV веку, међу новопримљеним грађанима (cives) јављају се не само Далматинци, особито из јужних градова, из Котора, Будве, Бара или Улциња, него и људи с Неретве, из Попова, Требиња, Конавала, с Дрине, из Праче, из Рудника итд. Исто тако налазимо и међу сеоским становништвом тада још мале дубровачке варошке области досељенике из унутрашњости, на пр. у долини Жупе 1330 до 1367, досељенике из Требиња, Конавала, Драчевице, из племена Зупци, с Мораче, из Будве итд.

Одлазак у приморске градове појачан је био тим, што је млад свет оба пола привремено живео у овим варошима као послуга. О томе нам нешто података пружају уговори у дубровачким архивским књигама. Код патриција, трговаца и занатлија ступали су млади људи у службу као слуге (ђетић, момак, лат. *famulus*), гласоноше, поморци, трговачки помоћници, шегрти. Они беху пореклом како из Приморја тако и из унутрашњости. Странаца је било, чак, и међу општинским служителјима, на пр., 1355 примљена су у Дубровнику у службу на годину дана два заклета трубача, Каталанац Берналд из Перпињана у јужној Француској и Србин Драган из Призрена, Слушкиње (ђевојка, лат. *famula, fantescha*) у Дубровнику беху не само из Стона, Попова, Требиња или Конавала, него и из удаљенијих планинских села; друге су, опет, долазиле из Дукљанскога приморја, из Арбаније, а било је шта више, чак и Гркиња из Авлоне и Крфа. У Котору су слушкиње биле највише из планина садашње Црне Горе. Уговори су ретко гласили на неколико месеци, већином на једну или више, па чак и на 10—15 година. Газда је давао послузи одело, обућу, храну и извесну суму новаца. У дубровачке властеле био је обичај да слушкиње, при свршетку службе, добију мираз за удају.

Тако, 1365, *Ser Johannes de Tudisio* обећао је Воли ћерци Прогона Матаружића из Котора, да ће јој, после шест година, дати као мираз 20 перпера "in dote et nomine dotis". Милтош Толојевић потврдио је исте године да је примио 12 златних дуката као мираз своје жене Велне, раније "famulae" код властелинке Филипе Менчетићеве.²⁷ У грађанској кући била је ова служба нека врста примажа у породицу. Добруша, кћи Гојслава из Арбаније, погодила се, 1377, на шест година код Јанеца Арбанаса (*Janeç Albanensis*) који јој је обећао, да ће је држати као своју рођену кћер и да ће је, на крају рока, удати: "tenere ipsam pro filia carnali et in fine termini ipsam maritare".²⁸

²⁷ Div. Canc. 1364 (ult. iulii и 5 окт. 1365).

²⁸ Liber diversarum scripturarum 1377—1879 (5 окт. 1377).

Али, на супрот овим чисто патријархалним односима, дешавало се доста често и то, да је мушка и женска послуга покрала своје господаре, те је с пленом утекла у планине, што се редовно верно бележи у канцеларијским књигама зарад очувања господаревих права. Због тога су често за шегрте и послугу морали јемчити њихови родитељи и сродници. Који пут, млади горштаци ишли су још даље од Приморја. Планинци, из данашње Херцеговине, ступаху у службу код Апулијанаца или Млечића, катшто и људи са женом и децом. Тако је, 1399, 15-годишњи Дривостинац Констанције, син покојнога Стефана (*Stephanus dictus Stigiliça*), ступио на пет година у службу код некога францускога витеза, пошто је изјавио да је вољан да прати свога господара по целом свету: "ige cum eo ad quascunque partes mundi".²⁹ Па и женска послуга ишла је у Задар, Млетке, Апулију или Крф; на пр., 5 новембра 1393 ступила је Стана, кћи Радашина из Невесиња, у службу на осам година код племените госпође Маргарите, удове Млечића Алојза Корнара, и то за плату од 10 дуката и уобичајено издржавање.³⁰

²⁹ "Naldino Bagur Sūmberio Sansonarie (sic) Serenissimi domini Regis Francie", 15 априла 1399, Div. Canc. 1395—1402.

³⁰ Diversa Canc. 1391—1396.

У економном животу земље ваља поменути шуме на ирвом месту. Оне беху у опадању, иако се извоз дрва ограничавао само на запад. Било је гора и лугова (дубрава и шума). У области крша помињу се четинари на острвима Хвару, Корчули и Мљету, који су особито давали гориво за печење креча. Исто тако, на копну било је храстове и борове шуме нешто више него сада. Али дуге греде за грађење лађа долазиле су, од XIII—XIV века, као још и данас, већином из шумовитих планина Хрватске, Босне и Арбаније. На ушћу Бојане и Дрима утоваривало се изврсно храстово и брестово дрво за грађење галија. Из горе у покрајини Врсиње (сада Зупцима), извозиле су се даске у Дубровник, Конавле и Боку Которску.³¹ Већ је Немања 1186 допустио Дубровчанима да у његовој области слободно могу сећи дрво (*ligna icidere*) без икаква десетка.³²

³¹ О шумама и о извозу дрвега упор. м о ј е дело *Ragusa in der Handelsgeschichte* нап. 56 (сеп. отис. из Алманаха Царске Акад. у Бечу 1899).

³² Пов. 1186, *S m i ĉ i k l a s*, *Cod. dipl.* II, 201, Н о в а к о в и ћ, Законски спом. 133.

Производ дубраве била је рујевина (ср. лат. *scotanium*), добивана од грања и цветова руја (*Rhus cotinus*, ρους) а употребљавана, у кожарству, за жуто и црно бојење. Извоз је ишао из Попова и Конавала преко Дубровника у Италију, а такође и из Арбаније. У српским повељама често се помиње ограђена шума (заб } ль); који пут, овакав забран служио је као зимовник за стоку или се покланђао коме манастиру, да се на њему подигне село. Друге опет шуме одређене беху као одмориште за домаћу стоку и за пашу теглеће марве. Већ византијски аграрни закон зна за шумске пашњачке забране (εν δρουωνι). Код Дубровника и у северној Далмацији звале су се ређе групе шипражја гај.³³ Много беху цењене храстове шуме, чијим су се жиром гојиле свиње. У дубровачкој области било је строго забрањено сећи "*arbores ferentes glandes*"; код Стона није смело ни једно село попасти или покупити жир (*le glande*) друге неке општине.³⁴

³³ "*Pasculum sive gaium*" код Задра 1333, *Lj u b i ć I*, 405. Упор. *V l a d i m i r M a ž u r a n i ć*, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, св. 2 (Zagreb, Jugosl. Akad. 1909), стр. 314 под г а ј.

³⁴ Одредбе за Конавли, донесене у Вијећу Умољених 8 јан. 1423. "*Per le glande che nasce per lo contado*", Стонски статут, рукоп. на пергаменту од 1406, Арх. Дубр. [А. С о л о в њ е в, *Ordines Stagni y Fontes rerum Slav. merid.* III одељење VI књ. (Београд 1936)].

Када је Стефан Душан одузео Сасима право слободнога крчења шуме и подизања нових насебина, држава је, несумњиво, хтела тим да заустави сатирање шума. Није познато колико се, при том, водила брига око одржавања ловишта. У исто време почело се ограничавати и орање шумских пашњака; цар Стефан забранио је становништву села Љубижње и Скоробиште казном од 100 перпера, која се имала дати владоцу, "поорати планиноу" на имањима призренскога манастира.³⁵

³⁵ Пов. Гласник XV (1862), 273. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 686, чл. XXV.

Риболов је био од вајкада уносан на Дунаву, на језерима Плавском, Скадарском, Охридском и Преспанском и у рекама северне Арбаније. Из Валоне и Драча извозила се усолјена икра (итал. *bottarga*), јегуље из Валоне, Улциња и Скадра. Италијанске "*scoranze*" (дубровачке *sarache* 1397 и д.), и данашње црногорске "укљеве" (*Alburnus scoranza*) долазиле су из Скадарског Језера. По млетачком катастру од 1416, скадарска варошка благајница примала је скоро 4000 перпера годишње за риболов и од царине на рибу. Дубровачки статут има бележака о риболову по мору с мрежама, а ноћу са светиљкама (*piscandum in nocte cum igne*).

У сточарству су се коњи, овце и говеда чували наизменично на ливадама, катшто, врло високих летњих пашњака и у долинама и равницама топлијих зимских пашњака. Свиње су се пак стално гајиле у храстовој и буковој шуми, без сељења. Коњи су били највише мале планинске расе. Њихов тип нознајемо из дубровачких уговора о продаји из XIV века, где се

коњи често подробно описују по боји и другим особинама, на пр. са звездом на челу (*stella in fronte*). На цени је био вран коњ (вранџ) који је, катшто, долазио на дубровачку пијацу из Брскова, или Невесиња, а у Босни је даван на поклон,³⁶ исто тако и ретки белац.

³⁶ "Коња вранца", босанска пов. 1323 у збирци Талоција, Гласник Зем. Муз. XVIII (1906), 405, бр. III = *Wiss. Mitt.* XI (1909), 242.

Већина коња била је доратасте (*equus rubeus, brunus, pili castagnini, bai*), загаситосмеђе (*morellus*), алатасте (*pili sauri*) или сиве боје (*pili cenerati, asinini*). Коњски чопори (ергела) звали су се туђом грчком речи **лакмија**. Магарац (старосрп.) осљ, ж. рода ослица), као товарна марва, боље је познат на западу, у Требињу или Љубињу, али особито у Приморју, где се нијансе боја магареће длаке такође тачно бележе у дубровачким уговорима о куповини и продаји (н. пр. *pili albani, muruli, subalbi, subnigri*). Као товарна стока (*somerii*) много беху на цени мелези од коња и магараца, мазге (старосрп. мьска, лат. *mulus, mula, mulica*), са својим jakim копитама, погодним за ма какву кршевиту планинску путању.

Међу говедима јавља се у Дубровнику који пут мрка раса, коју данас стручњаци зову илирском, а која се још јавља у Арбанији, Црној Гори и Босни (*bos niger*), и то или сва црна (*totus niger*) или с белим челом и белим трбухом. Поред тога, јаче је била заступљена црвенкасто-смеђа, броћаста врста (*bos brunus, vermilius, rubeus, pili castanei*), исто тако шарени примерци: црвенобели или црно-бели (*bos pictus, pili albi et nigri; vacca pili rubei et albi*). У овом периоду не помиње се у Приморју сиво-бела раса (сивоње), која сада превлађује у Србији и у Бугарској. У Приморју, у Конавлима на пр., познат је био биво (ср. лат. *bubalus, bufalus*), који се у средњем веку помиње међу домаћим животињама у Тракији, Епиру и Грчкој.³⁹ Исто тако, манастир Дечани имао је међу својим људима извештан број биволара.⁴⁰ На горњем Вардару, код Хт}това, звало се једно место "Бивољ Бродь".⁴¹ Бивоље коже извозиле су се у Млетке. Гајење камила распростраило се из Мале Азије, преко византијске државе, све до у Македонију, где је краљ Урош II поклатио манастиру Трескавцу код Прилепа чопоре камила.⁴²

³⁷ Упор. за називе у Италији Antonino di Prampero, *I cavalli ed i loro prezzi in Friuli nel secolo XIII*, *Archivio veneto* XXV (1883), 94 и д.

³⁸ У Миклошића, *Lex. palaeoslov.* и у *Rječniku jugosl. Akad.* доведено у везу са ср. грч. *λακίνα*

³⁹ Упор. м о ј е дело *Fürstentum Bulgarien* 40 нап.

⁴⁰ Дечанске хрис. 5, 71. [Р. И в а н о в и ћ — И. С и н д и к, *Ист.-геогр. значај дечанске хрисовуље из 1330 (Ист. часоп. САН II (Б. 1951) 187)*].

⁴¹ Пов. 1348, *Š a f a r i k*, *Pam.*² 102.

⁴² Д а н и л о 137: "стада овьча многа" и чр}ды вельблоудь, лакимиО же коњскыО". О Кантакузеновим чопорима камила гл. ниже.

Гајење свиња у листопадној шуми, данас у пракси још само у Шумадији у Србији и у Бакоњској шуми у Угарској, имало је велики значај у Средњем веку у економији балканских народа. Акрополит и Пахимер знају за свињаре (*χοιροβοσκοι*) код становништва на Родопи и Балкану. Цар Кантакузен помиње једном приликом своје сопствене чопоре свиња. У Србији помињу се, у бањској хрисовуљи, у приштевском крају "станица кралев}хь свињь".⁴³

⁴³ Светостеф. хрис. изд. Ј а г и ћ а 10, изд. К о в а ч е в и ћ а, *Споменик IV.* стр. 3 (село Племенито).

Законик Стефана Душана говори у својим последњим чланцима о царевим свињарима и о јемчењу жупе или околице, ако би се "свинн~ цареве" бројно смањиле похаром или крађом.⁴⁴

Некада, у VII—VIII веку, било је код Лангобарда у Италији исто тако краљевих чопора свиња коју су чували његови робови, "porcarii" и њихов главар "archiporcarius".⁴⁵

⁴⁴ Законик чл. 189, 191.

⁴⁵ H a r t m a n n, Geschichte Italiens II, 2, 44.

Коњи су преносили робу, а бољи су узимани за ратну службу. Сточарски производи беху месо, особито свињско усољено месо које је, на пр., извожено било из Врсиња (Зубаца) и Конавала у Дубровник, даље кожа, рогови, овча вуна. Али, особито важан беше сир, од кога је једна врста позната била код Дубровчана као "влашки" или "моровлашки сир" (caseus vlachescus, caseus Murilacchus), назван већ 1357 **brenča**, (брнза), као данас позната карпатска "brindza", бечки "Primsenkäs".⁴⁶

⁴⁶ Mon. Rag. II, 197, 200 (brenca); ib. IV, 175 изостало је једно важно место (гл. Arch. slav. Phil. XIX, 590). Упор. м о ј е Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa, сеп. от. X (S.-Ber. der kgl. böhm. Gesellsch. der Wissensch. 1879).

Из Србије немамо статистичких података. По сведочењу Кантакузена, цар Андроник III узео је побуњеним Арбанасима код Берата и Валоне (око 1337) 5000 коња, 300.000 волова и 1,200.000 оваца; нема сумње да су ови бројеви претерани.⁴⁷ Однос појединих група у византијској држави осветљује једна белешка Кантакузенова о своме властитом имању пре него што се прогласио за цара (1341): 2500 кобила, 5000 говеда у чопорима, 50.000 свиња, 70.000 оваца, 1000 јарама волова (ζεφυγη) за земљорадњу, а поврх тога, 200 камила, 300 мазги и 500 магараца.⁴⁸

⁴⁷ K a n t a k u z e n o s II, сэр. 32.

⁴⁸ Исти III, сар. 30.

Оштро се разликује сточарска привреда планинских пастира од привреде најмљених пастира на велим имањима или земљорадничким добрима. Сувати на брдима звали су се у Србији и у Бугарској, у XIII и XIV веку, **планина**, али је већ тада ова реч почела да добива значење брда уопште, а доцније, за неко време, шта више и значење шуме.⁴⁹ Она се јавља и у грчким повељама из Македоније и Тесалије као *πλανινη* у значењу планинских пашњака.⁵⁰

⁴⁹ О томе шта значи гора, планина итд. упор. м о ј е дело Cesty po Bulharsku (Праг 1888), 227 нап. Планина као шума у старим срп. нар. песмама од В. Б о г и ш и ћ а, Народне пјесме из старијих, највише приморских записа стр. 13, 43 (Гласник II одељ. Београд 1878).

⁵⁰ Πλανινη код Мелника у долинн Струме на имањима светогорских манастира у пов.. 1327 и д.: Actes de Zographou (Виз. Врем. XIII прилож.) о. 60, 62, 63, 77, 81. Πλανινη у повељи цара Симеона тесалијском манастиру Заблантији 1359 у В е ј и с а, Βυζαντις II (1911), 79.

Поједини пашњак звао се **паша**, **пасиште** (у Дубровнику *pastura*). Било је планинских пашњака који су били својина владоаца, а доцније манастира и властеле, поред других који су припадали жупи, док су пашњаци у дубравама (код Дубровника гај) били само својина појединог села. Пошто су Дубровчани заузели "Terre Nove" код Сланого (1399) и Конавли (1419 и д.), објавили су да су тамошње "pasturae" или "terrae non laboratae" заједнички пашњак свега становништва на дубровачкој територији.

Колиба планинскога чобана зове се **стан**, као још и данас у Црној Гори и Херцеговини; место где стока борави звало се **станиште**.⁵¹ Обор за овце, где се овце јагње, звао се **јагњило**,⁵² а место где се стока, када сунце припече, у хладу одмара, **пландиште**,⁵³ ограђено место, као још и данас, **тор**.⁵⁴ Стаја, пак, за стоку у селу звала се **кошара**, *κωσδρα* у Грка.⁵⁵ Чобани су, по Законику Стефана Душана, дужни били дати господару имања за држање стоке у зимским

становима од сваких 100 волова, кобила и оваца по један комад, а уз овцу још и по једно јагње.⁵⁶

⁵¹ Драготнин стан код Затона: Liber decenogum Terrarum Novarum 1399, Арх. Дубр. Промењиво значење речи стан: пор. м о ј е напомене у Arch. slav. Phil. XXII (1900), 213. О данашњим становима, Ц в и ј и ћ, Насеља I, 137.

⁵² Упор. Д а н и ч и ћ, Рјечник. Vlascho iagnilo у Конавлима у Libro Rosso, Арх. Дубр.

⁵³ Пландишта код Осалника (сада Осојник) 1399. Сада срп. пландиште, буг. пладниште.

⁵⁴ Т в р д о ј е в тор, Влашки тор у Terre nove 1399.

⁵⁵ "Cosare, zoe habitacion de animali" у Конавлима 1423.

⁵⁶ Законик чл. 197.

На земљишту свето-ђурђевског манастира код Скопља давала се за гојење свиња у манастирској шуми, на име жировнине, свака десета свиња, а од овчег стада **торовнина** или **торовштина**.⁵⁷ У дечанској повељи помиње се заједничко зимовиште за стоку двају или трију села. Право пролаза за стада код измене летњих и зимњих пашњака било је, исто онако као и у читавој јужној Европи, регулисано старим обичајем; оно се старо-српски звало **прогон**,⁵⁸ али, у Србији никада није било онолико теретно за земљорадничко становништво као у Шпанији ("mesta") или доњој Италији. Законик наређује, претећи тешким казнама, да, кад у једном селу падну на одмор Власи или Арбанаси, други, који за њима иду, не смеју онде силом конаковати.

⁵⁷ Споменик XLIV, 24. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 614, 618, 619.

⁵⁸ Призренска пов. Гласник XV (1852), 273. Упор. Н о в а к о в и ћ, Село 189.

Пастири великих поседника добивали су плату у животињама и она се звала б } л } г њ. Пастири манастира Дечана примали су месечну плату (м } сечина); чобани су, поврх тога, о Ђурђеву-дне добивали на сваких 100 оваца по једну овцу с јагњетом, наравно с обавезом да изгубљене овце имају накнадити манастиру. Овчари призренскога манастира добивали су месечну плату, а кољушари, сем месечине и одела, о Митрову-дне, као "б } л } г њ", 2 млада ждрепца или 10 перпера. У будванском крају имао је господар (padrone) од приноса (del frutto) марве и оваца две трећине, а пастир (pastore) једну трећину; ако животиња угине, кожа од ње припада господару. Ако вук потамани стоку, дужан је пастир да накнади штету, а тако исто ако је разбојник дању отме; код ноћне отмице сноси штету господар. Сељаци на Полуострву Стонском имали су, у време српскога господарства онде (пре 1333), петину од прираштаја поверенога стада и трећину од вуне и сира. Када су Дубровчани примили овај крај, оставили су им само једну четвртину, а код производа пчеларства једну трећину. У Стону су у погледу свиња важиле исте одредбе као и у Будви, а наине паша за три године и деоба прихода попола.

Нарочит економски облик претстављају колективни уговори (socida, socium) између Которана или Дубровчана и суседних Жупљана о заједничком подизању животиња, које су варошани поверавали сељацима да их напасају и негују (pascere et custodire, gubernare)⁵⁹. Домаћи назив за овакав посао био је **припаша**.⁶⁰

⁵⁹ Lib. Ref. XXVII, 4, 5. Mon. Rag. II, 358. Будвански стат. чл. 203 и даље.

⁶⁰ "Unam vaccam et unum bovem de la pripassa", око 1330, у најстаријој которској нотаријалној књизи, р. 92. Societas pecudum, in societate sive ad prepas (sic), 1 окт. 1486, Div. Sanc. 1486—1487, Арх. Дубр. Припаша: pascolo abbondante, la multiplicazione del bestiame у речнику Дубровчанина С т у л ј а (Дубровник 1806). У Црној Гори позната у значењу прираштај стада. У Рјечнику Вука Караџића припаша само као део стада, који остаје код куће и није на продају.

Добитак и штета (*lucrum et damnum*), а исто тако и приход од сира, вуне итд. дели се напола између сопственика и одгајивача; ређи беху случајеви да је сељак примао три четвртине или опет само једну четвртину добити. Ако се докаже да је стока "*per malam sigam*" пропала или украдена, имао је одгајивач накнадити штету.

Често се дешава да је и Дубровчанин и Србин, сваки од своје стране, давао изванредан број стоке у заједничко стадо (*in comraia*). Уговори се тичу товарних коња, волова и крава, оваца, коза, свиња, а врло често и кошница. Которани су давали, у XIV веку, своју стоку у Жупе грбљску или драчевичку или у планинске катуне, Дубровчани у Стон, Хутово, Попово, Требиње, Конавле, Драчевицу, у планину све до Оногошта (Никшића). Ретко се дешавало да се стока обратно из планине давала у Приморје, као што је, на пр., био случај од планинских сељака сељацима у Жупи. Дешавало се, на пр., да је неки Требињац продао каквом Дубровчанину вола на варошком тргу, па га је одмах примио од купца да га негује. Живо су учествовали у овим дружинским пословима попови из Конавала и и Требиња, од којих су многи трговали стоком. Нека нарочита врста ових уговора била је да се во за орање (*bos aratorius*) преда неком за пољске послове; на пр, 1402 позајмио је дубровачки властелин из породице Гундулића једном сељаку из Сандаљеве области у Конавлима вола "*bovem ad arandum*" на годину дана с тим, да му овај даде 15 каблова доброг и чистог жита. Спорови о проневереној стоци расправљали су се на станицама. У Црној Гори постоје и данас **супоне**, удружења од неколико кућа за заједничко одгајивање стоке, с обавезом за заједничку употребу волова за пољске радове, што се зове **спрега**.⁶¹

⁶¹ Црногорски законик, који је саставио Богишић, Општи имовински Законик, Цетиње 1888, чл. 442—456, 892, 893.

У Србији је, као и у Бугарској, Арбанији и Грчкој, пчеларство имало велики значај; оно је било много на цени пре употребе шећера и бољих сретстава за осветљење. Кошнице (старосрп. оули~ оулиште) постављене су између шума и ливада у нарочитим уљаницама под надзором уљара. Краљ и манастири имали су велике уљанике.⁶² Поред воска и меда, јако је била омиљева медовина (старосрп. медь). Дубровчани су дозволили ово пиће на трг у Брсково, док се, најзад, уговором с Котором 1279, није овом и за Дубровчане и за Которане, учинио крај.⁶³ У оба града строго је било забрањено вино за продају мешати с медом, да не би ова мешавина конкурисала домаћем вину; тако замејно вино (*molza, mellatum*) смело се само правити за домаћу потребу.⁶⁴

⁶² Гласник XV, 283—284, Mon. serb. 563. Упор. Ј о в а н а Ж и в а н о в и ћ а, Пчеларење у Срба, Годишњица III (1879), 10—23. О пчеларству у Македонији A d o l f S t r u c k, Makedonische Fahrten II (Sarajevo 1908, Zur Kunde der Naemushalbinsel, бр. 7), 49.

⁶³ Mon. serb. 17, Lj u b i ć I, 122 = S m i č i k l a s, Codex dipl. VI, 299 (1279)-забрана "*portare mel*" како из Дубровника тако и из Котора "*in Briscova*". И у Н о в а к о в и ћ а, Зак. спом. 31.

⁶⁴ Котор. стат. чл. 339. Дубр. стат. VI, 40.

Свиларства је било у северној Арбанији. Два човека дечанскога манастира, из области Пилота, давали су годишње свега 6000 чаурица (срп. свила). Призренски манастир примао је из Доњега Пилота годишње 100.000 свилених мехурака или у новцу 100 перпера.⁶⁵ Незнатно је било свиларство у далматинском Приморју, иако се дудови (срп. чрница, мурва, лат. *moreta*) чешће помињу код Дубровника. Напредно је, пак, било свиларство у Арбанији код Драча и Валоне, у македонском Приморју, а особито у Грчкој.

⁶⁵ Mon. serb. 97. Гласник XV 287.

Земљорадња била је делом домаћа старинска, а делом под утицајем византијских узора, како сведоче термини грчкога порекла и усвајање византијских аграрних закона. Земљорадња

била је везана за тачно ограничене делове земљишта. Не може се доказати да је било полуномадске, екстензивне паљевинске природе, али, ипак није била непозната употреба ватре у обради земље. Будвански статут допушта радити само с трнокопом и плугом (*con zappa e con aratro*). Ко у шибљу (*gonco*) између маслина или у стрњици (*stobla*) ватру запали, мора суседима накнадити штету и платити 4 перпера; ко брдо (*il monte*) намерно запали, 50 перпера, а ако то учини нехотице, само 8.⁶⁶

⁶⁶ Будвански статут чл. 50, 198; упор. 33, 194.

Природа земљишта довела је до раштрканих газдинстава, често врло удаљених једно од другога. Већа села збијенога типа могла су се образовати само у долинама и равницама. Првобитно звао се сваки поједини двор, кућа с околном земљом за обрађивање, просто село, име, које по пореклу и значењу, потпуно одговара латинском "sessio".⁶⁷ Латински преиначена гласила је реч **sella**; тако се, у XI веку, зове двор (*curtis*) код Задра,⁶⁸ а у повељама 1270—1350, у околини Котора и Дубровника, пољски стан (*villa, casale*) у коме станују власници и њихови закупци, а око кога су виноград и воћњак.⁶⁹ Још и у српским манастирским повељама из XIV века означава **село**, катшто, само један једини двор.⁷⁰

⁶⁷ Корен сед, упор. Miklosich, Etym. Wörterbuch der slavischen Sprachen. Реч αὔρος (њива) у виз. законима преводи се са **село**; упор. Ј а г и ć, Arch. slav. Phil. XV (1893), 109.

⁶⁸ Nova sella, један "curtis" код Задра 1042, R а ĉ k i, Doc. 46.

⁶⁹ Опат цркве S. Petri de Jurana издаје под закуп 1275 своју земљу "sub sella Michaelis de Ganguli et sub sella Petri de Macino atque sub sella Marie de Dassa" и једну црквену "sella"; закупци станују у тој "sella" и раде три недеље годишње "pro- dicta sella" у винограду, S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. VI, 149. Johannes de Colani продаје 17 јуна 1283 "vineam cum terra et sella" у Шипану, Div. 1282. Valius filius quondam Petri de Cluno издаје под закуп, 2. јануара 1284, у име свога сина, опата Блажа, "vineam cum sella et terris" ecclesiae S. Maure de Dalafota (на острву Лопуду) ib. У Libro Rosso f. 203v—204. "sella de Piero de Pabora" идентична са "casale". У најстаријој которској нотаријалној књизи око 1830, виногради "supra sellam Nycole Buchie", "sub sella illorum de Cernecha", "iuxta sellam Marci Dragonis". У которском статуту је јединица земљишнога поседа двор, "sella seu villa".

⁷⁰ У бањској пов. изд. Ј а г и ћ а 15 "Иванъ з д}тию и съ селом' си на коОмъ с}дии". Ib. 23: "Село Воит}шина попа Церовъца съ црквию и съ своими мег "ми. Село оу Подримии попа Брат'ка и съ своими моу мег "ми. Село оу Иброу попа Сргъ " Тр}скав'ць и съ своими мег "ми. Село Чиготово Доброслава Грьбице и съ своими мег "ми Огова половица. Село Мор "ни, братиО ди "кона Бого" и сына моу Прибыла, съ людми и съ своими мег "ми" итд.

Јаснији је овај назив у пољичком статуту, у истарским глагољским повељама из XV века и у хрватском модрушком урбару 1486, с набрајањем "sela" појединих сељака, са ознаком њихове величине.⁷¹ Има планинских крајева на Неретви, на Лиму и на Тари, где село, још и данас, значи један једини двор или групу од 2—6 кућа.⁷² Од XII века означава се већ овом речи у Србији, као и данас, обично већа сеоска општина. Млађи је израз **двор** (*curia*), реч којом се првобитно звало владаочево седиште или властеоско место становања. Читаво место с двором звало се **двориште**.⁷³ На добрима хт}товскога манастира био је, на пр. двор "съ ливадами и с ниви~мъ и съ доубравомъ", "съ вс}ми мег "ми и правинами, и съ млиномъ и съ пашищемъ".⁷⁴ Дворски намесник на имањима краљевим или велике властеле звао се **дворанин**; он је био или син некога пронијара, дакле властеличић, или сељак (себар).⁷⁵

⁷¹ Mon. hist. jur. IV, 65 (Пољички статут изд. Ј а г и ћ а, чл. 58); V 29. А. 3 (L о р а š i ć о селу- sessio, понајвише 12 дана орања и 4 стога сена); VI, 201 "село" код Ловране у Истри 1454, "виноград и все ча њему слиши".

⁷² Ц в и ј и ћ, Насеља I, стр. LXII-LXVI.

⁷³ У Хрватској двор или подворница, двориште, дворно мјесто, дворје; упор. М а ž у г а н и ć, Prinosi za hrv. pravnopovjestni rječnik, под dvor, dvoran (придев).

⁷⁴ Споменик III, 38.

⁷⁵ Дворанин: Законик чл. 106. Призренска епископија имала је једну цркву у Горњем Пологу с виноградима, пољима, с купљеном или за спас душе поклоњеном земљом и с "дворанима", пов. у Гласнику XLIX (1881), 363. Деспот Угљеша заповедио је (око 1370) да у Арханђеловској цркви у Габрову нема никаква посла ни један чиновник "ни двородржица (владачки управник имања, гл. више стр. 28), ни прони "рѣ, ни дворанинѣ", пов. у Гласнику XXIV (1868), 249. У Хрватском Приморју био је "дворник", испочетка, дворски намесник, доцније "officialis" крчких грофова и, најзад, сеоски кнез или чувар поља; упор. М а ž у г а н и ć, на н. м.

Људи који су становали непосредно код двора звали су се **придворци**, а њихово насеље **придворица**. Дечански придворци сносили су много мање терете него остали манастирски људи, а при том су имали и извесне повластице; они су, на пр. у празничне манастирске дане седели непосредно ниже челникова стола.⁷⁶ Има још и данас села Придворица у Србији (5) и Босни (2), Придворци у Босни (3), од којих је једно код Требиња, које се помиње већ 1443, Придворје (1) у Конавлима. Византијскога је порекла назив **стас** (στασις), као ознака за имовну јединицу с њивама, виноградима, воћњацима, млиновима и свима правима; он важи и за пољско имање, али и за непокретности у варошима Призрену или Штипу. Дворски намесник зове се у Штипу **стасник**.⁷⁷

⁷⁶ Дечанске хрис. 71.

⁷⁷ Пов. око 1380, Гласник XXIV, 254.

Али, катшто је стас само саставни део двора; на пр., стари "дворѣ пископовѣ" призренске епископије у Љешком, у долини Доњег Полога на Вардару, имао је Богородичину цркву и "три стаси поповске".⁷⁸ Исто значење које и стас има и ређе нам } сти~ (од речи м } сто, тоπος).⁷⁹ Старински је назив ждр } бин; за поповско имање.⁸⁰

⁷⁸ Пов. око 1326, Гласник XLIX, 364.

⁷⁹ Н о в а к о в и ћ, Село 164. П а н ч е н к о, Изв } стија арх. инст. IX (1904), 199 нап. 5

⁸⁰ Н о в а к о в и ћ, Село 163, 173, 227.

Ту је сачувана успомена на деобу земље коцком, која се јавља у византијском аграрном закону при деоби дотле неиздељене општинске утрине (тоπος αμεριστος или κοινος) на подједнаке делове (σκαρφιον). Исто тако цепали су се делови (partes) Которана у Грбальској Жупи на **sdrebi**, у којима су поједини сељаци имали кућу, врт, дрвеће и стају за овце (domum et ortum cum ovili et arboribus in ortu).⁸¹ Па и у Пољицама код Сплита, у околини Задра, као и у читавом Хрватском Приморју, распадала су се добра на делове (žrib, ždribenica), на којима су се налазиле поједине "подворнице".⁸² У српским повељама редовно се истиче начин стицања имања, да ли је наслеђено (баштина) или купљено добро (коупл~ница) или је стечено женидбом (прики "). Исто тако разликују, још и данас, на пр. Дробњаци у Црној Гори "очевину, бабовину" од "куповице".⁸³

⁸¹ Которски стат. чл. 422, Codex S. Marci f. 96'. Catasticum çoppe de Gherbili 1430-рукоп. на пергаменту у архиву намесништва у Задру.

⁸² Mon. hist. jur. IV, 44, 66 и VI, 337, 389, 418, 420, 421, 424. Jedan "sdrieb zoe podvorniza", седиште једнога "дворника" у "villa de Tarci" код Задра, у сусетству имања задарских властeosких породица Fumati, Zadulini, Vegna, помиње се у деоби (parçogna) имања которске породице de Besantis 22. децембра 1458. Not. Cat. За терминологију (ждребии и у староруским споменицима) упор. Ј а г и ћ а у Arch. slav. Phil. XV (1893), III.

⁸³ Н о в а к о в и ћ, Село 157, 165. С. Т о м и ћ, Насеља I, 394.

Средиште пољскога имања била је кућа, око које је увек дво-риште или отворено место које се, у приморју, звало **обор** (лат. cortinum).⁸⁴ Двориште је, као и воћњак или виноград, ограђено било плотом, и у њему је, катшто, боравила и стока. На истоку, богатом у дрвима, био је плот од коља и шибља, као некада у старих Трачана у доба Ксенофонтово,⁸⁵ а на западу, где је дрва било мало, био је плот од сухозидине (у Далматинаца тасега, у старих Римљана масегіа).⁸⁶ У Црној Гори зове се данас двориште **стобор**, док је у Србији **стоборје** плот око двора. Али је некада, на западу, стобор значио угледно господарско седиште, како се, на пр., зову столице војводе Радослава Павловића у Конавлима и у Требињу у XV веку.⁸⁷

⁸⁴ Casa col obor, orto, vigna in Canali 1423 и д. Сада српски **обор** који пут простор пред кућом, а који пут ограда за стоку.

⁸⁵ Растурене трачке куће од дрвета у близини Византије, које је ноћу, па и у снегу зими, тешко наћи: κυκλω περιεσταυρωντο μεγαλοις σταυροις των προβατων ενεκα. Х е п о р h о п, Anabasis VII, cap. 4, § 14.

⁸⁶ Maseria (macherias, saha collecta) као пољска међа у римској Далмацији. Списи римских земљомера, издали В l u m e, L a c h m a n n и R u d o r f f (Berlin 1848) 1, 241.

⁸⁷ Стобор војводе Радослава у Конавлима 1427, Libro Rosso (Matiza) f. 278, Арх. Дубр. "Brusare et dirrupere domum Radosavi Pavlovich in Tribigna cum stobor suo", закључак дубровачког сената (Consilium Rogatorum) 2 јуна 1430. Неки човек "de Pridvorica apud stobor de Tribigna" 1443, Lam. Rag.

Њиве су се мериле, код Грка и Срба, ралима, или мерицама, или кабловима, модіос, старо-српски мѣтъ или кѣбѣлъ, ново-српски кабао од лат. sorellus. Овај византијски и српски мат (modius) имао је као мера за површину, према истраживању Успенскога, 200 грчких квадратних лаката, док је, као мера тежине, био исто што и 40 фунти жита; у Византинаца, наиме, рачуна се да је фунта жита доста да се засеје пет квадратних лаката.⁸⁸ У грчком царству било је, у погледу рала, две врете сељачких имања: ζευγαροτων с једним паром волова (ζευγαριον) и βοιδατων само с једним волом (во и у новогрчком каже се водхи од βοιδιου, димин. од βους).⁸⁹

⁸⁸ Н о в а к о в и ћ, Законик² 265—265 на основу резултата Т. Успенскога.

⁸⁹ П а н ч е н к о, Извѣстія арх. инст. IX (1904), 197 и д. 200, 217, 219. Упор. D e m e t r i o s C h o m a t i a n o s epist. pro. 148 ed. P i t r a col. 574.

У византијској држави, а тако исто и у Србији, не може се утврдити метричка јединица за имање. По истраживању Панченка, у повељама колеба се величина зеугаратона у Сицилији, на Лемносу, у Македонији од 23 до 83, 135 па чак и до 280 матова, по свој прилици према различитој каквоћи земљишта. Према томе, тешко је рећи колико је у Македонији, под краљем Урошем II, било велико црквено имање у Тморанима код Скопља, с 27 "зевгара" оранице, или под Стефаном Душаном један стас у Бохорину на имањима манастира Трескавца код Прилепа, с једним двориштем, ораницама од 4 "зевгара", 2 млина, виноградима, градинама и ливадама.⁹⁰

⁹⁰ Споменик III, 12. Гласник XI, 132 = XIII, 376.

Исто гако непоуздан је, на пр., један податак по запрези волова између Дрима и Бојане: Млечићи потврђују, 1403., властелину Ђорђу Дукађину као својину Баладрини и Какарики, две "parve ville, quantum possunt arare paria sex bovum".⁹¹ У српским повељама мере се њиве и по плуговима или према томе колико се за један дан може поорати (**днина**). Ретка беше народна ознака **замет**, према томе колико се може добацити каменом.⁹² Стари је начин да се виногради и њиве мере по вретену; јавља се већ око 1000 код Сплита, где се зна за њ још и данас, али он се јавља у XIV веку и у Македонији код Струмице и Штипа.⁹³

⁹¹ Misti vol. 46, f 80 (5 маја 1403) у млет. архиву. По изводима у Љ у б и ћ а из катастра од 1416, ове две "ville" имале су 15 и 11 мушких глава, Starine XIV, стр. 16. Н а h n, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867 (сеп. от. из Denkschr. Wg. Akad. књ. 1б) бележи да Какарик има 208, Балдрени 80 душа (у епископији љешкој).

⁹² Па и у пов. призренскога манастира каже се код описа граница "што се може врћи каменом" (Гласник XV, 288). "

⁹³ Упор. R а č k i, Rad 105 (1891), 233 и д. М о ј е дело Rom. Dalm. 1, 93. Пов. у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 759, 766, 767 (Македонија). Сада у Сплиту 1 вретено = 852 кв. метра, у Трогиру само 773, у Макаарској пак 871 (саопштење директора музеја г. Ф. Булића у Сплиту).

Погон, који се помиње у повељама скопског (светођурђевског) и хтетовског манастира, познат је још у Румунији као на прилику половина хектара. Изгледа да је сродан с њиме (од гонити) далматински израз **гоњај** (gognale gognaio) у Корчули, Задру итд.⁹⁴ **Стлп** који се често помиње у манастирским повељама, а значи и кулу или ступ, значио би, по Новаковићу, у средњем веку њиву заједно с кућом; у Црној Гори под **ступом** разуме се од камена очишћена и за увек припремљена земља, ограђена тим истим каменом.⁹⁵

⁹⁴ Упор. М а ж у р а н и ћ а 4, на н. м. под gonjaј.

⁹⁵ Н о в а к о в и ћ, Село 133, 160. О ступу у Црној Гори Г а г и ћ 1833 у једноме писму П. Ј. Шафарику: Starine XIV, 207.

Само у Скопљу јавља се, око 1300, **рџини** " или **рџина** као простор за подизање двора или више кућа у вароши; Новаковић упоређује овај израз с латинским (или управо келтским) агерennis, франц. argent, можда исто што и 100 квадратних мотака.⁹⁶ Мали комади земље рачунали су се по браздама или у виноградима по лехама. Друкчије су мере за земљиште у Далмацији, на пр., у Котору **quadragnolus**, виноград са 100 чокота, и **cabotium**,⁹⁷ док се, међутим, како изгледа, у хрватским глагољским повељама земљиште мерило **ужетом** (упор. виз. σχοτνιον).

⁹⁶ Н о в а к о в и ć у Arch. slav. Phil. XXXIII (1911), 134-136.

⁹⁷ Упор. м о ј е Rom. Dalm. I, 89, 92. Упор. quadragenales у Апулији, у Терлици Cod. dipl. Varese III, 36 (1088), 68 (1138), у Барију ib. I, 147 (1210 два q., са 14 маслина)

Старији назив за село био је **всьь**, новосрп. **вас**. По свој прилици, ова реч је првобитно означавала једну једину кућу; она је у прастаром сродству с лат. vicus и грч. οικοσ. У Србији је она још у XIII—XIV веку, била овде онде позната. У жичком натпису помиње се (око 1220) Горажда вьсь.⁹⁸ Данашњи Величани, у Попову Пољу, звали су се Веља вас (1466) или Велика вас.⁹⁹ У српскохрватском и бугарском нема више те речи, али, она се стално одржала у Словенаца, а исто тако у Чеха и Пољака. Од XIII века наилазимо у повељама само на реч село; разбацане групе кућа, или како их у Тиролу зову фракције, звале су се **засели**~ или **заселакъ**, дословце "за селом".¹⁰⁰

⁹⁸ Mon. serb. 11. Вьсь као село и у старосрп. родослову (око 1400), Гласник LIII стр. 24, 26.

⁹⁹ Wiss. Mitt. III (1895), 480.

¹⁰⁰ О за упор. V o n d r a k, Vergleichende slavische Grammatik, књ. II (1908), стр. 391—392. Упор. Загорић "за горама", Замори~ "с оне стране мора".

Према истраживању Новаковића, старосрпска сеоска општина имала је само шуму и пашњак као заједничку својину,¹⁰¹ управо онако као некада византијско слободно сељачко село, како се оно, по извођењу Панченка, јавља у воџос γεωργικός. Осим "стаса" помиње се само на старовизантијском земљишту, западно од ушћа Струме у јужној Македонији, већи заједнички сеоски посед у ораницама, у Прохтиков-у манастира Хиландара из XIV века, који се сачувао у српском преводу. Село Градец, насељено Грцима, имало је онде 8000¹⁰² каблова таквога земљишта, грчко село Мунцени 1800. На ту земљу плаћала се, у име пореза који се не помиње по имену, 1 перпера на сваких 50 каблова. Није јасно да ли се ова сеоска сопственост обрађивала путем закупа или наполице.

¹⁰¹ Н о в а к о в и ћ, Село 186, 191.

¹⁰² Не 80.000. упор. Б е з о б р а з о в а у Виз. Временикъ VII (1900), 105 нап. 3. П а н ч е н к о на н. м. 214.

Особеност је у Приморју да се новостечено земљиште издељивало на једнаке непромењиве делове међу которске и дубровачке грађане. Ова деоба потсећа скоро на подизање старих римских колонија. Област се делила на **partes** који су се у Котору српски звали **ждреби**, а у Дубровнику **д } лове**. У Дубровнику груписале су се "partes" у децене (**decena**), с по једним старешином (**caput**) на челу, по чијем се имену назива "pars", па и у Котору постојао је "capitaneus sdrebi". Делови од "partes" били су у Дубровнику "**carati**", који су се у Котору звали **carrubae**. Али, ови делови нису се раздавали као слободна својина, као што је била српска баштина. Баш напротив, законом је било забрањено свој део продавати, поклонити, заложити, заменити или цркви предати.

У Дубровнику допуштена беше деоба (parzogna). Промена својине вршила се само наслеђем или добивањем у мираз. Ако није било наследника, добивали би дотични комад земље сродници (propinqui consobrini de schiata); ако није било ни њих, поново би комад био ижребан међу чланове варошке властеле. Которани су изделили Горњи Грбаљ у 23, а Доњи Грбаљ у 22¹⁰³ "partes". Дубровчани су распарчали (1333) Стонско Полуострво у 300 "partes". Погранични крај у долинама Жупе, Шумета и Реке, који је Дубровник добио од цара Уроша (1357), издељен је био у 24 "deceni"; сваки "desen" који је имао 10 "partes", раздаван је био понајвише на половине или на четврти.¹⁰⁴ Сланско приморје или "Terre Nove" (1399), које се простирало од старог градског подручја па до у близину ушћа Неретве, издељено је било у 290 "partes", најзад јужни Конавли (1423) у 36, северни Конавли (1427) у 38 "deceni", а ту, опет, свака "pars" по 24 "soldi".

¹⁰³ Ако је рукопис "Catasticum corpe de Gherbili" 1430 при крају потпун.

¹⁰⁴ Катастер: Mon. Rag. III, 331 и д.

У Србији су се међе сеоскога подручја тачно обележавале, и то не само због питања власништва, него и због тога да се утврди обим одговорности становништва у случају похаре или крађе. Оне су се српски звале **међа**, пошто су се претходно тачно утврдиле каменим обележјем **отътесъ** (новосрп. потес, од тесати). На југу звала се граница грчком речи **периор** (περιουρος). У повељама подробно се описују ове границе, с масом назива за земљишта. Набрајају се ту: камење, стење и литице, долине и јендеци, поједина дрвета, групе дрвећа и шуме, извори, потоци, реке, локве, рибњаци или баруштине, путови и раскршћа, мостови и газови (бродови), стара гробишта и гробне умке, цркве, градишта и трагови запустелих насеља.

По који пут се помиње понеко место значајно за суседе, као у бањској повељи: "гд} оубише Любьца".¹⁰⁵

¹⁰⁵ Светостефански хрисовуљ изд. Ј а г и ћ а (Беч 1890), 19.

Понајвише ишле су пограничне линије дуж развођа (д}љ). Погранична линија, са свима њеним знацима, звала се, као и у свих Словена, **граница**. На истоку је највише дрвеће служило за оријентисање; били су то или усамљени четинари, храстови, врбе, глогови, дрењине, брезе, брестови итд., а другде, опет, по две крушке, букве или дуба, или и групе од три ораха и др. У Србији се не помињу знаци, крстови или штитови (*signum clipei*), урезани у кору од дрвећа, каквих је било у Угарској и Хрватској. Тачније је било одређивање особитим пограничним знацима, срп. **б}л}гь** или **међник** (погранични камен), код Дубровника **signa, signalia**. Било је то нарочито подигнуто или у земљу укопано камење (ками укопан, или камен, камик), мрамор-каменови или камени крстови који се, у повељама, обележавају личним именима, као крст Ненад}й, Иванов, Серафимов, Трифунов итд., често у групама до три. У кршу, код Дубровника, обележавале су се границе, као и за време Римљана, гомилом камења (*camenica fatta per graniça*), каменим обележјем (*signalia de graniçijs*), стубом од камена и креча (*pilastrum*), као и урезаним крстовима у живој стени (*croce, carst*), исто тако и код Котора (*lapides signati cum stuce*). Још и данас разликују се у Херцеговини у стени и мрамору урезани знаци, а да ли су из хришћанскога или турскога времена одлучује то, да ли је онде урезан крст или полумесец.¹⁰⁶ У Србији није био обичај да се земљиште оријентира према странама света, као у византијским или северно-далматинским повељама,¹⁰⁷ на обали код Дубровника често се истиче приморска страна (*ex parte pelagi*), а као противност томе планинска страна (*a latere montis*).

¹⁰⁶ Д е д и ј е р, Насеља II, 689 (код Билећа).

¹⁰⁷ Само у пов. Светођурђевог манастира код Скопља граничи се, у долини Полога, један комад земље "отъ вечернѦ стране" с једним лугом, Споменик XLIV, 21 ст. А.

Промена својине, која се редовно морала извршити јавно, ограничена беше правом сусетства, како га је назвао Цахарије од Лингентала, а наиме споразумом и правом првокупа (*Vorkaufrecht*) за сроднике и суседе. Оно потиче из старог обичајнога права различитих народа. Једном повељом цара Романа I Лакапена и Константина Порфиrogenита (922) доспело је оно, као *πρωτικησις*, у писано византијско право, да би се заштитили мали сељаци од крупних сопственика.¹⁰⁸ У народном праву на Јадранском Приморју, на пр., у пољичком статуту, јавља се право првокупа такође као и у старој Србији, у модерној Румунији или Грчкој. Наследити се могло само у мушкој линији.¹⁰⁹ Ако не би било законитих наследника, сматрало се имање за одумртно (у Хрватској *oštano*, виз. *αβιωτικον*). По Законику цара Стефана, господар села имао је слободно право располагања с необрађеном земљом и виноградима напуштене баштине.¹¹⁰ У таквом случају имање је често опустело, због чега се ненастањени дворови редовно зову именом ранијих сопственика, а у повељама из Македоније називају се **јексалима** (*εξαλειμμα*).¹¹¹

¹⁰⁸ Најподробније изложено у спису безименог визант. правника у *Jus graeco-romanum* III, 231—237 нап. Упор. *Z a c h a r i a e v o n L i n g e n t h a l G e s c h i c h t e d e s . g r i e c h . r ö m . R e c h t e s* 3 изл., 236—248. С примерима из повеља осветлио П. Б е з о б р а з о в њ у реферату о делима *T e s t a u d - a* и *Gaignerot-a* у *Виз. Временик VII* (1990), 159—166.

¹⁰⁹ Н о в а к о в и ћ. Село 153, 179 и д.

¹¹⁰ Воденица одумртна у пов. 1347, Гласник XXVII, 292. Упор. Н о в а к о в и ћ а на н. м. 180. Законик чл. 174.

¹¹¹ Јексалима у хиландарском практикону и у пов. Светођурђевског скопског манастира. За ствар упор. П а н ч е н к а на н. м. 98, 99, 191, 218.

Не може се доказати да је у Србији било крупнијих имања (латифундија) која би, од старина, обухватала велике комплексе земље у целини. Од почетка имали су манастири Жича, Бањска и Дечани значајне групе имања. Код Хиландара можемо тачно да пратимо прираштај имања од малих почетака. У византијској држави било је крупних имања (латифундија) само у слабо насељеним провинцијама. У густо насељеним крајевима, пак, довело је распарчавање парцела до потпуно развијене сићушне привреде. По истраживањима Панченка, било је, у XIII веку, међу имањима манастира Лемвиотисе, код Смирне, парцела са 2—5 маслина, у Тесалији парцела само с једном смоквом, на острву Кефаленији само од пола мата (модија). Меникејски манастир код Сера имао је поједина имања у величини од 2500—4000 модија, а, поред тога, и имања од само 3—14.¹¹²

¹¹² П а н ч е н к о на н. м. 107, 171, 180, 188.

Врло малих деоница обрађеног земљишта, с једном или с две маслине, било је и у Апулији, коју су Византинци изгубили тек 1071.¹¹³ Сличних случајева има и на далматинској обали, где је, на пр., Андрија де Заре, барски каноник, завештао (1422) каптолу свога града, поред других парцела, и једну једину велику маслину,¹¹⁴ и где, још и данас, на острву Мљету једно маслиново или смоково дрво има, катшто, неколико сопственика. Исто је тако било и у унутрашњости Македоније. На имањима манастира Трескавца код Прилепа било је, поред њива од 20—250 "кабала", и таквих од 1—12.¹¹⁵ У опису добара хтетовског манастира набрајају се мале парцеле у вредности 20—80 перпера, како која, према величини. Насупрот томе, у старијој српској области јавља се, као јединица, двор или село са свима засеоцима и с целокупним њиховим међама, а врло ретко поједина мала комађа земљишта. Ако су у неком селу два сопственика имали сваки свој део, тежио је сваки од њих да стече целокупно село. Тако је краљ Урош III дао манастиру Студеници, као отштету, село Јариње на Ибру, да би могао потпуно уступити хиландарским калуђерима село Добродољане које су они раније делили са Студеницом.¹¹⁶

¹¹³ Продаја две маслине код итал. Бара 1182, Cod. dipl. Barese I, 112 и код Терлици 1116. ib. III, 54 једне маслине на територији Медунија (Modugno) 1203 ib. VI, 26.

¹¹⁴ "Una oliva granda" на реци Спиноси, м о ј е дело Rom. Dalm. I, 59.

¹¹⁵ Пов. Гласник XI (1859), 131 и д.

¹¹⁶ Пов. 1327, Mon. serb. 86. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 399.

Што се тиче иматника земље, није се сачувао ни један списак краљевских имања. Она су била или већи комплекси земље,¹¹⁷ или надалеко разбацани мањи поседи. Њихов обим смањивао се због многих даровница манастирима и властели, али се, опет, и повећавао конфискованом, у случају невере. У Приморју било је, међу владаочевим имањима, и добара некадашњих кнежева или удеоних владалаца која су се звала кнежине. У Civitas vetus, данашњем Цавтату а старом Епидавру, помиње се краљев виноград (**vinea domini regis**) поред једне "кнежине".¹¹⁸ Међу поклонима кнеза Мирослава манастиру Св. Петра на Лиму јавља се, у Стону, "кнежина вса и врьт кнежь". Па и код Хтетова и призренскога манастира помиње се „кнежа или кнежева нива”.¹¹⁹ Најмање знамо о добрима властеле која је, већином, живела ван вароши и бавила се привредом. Тек с турским ратовима почињу они одлазити у тврде градове и утврђења.

¹¹⁷ "Села мероп'шине царства ми" (насељеничка имања) у Загорју и другде, Законик чл. 34.

¹¹⁸ Посл. септ. 1282: Valius Clementis Sersii, Gregorius Dabragne de Zalengo et Teyfla Vit. de Teyfla de vineis in Civitate Veteri, quas Gaysclava, uxor quondam Petri de Manger, socrus nostra, dedit nobis ad dividendum, confinat "cum **vinea domini Regis**", Liber diversarum 1282—1284. 26 фебр. 1313 продаје Dobrosclavus de Calich, са женом и сином, Гервазију, filio quondam Junii de Cherpa, виноград "ad Civitatem Veterem", који граничи "ex parte levantis cum la **chinisina**", Diversa Cancellarie 1313. 7 дец. 1319 продаје Марија, uxor olim Vite de Casiça, Јакову, filio Prodani de Bodaça, виноград in Civitate Veteri, који граничи "ex parte levantis **cum vinea et terra domini Regis**". Diversa Notarie 1318-1320, Арх. Дубр.

¹¹⁹ Споменик III, 10, 39 и XLIV, 9. Гласник XV, 281.

Најбоље позната су нам манастирска имања, названа по византијски **метохија** (μετοχιον), ређе **икономија** (οικονομοια).¹²⁰ Она су и економски боље стајала него други поседе; у подробном опису кућа, у хиландарском практикону, јасно се види да су црквени сељаци били имућнији од пронијарских људи. По рачунању Новаковића, светостефански бањски манастир имао је 67 села и 4 засеока; од њих су 34 села заједно са засеоцима лежала близу једно другом на Ибру и код Раса, 9 у Зети, 9 у разним другим крајевима. Поврх тога, било је 8 катуна Влаха с 504 куће. Дечански манастир, чије задужбинске повеље дају најпотпунију статистичку грађу, имао је 40 села и заселака, а у њима 2166 кућа, а наиме 2097 меропашких, мајсторских и поповских, и 69 сокалничких, поврх тога 9 катуна с 266 влашких кућа или породица, према томе у целини 2432 куће. Призренски арханђеловски манастир добио је код заснивања 60 села и заселака, 9 катуна Арбанаса и 8 катуна (447 кућа) Влаха. На један катун пастира долазило је, дакле, у округлом броју 9 села тежака, у Дечанима 4, у Призрену 3; у дечанској области долазило је 8 земљорадничких кућа на 1 пастирску кућу. Имања хиландарскога манастира била су подељена на групе које су се, такође, звале метохије; на пр., села, источно од Пећи, чинила су "Крушевску Метохију" са средиштем у селу Крушеву, на ушћу Глине у Бели Дрим, па села у призренској равници "Хотъчку Метохију" са средиштем у Горњој и Доњој Хочи, источно од Ђаковице.¹²¹

¹²⁰ Метохија као манастирско добро већ за владе краља Владислава, Споменик III, 7. "Метохия Пандократорова" зове се посед дечанскога пандократорског манастира, „Metochia S. Michaelis" имања арханђеловог манастира на Превлаци, око 1330, у најстаријој которској нотарској књизи. У Византинаца, исто, често се сретамо са (μετοχιον, на пр. на добрима манастира Лемвиотисе код Смирне 1235, метохија Св. Пантелејмона, друга, опет, Св. Ђурђа, Acta graeca IV, 7—9, 23, на имањима тесалијскога манастира Макринитисе 1272 μετοχιον Св. Димитрија, Св. Илариона, μετοχιον Рагуза итд. ib. IV, 331.

¹²¹ Пов. у Ф л о р и н с к о г а, Памятники 53, упор. 51. Монах Јован "икономъ" Хоче (Ходьча) 1842, Mon. serb. 116.

Читава та равница сачувала је све до данас географско име Метохија. Привредни чиновник манастира звао се, као и државни чиновник, **владальць**; врховни управник, калуђер, био је иконом (οικονομος). Српски манастири стекли су у Србији за насељавање земље сличне заслуге као и велике опатије у Немачкој и Белгији. Па и архиепископи водили су бригу о земљорадњи. Данило II проширио је код Жиче старе винограде, а, поред тога, подизао нове и засадио воћњаке с плодовима сваке врсте; исто тако, он је засадио лозу и воће у Лизици, где је била једна "икономија". Кажу да се од онога воћа које је он засадио по брежуљцима, доловима и пустињама развили читави шумарци,¹²²

¹²² Д а н и л о 373, 375. [В. Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила, превео Др Л а з а р М и р к о в и ћ, 38 коло Срп. књ. задр., Београд 1935].

Проширење српских црквених добара на запад, до топлије морске обале, потсећа на тежњу баварских средњовековних епископија и манастира, да теку имања у топлом виноградском земљишту на Ечу код Боцена и Мерана. Епископски манастири арх. Михаила на

Превлаци и Богородичин на Стону подигнути беху тик крај мора, у појасу бујне средоземне флоре, оба у непосредној близини места, где се со цедила. Манастир Св. Петра на Лиму добио је имања на Неретви и крај мора код Стона и Сланого. Призренски манастир Св. Арханђела стекао је села и приходе код Скадра, Љеша и Бара

Однос између господара земље и сељака био је врло разнолик, разлике врло велике, почевши од властеличића који је, са својим слугама (ратаи), лично обрађивао своје мало наслеђе, и од приморскога сељака на удео, везаног уговором само на неколико година, па до аграрнога роба који се лагано губио, и за земљу везаног сељака који је, на пољским добрима у унутрашњости, дуговао наследне работе, сасвим онако као и у западној и средњој Европи. Најважнија је разлика између српске и византијске манастирске повеље у томе, што се у Србији, како то Панченко с правом истиче, набрајају дужности преко недеље и дажбине у природним производима.¹²³

¹²³ Панченко на н. м. 207, 228.

Наравно, и у византијској држави односи су били врло неједнаки; у XIII веку било је код Смирне још малих имања и слободнијих кметова, парића, у Тесалији, пак, само великога поседа са зависним властеоским и црквеним сељацима; у Македонији, код Сера, били су парићи и проскоαημενοι још чвршће привезани за земљу. Српске работе уведене су и у првобитно византијским крајевима код Призрена, Скопља итд. пошто беху освојени.

На истоку Србије добро је позната **бједба**, количина работа, расподељена по кућама или огњиштима;¹²⁴ због недостатка извора нејасни су односи на западу, у Зети, Захумљу итд. На истоку се, за историју овога питања, осећа губитак заснивачких повеља Студенице и Милешеви; па и у комадима двеју жичких повеља који су се очували као натпис, нема ништа о дужностима сељака. Повеља светођурђевског манастира код Скопља (1300) позива се на установе у Студеници и Милешеви; Власи су дужни били на свима овим манастирским имањима један дан орати, узорану њиву пожети, а, поврх тога, још и помагати при кошењу сена.¹²⁵ За кошење сена које би требало брзо свршити, узимале су се обично свеукупне радне снаге са имања (заманица).

¹²⁴ Н о в а к о в и ћ. Село 216 и д. Таман је термин **згон**, тежи облик работе, тамо 221 нап. [М. В л а ј и н а ц, Згон или кулечење ван места становања (Срп. етногр. зборник САН XLIX (Београд 1932). И с т и, Бедба н заманица као мобарска и кулечарска работа (Гласн. Скоп. науч. др. II, 1—2, стр. 47—66).]

¹²⁵ Споменик XLIV, 24. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 619 чл. LXVIII. ¹²³ Тамо III, 7 = XLIV, 8. Н о в а к о в и ћ, на н. м. 590.

Првобитно, у XIII—XIV века, обвеза за пољске радове везана је била за одређену меру ораће земље. Према повељи краља Владислава за манастир Бистрицу на Лиму,¹²⁶ меропси су дужни били да поору 7^{1/2} матова манастирске оранице, да покосе све сено и да сврше жетву сваки на свом мату, а, поврх тога, осим овога парчета земље, још три дана на другом месту; сем тога, дужни су били да на гумну три дана развејавају жито, при ком послу их је манастир дужан био хранити. Бистрички сокалник, пак, имао је само да пооре 1^{1/2} мат и помогне при кошењу сена, али је иначе дуговао зидарске послове и службу с коњима. У хладнијој долини Лима није било никаквих виноградарских послова. За манастир Бањску орали су меропси 7 матова (а наиме 3 озимог усева, 2 јарог усева, 2 проса), сокалници само пет матова. За манастир Дечане дужан је био сваки меропх да узоре 6 матова (2 шенице, 2 овса, 2 проса), сокалници и занатлије само половину. У Бањској је, сем тога, о жетви било 3 дана жетве српом (наспице), као и развејавање жита на гумну. Све становништво дужно је било један дан радити у виноградима манастира Бањске, па и попови и занатлије. У Дечанима ограничен је био рад у виноградима просторно на 1 мат, како за меропхе тако и за сокалнике. Кошење сена или "накосицу" дуговали су у Бањској и у Призрену сви манастирски сељаци подједнако за три дана. На добрима хиландарског манастира постојала је, 1355, обвеза работе 2 дана у недељи, а,

поред тога, 3 дана орања (2 у јесен, 1 у пролеће), 1 дан кошења сена и 1 дан рада у винограду годишње.¹²⁷ Поред тога, манастирски тежаци обвезни беху да спремају слад, да тешу даске, да дају луч за осветљење, неколико каблова жита итд.

¹²⁷ Ф л о р и н с к и й, Памятники 54.

Млађи облик не обзире се, уопште, на мере за површину, него рачуна само на дане. По Законику Стефана Душана, меропси су дуговали пронијару свугде пољске послове 2 дана у недељи, сем тога, преко године 1 дан кошења сена и 1 дан рада у винограду, а где није било винограда, неки други сличан посао.¹²⁸ Обвезе нових насељеника на добрима светођурђевског манастира код Скопља чине прелаз ка привреди на удео: преко године три дана работе (бједбе), а наиме 1 дан орања, 1 дан жетве и 1 дан кошења. Али су за то морали давати у производима: једну четвртину жита са своје њиве, једну десетину прихода од својих челињака и једну десетину од свиња.¹²⁹

¹²⁸ Законик чл. 68.

¹²⁹ Споменик XLIV, 20. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 613, чл. XXXI.

У кумановском крају имали су хиландарски сељаци да дају, 1379, 4 кабла жита од сваког јарма волова (зевгар), а на имањима цетињскога манастира, 1485, од сваке купе 3 суда вина, 1 "стар" шенице и 1 "стар" другог жита.¹³⁰ Не каже се колико је остављано оптерећеном сељаку за његову исхрану. Израз **параспор** (παρασπορον), који је познат још и данас у Сицилији, Калабрији, Источној Србији и Бугарској, потиче из византијскога права и значио је њиву коју сопственик земље уступа земљораднику за његову сопствену употребу.¹³¹

¹³⁰ Mon. serb. 192, 531.

¹³¹ Н о в а к о в и ћ, Параспор, Годишњица XXVI (1907), 191—195=Arch. slav. Phil. XXVIII (1906), 463—464. Упор. parasporu код Ређо у Калабрији (Reggio), paraspolu у Сицилији "terreno, che il contadino lavora per suo conto, oltre il convenuto", упор. М о р о с и, L'elemento greco nei dialetti dell'Italia meridionale, Archivio glottologico italiano XII (1890), 76 и д., бр. 283.

Виши степен земљорадње било је привређивање на удео, с деобом прихода напола или на још мањи део између господара земље и сељака. Познат беше овај начин у Которана и Дубровчана под именом **половица**, у Византинаца ημισεία, у Италијана "mezzeria", у Бугарској још и данас **исполица**. О закупу "исполника" (ημισιαστης), "исполи" говори се и у старосрпском тексту који се назива Јустинијановим Законом. У мање плодним планинским долинама изменили су се односи. По заснивачкој повељи цетињскога манастира (1485), цетињски кметови давали су кнежевима из куће Црнојевића трећину жита, а када су били предани новом манастиру, давали су новом господару само једну четвртину. Код Дубровника добивао је, у XIII—XIV века, иматник од закупца, према каквоћи земљишта, четвртину, трећину, две трећине или чак и три четвртине вина, а исто тако трећину или половину од плодова. По которском статуту, склапани су уговори "ad partem" с полузакупцима, с "polovnici vineagum" на три године, а земљиште им се није могло одузети пре истека уговора.

Још савршенији степен био је привремени закуп с утврђеним приходом у новцу или у производима, што је често прелазило у наследни закуп. У Котору гласили су уговори "ad affictum" обично на 10—20 година. Закупник је плаћао (око 1330) на црквеним добрима о црквеном празнику цркви 10—20 гроша или 1 перперу, катшто с малом мером жита (staričellum frumenti). У Грбальској жупи, у XV веку, био је годишњи закуп извесна мера доброг и чистог жита и годишњи поклон (exenia, од ξενιον), на пр., једно јаре (capretum) о Божићу. Наследни закуп без ограниченог времена (affictus ad perpetuum) јавља се, поред тога, у Котору око 1330.

У Дубровнику је у XIII веку јако распрострањена била закупнина у новцу. Али, поред ње, било је, исто као и код привреде на удео, различитих поклона: погаче (focasia) и живина о

месојеђама, код цркава пар воштаних свећа, фунта чистог воска или унча тамјана. Нарочите одредбе утврђивале су како ваља припремити земљиште за сејање и садити нове винограде (*pastinare*). У таквом случају закупнина првих година није се давала, или само у врло малој мери. Време трајања било је веома различито. Поред уговора на 1—4 или на 10 година, други гласе "докле год лоза траје" (*donec duraverint ibi vites*), доживотно (*in vita*) на два до шест поколења или за све наследнике закупчеве на вечито (*ad perpetuum*). Пошто су Дубровчани стекли Стонско Полуострво, допуштено беше сељацима (*villani*) који су се затекли на земљи, да слободно оду или да остану на деловима нових дубровачких сопственика (*patroni*). Нови уговори код винограда и воћњака предвиђали су обично наполицу. Ако сељак у области стонској добије од свога господара волове за рад, семе и земљиште за орање, онда господар добива три четвртине жита, а на име по једну четвртину за земљиште, за ораћу стоку и за семе, а сељак једну четвртину сем ако не би између њих постојао неки други уговор о закупу (*rustum*).¹³² После заузећа *Terre Nove* и *Конавала*, обрађивани су виногради и воћњаци највише у наполицу (*ad polovicam*); од прихода ораница добивао је сељак три четвртине, а иматник једну четвртину. Даљи развој дубровачкога колоната допире чак до у аустријско време.

¹³² Законик *Liber Reformationum XXVII*, 3 (неиздан). *Mon. Rag.* II, 358.

Има доказа да су у Приморју странци обрађивали имања. Поједини Дубровчани имали су, у XIII—XIV века, комаде земљишта код рушевина Цавтата (Епидавра) када су *Конавли* још спадали у српску државу. Пре регулисања границе, за владе цара Уроша, имала је дубровачка властела имања на српском земљишту, која је добила на поклон од српскога краља, на пр., *Лукаревићи*, у српском делу Шумета, *Крусичи* у *Жупи*.¹³³ Често су дубровачки сељаци узимали под закуп њиве с оне стране планине, у долинама *Требиња*, *Билеће* и *Попова* које су, понекад они први морали из ледине разорати и житом засејати.

¹³³ Имање *Луке Лукаревића* и његова сина *Марка in Concheto*, које је добио на поклон "a rege *Raxie*", *Mon. Rag.* III, 327, упор. 313 (и *Libro Rosso* f. 6). Комад земље код "mons de *Gradez*" (сада *Градац*) у *Жупи (Breno)*, који је "rex *Raxie* dedit Ser *Margarito de Crosio*" (око 1340) *ib.* III, 306. Пошто су Дубровчани заузели ово узано земљиште, нису хтели признати ове старије поклоне у земљи.

Тако је, 1429, неки тежак *Живко Маројевић* из долине *Ријеке*, насељеник дубровачке породице *Замања*, узео под закуп за сејање у *Јасеници* код *Требиња* од три брата *Љубише*, *Ивана* и *Милата Остојића* један каменити и у трње обрасти "tergenum", очистио га од дрвља и камења, орао га четири дана на својим воловима, али браћа, не држећи се уговора, засејаше земљиште својим властитим семеном.¹³⁴ Поред тога, понавља се тужба да је усева попасла стока суседа или да су *Власи* њиву пожели. Све до у време херцега *Стефана*, *Сандаљева* синовца, чују се тужбе о таквој штети, нанесеној дубровачким усевима (*seminationes nostrorum*). Тек када су *Турци* освојили земље у сусетству, граница је била строжије затварана.

¹³⁴ Тужба од 30 октобра 1429, *Lamenta de foris 1428—1430*. *Арх. Дубр.*

Разликовање јарих од озимих усева у повељи манастира *Бањске* показује да је у Србији било трополске привреде (*Dreifelderwirtschaft*). На њиви, у Приморју *мекота*,¹³⁵ сејали су се пшеница, овас и, у великој мери, како на имањима манастира *Бањске* и *Дечана* тако и код *Дубровника* и *Скадра*, просо (лат. *panicum, milium*). *Раж* (лат. *secale*) јавља се код *Дубровника*,¹³⁶ поред *јечма* (*de sorgo 1285, sorgum sive saggium 1420*). *Плугови* и *рала* били су ваљда обично још сасвим примитивни, истесани само од дрвета, како су се могли видети у забитим крајевима *Бугарске* још за нашега памћења.¹³⁷ *Гвоздених лемеша* било је код *Дубровника* и у оној роби која је, око 1295, увожена у *Валону*.

¹³⁵ *Terre mechote = laboreria bladorum* у *Конавлима 1423*. *Мекота* на острву *Крку 1375* *Mon. hist. jur.* VI, 89. Позната и из старијих речника. Примери у *Рјечнику Jugosl. Akad.* (протумачено као

мека, навлажена или нађубрена земља). У Истри и на Крку, још и данас, мекота и мекотица. Такође, у месним именима у Србији и у Босни.

¹³⁶ Secale у Конавлима 1426. "Spelta seu gax" у Бобовишту у планинама требињским 1469, Lam. Rag. биће да је био пре пир или жмира.

¹³⁷ Упор. дрвени плуг αροτρον αυτοξυλον у кавкаским земљама у С т р а в о н а XI р. 502.

За орање и дрљање употребљавали су се само волови. Ђубрење је добро било познато код Дубровника; ђубре (letamen) је долазило у врећама (стотина за 2 перпере) из Попова, Требиња и Конавала. Гумно је, као и данас, било под ведрим небом. Жито се или сасипало или у трапове (рупе) или се смештало у житнице.¹³⁸ Важна имовина био је млин (воденица), који је терала текућа вода. У Законику цара Стефана, такса, за предају једне воденице иста је онолика колика и за једно село, а наиме 3 перпере. Дубровчани су, у новостеченим крајевима, задржали за своју републику право подизања воденица као монопол. Наравно, у кућама је било [и жрвања,] малих приручних млинова (ragia masinatum a manu). Поред житних усева, било је њива под ланом, конопљом, маком, махунастим плодовима и поврћем.

¹³⁸ Житња роупа: Д о м е н т и ј а н р.99. Грачаничка пов. Моп. serb. 565. Др. С. Т р о ј а н о в и ћ, Житне Јаме у Србији, Сборникъ по славяновѣдѣнію III С Петербургъ 1910).

У Приморју је, у привреди, на првом месту био виноград (лози~). Принос од винарства заштићен је онде био ограничавањем, за које се није знало у унутрашњости. Которска општина дозвољавала је свакој кући у Жупи грбаљској да може засадити виноград само у величини две квадратне мотке; та је мера прегледана сваке године, те би власти уништиле преко мере засађену лозу. Которани су, 18 апр. 1346, нашли да, уопште, имају и сувише много винограда, те су убудуће допуштали само обнову старих; подизање нових винограда потпуно је било забрањено новчаном казном од 500 перпера, са уништењем (eradicatio) свих лоза младица.¹³⁹

Исто тако поступали су Дубровчани у својим новим тековинама. Код Котора било је винограда у равници с кољем (pali), а на планинској коси с приткама (cum pritis, bonis palis parvis). Которски тежаци нису марили за лозу на османлук (vinea in camera) због многих крађа. Виноград је био ограђен зидом (лат. maseria), шанцем (tossatum; τάρφος, у византијском аграрном закону), плотом (лат. serpes, φράγμος) или бар трњем (spinis claudere). Више је било црног него белог вина. У Дубровнику помиње се и вино од тамјанике (moscatelli et alie vites 1306), али малвасија тек од краја XV века. Вино се држало у бачвама или, по античком начину, у великим судовима од иловаче (съсоудъ гнильный) који су поређани били у подруму (vinnica, кл}ть).¹⁴⁰ За преношење на колима било је нарочите буради (возилница),¹⁴¹ док се на коње вино товарило понајвише у козјим мешинама.

¹³⁹ Которски стат. чл. 428—429, рук. Маркове Библиотеке у Млечима f. 98 и д.

¹⁴⁰ Д а н и л о, 268, 352.

¹⁴¹ **Возилница** у Босни 1393, С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 179, исто тако (с медовином или вином) у угровлашким повељама од XIV в., М и л е т и ч њ, Българ. Сборникъ XIII (1896) и Bogdan, Documente privitoare la relațiile țării românești au Brașovul și cu țara ungarească în sec. XV și XVI, I (1413—1508), Букурешт 1905, упор. уз то речник стр. 384. Још и данас позната у Бугарској: м о ј е дело Cesty po Bulharsku 138 нап.

Од плодних дрвета највише се ценила маслина, негована код Бара у ограђеним вртовима (ograda de olivis). У Будви је законом забрањен био извоз маслинових пресадница, а исто тако и сеча маслина под казном од 50 перпера. Маслиново уље које се, као и млечни производ, називало **масло**, цедило се од маслинака у маслиновом млину (molin d'olive) између великога камења. Сем дукљанскога приморја, знали су Срби за маслинове вртове (маслица, масличик) и у Македонији, у сусетству Св. Горе. Воћњаци (**садъ, врьтоградъ**), у Македонији и у Бугарској

означавани и са грчким термином **периволь** (περιβολος) или **кипури**~; (κηπουριον), давали су јабуке, крушке, шљиве, трешње, вишње, брескве и орахе. Код Котора и Груза била је, на пр., читава шума питомих кестенова (castagnetum). Полудивљи били су лешњици, дрењине и оскоруше (лат. sorbus). У топлијој клими на Приморју имали су, на пр., Дубровчани смокве, шипке, бадем-дрво, лимунове и неранце (на острвима и на Ријечи arangiae, parancetum). Поред тога, било је градина с лубеницама (pipones, melones) и тиквама (срп. диња, лат. anguria). У близини њива и вртова, у унутрашњости, биле су ливаде, у повељама или кратко назване сенокос, или означене грчком речи ливада (λιβαδιον).

У области крша, где је мало воде, беху на великој цени баре са стајаћом водом (локва, убал), које се у повељама свагда брижљиво бележе поред извора текуће воде (стоубь, стоуденьць). У повељама помињу се и вештачки начињени рибници и прокопани "изводи" водаваг " или старински водаважда).¹⁴²

¹⁴² Изводь с воденицама и рибницима код Грачанице, Мон. serb. 563. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 610, 634. Водаваг " : Споменик XLIV, 17, и Новаковић ib. 612. 613, 654, 685. 759.

Право на воду строго је било уређено у скопском крају, са својиним студенаца (извора), воденица, . јазова, водавађа итд. Ко би на земљишту тамошњег манастира Св. Ђурђа самовласно одвео воду с црквеног имања, плаћао је, као казну, 12 перпера државној благајници, 24 цркви. Странци су за употребу воде која извире на манастирском земљишту плаћали таксу за наводњавање, "**водаваштину**", код њива на свако рало по један кабао, а од сваке баште по 2 динара.¹⁴³

¹⁴³ Споменик LXIV, 17—19, 23—Н о в а к о в и ћ ib. 613, 618.

Занати су у приморским варошима и у некадашњој византијској области били друкчије уређени него у селима у унутрашњости. У приморским градовима постојало је старо, још од Римљана наслеђено еснафско уређење. У Дубровнику потиче, на пр., сачувани статут дрводељског еснафа (marangoni), који је и лађе градио, из г. 1266, статут златара из 1306.¹⁴⁴ На челу "братовштине" (fratilia, fraternita) или "школе" (scola) стајао је **гасталд** (gastaldus и ghestaldo) са својим судијама (iudices) који се мењао сваке године; црквени утицај опажа се по томе, што се еснафска скупштина назива капитулом (capitolo). **Протомајсторима** (protomagister) зову се само зидари цркава и старешина радника у арсеналу. Улице у Дубровнику називају се највише по занатима: ruga aurificum, via calligariorum, ruga cerdonum, ruga orinzariogum (старосрп. опњчарь, новосрп. опанак, множ. опанци) и др. Обућари (calligarii), којих је било врло много, дужни су били сваке године по два месеца давати ноћну стражу, под заповедништвом два обућарска капетана (capitanei calligariorum), који су бирани између чланова варошкога племства.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Упор. збирку графа Др К о с т е В о ј н о в и ћ а, Мон. hist. jur. Slavorum merid. кн>. VII (1899): Statuta confraternitatum et corporationum Ragusinarum (ab aeo XIII— XVIII). [D. R o l l e r. Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću (izd. Jugosl. akad. Zagreb 1951)].

¹⁴⁵ Мон. Rag. V, 348; упор. ib. 146, 176, 213, 271, 291, 320, 387.

Слично беху уређени еснафи и у Котору. У оба града помињу се, у XIV веку, многи шегрти (discipuli) из суседних земаља. У Котору учили су млади Словени код златара и обућара. У Дубровнику било је на пр., код обућара шегрта из Невесиња или с пристаништа Св. Срђа на Бојани; код кројача из Рудника, из Полимља и Бара; код клобучара из Оногошта (Никшића); код оружара из Требиња; код кожара из пастирских општина Моровлаха (Moroblachi); код зидара из Попова и Рудника. Особито их је много било код златара из Арбаније, Бара, Попова, Љубомира итд. Уговори, склапани пред нотарем, гласе најдуже на 9 година; при крају добива изучени млади занатлија целокупан алат (capita ferramentorum artis). За многе занате, с њиховим

словенским именима, сазнајемо баш из дубровачких латински писаних архивских књига, јер су се тим занатима бавили у овом граду највише због продаје робе у унутрашњост. Тако се ту помињу: конопари, кожухари, купари (цигљари), лукари, пећари, појасари, стрелари, свитари, ткачи, удичари, воскари или восковарци. У приморским градовима живели су и многи страни мајстори, преко којих се тамошњи свет познао са занатлијством далеких земаља. Беху то највише Италијани. Поред њих јављају се и Грци, као оружари (*spadarii*) у Дубровнику или сликари (*pictores*) тамо и у Котору.¹⁴⁶ Немци беху један табак *Martinus Teotonicus* у Котору око 1330, неки клобучари око 1335 у Котору и Дубровнику и цигљар (*magister artis cupporum*) *Henricus de Prussia* 1345 у Стону.

¹⁴⁶ [J. T a d и ћ, Дубровачка сликарска школа XIV—XVI века. Изд. Ист. института САН. (Београд 1951).]

Мало је познато еснафско уређење у првобитно византијским градовима. У Призрену се спомиње један **протомајстор** (*protomagister*) обућара,¹⁴⁷ које су онде звали грчким именом **цњгарь, цегарь**, од *τζαγγαρης, τζαγγαριος*.¹⁴⁸ У Скопљу зове се месар грчки **макелар**, док златари, гребенари, и др. имају словенска имена.¹⁴⁹ У Призрену од већих предузећа, помиње се "кућа воштана" (у Дубровнику восковарница), коју су подигли Которани на тржишту на црквеном земљишту. Краљ Урош III даровао је ову кућу призренском епископу с искључивим правом цеђења воска.¹⁵⁰

¹⁴⁷ У призренској повељи помиње се на челу 6 "цњгариЋ" протомајстор Рајко, Гласник XV, 309.

¹⁴⁸ О томе Н о в а к о в и ћ, Arch. slav. Phil. XXXII (1911), 383—388 = Годишњица XXX (1911), 202—207. Г. М а ј е р изводи је порекло романске речи *zapca* = нога од *τζαγγα, τζαγγιον* (пурпурна царева обућа или обућа у опште) која, посретством сирскога и персијскога, потиче из Индије, *Zeitschrift für roman. Phil.* XVI (1892), 524 и д. Најпосле *t'ang-i* кожне, жуте женске ципеле у Лаза, по М а р р-у Изв}стїя Петерб. Акад. 1910, стр. 630.

¹⁴⁹ Споменик XLIV, 18 и д.

¹⁵⁰ Пов. изд. Ј а с т р е б о в, Гласник XLIX (1881), 364, и у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 640, бр. XIV.

Пре постанка тргова било је у унутрашњости заната по селима, због чега се они често помињу у манастирским повељама.¹⁵¹ Иначе, сав потребан намештај и справе морали су правити у самој кући или у породици. Једно од најстаријих занимања било је рибарство по језерима и свима већим рекама. Грнчарију су справљали грнчари (у Дубровнику лончари, као у новосрпском); Скоро сваки Србин, како напомиње Вук Караџић, уме да теше и деља (старосрп. дрводеља). У домаћу индустрију ишла је прерада кудеље за платно, као и лана и вуне за грубље тканине, а ткачи се, тако исто, помињу у селима призренскога манастира. Кожу су прерађивали табаци (стръгоуни~), седлари и уздари, материју за шешире клобучари који се, на пр., помињу у Штипу међу људима хиландарскога манастира.¹⁵²

¹⁵¹ Н о в а к о в и ћ, Село 60 и д.

¹⁵² у Дубровнику **clobuzar** већ од 1282.

Поред тога, било је шаваца за кожне чакшире или доколенице (шавьць скорьн " ньи), за кожухе (ш. кожоуш'ньи), за чоху (ш. свитьный), са већ поменутих обућарима. Од металургијских радника стоје на првом месту ковачи, којих је манастир Бањска имао на својим имањима читаво село. Поред њих било је калајџија (кръчелей) и оружара (мъчарь), од којих је, на пр. један радио у једном селу манастира Дечана. По селима било је и златара, на пр., у Бањској и Дечанима, док им, законом Стефана Душана, није, најзад, били забрањено, под строгим казнама, становати ван тргова због прављења лажнога новца. Важан занат био је

зидарски (зидарь, зьдць). Манастир Бањска имао је село зидарско Драгу у жупи Јелашце. Исто тако населио је Стефан Душан 5 зидара, свакога с породицом, браћом и децом, из жупе Пнуће, код Раса, у селу Љутоглави на имањима призренскога Арханђеловског манастира, на баштинама с њивама, ливадама, виноградима и с једном воденицом; од тога времена, дуговали су они манастиру грађевинске послове.

У Приморју бавили су се о зидарству каменари (латин. *petrarius*, итал. *taiapiera*) из Бара, Котора, Пераста и суседнога села Ђурића, из Дубровника и околине грушкога пристаништа, из Корчуле, где још и данас мала кршевита острва дају изврстан грађевински материјал, и из Задра. Уз то, било је Италијана из Апулије, Фиоренце, Милана и других страница. Па и из унутрашњости каменари су одлазили у Приморје; 1349, на пр., обвезао се *Yvanus petrarius* да ради на зидању фрањевачког манастира у Дубровнику, сем допушта о жетви у његову завичају (*in Sclavoniam ad colligendum bladum*) који је, по свој прилици, био код Требиња.¹⁵³ У Србији, као и у осталим словенским земљама, потсећају на старе сеоске занате још и данас имена места, која сеоско становништво напросто назива по радницима неког извесног заната. Међу њима помињу се не само Ковачи или Каменари, него и мајстори оружја које се већ одавно више не употребљава: Стрелари (од стрела), Тулари (од тула) и Штитари (од штита).¹⁵⁴

¹⁵³ Div. Canc. 21—22 фебр. 1349. Арх. Дубр.

¹⁵⁴ Стрелари у Краљевини Србији, у крушевачком округу. Три места Тулари: у тимочком округу 2, у ваљевском округу 1. Штитари у шабачком и крушевачком округу (упореди два села Štitary у Чешкој).

Камену со добивале су јужно-словенске земље само у Солима (сада Тузла) у Босни, месту које се, у досада познатим повељама, помиње само у титулама босанских банова. Многих солила, у Св. Гори солиште, било је на обали Јадранскога Мора. Морска вода изложила би се сунчаном испаравању на "гумнима соли", како су их Срби звали, па се добивена морска со смештала у сланицу. Пада у очи да морска солила стоје у вези с манастирима и епископијама. На острву Мљету помињу се, у XIII—XV века, солила код тамошњег бенедиктинског манастира; она беху код засеока Солине који још и данас постоји само као једна кућа испод јелове шуме, скривена између маслина и рибарских мрежа, на најисточнијем од три манастирска пруда. Знатнога су обима била стонска солила, код престонице захумских кнежева која још и данас раде. Она се помињу тек од почетка дубровачкога господства онде. Дубровчани су добивали морску со и на својој старој територији, на острву Шипану, на Затону, где су, у XIV веку, радили солилски радници из Драча и Пага, и на пристаништу Гружу. Чувена су била солила на јужној страни средњег Бококоторскога Залива, преко пута манастира Арханђела Михаила на острву Превлаци, седишту српског зетског епископа. Њихови трагови, с множином ровова, покривају пола часа дугу равницу Солила или Поље Солиоцко, југоисточно од Превлаке.¹⁵⁵ Према инструкцији млетачком посланику Франђенску Квиринију, који је 1425 путовао ради регулисања границе српском деспоту Ђурђу, било је тада онде 109 солила (*salinae*), од којих су 24 била својина митрополита зетског, 27 становника из Луштице, 10 Ђурашевића, 16 четири друга властелина, 32 града Котора.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ц р н о г о р ч е в и ћ у Старинару X (1893), 57 и д., уз то на таб. XIV млетачка карта од 1736.

¹⁵⁶ Acta archivi veneti II, 225, 236 = Гласник XIII (1861) исте стране (у Љ у б и ћ а нема). Од њих су некада припадали Балши III, 34.

Од властеле је Рајко Монета добио своја 4 солила на поклон од митрополита.¹⁵⁷ Кнез Балша III поконио је био раније, око 1417, два од ових "гумна соли" манастирима Врањини и Морачнику с обвезом да десети део соли дају Богородичином манастиру у Крајини.¹⁵⁸ У XIV веку припадала су српској држави још и данас позната солила у Валони. Тада су у српске руке прешла и нека солила на обали Јегејскога Мора. Цар Стефан обдарио је светогорске манастире Лавру и Русик сољу из соних магазина (αλικη) у Крстопољу, данашњем Орфану код ушћа

Струме, а исто тако манастир Ликусаду у Тесалији с 300 мерица соли из солила у Ликостомију, на излазу старославнога кланца Темпе на море (αλο της αλικης του Λυκοστομιου).¹⁵⁹ Цар Симеон, брат Стефана Душана, обдарио је, 1359, тесалијски манастир Заблантију са 100 каблова соли годишње из ликостомијских солила.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Ljubić IX, II.

¹⁵⁸ Регест из цетињскога архива у архимандрита Нићифора Дучића Гласник XXVII (1870), 190.

¹⁵⁹ Повеље 1347—1349: Гласник XXIV (1868), 235, 237, (српски). Флоринскиј, Акты 99 (грчки). Ликусада: Новаковић, Законски споменици 792.

¹⁶⁰ Симеонова пов. од августа 1359, изд. Н. Вејис у βυζαντισπ II (1911), 79.

Рударство је било од великога значаја.¹⁶¹ Још од предримских времена продужавало се непрекидно испирање злата у рекама. Овамо спадају опустела насеља испирача злата код Призрена, који се помињу у повељи Стефана Душана за Арханђеловски манастир,¹⁶² и "испиралиште злата", које је 1530 видео Курипешић између Новог Пазара и рушевина манастира Бањске.¹⁶³

Па и на добивању гвожђа редовно су радили домаћи ковачи који су владоцу, као поданици, дужни били давати извесну количину челика (надо, близница). Село Рудари (од речи руда), које још и данас постоји код Митровице, помиње се већ у задужбинској повељи манастира Бањске. Да су римске традиције настављене сведочи израз за рудну троскву, срп. **згура**, бугар. **згория** од латин. *scauria, scoria*. Али, велики римски рудници беху опали; њихови су остаци, можда, "старе рупе" које се помињу у бањској повељи.¹⁶⁴

¹⁶¹ Подаци о средњевек. рудницима у балканским земљама у мојим списима: Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien 41 и д. (Abh. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, VI. Folge. књ. 10, Праг 1879); Archäologische Fragmente aus Bulgarien, у Archäolog epigr, Mitt. X (1886), 75 и д. Cesty po Bulharsku (Праг 1888), 325 и X, Fürstentum Bulgarien (Праг 1891), 215 и д., Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters 27 и д. (сеп. от. из Алманаха Царске Акад. у Бечу 1899).

¹⁶² Златарска селишта: Гласник XV, 279. Златар у буг. означава и онога који злато испира и ковача.

¹⁶³ Benedict Curipeschitz, Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530, neu herausgeg. von Eleonore Gräfin Lamberg-Schwarzenberg (Innsbruck 1910), стр. 42: „von Novipasar über ainen vasst hohen perg Rogosno genant, in das tall khumben, alda goldtwaschwerch und silber artzt, nachmals zu ainem vasst grossen und schönen zerstörten closter". [К. Костич, Рударство и рударски предели и центри у српским земљама (Наставник 1912). Вл. Скарпич, Старо рударско право и техника у Србији и Босни (Пос. изд. САН СХХVII Београд 1939)].

¹⁶⁴ По тумачењу Аврама Н. Поповића, Год. XXV (1906), 215.

Римским трагом ударили су, у XIII веку, саски рудари, од којих су, опет, Срби много научили. Обнављање рударства, као и у Угарској и Чешкој, ишло је заједно с великим повластицама. Испочетка имали су Саси право да нова насеља подижу без икакве препреке, где им је драго, а исто тако да слободно секу шуму по своме нахођењу (гл. горе стр. 90—91). На многим местима морало се прво испитивати богатство руднога блага; многи започети рад био је убрзо напуштен. Како је вредност племенитог метала била велика пре проналаска прекоморских земаља, доносили су приход и мање богати прокопи, чије искоришћавање данас не би покрило трошкове. Владалац је, по свој прилици, примао само десетак од добивене руде. Сами рудници били су највише колективна предузећа, и његови делови (*partes*, итал. можда *раго*, срп. пар или д) слободно су се наслеђивали, продавали или залагали.¹⁶⁵ Рудари су

куповали животне намирнице и друге потребе за сиров метал, чији се извоз није спречавао. Међу деоничарима у вађењу руда, а исто тако међу ковачима новца, златарима и трговцима у рудницима, било је много Далматинаца, особито Которана и Дубровчана.

¹⁶⁵ Кнез Стефан Лазаревић поконио је дечанском манастиру: "два пара оу Трепъчи на роупамъ", Деч. хрис. 141.

Гвожђе се добивало у Жељезнику у Кучеву, у близини данашњег мајданпечког рудника, даље у планинском масиву Копаоника, јужно одатле код Новог Брда и западно код брда Рогозна код Бањске, које обилује шљакиштима. Велики железни рудници постојали су, све до у турско доба, у месту "Глоуха вьсь", доцније Глухавица, југозападно од Новог Пазара.¹⁶⁶ Тамошњи рудари били су људи краљеви, док их није Урош II уступио манастиру Бањској. Урош III обвезао их је да сваке године дају челик манастиру Дечанима. Исти краљ подигао је нов железни рудник у Алтину, на имањима дечанског манастира. Трећи рудник, код Трстене и брда Раванштице, поконио је Стефан Душан призренском манастиру.¹⁶⁷ На западу се гвожђе извозило из Бусоваче у Босни. На истоку се на многим местима примитивно испирао железни песак у великој области, почев од нишке околине и горњег Повардарја па све до Халкидике.¹⁶⁸ Овамо спадају железне рупе (σιδηροκαυσια) код Трилисија (сада Терлеш) између Сера и Неврокопа, од којих је вукао приходе 1347 светогорски манастир Лавра.¹⁶⁹

¹⁶⁶ О Глухавици И л а р и о н Р у в а р а ц, Летопис 229 (1905), 3—5.

¹⁶⁷ Деч. хрис. 131, Гласник XV, 302.

¹⁶⁸ О овим железним рупама упор. м о ј е напомене у Arch, epigr. Mitt. X (1886), 80 и д.

¹⁶⁹ Ф л о р и н с к и й, АФонские акти стр. 99—100.

Бакар се добивао у Кучеву, Руднику, Кратову и у Босни. У Руднику вредело је, 1429 г., 400 фунти бабра колико две фунте сребра.¹⁷⁰

Поред сребра добивало се олово: у Олову (лат. Plumbum, итал. Piombo) и Сребрници у Босни, у Руднику, у Кучеву, Новом Брду и Кратову. То је оно "Ratzenpley" (рацко олово) из Кучајне, које подробније описује витез од Дерншвама (1555) у своме путничком дневнику.¹⁷¹ У рудницима Босне, Србије и Бугарске сребро је било најважнији метал. У Босни најиздашнији рудник био је Сребрница, наставак римских "argentariae", у некадашњој муниципији Домавији, за чије се име сазнало из натписа тек у наше доба.¹⁷²

¹⁷⁰ Testamentum Grubačij Craniénovich, датиран у Руднику 29 дец. 1427: "Jo pagato a Bartolo qua in Rudnich libre quatrocento di rame, monta in argento libre due". Testamenta Notarie 1418 f. 199'. Арх. Дубр. Однос између бабра и сребра био је дакле 200 :1.

¹⁷¹ Упор. м о ј е дело Ragusa in der Handelsgesch. нап. 99.

¹⁷² L u d w i g P o g a t s c h n i g, Alter Bergbau in Bosnien, Wiss. Mitt. II (1894), 152—157 с планом.

Непоуздани и непознати су брсковски рудници на Тари, чија околина још није проучена геолошки. У област Раса иду рудници Рогозна који су, некада, били на имањима светостефанског бањског манастира, а где је још и Курипешић, 1530, забележио вађење сребрне руде (Silberertz). Непозната је прошлост сребрних рудника, чији се трагови виде код села Мајдана и Рудника на Мркој Гори код рушевина Мале Студенице, некадашњег седишта хвостанске епископије, 3 часа северно од Пећи.¹⁷³ Огромне грудине шљаке, остаци од топионица, стари поткопи, окна и рушевине високих рударских насеља, почев од римске владе па до у турско доба, сведоче о старом цветању радионица у Руднику. Некада су они били издашни у сребру, а данас се онде вади бакар, цинк, олово и гвожђе. Јужно одатле, била је врло

пространа рударска област у пределу Копаоника (2106 м.), на 70 км. дужине, с обе стране планине. Врло су многобројни трагови код Плана, Ковача, Ливађа, Запланине (испод врха Копаоника), Остраћа, Копорића, Беласице и Трепче: широке масе троскве, рушевине од насеља и топионица, ковачница и водовода око мрачних отвора старих рудника, из којих се некада вадило олово, гвожђе, цинк, сребро и нешто злата. Још и данас зове се изворски поток Лаба, више Беласице, Рупничка река,¹⁷⁴ тј. река рудара; а један стари напуштени пут, јужно за Трепчу, Рупнички пут. Млетачки путници XVI века звали су Копаоник "Montagna dell'argento", Турци Гимиш-даг (сребрно брдо), а и данас још зову се српски два његова врха Рудиште и Сребрнац.

¹⁷³ E v a n s, Antiquarian researches in Illyricum III—IV, 70.

¹⁷⁴ А в р а м П о п о в и ћ, Годишњица XIX (1899), 243 и д.

Али, крај Новога Брда са суседним Јањевом била је најславнија рударска област. Колосална шљакишта у јаком распадању, дуг низ уских окана и многобројна отворена окна сведоче да је у овој пустињи, у средњем веку, био врло жив рад. Особеност овога краја било је сребро помешано са златом, за које знају архиепископ Гијом Адам и витез Бертрандон де ла Брокијер. Била је то славна **глама**, "гламско сребро", "argento de glama",¹⁷⁵ које се често помиње поред "бијелога сребра", "argento bianco". По једном дубровачком сведочанству из г. 1436, имало је, по свој прилици, већ прерађено новобрдско "argentum glame" једну шестину, дакле од прилике 16.67% злата.¹⁷⁶ По Хофману, нашло се у сировом материјалу старих рудника на Кривој Реци код Новога Брда 0.378% сребра, 0.0034%, злата, 4.57% олова, у лашту из Јањева 0.320% сребра са малом садржином злата. Даље према југоистоку, простирани су се кратовски оловни, бакрени и сребрни рудници, а близу њих, на јужној страни Осоговске Планине, прокопи села Сасе, а у прашумама на северној страни исте планине, на земљишту данашње краљевине Бугарске слични ђустендилски рудници.¹⁷⁷ У Бугарској је био најважнији рудник сребра, олова и железа код Чипороваца, на северној страни Берковичког Балкана, у изворишту Огоста. Жива и цинабарит (срп. црвац, лат. cremesinum) добивали су се у Остружници код Крешева у Босни и на Шупљој Стени код брда Авале, у близини Београда.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Н о в а к о в и ћ, Arch. slav. Phil. III (1879), 523 доводи у везу глама с новогрч. γαλαμα злато.

¹⁷⁶ Joannes Marini de Besanti покраден је био у Novamonte "de argento glame libre VIII, quod tenebat sagia XII auri pro libra". Тужба у Дубровнику 8 фебруара 1436 у Lamentationes de foris.

¹⁷⁷ Ја сам их походио 1883 и описао у својим путничким извештајима из Бугарске.

¹⁷⁸ Упор. м о ј е дело Ragusa in der Handelsgesch. нап. 67—68. [В л. С к а р и ћ, Трагови старог рударства у околини Крешева (Гласн. Зем. муз. Сарајево 1934)].

Рудар се звао српски **рупник**, лат. laborator fossarum; израз **valturchus** (множ. valturzi, vaoturchi), као и плаћање **валтурштине**, термин нејасног порекла, јавља се тек 1410—1490, и то особито у Босни, у Сребрници, Крешеву, Фојници, ретко у Трепчи.¹⁷⁹ **Рупе**, итал. **fossa**, имале су своја нарочита имена: на пр., у Трепчи су се звале две (1402) Славомир и Славна, у Новом Брду једна Килус, у Руднику (1422) једна Раутар. Била су то делом квадратична окна, а делом поткопи (срп. ширина), често широки, са бочним прокопима; Срби их сада зову **окна**. Српски летописи XV века бележе пожаре у рудницима, који су изазивани паљењем подграде или громом, а поред тога, и рушење поткопа с много љутских жртава. Позната је била немачка реч Zeche, за место где су се радили рударски послови (старосрп. цех); та реч, још и данас, живи у називима земљишта, као Цеовине, једна коса са старим уским окнима код Плана, или Цеови, места са старим рупама код Копорића и Сочанице, у копаоничком крају.¹⁸⁰ У дубровачким тестаментима помињу се "surfi" (рупе, отвори по немачком Schurf). У читавој Србији и Бугарској позната је, још и данас, немачка реч Schlacke, срп. **шљакна**, die Schlackenhalde **шљакниште**, буг. шлакно. У Босни се очувала већина немачких термина за рударство.¹⁸¹

¹⁷⁹ Моје дело Handelsstrassen und Bergwerke, стр. 45.

¹⁸⁰ Радомир Илић, Насеља III, 545—547-Аврам Поповић, Годишњица XXV (1906), 216, 222.

¹⁸¹ У Крешеву у Босни шлаг (Schlag) шлегел (Schlägel), велики чекић, шибер (Schiefer), орат (Ort), крампа (Krampe) итд. по f r a I g n. S t r u k i ć u, Povjестничке crte Kрешева, Sarajevo 1899, 34. Уз то иду и називи за земљишта код Сребрнице: село Кварац (Quarz), место Под клуфтам (unter den Klüften) итд. (В л. С к а р и ћ, Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији (Споменик САН (LXXIX, Б. 1936)].

Археолози још нису скупили и описали алате средњевековних рудара, од којих су налажени особито велика и мала кљуна и чекићи.

Добивена руда, мерена "каблима", прерађивала се у туцалицама, топионицама и ковачницама. Беху то **carri** Дубровчана,¹⁸² "коло" или "коло гвозд}но" у српским повељама.¹⁸³ На Копаонику, а исто тако и у железним рупама у Бугарској, звали су се гвоздени чекићи (итал. molini), које редовно вода покреће, **самоков**. Потпуно пречишћавање и одвајање метала (affinatio, affinatura), особито сребра и бакра, које се извозило у шипкама (petia, virga), вршено је, у XIV веку, обично тек у иноземству; у Дубровнику помиње се, 1367, "domus, ubi affinatur et colatur argentum".¹⁸⁴

¹⁸² Дубровчанин Nichsa de Bascha продаје сва "iura, actiones et potestates unius charri, in quo ex ruda fit et laboratur argentura, in contrata Novaverde in loco vocato Criva Riecha", коју му је Милош Драголишић, "habitor" Новог Брда, заложико за 32 фунте, по исту цену Ратку Милославићу, 20 септ. 1398, Div. Sanc. 1395—1402. "I^o caro de ligname, in che xe lavorano le rude" у Selza, "contrata" код Рудника; ориг. писмо из Рудника, од 30 априла 1414, у Lamentationes de foris 1412—1414, Арх. Дубр.

¹⁸³ "Коло" с "рударима" у селу Глоуха вьсь: Бањска пов. изд. Ј а г и ћ а 37. "Коло гвозд}но", с извесним бројем ковача у Алтину: Деч. пов. 131. "Коло гвозд}но" ковача Рудна и Смилана Трстеној: Призренска пов. Гласник XV, 302. Друга места у Д а н и ч и ћ а, Рјечник под коло. Челник Радич поклања, 1431, приходе свога "кола", које је подигао у селу Каменици код Рудника, манастирима Кастамониту на Св. Гори и Враћевшници у Србији, Споменик III, 34. Сребрно Коло зове се данас велики круг сребрне, оловне и бакарне шљакне у буковим шумама код Ћустендила, Arch. epigr. Mitt. X, 77.

¹⁸⁴ Mon. Rag. IV, 99.

ДЕСЕТА ГЛАВА

Трговина и новци

Домаћи трговци из Призрена, Пећи и Новог Брда. Трговина Которана. Страни трговци и њихови консули: Дубровчани и други Далматинци, Млечићи и остали Италијани. Јевреји и Јермени. Пристаништа и сухоземни путови. Поморска и караванска трговина. Сајмови. Ограничавање трговине забранама и монопољима. Извозни и увозни артикли. Мере и тегови. Трговина разменом и новци. Стран новац. Домаћи новци са српским и латинским натписима од XIII века.

Од времена Немањина који је, заједно са својом браћом, дао Дубровчанима слободу трговања по читавој земљи (*per totam terram*)¹ добила је трговина, дотле незнатна, велика полета.² Српских трговаца било је особито на трговима у Призрену и Пећи, који су настајали под заштитом цркве. Призренци се често помињу, од 1298, у Дубровнику,³ док су, опет, људи из "Pechio", око 1330, склапали у Котору трговачке уговоре с Млечићима.⁴

¹ S m i č i k l a s, Codex dipl. II, 201 = Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 133. [Ј. Р а д о н и ћ, Дубровачка акта и повеље 4 (Београд 1934), 8. V. F o r e t i ć, Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom, Rad knj. 283 (Zagreb 1951) str. 52—54].

² Старији рад Ч е д. М и ј а т о в и ћ а, Студије за историју српске трговине XIII и XIV века, Гласник XXXIII, XXXVII и XXXVIII (1872-1873). О многим питањима расправља се у м о ј и м Handelsstrassen und Bergwerke и у расправи о Дубровнику у трговачкој историји средњег века. К о с т а Н. К о с т и ћ, Трговински центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, Београд 1900, VI + 456 стр. м. 8°. К о с т а Н. К о с т и ћ, Стара српска трговина и индустрија, Београд 1904, XVI + 282 стр.; знам за њу из реферата С т. С т а н о ј е в и ћ а у Летопису 227 (1904), 99—106 и прегледа садржине од Б. М и л о ј е в и ћ а у Ц в и ј и ћ е в у Прегледу географске литературе о Балк. Полуострву V, 1901—1905, Београд 1908, бр. 332, стр. 167—168. [Г. Ч р е м о ш н и к, Увозна и извозна трговина Србије г. 1282 и 1283 (Споменик САН LXII (Београд 1925). И с т и, Развој срп. новчарства до краља Милутина (Пос. изд. САН. (Београд 1933)].

³ Трговци из Призрена у дубровачким *Diversa* и *Libri debitorum*: Drasisclavus Rubini 1298 (дугује Дубровчанину Fuscho de Luchari 460 перпера Још дуго времена, Div. Canc. 1305 и 1320), Pervosclavus Dobrovich 1324 (купује коња), Bosich Rupcevic и Deco Decomanosit (?) 1333 (у Нишу и Дубровнику), Theodorus Liepich 1355—1369, Lumasius 1364 и д., Bosich Bochdisevic 1365—1369, Dymitrus Todorčevich 1365, Mladocius de Presreno 1365, Roman Dominchovich 1365, Petre Tertelica и Vrayan Vasilovich 1368, Bogdanus filius quondam Rayci Chirismich (Quirismich, de Chirisma) 1368 и д. (доцније протовестијар краља Вукашина), Ivancho Dimitrovich Drievodellich 1366, Boycho Radussich и Maycho frate Draghie 1369, Rad. Borislavich 1369, Dessillus Dabisivovich 1369, Voynus Jonovich (арб. Gion = Јован), Liepur de Presreno 1369, Doycus Varilovich и Bositcus filius Raychi Varllovich 1369, Dobrosclavus Nicolich 1370, Jonče Sarachinovich 1371, Jorgy Marcovich 1375 итд.

⁴ Око 1330 трговачки послови Мирка Pervicich-а и Богдаше (Bogdes) Manovich-а de Pechio, као и Оздоја filii Dragani de Pechio с Млечићем Colutius Gumberti у Котору. Најстарија нотаријална књига, стр. 11—12, у которском судском архиву. [А. М а у е г, Kotorski spomenici I (Izd. Jugosl. akad. Zagreb 1951. бр. 42 и 49 од 3 и 4 авг. 1326)].

Па и рудници били су средишта домаће трговине, пре свега Ново Брдо, чије су везе допирале од Дунава до Солуна и од Бугарске до јадранске обале. У планинским крајевима на западу бавили су се о ситној трговини Власи који су, у приморским градовима, сточне производе замењивали са занатлијским артиклима. Жива учешћа у трговању имали су градови архиепископије барске. Али, први српски трговачки град у време Немањина био је **Котор**, чији смо утицај на образовање трговачких насеља у унутрашњости већ видели у црквеном уређењу ових колонија.

Страни трговци (коупци, тржњници) звали су се често у Србији, Босни и у Бугарској **гости**, као и у Немачкој, Русији, Чешкој, Угарској и Хрватској (*hospites*).⁵ Трговачка привилегија кнеза Лазара 1387 разликује у Новом Брду две врсте Дубровчана: привремено присутне "госте" и стално настаљене иматнике баштина, који су дужни град зидати и чувати га.⁶

⁵ За Хрватску упор. М а ж у г а н и ć, Prinosi под gost.

⁶ Mon. serb. 206.

Колоније страних трговаца имале су, у свима унутрашњим питањима, своје сопствено правосуђе; рђаво би прошао у Дубровнику неки грађанин који би се усудио да свога земљака позове пред српски суд. Италијани су од XII века старешине трговачких колонија у Леванти, који су се првобитно звали *visesomites*, називали **консулима** (*consules*). Млечићи су, у XIII—XIV века, имали једнога консула "*Venetorum*" у Котору, а другога у Улцињу.⁷ И Дубровчани су, исто имали консуле у Србији; постојао је "*consul generalis*" за читаву земљу и консул именован само за један извештај сутски случај, с два помоћника (*duo boni homines mercatores, doctores iudices*).⁸ Испрва становао је дубровачки консул у Брскову (већ 1278), доцније у Руднику; 1311 постојао је нарочити консул за област старијега краља, Стефана Драгутина. Гратском одлуком, од 17 окт. 1325, установљено је стално заступство за читаву Србију тако, што је постављен један "*consul mercatorum Ragusinorum, conversantium in Sclavonia*". Он је био именован на годину дана с платом од 400 перпера; лично није смео трговати, а имао се свагда бавити где се буде налазио српски краљ са својим двором.⁹

⁷ Ljubić I, 133 (1282), 141 (1285), 466; IV, 55, 97, 109 итд. Rad. I (1867, 139—140 (1285)- = Smičklas, Codex dipl. VI, p. 542, бр. 460,

⁸ Mon. Rag. V, 102 (у Брскову 1312).

⁹ Ib. V, 184.

При обнављању ових одредаба утврђено беше, 8 марта 1332 да консул има највише да станује у Призрену о трошку дубровачких трговаца у овој вароши и у читавој Србији; он је био дужан да походи све велике земаљске вашаре (*omnes magnas fieras*), да, по захтеву дубровачких трговаца, путује на двор, да све тргове земаљске (*omnia mercata Sclavonie*), у којима су се Дубровчани задржавали, посети два пута годишње, те да пресуђује у споровима између својих земљака. У тешким случајевима дужан је био питати за савет трговце дубровачке насеобине у Призрену.¹⁰ Његов писар био је један дубровачки свештеник, који је сва консулатска акта уводио у једну књигу на кварт-формату.¹¹ Када је Призрен опао, становао је консул у Новом Брду.

¹⁰ Ib. V, 341-343.

¹¹ Места за то у м о ј о ј расправи о Дубровнику у трговачкој историји (Алманах Бечке Акад. 1899) нап. 51. Консули у Србији били су 1278—1282 Gregorius de Petragna у Брскову, доцније, 1311, Symon de Resti "*in partibus regis Stephani et filii eius*", 1312 Palma de Çaulego опет у Брскову, 1319 Clime ge Goçe "*consul mercatorum de Ragusio, morantium in Rudinicho*", 1325 Pasqua de Goçe, око 1332 Paulus de Martinussio, 1333 Junius de Dersa, 1334—1335 Petrus de Ribiza, 1336 Petrus de Ragnina (његов *notarius dominus Gerghus*) итд. Арх. Дубр.

Трговачке везе Србије са западом биле су тада јаче него у другим правцима. Нема скоро никаквих вести о трговини с **Угарском**, а такође ни с **Бугарима** који су, 1253, осигурали повластице својим трговцима у Дубровнику.¹² Јачи беше промет с **Византинцима**. Под Урошем II, похађали су грчки трговци, можда из Солуна, сајмове у Скопљу, а под Урошем III вашаре у Призрену.¹³ Град Драч, који је дуго времена био у рукама напуљских Анжуанаца, извозио је со у читаву околину. О односима Драчана (*Dugaceni*) према Србима пружа података уговор склопљен 1335 посредовањем Дубровчана између општине драчке (*universitas Dugachii*) са два Баранина "*magistri et portulani fluminum et mercatorum de Sclavonia*", о трговању на тржиштима српскога краља "*in aquis dulcibus fluminum Sclavonie*", на Бојани, Дриму и другим рекама.¹⁴

¹² Mon. serb. 36-37.

¹³ Скопље: Споменик XLIV, 24. Призрен: Гласник XLIX, 864. Куповине Уроша II у Грка: П у ц и ћ II, 2.

Међу "Латинима" били су на првом месту **Дубровчани**, тада (1205—1358) под млетачком врховном влашћу.^{14a} Географски положај начинио је, у средњем веку, Дубровник најважнијим трговачким местом у Далмацији. Град лежи баш на оном месту где на југу престаје архипелаг многобројних великих и малих далматинских острва, у једном крају са дубоко усеченим заливима и добрим природним пристаништима. Дубровник је, уз то, једини далматински град са слободним изгледом на отворено море, те, према томе, непосредно приступачан с отворене пучине; према унутрашњости, затворен је он много нижим планинама него Котор или Сплит. Уговори Дубровчана с Немањићима не обухватају само трговачке повластице, него и право прибежишта за владоце и друге бегунце у Дубровнику, па дубровачке данке суседима, а особито погранична питања.¹⁵

^{14a} [G. Čremošnik, Odnos Dubrovnika prema Mlecima do god. 1358. Zagreb 1935].

¹⁵ Срп. повеље у Mon. serb., лат. текстови у Ljubića, обоје у Smičiklasi. Све што је важно скупљено је у Новаковића, Законски споменици 132—260. Али серија повеља није потпуно очувана.

Капиталом јаки Дубровчани проширивали су неуморно област својих винограда у земљу суседа, с намером да своје границе размакну на гребен приморске планине (*usque ad summitatem montanearum*). Село Рожат на горњем току Ријеке, које је Немања са својом браћом још 1186 за себе задржао, прешло је брзо у трајан посед предузимљивих становника тога града. Жупа Жрновница, данас само Жупа, италијански *Vreno*, а још у Дукљанина наведена међу травунским жупама, постала је, у свом нижем делу, дубровачким виноградским крајем. Исто тако, поједини Дубровчани имали су, 1282 до 1380, многе винограде и воћњаке у Конавлима на рушевинама римскога града Епидавра, у "*Civitas vetus*" (сада Цавтат, итал. *Ragusa vecchia*), које су слободно продавали, наслеђивали и делили. Српски краљеви трудили су се узалуд да зауставе продирање Дубровчана. Како су при том, катшто, долазиле у питање земље од сасвим мале вредности, биће да се настојање краљева руководило интересима Конављана, Требињаца и Захумљана, који су сматрали да је продирање Дубровчана по њих опасно. Краљ Стефан Радослав потврдио је, 1234, Дубровчанима винограде које су, на српском земљишту, засадили њихови дедови и очеви, али у будуће забрањује им да преко тога не покрију "ни ~дње педи" земљишта лозом, житом или воћем. У уговору с краљем Стефаном Владиславом (око 1235), Дубровчани беху обећали поново да ће остати "и старихъ мегахъ". Када су после рата с краљем Стефаном Урошем I 1254 начинили мир, остали су им они виногради које су држали до смрти његова оца, Стефана Првовенчаног; о комадима земље које су заузели од тога времена, имао је суд да одлучи који имају да припадну краљу а који Дубровчанима.

Годину дана пре тога (1253), потврдио је Дубровчанима, на њихову молбу, њихов савезник, бугарски цар Михаиле Асџн, нову пограничну линију која је обухватила и рушевине "старога града Епидавра", те је ишла више каменитог врха Влаштице изнад Жупе па до кршевитих гребена више извора Ријеке; али, ово проширење области остала је неостварена жеља. Узалуд су се они трудили код Стефана Уроша III и Стефана Душана да стекну горњи, још увек српски део долина Жупе и Шумета, косу приморске планине, која се тада звала у граду "*montanea Sclavorum*". Цар Стефан Душан тражио је, у уговору 1349, да се врати сва земља с оне стране границе, како је било под Урошем II и III, па чак и ако је виноградима засађена. Тек цар Урош уступио је 1357 Дубровнику узано земљиште изнад дубровачких винограда, које су дотле држали Требињци, али је за себе задржао ненасељене кршевите косе више долина. Стварна предаја одгајала се до 1362. У таквом стању остала је граница и за време читавога босанскога и доцније турскога периода, све до наших дана. Али, за то су Дубровчани, у име награде за посредовање за мир између Срба и Босанаца, добили као својину (1333) велико Стонско Полуострво.¹⁶

Они делови повеља који говоре о трговини, баве се поглавито о уређењу царина и о питањима правосуђа. Уговор од 1302 ослобађа Дубровчане у Србији од зидања градова и ратне

службе, од реквизиција робе или коња. Ако Дубровчани буду опљачкани, најближе село има да накнади штету; ако село похару не накнади, плаћа краљ. Исто важи и за случај ако би дубровачки виногради били опустошени.¹⁷

¹⁶ Упор. прву књигу овога дела стр. 214.

¹⁷ Српски у Mon. serb. стр. 51—53, бр. 53 (нетачно приписана Урошу I). Лат. пројекат од нов. 1301, Mon. Rag. V, 13—14.

Уговор од 1326 регулише, на исти начин, накнаду, ако би опљачкана била нека лађа која би насела на српској обали; ако најближа варош или село не би накнадили штету, плаћа краљ. Ко пороби трговце или лађу, мора краљу платити, у име казне, 500 перпера.¹⁸ Ови уговори имали су за будућа времена, све до пада Србије, као узор привилегију цара Стефана Душана од 20 септ. 1349, са истом обавезом накнаде од стране српског владоца.¹⁹

¹⁸ Mon. serb. стр.85, бр. 81.

¹⁹ Mon. serb. стр. 146—149, бр. 127.

Полет трговине у Србији довео је дотле, да је трговина на суху потпуно наткрилила стару поморску трговину Дубровчана. Они су 1371 поручивали преко својих посланика угарском краљу Лудвигу I, да су они највећи део својих трговачких послова (*la mazor parte de la postra merchadancia*) раније обављали у српској држави (*in lo regno di Rassa*), али, унутрашње размирице, после смрти цара Стефана, нагнали су трговце да се опет више одаду поморском трговању.²⁰ С друге стране, опет, уживали су Срби, од којих се сваки, при поласку, морао са својом робом пријавити код царинарских чиновника, код четири "doanerii", многе олакшице и повластице. Сваки Которанин који би купио робе за извоз "*in terras Sclavonie*", ослобођен је 1277 свакога плаћања.²¹

²⁰ Starine I, 178=Mon. Rag. IV, 118—119.

²¹ Liber statutorum doane од 1277, изд. E i t e l b e r g e r, Gesammelte kunsth. Schriften књ. 4 (Wien 1884), гл. 40, стр. 370. Гроф К о s t a V o j n o v i ć, Carinarski sustav dubrovačke republike, Rad. СХХIX (1896), 109. [М и х. П е т е р к о в и ћ, Статут царинарнице града Дубровника. Изд. САН III Одељење књ. VI (Београд 1936)].

Обим добровачког трговања на суху кретао се у утврђеним границама. Преко ушћа Неретве и Босне допирао је он у јужну Угарску, а у Србију до у долину Мораве и Шарпланине. У Бугарској, где су трговину на велико имали у рукама Ђеновљани, тада главна сила на Црном Мору, помињу се чешће Дубровчани само у Видину. Македонија је, такође, била изван њихова домашаја, по свој прилици због јаке трговине Грка у овим крајевима. У дубровачким архивским књигама овога периода Скопље се једва спомиње; имена Велбужда, Штипа, Прилепа, Охрида и других градова уопште се и не јављају.

Од осталих далматинских општина имали су јаке везе с Босном, а слабе са Србијом **Сплитом** и **Трогиром**.²² **Задрани** су, на својим поморским путовањима, долазили до Котора, Бара и Драча, водећи, преко Дубровника, извозну трговину из Србије.²³ Још више је **Корчула** одржавала саобраћај с приморским крајевима.

²² Посланства Сплићана у Рашку (Rascia). Сплитски статут I.П. гл. 45, Mon. hist. jur. II, 42. [М. В а r a d a, Trogirski spomenici I₁ (1263—1273) 4 (1274—1294). Izd. Jugosl. akad. 1948, 1950)].

²³ Lj u b i ć I, 163 (1328).

Главна сила на Адрији били су Млеци. Сигурност на овом мору одржавала је стална млетачка ратна флота под заповедништвом "*capitanei galearum culphi*". Чудновато је да се нису

очували трговачки уговори непосредно склопљени између Млечића и Срба.²⁴ Саобраћај између њих ишао је делом преко Дубровника, а делом преко Котора. У Млецима било је, у XIV веку, нарочитих станова за јужно-словенске трговце, "fonticum Sclavorum" и "curia Sclavorum", оба у "contrata S. Silvestri".²⁵

²⁴ Очувани документи и у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 261—292.

²⁵ С е с с е t t i, La vita dei Veneziani nel 1300, Archivio veneto XXVII (1884), стр. 31.

Све до краја млетачке власти над Дубровником (1358) била је посредничка трговина највише у рукама Дубровчана који су, при увозу робе из "Sclavonia", ослобођени били сваке царине;²⁶ Млечићи су и у Дубровнику, по царинском закону од 1277, уживали велике слободе. Веза између Млетака и Дубровника регулисана беше, почетком XIV века, увођењем сталне пловидбе од две галије које су, за ту сврху, купили били дубровачки трговци.²⁷ У Србији су у обалном праву у погледу робе избачене бродоломом испочетка важили исти назори као и у већине средњевековних држава. Стефан Душан писао је дужду Франческу Дандолу, 1341, да читаво имање и сва роба бродоломника припадају по праву њему као краљу, али, да ће он Млечићима повратити, без икаквога заустављања, све што буду потраживали од последњег бродолома.²⁸ Али у привилегијама Стефана Душана 1349 и цара Уроша 1357 Дубровчанима даје се потпуна сигурност и млетачким и дубровачким лађама које се буду насукале. Сваки неспоразум између Дубровника и Србије обично је изравнат био посредовањем Млетака.

²⁶ Уговори између Дубровника и Млетака 1232, 1236, 1252: Л ј у б и ć I, 48, 55, 85. (Ј о в. Р а д о н и ћ, Дубр. акта и пов. I., 21—25, 28—32].

²⁷ Mon. Rag. V, 101 (1312), 259-260 (1329).

²⁸ То је "nostri regalis iuris", „de accidentibus naufragiis in portibus nostre regionis, quod singula ac universalialia bona seu mercimonia dictorum naufragantium ad nostram regalitatem debite succedant". Л ј у б и ć II, III—112; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 263—264.

У Котору, трговина између Млечића и Которана била је регулисана читавим низом уговора које је потврђивао српски краљ. Познат је текст уговора од 1335, који је склопљен на 10 година; мало пре његова истека обновио га је 1345 Стефан Душан на 2 године једним писмом млетачком дужду, а 1348 обновљен је, опет, на 8 година.²⁹ Али, крај свега тога, било је многих сукоба. Када которска општина годинама није хтела платити двојици Млечића за пошиљке соли, забранише, 1288, Млечани извоз соли у Котор, отказаше Которанима сваки кредит и загрозише конфисковањем њихове робе у Дубровнику.³⁰ Грдна штета, која је причињена била млетачким трговцима из куће Болани, довела је до репресалија, чија се историја протеже од 1320 до 1350.³¹ Исто тако трајали су сукоби од 1331 до 1337 због тога, шго су Которани и арбанаски властелин Димитрије Сума нанели штету Николи Бриосо; узалуд је, 1335, покушавано да се штета накнади прирезом од половине или читавога постотка на сву млетачку робу која се продаје у Котору, а који би прирез имао да плати купац.³²

²⁹ Л ј у б и ć I, 464—465; II, 278—289; III, 72.

³⁰ Ib. I, 146.

³¹ Ib. I, 162; III, 176.

³² Ib. I, 167, 410, 424, 466; II, 10. 15.

Под царем Урошем морали су судије и которско веће, 1356, понизним писмом дужду правдати се од прекора да раде "contra formam pactorum" и обећати да ће с Млечићима вазда

поступати као са "fratres et amici carissimi":³³ Убрзо је дошло време када је Котор, јако притешњен од суседа, упућен био на посредовање Млетака.

³³ Exemplum literarum missarum ducali dominio pro parte iudicum, consilii et communis Catari од 8 дец. 1356, Lj u b i ć III, 335—336.

Па и у Улцињу било је неспоразума. Сер Поло Квирини тужио се да га је Улцињанин, Лука de Chimo, затворио у царинарници на ушћу Бојане, па га пустио тек уз откуп од 400 дуката. Узалуд су Млеци тражили, 1354, накнаду од Стефана Душана. Из једног писма улцињске општине, којом је већ тада господарила Душанова удовица, "imperatrix Sclavonie", види се, да ово питање није било приведено крају ни 1357.³⁴ Али, цар Стефан пожурио се, 1350, да у скоро заузетој Валони новцем накнади неком безименом Млечину штету коју му је нанео сродник царичин, деспот Јован.³⁵

³⁴ Извештај Занина Новела од 24 фебр. 1354 у Lj u b i ć a III, 263. Писмо "iudicum et civium civitatis Dulcegni" од 14 маја 1357 ib. III, 343—344..

³⁵ Валонске ствари: Lj u b i ć III, 176, 178 (1350).

Непосредни млетачко-српски односи, изван приморских градова, тицали су се, сем политичких питања, највише провоза и увоза оружја у Србију, Врло љути беху Млечићи, после 1282, због тога, што су у Србији имитовали њихов сребрн новац. Чешће се чују тужбе због похара на лађама које су се насукале. Када је једна галија породица Контарини и Барбо, наговарена житом и другом робом у вредности 8000 перпера, насела у близини Котора, не напукнувши нити претрпевши бродолом, опљачкаше потпуно сву робу људи српскога епископа, који је столовао у манастиру Св. Михаила (episcopus Sancti Michaelis). Посредовањем краља Уроша II и његова сина, потоњег Уроша III, дошло се до споразума по коме је зетски епископ дужан био накнадити штету у износу од 4000 млетачких "Soldi grossorum". Али, нашло се да она стока, коју је епископ дао у име накнаде, једва вреди 1200 солда, а код продаје добивено беше само 800 перпера. Изасланик оштећених, Млечић Оливер Купо, који је с писмом млетачкога дужда имао примити ову накнаду, преварен је био на српском земљишту код исплате, чак, и тога новца и опљачкан (1309), због чега се Република, још девет година доцније (1318), горко тужила српском краљу.³⁶

³⁶ Lj u b i ć I, 239, 299.

Тужби је било и у унутрашњости. Тако је, 1271, ишло једно изасланство "рашком краљу" (rex Raxie) због Јакова Калбо и других "derobati", друго, опет, 1287 због жалбе Јакова Полано.³⁷ Када је, 1318, Которанин Basilius de Basiliis дошао у Млетке као посланик краља Стефана Уроша II, пребацивао му је оштро дужд млетачки због поменуте похаре на морској обали која још није намирена, и због рђавога поступања са два Млечића у унутрашњости Србије. Златара Блажа, наима, који се пре 16 година (дакле 1302) у Брскову, поред својих трговачких послова, бавио и о своме занату, покрао је Которанин Драго de Balduino, закупник царине, те је Блаж десет месеци држан био у строгом затвору у граду Скопљу (in castro vocato Scoria).³⁸ Исто тако похарани беху (1309) у роби и у новцу у Светом Спасу, у северној Арбанији, Андрија и Јован Сабатини, те их је Бранило, кнез призренски,³⁹ три месеца држао у затвору.

³⁷ Ib. I, 105, 144; III, 427.

³⁸ Blasius aurifex S. Canciani, "existens in Breschoa, iam sunt anni sexdecim", Lj u b i ć I, 299 (1318). Блаж је, међутим, умро у Србији. 11 септ. 1313 послао је дубровачки кнез у Млетке на једном "lignum armatum ambaxiatorum de Negroponte", "res Blasii aurificis de Venetiis, qui decessit in Sclavonia", међу стварима један нож са сребрном ручицом, једну "scufia ad aurum" (златна капа), седам златом извезених "burse", једну торбицу са "petre de saphiris", прстење итд. Div. Canc. 1313 (Арх. Дубр.).

³⁹ "In contrata, que vocatur lo Spasio, per Braniolo comitem de Presari", Lj u b i ć., на н. м.

Катшто је долазило до потпунога прекида и обустављања трговине. 1286 добио је дубровачки кнез пуномоћ да забрани и Дубровчанима и Млечићима у Дубровнику трговање "in terras regum Rascie" (браће Стефана Драгутина и Стефана Уроша II Милутина) "et regine matris eorum" (краљице Јелене). Око 1314 тајно (sub manu) беше забрањено Млечићима да путују у Србију. Трговина беше забрањена још. 1324 и 1326, Дужд је, једном својом наредбом, дао Јакову Полану право на репресалије против српског краља и његових људи до суме од 2500 перпера, али, Которани су, преко своја два посланика, нагодили се с њим у дубровачкој канцеларији, те су Дубровчани, 1330, одбили млетачки захтев да се репресалије изврше.⁴⁰ Много је било жалби због иступа Николе Буће, протовестијара цара Стефана; шесторица млетачке властеле, Никола Фалијери, Павле Зено и још њих четири "mercatores conversantes in partibus Raxie", имали су велика потраживања у новцу од "imperador de Sclavonia" и других људи у земљи, али су се узалуд трудили да им се тај новац исплати (1354).⁴¹

⁴⁰ Ib. I, 148 - 144, 162, 167. Mon. Rag. V, 200 и д. (1326). Пов. у Div. Not. 1324 и Div. Canc. 1325 и 1328, Арх. Дубр.

⁴¹ Lj u b i ć III, 263—264.

У Јадранском Мору ретко су се виђали млетачки такмаци, **Ђеновљани**, који су тада имали у рукама трговину у Цариграду и на Црном Мору. Трговина **Анкоњана** и **Апуљана** додиривала је само обале. Један **Миланац**, Амброзије de Varnis био је, 1331, друг двају Котарана из породице Паскали и Бућа.⁴² Много јача беше трговина наследника старих Пизанаца, врло окретних **Флорентинаца**, који се у Дубровнику помињу у листинама од 1290. Били су то пре свију фактори великих трговачких кућа Ађајуоли, Барди, Бонакурзи, Перуци који су са западне обале Адрије, особито из Барлете, одржавали везе с Дубровником и Котором. У Дубровнику се, од 1329, помиње одашиљање курира за флорентинске трговце у Призрен, Видин, Солун и Цариград. Лути Ђеки (Сесчи), из Флоренце, примио је, 1336, у дубровачкој лонци пред многим сведоцима, као посланик Стефана Душана, светомитровски доходак који му је краљ, свакако, уступио у име неке исплате.⁴³

⁴² Которска најстарија нотаријатска књига р. 46. [А. М а у е г, Op. cit I бр. 188., од 17-XI-1326].

⁴³ Упор. м о ј е дело Ragusa in der Handelsgesch, нап. 42.

Јевреји (Judei, Ebrei, у Дубровнику Zudio), чијих је општина, по казивању Венијамина из Туделе, било, у XII веку, у свима градовима Грчке и у приморским крајевима Македоније, помињу се и у Арбанији, у Валони и у Драчу. У Дубровнику није било сталне јеврејске колоније, иако се, у XIV веку, помиње изван градских стена јеврејска улица (Judesa, Çudeusa). Они који се тамо помињу у документима, беху само пролазни становници, било лекари (1280 и д.), било трговци из Драча, Валоне, Падове, Лече, Малте, Марсеја итд.⁴⁴ У Србији нема помена о Јеврејима, за разлику од Бугарске, која је била ближа јеврејским насеобинама на Криму. Поједини Јевреји долазили су из македонског приморја у унутрашњост. Архиепископ Димитрије Хоматијан помиње их као сопственике винограда у једном селу код Костура.⁴⁵ У времену прве турске окупације српске деспотовине јавља се, у Приштини 1442, неколико Ђеновљана и један Јеврејин као закупници од "gabella delli argenti de glama de Schiavonia".⁴⁶

⁴⁴ [Ј. Т а д и ћ, Јевреји у Дубровнику до половине XVII стољећа Сарајево 1937].

⁴⁵ D e m. C h o m a t i a n o s ер. бр. 85.

⁴⁶ Пов. од 16 јула 1442. Lett. Rag.

Јермени су, у то доба, као трговци имали велики утицај на Црном Мору, особито у Кафи на Криму, али још не на западу балканских земаља. Али, они беху познати и овде као византијски чиновници и војници. Старих јерменских војничких насеобина било је код Једрена и Пловдина. Значајан је споменик једна камена плоча са натписом на два језика, јерменском и словенском, о подизању цркве апостола Јакова и Петра 1218, сада у манастиру Витовници, у долини Млаве код Пожаревца.⁴⁷ У Македонији помиње Димитрије Хоматијан поједине Јермене у Охриду и једно јерменско село, "Арменохоријон" код Битоља. У једној српској повељи XIV века говори се о једном Јерменину с породицом у Струмици (и члов}кь оу Строумици Бале Екьса Аръм}ьнинь съ д}тию).⁴⁸

⁴⁷ Старица V (1888), II и табл. III.

⁴⁸ Аръм}нохор и у пов. манастира Трескавца, Гласник XI, 136. Сада код Хлерица два села Арменово и Арменско. Струмица: Моп. serb. 64, Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 404.

⁴⁸ а: 5. К р е к и ћ, Курирски саобраћај Дубровника са Цариградом и Солуном у првој половини XIV века (Зборник радова Византолошког Института, I (Изд. САН).

Било је две врете страних трговаца. Једни беху мали трговци, као Дубровчани који су трговали у селима и у сусетству свога града. У Дубровнику звали су их **крамар**, **уљар** (од речи уље), лат. **perlabuchius** (још и сада парлабуч) или **vendarius**. Други, опет, беху велики трговци са знатним сретствима и многобројном пратњом. Већина од њих сједињени беху у трговачким удружењима која беху често врло мешовита, састављена од грађана из разних вароши или од домаћих и странаца. Которани се, на пр., јављају у друштву с грађанима из Драча, с Миланцима или Дубровчанима, исто тако Дубровчани с Млечићима или са Србима, Власима и Арбанасима. У Дубровнику су лађе обично биле својина једног читавог друштва чији се сувласници јављају као сопственици (*patroni*), капетан (*nauclerus*), поморци (*marginarii*) и трговци (*mercatores*). Дубровачки закони јемче деобу добити неком удружењу, *societas* или *collegancia*, у сухоземној или поморској трговини. Исто тако штите они права власника на робу поверену трговцима или поморцима да је продају (*rogancia*). У Дубровнику одржаване су везе с трговцима у унутрашњости преко гласоноша (*cursor*, *cogregius*), који су оданде јездили са свежњевима писама (*ligatum literarum*) до Цариграда, Солуна, Видина итд.

У поморској трговини познате су величина и опрема трговачких лађа из млетачких и дубровачких закона. У њима су тачне одредбе о броју једара, ужета, катава итд., како кад, према величини лађе, а исто тако о наоружању момчади са самострелом, штитом и мачем.⁴⁹ Главни облик лађа била је галија (*galea*) која је, опремљена као ратна лађа, имала 300 момака посаде. Мање лађе беху "lignum" (у Панарета из Трапезунта такође ξυλον), "brigantinus" (са 70 људи) или "condura" (κονδουρα, мали брод са две палубе). Мање лађе беху "barcuisus", "gondola", у XIV веку мала једрењача с једном катарком и 4—5 весала, "monocolus" (μονοξυλον,⁵⁰ "scaba" или "ladia" и "barca", које су све служиле само за обалску пловидбу. Српски називи за лађе или су грчкога порекла, као **катрга** галија (κατεουου) или **корабл** (καραβιον), или домаћега, као **лађа**, **плав**, **дријево** (као lignum). Лађе су се градиле у разној величини у Дубровнику, Котору, Перасту, Улцињу и на ушћима арбанских река. Роба се смештала у сандуке или у бале; дубровачки статут од 1272, има прописе колико се рачуна лаката чохе или платна или колико фуната гвожђа или бакра "pro balla". Свака већа лађа морала је имати писара (*scribanus*), који је имао да води књигу о утовареној роби.

⁴⁹ [Ј. Т а д и ћ, Поморска трговина Дубровчана свршетком средњег вијека (Гласн. дубр. уч. др. "Св. Влаха" I (Дубровник 1929). И с т и, Поморско осигурање у Дубровнику XVI стољећа (Решетаров зборник, Дубровник 1931). Ј. Т а д и ћ, Организација дубровачког поморства у XVI веку (Истор. час. САН I (Београд 1949), 54—104)].

⁵⁰ Као "monocoli" означују се, 1335, у дубровачким *Diversa* чамци разбојничких Арбанаса код родонскога рта. Ђустинијани описује, 1553, чамце разбојника у том крају као праве лађе с једном

катарком, "barche incavate d'un intiero arbore": L j u b i ć, Commissiones II, 231, Mon. spect. hist. Slavoriim meridionalium vol. 8).

Сигурност путовања по мору била је тада већа на Јадрану него на Јејејском Мору, у коме су Италијани, Грци, а у XIV веку и Турци страшно гусарили. Али, крај свега тога што је стална млетачка флота стражарила на Јадранском Мору, ипак су пљачкаши, с времена на време, нарушавали мир. Ови су гусари (cursarii) нарочито долазили из Омиша који беше у рукама хрватске властееоске породице Качића све док ово место не освојише Млечићи 1281, и из оближњег предела Крајине код Макарске. Овда онда чуле су се тужбе на Будване, Улциљане, на грађане Драча, ређе на Апуљане, а у доцније време особито на пљачкашке походе Сицилијанаца и Каталонаца. Па и Арбанаси на родонском рту, код Драча, вребали су ноћу, дуж обале, у лаким чамцима да би опљачкали мање лађе. У Дубровнику је, због малих похара од стране суседа, издан био закон, да нико не сме дати Словенима под закуп, продати или поклонити лађу са више од три весла.⁵¹

⁵¹ Дубр. статут VIII, сэр. 50, 51.

Млечићи су ревносно гонили гусаре. И у Дубровнику је, на глас да се појавила једна гусарска лађа, изведена одмах из арсенала у пристаниште једна галија. Казне беху веома строге. У Дубровнику су, на пр. 1359, три поморска разбојника из Будве, по закључку Великога Већа, без многога околишења изведени на место казне, где их је целат јавно ослепио.⁵² Ухвађени гусари из Омиша стављени беху, 1416, у присуству суда, на муке и позвани да одмах положи осмоструку цену похараних ствари, и то у року док у сутској дворници не догори једна мала свећица (*infra tempus combustionis unius candele ab uno folaro*). Како они нису могли наћи јемца за тако кратко време, одведени беху на вешала и обешени.⁵³

⁵² Mon. Rag. III, p. 2.

⁵³ Liber maleficiorum 1415 (Арх. Дубр.) под 29 јулом 1416.

За Србију је од пристанишних места Сењ (Segnia) имао извесна значаја као излазна тачка трговачког пута кроз Посавље за Београд. Па и трговина Задра, Трогира и Сплита понајвише била је од користи само за Босну. Већу важност имало је ушће Неретве као улазна капија за Захумље и Босну. Услед све већег речног наноса у делти, због чега се на ушћу и није могла поново развити већа трговачка варош као наследник римске Нароне, природно је да је овај крај доспео у трговачку сферу блиских Дубровчана. Главно место беше отворени и често плавлени трг Дријева, дословце "лађе", лат. Portus Narenti., Mercatum Narenti или Forum Narenti, садашња Габела.⁵⁴ Веће лађе усидрене беху код острва Посреднице, на коме се сада диже тврђава Опузено, или у мору код кршевитог острва Осиња, које је сада везано песковитим прудовима са баруштинама делте.⁵⁵ Даље на југу била су врло жива пристаништа Дубровника, Котора и Улциња.

⁵⁴ [М и х. Ј. Д и н и ћ, Трг Дријева и околина у Средњем веку (Годишњица Н. Чупића XLVII (Београд 1938).]

⁵⁵ М о ј е Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien 78 и д. Упор, L u c c a r i (изд. 1605), 24. 97, 115.

Жив саобраћај развио се на ушћу бујне Бојане; по њој су морске лађе пловиле до опатије Св. Срђа и Вака, чији се високи звоник видео из далека.⁵⁶ После тога долазила су "fluminaria Albanie", речна пристаништа на ушћима арбанских река: Дрима код Љеша,⁵⁷ Маће, која силази из области Кроје, Ишми (Isamo или Dyssatum), Шкумбе (Vrego), Девола (Dievalo, сада у доњем току реке (Семени) с утврђењем "turris Dievali" или "Pirgi", и најзад, велике реке Војусе (Vojussa) у крају Спиарице. Драч је, за напуљске владе, био јако опао због учестаних

земљотреса и због наноса талога у суседним лагунама. Више трговачког живота било је, за време грчке и српске владавине, у Валони (тада Αυλών итал. Lavellona, срп. Авлона, Вавлона) коју је штитила велика тврђава Канина, подигнута на једном брежуљку.

⁵⁶ Овај звоник стајао је још 1685, T h e i n e r, Mon. Slav. II, 218. Сада лађе иду уз Бојану само до Обота; то ће бити по свој прилици "locus Scale" 1423 испод Св. Срђа у Lj u b i ć а VIII, 242.

⁵⁷ Због периодичнога спајања оба речна тока код Скадра назива се ушће Бојане, у XIV в., често "Интел Drini", а село на ушћу Бојане "San Nicolo de Drino".

На ова пристанишна места надовезивала се мрежа сухоземних путова. Неке линије беху непосредни наследници римских војних путова, такозвани царски путови, (βασιλική одос старосрп. царевъ поуть, поуть царьски, царевъ дроумъ, поуть стари и велии).⁵⁸ Мало их је било за вожњу на колима (старосрп. колник, коловоз, возник). Хајнрих Лав морао је (1172) и на друму од Дунава за Ниш, којим су крсташи тако често ишли, већ између Браничева и Равног (Ћуприје) напустити кола (plaustra, carrucae), која су сваки час западала у блатно земљиште (in profunditate palustri), те потребну храну преносити даље на товарним животињама.⁵⁹ Па и српски цар путовао је са својим двором колима по равним местима.⁶⁰

⁵⁸ Често помињан у пов. Уроша II, 1300 у скопском крају, Споменик XLIV, 20 и д.

⁵⁹ А р н о л д из Л и б е к а lib. I, cap. 3.

⁶⁰ У призренској пов. (Гласник XV, 278) "вели поуть ... гд} посто" господинъ царъ съ коли".

Али на Јадранско Море изводиле су, преко високих планина, само путање, којима се могло проћи само са товарном стоком. Ови каравани називали су се латинском речи **turma**, која живи још и данас у Црној Гори; од XIV века чује се и персиска реч **карван** (caravanus), добро позната на даљем истоку. Трговцима су товарне коње изнајмљивале старешине пастира брдских племена са територија манастира Мораче, Милешеве, Студенице итд., који су давали и гониче (поноснике) за коње.⁶¹ Већ 1278 помиње се један караван од 150 коња, који је ишао из Дубровника у Брсково, а доцније каравани чак и од 300 коња. У уговорима с власницима товарних коња означаје се, обично, као мета пута какво трговачко место источно од планине, где спремни чекају други коњи за даље преношење. Катшто је циљ пута нека планина, у којој је, за време летњих паша, лако било претоварити робу на одморне коње из катуна. У августу, 1373, тужио се Дубровчанин Миладин Храниславић како су катунар Брајан Прибојевић и људи његова катуна обавезали се да ће му пренети 100 товара (salma) соли до планине Трескавице код данашњег Сарајева, али они су, примивши капару и не чекајући, винули се назад,⁶²

⁶¹ Упор. м о ј е Wlachen und Maurowlachen.

⁶² Ad planinam de Trieschavica: Lam. Rag. 1370—1373.

Будвански статут наређује, да се на изнајмљену товарну стоку не сме, преко уговора, више товарити, и да се она не сме даље терати преко уговорене мете. Онај који би се огрешио, платиће за пренос два пута више од погођене цене и бити оглобљен.⁶³ Кирија за животиње давала се највише у две половине, на почетку и на крају преноса, на пр., 1278 из Дубровника до Брскова 28 гроша од сваког коња. Поткивање (ferre pro pediferrando) плаћао је трговац. Роба се стављала у бале или вреће, а само сир, вино и мед у јареће мешине, па се све то товарило на самаре (товарница). Мањи завежљаји смештали су се у "bisaciae" (бисаге), кожне двоструке торбе, које су се затварале верижним заклопом. Трговци и њихова послуга били су свагда наоружани луком и мачем, катшто и штитом, а исто тако и поносници, који су дужни били поверену робу да чувају од крадљиваца и разбојника.

⁶³ Будв. стат. cap. 163 о "cavallo o somiero a nolo", Mon. hist. jur. II, 37.

Око 1300 у Дубровнику и Котору караванско путовање било је уређено с планом, под вођством "capitanei turme", кога је именовала општина. Которски статут наређује да ни једна "turma" не сме путовати у Брсково или уопште у Србију, нити се одонуд враћати без капетана, кога ће именовати гратске судије; капетан је, при ступању у звање, морао положити заклетву, а њега су, опет, под претњом казне, морали слушати сви учесници "turme". Он је нарочито имао да пази на ред код прелаза река.⁶⁴ У Дубровнику, 1297—1331, именовани беху гратски племићи као "capitanei turme" за караване у Брсково, Рудник или уопште за Србију, а исто тако за Босну и Угарску.⁶⁵ Караван је имао свагда да иде у скупу и није се смео делити у мања одељења. У случају какве штете, како у Котору тако и у Дубровнику, накнада (avahea) расподељена беше на све учеснике. Али, крај свих одредаба у трговачким уговорима, сигурност путова у планинама није била велика, иако је, још Стефан Душан, јако поштрио одредбе за случајеве похаре на путовима. Каравани одмарали су се на пољу под шаторима (tenda). У варошима помињу се свратишта, чији власници (стањани) одговорни беху за поверени пртљаг и коње.⁶⁶ Како је варошки живот слабо био развијен, свратишта беху приватне куће, никако јавне гостионице (πανδοχεια) у великим каменим зградама, какве беху у византијским варошима; у Цариграду је још цар Исак Анђел подигао један пандохијон за 100 људи и 100 коња, у којима су путници неколико дана добивали бесплатан стан и храну.⁶⁷

⁶⁴ Кот. стат. чл. 34, 361, 363, 365—368, рукоп. библиотеке Св. Марка f. 16. 81 и д. У Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици II, 11—12. [М и х. Ј. Д и н и ћ, Дубровачка средњовековна караванска трговина (Југосл. ист. час. III (Београд 1937), 119—146].

⁶⁵ 4 окт. 1297 именован је у Дубровнику Petrus Mathei Ribice као "capitaneus turme" за Брсково и Рудник; крајем окт. т. г. био је Petrus Marini Bauselle капетан једне турме на пролазу у Требиње (Div. Sanc. 1295). 20 окт. 1302 именован је од Малога Већа као "capitaneus turme mercatorum" за Брсково Lucha filius Michaelis de Sclavi, 25 нов. 1318, Theodor de Petragna за "Sclavonia", 29 јула 1325, Nic. Laur. de Mençe (Менчетић) за Босну, 21 јула 1326, Michael de Mençe опет за Босну, 21 маја 1332, од Великога Већа два капетана Theod. de Petragna и Felice de Pasqua de Gradi за путовање у Босну и Угарску (Mon. Rag. V, 41, 129, 176, 212, 350). 12 јула 1418, поднео је Ant. Dobrosłavi дубровачком суду тужбу против три Србина, "capita turme", који су у један товар олова из Босне помешали 300 фунти камења (Liber maleficiorum 1417—1419 Арх. Дубр.). У турско доба звао се поглавица каравана **караванбаша**.

⁶⁶ Законик чл. 125. Ј и р е ч е к Stanjanin, Arch. slav. Phil. XIV (1892), 75 до 77, с једном дубровачком белешком о једном "albergo" и његову домаћину (stananin) у Вучитрну 1405.

⁶⁷ Niketas Akominatos ed. Bonn. p. 585.

Саобраћај између купаца и продаваца развијао се највише на вашарима, онако као и у византијској држави, на пр. на чувеном сајму о Митрову-дне у Солуну, а исто тако и у Италији на многим тржиштима на источној обали. У Србији звали су се они **трг** или **панађур** (πανηγυρις), а падали су уочи извесних празника. Вашарским таксама, које су се поклањале манастирима, подмиривала се потреба у свећама.⁶⁸ У Призрену је смео свако, био Србин, Грк, Латинин или ко му драго, слободно трговати, а нису га смели дирнути његови повериоци. Ко би онде на тргу начинио неред, оглобљен би био са 500 перпера, ко потегне ножем или мачем, имао је да плати вражду.⁶⁹ У Призрену било је четири панађура; један панађур епископије о Малој Госпођи 8 септ., два вашара арханђеловског манастира, први уочи Спасов-дне, други уочи арх. Михаила и Гаврила, и један вашар манастира Хиландара уочи Св. Николе. У околини је хиландарским калуђерима, још Немања, подарио право панађура у селу Хочи, Стефан Душан трг у Липљану. Краљ Урош II допустио је манастиру Грачаница панађур о Благовестима.⁷⁰

⁶⁸ Mon. serb. III, 122. Гласник XV, 285.

⁶⁹ Повеља Уроша III, Гласник XLIX, 364 и Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 640—641 (бр. XVII).

У Скопљу је, од 8 новембра па кроз осам дана, држан панађур који је бугарски цар Роман (брат цара Бориса II) даровао манастиру Св. Ђурђа. На овај вашар долазили су, како каже повеља краља Уроша II, Грци, Бугари, Срби, "Латини", Арбанаси, Власи, који су сви плаћали "законую царину", исто онако као у Тетову и Грачаници. Право суђења на тргу имао је игуман Св. Ђурђа, који је имао половину прихода од глобе и вражде. Други вашар, опет поклон цара Романа истом манастиру, држан је 8 септ. у селу Броду. На једном вашару у Скопљу допуштено беше свето-ђурђевском манастиру да продаје искључиво само вино, хлеб и месо са својих манастирских добара.⁷¹ Други су се сајмови одржавали у Пологу, уочи Митров-дне код манастира Трескавца код Прилепа.⁷² Доцније, у време кнеза Лазара, у Сталаћу на ставама обе Мораве, код новоподигнутог манастира Раванице и у селу Подгорици у Мачви.⁷³ Дубровачке архивске књиге помињу панађуре код пећског патријарашког манастира,⁷⁴ код опатије Св. Срђа на Бојани,⁷⁵ и у околини босанске рударске вароши Сребрнице.⁷⁶

⁷⁰ Mon. serb. 566.

⁷¹ Пов. 1300, Споменик XLIV, 17 В, 22 В, 24 В = Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 611, 615, 620.

⁷² Пов. Стефана Душана, Гласник XIII, 377.

⁷³ Упор. Д а н и ч и ћ а, Рјечник под панађур.

⁷⁴ Неки дубровачки трговац отсутан беше "ad nundinas in Pechie" 14 јула 1408., Liber maleficiorum 1407—1410 Арх. Дубр.

⁷⁵ Raçun marinarius обвезује се Francisco pavesario, да ће га у својој барци одвести "**a panaiuro Sancti Sergii de Zenta** proxime venturo, et de expectando ibi cum dicta sua barca, donec durabit dictum **panaiurum**", 27 септемб. 1377, Liber diversarum scripturarum 1377—1379.

⁷⁶ Истрага дубровачког консула и његових судија у Сребрници 5 фебр. 1427, због оставе од 38 фунти сребра, у питању између фра Марина, сребрничког гвардијана, и Домка (Domchus, Domenego) Nichole. Домко је рекао: - "andaro a **panagur**", те је, на лукав начин, узео собом из манастирске сакристије "bisaze de pelle nigre" које беху туђе. Diversa Cancellarie 1426 (на полеђини "Latus, in quo registrantur sententie misse et facte de foris").

Трговање беше много ограничено забранама и монополима. По уговору с Дубровником од 1302, на сваком тргу имало се прво продавати. краљево месо с његових крунских добара и она стока која је дана у име пореза, па тек онда месо других продаваца.⁷⁷ С времена на време ограничен је био и извоз метала. Млечић, Сер Ђанино Ђорђи, није могао да преда своје олово које је у Трепчи продао Которанину Михаилу Бући за 10.000 перпера, јер је Стефан Душан, баш тада, све олово које се налазило у месту, поклонии призренском арханђеловом манастиру да начини кров црквени од олова.⁷⁸ Варошке општине у Приморју водиле су строг надзор о продаји вина, да би осигурале пијацу домаћем производу. У Дубровнику је сасвим био забрањен увоз вина, па шта више и сирћета. На дубровачким острвима забрањена беше продаја вина с једног острва на другом ком острву. Пошто беше добивено Стонско Полуострво, забрањено беше довозити оданде вино у град. На читавој обали, почев од Сарут Сумани (сада Саро Гомена) на западном крају овога Полуострва, па до Будве није смео Дубровчанин продавати никакво страно вино.

⁷⁷ "Къди се хоке кралево месо продати, да се зарочуи по вьсемоу тръгоу, да не продаю ни коупоую меса, докол } се кралево прода", Mon. serb. 52. У латинском пројекту вели се да краљ у Брскову, Руднику и другде не треба да "per forçium" дубровачким трговцима натурује "carnes,

mercaciones nec aliqua alia animalia". (Тако у ориг. у Mon. Rag. V, 14 штампано "cagus mercacionum").

⁷⁸ Споменик XI, 28.

Исто тако, могао је Которанин само од пристаништа Молунта (у Конавлима) па до Будве, а у унутрашњости у Брскову продавати само которско вино. У Будву је, по варошком праву, допуштено било само онда увозити вино, када је домаће вино било попијено. По уговорима, никакво вино из Драча није се смело продавати у Дању и Скадру. У Будви је забрањено било увозити уље и смокве. У Котору је допуштен био увоз дрва, али извоз забрањен. Которанин је стоку, сир, сланину смео терати само у Котор; извоз ових животних намирница био је забрањен, као и у Будви. Па и у Дубровнику отежан беше царином, као неком врстом казне, Дубровчанима увоз сира у друге градове између Котора и Задра, а исто тако и снабдевање суседних вароши морском рибом.

Трговина житом била је у Далмацији много ограничена, по узору на Италију, где је, у Млечима у XIV веку, влада трговину житом, вином, сољу, па делимично и уљем монополисала, и где је, у Апулији, извоз само био допуштен с дозволом напуљскога краља. Будванин је смео довозити жито само у свој град, где му га је откупила општина. У Котору забрањен беше извоз хране морским путем, а у Дубровнику је, према статуту, извоз зрнасте и махунасте хране, чак и у дубровачку територију, ограничен био само на малу количину, израчунату за сваку личност и сваку недељу. Уговор од 1254 наређује да се Србима вино и жито има продавати по истој цени као и Дубровчанима.⁷⁹ Срби у нормалним временима нису спречавали извоз жита, особито из зетских пристаништа. Стефан Душан допустио је, једанпут, Дубровчанима изреком "да си коупоуо жито по земли и по градов } хь кралеџства ми свободно", запретивши казном од 500 перпера сваком оном који би, при том, сметао купцу и продавцу.⁸⁰ Па и у византијској држави био је извоз слободан све дотле, док не би цена жита прешла одређену нормалну тарифу. Код извоза из Србије беху на првом месту прозводи сточарства: коњи, жива стока која се, преко Дубровника, извозила у јужну Италију, јагњеће и бивоље коже, учињена кожа, лој, маст, вуна и сир.⁸¹

⁷⁹ Mon. serb. p. 47, бр. 47.

⁸⁰ Ib. p. 119, бр. 109.

⁸¹ О појединостима упор. М и ј а т о в и ћ а у Гласнику XXXVII (1873), 189 и д., м о ј е Handelsfrassen und Bergwerke 58 и д. и м о ј спис Ragusa in der Handelsgeschichte 21 и д.

Поред тога, извозили су се крзна, коже од вукова, куна, лисица, рисова итд. Рибе беху важан извозни артикал на читавом приморју од Бојане до Валоне. Из Србије и Босне, исто као и из Бугарске, Грчке и Арбаније извозили су се восак (у "хлебовима", "panes"), и мед у великој количини. Дрво за грађење, особито за прављење лађа, извозило се из шума у унутрашњости и продавало на три места на обали: у Сењу и у суседним пристаништима, особито на Ријечи и у Бакру, затим близу ушћа Неретве и, најзад, на ушћу Бојане. У простору између ова два последња речна пристаништа товарило се дрво у Рисну, из горе, чији остаци још и данас постоје на тремеђи Далмације, Босне и Црне Горе. Из Пераста извозило се дрво за стреле и бачве. Савитљиво дрво за бачве долазило је из Попова и Пераста, за балисте из Ћеклића, у данашњој Црној Гори.⁸² Жив извоз дрва био је јужно од Бојане на ушћу арбанаских река. Из которских нотаријалних књига види се да је овај град своје дрво за грађење, у XIV—XV века, добивао из Задра (по свој прилици с Велебита или из Сења), с Бојане и из Рисна. Извоз дрва ишао је из Далмације морем у Грчку, на Сицилију и Малту.

⁸² Људи "de villa Tiecliti" издају у року 20 дана Млечићу Јулијану Лауредано "fustes a balistis", 24 јан. 1431, Not. Cat.

У шумске производе ишли су и дрвени угаљ, жута смола, црна смола и **рујевина**, употребљавана у кожарству. Мален је био извоз земљорадничких производа. На Балканском Полуострву извозило се у ово време жито из арбанаских речних пристаништа од Љеша до Валоне, са Пелопонеза (Ахаје), из Тесалије, македонскога приморја, из равница Тракије и бугарских црноморских пристаништа. Из Бара, али највише из Котора и Пераста, довозио се у Дубровник црвени камен за грађење (*lapides rubei*), док је бољи бели камен за зидање долазио из одавно чувенога корчуланског мајдана. Поред тога, извозили су се горе поменути производи рударства. Производи кућевне радиности били су ланено платно, грубље вунене тканине (*sclavina pilosa, selega, rassia*) и дрвено посуђе и алати.

Робови оба рода који су се извозили беху већином из Босне, око 1282 из крајева на Сани и Врбасу, из Ускопља, Врхбосне итд.⁸³ Продавали су их бан босански, босанска властела, па и сами родитељи. У Дубровнику кретала се тада цена највише између 8 и 16 "Soldi denariorum grossorum" у млетачком новцу. Главни трг беше у Котору и Дубровнику, доцније на ушћу Неретве. Даљи купци беху највише Млечићи, Апуљани и Сицилијанци. У XIII веку извозили су се робови чак у крсташке државе. По статуту (1272), кнез дубровачки примао је нарочити данак на робове и робиње који су се извозили морем, ако би били виши од два лакта; на робове мањег раста то се није плаћало.⁸⁴

⁸³ О трговини с робљем упор. М и ј а т о в и ћ а у Гласнику XXXVIII (1873), 130 и д.; С т а н о ј е в и ћ а, Летопис 194 (1898), 153; мој спис Ragusa in der Handelsgeschichte нап. 58.

⁸⁴ Дубр. статут lib. I, cap. 14 (Mon. hist. jur. IX, 11).

У XIV и XV веку беше ропство у пуном јеку у Италији, како се то зна из радова Тибрарија и Лазарија. Поред робова који су уважени из татарских земаља и Кавказа, било је у италијанским градовима робова још из Грчке и северних балканских земаља. Тадашњим људима чинило се да мање терете своју савест када би купили јеретичке богомиле из Босне. Па и у Дубровнику и Котору беху робови и робиње, у XIII—XIV века, највише из Босне; али, било их је и таквих који беху купљени у унутрашњости, на пр., у Липљану, Грачаници или Новом Брду.⁸⁵ Законик Стефана Душана забрањује изреком само продају хришћана у ропство неверницима; иначе се није спречавала продаја хришћанина хришћанину. Дубровачки "Liber statutorum doane" (1277) помиње привилегије јужнословенских трговаца. Они су уживали повластицу да не плаћају никакве царине при увозу, продаји или извозу роба или робиње; царину је имао да плаћа не "Sclavus", него дубровачки купац или трговац.⁸⁶

⁸⁵ 23 јан. 1334 потврђују сведоци у Дубровнику да је Matheus de Abram, пре 5—6 година, купио "in Vracianica" (по свој прилици Грачаница) "famulam nomine Radoslavam pro sua sclava". Petrus de Bratosti из Котора "emit Drasicam et suam filiam Crasnam in Novaberda pro sua sclava", од прилике пре 16 година, и то по исказу сведока за 30 лаката чохе. Diversa Cancellarie 1334 (Capitulum lamentationum), у "Capitulum lestium examinatum" 1334 при крају књиге. 14 јуна 1353 изјавила је у Дубровнику Yenni de Lippiano, да ће вечито остати "ancilla" Ник. Палмотића, "quia me redemit a Yunpano Turcho pro урр. XXI." Diversa Notarie 1352—1357, Архив Дубровачки. [О трговини робљем в. Г. Ч р е м о ш н и к. Канцелариски и нотариски списи I (1278—1301). Изд. САН Београд 1932].

⁸⁶ Liber statutorum doane cap. 11 additio. Изд. у E i t e l b e r g e r-a, Gesammelte kulturhistor. Schriften IV (Wien 1884), стр. 361, нап. 171. [В. и М и х. П е т е р к о в и ћ а изд. Статута дубр. царинарнице (Дубр. акта и повеле VI, изд. САН Београд 1936)].

Од увоза у Србију на првом месту беху производи текстилне индустрије, вунене, платнене, памучне и свилене материје, разне врете и боје (*drappi, ranni, fostagni*). Биле су то већином италијанске тканине из радионица Фиоренце, Милана, Кома, Мантове, Вероне, Виченце. У Далмацији ретко се помиње чоха из Фландрије, као на пр. "урге" 1272 у дубровачком статуту; фландријске свите из Ипра, Турнеја итд., а исто тако чоха из Келна и Чешке доношене су сухим путем у Угарску и Ердељ, а одатле, преко Кронштата у Влашку и

преко јужне Угарске, и у Србију, Сиров памук био је из Акона у Палестини, из Апулије и са острва Средоземнога Мора. Свила се довозила из Италије, из Драча и Валоне, у Арбанији, и из Грчке.

Морска со била је други важан увозни артикал. Прављена је разлика, особито у Драчу и Валони, између црне, мрке и беле соли (*sal nigrum, brunum, album*). Которани и Дубровчани увозили су с јадранске обале со у унутрашњост све до Лима и Косова Поља. На ушћу Неретве истоваривала се со из свију солила на читавој обали, почев од острва Пага код Задра па до Кларенције у Ахаји, катшто и из Апулије. На Косову Пољу такмичила се морска со, "*sal de Marina*" из Дубровника, Котора, Драча и Валоне са сољу из Угарске, која се изреком помиње 1414 у Приштини.⁸⁷ Уз то је, несумњиво, долазила, преко Македоније, и со с обале Јегејскога Мора.

⁸⁷ Царински ставови за "*sal de Marina*" и "*sal de Ungaria*" у Приштини 1414: м о ј спис "*Ragusa in der Handelsgesch.*" (Almanach der Kais. Akad. 1899) нап. 61.

Који пут, жито се довозило у дукљанско приморје из Апулије, како се то види из дозвола напуљских краљева. Високи брдски крајеви на западу добивали су вино с приморја, из дукљанских низија, као и из Котора и Дубровника; исто важи и за приморску равницу Арбаније која је, још и данас, сиромашна у вину. На ушће Неретве довозило се и вино из Италије, особито из Апулије. Скупље врсте вина, као малвасија, добивале су се од млетачких трговачких кућа. Дубровчани су доносили малвасију као поклон босанском краљу Твртку и српским деспотима Стефану и Ђурђу. Па и уље увозило се с далматинске обале дубоко у унутрашњост, до Дунава код Видина,⁸⁸ а из Драча такође, преко Дања, у Србију.

⁸⁸ Уље из Дубровника за "*imperator Vidini*" 1390, за цара Јована Срацимира: м о ј спис *Ragusa in der Handelsgesch.* нап. 62.

Међу трговачком робом било је и финијих ђаконија: морске рибе у бурадима, свеже или зачињене (*pisces in zelatina*), морски полипи у мешинама, шећер у главама, послastiце разне врсте у кутијама, сируп у крчазима, па онда јужно воће свакојаке врсте, смокве, неранце, лимунови, шипци и бадеми, и најзад, тада тако скупа бакалска роба (*spezies dulces*), зачини, бибер, лекови и мириси. Дубровчани су доносили шафран чак до Београда.

Из Дубровника извозили су се црепови (*cupri*) на хиљаде у приморске крајеве између Котора и Бојане, све до Скадра и Љеша. Уз то је долазила метална роба сваке врсте: оружје, опрема за коње, мамузе и стремени, потковице, трубе, ланци за стоку и робове, ножеви, свећњаци, игле, лимене зделе и др. Производе златарства претстављала је делом византијска, делом италијанска и далматинска златна и сребрна роба сваке врсте, различите посуђе, пуца за шарену народну ношњу, прстење, златни и сребрни конци. Уз то ваља поменути драго камење, бисер и корале који су се довозили с африканске обале или су се вадиле код Дубровника и код острва Ластова, где су се вађењем корала бавили и јужни Французи из Марсеја и Монпелеа, Крићани и Задрани. Са запада се доносила разноврсна стакларија: огледала, боце, стакло за прозоре. Знаменит је био увоз кожне робе: обућа, појасеви, кесе, рукавице итд. Поменути ваља и сапуне, свеће и италијански папир. Соколове за лов, који су хватани на кршевитој обали, извозили су Дубровчани и у унутрашњост, особито у Босну, и у Млетке, италијански Бар, Палермо, а, преко Каталонана из Барселоне, извожени су они даље на запад. У Дубровнику је, по царинском статуту 1277, плаћан за сваку птицу 1 "*grossus*"; само су Млечићи потпуно били ослобођени од плаћања ове извозне царине. Птице за лов извозиле су се такође на даљи исток. Јован из Лобковица прича, 1493, да у земљи Мамелука нема Соколова за лов; они се морем довозе из Славоније (Далмације) и Хрватске, па су стога врло скупи.⁸⁹

⁸⁹ Ј а н Н а с и ш т е ј н с к у з Лобкович, *Putovani k sv. hrobu* (Праг, изд. Акад. 1902), 54

Иако су мере и тегови делимично полазили с једне заједничке римско-византијске основе, ипак је међу њима било много локалних разлика, управо онако као што и на западу

мере за жито нису биле једнаке, на пр., у појединим градовима Апулије, или као што и данас још у балканским земљама има много локалних врста.⁹⁰ У приморским градовима имала је општина мере за узор, гвоздене лактове и тегове истесане од камена, с којима су варошки чиновници, један пут годишње, прегледали мере трговаца. Мера дужине био је лакат (cubitus, brachium, ορῦτα), старосрпски **лакџь** или **комоль**, подељен у 9^{1/2} педаља, старосрпски **пеџь**.⁹¹ Лактова је било млетачких, дубровачких, солунских итд. Као тег за метале, восак, бакалску робу и др. важила је римска фунта (libra), срп. **литра** (од виз. λιτρα, подељена на 12 унчи; унча је имала 6 **аксаџа** (exagia), у Дубровнику sagium, итал. Saggio (εξαγιον)).⁹²

⁹⁰ Упор. Dr. J. N i s t o r, Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI Jahrh., Czernowitz 1912 (Masse und Gewichte стр. 139 и д.).

⁹¹ Комоль, бањска пов. изд. Ј а г и ћ а 24. Лакат је био што и висина човека обичнога раста до палца издигнуте десне руке, Н о в а к о в и ћ, Законик 2 изд., 266. Молдавски лакат 0.64 метра, пољски 0.593, N i s t o r, на н. м. [Како ми Р е ш е т а р пише 31 марта 1913, у XVI в. braccia (у Дубровнику lakat) 100 di panni di lana di Venecia = дубровачких 124 braccia, по делу Pasi (Млеци 1540) f. 121 а. Friedrich N o b a c k, Münz-, Mass- und Gewichtsbuch, 2 изд. Leipzig 1879, 752 узима да је дубровачки лакат = ³/₄ млетачког лакта = 0.21255 m (100 млет. лаката = 133 дубр. лакта). Узорни лакат налази се на Роландову стубу у Дубровнику. М. [Р е ш е т а р, Дубровачка нумизматика I (Београд 1924), 100—104, 108].

⁹² Љ у б. К о в а ч е в и ћ, Колика је аксаџа? Годишњица II (1878), 178—182. По Р е ш е т а р у, Numism. Monatsblatt der Wiener Numism. Gesellschaft 1910, 323 и д. била је дубровачка унча скоро истоветна с римском.

Али, и ту је било локалних фунти млетачких и дубровачких, а у XV веку новобрдских, смедеревских, сребрничких. [По Решетару, у Дубровнику била је "libra debela" за мерење обичне робе и "libra tanka" за злато, сребро итд.]. Вуна и сир мерили су се у Дубровнику и у Корчули с десетфунтом (decalitrum). Као мера величине важила је јединица од хиљаду фунти (milliare, milliarium), за жито или со од хиљаду мерица, катшто од стотину мерица (centenarius modiogum), али и са локалним разликама. По дубровачком статуту, прављена је разлика у трговини за Млетке између "milliare grossum" и "milliare subtile". Мању количину зрна или брашна захватало је **лукно**, за које знају сви словенски народи, а у јужних Словена означава се њиме данас само дажбина сеоскога становништва свештенику. Половина од тога звала се **полукница**. У Србији је главна мера за жито била кабао, старосрп. **кџьџь**, латински у Италији и Далмацији **copellus, cupellus**,⁹³ у Угарској и Хрватској **cubulus**, у Молдавској **câbla**. По Новаковићу, ова је мера истоветна са већ поменутиим старосрпским **матом**, а овај, опет, са византијском мером **μοδιος**.⁹⁴

⁹³ Cupellus већ у X в. у пов. манастира La Cava код Напуља.

⁹⁴ Н о в а к о в и ћ, Законик² 265 и Arch. slav. Phil. XXVII (1905), 173 по Успенском, Византијске землем}ры у Труды Археологического съ}зда въ Одесс}, књ. 2. Упор. Л а м б р о с, Νεος 'Σλλ. IX (1912), 166 и д.

По свој прилици, нормална мера била је **кџьџь царевь**. Он се помиње у основној повељи призренскога манастира, а без сумње одговара византијском **μοδιος βασιλικος**⁹⁵ који се, у повељама, јавља поред **νοδιος αννοικои, ερχωριον, θαλλασσιοι, μεγαλοι**. По Успенском, византијски мат износио је 40 фунти или 480 унчи или 2880 аксаџа. Призренска повеља зна за још једну већу меру, **крину**, која је захватала 24 "кабла царева". Димитрије Хоматијан помиње крину (κρινα) у Македонији; она постоји још и данас у Бугарској као мера за жито.⁹⁶

⁹⁵ Acta graeca III, 237 (1217).

⁹⁶ Призренска пов., Гласник XV, 307. D e m e t r i o s C h o m a t i a n o s, бр. 148 ed. Pitra col. 574. Бугарска крина = 10—11 ока, м о ј е дело Fürstentum Bulgarien 226.

На ушћима река у Арбанији и Зети била је, у XIV веку, локална мера за зрно **манџија** (mantia). Модијус, итал. mozzo, био је у исто време врло различит на обали Јадрана; код куповине жита или соли бележи се свагда да ли је модијус из Романије, Кларенце (у Ахаји), Патраса, Валоне,⁹⁷ Драча Љеша или Дубровника. Дубровчанин, Фране Гундулић, рачуна да у једном модију има 4 cupelli⁹⁸ који, како се види из једне напомене у архивским књигама, нису били једнаки 1419 са српским кабловима.⁹⁹ У Приморју, мат жита или уља највише се звао **стар**, по староримској мери sextarius, али је био различите величине у Дубровнику, Котору и Будви.¹⁰⁰

⁹⁷ 3 modii "ad mensuram Avelone" = 4 "magni modii Ragusii" 1366, Mon. Rag. IV, 71.

⁹⁸ Mon. hist. jur. IX, 36.9

⁹⁹ "Cupelli frumenti ad mensuram serbscham", Lam. Rag. 1419.

¹⁰⁰ Према саопштењу колеге проф. Р е ш а т а р а био је, по Пасију (1557), 1 дубровачки стар = 1/6(?) млетачкога стара; 36 напуљских тумана (tumani) = 1 carro = 19¹/₄ дубровачких стара. По дубровачким Diversa 1414, важили су у Барлети 1 currus = 60 tumini = 19 staria и 3 cupelli mesure Ragusii, код јечма 1 currus ordeii = 80 tumini = 25 staria. Код уља важио је, у италијанском Бару, 1254 1 stare vetus = 1¹/₄ stare novum, Cod. dipl. Bar. VI, 149.

При том, постојао је још велики и мали стар (старић, staricellum), катшто "cum culmo". У Дубровнику била је мера за вино **quinquum**, **quingum**, **quincum** у статуту од 1272 (итал. congo, од лат. congius).¹⁰¹ Код соли, уља итд. на веће количине рачунало се по коњским **товарима** (лат. salma). У Бару је (око 1348) 14 стари уља ишло у један **товар**.¹⁰²

¹⁰¹ Дубровачки "iusticiarii" мерили су, 1386, мере за вино и уље, "curn aqua clara marina a pexo sotile d'argento". Тежак је био "el meço **quinquo grando**" 33 libre, 6 unçe, "lo meço **quinquo piccolo** de taverna" једну осмину мање, 29 libre, 3 unçe, 4¹/₂ saççi, Даље је "**lo staro** de oio" (итал. oglio) тежак био 28 libre, 8 onçe. Liber statutorum doane, изд. E i t e l b e r g e r, Gesammelte Schriften IV, 384-385.

¹⁰² Призренска пов. Гласник XV, 288.

Код Призрена се сир мерио по **меховима**, по 120 фунти.¹⁰³ Друге мере звале су се по дрвеном посуђу. У Србији и на Неретви мерила се со мерицама, које су се звале **спуд**,¹⁰⁴ у Македонији корпама, званим **кошница**, вино чабровима (**чџбџџ**), те је, у скопском крају, такав дрвени суд захватао 4 **ведра**,¹⁰⁵ у Зети **крблом** која се, у будванском статуту, назива corbula,¹⁰⁶ Извесна роба нити се мерила нити стављала на вагу, него се, као на пр. појасеви или рукавице, рачунала на тучета (duodena doçina).

¹⁰³ Тамо Гласник XV, 308.

¹⁰⁴ Спуд, црквеносл. сп@дъ тако се и у јеванђељима преводи светлост под спудом (μодιος).

¹⁰⁵ Пов. 1353, Гласник XXIV, 246. Не зна се у каквом односу стоји **чабар** према дубровачком **quinquum**. И у Румунији **vadra** ведро.

¹⁰⁶ Mon. serb. 531.

Знак све напреднијег трговачког саобраћаја била је све већа употреба кованог новца од краја XIII века. Али се још задуго могу пратити трагови старије трговине заменом (трампом). Када један Дубровчанин другом неком продаје, око 1280, коња за 16 лаката чохе, потсећа то на

куповину коња у Фурланској у XIII веку такође за свиту или новац, али, поред новца, и за извесну количину уља.¹⁰⁷ У Дубровнику, још и у првој половини XIV века, купују се коњи, мазге, робови за чоху. У Дубровнику је, на пр. 1372, купљена једна робиња за једног коња, једна крава, 1388, за један мач и једну суму "grossi". Како је новац у планинских Влаха слабо био распрострањен, Дубровчани су им давали со за сточарске производе, а трговци на ситно и занатлије, који су ишли по катунима, враћали су се оданде са ситном стоком и сиром. Из пописа добара хтетовскога манастира, у врх долине Вардара, с поч. XIV века види се колико је мало новца било чак и на некадашњем византијском земљишту. Њиве су се куповале, на рачун манастира, или за новац у перперима или за коње, волове, овце, вино, сир у јарећим мешинама, сланину или жито. Па и у далматинским градовима куповали су се комади земљишта, у XI веку, за исту робу.¹⁰⁸

¹⁰⁷ М о ј е Handelsstrassen 60. Упор. **Antonino di Prampero**, 1 cavalli e loro prezzi in Friuli nel secolo XIII, Arch. veneto XXV (1883), 94 и д.

¹⁰⁸ Споменик III, 36 и д. Упор. Р а ч к и, Дос. 127 и д. 174. Види прву књигу овога дела стр. 84.

У српским рудницама плаћало се, све до у XV век, сировим сребром у фунтама и унчама. Тако, на пр. 1330, Дубровчанин, Ђон Лукарић, исплатио је неком Фиорентинцу Јовану суму од 808 "urepurgu venetorum grossorum" с четири шипке сребра (petia, итал. pezzo) у укупној тежини од 72 фунте и 5 унчи.¹⁰⁹ У Дубровнику, око 1368—1373, поред кованих гроша, јавља се и сребро у комадићима по тежини "**fragumen**" или "**fragmenta argenti**", срп. **сломци**.¹¹⁰

¹⁰⁹ Дубровник 22 априла 1330. Diversa Cancellarie 1328—1330 Арх. Дубр.

¹¹⁰ "Fragumen argenti" у завештају Нифика de Galloç 28 апр. 1369, Testamenta Notarie 1865—1378. Под 6 мартом 1371 тужба због неке похаре у планини; ту се помињу "urr. 30 gross. Rag. inter grossos et fragmenta argenti" Lamenta de foris 1370—1373. Под 5 мајем 1368 помиње се половина "libra" "de slonçis", Diversa Cancellarie 1366—1368. 29 авг. 1373 тужба због крађе у крају Радоја, брата Санкова, којом приликом су одузели Дубровчанима "libram unam de slonçis argenti", Lamenta de foris 1370—1373, Арх. Дубр.

Од старог новца у стоци коњ је остао као важна вредносна јединица, свакако више као символ, не више онако као у натписној жичкој повељи (око 1220), која зна за казне само у коњима и воловима.¹¹¹ Још Стефан Душан наређује призренском арханђеловском манастиру да поклони патријарху, када буде дошао у манастир, једнога коња, а митрополиту једнога ждрепца или 12 перпера. Вредност коњу, кога су Власи раније сваке године давали цару, одређује се са 13 перпера при уступању овога дара арханђеловском манастиру.¹¹² У Дубровнику је у исто време, половином XIV века, вредност једнога коња била између 12 и 18 перпера. Споменули смо већ какву је улогу имала у Србији предаја коња при постављању краља, при увођењу у звање некога достојанственика и при предавању некога града у посед. Исто тако беше и у Босни. Дубровачкога архиепископа Леонарда (1203—1217), Млечића, обдарио је, на његову путовању у Босну, земаљски бан коњем и са неколико "романата" (златника).¹¹³

Код предаје земљишта у "дједину" неком босанском властелину, 1323, помиње се "коњ вранац" као ударје од стране тога властелина.¹¹⁴ Волови се јављају код наплате казни још и у повељама српскога краља Стефана Уроша II Милутина. Ако неки краљев рођак или властелин оштети краљев поклон хиландарском манастиру (око 1300), плаћа краљу 12 волова.¹¹⁵

¹¹¹ Mon. serb. 14—15. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 573—574.

¹¹² Пов. Гласник XV, 305, 310; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 697, 701 (бр. CLXIII, ССII). На другом месту "тридесети перперъ" (30), што је много; по свој прилици, у ориг. било је "три (на) десети" (13).

¹¹³ "Ebbe in dono un cavallo ed alcunli romanati d'oro" Гундулићева Хроника (XVII век.) рук. фрањевачког ман. у Дубровнику.

¹¹⁴ Збирка повеља Т а л о ц и ј а, Гласник Зем. Муз. XVIII (1906), 405 = Wiss. Mitt. XI (1909). 242.

¹¹⁵ Споменик III, 13.

Али, у познијим повељама истога владоаца, за манастире Грачаницу и Бањску, утврђују се казне само у новцу (динари), па чак и за сељаке. Изузетак чине одредбе за Влахе у Бањској који, за међусобно учињене крађе, имају да плате 6 волова; за крађу коња, 6 коња; исто као што и ратари имају да даду 6 оваца ако избију манастирског чиновника; а 3 комада платна манастиру за крваву тучу, а исто толико и потказивачу. Ко од ратара, занатлија и попова манастира Бањске не буде дошао на рад у винограде, плаћа као казну једног вола; ко силом рибу лови код манастирског рибарског села на Језеру Плавском у врх Полимља, има да плати манастиру 12 волова.¹¹⁶ Последњи траг казне у воловима налази се у два чланка Законика Стефана Душана (1349).¹¹⁷ У Босни је, по уговору од 1332, сваки онај који би покрао или опљачкао некога дубровачкога трговца, поред накнаде оштећеном Дубровчанину, имао да плати бану као казну још 6 волова.¹¹⁸ Сасвим чудна вредносна јединица јавља се у једној босанској повељи, од 1323, из крајева на реци Врбасу; ако даровалац тргне натраг поклон некога земљишта, има да плати владоцу "шездесет робиња" (а господини плак " шездесеть д } виць).¹¹⁹

¹¹⁶ Бањска пов. изд. Ј а г и ћ а стр. 18, 24, 28; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 628 и д.

¹¹⁷ Законик чл. 56. 76.

¹¹⁸ Mon. serb. 102.

¹¹⁹ Повеља Борислава Скочића 1323. Гласник Зем. Муз. XVIII (1906), 406 = Wiss. .Mitt. XI (1909), 242.

Пред крај средњега века у балканским земљама, исто онако као и у целој Европи, најважнија је појава да је злата постепено све мање и мање све до времена великих прекоморских открића. Како су византијски златници били све гори и гори, на цени су били само стари златни новци, "уреруги ауги veteres recti ponderis", "perperi aurei boni", или, по цару Роману названи, "romanati" који се у Далмацији јављају још и у XIV веку.¹²⁰ Нов златан новац беху млетачки дукати, ковани од 1284, по узору на византијске златнике; они су, све до 1797, очували свој типски ков и тежину. Убрзо су почели и угарски краљеви ковати златну форинту (flogenus) добре садржине. У Србији остао је и даље на снази византијски златни новац (νομισμα, стари римски "solidus"), али више као замишљена вредност, као рачунски новац, као појам извесне количине сребрнога новца најразличитијега порекла.¹²¹ То је била старосрпска **перпера**, грчки *πτερπυρον*. У саобраћају беху сребрни новци, старосрпски **динар**, млетачки или дубровачки **denarius** или **grossus**. У повељама код перпере се, по правилу, тачно означава у каквим се динарима плаћа, да ли у которским, дубровачким, млетачким, или из домаћих ковница, често сасвим неодређено: "уреруги de moneta, que currit in partibus illis" (1336). У ово је време "moneta" била само сребрни новац.¹²² При том је вредност перпере, без обзира на локална колебања курса, према млетачким златним дукатима непрестано падала због тога, што је злато било све скупле а садржина сребра у новцу све мања.¹²³

¹²⁰ Romanati последњи пут на Крку 1370, Starine XX, II.

¹²¹ О виз. новцима: солиди, номизмата, а такође о милиарисија, кератија, фолес' боли, упор. F i n l a y, On Roman and Byzantine money, History of Greece vol. I (Oxford 1877), 432-455.

¹²² Питање пред дубровачким судом 1401, да ли је нека сума исплаћена "in auro vel in moneta" (Lam. Rag.)

¹²³ О овим и другим питањима упор. М и ј а т о в и ћ а. Гласник XXV (1869), 226 и д. и м о ј спис Ragusa in der Handelsgeschichte нап. 53. Из 1 фунте сребра ковало се у Дубровнику 1337. 14, 1370. 18, 1372. 19, 1388. 20 перпера ситнога новца. Стефан Душан рачунао је, 1350, на фунту сребра 16 перпера, Lj u b i ć III, 176. У Дубровнику важило је 1353. 18 перпера у царевим динарима колико и 1 фунта сребра: "de quisti denari de l'imperador de perperi XVIII la libra", белешка од 6 дец. 1355 Div. Canc.

У г. 1256—1371 рачунало се у једну перперу, по правилу, 12 "denarii grosai", али у Драчу 1243—1248 и 13 млетачких динара, а на двору српскога краља Владислава, 1252, чак и 18.¹²⁴ На млетачки "ducatus auri" ишла је, 1284, 1^{1/2} перпера, око 1334—1366 2, 1379 већ 2^{1/3},¹²⁵ у XV веку 3, у Арбанији и у Босни чак и 4 или 4^{1/2}. Бакрени новци беху **follari**, којих је у Дубровнику 30 ишло у један сребрни динар.¹²⁶ У оптицају била је маса овога бакренога новца најразличитијега кова. Византијски бакрени новци били су, без сумње, врло распрострањени. У Дубровнику забрањени беху 1294 "stameni de Dyrrachio et Romania", "follari de Armenia et Turchia" из разнога времена и бакрени фолари "sine literis vel figuris".¹²⁷

¹²⁴ S m i ć i k l a s, Cod. dipl. IV, 187—188 (1243), 335 (1248), 483 (1252).

¹²⁵ По уговору од 1335, драчки трговци дужни беху да на ушћима српских река, код исплате у злату, рачунају "ducatus" или "floreus" за 32 српска "grossi de cruce", дакле за 2^{2/3} перпере. Mon. Rag. V, 385.

¹²⁶ Дубр. стат. VIII, гл. 16. По Р е ш е т а р у, Das Münzwesen der Republik Ragusa, Numismatisches Monatsblatt der Wiener Numismatischen Gesellschaft 1910, 323 и д. помињу се фолари у Дубровнику први пут 1255, S m i ć i k l a s, Cod. dipl. IV, 606. По. Решетару, **miliarensis** је у статуту био само бакрени рачунски новац, исто што и 3 фолара. [Главна дело М. Р е ш е т а р. Дубровачка Нумизматика I и II (САН Београд. 1924 и 1925)].

¹²⁷ Дубр. стат. VIII, гл. 55 (1294).

У Дубровнику су, по извођењу Решетареву, пред крај XIII века по свој прилици, приватна лица, да би доскочили несташици ситнога новца, ковала имитације римских царских новаца; ти се новци, у статуту 1294, забрањују као "follari, qui dicuntur **capuciae**". Ну доцније, сама дубровачка општина узела је у своје руке ковање таквих бакрених новаца; још 1403 ишао је овај "follarius nominatus **capuza antiqua**". "Саруцие" имају на лицу попрсје с царском дијадемом и тогом, а на наличју велико R између четири звезде. На доцнијем типу који је, по Решетару, кован 1436, има попрсје под оклопом са шлемом, на форму новаца Константина Великога.

О оптицају страног новца у Србији могли бисмо бити обавештени само из описа средњовековних налазишта оставина, како их је дао др. Бруншмид из Хрватске и Славоније, с примерцима из Аквилеје, Млетака, Падове, Фризаха, Келна, Ахена и Енглеске.¹²⁸ У завештају некога Дубровчанина из Плана, на Копаонику, помињу се "француске перпере".¹²⁹ У Угарској била је најјужнија ковница у Срему. У Хрватској ковани су домаћи новци, почев од војводе Андрије (1197—1204), потоњег краља Андрије II; то су познати "denarii banales" (хрв. бановац) у XIII—XIV века, с куном у грбу и натписом "Moneta regis pro Sclavonia".¹³⁰ Нема никаквих бележака о оптицају византијскога новца у доба Палеолога у Србији, као ни о оптицају бугарског и напуљског сребрног новца. У Босни почели су се ковати "grossi Bossinenses" у XIV веку под баном Стефаном II; најстарије сребрне новце, са сликом бана с мачем и дубровачким Св. Блажем, ковали су Дубровчани.¹³¹

¹²⁸ Dr. Jos. B r u n š m i d у Vjesniku arheol. društva N. S. IV (1900), 107 и д. и VIII (1905), 183 и д.

¹²⁹ "Maroye de Giucho die dar perpera II de Franza", 6 јан. 1415. Lett. Rag. 1411—1416, Арх. Дубр.

¹³⁰ B r u n š m i d, Najstariji hrvatski novci, Vjesnik arheol. društva VII (1903 до 1904), 182—190.

Т r u h e l k a, Slavonski banovci, Гласник Зем. Муз. IX (1879), 1—160. Отуда румунски **bani**, динари, доцније уопште новци, N i s t o r 122.

¹³¹ C e l e s t i n, Wiss. Mitt. VII (1900), 220 и д.; упор. Т r u h e l k a i b. IV, 303 и Р е ш е т а р на н. м.

Далматински градови, као Сплит, имали су ковнице већ у XIII веку. Јако распрострањени беху, у читавој Србији и Босни, сребрни и бакрени новци дубровачки. Онде су се, по Решетару, почели ковати сребрни новци не много пре 1327 г., али, бакрени новци неколико десетина година раније. На лицу грошева приказан је гратски заштитник, Св. Блаж, како стоји у епископској одежди и благосиља, а околу је натпис "S. Blasius Ragusii"; на наличју види се, у овалном испрекиданом кругу између монограма, Христос како стоји и благосиља. Дубровачки сребрни грош кован је по узору на млетачки, само је нешто лакши; како је Дубровник био тада под млетачком врховном влашћу, могли су се, по извођењу Решетареву, новци ковати и извозити само с допуштењем Млечића. Тек од 1370 ковали су Дубровчани полу грошеве, лат. **medianinus**, итал. **mezzanino**. Али, између свих врста страног новца највећма распрострањени беху, на западу балканских земаља, млетачки новци, а на истоку ђеновљански. У XIV веку рачуна се у которским и барским повељама, а такође и у повељама Валоне и Македоније под српском влашћу, по "млетачким перперама". У Дубровнику означавају се, у XIII веку, новчане суме већином по млетачком начину, па се тада фунта (*libra*) и *solidus* (*soldo*) јављају као јединице. Али, према томе, да ли се исплата врши у сребру или злату, ваља имати на уму двоструко рачунање, с једне стране "computus ad parvos" или "ad minutos" и, с друге стране, рачунање "ad grossos".¹³²

¹³² У Дубровнику 1242—1247, 400 уперпурџ = 720 *libre denariorum parvorum venetorum* (10 перпера = 18 фунти), али у злату 1252—1254 100 уперпурџ аурџ ветерџ ректџ пондерџ = 200 *libre denariorum venetorum* (10 перпера = 20 фунти). V. P a d o v a n, Dei magistrati, che ebbero ingerenza nella zecca veneta. Archivio veneto XIV (1877) 1 и д.: 1285 "ducatus aureus debet currere in Venetiis et eius districtu pro soldis XL ad grossos" (= 60 piccoli); 1 *lira grossa* = 20 *soldi denariorum venetorum grossorum*; али 1399 1 ducato d'oro већ 93 grossi. У Дубровнику утврђено је, 17 фебр. 1331, званично да је "floreus seu ducatus de auro iusti ponderis" једнак двама "soldi venetorum grossorum". Mon. Rag. V, 307. У Молдавској, исто тако, 1 ђеновљанска лира рачунала се у 20 солда (у сребру) по 12 динара (piccoli), N i s t o r на н. м. 122 и д.

Новији нумизматичари, др Јанко Шафарик и Симе Љубић, стављају почетке српског ковања новца у време краља Стефана Првовенчаног.¹³³ Тачније суди др Јосиф Бруншмид који мисли да српски новци почињу с комадима браће Стефана Драгутина (1276 до 1316) и Стефана Уроша II Милутина (1282—1321).¹³⁴ Прве новце ковали су далматински или италијански мајстори у Брскову на Тари. Они беху споља имитација млетачких сребрних примерака.¹³⁵ На једној страни види се слика Христа с грчким иницијалима, као и на млетачким и дубровачким новцима. На другој страни предаје Св. Стефан српском краљу заставу са сликом крста, исто онако као на млетачким новцима Св. Марко дужду. Тек доцније замењена је застава са византијским крстом или, на место читаве слике, јавља се краљ на престолу.

¹³³ Др. Ј а н к о Ш а ф а р и к, ОписаниО свиу досадџ познати србски новаца с таблицама, Гласник књ. 3—9 (1851—1857). Š i m e L j u b i ć, Opus jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875, 4°, с многим таблицама. Нова обрада српске нумизматике очекује се од Љ у б о м и р а К о в а ч е в и ћ а.

¹³⁴ В г у н š м и д у Vjesniku arheol. društva VII (1903—1904), 182 нап.; упор. тамо II, 132. Новце (на њима краљ с круном) са српским натписом "Стефан Владислав" или "Владислав раб Христов" приписује Бруншмид Владиславу II, сину Стефана Драгутина, који се, у околини рудничких мајдана, 1321—1324 узалуд борио за српску круну (упор. . прву књигу овога дела стр. 193, 198, 199, 203).

¹³⁵ Италијански нумизматичари често погрешно узимају да су grossi из Brescoa из Брешчије (Brescia), Па и Љ у б и њ, Listine I, 133 (1288), каже у регесту да су они "laživi denari njekoga Breška".

Први глас о "grossi de Brescova" налази се у дубровачкој књизи "Liber statutorum doane" која је објављена у септембру 1277.¹³⁶ Република Св. Марка протестовала је енергично, у неколико махова, против "denarii de Brescoa de bandera" или "grossi de Brescoa", јер су били за једну осмину лакши од правог млетачког новца. 3 маја 1282 одлучено беше све "denarios regis Rassie, contrafactos nostris Venetis grossorum" најстрожије забранити у Млецима и у Дубровнику, а оне који се буду нашли поништити. Исте године 29 окт. поновљене беху ове одредбе за чиновнике млетачке, за кнежеве у Задру и Дубровнику, а такође и за млетачке трговце посредством консула у Котору, Драчу и Апулији. Али, тек 1287 одлучено беше да се рашком краљу (rex Raxie) упути послание "occasione grossorum contrafactorum nostris grossis".¹³⁷ Још дуго помињу се (до 1319) "officiales de super grossis Raxie". У Дубровнику, где се због сусетства није могла одржати забрана, важио је 1303 "bonus denarius de Brescoa" 27 млетачких парвула (parvuli), али "grossus venetus" 30.¹³⁸ Ово новчано питање било је у Италији толико познато, да га чак и Данте (у. 1321) помиње у "Рају" своје "Божанствене Комедије": рашки краљ (quel di Rascia), "cha male aggiusta 'l conio di Vinegia".¹³⁹

¹³⁶ "Exceptis denariis grossis de Veneciis et de Brescoua". Liber stat. doane cap. 8 у E i t e l b e r g e г-а, Ges. Schriften IV, 361. [В. ново изд. М и х. П е т е р к о в и њ а, Fontes rerum Slav. merid. VI Изд. САН (Београд 1936)].

¹³⁷ Lj u b i ć I, 131, 133 (на оба места се изречно помиње Дубровник), 179; III, 427.

¹³⁸ Mon. Rag. V, 66, упор. 55.

¹³⁹ V. B r u n e l l i, Illusfrazione storica a Dante, Div. Com., Paradiso XIX, 140—142. Задар 1899, преведено у часопису Срђу 3 (Дубровник 1904), 397 и д.

Српски сребрни новци зову се у Дубровнику, уопште, "grossi de Rassa" или "de Sclavonia", а у време Стефана Душана "denari del imperador". Типови су многобројни; већ од Стефана Драгутина ("Stephanus rex", "Стефан крал") има на 25 варијетета.¹⁴⁰ Поменута ознака гроша са заставом (bandera) или с крстом, "grossi de cruce" или "урегруги де ла кросе", српски "крстата перпера"¹⁴¹ тиче се слика; они се помињу, 1318—1348, у Котору, Скадру, Оногошту, Брскову, Новом Брду, Скопљу, у Арбанији итд. [Решетар мисли да "grossi" или "урегруги де кросе" у XIV веку, нису били српски новци, него новци франачких кнежева из Грчке, особито из Кларенце у Ахаји. Ти су новци, тада, били у оптицају на читавом Балк. Полуострву.]

¹⁴⁰ Извештај Дра Влад. Р. П е т к о в и њ а о београдском Нар. Музеју у Годишњаку срп. Академије XXIII (1909), 203.

¹⁴¹ Šafarik, Pam.² 100 (1348). М. Д и н и њ, Крстати грошеви (Зборник радова Виз. Института, I (САН).

Поред Брскова, убрзо се јављају и друге ковнице: "grossi de Rudnicho" од 1333, "grossi de Novaberda" 1349 и д., новци краља Вукашина из "secha de Prisreno" 1370. Из једнога писма, од 1370, сазнајемо да је руковање ковницом поверено било закупницима царине (doanerii); три дубровачка властелина, Марин Бенешин, Јаков Соркочевин и Ћиве Пуцић, узели су од краља Вукашина под закуп призренску царину, те су поручивали у Ново Брдо, тражећи онде мајсторе за ковање новца (maistri per la secha).¹⁴² Из латинских натписа види се да су ови мајстори били странци: "moneta regis Stefani" (Стефан Драгутин), "moneta regis Vrosi" (Урош II), "Stefanus rex", "Urosius rex", "Stefanus imperator", "Urosius imperator". Изгледа да су српски натписи млађа серија. Број типова расте у XIV веку, са шлемовима, с царем и с царицом, између њих крст, с царем на коњу итд. Варошке новце из Србије помиње Љубић из Призрена и Скопља, са сликом

спаситеља и именом града Ћириловским писмом.¹⁴³ То су били само сребрни новци; српски златни новци нигде се не помињу у великој дубровачкој грађи.

¹⁴² Отштампано у мојим Rom. Dalm. II. стр. 16, пов. бр. 12.

¹⁴³ Ljubić 180 и табл. XIV, бр. 26-28.

[У Босни је почео ковати новац, после 1300, бан Младен Шубић, имитујући млетачке сребрне динаре.¹⁴⁴ Стефан II (Stefanus banus) угледао се више на дубровачке узор, а доцније на цара Стефана Душана. Има новаца који су пола босански, са сликом бана, а пола дубровачки са натписом "S. Blasius Ragusii". Твртко, као бан, ковао је прво пола-динаре, а 1365, добио је калупе за динаре (Tvertco-Ban-Bosn). Доцније су доминирали у Босни дубровачки новци. Тек 1436, за владе краља Твртка II, опажамо нов тип босанских новаца: на једној страни шлем с круном и натписом T "dñi T. regis Bosne" а на другој страни заштитник земље, "S. Gregorius Nazazenus" (sic). Твртко II ковао је дводинарце и поладинаре. Више типова новца има од краља Томаша, а међу њима и таквих који имају српски натпис латиницом: gos (rodin) Tomas cra (I) Bosn (e). Гргура Назијанзина потиснуо је натпис S. Gregori папе. Па и последњи босански краљ Стефан Томашевић ковао је новац (Stefan Kragl, Stefan-regis)].

¹⁴⁴ [О босанској нумизматици Р е ш е т а р, Стари босански новци, Босанска Вила (Сарајево 1913). I v. R e n g j e o, Novci bosanskih banova i kraljeva. Glasnik hrv. drž. muzeja u Sarajevu LV (1943), 237—292].

Нарочиту групу чине новци приморских градова под српском влашћу. Латински су натписи на варошким сребрним новцима из Котора (grossi di Cattaro, срп. динари которски) са сликом Св. Трифуна и именом српскога владоца; после новаца са именима цара Стефана (Душана) и Уроша долазе, по свршетку српске власти, новци с именима угарскога краља Лудвига и босанскога Твртка, а после новци млетачкога времена до 1640 (само бакрени). Бакрени фолари имају слику Св. Трифуна и натпис "civitas Catari" или "Catarensis".¹⁴⁵

¹⁴⁵ Dr. C. S t o c k e r t, Una raccolta di monete Cattarine nel museo di Spalato Bull. Dalm. 1910, прилог II. 71 стр. и 4 таблице (само о бакреним новцима, све до у млетачко време). [Dr. C. S t o c k e r t, Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, Numismat. Zeitschrift V (XLV), 1912.]

О новцима градова у Зети има две студије од генералног консула Ипена и од д-ра Штокерта.¹⁴⁶ У Бару су се ковали бронзани новци у два вида. На једноме види се на лицу Св. Ђурађ, а на наличју Св. Михаило, обојица како убијају аждају, с натписом "d'Antuar". На другима је приказан Св. Ђурађ ("S. Georgius или само G) у оклопу на коњу, опет с аждајом, с натписом "Antibar". Овако ковање новца настављено је и у млетачком времену, с барским Св. Ђорђем на једној и млетачким Св. Марком на другој страни. Улцињски бронзани новци имају на лицу Agnus Dei са заставом и натписом "m(oneta) de Dulcino", а на наличју Богородицу с Христом на крилу који благосиља. Други новци имају слику Богородице на једној страни, а на другој страни краља на престолу с натписом "Urosius" или "rex Urosius". Др Трухелка приписује цару Урошу један тип, на коме је приказан, између два лава право стојећи, владалац с круном, скиптром и земљином јабуком, такође с именом "Urosius".¹⁴⁷

¹⁴⁶ Generalkonsul T h e o d o r I p p e n, Über Münzen Albaniens, Numismatische Zeitschrift 33 (Jahrg. 1901, Wien 1902), 189—196. Dr. K a r l S t o c k e r t, Die Münzen der Städte Nordalbaniens, тамо 43 (1910), 67—128 (Neue Folge, књ. 3).

¹⁴⁷ Dr. T r u h e l k a, Verzeichnis der bosnischen, serbischen und bulgarischen Münzen des Landesmuseums in Sarajevo, Wiss. Mitt. IV (1896), 305, 317 (у Љубића међу которским новцима).

Занимљиви су бронзани новци из Свача: на лицу Св. Јован Крститељ, на наличју двоспратна лонца а поврх ње кула, све са зупцима, с натписом "Sovacius civitas". У Скадру су се ковали, за време кратке владе сина Уроша II, краља Константина (1321—1322), сребрни новци у 5 видова: на лицу "S. Stefanus Scutari" (или "Scutarensi"), на наличју краљ на престолу као "d(ominus) rex Constantinus".¹⁴⁸ Бронзани новци те вароши имају на лицу Св. Стефана, а на наличју спаситеља с бисерним ореолом и натписом "c(ivitas) Scutarinensis" или "Scutarensis". Из времена Балшића има од Ђурђа Страцимировића 20 типова скадарских фолара. Многобројни типови, из потоњег млетачкога времена, имају на наличју Св. Марка. На примитивним новцима из Дривоста види се град с малим кулама и градским вратима, на којима је насликан љиљан, с често нејасним натписом "civitas Drivatr" (sic) или "Driavsti".

Државно распадање опажа се од времена цара Уроша (у. 1371) по томе, што новце коју поједини великаши. Од Урошева савладара и такмаца, краља Вукашина (1366—1371), има многобројних типова са српским натписом, а за њима долазе новци Вукашинова сина, краља Марка. У време после 1371 падају сребрни новци жупана Николе Алтомановића, по свој прилици ковани у Руднику (вџ Христа бога благов}рни жупанъ Нико[ла]), и новци жупана Гропе из Охрида (по милости божијеи жупан Гропа). Љубић описује новце које је, тобоже, ковао деспот Оливер, још за владе цара Стефана Душана, али мени се чини врло сумњива исправност ових новаца; за време Стефаново био би овај случај потпуно усамљен и необјашњив.¹⁴⁹

¹⁴⁸ О краљу Константину упор. прву књигу овога дела стр. 202. Hieronymus Zanetti, De nummis regni Mysiae seu Rasciae у Ф и л и п а Р ц е л а т а (Argelatus), De monetis Italiae variorum illustrium virorum dissertationes, pars III (Mediolani 1750) приписује тачно р. 19 А новац сину Уроша II, за кога је знао из Орбинија, а исто тако и др Ј а н к о Ш а ф а р и к у Гласнику III (1854), 219. Тек је Љ у б и ћ мислио на Константина (у. 1402), једнога од Балшића, који никад није био краљ. Па и Stockert, Die Münzen der Städte Nordalbaniens 80, мисли да је овај новац некога "деспота Константина" 1377—1402.

¹⁴⁹ На наличју цар и натпис ћирилицом "Стефан цар"; на лицу латиницом "Despot Oli". Љ у б и ć 175—176 (из збирке Верковића). Овамо иду и Оливерови новци с двоглавим орлом, о којима говори М у ш м о в њ у Изв}стја на Археол. друж. III (1912), §2. [Упор. још М у ш м о в а, Античнит} монети на Балканския Полуостровъ, София 1912. Таб. 68, бр. 10. У најновије време расправљао је о Оливеровим новцима Ј о в . Р а д о н и ћ. Он не сумња у исправност Оливерових новаца, него истиче да је Оливер, као феудални господар веома простране области, ковао новац и за време цара Стефана и цара Уроша (О деспоту Јовану Оливеру, Глас XCIV [1914], 104—107). С његовим мишљењем слаже се и академик Љуб. Ковачевић.]

У Дубровнику помињу се често, од 1303, лажни "grossi- начињени од бакра, гвожђа и других метала. Краљ Урош II писао је, 1320, Дубровчанима, да му дају само добар новац, јер Грци неће да приме "зле динаре".¹⁵⁰ Законик Стефана Душана грози мајсторима лажног новца да ће их спалити и најстрожије забрањује златарима да живе игде у жупама и селима (осим) "разв} оу тръгов}хь, гд} ~сть поставило царство ми динаре ковати".¹⁵¹ Модерна су патворина златни новци српских владалаца Уроша II, Стефана Душана, Вукашина и Лазара који су, тобоже, с једног великог налазишта код Призрена доспели, 1873, на трговачку пијацу у Београд, Будимпешту и Беч. Они су имитација старосрпског сребрног новца, начињени тако, што су прековани аустријски дукати из XIX века који се, делимично, још могу добро распознати.¹⁵²

¹⁵⁰ П у ц и ћ II, 2, бр. 3.

¹⁵¹ Законик чл. 168—170.

¹⁵² Опис Стојана Н о в а к о в и ћ а, Златни новци краља Милутина, цара Душана, краља Вукашина, и кнеза Лазара, Отаџбина, април 1875, стр. 648—657. [Предавање Љ у б . К о в а ч е в и ћ а о тобожњим златним новцима. Реферат о томе у Делу 1894 св. за март. 641.] Исправност ових тобожњих златних перпера узео је у одбрану Љ у б и ć, Rad. Jugosl. Akad.

XXXIV (1876), 75—110. Упор. T r u h e l k a, Wiss. Mitt. IV (1896), 305 са слик.; B r u n š m i d, Vjesnik arheol. društva II (1897), 132; A. v. L u s c h i n, Allg. Münzkunde und Geldgeschichte (München 1904), 127—128.

Менице (literae cambii) помињу се у Дубровнику изреком тек од 1398, у саобраћају с доњом Италијом, Србијом и Турском. Што се тиче новчаних послова, у византијској држави, под Јустинијаном, почиње се донекле да ограничава давање новца под интерес. Доцније, законодавство забрањује камату потпуно под утицајем прописа Старога завета; тек под Леоном Мудрим враћа се законодавство поново на Јустинијаново право тако да је, за владе Комнена, допуштено било и свештеницима да узимају интерес (токој).¹⁵³ Овако колебање опажа се и у Дубровнику, где се једним законом, од 1279, забрањује новчаним казнама и конфискованном давање новца на зајам (mutuare) са „usuga“, али, допуштени беху нотаријални уговори с „repa vel usuga“¹ од 5—6⁰/, годишње.¹⁵⁴

¹⁵³ Z a c h a r i e v o n L i n g e n t h a l, Gesch. des griech.-röm. Rechtes³ 308 и д.

¹⁵⁴ Дубр. статут VIII, cap. 27.

У Србији су добро познате речи камата од (καμωτος) и каматници (зеленаши).¹⁵⁵ Изгледа да су калуђери својевољну сиромаштину заслађивали пословима овакве врсте, јер задужбинска повеља арханђеловскога призренскога манастира има ову изречну забрану цара Стефана Душана: "И кто се обр } те калоуг ~ рь закоупоу ~ жито или вино, или динаре да ~ оу каматоу, да се иждене".¹⁵⁶ Цар Стефан забранио је, у Законику, новчане послове са залогома: "Залогe коуд } се обр } таю да се откоупоую". Трговачки уговори Стефана Душана (1349) и његова сина Уроша (1357) с Дубровником изреком забрањују узимати залогe од властеле и осталих Срба.¹⁵⁷ Из дубровачких архивских књига знамо да су ове залогe понајвише били појасеви, обоци, златом проткане тканине и др. и да се о тим забранама није водило рачуна.

¹⁵⁵ Дабижив каматник (око 1348) у призренској повељи, Гласник XV, 271, 273. Калојан каматник (1388) у Штипу, Гласник XXIV (1868) 269. Упор. Rječnik jugosl. akad. под kamatnik.

¹⁵⁶ Пов. Гласник XV, 307.

¹⁵⁷ Законик чл. 90. Моп. serb. 148, 163.

ЈЕДАНАЕСТА ГЛАВА

Финансије српске државе

Државна благајница и њени чиновници. Катастер; работе и давања у производима. Порез и царине. Монопол соли и данци.

Као и у већини средњевековних држава, тако се и у Србији, у финансијама, није правила разлика између државног и приватног владаочевог имања. И сувише тешко беше угледати се на пример Византије, где се, по римском начину, разликовала државна благајница (το δημοσιον) и "res privata" царева.¹

¹ Једина студија о овим питањима: Ч е д. М и ј а т о в и ћ а, Финанције српског краљевства, Гласник XXV (1869), 177—249 и 26 (и. г.) 152—219.

Државни иметак, византијски βεστιαριον, звао се у Србији **ризница** (старосрп. риза-одећа, свечано одело, црквена одежда), и то према поменутом византијском термину који је, прво, значао склониште за одело. Али, обично звао се кратко кућа, кућа краљева или царева,² латински "camera domini regis", отуда у Босни **комора**. Већ смо, код приказа државне управе (стр. 22, упор. 18, 19), поменули министра финансија, по грчком **протовестијара**, са његовим **казнацима** (camerarii) и другим нижим чиновницима. Финансијски чиновници беху највише из приморских градова, на пр., код краља Владислава 1252, неки Скадранин из породице **Андрицо** (Andrizzo),³ доцније нарочито Которани, ређе Дубровчани. При том је велику улогу имала властeosка породица Bucchia, српски Бућа или Бућић, из Котора. **Nicolaus Petri de Bucchia** био је у Србији, од 1333, закупник царине (doanegius), а после краљевски "camerarius" и, најзад, све до смрти (у. 1354), протовестијар цара Стефана Душана.⁴ Поред њега јављају се његов брат **Михаило** и његов син **Петар**, а тако исто, и као његови другови, два властелина дубровачка, **Мароје Гучетић** и **Никола Лукарић**.⁵

² Упор. Rječnik Jugosl. Akad. V, 727, ступ. А. (kuća d).

³ Petrus de Andrizzo, пов. 1252, S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. IV, бр. 420, р. 484. О овој породици упор. м о ј е Rom. Dalm. III, 3.

⁴ Петар, син покојнога Николе Буће, у фебр. 1354 у Lj u b i ć a III, 263. Сам Стефан Душан помиње, 1355, у једној повељи смрт свога протовестијара, П у ц и ћ II, 23. О р б и н и 275 погрешно каже да је Никола Бућа погинуо тек за владе цара Уроша у битци против краља Вукашина: "difendendo il suo signore cade con molta gloria".

⁵ Ljubić III, 117.

Гучетић је био, још за живота свога таста Буће, чиновник царске финансијске коморе (коук " царства ми), а такође и после смрти протовестијареве, од поклада па до Св. Николе, после чега је цар, у једном писму Дубровчанима од 5 дец. 1355, похвалио његову верну службу и дао му потпуну разрешницу.⁶ У повељи папе Иноћентија VI из Авињона, од 24 дец. 1354, помиње се, међутим, као српски "comes camerarius" **Grubo de Catara** који иначе није познат.⁷ За владе цара Уроша, помиње се, 1357, као властелин царске коморе (оукјокни властелињ) Трипета Миховиќ Боукиќ.⁸ Витеза (miles) **Трифун Петрова Бућу** сретамо, око 1390, као протовестијара босанскога краља Твртка. Једна стара пословица карактерише овако велики утицај управника финансија: "Цар да, али Бућа не да".⁹

⁶ П у ц и ћ, 11, 23.

⁷ T h e i n e r, Mon. Hung. II, 16.

⁸ Mon. serb. 156, 158.

⁹ Д а н и ч и ћ, Пословице (Загреб 1871), бр. 17.

Краљевска комора чинила је велике издатке на скупо издржавање гостољубивог и издашног двора, на дипломатска путовања, а такође на оружје и најамнике и, најзад, на велике поклоне властели, црквама и манастирима. Поврх тога, долазиле су скупоцене грађевине градова, замака и цркава. С времена на време, комора је плаћала и уговорима утврђене накнаде оштећеним страним трговцима.

Од података у цифрама имамо само белешку да је Стефан Душан (1348), од стоке (добытъкъ живи) на својим доменама, имао 40.000 перпера годишње. Он је, наине, даровао манастиру Хиландару од тога десетак који се, у некованом сребру у вредности 4000 "крстатих перпера", имао сваке године исплатити у Новом Брду о Ђурђеву дне.¹⁰

¹⁰ Š a f a r i k, Pam.² 100. Ф л о р и н с к и њ, Памятники 44. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 419—420.

¹¹ Д а н и л о 378. У Котору и у Дубровнику био је, у XIV в., **catastichum** нотарева књига концепата.

Мало знамо о финансијском званичном пословању које је, свакако, ограничено било на вођење спискова пореза (дань, поданькь) у новцу или производима и на бележење коморских примања и издатака. Као и Римљани, имали су и Византинци катастер, *αλογραφή, αναγραφή* или *πρακτικόν*. Поједини ставови звали су се *στιχος*. (управо ред, стих), због чега је земљишник и назван *ακροστιχόν* или *καταστιχόν*, а порез на земљу *ακροστιχικόν τέλος*. У Србији је **акростих**, као порез, познат био само у дукљанским градовима, а **катастих** само у значењу црквенога инвентара.¹¹ У византијском катастеру забележена беху, пре свега, имена свију становника, па и жена и деце, на првом месту име кућнег старешине; онда се набраја стока, нарочито запреге волова, па, напоследку, долази опис имања које је, по напомени у писмима охридског архиепископа Теофила, чак толико тачно било измерено "колико бува скочи". По угледу на византијска беху и млетачка "catastica", као скадарски од 1416; у њему се набрајају само мушки, највише још њихове удовице или сирочад, с пореском обавезом свакога иматника куће.

Дубровачки и которски катастери бележе само границе делова (*partes*) после деобе новостечене територије, без икакве статистике становништва и његова имања. У Србији не беше подробних катастарских књига.¹² Хиландарски "пракτικон", с подробним описом неколико грчких села у доњем сливу Струме, само је комад званичног византијског катастера у дословце верном српском преводу.¹³ Повеље, дане српској властели, нису имале никада ни једног детаља о појединим имањима.¹⁴

¹² Једино у повељи краља Уроша II 1300 у скопском манастиру Св. Ђурђа помиње се међу чиновницима, од чијег се делокруга ослобађа манастир, писець (*αναγραφευς*), Споменик XLIV, стр. 16, 25. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 614, 620. Ну ово звање потиче из бугарске подлоге [за Урошеву листину], из повеље цара Константина Ас}на; упор. И л њ и н с к и њ, Грамоты болгарскихъ царей (Москва 1911), 18р. 100 (писець).

¹³ Издање Т. У с п е н с к о г а, Матерlалы 8—22 и Љ. С т о ј а н о в и ћ а, Споменик III, 40—46. Упор. П а н ч е н к а, Изв}стiя русск. арх. инст. въ Констант. IX (1904). 209 и д.

¹⁴ То важи и за повеље, први пут објављене у Н о в а к о в и ћ е в и м Законским споменицима: повеља цара Стефана 1350 Иванку Пробиштитовићу код Штипа (стр. 306), дара Уроша 1357 ћесарици Јерини, удовици Прелубовој (стр. 312), цара Уроша челнику Муси (стр. 316).

Али, манастирске повеље бивају све подробније, угледајући се на светогорске повеље. Испрва се набрајају по имену само Власи и Арбанаси, а ратари никако. Новина су, у том погледу, две опширне дечанске задужбинске повеље с именима свих мушких становника свакога насеља, ма колико оно било мало, и с тачним описом међа свакога села; али, у њима се не бележе величина комађа земље, стока, кошнице и друга својина појединих људи, Међутим, већ само за неколико година млађа велика повеља Св. Арханђела призренског манастира који је подигао Стефан Душан, не упушта се у такве појединости и даје много мањи статистички материјал.

Поред пореза у новцу и у производима, било је много работа. У "велике и мале работе" (*αγγαρεία*) убрајали су се у Србији, пре свега, ратна служба, у миру давање страже и зидање градова. Велики терет беше **приселица** (од приселити, *collocare*), а наине пратити, отправљати и хранити званичне путнике; приселица давана је краљу, његовим дворанима, псарима и соколарима, земаљским чиновницима и страним и домаћим посланицима на пролазу. То је иста она обавеза као и у Угарској, т. зв. *descensus*, на коју је имао права краљ, његова целокупна пратња, врховни чиновници такође: палатин, ердељски војвода и хрватски бан; доцније су подизали права на њу и жупани.¹⁵

¹⁵ У краљев "descensus", мађарски szállás, подразумевали су се кухиња, стаја и ложење. За један краљевски ручак рачунало се 12 волова, 1000 хлебова и 12 буради вина. Око половине XIII в. ограничено беше донекле ово право. Банско право зове се мађ. ban élése, хрв. zalusina, мађ. такође zsolozsma, "descensus banalis, quod zulusma vocatur" 1267 (саопштење Л. Т а л о ц и ј а). Упор. V l a d i m i r a M a ž u r a n i ć a, Prinosi za hrvatski pravoporovjesni гјечник, св. 2 (1909), стр. 216—218 под descensus, који се хрватски звао тобоже zalaz.

Византијски сељак није имао такве терете, него је једино морао примати на стан војску у пролазу (μῆταρον, од лат. metare).¹⁶ У источноримској држави путовали су посланици на царев трошак. Метохит прича како је његов пратилац, српски посланик краља Уроша II, у једном селу у Тракији, крај свих опомена, неучтиво тражио, сем стана, још и друге услуге, бијући при том сељаке, нашто га ови стадоше ударати, док га, најзад, његов византијски друг није ослободио незгодна положаја.¹⁷ Стефан Душан трудио се да ограничи овај несносни терет. По његову Законику, вароши и градови ослобођени беху потпуно од ове дужности. Властела се на путовању кроз царева домена (м}роп'шине) упућују да све плаћају из свога џепа. Где је, пак, остало право на отседање, ограничено беше давање хране посланику на један ручак или на једну вечеру; према повељи хтетовском манастиру, исто ограничење важило је за пролаз краљевих псара.¹⁸

¹⁶ **Митатъ, митата** само у две српске повеље из Македоније, Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 614, 620, 673.

¹⁷ S a t h a s, Bibl. graeca I, 156—158.

¹⁸ Споменик III, 29 (Хт}тово). Законик чл. 57, 125, 133, 142, 155, 156, 200.

Свака злоупотреба властелина, особито похара и паљевина када би долазио да коначи по селима, казнила се губитком звања. Од времена краља Владислава, манастирска села била су или сасвим, или делимично ослобођена од ове дужности, сем у случају ако би владалац лично дошао. Према повељи Уроша II, оглобљен је био са 100 перпера онај који би одвео на конак посланика (апоклисијарина) у манастир Св. Ђурђа. Стефан Душан ослободио је својом, грчки писаном, хрисовуљом, од 1348, манастир Ликусаду, у Тесалији, такође της λεγομενης πρεσελιτζας.¹⁹

¹⁹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 619, 792.

Поједине дажбине имале су нарочита имена: **позоб** храна за коње, при чему су, на пр., манастирска села, када цар туда пролази, имала да донесу "криноу пр}водноу" и со; **провод** испраћање краља или посланика до границе жупе или до најближе тврђаве;²⁰ **понос** (поношени~) давање теретних или јахаћих коња и обвеза сељака и Влаха да довозе за своје господаре жито, вино, сир или со, као што је и на добрима дечанскога манастира свако село дужно било држати у приправности једнога коња за тај "црковни товар".²¹ Повеља Уроша II ослобађа људе скопског манастира Св. Ђурђа од дужности "гласа носити".²²

Поврх тога, долазили су радови на крунским добрима: орање, жетва, вршидба, кошење сена и пословање у виноградима. У повељама и у Законику ослобађају се изреком манастирска села од тих послова. Новаковић мисли да су и добра велике властеле ослобођена била од тих дужности.²³

²⁰ Старорус. и старочеш. такође, провод, старопол. przewod. Новогрч. πρoβoδoς, (проводос) вођ, πρoβoδoς suivre, accompagner pour honneur; G u s t a v M a y e r, Neugriech. Studien II, 87 (Wiener S.-Ver. књ. 130, 1894) сумња, без разлога, у слов. порекло речи, Прибрана места: гл. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици у регистру.

²¹ Mon. serb. 61. Бањска пов. 36. Дечанска пов. 134. Сељаци хиландарског манастира, у кумановском крају, дужни су били возити за манастир жито и вино све до Струме, Mon. serb. 191

(под 1379), Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 448 (по Ил. Руварцу исправљена је година у 1381).

²² Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 609, 614.

²³ Н о в а к о в и ћ, Законик² 168, 173.

Изгледа да је од пореза на земљу (земљарина) **акростих** у Бару²⁴ и Будви, износио округло по 100 перпера и да је био сталан данак. У Будви је казнац прикупљао "acrostico", у износу од 100 перпера без 4 динара, чији је рок био о Св. Јовану, те су од те суме 5 перпера припадале варошком кнезу.²⁵ Непосредни порез на баштину звао се **соће**. При крају Законика, у једном члану који се најалост очувао само у једном позном рукопису, наређује се да се као соће даје "къбълъ жита, половина чистаа а половина пр } проста воли перперъ динарми" у два рока, о Митрову дне (26 октобра) и о Божићу. Ако властелин не би платио, држаће се окован на цареву двору све дотле док не плати двоструко. Други члан у првом делу Законика наређује меропсима да су дужни, за рачун пронијара, радити у пољу извештан број дана, а уз то му давати годишње "перперу цареву" коју је овде, несумњиво, владалац уступао ратнику као плату (стр. 57). Новаковић изводи соће од грчке речи σακελλη = државни новац и упућује на то, да је обична цена једнога мата жита у византијској држави, у XIII—XIV века, заиста износила једну перперу.²⁶

²⁴ Призренска пов. Гласник XV, 288.

²⁵ Mon. hist. jur, III, 3. У Н о в а к о в и ћ а такође, Законски споменици 46-47.

²⁶ Законик чл. 68, 198. Н о в а к о в и ћ, Arch. slav. Phil. XXVII (1905), 173 и д., 178 и д., и Годишњица XXVI (1907), 118 и д.

Када су се, у XV веку, крајеви Луштица, Љешевићи и Богдашићи код Котора потчинили Млечима, обвезали су се да ће годишње од свакога огњишта давати по 1 перперу ("ogni anno регрего uno рег fuogo").²⁷ Код Дубровника помиње се као домаћи порез један "ducatus" од куће. Пошто су Дубровчани добили Стонско Полуострво (1333), подмиривани беху дубровачки данци за Стон Србима и Босанцима тако, што су власници делова (partes) на Полуострву плаћали тај дукат, али, већ после шест година (1339), узела је дубровачка општина на себе да плаћа тај данак.²⁸

²⁷ Пов. око 1464 задарски арх. Упор. "conto de fogolari" код Котора 1527, Commiss. et relat. venetae I, 192 (Mon. spect. hist. Slavorum merid., vol. VI.).

²⁸ Законик Liber Reformationum IX, 6; XXX, 9 (нештампан). [А. С о л о в ј е в, Књига свих реформација града Дубровника (Изд. САН III одељ. VI књ. (Београд 1936)].

У Конавлима давали су сељаци војводи Сандаљу по дукат од сваке куће (ducatum unum pro qualibet domo), од чега су их Дубровчани 1420 потпуно ослободили. Па и пастири од племена Бјелице у Зети, који су се 1430 настанили у конаваоским планинама, ослобођени беху одмах од плаћања дуката по колиби (a solvendo ducatum communi nostro proqualibet cletista).²⁹ У дукљанском приморју износио је **soch**, још за време млетачке власти у XV веку, дукат од куће, поред извесног давања у житу; у скадарском катастеру, 1416, забележени су код сваке куће, као порез, један **ducato** и један, ретко два, **mozo** жита.³⁰ У византијској држави даван је тѐлос парића такође у два рока, али сума беше различита према величини имања, броју породичних глава и каквоћи земљишта; поврх тога, било је и давања у зрну, наставак римске аннопа, αὐωνῶν, σιταρκεία, доцније названа ζευγαράτικιον.³¹

²⁹ Одлуке Дубровчана од 14 јула 1419 (consilium maius), 14 јуна 1420 (consilium maius), 3 и 11 марта 1430 (consilium rogatorum). Упор. моје Wlachen und Maurowlachen, сеп. от. 7.

³⁰ Starine XIV, 56 (1444). Lj u b i ć IX, 191 (такође 1444) о "solutio ducati et modii" код Бара.

³¹ Б е з о б р а з о в њ, Виз. Временникъ VII (1900), 68—106 о добрима патмоскога манастира. П а н ч е н к о, на н. м. 138, 157, 199, 218, нап. 1. У повељама скопском свето-ђурђевском манастиру цара Константина Ас}на и краља Уроша II биће **волоберштина** (волошки порез), по свој прилици, превод од ζευγαράτικιον.

Од овога данка разликовао се византијски порез димнина, у.алумт-или καπνολογιον. Тај данак заменио је у источно-римској држави стари данак на главу, који се узимао од сваке куће, и он је, као порез од огњишта, у IX веку утврђен био на два милијаресија; ослобођени беху тада од овога пореза градови, а, с времена на време, и манастири и добротворне установе.³² По Панченку, можда је, у позно византијско време, постојао као порез на главу који се побирао по димовима од људи који нису имали непокретне својине.³³ На добрима патмоскога манастира били су καπνικαριοι људи без воловске запреге и без њива (ακτιμονες), који су једино имали магарце и овце;καπνικον је износио годишње пола златника. Власи, код Јањине у Епиру, бележени су такође по рецима земљишника (στιχοι) или по димњацима (καπνοι).³⁴ Димнина је у Србији такође била државни данак, од кога су изреком ослобођена била манастирска села. Димнина је, по свој прилици, позајмљена византијска установа, јер се она помиње тек под Стефаном Душаном, и то највише само у крајевима на југу.³⁵

³² Theoph. Cont. II, cap. 11 ed. Bonn. 54. Упор. В у г у, A history of the eastern Roman empire from the fall of Irene to the accession of Basil I (London 1912), 212—214.

³³ П а н ч е н к о на н. м.157—158.

³⁴ Acta graeca V, 85, 86 (Јањина) и б, 7 и д. (Патмос).

³⁵ Димнина упор. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици у регистру (Призрен, Врањина, Лесново итд.). Па и у преводу Властара, упор. Н о в а к о в и ћ а, Село 214 нап. Н о в а к о в и ћ, Законик² 170 мисли да је димнина исто што и **врховина**, данак који се давао епископу; али, тек за новије доба може се потврдити да је у Србији димнина била црквени данак.

Оброк је, по свој прилици, био намет за плаћање жупских чиновника (плаћан о извесном року); под краљем Стефаном Драгутином плаћала га је жупа, а доцније се помиње као приплата или намјтџькь града или жупе.³⁶ У повељи краља Уроша II манастиру Св. Ђурђа код Скопља оброком се зове давање животних намирница посланицима у пролазу и чиновницима сваке врсте, као и краљевим коњушарима, соколарима и псарима.³⁷ Па и у Дубровнику зове се, у XV веку, оброк исхрана коју град даје страним посланицима, владоцима или другим гостима. Код Скадра је, 1416, свака кућа плаћала у име оброка 4 гроша, и то 2 о Божићу, 2 о Васкрсу.³⁸

³⁶ Пов. у Споменику III, 11, 13; Ф л о р и н с к и њ, Пам. 40, 101, 149. Приплата жоупска 1353 пов. цара Стефана у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 704.

³⁷ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 609, бр. V.

³⁸ Starine XIV, 33, 47. Lj u b i ć IX, 191 (**broch** код Бара).

Данци у натури били су, као и у Византији, Бугарској и у румунским кнежевинама, десетак (δεκατια) од жита, вина, оваца, свиња (χοιροδεκατια), воска и меда (μελισσονομιον).³⁹

У уговору Немање и његове браће с Дубровником, 1186, укинут је био новоустановљени десетак (decimacio) од сече дрва (ligna incidendo) на српском земљишту.⁴⁰ После је још придошао десетак од рударства. За испашу се плаћао иномистрџь, византијски воџмстрон,⁴¹ а за употребу планинских пашњака **травнина**, грч. εννομιον, највише у овцама и сиру. То је "herbaticum" који су некада лангобардски краљеви убрајали у своје дохотке.⁴² У македонске

термине, начињене с грчким наставцима, спада назив данка од сувати (планина) **планиниотикс** или **планинатико**.⁴³ За краљеве чопоре свиња даван је, као данак у натури и то жир, **жировнина**, виз. βαλανιστρον.

³⁹ Упор. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици, регистар под десетак.

⁴⁰ Smičiklas, Cod. dipl. II, p. 201, бр. 196. [Ј о в. Р а д о н и ћ, Дубровачка акта и повеље I₁ (Београд 1934) 8. V. F o r e t i ć, Rad knj. 283, стр. 52—54].

⁴¹ Упор. П а н ч е н к о, на н. м. 222. Прибрана места у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици, регистар. Иномистрљ и травнина помињу се једно поред другога, дакле се разликују ib. 448, 512, 514, 759.

⁴² H a r t m a n n, Geschichte Italiens im Mittelalter II, 2, 44.

⁴³ Ф л о р и н с к и ј, на н. м. 35. Споменик III, 26. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 310, 401.

По Законику Стефана Душана, у жупи припадала је једна половина овог шумског производа цару, а друга половина власнику имања.⁴⁴ То је "glandaticum" старих Лангобарда. Власи су из својих стада давали владаоцу сваке године од 50 оваца 1 овцу с јагњетом или једну јалову овцу, а од коња једног коња или у новцу колико вреди, а, поврх тога, од сваке колибе (кл}тиште) 1—2 јагњеће коже.⁴⁵ Како су се данци и казне плаћали у живој стоци, створио се отуд монопол, по коме се на трговима прво смело продавати „краљеве месо" (стр. 152—3).⁴⁶

⁴⁴ Законик, чл.190.

⁴⁵ Н о в а к о в и ћ, Село 54 и д. У призренском манастиру давана је 1 јагњећа кожа (јагњетина) и 1 "испорак", по Даничићу "agnus abortivus eiusque pellis".

⁴⁶ Γουβελαιτικον (иначе непознат), који се помиње у Халкидици у једној повељи Стефана Душана 1346, судећи по тексту повеље, није српски него византијски данак. П а н ч е н к о на н. м. 201 мисли да ће то бити данак, побиран од неких досељеника.

Поврх тога, долазили су годишњи данци у натури. Горе смо поменули (стр. 174) ковачке дажбине у челику. Град Бар давао је, поред акростиха, 10 товара маслинова уља, што је Стефан Душан приложио призренском манастиру, исто онако као што је уступио дажбине горње-пилотскога становништва у вину, а доње-пилотскога у свили. У тој истој повељи за призренски манастир помињу се сељачке дажбине у лану, као и данак одређених лица у извесном броју лисичјих кожа.⁴⁷ Град Котор давао је "domino regi" извесну количину морске рибе. Испрва су насељеници Грбаљске жупе дужни били да ову пошиљку донесу у двор, али је, најзад, ова служба замењена била наметом од 4 гроша на сваку кућу.⁴⁸ По Законику Стефана Душана, свако је био дужан да "испомогне" када би цар сина крстио или женио и када би дизао нове дворове или куће.⁴⁹

⁴⁷ У Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 686, 692, 696.

⁴⁸ Которски статут члан 415. У Н о в а к о в и ћ а такође на н. м. 14.

⁴⁹ Законик, чл. 128.

Уз то су долазиле периодичне дажбине од стране градова и тргова, једна врста накнаде уместо примања и смештања на стан. Град Будва дужан је био приредити цару (misset lo imperador), ако би лично дошао, три обеда (tre manzagi), исто тако царском изасланику, казнацу (casnezzo dell' imperador), ако је на путу због купљења пореза; обеди су несумњиво били различита обима, према чину и достојанству гостију. Ако би владалац пропутовао кроз неко

тржиште, дужни су били и страни трговци донети добровољан поклон; уговори Дубровчана с царем Стефаном и Урошем забрањују, у такој прилици, сваки изнуђени поклон (посильнии дарь) и свако одузимање робе.⁵⁰

⁵⁰ Mon. serb. 147, 162.

Важан извор прихода биле су царине. Српски назив **царина** (итал. *doana*) од речи **цар**, упућује на византијско порекло. У повељи краља Уроша II скопском манастиру Св. Ђурђа значи царина и државно благо, то *δημοσιον*.⁵¹ У значењу царине позната је реч од уговора Дубровчана с краљем Стефаном Радославом (1234). У Србији и у Босни, као и у византијској држави, узиман је, у име царине, десетак од вредности робе. Обично се побирање царине издавало под закуп на 1—7 година, и то највише трговачким удружењима Которана или Дубровчана. Пограничне царине није било, него, као и у свима средњевековним државама, само унутрашњих царина које су се плаћале у одређеним трговима (*mercatum*), у којима су цариници (*doanerii*) узимали под закуп и дажбине од пазара. У XIII веку било је најважније царинско звање у Брскову.

⁵¹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 609, 613, 617, 618, 619, 621.

Ако би неко обишао царинско место, казнио би се тако, што би му се одузела роба. Доцније се у Брскову царина тражила само онда, ако би се роба онде истоварила; код преноса робе даље, у унутрашњост, плаћала се царина на месту продаје.⁵² У једној которској одредби наређује се (1321) да је трговац дужан "*in primo mercato dominationis nostre*", ако хоће онде да се задржи, показати краљеву царинику (*duanarius*) сву своју робу да се од ње напише инвентар. "*Jus duane*" плаћа тамо, али само од продане робе. С остатком робе може ићи на други "*mercatum*", где се понавља исти поступак. Царину за сву робу дужан је платити у последњем тргу једино у том случају, ако хоће да пређе српску границу и иде на туђе земљиште.⁵³ Пред цариником обављала се и продаја, на пр. свих коња, зато што је ваљало платити пијачну таксу и доказати порекло коња.

⁵² Пов. Mon. serb. 41 (1252), 46, 48 (1254), 52 (1302). [М. К. И в а н о в и ћ, Прилози за историју царина у средњевековним српским државама (Споменик САН ХСVII (Београд 1948)].

⁵³ Кот. статут чл. 316. И у Н о в а к о в и ћ а на н.м.б.

Пред Дубровником не помиње се никаква царина, па чак ни за Србе који су ишли у Дубровник. Тек у босанском периоду јављају се, од 1389, цариници (*doanarius, gabellotus*) босанскога краља, доцније босанских великаша. Њихово седиште беше у селу Леденицама, преко пута дубровачкога села Бргата, на путу за Требиње. Ова "*gabella Vergati*" или Царина била је онде, где се доцније налазила мала турска тврђавица Царина, која је порушена у наше дане (1890).⁵⁴ Под царем Стефаном Душаном узимана је у Требиљу од свакога товара робе, која је онуда пролазила, царина у износу од једног динара; ну када су Дубровчани, с протестом, упозорили на то да онде није никада узимана царина, уклонио је Стефан, 1345, ову царинарницу, те је ово укидање потврдио неколико пута.⁵⁵

⁵⁴ "*Doanarius domini regis Bosne in Ledinice*" први пут 1389 Div. Rag. Упор. 1399 П у ц и ћ а I, 23. Пре него што је цар Урош 1362 поконио погранично уско земљиште, била је граница нешто даље на западу, ближе према Дубровнику.

⁵⁵ Mon. serb. 117, 146, 153, 162.

Закупљених тргова с царинарницом било је код старе опатије Св. Срђа на Бојани испод Скадра, на "Широком Броду" на Дриму више Љеша,⁵⁶ доцније и у Валони, у унутрашњости земље у Брскову на Тари, у Светом Спасу (сада село Спаш) на путу од Скадра за Призрен, у

самом Призрену, код новобрдских рудника и у Руднику. У времену највеће експанзије српске државе на југ помиње се царинарница у Китру, на обали под тесалијским Олимпом, (стара Пидна),⁵⁷ а исто тако складишта соли (в. стр. 173) у Крстопољу (Орфано) и у Ликостимију (на улазу у кланац Темпе), где су, по свој прилици, биле царинарнице. Тек у доцније време помињу се царинарнице у Шетоњу код Браничева, у доњој долини Млаве и у Болвану (сада Бован) код Алексинца.⁵⁸

⁵⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 415, 629, 692 (свагда само као складиште соли). Краљ Урош II даровао је манастиру Бањској 100 "споудъ" соли "оу светого Срѣг" на Широкомъ Бродоу", изд. Ј а г и ћ а 37, и у Н о в а к о в и ћ а на н. м. 629, али, привидна истоветност оба места само је последица неједнаке стилизације. Три брата Балшића датирају, 1368 Mon. serb. 177, у табору "ниже Широкога Брода оу Л}шоу".

⁵⁷ "Отъ Китросе (место Китроске) царине", пов. дара Уроша 1357 Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 313. У Китру је, у средњем веку, била столица једнога епископа солунске митрополије.

⁵⁸ Један Дубровчанин позван беше на суд у своме месту рођења, те су га нашли "in Nasciatogna de Braničova" 1330, Liber Reform. 1328. Царинарница у Шетоњу 1399 и д.: Споменик XI, 45; П у ц и ћ II, 44. Звање у босанској солани 1395: Гласник XXIV, 273.

Често су се поклањали приходи од тргова: на пр. приходе у Зети покљонио је Стефан Душан својој жени Јелени, а цар Урош призренски трг манастиру св. Арханђела у овоме граду.⁵⁹ Већ раније одређено беше Дечанима од призренске царинарнице 500 перпера годишње, а призренском манастиру 1000 перпера.⁶⁰ Од Уроша II па све до у XV век обичај беше да је владалац сваки пут, када би истекао закупнички рок некога Дубровчанина, повељом дубровачкој општини, изреком, потврдио пријем целокупне закупничке суме.⁶¹ Од царина су се разликовале дажбине за мостове и за газове (бродарина), чега беху ослобођени Дубровчани и људи извесних манастира.⁶² Поданици ман. Бањске нису плаћали чак ни царине.

⁵⁹ Mon. serb. 175 ("тръгове зетьске" дарује "госпоги царици", "тръгъ призр}њски", "Архангелу").

⁶⁰ Деч. хрисов. 132. Гласник XV, 288.

⁶¹ Многобројни примери у П у ц и ћ а књ. II и Споменик књ. XI.

⁶² Већ је кнез Мирослав ослободио од мостарине људе манастира Св. Петра на Лиму, Споменик III, 8. Пов. бањска, 37. Mon. serb. 146, 162.

Важан монополски артикал била је **со**, и то највише морска со с јадранске обале. У Дубровнику, од времена Немањина, делили су суседи приход од соли која се продавала Србима; једну половину добивала је општина, а другу српски владалац.⁶³ Због тога је у граду било два солска звања, срп. **коумеръкъ сольски**: "**comerclum communi**" и "**comerclum domini regis**", доцније "**domini imperatoris**". Термини су византијскога порекла: **commercium**, **κομμερικιον** била је царинарница, **κομμερικιαριος** цариник. Цариник краљев, лат. **comerclarius** или **commerzarius** био је обично закупник; уз њега беху још „**mensurator salis comercli regis**" и „**salinarius (или venditor) ad vendendum salem regis**". По дубровачким законима, смела се сва морска со, добивена у гратској области, продати само или општини или солском звању (**comerclum**). Који пут довозила се со из Апулије; тако је, 1263, "**comerclum domini regis Slavonie in Ragusio**" подмирило своју потребу куповином у сланицама краља Манфреда у Сипонту, Кани и Барлети.⁶⁴

⁶³ Краљ Урош I позива се, 1243, на ову поделу за владе његова оца и деда, пов. у S m i ĉ i k l a s a, Cod. dipl. IV, 195, 211, упор. Mon. serb. 38 (1253), 49 (1265).

⁶⁴ Пов. Бароли, 20 авг. 1263 у S m i ĉ i k l a s a, Cod. dipl. V, p. 251 до 252, бр. 754.

У XIV веку порасла је закупнина. Краљев цариник Петар Бућа из Котора, издао је под закуп, 1341, краљевску "doanam comercli salis" у Дубровнику Јакову Соркочевићу из Дубровника на годину за 450 перпера у четири obroка, поред исплате од 100 перпера, које је српски краљ даровао калуђерицама свете Кларе у Дубровнику (в. горе стр. 79). Годишња потреба рачунала се, 1354, на 2250 матова соли. Већ у г. 1362—1365 удвостручила се закупнина на 900 перпера.⁶⁵ 1357 регулисан је био уговором однос између оба стоваришта соли. У "comerclum communis" имали су куповати со људи из седам покрајина: из Драчевице (код Херцег-Новога), Конавала, Требиња, Врма (код Клобука), Рудина, Хума и Босне, а, сем тога, још и једна четвртина свих Влаха који долазе из Србије. "Comerclum domini imperatoris", које је четвртину свога стоваришта повлачило из општинског соног складишта, продавало је, напротив, со свима Србима ван поменутих покрајина и $\frac{3}{4}$ свих Влаха у српској држави.⁶⁶ Да се спречи обилажење ових соних стоваришта, продавала се со само на четири места: на ушћу Неретве, у Дубровнику, Котору и на ушћу Бојане.

⁶⁵ Упор. горе, стр. 79 Повеља кнеза Војислава Mon. serb. 174, бр. 157.

⁶⁶ М о ј и Wlachen und Maurowlachen сен. от. 4—5 и Mon. Rag. II, 183—184.

У Котору је постојала слична подела трговања сољу. Которани су задржали продају соли на својој територији; према једној "antiqua consuetudo" дељено је сваке године 600 матова соли међу грађане. Которска општина имала је, сем тога, трећину од продаје соли Србима у Котору и у рисанском складишту соли, а исто тако и у Будви, ако би тамошњи "mercatum salis" (издаван под закуп за 300 перпера) преузео неки Которанин. Которани су имали исто право на једну трећину ако би краљ подигао "forum salis" у заливу од његова почетка (bucha sulphi) па до града Котора; у том случају могао је купац тога forum-а продавати со и на варошкој територији.⁶⁷

⁶⁷ Которски статут чл. 303, 310, 311. Упор. Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици стр. 5.

Различити манастири примали су, као владаочев поклон сваке године извесну количину соли из складишта соли у Приморју, особито из сланица код Св. Срђа и на Широком Броду; тако Хиландар од времена Немањина, манастири бањски и призренски доцније, како је горе већ напоменуто, а манастири Ликусада и Заблантија из сланице у Ликостомију (стр. 173). Цар Стефан Урош даровао је, 1357, ћесарици Јерини, удовици Прељубовој, и њеном сину Томи 500 млетачких перпера или 1000 кабала соли годишње из китроске царинарнице на мору под Олимпом.⁶⁸

⁶⁸ Н о в а к о в и ћ ив. 313.

Владалац је имао друге, и то не мале приходе од рудника, по свој прилици као десетак, и од права ковања новца, даље од разноврсних глоба, од конфисковања имања у случају велике издаје, од присвајања добара која су остала без икаквих наследника итд. Поврх тога долазили су још и велики приходи од многих крунских добара.

Дубровачки данак српском краљу, старосрп. **доходькъ**, лат. **census, incensus, dacium, regalia, tributum**, имао је међународну основу. Он је припадао господару Требиња, Конавала и Драчевице и везан је био за својину ових крајева. Почечи су тамни. Као новина јавља се у уговору с краљем Стефаном Владиславом 1235, где се његов износ утврђује на 1000 перпера и 50 лаката црвеног скерлета (скарлат), и то у два obroка, без утврђена рока. За време сукоба с краљем Урошем I, повишен је био 1252 на 1200 перпера с роком плаћања о Крстову-дне (14 септ.). Доцније, 1268, подигнут је био на 2000 перпера, а плаћао се, опет, у септембру о Михољу-дне. На 2000 перпера утврђује се он и у једној повељи Стефана Драгутина (око 1281).⁶⁹ Доцније се плаћање вршило о Митрову-дне (26 окт.), са утврђеним формалностима, у присуству многих сведока, Срба, Дубровчана и странаца, највише Которана и Млечића. Други данак од 500 перпера давао се сваке године о Васкрсу српском краљу од времена уступања Стонског

Полуострва (1333). Стефан Душан даровао је овај ускршњи данак (1350) српском манастиру св. Арханђела у Јерусалиму, и он се сваки пут подизао с веровним писмом српскога краља.⁷⁰ После пада српске државе прешао је он на српске светогорске манастире, на Хиландар и ман. Св. Павла, који су слали своје калуђере да узму стари ускршњи данак све докле је постојала Дубровачка Република.

⁶⁹ Повеље Mon. serb. 23, 55, и S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. IV, 508 (1252). О уговору од 1268, који није очуван, Г у н д у л и ћ, Дубровачка хроника (рмп. у библ. Фрањеваца у Дубровнику) и Р а с т и ћ (Resti) изд. N o d i l a 97. Упор. прву књигу овога дела стр. 173 (повеља Владислава), 186 (1268), 187 (пов. Драгутинова).

⁷⁰ О томе моја расправа: Dohodak stonski који су плаћали Дубровчани српском манастиру арханђела Михаила у Јерусалиму, и повеље о томе од цара Уроша и царице Маре, 1479, — у Зборнику у почаст В. Ј а г и ћ а (1908) 527—542. Повеља цара Уроша (Mon. serb. 165—167) фалсификат је из XV века, с тежњом да се удвостручи данак.

У данке не треба убрајати **могориш** код Дубровника, итал. **lomagariso**, лат. **margarisium** (malgarisium, magarisium).⁷¹ Цар Константин Порфирогенит каже (око 948) да су Дубровчани, за употребу винограда на земљишту својих суседа, плаћали кнезу захумском 36 номизмата (златника), а кнезу травунском (у Требињу) исто толику суму. Краљ Стефан Владислав (1234—1243) укинуо је травунски данак за винограде у Жупи (Жрновници).⁷² Захумски данак постојао је и даље све до у XV век и износио је 60 перпера, а примао га је суседни жупан о Михолу-дне (29 септембра). Сума је била расподељена на иматнике винограда у првобитно захумском крају на Ријечи и код Затона, те је, према једном сачуваном попису од 1387, сваки патронат имао да плана по четири гроша; само је дубровачки архиепископ, скупа са каптолом, плаћао 10 перпера као господар Рожата на извору Ријеке. Била је то, дакле, закупнина за земљиште, везана за одређена парчад земље. Захумљани су, као уздарје, слали на поклон по једну краву, а доцније и неколико крава. Захумски margarisium примали су, најпосле, босански краљеви или у њихово име властела из Попова, тако 1363 Санко, 1401 Радич Санковић, доцније Сандаљ, и најзад, кнез Гргур Николић. Последња је вест из год. 1436.⁷³

⁷¹ О могоришу м о ј и списи Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien 11—13 и Ragusa, in der Handelsgeschichte сеп. от. 8, нап. 21, 49.

⁷² Краљ Стефан Владислав укида, у једној повељи без датума, жрновничке "могорише". Mon. serb. 27, бр. 33, и у S m i ĉ i k l a s a, Cod. dipl. III, р. 433 бр. 375 и код Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици р. 147.

⁷³ У протоколу дубровачкога сената (Consilium Rogatorum) закључак од 4 маја 1436, "de acceptando ad solvendum nuncio comitis Gregorii Nicolich magarisium pro annis septem proxime preteritis, per nos debitum regi Bosne, secundum formam et tenorem expeditorie lecte in presenti consilio", примљен с 22 гласа против 9 (Liber Rogatorum 1435 -1438 Арх. Дубр.). [М и х. Ј. Д и н и ћ, Дубровачки трибути (могориш, светодмитарски и конаваоски доходак) Глас САН CLXVIII (Београд 1935)].

ДВАНАЕСТА ГЛАВА

Материјална култура: грађевине, народна ношња, храна итд.

Грађевине: цркве и манастири; замци и летњиковци краља, племства и клира; варошка кућа и сељачка кућа. Унутрашње уређење куће. Физички тип становништва. Положај према другим народима. Распрострањање страних културних утицаја. Ношење косе и браде. Одело и покривање главе. Накити и оружје. Храна и пиће.

Није лако дати тачну слику о друштвеном и духовном животу Срба у доба Немањића. Очувани историски споменици највише су црквене природе. Нема савремених песама, у којима би био изражен дух друштвени онако као у световној поезији на северу и западу Европе, на пр., у скадинавским кажама, у песмама провансалских трубадура, у француском витешком роману или у делима немачких љубавних песника. Нема ни приповедака у прози, каквих има на италијанском земљишту у Флоренцији у XIV веку. пре свега приче Бокача и Сакетија. Из средњевековне Србије није се ништа очувало што би било налик на византијски епос Дигенис Акритас или на руску скаску о војсци (пуку) Игоревеј (1185). Рукописне збирке јуначких песама почињу тек у новије доба. Старосрпски архивски материјал ограничен је највише на даровне повеље црквама и на трговачка акта. Нема сутских протокола, рачунских књига, приватних писама и др. Извесну накнаду за те празнине пружају богати детаљи дубровачких канцеларијских и судских књига, с многим вестима из унутрашњости Балканског Полуострва. Живописни прикази на фрескама старих српских цркава и манастира до сада су мало проучени, а ретко су и снимљени.¹

¹ Упор. старији словенски материјал, особито из северно-словенских земаља, у L. N i e d e r l e, *Život starych Slovanuv*, св. 1 (у два дела), Праг 1911 до 1913, 897 стр. са многим илустрацијама.

Грађевине су највиднији споменик сваког протеклог културног перијода. У српским земљама има, из последњих столећа средњег века, прилично знатан број великих и лепих цркава које јасно говоре о некадашњем богатству земље и о владалачком и народном смислу и љубави за уметност.²

² Литература: F. K a n i t z, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862. Путнички извештаји архитекта Д. С. М и л у т и н о в и ћ а и М. В а л т р о в и ћ а 1872—1885 "Српском Ученом Друштву", штампани у Гласнику књ. S6, 41, 44, 46, 47, 48, 52, 53, 64. Њихови цртежи изложени беху 1872 у Москви, али нису публиковани (упор. К о н д а к о в а, Македонија 65). W a l t r o v i t s, 'О Продроџос, *Mitteilungen über neuere Forschungen auf dem Gebiete serbischer Kirschenbaukunst*, Wien 1878, 4° с 1 табл. М. В а л т р о в и ћ: Поглед на стару српску архитектуру. Глас XVII. [B. S. N i k o l a j e w i t s c h, *Die kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter*, Inaug.-Diss. Belgrad 1902. Стр. 68, с 2 табл. А. С т е в а н о в и ћ, Стара српска црквена архитектура и њен значај, Срп. Књиж. Гласн. 1903, књ. VIII—IX.] П. П о к р ы ш к и н њ, Православная церковная архитектура XII -XVIII стол. въ нынѣшнемъ Сербскомъ Королевствѣ}, (Издание Имп. Академіи Художествъ) С. Петербургъ 1903. Стр. 76 и 106 табл. (мени неприступна, јер није доспела у књиж. трговину); реферати од В а л т р о в и ћ а у Старинару, н. с. I, 1906. Прилози стр. 34—43, [J о в. Р а д о н и ћ а, у Летопису 240 (1906), 102-105], С т ж и г о в с к о г а у Вуз. Z. XVI (1907), 729 и д. А. С т е в а н о в и ћ, О заветној мисли Св. Саве, Београд 1908 (упор. Летопис 249. 1908, 98—99). Др. В л а д. Р. П е т к о в и ћ, Жича у Старинару, н. с. I (1907), II (1908), III (1909). Н. П. К о н д а к о в њ. Македонија, арх. путешествіе, С. Петербургъ, Имп. Акад. Наукъ 1909, 308 стр. с 194 слике у тексту и с 13 табл. Ch. D i e h l, *Manuel de l'art byzantin*, Paris 1910 (о Србији р. 706 н д). G. B a l ş, *Une visite a quelques eglises de Serbie*, Bucarest 1911, 44 стр. 4° са 70 слика у тексту, мени познато из реферата С т ж и г о в с к о г а, Вуз. Z. XXI (1912), 647—648, [Gabriel M i l l e t, *L'ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916. D. P e t r o n i e v i t c h, *Les cathedrales de Serbie*, Paris 1917. South Slav Monuments. I. Serbian Orthodox Church, edited by M i c h a e l J. P u p i n, with an introduction by Sir T. G. J a c k s o n, London 1918. Gabriel M i l l e t, *L'ancien art serbe, les eglises*, Paris 1919. В а с и л и ј е М а р к о в и ћ, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Ср. Карловци 1920 (Оцена В. П е т к о в и ћ а у Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор I, 1. [Београд 1921], стр. 160—168).].

Српски археолог, професор Валтровић, поделио је ове грађевине у два перијода. Први перијод обухвата доба Немањића, с врло великом разноликошћу у основи и спољашњем изгледу, пошто је сваки владалац дао зидати по својој вољи или укусу, под утицајем приватних и политичких односа. Јако пада у очи, особито у старије време, утицај далматинских мајстора. Грађевине другог перијода, почевши од кнеза Лазара (у. 1389), имају, напротив, националан тип, више јединства и оригиналности. Руски архитект Покришкин ставља између њих и трећи перијод, више византијски, од времена краља Стефана Уроша II (1282—1321). [Проф. А. Стевановић разликује три перијода.

У први перијод убраја све разнолике црквене грађевине, подигнуте на српском земљишту од примања хришћанства па до Стефана Немање, у други, сјајни перијод, црквене грађевине до кнеза Лазара, и у трећи грађевине од кнеза Лазара па до пропасти старе српске државе. Грађевине првог перијода већином су ишчезнуле, сем неких незнатних трагова, док је други сјајни перијод, заступљен са два стила, византијским и романским, који се разликују не само спољним карактерним архитектонским облицима, него и употребом грађе, структуром зидова и осталом техничком обрадом.

Како су грађевине трећег перијода грађене у византијском стилу, ипак се оне од грађевина у византијском стилу другог перијода, поред других карактерних особина, одликују нарочито богато примењеном орнаментиком на спољним зидним платнима]. Па и руски зналац историје уметности, проф. Кондаков, узима да је друга половина XIII и прва XIV века, сјајни перијод српске архитектуре, под византијским утицајем. Румунски архитект Балш разликује четири перијода: византијски до 1191, перијод с романском примесом 1191—1280, обнова византијскога утицаја 1280—1360 и национални перијод 1360—1450. [Мије разликује у српској црквеној архитектури три школе. Прва школа, рашка, стоји поглавито под утицајем западне архитектуре преко Далмације. У тој школи опажа се и утицај француске готике, коју су цистерцијанци донели у јужну Италију; одатле је она, за доба краљице Јелене, доспела у Србију (Градац), а особито у зетско Приморје (црква Св. Срђа и Вакха, Богородица Ратачка, катедрала у Свачу итд.). Друга је школа византијске Србије.

У тој школи која је цветала у XIV веку, Срби се окрећу од Јадрана и приближују се Византији посретством Македоније, чија архитектура стоји по средини између Цариграда и Грчке. Из те су школе велике грађевине с пет кубета (Нагоричино,^{2a} Грачаница итд.). Трећа је моравска школа која је цветала пред крај XIV и у XV веку. Карактеристика је ове школе да грађевине са кубетом имају са стране, на крајевима трансепта, две апсиде. Те две апсиде са олтарем нешто су слично оном што Византинци зову триконхос (Павлица, Смедеревска Црква, Раваница, Љубостиња, Руденица, Каленић³ итд.). У орнаментици ове школе опажају се утицаји истока и ислама]. Страни архитектонски утицаји, с једне стране из византијске државе, а с друге из Далмације, могу се јасно пратити у појединостима.

^{2a} [В. Петковић. Старо Нагоричино, Псача и Каленић (Изд. САН (Београд 1933). И с т и, Манастир Раваница, Београд 1922.]

³ [В. Петковић—Ж. Татић, Манастир Каленић. Вршац 1926. В.Петковић, Преглед црквених споменика (Изд. САН Београд 1950. Стр. 137—141)].

У византијској уметности беше прво, од краја IX века па онда, опет, од XII века препорођај, по Кондакову нов златни перијод. У основном распореду цркве нестаје базилике, па ретки су и осмоугаоник и тројна апсида (триконхос). Од X века превлађује облик грчкога крста с кубетом, које је покривено оловом. Од XI века нов је елемент сјајна декорација споља, разнобојност фасаде, која се добива наизменичним распоређивањем слојева камена и бојадисаних опека у редовима или у геометријским фигурама, цик-цак, ромбима, крстовима, меандрима итд., доста често стилизовано као шарен ћилим, што су Срби умели ванредно вешто да подражавају. Пошто је стари мозаик све више излазио из обичаја, украшавана беше унутрашњост цркве, у позадини затворена позлаћеним иконостасом иза кога је олтар, од пода до кубета фрескама. Под је најчешће био састављен од камења разнобојног у разним фигурама.⁴

⁴ D i e h l, Manuel 365 и д.

Није непосредан утицај из Цариграда захватио духовни живот западнога дела Полуострва, него ближи узор у византијским провинцијама. Од XI века беху то особито светогорски манастири који су и сами из познијега средњега века. Старије средиште беше Солун са својим сјајним црквеним грађевинама од VI—XIV века, пре свега са старом црквом Св. Димитрија, петобродном базиликом, црквом Св. Ђурђа кружне основе и Св. Апостола која је, споља, искићена дивним орнаментима од опека у бојама. У унутрашњости Македоније охридска и преспанска црква, из времена цара Самуила, имају још стари облик базилике, а млађе, као Климентова црква у Охриду (1295), форму крста с кубетом.⁵ Леп споменик из доба Комнена (1164) је данашња црква Св. Пантелеја у селу Нерезима код Скопља, у коме сада станују мухамедански Арбанаси; на цркви је пет кубета и остаци од фрескослика из XII века.⁶

⁵ М и л ю к о в њ, Изв}стия .руск. арх. инст. IV, 1 (1899), 139 и д. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, Средњевековна уметност у Србији и Македонији (Београд 1948), 64]. Ђ. М а н о — З и с и, Стара црква у Смедереву (Старинар, Нова серија књ. II, 153—174).

⁶ Evans, Illyricum III—IV (Archaeologia vol. 49) 95—97. М и л ю к о в њ на н м. 136 и табл. бр. 5. К о н д а к о в њ, Македония 174. Нер}зи су били око 1300 својина светођурђевског манастира у Скопљу, а тако исто и село Водно, с манастиром Св. Богородице "Љеосуа", са Св. Теодором и Св. Пантелејем; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 613, 615, бр. XXVIII, XXXV. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, ор. cit. 59].

Рушевине Богородичине цркве у Матејићу на вису Црне Горе, западно од Куманова, с грчким натписима из времена цара Исака Комнена (1051 до 1059), по Ивенсу су "један од најплеменитијих споменика Источнога Рима у овим крајевима".⁷

У далматинским градовима има великих грађевина из разних перијода. Оне започињу са сплитском саборном црквом, подигнутом у просторијама римске царске престонице, Диоклецијанове палате, и са грађевинама раног средњега века, грађеним под утицајем узора из Равене и из лангобардске владавине у Италији, па досежу до величанствених романских и готских катедрала у познијим вековима. Цркве у Рабу, Задру, Трогиру, Сплиту итд., споменици су све већега богатства у овим општинама.⁸

⁷ "One of the noblest monuments of Eastern Rome in this region far advanced on the road to total ruin". E v a n s на н м. 154—156. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, ор. cit. 80]. [Н. О к у њ е в, Црква Св. Богородице — Матеич (Гласи. Скоп. научн. др. VII—VIII (Скопље 1930), 89—1184-4 т.)].

⁸ R. E i t e l b e r g e r v o n E d e l b e r g Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Nona, Sebenico, Trau, Spalato und Ragusa, Wien 1884, с 115 илустрат. и 26 табл. (Gesammelte kunsthistorische Schriften, књ. 4.) P. G. J a c k s o n, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, 3 књиге. G. T. R i v o i r a, Le origini dell'architettura lombarda e delle sue principali derivazioni nei paesi d'oltre Alpi, vol. I, Roma 1901, 371 стр. вел. 4°; упор. рецензију F. В u l i ć а у Bulletino di archeologia e storia dalmata XXVIII (1905), 98-100. Dr. L. J e l i ć, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, додаток уз Bulletino XXXV (1912), стр. 118 о новијој литератури [М. В. В а с и ћ, Архитектура и скулптура у Далмацији од поч. IX до поч. XV века. Цркве. Београд 1922.]

У исправама, поред домаћих мајстора, помињу се многобројни Италијани. На југу се старе цркве у Скадру, Улцињу и Бару данас по својим рушевинама једва могу распознавати. У Котору саборна црква Св. Трифуна, у време цара Константина Порфирогенита (око 950), била је црква округле основе. Садашња тробродна романска црква назидана беше у XI и XII веку, а 1166 освећена њена три олтара. Али, још око 1330^{8a} помињу се, у најстаријој очуваној градској нотаријалној књизи, два "officiales supra laborerio ecclesie S. Triphonis" који су, с мајстором Јованом de la Vechia (или Vetula) и његовим сином, склопили уговор да пре свега покрију оловом оба звоника (сампанагиа). Доцније је црква, после земљотреса XVI—XVII века,

оправљана била неколико пута. У Котору има још мала црква Св. Луке, подигнута 1195, и црква S. Maria de Flumine (La Collegiata), освећена 1221, лепа грађевина у романском стилу.⁹

^{8a} Управо 8 новембра 1326 в. А. Мауер, *Kotorski spomenici I knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, izd. Jug. akad. Zagreb 1951, br. 174).

⁹ О старим црквама у Котору Ђ.пл.Стратимировић у *Споменику Срп. Акад. XXVIII* стр. 20 и д. и Јелић на н. м. 105. [Васић, 36—38, 131—143. [1. Стјепчевић, *Führer durch Kotor (Cattaro) und die Bocche (Kotor 1927)*, 29—38, 49—51, 55—58).

У Дубровнику средњевековне монументалне цркве, после потреса од 1667, замењене су све модерним новим грађевинама. Једна једина старија црква постоји још као развалина без крова; то је најстарија саборна црква Св. Стефана, коју помиње цар Константин Порфирогенит. Ову малу грађевину украсио је још 1324 с 30 нових фигура Михајло из Болоње.¹⁰ Многа поколења радила су, у XII—XIV века, на великој новој катедрали S. Mariae Maioris. На челу мајстора који су зидали, стајао је протомајстор (protomagister) с разним повластицама, које су унесене и у Статут од 1272; њему допуштено беше да даје савете и приватним људима код подизања зграда. По Гундулићевој хроници, први протомајстор позван беше из Барија у Апулији. У листинама помињу се протомајстор Еустазије, син протомајстора Бернарда (1199), протомајстор Пасква, син протомајстора Петра (око 1255—1261)¹¹ и протомајстор Корво (Corvus) из Млетака (око 1326—1336).

¹⁰ 20 септ. 1324 обвезао се magister Michael pintor (sic) de Bononia Марку Лукаревићу да ће за 60 перпера исликати "cappellam S. Stephani usque XXX figuris de talibus coloribus, sicut sunt ille S. Marie", *Diversa Notarie 1324*. Арх. Дубр. Од 1318 радио је исти мајстор на довршавању фреско слика у саборној цркви S. Mariae Maioris.

¹¹ Пов. 1199, 1255, 1261 S m i ĉ i k l a s. Codex dipl. II, 320-321; IV, 611; V, 193.

Филип de Diversis из Луке (1440) описује дубровачку саборну цркву као величанствену грађевину од тесана камена, поплочану разнобојним камењем; кроз црквене прозоре, од бојадисана стакла, продире сунчана светлеет. Побочне лађе, одвојене низом великих и лепих стубова, одређене беху за женске. С поља беше читава црква окружена тремом на стубове, који је био покривен оловом.¹² Од свега тога данас нема више ништа, јер је, на истом месту, после 1667 подигнута нова грађевина. Иза апсиде стајала је на малој пијаци осмоугаона крстионица (baptisterium), "S. Johannes Baptista de Campanili", која је срећно претурела потрес од 1667, али, нажалост, због незнања у XIX веку, уклоњена је све до основе.

¹² Philippi de Diversis de Quartigianis Lucensis, artium doctoris eximii et oratoris, *Situs aedificioruro, politiae et laudabilium consuetudinum inclutae civitatis Ragusii*, ed. V. Brunelli, Задар 1882, р. 29—30, 35 (сеп. отис. из задарског гимназијског програма 1880—1882). [Ив, Бож ић, *О раду на издању описа Дубровника од Филипа де Диверсис (Историски часопис САН I (Београд 1949) стр. 386—390)*].

За блиску цркву Св. Петра de Castello каже Филип de Diversis, да је подигнута у облику крста "ad morem antiquorum fidelium Graecorum"; на њезину месту озидана беше 1497 нова црква Св. апостола, које од тада такође више нема. Цркву Св. Влаха, која је заснована 1347, зидало је много протомајстора. Помињу се 1347—1393 једни за другим: Angelus filius Laurentii petrarii, од 1376 Словен Михаило Петројевић, 1381 француз с југа magister Johannes de Vienna, 1383 Leonardus quondam Stephani из Фиоренце, који је озидао и фрањевачки покривени засведени трем, 1388 Јован из Сијене и, најзад, Јован из Пистоје. Италијани беху и мајстор Никола из Падове који је рестаурирао, 1349, цркву Св. Андрије, и мајстор Сесхус из Монополи у Апулији, који је, 1387, узео у посао звоник доминиканскога манастира. Далматински каменари из Гружа, Корчуле или Бара градили су у то време приватне куће у вароши, као и мале цркве на дубровачкој територији.

У Србији се изреком помињу и грчки и далматински неимари; али, поред њих било је српских неимара. Као и у Далмацији, разликовали су се **мајстори** од свога старешине, **протомајстора**. За архиепископа Саву каже се изреком, да је за градњу манастира Жиче довео зидаре, мраморнике и сликаре из Цариграда и грчких земаља.¹³

¹³ Теодосије у Павловича, Домаћи извори за српску историју (Београд 1877), 83, 107 (зџџџ и мраморњикъ; мраморњики и пишоуштихъ).

У овом перијоду опажају се западњачки утицаји и у византијској држави, по Дилу, у Трапезунту на скулптурама цркве Св. Софије, у Грчкој на црквама у Дафне, Атини и Мистри, а исто тако и у палатама у Мистри.¹⁴

У Србији помињу се у повељама далматински неимари. Властелин Обрад Војихнић погодио је, 1326 за градњу цркве коју је засновао у Требињу, прво некога Дубровчанина, каменара (petrer) Влаха, сина Календина, на годину или више, за 40 перпера годишње поред хране и путна трошка, па онда Задранина Липсу, сина Првослављева, на једну годину за 45 перпера.¹⁵ У једном српском запису из године 1334—1335 у манастиру Дечанима помиње се као неимар велике богомоље фрањевац или можда само терцијарац, члан световнога "тређега реда"¹⁶ из Котора: "Фрадь Вита, мали братъ, протомаисторъ изъ Котора, града кралъ ва съзида овузи црковъ свето(га) пандократора господину кралю Стефану Урошу а . љему и својему сыну светлomu и превеликому и пр}славному господину кралю Стефану, Съзида се за Ѣ годишъ, и досп}ла е съ вс}мъ црковъ въ л}то џомг".¹⁷ Па и Цамблук помиње "отъ поморскихъ градовъ начелники зданіа".¹⁸

¹⁴ Diehl на н. м. 720.

¹⁵ Уговори од 20 априла и 30 јуна 1326: "Vlachus filius Kalende petrer facit manifestum, quod posuit se et opera sua cum Obrat Voychinich de Tribina" за "opus ecclesie dicti Obrat," а исто тако "Lipsa filius Pervoslavi de Jadra" код истога "OEn'at Voychinich de Tribigna", "ad faciendum unam ecclesiam". Diversa Cancellarie у Арх. Дубр.

¹⁶ Упор. "Fra Michele Porcello, il quale era chiamato Fra Michele, non perche fosse frate, ma era di quelli che hanno il terzo ordine di Santo Francesco, e avea moglie". Sacchetti, Novella Nr. 86, ed. Ottavio Oigli (Firenze 1860), II, 212.

¹⁷ Mon. Serb. 109. Ј а с т р е б о в Споменик XLI, стр. 21. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 63.

¹⁸ Гласник XI, 69.

За српске неимаре сазнајемо из задужбинских повеља манастира Дечана. Беху то протомајстор Ђорђе са својом браћом Доброславом и Николом који су, дотле, у српској земљи назидали били и украсили многе цркве, па можда и Бањску и Грачаницу. Они су саградили у Дечанима велику кулу, трапезарију, зид унаоколо, а учествовали су и у градњи цркве. Они су, већ од краља Уроша II Милутина, добили у наследну својину село Манастирић. Краљ Урош III поклонио им је село Влахињу и кућу код Дечана. Они од своје воље постадоше поданици тога манастира.¹⁹

¹⁹ Деч. пов. (Гласник II Одед., књ. 12), 58—59, 128—129.

Терминологија добро је позната из споменика. Црква (храмъ цркъва), чији су зидови (ст}на) грађени од разнобојног тесаника или од наизменичних слојева ломљенога камена и опека, имала је оловом покривено кубе, које се наслања на стубове (стльпъ) с капителима (надстльпи~), сводовима (камара) и унутрашњим зидовима (пр}града). Под (патосъ, грч. о патос) био је од разнобојног камења, уметнички груписаног. Византијског порекла. беше нартекс, велика затворена придворница с прозорима, каткад доцније дозидана. Често су се

налазила два таква затворена простора један иза другог ($\nu\alpha\rho\theta\eta\xi$ и $\epsilon\xi\omega\nu\alpha\rho\theta\eta\xi$). Српски су се ове придворнице звале **припрата**, **прапрата**, **папръть** (по свој прилици од $\mu\epsilon\rho\iota\lambda\alpha\varsigma\tau\omicron$), ретко **притворъ**, који је израз у обичају у Русији.²⁰ У светогорским манастирима нартекс је, катшто, већи него сама црква; у византијским црквама има припрата и на обе стране или и на три стране као код цркве св. апостола у Солуну. Како се из типика види, нартекс је имао свој значај код компликованог манастирског богослужења, код литија и свечаности о крштењу.²¹

²⁰ **Папръть** у студеничком типичу, **прапрата** у типичу архиеп. Никодима; упореди M u r k o, *Das Grab als Tisch (Wörter und Sachen*, књ. 2, 1910), 128. О притвору као засвођеном, покривеном уласку у словенску кућу, особито у северних Словена, упор. N i e d e r l e на н. м. I, 716 и д.

²¹ О нартексу опширно D i e h l, на н. м. 717 и д. [B. N i k o l a j e w i t s c h, *Die kirchliche Architektur der Serben*, 35 и д.] Др. В л а д. П е т к о в и ћ, Жича у Старинару, Н.С. I (1906), 177 и д.

У Грачаници у унутрашњости цркве постављена је на два стуба мала галерија, на коју воде степенице; велика припрата с ниским кубетом озидана је тамо тек 1570.²² Ова је галерија, по свој прилици, праоблик катихумене која је, у Жичи и у Пећи, подигнута била у висини нартекса, и с које је, на пр., Св. Сава, као архиепископ, надгледао за време богослужења жичке монахе.²³ У латинским црквама на Приморју врло је често код романских грађевина предворје, само је много мање; то је управо отворен трем са стубовима, словенски раније зван **клобучина**,²⁴ а сада **подтријемак**; у Дубровнику се то звало *praecambulum* или *volta*.

²² О Грачаници Н у ш и ћ, Косово II (Нови Сад 1903), 38—46 са сликом и плановима. Опширно К о н д а к о в њ, Македонија 202 и д. с основном размером од П о к р и ш к и н а и сликама.

²³ Д а н и л о 244, 371.

²⁴ У Дубровнику црква S. Petrus de Clobučina, Cons. minus I јуна 1403. Клобучина = volta, чешће и аркаде у приватној кући у дубровачким архивским књигама. Lamenta 1430—1482.

Унутрашњи зидови црква покривени беху потпуно фрескама (писати, зографисати од $\zeta\omega\rho\alpha\phi\epsilon\omega$). Калуђерске ћелије (од $\kappa\epsilon\lambda\lambda\iota\omicron\nu\upsilon$) налазиле су се у дрвеним или каменим кућама, које беху грађене уз спољашњи кружни зид (градъ) манастира. У нарочитој згради смештена је била трапезарија, украшена фрескама.²⁵ Црква се није могла замислити без куле (пирга од $\mu\iota\rho\rho\upsilon\varsigma$ или стлъпъ) која беше покривена оловом и имађаше звона и малу капелу на горњем боју, управо онако као и тврде куле у светогорским манастирима.²⁶ Кула се издизала изнад манастирских врата, као у Дечанима, или је била испред цркве, као у Пећи, коју је подигао архиепископ Данило II, саградивши у њој капелу Св. Данила Стилита. Кула се могла издизати и над вратима нартекса, као, на пр., у Жичи. Само грађевине Немањине и његове браће у Грацу (Чачку), Бијелом Пољу и код Куршумлије имале су два "стлъпа", десно и лево од манастирских врата, као катедрале на западу.

²⁵ [Н. Л. О к у н е в њ, *Сербскія среднев}ковья ст}нописи* (Прага 1928). В. П е т к о в и ћ, Из старог српског живописа (Прилози за КЛИФ. VIII (Београд 1928), 107—110.)]

²⁶ Архиепископ Данило II набавио је у Приморју звона за цркву св. апостола у Пећи. Ова звона пренесена беху с великом муком преко планина. Д а н и л о 371.

Цркве су се украшавале каменим скулптурама, на којима су били приказани лавови, птице, разно лишће итд. У православним црквама кипови беху строго забрањени од времена борбе око икона од VIII—IX в. Унутрашње уређење беше врло богато. У црквама беше позлаћених крстова с бисером и драгим камењем, икона у сребрном и златном окуву, различитих црквених утвари, као: свећњака, кадионица, завеса, богат избор црквених одежа и, најзад, множина богослужбених кљига. Гледајући ове многе скупоцене црквене грађевине у земљи, становници су их често поређивали међусобно и са туђим грађевинама. Непознати

српски летописац из прве половине XV века каже да се ништа не може поредити са пећском припратом, бањском позлатом, дечанском грађевином, призренским подом и ресавским живописом.²⁷

²⁷ Српски летописи, издање Ш а ф а р и к а, Ратакку 61 и Љ. С т о ј а н о в и ћ а у Гласнику LIII (1883), 38.

Међу појединим грађевинама, из старије је епохе епископска црква Св. Петра и Павла у Расу. [Манастиру приписује Дукљанин западњачко порекло.²⁸ В. Петковић види на њој утицај оријентални. "Она има кружну основу. Кубе, споља осмострано, изнутра округло, подупиру четири нише, постављене у правцу осовина. Од њих само она на истоку као олтарска апсида испада напоље". У току векова црква је била на разне начине рестаурисана и данашња њена форма плод је тих многих рестаурација].²⁹ У Немањину Богородичину Цркву (сазидану још пре 1171) на Топлици, код Куршумлије, улази се у припрату између две куле. Стене су јој од камена и опеке, а основа тробродна с три олтара и једним кубетом. Њена фасада потсећа на цркву Св. Трифуна у Котору.³⁰

²⁸ [В. М а р к о в и ћ, ор. cit. 42.]

²⁹ [Годишњак Срп. кр. акад. XXIX (1921), стр. 145—146. И с т и, Петрова црква код Новог Пазара (Народна Старина II (Загреб 1922). 119—124.) Н. Л. О к у н е в њ, Н} которыя черты восточныхъ вліяній въ среднев}ковомъ искусств} южныхъ Славянъ (Прага 1926.)

³⁰ В а л т р о в и ћ и М и л у т и н о в и ћ у Гласнику XLVIII (1880), 459—460. П е т к о в и ћ у Старинару н. р. I (1908), 152 нап. С т р а т и м и р о в и ћ у Споменику XXVIII, стр. 33. [А. Д е р о к о, Немањина црква св. Богородице у Бистрици (Гласн. Скоп. научн, др. V (Скопље 1929), 45—50)].

Близу Раса, пола часа северозападно од Новог Пазара, издиже се, на једном истакнутом вису са широким видиком, друга задужбина Немањина, манастир Св. Ђурђа који народ зове Ђурђеви Ступови. Овај манастир обновио је Стефан Драгутин који је овде и сахрањен. Његов гроб помиње се овде још 1597, а поред њега, у црквеној ризници, још и једна рука Св. Јована Дамаскина.³¹ Још 1656 поклонιο је неко "Св. Ђурђу у Расу близу Новог Пазара" јеванђеље, али су Турци разорили манастир бурне ратне 1689 године. Од тада је манастир опустео.³²

³¹ Д а н и л о 52. Повеља од 1597. Гласник Бос. Муз. XXI (1909). 56—57. [В. М а р к о в и ћ, 60—61].

³² С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 805, 1535, 1918. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, ор. cit. 27].

Рушевине овога манастира описали су у XIX веку у својим путописима Буе, Хилфердинг, Макензи, Ерби (Irby) и Еванс. Хилфердинг је видео, још 1858, у манастиру слику краља Стефана Драгутина с моделом цркве на руци. Сем тога, он је прочитао многе натписе на старим портретима Немање, Стефана Уроша I и његове жене краљице Јелене, "Стефана краља" (Драгутина), као новог "ктитора" и његове жене Катарине (Каталина, дъшти великаго крал " оугрѣскаго Стефана), као и Стефана Уроша II.³³ Ипен је од цркве затекао само попречни брод с кубетом. Турци су од рушевина начинили батерију, па су, том приликом, велику количину камења од старе грађевине употребили за зид који опасује батерију унаоколо.³⁴

³³ Г и л њ ф е р д и н г њ, Боснія, Герцеговина и Старая Сербия (С Петербургъ 1859), 138. Натписи у С т о ј а н о в и ћ а такође. Записи бр. 5058, 5059, 5079, 5082, 5083, 5087, 5089, 5090. [По П е т к о в и ћ у (Годишњак XXIX, 147—148), у капели у приземљу једне куле, недалеко од цркве. Ктитор ове капеле био је краљ Стефан Драгутин].

³⁴ I r p e n, Novibazar und Kossovo, Wien 1892, 127.

Најновије стање рушевина описује, у једном писму од 22 новембра 1912, Љубомир Стојановић који је, у последњем рату с Турцима, био у штабу ибарске армије. Турци су од рушевина начинили стратегијску тачку првога реда, снабдевши је добро топовима. Ово утврђење ометало је много напредовање Срба. Срби беху приморани да гранатама и шрапнелима засипају стару Немањину задужбину, при чему је грађевина много страдала. После освојења, нашли су се унутра остаци веома лепог живописа, а од натписа сачувао се семо један одломак са именом "светы Симеон Неман " " .

[После рата проучавао је рушевине Ђурђевих Ступова проф. В. Петковић. По њему, црква има веома интересантну западну фасаду: портикус фланкиран двома снажним кулама. Кубе је изведено на бази једног правоугаоника и показује елиптичну основу. Један венац слепих аркада, које се ослањају на конзоле, подупире изнутра полусферну калоту кубета. Олтарска апсида је скоро сасвим разорена и претрпана рушевинама, ну она је, несумњиво, била хексагонална и на њој је исток био маркиран не једном страном хексагона, већ једним углом.]³⁵

³⁵ [Годишњак XXIX, стр. 147.]

Сви они који су походили највећу задужбину Немањину, Студеницу, истичу с хвалом њену просту основу, скромност у извођењу и сјај белог мрамора. Каниц каже "да се на Студеници најбоље и најлепше опажа западњачки утицај на старосрпску црквену архитектуру; Студеница је, сем тога, укусна и органски изведена грађевина, са дивно израђеним детаљима".³⁶

По мишљењу Кондакова, Студеница је, с погледом на архитектуру, споменик лангобардског стила из Далмације, а живопис је чисто византијског карактера.³⁷ Манастир Жича, у неким појединостима, потсећа на светогорски манастир Лавру. Црква је чврсто грађена од наизменичних слојева туфа и опека у облику крста са две побочне капеле. Њена велика припрата саграђена је од лошија материјала. Над уласком у припрату издиже се висока кула на два боја. На прозорима ове припрате пада у очи готски зашиљени лук, док се на прозорима куле опажају романски елементи.³⁸ Милешевски манастир је дуг и узан, с две припрате, као и Хиландар, и с два кубета.³⁹

³⁶ K a n i t z, Serbien (Leipzig 1868), 179. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, Средњевековна уметност у Србији и Македонији (Београд 1948), 29—35].

³⁷ К о н д а к о в њ, Македонія 65. [До Ј и р е ч е к а мало се знало о нашем средњевековном зидном сликарству. Са изузетком систематских студија францускога научника, Г. М и ј е а, већина радова о нашем аl fresco сликарству су фрагментарне природе, далеко од тога да прикажу развој наше средњевековне сликарске уметности. Ту празнину попунило је значајно дело проф. В л. Р. П е т к о в и ћ а "La peinture serbe du moyen-age" I (Belgrade 1930), 11 (Belgrade 1936). У та два тома у изд. САН, објављено је 668 снимака, што је довољно да се уочи развој нашега сликарства у Средњем веку. Проф. Петковић констатује, према уметничким тенденцијама и према различности форми, неколико јасно одвојених школа. Тако, на пр., рашка школа у XII—XIII веку. Међутим, неке цркве у тој школи имитују иконе (Студеница, Ђурђеви Стубови и Жича), а друге, с Милешевом на челу, мозаике. У XIV веку српско сликарство развија се под утицајем минијатура, док једна група моравске школе у другој пол. XIV и поч. XV века пружа пример архаичног сликарства, а друга (Манасија, Каленић, Павлица) даје декоративније и финије сликарство. Сликарство рашке школе има неколики нијанса. Једна група црква имитује иконе и показује утицај византијског сликарства из Сицилије и Италије. У хиландарској школи опажа се утицај минијатура, док је у пећској школи очевидан утицај латинског запада. У моравској школи опажа се тенденција за декоративном композицијом и живописним контрастима боја.]

³⁸ Др. П е т к о в и ћ, Жича на н. м. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, op. cit. 37].

³⁹ По опису арх. Нин. Д у ч и ћ а у календару Србобрану за г. 1800, 88 до 92 (слика на стр. 133). [Упор. М и л л е t, op. cit. 60. Ђ. Б о ш к о в и ћ, op. cit. 38].

Крстообразни манастир Морача, саграђен 1252 у источној Црној Гори, у шумовитој долини изнад водопада високог 20 метара, има купасто кубе које потсећа на кубета јерменских и грузијских цркава из новијег времена. Према слици у Ровинскога, портал је романски, те има на обе стране сноп стубића и округао лук. Из кратких бележака у Ровинскога познате су старе скулптуре на фризу: десно, изнад змаја, крунисана Богородица с дететом, а лево човек с круном на глави.⁴⁰ [Знаменит је живопис у манастиру Сопоћанима, који је довршен 1266 године. По Петковићу, првобитни живопис у Сопоћанима показује руку једнога мајстора, каквог Италија не може да покаже ни за време Ђота.⁴¹

⁴⁰ Р о в и н с к и й, Сборникъ русск. Акад. књ. 86 (1909), 92—110 с плановима и сликама. Слика портала на стр. 108 а опис на стр. 107.

⁴¹ [Годишњак XXIX, 148. Фот. снимак Мораче и Сопоћана у Ђ. Б о ш к о в и ћ а, Средњевековна уметност у Србији и Македонији (Београд 1948), стр. 41 и 42].

Велика тробродна, оловом покривена патријаршијска црква св. апостола у Пећи, до сада археолошки непроучена, обухвата читав комплекс малих цркава с фреско-сликама, надгробним камењем и другим споменицима. Три од ових малих цркава постојале су већ у XIV веку: црква Св. Димитрија и још две цркве које је градио архиепископ Данило II. Мања од ових двеју цркава је црква Св. Николе, а већа Богородичина (цариградска 'Οδῆγητρια Богородичина црква има две побочне капеле Св. Јована и Св. Арсенија, другог архиепископа српског. У овој грађевини још и данас налази се гроб архиеп. Данила. Исти овај Данило подигао је и припрату с фреско-сликама између цркве св. апостола, Св. Димитрија и Св. Николе. Нова припрата с фрескама је из времена патријарха Макарија од 1562.⁴²

Црква краљице Јелене, удовице краља Стефана Уроша I, у Грацу код Рашке живописна је рушевина у облику грчкога крста с двоструким попречним крацима, на чијим се прозорима и вратима, поред византијских, опајају и романски и готски елементи.⁴³

⁴² Д а н и л о изд. Даничића 368-371. Новији описи Г и л њ е р д и н г њ, Боснија Герцеговина и Старая Сербия 171 и д. Милош В е л и м и р о в и ћ, Годишњица XVIII (1898). 118 и д. 145 и д.; фотографија у студији М. Д и м и т р и ј е в и ћ а, Revue slave 1 (Paris 1906), 40. Извештај сликара М. М и л о в а н о в и ћ а у Годишњаку Срп. Акад. XX111 (1909), 240 и д.: фреске у главној цркви (сада Св. Спаса) потичу из XIII, а у Богородичиној и у цркви Св. Димитрија из XIV века. А. Б а ш м а к о в њ, Черезъ Черногорию въ страну дикихъ Геговъ (С Петербургъ 1913), 58—67 с фотографијама. [M i l l e t, op cit 62. И с т и, L'eglise patriarcale de Pee, recherches et travaux de conservation execute par M. G. В о ш к о в и ć (Comptes-rendus des seances de l'Acad. des Inscr. Paris 1933, стр. 350—355)].

⁴³ [M i l l e t, op. cil. 64—65. Ђ. Б о ш к о в и ћ, op. cit. 36].

Из старог времена је и епископска црква у Ариљу, посвећена Св. Ахилију из Ларисе, а са сликом краља Стефана Драгутина.⁴⁴ Строго изведена византијска грађевина с кубетом је мала црква Св. Јоакима и Ане у манастиру Студеници, коју је подигао 1314 краљ Стефан Урош II Милутин. Сјајан крстообразни манастир Грачаницу с пет кубета и три апсиде, с добро очуваним савременим фрескама, међу њима и заснивачи, подигао је исти краљ Милутин са својом младом женом Симонидом Палеологовом. Кондаков необично хвали ову цркву, истичући да је она најлепша у Србији. Он уздиже и велича сјајан начин на који је грађевина замишљена и изведена, од чега је нешто доцнијим додацима упропаштено, хвали, даље, дивно спајање и комбиновање опеке и камена, као и лепу орнаменту шаренога низа опека у аркадама прозора.

⁴⁴ За ову цркву вели Мије: "La structure merite au plus haut point de retenir l'attention, car elle represente la formule achevee de l'architecture serbe"(op. cit. 66). Ђ Б о ш к о в и ћ, op. cit. 45].

[По Мијеу, архитекта Грачанице комбиновао је мотиве цариградске са мотивима Грчке. Он истиче и хвали "хармонију линија и равнотежу маса".⁴⁵ По Петковићу, живопис подсећа

много на живопис у Старом Нагоричину, и по темама и по стилу.⁴⁶ Поред портрета Стефана Уроша II налазе се у цркви портрети Немањића са четири реда фигура.] По Кондакову, ванредно искићена грађевина с пет кубета из времена најбујнијега цветања старосрпске архитектуре је црква Св. Ђурђа у манастиру Нагоричину.

Она је такође из доба краља Уроша II (1313) и потпуно украшена фрескама.⁴⁷ Црква манастира Бањске подигнута је такође из основа, за владе Уроша II, по узору на Студеницу. Данашња јадна рушевина имала је облик крста с једним кубетом, две побочне капеле и припрату. Споља беше обложена наизменичним слојевима белог, црвеног и модрога камења, а у унутрашњости, све до мраморног пода, покривена живописом и богатим златним украсима.⁴⁸

⁴⁵ К о н д а к о в њ, Македонија 202—210. О живопису М. М и л о в а н о в и ћ у Годишњаку XXIII (1907), 238. [M i l l e t, op. cit. 104—105. Ђ. Б о ш к о в и ћ, op. cit 92].

⁴⁶ [Годишњак XXIX, стр. 144. Св. Р а д о ј ч и ћ, Грачаница (Хришћанско дело IV (Скопље 1938)].

⁴⁷ К о н д а к о в њ, Македонија 195—199. [M i l l e t, op. cit. 98—101.] Натписи лепше су издани у Јагића у Arch. f. slav. Phil. XXXI (1910), 300—305, две слике по фотографијама барона П. Салис-Согљо. У Д а н и л а 138, 181, 189 у придевском облику: светљи Георги Нагоричьскии. Стари облик гласио је Нагоричино; упор. Рјеџник Jugosl. Akad. под тим именем. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, op. cit. 69].

⁴⁸ Д а н и л о 150 и д. Српски летописи у изд. Љ. С т о ј а н о в и ћ а, Гласник LIII, 7-8. Н о в а к о в и ћ, Манастир Бањска, Глас XXXII (1892) с планом. [O. M i l l e t, L'ancien art serbe. Les eglises (Paris 1919). L. В r e h i e r, L'architecture serbe au Moyen-age (Le Moyen-age XXIII, 2-e serie (Paris 1921), 150-171)]. [Ђ. Бошковић, op. cit. 46].

Манастир Дечани, задужбину краља Стефана Уроша III, карактерише Еванс "као најплеменитију црквену грађевину у унутрашњости Полуострва" и као компромис између италијанског и византијског стила. Црква је саграђена од мрамора са црвеним влакнима који је вађен из онога истог каменолома у кланцима источне Шар-планине, одакле је добиван грађевински материјал за римски град Улпијану (сада Липљан). Данило и Цамблук необично хвале јединствени положај овога манастира који је, доскоро, био толико неприступачан. По опису М. Миловановића, црква је дуга 80 а широка 74 стопе; има облик крста, пет апсида и две побочне капеле: Св. Николе и Св. Димитрија. Над њоме се издиже високо, оловом покривено кубе, које носе четири стуба. Гледајући споља, црквене стене су из хоризонталних слојева црвеног, модрога и белог мрамора. Округли прозор над средином олтара отворен је између два осмоугаона стуба с готским капителима, који се ослањају на леђа две мушке фигуре. Из уста човечје главе, над прозором, израсла је винова лоза која прозор обвија с десна на лево. Између винова лишћа ове скулптуре виде се птице и разне фантастичне животиње. Са пуно укуса израђени су мраморни стубови уз троја црквена врата; они су четвороугаони, осмоугаони и округли, делимично обмотани виновом лозом, а имају коринтске капителе; над њима су лавови, над једним вратима орао, а над другим човечја глава.⁴⁹

⁴⁹ [Фотографске снимке гл. у пом. делу M i l l e t стр. 86—88.]

Таваницу припрате испред уласка, дуге 40 а широке 50 стопа, носе четири витка, осмоугаона мраморна стуба. На њиховим основицама виде се главе лавова, вукова, паса и оваца, а на капителима опет лавовске и орловске главе. Светлост продире кроз двоструке прозоре с округлим луком, а у средини прозора подигнут је орнаментован стуб. Унутрашњост цркве потпуно је живописана добро очуваним фрескама. Десно у цркви стоји још престо од белог мрамора, на коме су некада седели краљеви за време службе.⁵⁰ Врло мало знамо о рушевинама манастира св. Арханђел код Призрена, задужбине Стефана Душана. У турско доба тај манастир сасвим је опустошен и порушен.⁵¹ Из тога су времена многобројне лепе цркве у Црној Гори (тур. Карадаг), између Скопља и Новог Брда, тадашња два политичка и економна

средишта. Између њих истиче се онде особито црква Св. Николе у Љуботену, коју је подигла 1337 властелинка Даница. Данас је она у рушевинама са нешто очуваних фресака и портретима Стефана Душана, његове жене Јелене и сина Уроша.⁵²

⁵⁰ Evans, *Antiquarian researches in Illyricum III—IV*, 61, 67, 155 нап. Јастребову Споменику XLI, 20 и д., опширан опис Дечана у путном извештају сликара П. Миловановића у Годишњаку Срп. Акад. XX111 (1909), 247—255. Башмаковъ на н.м. 76—104 са сликама. [Ђ. Бошковић, Манастир Дечани. Архитектура и скулптура изд. САН стр. 236 + 151 репродукц. + 73 табле. Исти, Средњовековна уметн. у Србији и Македонији, 48—58. А. Дероко, Црква манастира Дечана (Гласн. Скоп. н. др. XII (1932), 135-Н6.)]

⁵¹ Руски ген. консул Иван С. Јастребову Споменику XLI, стр. 47. Још 1418, на заповест Павла, игумана Арханђелова манастира више Призрена, преписан је био Рукопис с беседама Св. Григорија Богослова, Стојановић, Записи I, бр. 223. То је последња вест и овом манастиру.

⁵² Evans на н.м. 84, 93. Миљукџов на н.м. 128—132 и табл. бр. 8. Стојановић, Записи I, бр. 66. Кондаковъ, Македонија 177 и д. Попис цркава и манастира у Скопској Црној Гори у С. Томића, Насеља III, 503—507.

Када су Срби освојили културно вишу Македонију, појачао је византијски утицај у Србији. Грађевине из потоње перијоде Немањића, царева Стефана и Уроша, распростиру се далеко на југ, све до крајеве Охрида и Преспе, Прилепа и Леснова, Мелника и Сера. Истакнути ваља, на пр., задужбину ћесара Гргура (1361) у Зауму на Охридском Језеру, малу грађевину с кубетом, која је саграђена од наизменичних слојева камена и опеке, с мрежастим орнаментима од опеке на фасади. Данас је ова, црква у рушевинама [али прилично очувана].⁵³

⁵³ Миљукџов на н.м. 83—86 и табл. бр. 9 и 10.

Велики беше број сеоских црквица, које су подизали Сава I и његови наследници. Онде, где није било средстава да се подигне црква од камена, грађене су, како се вели, за Саву I и Данила II, цркве од дрвета.⁵⁴ Где и то није било могуће, Сава је дао бар подигнути крст.⁵⁵ Мање су познате световне грађевине. Архиепископ Гијом Адам пише (1322): "Куће и дворови краља и остале властеле подигнути су од чатме и дрвета; нигде, сем у приморским латинским градовима, нисам онде видео двор или кућу, саграђену од камена или опека".⁵⁶

⁵⁴ Теодосије у Павловића 83 (цркъвы др}вены). Данило 376. Др}в}на цркъвъ у Кориши код Призрена: пов. призренском манастиру у Гласнику XV, 274. У Софији беше, у XII в., дрвена црква Св. Луке. Гл. Јигеџек, *Fürstentum Bulgarien* 361.

⁵⁵ Доментијан 205.

⁵⁶ "Edificia et palacia tam regis, quam aliorum nobilium sunt de paleis et lignis. Nunquam vidi ibi aliquod palacium sive domum de lapide nec de terra, nisi in civitatibus maritimis Latinorum". *G u i l l a u m e A d a m* р. 478—479 (*Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. II. Paris 1906). Новаковић превео га је, под именом Brocardus-a, у Годишњици XIV (1894), 31—32.

Данас је потпуно нестало ове старосрпске архитектуре од дрвета. Али, ипак, она није владала у толикој мери како је то мислио француски прелат. Већ двор Немањин, по казивању Никите Акомината, био је од дрвета и камена, окружен унаоколо дрвеним плотом. Овај двор, по свој прилици, био је у долини Топлице, а спалио га је, 1190, цар Исак Анђел.⁵⁷ У домаћим изворима, разликују се тврде "полате" од обичних кућа и колиба (кљет, кљетка).⁵⁸ Кантакузен прича да се у краљев замак у Приштини улазило, најпре, кроз капију (πυλη) у велико двориште (αυλη), у коме су гости одјавивали с коња; после тога улазило се у спољашње и унутрашње одаје, међу којима, свакако, беше већих просторија за државне саборе, суђења, већања, свечаности и гозбе.⁵⁹

⁵⁷ Цар Исак εισηλθεν εις τον οικον Немањину και συνετελεσεν αυτον και τα ξυλα αυτου και τους λιθους αυτου, το γαρ παμφαγον πυρ, ο κατα των εκεισε οικοπεδων βλ ηθηναι προσεταχεις, ου μονον των δουρακτων λαβομενον εις κονιν θερινην καταφα γον αυτο απελεπτυνεν, αλλα και τους λιθους αυτους συνετελεσεν. Никитин говор цару, Recueil des historiens des croisades, Hist. grecs 2 p. 738 C.

⁵⁸ Кљетка-staçon, продавница у Руднику 1422, Lam. Rag.

⁵⁹ K a n t a k u z e n o s III, сзр. 43, 45.

По страни су биле коњушнице, просторије за псе и ловачке соколе, као и станови за многобројну послугу. У грачаничкој повељи краља Стефана Уроша II која се сачувала као натпис, помиње се, у дворцу Паунима, црква, уступљена липљанском епископу. Та црква имала је да послужи као "архијепископово станиште". Ту се помиње још и један "сокалник", тј. кућа с кухињом и пећи која је припадала двору.⁶⁰ У блиском дворцу Сврчину била је, опет, црква Св. Јована Крститеља.⁶¹

⁶⁰ Mon. serb. 563. Тумачење у Н о в а к о в и ћ а, Престонице 23, 44.

⁶¹ Д а н и л о 219.

Чвршће беху грађени, дабогме врло често веома уски, станови у краљевским тврђавама. Веома је тежак приступ са западне стране рушевинама града Звечана, који је, близу Ибра, подигнут на стрмој купастој стени. Буе и Гиљфердинг видели су горе, унутар бедема с округлим и четвртастим кулама, добро очуване остатке старосрпских зграда. Гиљфердинг је нашао, на северној страни, рушевине краљеве палате, саграђене на два боја и од добрих опека. Прозори и врата од палате у пола су округли, а у малим просторијама палате сачували су се остаци од фреско-слика. У приземљу могла се још распознати велика дворница. Непосредно поред палате беху рушевине цркве Св. Ђурђа која нам је позната из биографије Немањине од сина му Првовенчаного. По Ами Буе, ова је црква 30 корака дуга а 10 широка. Она има полукружну апсиду, а на стенама виде се трагови од живописа. Поред цркве беху две цистерне на свод. Ипен пише: "у истину владалачка престоница, достојна владара од моћне лозе Немањића".

По опису Ипена, са западне стране улази се кроз огроман портал, изнад кога се издиже кула. Моћна гратска платна, од ломљена камена, у облонгом облику опасивала су некада читав врх купасте стене. Данас се онде виде остаци од три куле. У унутрашњости сачували су се основни зидови неке дуге, правоугаоне грађевине, по свој прилици, како Ипен мисли, предворје за пратњу и послугу. На северном фронту виде се развалине неке велике грађевине са остацима сводова и са кулом. Свакако су то рушевине праве палате. Нису се сачували никакви натписи, скулптуре и грбови. Необично је леп изглед са звечанскога замка. Испод замка простиру се Митровица и Вучитрн, а на југу Косово Поље (Приштина се не види), на западу види се бреговита ибарска долина, на северу њен доњи наставак, док се, у великој даљини, назиру испрекидани гребени Рогозне и висока, огромна маса Копаоника.⁶²

⁶² В о у е, Turquie d'Europe II (1840), 373, нем. превод I, 567. Г и л њ ф е р д и н г њ, Боснија итд. (С Петербургъ 1859), 295 и д. Th. I p r e n, Novibasar und Kossovo (Das alte Rascien), Wien 1892, 137—138. По Н у ш и ћ у, Косово II (1993), 112 данас се у Звечану не распознају никакве грађевине; Турци су све претурили да би добили материјал за градњу и да би, евентуално, нашли закопано благо. Желети би било да се сада, пошто су Срби у јесен 1912 посели овај крај, звечанске рушевине тачно проуче и опишу.

Палата је било и у ранијим византијским варошима у Македонији. На земљишту некадашњег хришћанског цариградског царства сачували су се само на неколико места остаци средњовековних палата. Такве су, на пр., рушевине једнога дела Влахернијске палате у

Цариграду, из XI—XII века, данас Текфур-серај. Из истог је перијода архонтска кућа у Мелнику, Она има приземље, два боја и једну побочну четвороугаону кулу. На фасади су, као и у Текфур-серају, геометриске фигуре од белих каменова и црвених опека. У унутрашњости има велика дворница, управо покривено двориште; поред овога великога простора, на сваком боју има пет соба.⁶³ Сличне беху вероватно некада и господске куће у Скопљу, Прилепу, Серу и Охриду. Млађе су византијске палате у Мистри, близу античке Спарте.

⁶³ Diehl, Manuel de l'art byz. 397 и д. (Текфур-серај), 400 (Мелник).

Међу поседницима, црква је имала најлепше летњиковце. Архиепископ Данило II (у. 1337) саградио је у Јелашцима сјајан двор с лепим и високим "палатама" и црквом арханђела Михаила, која беше украшена живописом. На имању Лизици проширио је он и дао допунити новим живописом цркву Св. Саве, првог српског архиепископа, коју је подигао његов претходник, архиепископ Никодим (у. 1324). Сем тога, повисио је кулу испред цркве.⁶⁴ Данило је подигао лепе "палате" и ћелије и у граду Магличу (од магле), чије се зидине издижу високо још и данас над Ибром у његовој доњој долини, покрај пута од Студенице за Жичу. Тамошњу цркву Св. Ђурђа снабдео је Данило књигама и другим потребама.⁶⁵

⁶⁴ У Rječniku Jugoslav. Akad. Јелашци доводи се у везу са Ељшци у повељи од 1395, у Гласнику XXIV (1858), 272, који се онде помињу поред трга Копорића. Али, по Авраму Поповићу (Годишњица XXV, 173. 192), ово место зове се данас **Јелакце**. **Лизица** иначе није позната.

⁶⁵ [М. М. В а с и ћ. Архиепископ Данило II, монах и уметник (П. за КЈИФ. V (Београд 1926), 231-264].

Према опису Алексића, град Маглич, подигнут над Ибром на стени преко 200 метара, веома је тешко приступачан. Њега са три стране бране окомите стене које се спуштају ка кривинама реке, а са источне стране вештачки ископан кланац. Град има облик малога четвороугаоника с добро очуваних девет кула. У унутрашњости виде се развалине једне цркве са остацима фресака (слике светаца) и од неке четвороугаоне грађевине. Ван гратских стена, на јужној страни, виде се гробови с каменим плочама.⁶⁶

⁶⁶ Данило 373—375. А. А л е к с и ћ, Ибар од Рашке до Карановца, Годишњица III (1879), 60—62, с планом и сликом Маглича.

Угледнији и бољи племићски дворови ограђени беху бедемима и кулама за одбрану, исто онако као и у Равени и у другим италијанским градовима. У једном дубровачком опису граница, из год. 1319, помиње се у близини села Затона, у стонском приморју "Ивојева кула".⁶⁷ Таквих кућа било је и у летњиковцима дубровачке властеле. Марин Лук. Бунић подигао беше, 1343, две куле, једну иза "Три Цркве" на путу за Груж. Она беше висока 6 "хвати" (passus), а опасивао ју је 30 хвати дуг а 2^{1/2} хвата висок зид. Другу кулу, високу 5 хвати а широку 3 хвата, саградио је у свом винограду на обали Ријеке.⁶⁸ За време ратовања са Србима, 1361, морали су многи дубровачки племићи порушити своја "castra" у близини града, да не би послужили непријатељу за ослонац. Општина је за то накнадила штету сопственицима.⁶⁹

⁶⁷ "Sdrielo (ждријело) sovra la torre de Ivoie". Liber decenorum Terrarum Novarum 1399 Арх. Дубр.

⁶⁸ Уговор од 11 новембра 1343 Div. Sanc. (Арх. Дубр.). Не зна се колико је био велик дубровачки "passus" у XIV веку. Решетар мисли да је ипак морао бити толико велик да му је крај човек могао дохватити с обе испружене руке, дакле од прилике 190 cm. У новије доба био је дубровачки päs, "passus", па пр. при мерењу морске дубине, колико и аустријски хват, који беше у употреби до 1875 (= 1'8965m).

⁶⁹ Mon. Rag. III, 60, 65, 67, 76.

Уз летњиковац ишле су коњушнице и стаје за кола (колесница). У овим зградама становало се особито зими и у време кишовитих дана. Иначе, тадашњи људи највише су проводили на пољу под ведрим небом. На путовању становало се највише под шаторима, као, на пр., цар Јован Кантакузен као гост Стефана Душана или дубровачки посланици којима је Република, још у доба деспота, давала за путовање шатор (*pavilionum sive tentorium*). У приморским градовима окупљали су се грађани за време сутских дана под ведрим небом на тргу (*platea*). Онда је суд, бар лети, радио под лонцом (*loggia*), под сводовима отворена ходника, где су и канцелари писали исправе.

Како је већ горе споменуто, тргови су имали, чак и код рудника, мало добрих кућа. Варошкога начина живота било је више у ранијој византијској области и у Приморју. Али, и у Цариградском царству, вароши не беху једнаке. У неким старим варошима било је тврдо зиданих кућа на два или три боја (*δωροφος, τριωροφος*).⁷⁰ У Тракији и Македонији, напротив, беху, у XIII и XIV веку, многа већа места само примитивно утврђена села. По Кантакузену, у граду Сакону код Селимбрије, на пр., западно од Цариграда, у коме су становали тежаци, биле су, иза слабих гратских стена, само куће покривене сламом.⁷¹ Исто тако Омурови Турци опљачкали су код Солуна, 1343, два утврђена села с кулама, у којима су становали сељаци.⁷²

⁷⁰ На српски се ово преводи дословце "са 2—3 крова". Теодосије у Павловића 55 помиње у Светој Гори манастирске зграде као "полаты двокровныѦ и трикровныѦ".

⁷¹ *K a n t a k u z e n o s* I., сар. 30.

⁷² И с т и III, сар. 64: *δυο κομας τετειχισμενας και πυργους εχουσας*

У Далмацији варошке куће, од камена и опека, беху троспратне и четвороспратне (*palmenta, solaria*), непосредно стиснуте једна уз другу с обе стране уских улицица (*via, ruga*). Дубровачка општина забранила је тек 1370 да се не смеју градити куће од дрвета, али је остатака од таквих кућа било још све до 1413. Уосталом, чак и у Млецима било је, у XIV веку, дрвених кућа или бар кровова од дрвета, покривених трском или сламом. Таквих кућа било је чак и у манастирима.⁷³

⁷³ *C e s c h e t t i*, *La vita dei Veneziani nel 1300*, *Archivio veneto XXVII* (1884), 21 и д.

Још и данас могу се видети у развалинама старога Улциња и Бара, у уским которским улицама и у дубровачким квартовима Пријеко и Пустјерна, који беху поштеђени 1667 од потреса земље, камене зграде из XIV и XV века, с грбовима и натписима изнад капије. У Дубровнику држало се у често засвођеном приземљу вино, дрво или друга роба (*sanira, subterraneum* скраћено *stranium* 1282 и д., *stragno*, а сада страњ). Изнад страња беше кухиња (*coquina*). На горње бојеве водиле су дрвене или камене степенице (*scala*), оивичене оградом с малим стубићима. Споља на фасади, на горњем боју, често је стајала покривена галерија, док је доцније не забранише грађевински закони. Беше то у Дубровнику дрвени или камени, опеком поплочани *gaifum* који беше познат и у апулијским градовима. У Котору беше то дрвени *vadrile*⁷⁴ или проста отворена *altana*, где се обично постављало и неговало цвеће. У Дубровнику беше и избочина, једна врста балкона (*balconata*), који се ослањаху на камене "мамузе" (*calcaria*) или "зубе" (*dentes*). На овим балконима беше два до три стуба с прозором на лук, по "сараценском" начину који беше омиљен и у Млецима.⁷⁵

⁷⁴ Упор. *J i r e c e k*, *Rom. Dalm. I*, 93.

⁷⁵ *Fenestra saracinescha cum listis et balconcellis* 1334, *balconata saracenicica* 3171 итд. *Div. Rag.*

У великим зградама, унаоколо око дворишта (*curia domus*), ишла је галерија (*andaviene* 1388). с оградом од ниских ступчића (*parapetum cum colonellis*). Прозори су били делом четвороугаони, а делом на лук. У Дубровнику, једна врста малих прозора с "ушима" (*cum*

auriculis) звала се српски **грбавица** (gerbaviča 1372 и д.). Прозорски капци за затварање, беху највише од дрвета. У XV веку почели су у самом Дубровнику производити и стакло. У свечаној дворници, с клупама унаоколо стена, таваница беше често измалана небесним плаветнилом, које беше посуто позлаћеним звездама. За нужнике (privatum) ископала би се земља.⁷⁶ Раније су смештали се нужици каткад на дрвеном балкону (gaifum), на предњој страни куће. Године 1321 опоменули су кнез и судије дубровачке двојицу чланова породице Гундулића да своје "privatos" сместе унутра у кућу, да не би нечистота текла по улици.

⁷⁶ Дубровачки статут VIII, cap. 57, § 17: "et illos privatus faciant sub terra, ita quod inmundicia non discurrat in predictis viis".

Улице у Дубровнику беху нечисте и пуне камења. Пролаз улицама беше отежан још и многим каменим и дрвеним степеницама, споља на улици. Ове степенице почели су уклањати тек од 1330. Тек у XIV веку почеле су се, као и у Млецима, све улице калдрмисати опеком или камењем. Нечистоту по улицама повећавале су још и домаће животиње, које су слободно јуриле по улицама. У Млецима стало се томе 1409 на пут тако, што би се свака свиња, ухваћена на улици, безобзирно запленила. У Дубровнику беше 1418 објављено, да се свиње морају држати затворене у кући. Свињу која се затече на улици, може свако убити или собом одвести. Саобраћај у вароши олакшавали су многи засведени ходници испод кућа (archivoltus, volta, porticale, срп. клобучина), каквих још и данас има у граду Амалфи. У тајанственом сумраку ових ходника дешавале су се често, дању и ноћу, љубавне згоде и непријатељски сукоби.

Најмање знамо како је изгледала сељачка кућа. Из дубровачких сутских књига види се да су, у области Дубровника, куће раштркане биле надалеко једна од друге у виноградима и воћњацима. У виноградима долине Шумета помињу се још 1306 куће од дрвета, покривене сламом. Зидане сељачких кућа од тврда материјала забрањено беше из војничких разлога. Када су Дубровчани заузели Конавли, допуштено беше онде сваком да диже кућу од неоклесана камена без малтера (domus de masegie) и да је покрије црепом. Изнутра, пак, допуштено беше малтерисање. Једино је Република могла подизати куће од зидана камена с малтером (domus de mugo et calce). Како се из развалина види, основица таквих кућа беше увек квадратична.

Средиште куће, особито зими, беше огњиште.⁷⁷ У типичу студеничком помиње се у болници тога манастира велики бакрени суд за грејање, који се преносио (agula). По свој прилици, овај суд пунио се дрвеним угљем, као још и данас мангали у читавој јужној Европи. Изнад огњишта висио је најчешће бакрени катао (лат. caldaria), учвршћен о железним веригама, које су се звале у Далмацији "camastre".⁷⁸ Крај огњишта беше кухињско посуђе: лонци и таве, посуђе од камена, иловаче, меди и бакра, ведрa од дрвета са железним обручима (лат. galeta) итд.⁷⁹

⁷⁷ О старословенској кући опширно N i e d e r l e на н. м. I, 705 и д.

⁷⁸ Camastre, вериге, о које беше обешен катао над ватром, помињу се од 1399 у Далмацији и у Апулији. Данас у Далмацији **комостре**, за које се зна и у Арбанији и у доњој Италији. Миклошић је мислио на кремаστρα, Бартоли каже за ову реч да је "тамног порекла". J i r e ĉ e k, Die Romanen Dalm. I, 89 (Denkschr. W. Ak., Bd. 48); Bartoli, Das Dalmatische (Wien 1906, Balkankommission) I, 235, 272; II, 242, 251, 266:

⁷⁹ Код Пожаревца нађен је земљан лонац са сребрним новцима Стефана Душана. Старинар н. р. I (1906), 55 са слик.

У кућама угледних Дубровчана и Которана XIV века ормани (armarium) и креветишта (lectica) узидани беху у стене, по свој прилици дакле непокретни ормани у зиду, а постеља у једној врсти алковна. Покретни су били столови, српски трапеза или трпеза (τραπεζα), за којима се обедовало на гозбама код краља, о манастирским црквеним славама или у ручаоници монаха. У Дубровнику, у XIII веку, давао се сто (mensa) редовно у девојачки мираз. Столова је било и у дубровачкој сеоској кући („tabula pro comedendo" 1451 на Ријеци). За столом се седело

на столицама (столъ кафедрa) разне величине, тако да је Стефан Душан понудио Кантакузену, као госту, највишу столицу. Седело се, даље, на трonoшцима (tripedes) и клупама (banca, scamna). Столови су се застирали столњацима (tovalia, mensalia) који се, на пр., помињу у депозиту Бјелославе, удовице краља Владислава и њенога сина Десе (toalie pro tabulis).⁸⁰ У Дубровнику су, покaтшто, столњаци били шарено извезени. Било је и малих убрушчића за руке (tovalia parva de manu). Различите беше стоно посуђе. Једноставно и просто било је у XIII веку стоно посуђе краља Владислава, када се пореди са списком драгоцености које су, у XV веку, оставили у Дубровнику у поклад валонска кнегиња Руђина, српски деспот Ђурађ и босански великаши: велики војвода Сандаљ и синовац му, херцег Стефан.⁸¹

⁸⁰ Пов. од 1241: Rad. I (1867), 137 и S m i č i k l a s, Cod. dipl. VI, 391. [Ј о в. Р а д о н и ћ, Краљ Владислав и жена му Белослава у делу "Слике из историје и књижевности" (Београд 1938), 104—109].

⁸¹ Упор. E. L i l e k, Die Schatzkammer der Familie Hranići (Kosača), Wiss. Mitt. aus Bosnien II (1894), 125—151.

Обично посуђе било је од дрвета. У Дубровнику употребљавали су ишаране дрвене зделе (ligneas lances pictas) и дрвене тањире (taglerios), какве имађаше у кући 1422 и конаваоски кнез. Поред тога је било здела и шољица од цинка (stagnum). Врло цењено беше сребрно посуђе сваке величине, а веома се ретко виђало златно посуђе. Метохит прича да је византијско посланство код краља Уроша II добивало сваки дан с краљеве трпезе јела и пића у златном и сребрном посуђу. Па и сланице (salserii) беху код сиромашнијих људи од коситера, а код богатих од сребра. Јело се дрвеним, сребрним, а кaтшто, и позлаћеним кашикама (љжица, ожица, жлица) и виљушкама (пирун од гр. πειρουνιον) које, у кући херцега Стефана Вукчића, беху од корала и сребра, или од кристала. Богатији и угледнији имали су ножеве с посребреним или позлаћеним коштанам дршкама.

Суди за пиће беху стаклени (цџкл~ница), дрвени, као на пр., црвена чаша од дрвета херцега Стефана са сребрним украсима, или . од коситера, као бокал (vocale de stagno) краља Владислава. У XIV веку, пак, српска властела и дубровачки трговци имали су највише сребрне бокале.

Бољи предмети беху позлаћени или сасвим од злата, као у Вука Бранковића,⁸² деспота Ђурђа или војводе Сандаља. Покaтшто су оваки комади украшени били драгим камењем. У манастиру Морачи, у Црној Гори, показују још и данас пехар заснивача манастира (1252), кнеза Стефана, сина Вуканова и унука Немањина. То је велики воловски рог, уметнички удешен и окован у сребро. Сваке године, о манастирској слави, пије се још увек из овог пехара "у славу божју".⁸³

⁸² 23 јануара 1395 ставио је у поклад челник Смил као изасланик господина Вука Бранковића "unum naffum de auro, qui ponderat libras quinque et unziarum quatuor cum dimidia", Div. Rag. 1391—1396. Арх, Дубр. У писму Дубровчана Вуку Бранковићу и његовој породици каже се "Одноу чашоу златоу, ко" тежи петъ литъръ и четири оунгиО и поль", Споменик XI, 40—41.

⁸³ Арх. Н. Д у ч и ћ у Гласнику XLIII (1876), 61. Р о в и н с к и њ у Зборнику Руске Акад. LXXXVI (1909), 105.

Пехари беху разног облика. Било их је с "ножицом" или су стајали на "ступићу", или на широком дну. Било их је с дршком и поклопцем и без њих. Звали су се **чаша**, **купа**, у Босни **пехар** (од нем. Becher), лат. cupra, naffus, ciffus, tacia. По домаћем укусу начињена беше "narra sclavica" (1417) или "pechari (tacie) ad modum Bosnensium" (1467). Овамо су ишли велики сребрни или позлаћени "кондијери" и "кругле" с поклопцима, које знамо из спискова XV века. У путнички прибор свакако је ишла "српска железна боца" (uno fiasco de ferro schiavonescho), која се помиње у Дубровнику 1454.

У угледној кући, стене, врата и под покривени беху шареним простиркама. У депозиту породице краља Владислава било је две платнене завесе, извезене свилом (*cortine due de drapo lineo, operate cum seta*) и памучна завеса као заклон од сунца (*copertura pro facienda umbra*).⁸⁴ Метохит каже да је двор краља Стефана Уроша II сјајно био украшен свиленим и златом извезеним простиркама.⁸⁵ У сељачким кућама место ових простирака беху ћебад.

⁸⁴ Пов. 1281: Rad. I, 137 = S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. VI, p. 391.

⁸⁵ "Επιπλοῖς τε ἀπὰς οἰκοῦ ἀστραπτῶν στρικοῖς τε καὶ χρυσιπαστοῖς. S a t h a s, Bibl. graeca I, 173.

Најскупљи кућевни прибор чувао се у ковчезима и врећама. Жена некога византијског протовестијара у Македонији сакрила беше свој иметак у два ковчега (κιβωτῖα): златно посуђе и појасеве, женски накит и један суд од меди с 12.000 златника.⁸⁶ Депозит породице краља Владислава смештен беше у пет ковчега (*capsae, capsellae*). Иначе, и у краљевој палати, и у пастирској сељачкој кући ствари су се највише држале и чувале у торбама (*сакул*, лат. *sachus, saccus*). Помињу се бугарске торбе (*sachus bolgareschus 1354*) и велике влашке шарене торбе (*saccus Vlasorum magnus pictus 1416*).

⁸⁶ K a n t a k u z e n o s I, cap. 55.

У отменој купи гореле су воштане свеће у железним или сребрним свећњацима (свејштник, свјећник), или су се просторије осветљавале, као на пр. у Дубровнику, фењерима од меди или железа (*lucerna in samara*). Али, најобичније средство за осветљење беше луч (лат. *taeda*), и то не само у сељачкој кући, него и у манастирима и отменим дубровачким кућама. У Дубровнику су, још и у XV веку, владике и служавке силазиле и пењале се ноћу по степеницама с лучем у рукама. У Дубровнику нико није смео ићи ноћу по улицама без светлости, него је морао носити собом мале лампе (*lanterna, ferale*, још и данас ферао, ген. ферала, димин. фералић). У селу су, катшто, место луча, држали у руци упаљен замотак сена (*fenum ascensum*). У кућама краља, властеле и сељака помиње се редовно "одар" с меком "постељом" која се често, само ноћу, распростирала по земљи, као још и данас у српским и бугарским сељачким кућама. Длугош каже да су стари Пољаци спавали на земљи.⁸⁷ И цар Нићифор Фока спавао је некада у цариградском у двору на поду, на коме су разастрти били само крзно од пантера и пурпурна простирка.⁸⁸ Јован Равењанин, дубровачки канцелар од 1384—1387, пише у једном писму да Дубровчани ноћу обучени (*dormitant ac vestiti quidem*) спавају на земљи (*solo passim cubant*), на простиркама или филцаним покривачима, који су пошивени с нешто мало ланених чаршава, а испод којих се стављају животињска крзна. Осетљиву ученику Петрарке нарочито тешко беше што се није могао одмарати на сламњачи (*palearum usus*).⁸⁹

⁸⁷ Niederle, I, 872.

⁸⁸ Leon Diakonos V, cap. 6.

⁸⁹ Отштампано у Račko ga, Rad. LXXIV (1885), 170.

Међутим, у кућама дубровачке властеле помиње се већ 1283 дрвени одар (*lectum de ligno*), а од 1340 постеље различита облика. Било их је с клупама унаоколо (*cum banchetis*), наткривени измаланим а делимично позлаћеним балдахином (*celum a lecto, celum lectice*), или су изгледали као кавез (*chabia или ghaiba lecti*), с белим завесама (*cortina a lecto*), које беху украшене црвеним ројтама. Врло рано употребљавали су се перјани јастуци од свилене, или беле, или друге какве зелене материје (узглавица лат. *capitale, plumasium, guançale, tugulela*). Почивало се и на душецима од перја (*perniça, cultra, coltreta de perinis, culcitra de pennis*) или од модра памука. Душеци су се застирали ланеним чаршавом (*lençolum*). Постељни покривачи (*copertorium*) беху од модра или жута платна или од сукна. Зимски су се постављали крзном од

јагњета, куне или лисице. У Дубровнику помињу се тек у XV веку, "сламнице" и мадраци (matragium). У владалачким и кнежевским кућама умиваоници (рукомије, бачини) беху од сребра.⁹⁰ У оставини краља Владислава помињу се зрцала (specula) за тоалету. Чешљеви (гребени) беху дрвени, (као "unum pecten de ligno novum"), који су људи жупана Твртка из Попова отели 1285 неком Дубровчанину, или коштани, у најбољем случају од слонове кости (de elefanto 1450).⁹¹

⁹⁰ У приморским градовима очувала се из класичног доба употреба ноћних судова, чију су садржину лепе Далматинке често просипале са прозора на непријатне ноћне пролазнике. Већ 1285 тужили су се пред судом један свећеник и један бачвар (botarius), да им је нека грађанка поквасила одело, просувши одозго течност из "urceus plenus pisaço". Један сведок посматраше то из даљине, "tamen sensi puçam et inveni guarnaçonum magistri Pascalis balneatum pisaço". У Дубровнику сада **врч** (од urceus).

⁹¹ О старословенским чешљевима N i e d e r l e, Život I, 143 и д. с табл. III (наласци из раног Средњега Века).

Не знамо ништа поближе како је изгледала изнутра сељачка кућа. У инвентарима који су састављени у XIII и XIV веку у дубровачкој области, приликом разбојништва и паљевине, каже се да је у кућама било жита, брашна, плодова, сира, масла и меда. Поврх тога помиње се оружје, одело, кухињско посуђе, ручни млинови, жрвни, пољопривредне справе, као: трнокопи, лопате, секире или косијери, ведре, бачве и, најзад, торбе и мешине од јареће коже, у којима се држало вино, мед, масло или млеко.

На старим фрескама и у описима приказују се Срби и Српкиње као лепи и високи људи с правилним цртама. Противно од Бугара, који су мешавина Словена са старотурским народима, Прабугарима и Куманима, Срби су остали индоевропски народ, тј. Словени, помешани с Илирима и Романима. Србин Босанац, по расту, још и данас је виши од Србина из других крајева. Један Флорентинац каже за босанску властелу која је, предвођена великашом Хрвојем, поздравила 1403 у Задру напуљског краља Ладислава, да растом надмаша све људе, које је видео.⁹²

⁹² "Cheruoia, magnus dominus potentia, corpore non minor... et nobiles plures, qui omnes de regno Bosne sunt, homines supra quoscumque viderim corpore excellentes". Писмо канцелара Матије де Санто Миниато у R a ĉ k o g a, Rad. IV (1868), 60 нап. и M a k u š e v, Monumenta historica Slavorum meridionalium e tabulariis et bibliothecis italicis I (Varsoviae 1874), 429.

Врло мало података имамо из Средњега века о боји косе и коже. Поред смеђе и црне косе, која превлађује, има још и данас плавих људи, па и на јадранској обали, у Арбанији и у Македонији. По казивању грчких писаца, словенски дошљаци, у VI и VII веку, беху претежно светле комплексије, док су Срби данас, после дванаест векова, највише тамне комплексије, по свој прилици због сталне мешавине са страним елементима.⁹³ Један стари споменик описује Св. Саву као младића "са златозарним власима".⁹⁴ Као и у класичној старини, [тако и у Средњем веку] песнички је идеал био чељаде златно-отворене боје. Дубровачки лиричари, Држић и Менчетић, славили су, пред крај XV века, "русне косе" и злаћане плетенице ("два прама од злата, два танка прамена златом су предена") лепих Дубровчанки белога лица, ружичастих образа и "пребелих руку". Па и јунак и јунакиња византијскога епоса Дигенис Акритас имају светло плаву косу (ξανθος) која се виђала ређе, те је због тога више била на цени.

⁹³ О томе Dr. Н. Ж у п а н и ћ, Систем историјске антропологије балканских народа, Старице н. р. III (1908), 53, 66. По мишљењу Жупанића, светле боје били су и антички . Илири и Јелини. О овим антрополошким спорним питањима упор. N i e d e r l e, Život starých Slovanů I, 1 (Praha 1911), 55—58. Картографски приказ распрострањености тамне, отворене и помешане расе међу Арбанасима у скадарском вилаету даје Dr. Franz Baron Н о р с а у Wiss. Mitt. aus Bosnien XII (1912), 252; упор. тамо 240 и д.

⁹⁴ Т е о д о с и је у Павловића 28.

⁹⁵ Μαλιστα τοις λελωβιμενοις και βεβρωμενα τη ιερα νοσω τα σωματα περιφερουσιν
Leon Diakonos X, cap. II.

Али, нису сви људи били леџи. Жртве пресуде беху људи без руке, носа, увета, ослеџљена ока, са жигом на лицу, осмуђене косе и браде. Друге, опет беху унаказиле болештине. Неизлечива лепра (старосрп. проказа) беше зло које се много беше раширило. Цар Јован Цимискес, пред своју смрт (976), обдарио је, пре свих бедника, проказене у Цариграду.⁹⁵ Ова болест распростра се по свој Европи за време крсташких ратова. Пред крај Средњега века, проказених беше по читавом Балканском Полуострву, и на Приморју и у унутрашњости. Француски епископ, Луј Рошешуар, видео је, 1461, у Задру "infinitos leprosos". Проказени у Дубровнику, који су из далека падали у очи са свога белог одела, живели су потпуно одвојени у колебама на планинској коси пред источним гратским вратима. У град нису смели улазити.

У Стону и у Конавлима подизале су се, у XV веку, нарочито зграде за такве болеснике. У Котору беху њихове кућице испред Porta Surana, а о њима су се старали "procuratores leprosorium". У Србији је већ Немања издашно даривао проказене. Доцније су се окупљали око двора краља Стефана Уроша II богаљи и проказени из читаве Србије и суседних земаља, примајући милостињу од краља. Краљ Урош III подигао је у околини манастира Дечана склониште под надзором нарочитога краљева управника и лично га посећивао. У то склониште примани су и неговани људи којима беше "лице иструнуло" и месо отпадало са костију. Па и деспот Стефан Лазаревић беше милостив према проказенима; када се ово прочуло, долазиле су у Србију читаве гомиле ових бедника из Приморја и Бугарске. Али кад почеше чинити свакојаке изгреде, морадоше их протерати из Србије.⁹⁶

⁹⁶ Доментијан 29, Данило 139. Цамблако Дечанима, Гласник XI, 75.
Константин Философ, Гласник XLII, 310.

Ова страховита болест захватила беше и владалачке породице. Позната је историја несретнога јерусалимскога краља Балдовина IV (у. 1184). По Халкондилу, последњи грчки тесалијски великаш, деспот Андроник Палеолог, боловао је од елџфантијазиса, па је умро у манастиру као монах Акакије (у. 1429). Српски владоаци, од реда снажни и леџи људи, имали су срећу да су их поштеделе такџе болештине.

У средњевековној Србији није било народносних сукоба. Арбанаске и влашке пастирске општине, романски и грчки варошани, као и саски рудари, слагали су се веома добро. Међу властелом и властеличићима било је такође Несрба, као грчких архоната и властеле романскога (далматинскога), влашкога (румунскога) и арбанаскога порекла. Могло би се рећи да је пре било црквене супротности између православних и Латина. Међутим, у књижевности истиче се различит карактер појединих народа.

У једној домаћој таблици народа деле се, по религији, 72 народности света у три групе. У "правоверне" рачунају се Грци, православни Словени, Ђурђијанци и Сирци; у "полуверне" убрајају се Јермени, Угри, Фрузи, Немци, Саси, Хрвати (Хрвати), Чеси и Леси (Пољаци), а у "неверие" Јевреји, Турци и Сарацени.⁹⁷ Наивна је таблица народа, у којој се поједине народности поређују са животињама. Грк је лисица, Бугарин бик, Рус видра, Литавец тур, Мађар рис, Влах мачка, Арбанас дабар, Кунавац (из краја Кунавије код Драча) зец, Србин вук, Хрват совуљага, Сас пастух, Немац ("Аламан") орао, Француз (Фруг) лав. Од даљих народа Јеврејин је јазавац, Јерменин гуштер, Ђурђијанац (Ибер) ован, Јасин (Осет) јелен, Черкез биво, Татарин хрт, Куманац леопард, Турчин змија, Сарацен вепар.⁹⁸

⁹⁷ Š a f a r i k, Sebrane spisy II, 733. Љ.С т о ј а н о в и ћ у Гласнику LXIII (1885), 8, 61.

⁹⁸ Š a f a r i k, на н. м. О карловачком рукопису (из XVI века) Д а н и ч и ћ, Starine II, 261.
Ј а ц и м и р с к и у Петрограду спрема ново издање на основу многобројних рукописа.

Непријатељско расположење према Византијском царству избија јасно из биографије Немањине од његова сина, краља Стефана. Одјџци овога расположења осећају се још и у

Данила. На једном месту каже он како је цар Михајло Палеолог хтео краља Уроша II начинити својим "понизним слугом".⁹⁹ Грци, опет, пишући о Србима, истичу с признањем њихову побожност и храброст, али, и њихову грабљивост и несталност. Мржња против Срба опажа се тек у јањинској гратској хроници Прокла и Комнена после освајања Стефана Душана.

⁹⁹ Д а н и л о 107.

Италију и читаву западну Европу звали су Срби **заморје**, дакле земљом с оне стране мора. Срби су ценили далматинске и италијанске "Латине" као људе лукаве али искусне, који су вични морепловству и трговини. Од западних писаца Србима симпатишу: италијански витешки роман "Fortunatus Siculus" који се приписује Бозону da Gubbio (в. горе, стр. 112—114), млетачки хроничари, особито познији дужд Андрија Даноло, и у XV веку, француски витез Бертрандон де ла Брокијер. Непријатељски пишу о Србима, делимице под утицајем црквене опречности, у XIV веку, архиепископ Гијом Адам, Филип де Мезијер и Јован Равењанин. Страни утицаји опажају се нарочито по туђим речима. Оваких има две велике групе: романске (италијанске или далматинске), које су доспеле трговином, и грчке речи, донесене путем цркве. Сјај старе византијске културе утицао је непрестано снажно од XIII—XV века на балканске народе крај свега тога што је Грчко царство било у опадању. Срби су радо признавали духовну надмоћ Грка. У српском преводу Номоканона из XIII века каже се да је књига дотле "засењена" била облаком мудрости јелинскога језика.¹⁰⁰

¹⁰⁰ С т о ј а н о в и ћ. Записи бр. 19, 38, 5543.

У Богородичиној цркви коју је архиепископ Данило II дозидео уз пећску саборну цркву, служили су, по жељи заснивача, на грчком језику грчки монаси, које је Данило онамо позвао.¹⁰¹ Грчки утицај оснажио се још више после великих српских освојења на југу иза 1282. При томе су утицали разнолики фактори: слава стародревне цариградске државе, чију је круну ставио себи на главу Стефан Душан, за тим многе институције византијске државе које Срби беху преузели и, најзад, многе женидбе с Гркињама. За владе Стефана Душана, српски владајући кругови на југу државе беху већ у првој генерацији на најбољем путу да се погрче. Валонски деспот Јован, Бугарин пореклом и шурак Стефана Душана, потписује се, 1350, само грчки на две српске повеље. Душанов полубрат Симеон, који је доцније столовао у Тесалији, оставио је за собом само грчке повеље. У наше дане пронађени су у Македонији, поред српских, и многи грчки натписи српске властеле из тога доба. Тако Бојка и његове жене Јевдокије на острву језера Преспе (1345), деспота Јована Оливера у Леснову (1349), ћесара Гргура Бранковића на обали Охридског Језера (1361), ћесара Новака и његове жене Калије (Καλιη) у Преспи (1369).¹⁰² Исти случај опажамо и код Франака у Јелади, на пр., код млетачких племића на Криту. Италијанске династе, Орсини из Кефаленије, преобразили су се брзо у Грке као епирски деспоти. Још и данас опажају се у живом српском говору трагови средњовековног грчког утицаја.¹⁰³

¹⁰¹ Д а н и л о 369.

¹⁰² Упор. м о ј е напомене у Вуз. Z. XIII (1904), 196.

¹⁰³ На пр. из Законика Стефана Душана ушло је у употребу педесати, педепсати = казнити (новосрп. мучити се) од аориста *επαίδευστα* од *παίδεω*. О превлађивању аориста у грчким позајмицама у српском, бугарском, румунском и арбанаском упор. М i k l o s i c h, Albanische Forschungen III (Denkschr. W. Akad. Bd. 20), 317 и д. Још и данас говоре Срби према новогрчком телеграфсати.

Источњак се, по спољашности, разликовао сасвим од западњака. Западњаци су се бријали и шишали. Источњаци носили су дугу браду и косу, и то не само Грци, Срби, Румуни у Влашкој, како их описује Шилтбергер, него чак и Дубровчани, како то, с чуђењем, истиче Јован

Равењанин. У Цариграду опште чуђење изазвао је Теодор, син цара Андроника II, када је, као наследник монфератске крајишке графовине у Пијемонту (1305), обријао браду по латинском обичају.¹⁰⁴ Исто тако и у средњевековној Русији и Чешкој пуштали су људи дугу косу и браду. Није онда чудно да се у старосрпском закону и у дубровачким судским књигама често помиње чупање браде кад год је говор о каквој било тучи. Грци и Срби потсмевали су се и презирали ћосаве људе, називајући их **спанима** (σπανος) који наличе на жене. Већ 972 забрањено беше у светогорским манастирима примати децу, ћосаве и евнухе. Када су једном приликом, око 1263, прогонили "спане", морао је и ћосави Србин, Теодор Граматик, иначе марљиви преписивач рукописа, напустити Свету Гору.¹⁰⁵ У вези с тим је страшна мржња свих северних народа према ћосавим евнусима византијске државе, о којима се мислило да су бескрајно зловни. Већ у периоду сеобе народа наилазимо у латинским хроникама на пакосне напомене о "спанима" (spanones) на царском двору. У писмима патријарху Николи Мистику, оптуживао је бугарски цар Симеон евнухе на цариградском двору да су они виновници непријатељства између Бугарске и Византије.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Nikephoros Oregoras VII, cap. 5. § 10.

¹⁰⁵ Типик цара Јована Цимисхеса у Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster (Leipzig 1894), 83. 147. Теодоров епилог у Стојановића записи I, бр. 21; упор. Вуловић, Годишњица VII (1885), 95. Византијска сатира "богослужење ћосино"; упор. Krumbacher, Byz. Literaturgeschichte² 809 и A. Heisenberg у Byz. Z. XIV, 661.

¹⁰⁶ Περὶ τῶν εὐνουζῶν, ὡς ἐκεῖθεν ἡ τῶν κακῶν αἰτία. Migne, Patrologia graeca, vol III, col. 124.

У Византији, у X и XI веку, не само да је било много моћних евнуха међу државницима, него, чак, и међу војсковођама. Евнух беше, на пр., Георгије Проватас, кога је српски кнез Стефан Војислав потукао (1040) у црногорским планинама. Још Пахимер прича како се српски краљ Стефан Урош I потсмевао евнусима који су били у пратњи византијских кнегињица. У оделу је превлађивала народна ношња, од које се много шта очувало непромењено до данашњих дана. Јован Равењанин истиче конзервативну црту Дубровчана који су задржали своју стару ношњу, крај свега тога што су много путовали по свету. Али се у Дубровнику убрзо после времена у коме је Јован онде живео, почела нагло уводити нова мода из Италије. Много конзервативније беше планинско становништво на западу. Од туђе ношње одомаћио се беше на српском двору и код српске властеле византијски свечани огртач. Била је то дуга свита, налик на кафтан, врло често извезена златом и искићена бисером.

Велика господа облачила се у скупocene грчке, италијанске или фландријске тканине, у скерлет, кадифу или свилу, и то било у лаке свилене материје (çendato), било у источњачку дамашћанску тешку свилену робу, проткану златом (samocato). Нема трага о томе да су у Србији постојале неке одредбе о оделу, или да је било каквих закона против луксуза. Па и у приморским градовима постоје из овога времена само одредбе, којима се ограничава мираз. Као још и данас, незнатни и сиромашни људи одевали су се грубим, вунастим ткивом, производом домаће индустрије. Беше то бело или сиво **сукно** (лат. sochena), шајак, које се у Приморју звало **раша** (gascia).¹⁰⁷ Даље врсте ове раше беху **мрчина** (merçina), црно сукно за одело и огртаче, и модно сукно **модрина**,¹⁰⁸ од кога се, у XIV и XV веку у Далмацији, правило женско одело. И једна и друга врста познате су још и данас. Једна врста ћебасте белосиве тканине, коју су Дубровчани звали **склавина**, (sclavina pilosa), употребљавала се за горње огртаче и за омотаче чоханих бала код транспорта робе. Ова врста тканине позната беше у западној Европи као словенски производ. Огртачи од грубе вунене тканине звали су се у Средњем веку немачки slavenie, француски esclavine. Италијански schiavina значи још и данас грубо ћебе или пустињачка одећа.¹⁰⁹ У Дубровнику су разликовали три врсте оваке тканине: влашку, грчку и угарску: schiavina morovlascha, vlachesca, greca, hongara.

¹⁰⁷ Сукно било=*rassia bianca*, пов. из Стона 1458, Arch. slav. Phil. XXI (1899), 521—522. Данас се у Дубровнику назива **рашом** модра чоха за сељачке чакшире. Не треба је бркати с црном **расом** калуђера. По М и к л о ш и ћ у, Etym. Wörterbuch, назив чохе "раша" долазио би од града Араса у Француској.

¹⁰⁸ Како се види из речника Микаље, Стулија, Вука Караџића и Рјечника Југосл. Акад. Још и данас у Далмацији, на пр. у Конавлима, зове се једна врста модрог женског огртача **модрина** или **модрача**. Исто тако, по Вуку и Рјечнику, једна врста црне женске одеће [у облику зимског капута] у Хрватској и Херцеговини зове се **мрчина**.

¹⁰⁹ Упор. N i e d e r l e n a н. м. I, 472.

Боја одела беше претежно природна боја вуне или лана, бела или сива; ређе беху вунене тканине обојене у модро или црно. У околини Дубровника носили су сељаци, око 1400, потпуно бело одело. Црно вунено одело носили су, на византијском друму између Стримона и Струмице, стражари наоружани копљима, секирама и стрелама;¹¹⁰ још и данас носи сељак у планинама источне Македоније црно одело од овче вуне.

Свечано одело беше највише црвено, ређе зелено; на минијатурама Мирослављева јеванђеља виде се људи, обучени у зелене огртаче Када би се окупили такви угледни људи, све је бљештало у лепој сјајној одећи.

¹¹⁰ Nikephoros Gregoras VIII, cap. 14, § 5 (μελαινας εσθητας).

Када је краљица Симонида посетила свога девера, краља Стефана Драгутина и његову жену, Катарину из Угарске, у Београду "на обали Дунава и Саве",¹¹¹ по речима Даниловим, одело краљице и њене пратње, састављене од властеле и владика, беше шарено као пољско цвеће, тако да су се сви гледаоци дивили. Они беху обучени у скрлатно одело са златним појасевима, украшено бисером и драгим камењем. У XV веку, било је одело још шареније. Сељачки огртач, у околини Дубровника, на пр., у Жупи, био је често бео, а рукави црвени, а у самом Дубровнику огртач црн, а рукави зелени. Тада су и ципеле биле ишаране црним и црвеним пругама. Такве ципеле имао је и дубровачки кнез у Конавлима и сељанка у Шумету. Немамо података о ношњи мирског свештенства. Монаси су носили црну **расу**, због чега се српски зову још од старих времена "чрнорисцима" или "чрнцима".¹¹²

¹¹¹ Д а н и л о изд. Даничипя стр. 96—97: "ко и польским цв}ти многоразличными добротами испыштени".

¹¹² Грчки *ρασον* латинскога порекла (*rasum*). **Расодер** је погрдно име за калуђера.

Неопходно потребни беху крзна и бунде, од којих се, управо, правила одећа у најстарија времена. Мушко и женско одело постављало се црном или белом јагњећом кожом, крзном од зеца, лисице, куне и вука. Свака властелинка у Котору или Дубровнику добивала је у XIII и XIV веку, у мираз по неколико комада одела постављених крзном. Хермелини (*armelini*) помињу се тек у XV веку. Јелена, удовица великога војводе Сандаља, положила је, 1440, у Котору у поклад две "*vestes veluti rubei*", обе "*suffultas armelinis*", једна са златом извезеним рукавима, друга без рукава, искићена бисером.¹¹³ Као поклон за Јелену, снаху деспота Ђурђа а жену деспота Лазара, поручили су Дубровчани, 1446, у Млечима 20 лаката црвене кадифе (*velluto de cremixi*) и "*pelle de armelini*" до вредности од 300 дуката, онолико колико потребно беше за поставу једнога одела.¹¹⁴

¹¹³ Нотарске књиге 13 мај 1440 у которском сутском архиву.,

¹¹⁴ *Consilium Rogatorum* 1 октобар 1446 Дубр. Арх. У XV веку црвена бунда херцега Стефана зове се **шуба**, а кратка, црвена и златом извезена бунда Јелене, удовице Сандаљево, зове се **контуш**, назив који је познат у Пољској и Угарској. Упор. L i l e k, Wiss. Mitt. aus Bosnien 11, 147 и д. Реч шуба долази од арабљ. al džubbah, N i e d e r l e n a н. м. I, 462.

Српска господа у Србији и у Босни, а тако исто и у Арбанији уопште су јако волели бунде. Још и око 1225 закопчавале су се бунде запоном. Значајан је налазак округао златан запон хумскога кнеза Петра са српским и латинским натписом: "+ Запон велиега кнеза хљмскога Петра, Pretende comiti Pet(ro)". На обратној страни виде се, израђени у романским орнаментима, орлови, зечеви и пси, који се провлаче кроз редове лишћа.¹¹⁵ Доцније су људи и жене као најобичнији украс узимали сребрна пуцета, (путъць, лат. *maspilus, ombreta, lambreta, bottoni*), како се то види на фрескама. У Дубровнику носиле су богате варошанке, а тако исто и сељанке у околини, на јелецима, особито на рукавима, 6—22 пари таквих путаца која катшто беху позлаћена.

¹¹⁵ Опис Љуб. К о в а ч е в и ћ а у Старинару I (1884), 110—118 са сликама. У оставштини краља Владислава беше "bocla una de argento deaurata", по свој прилици запон (фибула) Rad. I (1867), 138. N i e d e g l e на н. м. I, 530 и д. о фибулама које Датирају почев од VIII века, особито из Русије са сликама по наласцима.

Највише се ценно на човеку и на жени појас (*centura, ξωνη*). Он беше од црне или црвено обојене коже или од црне, као крв црвене, зелене или модре свиле или кадифе. Закопчавао се сребрним запоном, а украшен беше богатим металним накитом од коситера, позлаћена бабра, проста или позлаћена сребра, или је, као у Византинаца, био од сухога злата.¹¹⁶ У збиркама царске археолошке комисије у Петрограду чува се златом извезени појас, на коме је три пута извезено име Бранко. По Новаковићу, био је то севастократор Бранко за владе Стефана Душана, отац Вука Бранковића. На појасу извезени су још соко, медвед са издигнутим предњим шапама, алегорична животиња с главом вепра а змијским телом, и поред тога, још осам лавовских глава.¹¹⁷

¹¹⁶ Упор. N i e d e g l e на н. м. I, 577 и д.

¹¹⁷ Н о в а к о в и ћ. Глас LXXVIII (1808), 249.

Било је и појасева, исплетених од сребрне жице, са позлаћеним плочицама (*centura de filo de argento de opere levato inaurato*). Такав беше појас кнеза у Попову Муж-брата Славомирића. Овај појас беше тежак "ad subtilem" 11 фунти, а продан је за 113 перпера (1313). У XV веку чињена је разлика између широкога босанскога (*centura larga bosignana*) и угарскога појаса (*singulum ungaricum; centura ongarescha*). Требало је извеснога вежбања да би човек могао носити ове тешке појасеве. Један знатни појас дубровачке властеоске породице Бунића, процењен 1376 са 425 дуката, био је тежак девет фунти. Један, опет, женски појас од сребра који је 1436 био украден у Новом Брду неком дубровачком трговцу, тежак беше 8 фунти и 7 унчи. Исто тако, велики војвода Сандаљ имао је један појас од црвене коже с украсима од позлаћена сребра тежак 11 фунти и 2 унче. Сандаљ имађаше још један појас у облику позлаћена ланца, који је био тежак чак 22 фунте и 10 унчи. Не само угледни људи, него и сељаци из околине Дубровника и Стона носили су појасеве са сребрним украсима. О појасу обешени беху нож и кеса за новац (тоболац, лат. *bursa, marsupium, pera scarsella*). Кесе за новац беху разноврсне, врло често од црвене кадифе која беше проткана сребрним украсима и извезена златним концима, окићена бисером или златним пуцетима, а притврђена сребрном верижицом. Из дубровачких сутских књига види се да је већ тада било неваљалаца који су, за време тискања и гунгуле по трговима, врло вешто отсецали кесе с парама (*incidere bursam*). Због тога су многи људи носили своје паре у обичном или златом извезеном рупцу који су носили у појасу, рукаву или су га прикривали у недрима.¹¹⁸

¹¹⁸ О појасевима у северних Словена упор. N i e d e g l e на н. м. I, 466 и д.

Сељаци и пастири носили су опанке (*opinze, paria orancharum*) од свињске или воловске коже, које се још и данас свугде носе у балканским земљама. Више варошка ношња беху кожне

ципеле (чревија, цревља) или ципеле од чохе. Оне беху црне, зелене, модре, црвене, а по катшто и разнолико обојене. Ратници су носили високе чизме с остругама.¹¹⁹ Зими су се носиле рукавице које беху шарено извезене, а постављене куновином или другим којим крзном (cyrothesae, guanti).

¹¹⁹ Упор. N i e d e r l e на н. м. I. 486 и д. са сликама.

Веома је тешко рећи каква беше ношња у појединостима, прво стога, што су изрази за ношњу оба пола често једни исти и што нема довољно слика.¹²⁰ Мушки капут с рукавима или без њих, често постављен крзном а дуг до половине цеваница, правио се од различите материје: беле, црне, сиве, модре или зелене боје. Такав комад одела звао се **сукња, сукњица** (лат. tunica, guarnachia, zuppa, zupretum).¹²¹ Било је и финих огртача од зелене или модре свиле, постављених крзном (zironum). —Мање знамо о боји чакшира (гаће, лат. bracciae, serabulae, mutandae, femuralia). На скулптурама надгробног камења у Босни виде се људи у тесно припијеном копрану који допире до бедара, а често је набран и украшен гајтанима; чакшире, пак, узане су.¹²²

¹²⁰ Речју сукња (gonella tunica итд.) називало се и мушко и женско одело. Упор. N i e d e r l e на н. м. I, 437 и д.

¹²¹ Од слов. речи сукња такође нем. suckenie, енгл. suckeneу, новогрч. σουκανια итд. упор. N i e d e r l e I, 448.

¹²² Dr. Ћ. T g u h e l k a, Wiss. Mitt. III (1895), 418. Упор. слику некога Босанца у рукопису апокалипсе, коју је објавио J a g i ć, Arch. slav. Phil. XXV (1903), стр. 25.

У околини манастира Бањске носиле су се кожне доколенице (скорње), другде опет високе вунене чарапе од козје длаке (клашње), док су ногу штитиле ниске чарапе (бјечве). У околини Дубровника прављени су огртачи (**плашт, гуњ**, доцније **кабаница** лат. mantellum, clamis, soccha или zochа) понајвише од црне чупаве материје, .ретко беле, смеђе, модре или зелене. Они су се често постављали јагњећом кожом, а украшени беху сребрним пуцетима.¹²³ У неким крајевима носили су се нарочити гуњеви, "more Sclavorum", "ad modum bosnensem". Свечани плаштеви Срба беху, од XIII—XV века, обично од црвене чохе, постављени крзном (mantellum sclavonescum coloris rubei), већ око 1300 исто тако као, на пр., што је био и плашт канцелара деспота Ђурђа.

¹²³ Гл. Речник В. Карацића о **гуњу** који је био црн и разне дужине, и у Србији носио се без појаса и често без рукава, а у Црној Гори бео, са рукавима и са појасом. Буг. реч гуња позната је у свима слов. језицима. M. V a s m e r, Byz. Z. XVI (1907), 553—554 изводи лат. gunna, за коју В а л д е мисли да је келтскога порекла, и средње-грч. γουνα = бунда од слов. речи гуна "која је првобитно ваљда значила крављу кожу". Dr. St. R o m a n s k y, Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen (XV Jahresbericht des Institutes für rumänische Sprache, Leipzig 1909), 106—107 мисли, да је та реч доспела у слов. језике из латинског, а у бугарски да је доспела посредством грчкога језика. Упор. N i e d e r l e на н. м. I, 473, нап. 2.

Нејасно је значење појединих назива за покривање главе.¹²⁴ Тако, на пр., **капуч** (сарисіум, сарулеум), који се помиње у законнику Стефана Душана и у околини Дубровника начињен је био од црне, модре или црвене чохе; вероватно на форму капуљаче **капу**, по свој прилици црну, носили су попови. Вунена или кадифена капа, различите величине, боје црне, модре, зелене или црвене, оперважена кожом од јагњета, куње или вука, а у Босни кожом од веверице, звала се bireta, bareta, а српски и **клобук**, док се у Дубровнику, у XV веку, називала и **ваљаница**. По свој прилици да су тврди шешири били црни или црвени pilei од вуне, чохе или камиље длаке, а тако исто и разнолики бели или црвени capelli од вуне и кадифе: capelli sclavoneschi, albanenses, ongareschi са златним ројтама (у XV веку), tartareschi с бисером. Било је и високих шешира, као оних 500 "capelli de tallia magna" који украдени беху, 1372,

Дубровчанину Јунију Бисти Бунићу на путу од Солуна за Ново Брдо, у области деспота Драгаша,¹²⁵ или онај "capellum magnum de lana" који је украден у Дубровнику 1402 неком арбанаском свештенику из Пилота. Посланик краља Уроша II, са којим је Метохит путовао (1299) из Цариграда у Србију, носио је, по српском начину, сасвим малу и плитку капу (πιλιδιον ολιγον) која ни мало није покривала стражњи део главе.¹²⁶ Та је капа била, од прилике, налик на данашњу црногорску и херцеговачку капу. Коњаници и пешаци на слици каменог споменика у Борју, у долини Требижата у Херцеговини, имају на глави калпаке, неку врсту фригијске капе са врхом унатраг повијеним.¹²⁷

¹²⁴ N i e d e r l e на н. м. I, 499 и д. с табл., стр. 501 (20 типова капа у сев. Словена од XI до XIII века.)

¹²⁵ Тужба од 15 јуна 1373. Larn. Rag.

¹²⁶ S a t h a s, Bibl. graeca I, 161.

¹²⁷ M. H o e r n e s, Altertümer der Hercegovina, S.-Ber. W. Akad. XCVII (1880), 542, фиг. 12.

Женска ношња позната нам је само из бележака о владаркама и напомена у дубровачким званичним књигама. У околини дубровачкој помињу се кошуље (лат. *camisia, interula*) по словенској моди (*camisias ad modum sclavonescum*). По свој прилици, оне беху искићене шареним везом. Женска кошуља, наравне, дужа беше од мушке. У покладу породице краља Владислава беху три "*camisie magne pro femina*". Отмене жене носиле су и свилене кошуље. Женске хаљине (сукња, гуњ, лат. *gonella, tunica*) беху од беле или модре, ређе од смеђе, зелене или црвене тканине, а на рукавима и недрима украшене сребрним или златним пуцетима. Помињу се и "словенске" свилене сукње (*gonella sclavonesca* 1313). У приморским градовима носила се ван куће дуга горња хаљина (*guarnachia*) или пурпурно црвен или зелен ћурак, постављен крзном. Филип de Diversis помиње да су Дубровчанке носиле свечану дугу хаљину која се вукла по земљи (*guarnazonum sa "cauda longa"*). На скулптурама босанских надгробних споменика виде се жене у дугој хаљини која допире до земље, уска око паса, по свој прилици, притегнута појасом. Дубровачке девојке, жене, удовице, властелинке и грађанке разликовале су се по томе како су покривале главу.

Најобичнији убрадач беше махрама или вео (убрус, покривача, лат. *orale, tovalia a capite, velum, façolum de muliere*). Њих је било великих и малих, од платна или свиле, покатошто богато искићених златним везом. Постојала је нарочита врста српских убрадача (*fazolium sclavonescum* 1446, *faciola illogum de Servia* 1455). Дубровачке владике (властелинке) носиле су **капу** (лат. сара од fine чохе), често свилом постављену. У архивским књигама помињу се "*sarra duplex coloris viridis, gialli ef rubei*" (1329) и "*sarra muliebris sclavica panni viridis*" (1372). Још у XVI веку видео је Бузбек (1553), путујући у Цариград, црвену капу (*pileolum purpureum*) коју су носиле српске властееоске девојке. Он каже да је у Јагодини видео једну девојку која је имала на глави капу, украшену пауновим перјем. У Дубровнику, у XV веку, носили су се **космач** од дуге чупаве вуне (*tovaglia pilosa*) и **куплица** од чохе коју су, искићену бисером, носили и мали дечаци.¹²⁸ У XV веку помињу се код сељака, у непосредној околини Дубровника, на пр., у Шумету, цепни рупци (*nasitergia*). Таквих рубаца нашло се и у Требињаца, када би опљачкали дубровачке трговце.

¹²⁸ Упор. Arch. slav. Phil. XXI (1899), 504 и Rječnik Jugosl. Akad. По Z i b r t u, Děje kroje v zemich českých (Историја ношње у чешким земљама) I (Prag 1892), 224. Kosmač је и у Чешкој, у XIV в., значио чупаву чоху. Ова реч долази од црквенослов. космъ = коса.

Као женски украс највише су се ценили обоци (лат. *sercelli*). Они беху од обична или позлаћена сребра, златни, а катшто украшени бисером и драгим камењем. Како беху тешки, чешће пута нису висили о ушима него на капи или повезачи, како се то види и на старим зидним сликама. Било је словенских и латинских ободаца. Словенски обоци (*sercelli sclavonici*,

sclavoneschi) беху округли. Властелин Нинац Чихорић, у околини Дубровника, имао је пар "cercellorum auri rotundorum sclavicorum" са сафирима, бледим рубинима (balasii) и крупним бисером (1375).¹²⁹ Један пар "cercelli a domina sclavi de auro" у Новом Брду 1436 тежак беше једну фунту. Лакше, нешто јаче од две унче, беху обоци Јелене, жене великога војводе Сандаља; у њима су били бисер, опточен златом, и црвено и модро камење. Један пар, опет, имао је иза врата ланчић (гривницу) од ситна бисера.¹³⁰

¹²⁹ Упор. м о ј у расправу Über die Edelleute von Zachlumien auf der Inschrift von Veličani, Гласник бос. IV (1892), 281 = Wiss. Mitt. III (1895), 476. О старослов. накитима који су се носили поред ушију или у коси (заушнице), N i e d e r l e I, 588 и д., са сликама.

¹³⁰ Mon. serb. 386.

Фра Јаков из. Вероне, путујући 1335 као хаџија у Палестину, видео је како у Отранту све женске носе у пробушеним ушима, према величини, једну, две или три каричице, спојене сребрном верижицом, те опажа да је такав исти обичај и у читавој "Sclavonia et Albania et Romania".¹³¹ Филип de Diversis каже да се у Дубровнику удате жене познају по томе што носе сребрне или златне обоце, и то не у ушима, него на повезачи, о коју су причвршћени сребрном верижицом (argentea catenula), која се звала **кличак** а лат. *giguletum*.¹³² Обичај беше у западним планинским крајевима да се брачном пару о свадби поклањзју гривне (наруквице). У Дубровнику забрањено беше то 1515 год. као излишан обичај из Морлачке (Morlachia).¹³³

¹³¹ Изд. R. R ö h r i c h t у Revue de l'Orient latin III (1895), 173.

¹³² Philipus de D i v e r s i s ed. Brunelli 92. Од г. 1398 и д. помиње се кличак често у дубровачким сутским књигама. Данас се **кличак** зове дечји измет; упор Вуков Рјечник и Рјечник Jugosl. Akad.

¹³³ Arch. slav. Phil. XXI (1899), 423.

У XIV веку, чеони украс беше дијадема (precellum, precelech, лат. frontale, courellum) од сребра или злата, катшто украшена бисером. Забележен је један случај где је једна таква дијадема састављена била од 29 сребрних плочица.¹³⁴ У Конавлима помиње се 1365 једна врста оваке сребрне покриваче која је имала облик рога (cornua sclavica argenti).¹³⁵ У Дубровнику беше обичај да је невеста (noviza), идући кући мужевљевој, носила рогове (portare corna, вариј. согупа), док, најзад, тај стари обичај не беше забрањен 1314 казном новчане глобе.¹³⁶ Једна талијанска песма из XIV века о "Schivoni", за коју се мисли да је од Флорентинца Франка Сакетија, каже да онде жене нису лепше од људи, јер са својим роговима изгледају као ђаволи.¹³⁷

¹³⁴ Dame filius Nicole de Stilo имао је у покладу "unum frontale de tabulis XXVIII de argento". Дубровник 26 јула 1319, Diversa Notarie у Дубр. Арх. О староруским дијадемама N i e d e r l e I, 582 и д.

¹³⁵ Крајиша, ђефалија конаваоски, предао је Дубровчанки Маруши Бобаљевићевој нешто оружја и "coverlo I sive cornua sclavica argenti" које је одузео од њезина дужника, Љубоја Шиљеговића, 11 авг. 1365, Div. Rag.

¹³⁶ Mon. Rag. V, 74. Дубровачки Статут VIII, cap. 57, § 20.

¹³⁷ "Tosto veder potrebbe / Femina che sarebbe / A par col diavol con suo'alti corni / Nere, scontorte, fuor di bello, inizio". I sermoni evangelici, le lettere etc. di Franco Sacchetti, pubbl. per Ottavio Giglio, Firenze 1857, р. XXIII [Потпуно је издао и протумачио песму Сакетија, по рукописима у Флоренцији, Dr. Mirko D e j a n o v i ć (Сплит), F. Sacchetti (1330—1400) о "Schivoniji", Građa za poviest kiiiževnosti hrvatske VIII (Zagreb, Jugosl. Akad. 1915), 365-374].

Последњи остатак ове старе ношње беше **рога**, налик на фригијску капу, начињена наине од сасушене ланене плетенице у облику напред савијена рога, а покривена чохом. Такву капу носиле су донедавно жене у Подрињу код Сребрнице.¹³⁸ Изгледа да је и **хондељ**, једна врста капе коју су носиле удате жене у Конавлима, од прилике до 1870, постао током времена од ове рожане капе.¹³⁹ Друкчије од ове рожане капе морало је бити оглавље Јелене Сандаљевице, украшено бисером и драгим камењем.¹⁴⁰ Уз то долазе сребрне или позлаћене круне (*corona*), које су имале дубровачке властеоске породице. Још око 1440 гледао је Филип de Diversis како о свадбама, у властеоским кућама, невесте носе ове круне како "signum virginittatis". Српски властелин Радослав, син жупана Вратислава, заложио је, 1319, у Дубровнику такву једну круну (*corona de argento*).¹⁴¹ Војислава, сестра Вука Бранковића и жена арбанаскога кнеза Ђорђа Топије, имала је у својој прћији једну "coronam auri" и четири пара ободаца минђуша с бисером.¹⁴²

¹³⁸ Dr. Ć. T r u h e l k a, Die phrygische Mütze in Bosnien. Wiss. Mitt. IV (1896), 509—515 са сликама. Види слику и у делу: Die österr.-ungar. Monarchie in Wort und Bild, Bosnien стр. 331.

¹³⁹ Упор. слику у профилу неке Конаваоке у делу A p p e n d i n i, Notizie istoricho-critiche I (Дубровник 1802). Б у д м а н и у Рјечнику каже да је **хондељ** дрвена направа, превучена шареном материјом, искићена напред златним и сребрним иглама, а од горе покривена белом тканном. За време мога првога бављења у Дубровнику (1878) описивали су ми усмено ову стару ношњу, али нисам видео ни један примерак.

¹⁴⁰ Пов. од 1442 Моп. serb. 415. Из текстова не види се јасно шта је био сребрни или позлаћени **прјевој** који се помиње у Дубровнику око 1370.

¹⁴¹ "Radasclavus filius de Jupan Vratisclavo" обвезује се кнезу Nale de Cereva, да ће у року од два месеца дана "unam coronam de argento" и друге ствари искупити за 19 перпера, "alias vendantur", 24 август 1319, Diversa Notarie 1318—1320 Арх. Дубр.

¹⁴² Lj u b i ć, Listine IV, 319, 427 (1393): "unam coronam auream et paria quatuor cercellorum perlarum".

Међу сликама на зиду које су деспот Дејан и жена му Доја, у XIV веку, дали измалати у цркви Св. Јована Богослова код Белова на Струми, између Радомира и Ђустендила, на горњем крају земенске клисуре, приказана је Доја с круном на глави. То је дијадема више чела, опточена златним украсима у облику звезда; изнад тога издиже се широк и висок ваљак, по свој прилици од жуте свиле, водоравно издељен у поља и надвишен малим, округлим орнаментима; изнад тога види се покривач од беле материје која пада позади, а на оном њеном делу који се спушта на ниже имају црвене паралелне линије.¹⁴³ У ризници Сандаљеве породице било је венаца од црвена ткива, украшених драгим камењем и бисером који су опточени златом, а, сем тога, било је и сребрних круна, искићених камењем и бисером.¹⁴⁴ Најобичнији вратни украс беше крст на ланчићу.¹⁴⁵ У Приморју носиле су жене у руци бројанице (**краљеш**, лат. *coronella*, *paternoster*) од корала или сребра; на бројаницама често беше обешен позлаћен крст.

¹⁴³ Йорданъ И в а н о в њ, Изврстия бълг. арх. др. III (1912), 63—64 са сликама бр. 55-56.

¹⁴⁴ Упор. L i l e k, Wiss. Mitt. II, 145.

¹⁴⁵ N i e d e r l e I, 627 и д. (са сликама) описује најразличније севернословенске ђердане од стакла, шкољки, камичака, животињских зуба, метала као и вратне гривне.

Мушког и женског прстења било је од бакра (*anuli de game*), сребра и злата, а у њима често беше драги камен или бисер.¹⁴⁶ Као прстен за печатење врло су се радо употребљавале античке геме са сликама богова, царева или животиња, као што је то раније био обичај и на Западу за доба Каролинга. На једном печатном прстену босанскога бана Нинослава види се

орао у полету. У оно време када је цар Урош био потиснут са престола, имао је он, изгледа, као печатни прстен античку гему са сликом лава. Отисак од ње није се сачувао, али је Дубровчани помињу као "bulla leonis" или "verum sigillum cum figura leonis". Ђурађ Кастриот (Скендер-бег) печатно је са резаним античким каменом на коме се види с леђа гола Леда с лабудом покрај себе. Па и дубровачки трговци и цариници у Србији и Босни употребљавали су у XV веку као печате такве античке геме. Овакве геме у употреби су још и данас у балканским земљама.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Упор. Niederle I, 670 и д.

¹⁴⁷ Др. Алекса Ивчић. Стари српски печати. Нови Сад 1910, ел. бр. 2 (Нинослав), бр. 65 (Кастриота). Упор. моју рецензију на то дело у Arch. slav. Phil. XXXIII (1912),

Владаоци и кнежеви носили су редовно у пуној ратној спреми крст о врату. Тако Немања носио је крст с делићем истинитог крста Господњег, чијој заштити је он приписивао све своје успехе. Бугарски цар Михаило послао је на поклон цару Андронику III обичан челични крст који је, тобоже, његову оцу и њему, у више прилика, помогао на чудан начин. У Орбинија јавља се српски кнез Лазар са златним крстом о врату. Па и доцнији архиепископ Данило II, како прича његов биограф, одолевао је, као светогорски монах, искушењима ђавола стога, што је редовно носио о врату крст од "демонолита".¹⁴⁸ У планинама старог Илирика никада није престало свакодневно ношење оружја, обичај који Тукидид, у доба цветања хеленских држава, помиње код становника на северозападу Грчке, сматрајући га остатком старог разбојничког начина живота.¹⁴⁹ Тако се још и данас носи оружје у Црној Гори и Арбанији. Једино се није допуштало монасима и свештеницима да носе оружје.

¹⁴⁸ Краљ Стефан гл. 12. Kanta kuzenos I, cap. 58. Orbini 283. Данило 357.

¹⁴⁹ Σιδηροφορεῖσθαι у озолијских Локријана, Етолаца и Акарнанаца αλο της παλαιας ληστείας, Thukydides I, cap. 5.

Код Дубровника излазили би сељаци ретко из куће да не би понели лук и најмање десет стрела у тулу. Па и трговац и занатлија, када би изјахао из града у околину или даље, у Србију и у Босну, носио би собом мач и лук, а који пут и штит. Властела, трговци и сељаци носили су под плаштом о појасу нож разне величине (cultellum feritorium, cultelesa, daga), с коштаном или сребрним дршком, а причвршћен често сребрном верижицом. Али унутра у градовима, на пр., у Дубровнику или Сплиту, сасвим беше забрањено ношење оружја. Странци дужни беху одложити оружје пред гратском капијом и предати га тамошњој стражи.

Биљна храна била је свагда на првом месту и неопходно потребна, чак и у западним крајевима који су били тако богати у стоци. Онда је, како смо већ раније напоменули (стр. 148—149), за време неродних година, чешће долазило до глади.¹⁵⁰ Поред хлеба, помиње се двопек за лађе (biscottus, срп. колач: panes colacios 1371, погача (лат. focasia), коју су у Приморју кметови доносили о празницима на поклон власнику земље. Сем тога, помиње се и каша (итал. farinata) која се готовила и у кухињи дубровачкој, и код хиландарских монаха. У једној повељи Стефана Душана неки кмет цркве Св. Николе у Врању, која беше хиландарско добро, има надимак Руби-погача.¹⁵¹ Виши продукт кухињске вештине беше још и данас добро позната **пита**, растегнуто и развијено тесто, испуњено месом и сиром. Под тим именом знају за њу и Ново-грци (πῆτα), Румуни и Мађари. Неки сусед манастира Трескавца код Прилепа зове се у једној повељи Стефана Душана Пожрипита (питождер).¹⁵²

¹⁵⁰ Niederle на н. м. I, 177 и д. не слаже се с оним мишљењем по коме су стари Словени јели само биљну храну.

¹⁵¹ Новаковић, Законски споменици 415. [О цркви св. Николе у Врању в. Ђ.Сп. Радојичића у Старинару III сер. XIII (1938), 53—70. В. Петковић, Преглед црквених споменика изд. САН (Београд 1950), стр. 61—62].

¹⁵² Гласник X II, 375. Упор. име Пожрикобила у признској повељи, ib. XV, 276.

Поред разних врста сирева, најважнија анимална храна беше овче и свињско месо. Усољено свињско месо (porci saliti) беше врло важан извозни артикал из западних планинских крајева, од Неретве до Котора неопходан у снабдевању морнара. Помиње се сланина па већ и шунка.¹⁵³ Византијско изасланство јело је, како прича Метохит, за трпезом краља Уроша II дивљач, вепрове, јелене и птице, а у посне дане воће, усољену и свежу рибу, а нарочито крупну и дебелу дунавску рибу, која се, као ретка посланица, много ценила у Цариграду. Студенички игуман дужан беше да за празник заснивача Немање набави рибу из Дунава и Зете, јер се на ту славу позивао и владалац.¹⁵⁴ Српском краљу долазили би у одређено време весници града Котора, носећи собом товар морске рибе. Па и у XV веку умели су Дубровчани обрадовати своје суседе: босанскога краља, војводу Сандаља и херцега Стефана, а доцније и турске намеснике, буретима биране морске рибе.

¹⁵³ 1371 поробили беху некога Дубровчанина, те му одузели товар воска, неучињене коже, крзна и једну "salma de lardo et persutis" (итал. prosciutto).

¹⁵⁴ S a t h a s, Bibliotheca graeca I, 172, 174. Студенички типик у Гласнику XL, 172.

Од пића најугледније беше вино, које се лети држало у "леденицама" да би било хладно. У легендама наивно се прича како је Св. Сава, као изасланик свога брата Стефана Првовенчаног, дошао угарском краљу Андрији II у сред жарког лета, када је било нестало леда на угарском двору. Српски кнежевић у монашкој ризи јадао се како је у својој земљи научио да свагда пије хладно вино, али му угарски краљ није могао набавити леда. Светитељ се, онда, помоли Богу. На то, по свечевој молитви, удари наједанпут град, те Сава посла запрепаштеном краљу, као дар Божји, пуну сребрну чинију леда.¹⁵⁵ Орбини прича да је Радивој, син босанскога краља Остоје, умро од наступне грознице, јер је претерано много пио ухлађено вино.¹⁵⁶ Медовина, која се правила од меда, а старосрпски се звала такође "мед", (в. горе стр. 155) пила се у планинским крајевима у Србији и у Бугарској, где није било винове лозе. Исто тако много су је пили и на словенском северу.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Д о м е н т и ј а н 249 ид. Т е о д о с и ј е у Павловића 115 и д.

¹⁵⁶ "Mori giovane di febre terzana, acquistata col bere troppo vino con ghiaccio" О r b i n i 368.

¹⁵⁷ Печенези опљачкаше, у XI в., у Бугарској велику количину вина и ποματων εκ μελιτος К e d r e n o s e d. Вонн. II, 582. К a n t a k u z e n o s (III сэр. 49) каже да су се Срби, μελιτος γαρ εμφορομενοι και κρεων, поболели у масама код Сера (1542) јер су пили преко мере ново непревело вино Упор. N i e d e r l e на н. м. 1,208.

Када је цар Фридрих I са крсташима треће крсташке војне 1189 стигао у Ниш, угостио је онде њега и његову властелу српски велики жупан Немања обилато вином и медовином.¹⁵⁸ Та околност да су кметови манастира Бистрице, Бањске, Грачанице и Дечана дужни били давати, нарочито пред Божић, манастирима дажбине у хмељу и сладу доказује да се у Србији правила и нека врста пива. Остатак од тога је кисела **аловина** (олавина) код Пирота, пиће спремљено од овса или јечма.¹⁵⁹

¹⁵⁸ "Similiter et omnes principes a predicto comite (т.ј. comite Serviae) in vino et **medone** et animalibus multum honorati fuerunt". Писмо пасавског епископа Дитмолда У Chronicon Magni presbyteri, Mon. Germ. XVII, 509.

¹⁵⁹ Н о в а к о в и ћ, Пиво у Србији у XIII и XIV.в Глас LXXXVI (1911), 151-166. Т р о ј а н о в и ћ, Старинска српска јела и пића, Срп. Етнографски Збврник II(1896), 113-120. Упореди N i e d e r l e на н. м. I, 210.

ТРИНАЕСТА ГЛАВА

Духовни и друштвени живот [у доба Немањића]

Језик и његов историјски развој. Лична и породична имена. Породични живот. Двор према домаћим и страним извештајима. Карактер краљева и краљица. Дух и начин властеоског живота. Свештенство: епископи, бело свештенство, монаси и пустиници. Етикеција у усменом и писменом саобраћају. Љубав према ратовању. Припремна школа за то, пљачкање и отимање. Велики и мали лов. Забаве: гађање стрелом, игра мачевима, витешке игре, Гозбе и здравице. Игре, маске, коцкање. Свирачи и музички инструменти. Песма и певање. Развој српског епоса. Писмо и његове врсте. Књижевност: византијска и западна лепа књижевност, апокрифи, богословска и поучна дела: неговање домаће историје. Старосрпска уметност, особито црквено сликарство. Побожност, добра дела и помагање сиротиње; ходочашћа и веровање у чуда. Изгнанство и ропство. Медицинске књиге и лекари. Смрт; гробови и надгробни споменици.

Када скренемо пажњу с физичке на духовну страну живота, језик је прво питање с којим се срећемо. Како је већ поменуто, Србе и Хрвате странци су још дуго времена звали Σκλαβηνοι, Slavi, или Schiavoni. Али, та околност да је старо опште словенско име остало још дуго времена у употреби, не значи да је првобитан језик остао неизмењен. Српско-хрватски (проверити да ли у оригиналу Јиречека тако пише) језик имао је, већ у доба сеобе на Балкан, извесне своје особености, и он се у току Средњег века много изменио, особито од краја XIV столећа.

Међу самогласницима у данашњем књижевном језику нема остатака носних гласова којих је некада било у црквенословенском и полабском, а у пољском језику има их још и данас. Али, лична имена, у грчким и латинским споменицима из IX—XI века, сведоче да је носних гласова било некад прилично на српско-хрватском земљишту.¹ Недавно је утврђено да у дијалектима на далматинским острвима још и данас има трагова носних звукова.² У Црној Гори и у неким крајевима Боке Которске чују се још и данас полугласови, који су у данашњем књижевном језику замењени са звучним **a**.³ У XIII—XIV века ови полугласови беху опште распрострањени и изговарали су се ближе гласу **e**, како се то види из облика у старосрпским повељама, а особито из латинских транскрипција које су нам оставили Дубровчани.⁴

¹ J a g i ć, Arch. slav. Phil. XVII (1895), 79 упућује на Muncimir, Μουντιμιρος, Τζεντινα, Centena (сада Цетина), Dumbroa (сада Дубрава). Иначе се правилно врши прелаз од латинског **an, on** у првобитно **@** доцније **o**, у. Упор. M i k l o s i c h, Vergl. Grammatik der slav. Sprachen I (1879), 396. Упор. Monte Crasso код Сплита Мутограс, Pancratius у Дубровнику Пократ итд.

² M i k l o s i c h, на н. м. зна за думбок м. дубок и думброва м. дубрава. Dr. A g a n z а забележио је на острву Зларину код Шибеника Dumbrovnik м. Дубровник, Vorläufige Berichte der Balkankommission, Heft I (Wien, Akademie 1900), 20, 22.

³ M i k l o s i c h на н. м. I, 388. Српскохрватски Скадар изговара се још и данас у Црној Гори Скџдр, као и у старосрпским повељама.

⁴ На пр. casneç (казњц сада казнац), stanec (сада станак), имена места Orasseç (сада Орашац), Gradeç (Градац), лична имена Pribeç (Прибац), Grubeç (Грубац).

Данашње **a** јавља се на место полугласа тек од 1370, а у све већем броју од 1410.⁵
Црквенословенско } замењено је у данашњим дијалектима са е (у деловима Босне, у Славонији,

Банату, Бачкој, на истоку Србије и у Старој Србији), са **је** или растегнуто **ије** (у Херцеговини, југозападној Србији, Црној Гори, јужној Далмацији) или са **и** (у северној Далмацији, деловима Босне и Хрватске, у Истри, али и у Подгорици и у Бару [и у сев. Бачкој]). Тако, на пр., дед, дјед, дид, или вера, вијера, вира, [бело, бијело, било]). Између њих стари су гласови **е** и **и**. У Дубровнику превлађивало је првобитно **е** (suesda, сада звијезда), али га је, од друге половине XIV века, потиснуло млађе **је**. У Србији никада се није изговарало **ја**, **еа**, као у Бугарској и у средњовековној Македонији (дјад, вјара).

⁵ Упор. R e š e t a r, Arch. slav. Phil. XVI (1894), 347.

Што се тиче сугласника, у српско-хрватском је, од најстаријих језичних споменика, типично **ћ** место црквенословенског **шт** (ноћ м. ношт), и **џ**, на западу **ј**, место црквенословенског **жд** (међа или меја м. межда).⁶ Најкарактеристичнији је, особито код личних имена, прелаз звучнога **д** у **у** које, после неких прелазних стадија, почиње да се врши од 1400. Тако, на пр., лично име Влк постаје Вук, Влкашин-Вукашин, Блгарин-Бугарин, Хлм (лат. Chelmo, Chulmia) — Хум.⁷ **Д** на крају слога, које се јавља још у XIV веку, на пр., у личним именима Милбрат, Милман, Милша, претвара се у о од 1400, на истоку и на југу (остаје непромењено у чакавском и кајкавском дијалекту): Миобрат, Миоман, Миоша; исто тако и на крају речи, где се, на пр., име града Сокол и месна имена са **дол** почињу изговарати, од истога времена, у данашњем облику Сокô, дô.

⁶ Μεγυρετους Међуречје, Βουσεβουτζης Вишевић у Конст. Порф. Š a f a r i k, Serb. Lesenkörner (Pest 1833), 55 и д. Ј a g i ć, Arch. slav. Phil. XXII (1900), 35.

⁷ У слов. писму пише се звучно **д** са **љ** по примеру црквеносл.: вљк. У латинским повељама XIII в. Velcanus (Влкан), Velcoslaus (Влкослав), у XII-XIV в. Volchassinus (грчк. Βεληκασινος, Извѣстїя русск. арх. инст. IV, 1, 69), Volchus и најпосле, Vulchus. Прелазни су облици: Voch, Vuoch. После 1410 јавља се Vuch, Vuchassin, а од 1470 само и искључиво Вук, Вукашин.

Има извесних појава које су данас заједничке у свима језицима балканских земаља без разлике на њихово порекло. Српско-хрватски и бугарски, а исто тако румунски, арбанаски и новогрчки описују будуће време са глаголом хтети, што се, овда-онда, јавља и у црквенословенском и староруском језику. Заједничко је, даље, да сви ови балкански језици губе неодређени начин; у Бугарској, са малим остацима, инфинитив се изгубио. У Србији, пак, очувао се поред описне форме, док, међутим, овај процес још није захватио српско-хрватске дијалекте на западу.⁸ Напротив, српско-хрватски нема постпонирана члана који опажамо у бугарском, румунском и арбанаском; он се, у осталом, јавља и у великоруском како у старим споменицима, особито у московским актима XVII в., тако и у данашњим дијалектима.⁹

⁸ M i k l o s i c h, Vergl. Grammatik IV, 863, 873.

⁹ M и л е т и ч њ, Членътъ въ българския и въ руския Өзикъ, Сборникъ бълг. XVIII (1901), 4-67.

Српски језик, противно бугарском, сачувао је, само са малим изменама у облицима, именску промену.¹⁰ Нагласак није свугде једнак; старији је тип у Црној Гори и у околини. У данашњим српско-хрватским дијалектима штокавски на истоку и југу, који данас превлађује у књижевности, претставља новији степен развића, док чакавски, у јадранском приморју од Стона до Истре, није прошао кроз ову млађу еволуцију. Оба ова дијалекта разликовала су се већ у XII—XIII века, што се лепо види када се пореде глагољске листине из хрватског приморја с повељама из Босне и Србије. Од XIV века бивају те разлике све веће и веће. По Решетару, нови нагласак с другим особеностима јавио се прво у средишту говорне области, у јужној Херцеговини, у источној Босни и западној Србији, па се оданде, од 1400 почео ширити у свима правцима.¹¹

¹⁰ На пр. старосрп. instr. sing. на —**ов** (правов веров) почео је, већ почетком XIII в., да се губи и пропада испред данашњег —**ом** (правом вером). Главно је дело о прошлости и развоју облика Ђ. Д а н и ч и ћ а, Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVIII вијека, Београд 1874, 398 стр.

¹¹ R e š e t a r, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten 1900 (Balkankommission der Kais. Akademie, linguist. Abt. 1), стр. 23. И с т и, Der štokavische Dialekt, Wien 1907 (ib. VIII) с 2 карте, стр. 30 и д.

У Србији давала су се претежно необично разноврсна народна имена, а врло мало беше хришћанских имена. У том погледу Срби су до данас остали веома конзервативни. Чак и пред крај средњег века нису ретка пуна старинска имена, сложена од две речи. У околини Дубровника звали су се, у XIII—XIV века, властела и сељаци Борислав, Будимир, Влкослав, Добровој, Радогост, Станислав итд., а тако исто и у унутрашњости, на пр., сељаци у селима манастира Дечана: Доброгост, Јарослав, Радобрат, Славомир, Скоровој, Хвалислав итд. Али су многобројнија краћа имена, у којима је друго име замењено с неким наставком, као, на пр., Богиша, Бороје, Градоје, Рајко, Твртко, Храниша и др. Властелинке имају такође народна имена: Бјела, Велислава, Милица, Мирослава, Радача, и др. Путем удаје распрострла су се ова имена и код властеоских жена у Улцињу, Бару, Котору и Дубровнику.¹²

¹² Упор. м о ј е Rom. Dalm. II, 65 и д.

Ову домаћу номенклатуру налазимо и у Босни. Има једна нарочита група личних имена која се дају по именима народа: Бугарин, Грк (као женско име Гркиња), Хрватин, Куманин, Русин, Саракин, Сасин, Турчин, Угрин. Поред горе поменутих, арбанаских и румунских, јављају се и грчка имена, као: Андроник, Ставер (σταυρος-крст), Синадин. Западнога су порекла, а потичу из скаске о Карлу, имена Оливер, како се звао један великаш у добу Стефана Душана, и Орланда, који се као мушко име два пута помиње у оснивачкој повељи призренског манастира. У которској властеоској породици Драго омиљено беше краљевско име Балдујин из доба крсташких ратова (само преиначено Балдовин). Оно име беше распрострањено дубоко у унутрашњости међу сељацима и пастирима, како се то види из призренских и дечанских манастирских повеља.

Ретка су, међутим, сељачка имена хришћанскога порекла, као на пр., у дечанској повељи: Дмитар, Ђорђе, Илија, Иван, Лазар, Марин, Никола, Стјепко, Тудор и др. Ова су имена много чешћа у ранијој византијској области, у Македонији, и у Арбанаса. Ово исто опажамо и у Хрвата, где властела у Приморју имају највише само хришћанска имена. И код кнежева захумских и потомака краља Вукана у Диоклетији сретаме се у XIII веку поглавито с именима светаца. Од половине XIV века опажамо како код властеле, у унутрашњости Србије, хришћанска имена потискују стару националну номенклатуру. Тако, међу тамошњим великашима, јављају се убрзо Никола, Лазар, Гргур и др. Ово се јасно види у генеалогiji млађих владалачких породица. Потомци краља Вукашина, севастократора Бранка Младеновића, логофета Припца, а исто тако и Црнојевићи у Зети имају, противно својим прецима, већином хришћанска календарска имена. У угледним породицама српским, већ раније, јако су се раширила нека хришћанска женска имена, као: Јелена или Јела, Ана или Теодора.

Пада у очи да сеоски попови, на пр. у дечанској повељи, највећим делом имају само народна а не црквена имена: поп Богдан, Борислав, Доброслав, Градислав, Мирко, Обрад, Смил итд. Једино у поговорима на рукописима имају свештеници, поред народних, и хришћанска крштена имена, на пр., презвитер Василије, звани поп Драгољ, или презвитер Ђорђе, звани поп Радослав.¹³ Није било много друкче ни у XV веку. У једној повељи од 1434 од десет попова у Новом Брду седморица имају народна, а тројица црквена имена.¹⁴ Па и међу латинским клерикима у Приморју имали су ђакони и свештеници делом словенска и арбанаска имена, на пр., у Улцињу 1242 неки презвитер Velcmirus (Влкмир) и подђакон Zupanus, у Бару 1290 неки архипрезвитер Tanusius.¹⁵ Па и у Немачкој, како је познато, зову се духовници у Средњем веку највише Алберт, Фридрих, Улрих итд.

¹³ Стојановић, Записи I, бр. 25, II, бр. 4167.

¹⁴ Споменик III, 51.

¹⁵ Упор. м о ј е Rom. Dalm. II, 20 и д. (у S m i ĉ i k l a s a, Cod. dipl. IV, 156 место Velcmirus штампано Vastmirus).

Друкче је с именима монаха. У византијским а и у српским манастирима наилазимо искључиво на имена из Старога и Новога завета и на светачка имена из календара. Има их, међу њима, која се нарочито радо дају, док народних имена никако нема. Монаси се зову: Варлаам, Венијамин, Давид, Доротеј, Герасим, Исаија, Јефрем, Макарије, Методије, Неофит, Теодул итд. Исто важи и за монахиње: Еуфемија, Еуфросина, Еупраксија, Јелисавета, Јевђенија, Ксенија, Марта, Полихронија итд.

Као накнада за породична имена јављају се презимена (старосрп. порекло, прозвиште, придјевак), међу којима превлађује очево име. Сељачке породице на баштини протопопа Прохора зову се Шавчићи, Богдановићи, Побратовићи, Станићи и Стрјезојевићи, а нека поповска породица код Призрена "попови Дикановићи".¹⁶ Код Дечана знатан број сељака, поред личних имена, има патронимика: Брајић, Добромисловић, Славојевић, Веселковић и др. Многа имена упућују на занимање очево: Ковачевић, син ковачев, Шавчић, син шавца, Поповић, син попа, Прахторовић, порезников син. У призренској повељи има неколико патронимика из којих се види да су очеви оних који су их носили постали доцније монаси, па су као такви доспели до високих црквених положаја. Тако неки шавац Драгомир презива се Калуђеровић, а неки поп Хранислав презива се Епископовић

¹⁶ Дечанска повеља 67, 130, Призренска у Гласнику XV, 282.

Из овога времена имамо још једну групу имена, надимке, каквих беше у свима европским земљама. Таква су: Лисица, Муха, Жеж, Козодер, Свиноглав, Лојеоча, Злобрадић, Опаритул, Мутивода, Голозло, Голклас итд.¹⁷ Надимак, катшто, потпуно замењује лично име. Тако, на пр., у дечанској повељи: "Милош и његов син Радослав и његов брат Модра Гора".¹⁸ Али у српским повељама, које су редиговане под утицајем цркве, нема простачких безобразних надимака као у далматинским градовима, и на романском и на српском језику,¹⁹ а каквих је било, у многобројним варијантима, по читавој Западној Европи.

¹⁷ Старинска народна лична имена и богат избор надимака заступљени су у дечанској повељи под именом дед, предак појединих сељачких породица. О надимку **Голозло** упор. М а ž и г а н и ć а, Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik 325: надимак Голозлов, Голозловин, Голозлић јавља се и у Загребу 1386 и д. (у Мажуранића, на истом месту, има прибрана мала збирка још и других надимака).

¹⁸ Дечанска повеља 18.

¹⁹ Примери у м о м е делу Rom. Dalm. I, 78.

Карактеристично је да су властелу из далматинских приморских градова у унутрашњости звали не само по њиховим породичним именима у романском и српском облику, него су им давали нарочита имена која су делом надимци. Которску породицу Bolizza (Бивољичићи) звали су Црногорци, у XV—XVIII века, Грбичићи (од речи грба).²⁰ Једнога од Градића из Дубровника звали су у Србији, у XV веку, Цинцуловић, од румунске речи cinci аромун. tsints = пет. Један од дубровачких Лучића звао се 1405 Трентачевић (од итал. trenta = тридесет). Дубровачке Цријевиће звали су и Тамарићима (метронимично, од неке жене Тамаре), а једну линију Рађина Грубетићима. Један од Крусића (Crosio), Ser Stephanus de Croxi, јавља се у Србији, 1426, као Стјепко Муржић.²¹

²⁰ [Ј о в. Р а д о н и ћ, Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века (Пос. изд. САН (Београд 1950), 121].

²¹ Упор. м о ј предговор у Споменику XI, стр. 78 и м о ј е Rom. Dalm. III (Denkschr. W. Akad. Bd. 49).

Имена места потичу из раног Средњег века, из времена словенскога доселења на Балкан; у њима има претсловенских и словенских елемената. Ова номенклатура није се много изменила у потоњим вековима.

Велике сродничке скупине, моћна племена и братства (гл. горе стр. 38 и д.) давала су појединцима снажну заштиту. Али, поред ових сродничких скупина било је и малих породица и инокосних људи без родбине. Такви беху неслободни, ослобођеници, сиромаси, бескућници и одбачени, као на пр., прокажени. Реч **брат**, у њену многоструком значењу, у вези је с организацијом породице. Том се речи означавао не само брат, него и стричевић, зет, шурак, члан истога братства, брат по млеку, калуђер, пријатељ на основу побратимства (гл. горе стр. 134). Породична веза давала је ипак само слабу моралну подлогу, како се то види из супарништва у владалачкој породици, из борби међу браћом, па чак између очева и синова. Пада у очи да архиепископ Сава I у својим проповедима истиче да није доста сиротињу даривати, бескућнике примати, наге одевати, него и своју родбину не презирати.²²

²² Т е о д о с и ј е у Павловића 133 (отъ крѣве своихъ не презр}ти).

Од времена првога архиепископа Саве, подлога породице, брак, прешао је из области народнога у подручје црквенога права, али је још законик Стефана Душана морао чувати утицај цркве на склапање брака, јер је изреком забрањивао брак без црквеног благослова.²³ У Византинаца, учитеља српских, почело је, од 1204, брачно право нагло да опада. Давно беху прошла времена X века када су се у Византији огорчено препирали око тога да ли је трећи и четврти брак допуштен или не. Савременик Саве I, последњи знатни грчки каноничар, архиепископ Димитрије Хоматијан, јада се због силних незаконитости код склапања бракова, особито у реду великаша. Лакоћа у разводу брака, противно свима правилима црквенога права, довела је у XIII и XIV веку дотле, да су и Грци, и Бугари, и Срби често мењали жене, било из политичких било из личних разлога. Јевдокија, жена Стефана Првовенчаног а ћерка цара Алексија III, пошла је, убрзо пошто ју је муж отерао, у својој отаџбини за цара Алексија V, а доцније за пелопонескога архонта Леона Згура. Њен муж у Србији учинио је тако исто.²⁴

²³ О противности између националног и црквеног. брака упор. I књигу овог дела, стр. 79.

²⁴ О Стефану и Јевдокији гл. I књ., стр. 163. Никола Р а д о ј ч и ћ, у студији Прва женидба Стефана Првовенчаног, Глас ХС (1912), 268-292, расправља о грешкама и пометњи о овој Јевдокији у историјској литератури од XVII до XIX века. Већина историка, чак и Диканж, све до Херцберга, тврдили су да се Немања, као старац, оженио овом Јевдокијом, па да је Немањин син, Стефан, пошто је Немања захвалио на престолу, оженио се својом младом маћехом, изродио с њоме децу и отерао је. Бркање Немање с његовим сином Стефаном потекло је отуда, што је латински преводилац Никите Акомината, Јероним Волф (1557) сасвим нетачно превео дотично место из Акомината. Радојчић мисли да је Јевдокијина болест, коју помињу Акоминат и Акрополит, била шуга (scabies, psora). [О Јевдокији Ј о в. Р а д о н и ћ, Слике из историје и књижевности, Београд 1938, 82—89. М. Л а с к а р и с, Византиске принцезе у средњовековној Србији (Београд 1926), 7—37].

Па и њен савременик, никејски цар Теодор I Ласкар (1204 до 1222), имао је три жене: Ану, кћер Алексија III, Јерменку Филипу, коју је убрзо отерао, и Марију, ћерку латинскога цара Роберта.²⁵ Иако је краљ Стефан Урош II Милутин четири пута склапао брак, од којих су неки потпуно били неканонични, ипак зато уврштен је овај владалац међу светитеље српске цркве.²⁶ Карактеристично је да нам готово једино грчки извори дају података о породичним приликама српских владара; њихови српски биографи, све црквени људи, старају се да ни једном речи не

обавесте читаоце о тајнама женског одељења у двору. Тек од половине XIV века јача и снажи се сталност и легитимитет брака међу хришћанима на Балканском Полуострву. Најлакше су кидали брачне везе босански патарени.

²⁵ Antonios Meliargakes, 'Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας, Атина 1898, 131-132, 135.

²⁶ Гл. I књигу овога дела стр. 202.

Правилан брак склапао се прошевином, верењем, уговором и свечаностима. Али се стари, поганички брак отмицом девојке никада није изгубио, иако је строго био забрањиван законом. И Византинци у Малој Азији имали су обичај да силом одведу девојку, како се то види из веома живе епизоде у епосу Дигенис Акритас, када јунак отима лепу Јевдокију од рода Дукас. Стефан Душан хтео је потпуно искоренити овај обичај. По Законику, секу се обе руке и нос властелину, који би отео властелинку, а тако исто и неплемићу који би силом одвео жену свога реда. Себар би био обешен, ако би се усудио да одведе властелинку (владику). Једино владалац присваја себи право да пресуђује у случају отмице властелинке.²⁷ Па и Дубровчани нису трпели тај обичај. Радоје Богулиновић, сељак из Подимоча код Стона, поднео је, 1446, тужбу против Радута Божићковића из Смоковљана који је силом одвео његову ћерку Живку. Радуту су, при том, помагали осам сељака из његова места, из Височана и Лисца. Дубровачки кнез у Сланом упутио је оружане људе у Смоковљане. Они пронађоше оковану Живку у кући једнога од отмицара, те је вратише натраг оцу. Дубровачки суд осудио је Радута на годину дана тавнице, а његове помагаче, сваког на пола године, али су сви већ одавна утекли били преко границе.²⁸

²⁷ Законик чл. 53.

²⁸ Lamenta de foris 1446 f. 110 ff. Арх. Дубр.

У повељама и натписима зове се жена **кућница**. Код краљица је њихов утицај зависио од личне способности. Па и велике и мале властелинке иступале су самостално. Удовица кнеза Војислава, "comitissa", примала је од Дубровчана новац за цара Уроша. Исто тако заклињале су се понекад, у правним питањима, у име својих људи женске старешине пастирских катуна, као Јелена, "катунара" Враговића.²⁹ У Босни је био обичај да и жене великаша полагају заклетву код склапања уговора. Када је 1405 војвода Сандаљ захтевао од Дубровчана да се жене гратске властеле закуну, одбише то сенатори, јер Дубровчанке, говорили су они, нису "baronesse", књегиње.³⁰

²⁹ Споменик XI, 84 (1443).

³⁰ "Salvo delle donne nostre, non fo may uxanča che le zureno, perche non son baronesse et le lor son baronesse" поручују Дубровчани Николи Гучетићу, своме посланику код Сандаља 1405. Lett. Rag. Упор. J o r g a, Notes et extraits II, 108.

Положај жена у приморским градовима био је, уопште, сасвим друкчији него у унутрашњости. Которско право изреком напомиње да сведоцба жене нема вредности, док је, опет, у дубровачком праву вредност женског сведочења, у извесним кривичним случајевима, врло ограничена.

Није сваки краљ или властелин био онакав узор чистоте и уздржљивости како Данило описује Стефана Драгутина.³¹ Монах Теодосије прича како је св. архиепископ Сава у својим проповедима преклињао свакога са сузама у очима, да се клони љубакања (любодјанја), браколумства (прелюбодјинства), педерастичке (моуженеистовства), "скотоложства и сваког блуда".³² Биће да он то није чинио без разлога.

³¹ Данило на стр. 52 каже да краљ 23 године није имао сношаја са својом женом: живели су као брат и сестра.

³² Теодосије 176, код Павловића 133.

Већ Јевдокија, ћерка Алексија III, пребацивала је своје српском мужу, тадашњем великом жупану Стефану, због његових потајних љубавних веза, али је и он истим прекором обасипао грчку царску ћерку.³³ Поред венчаних жена било је и наложница. У својим беседама, Сава је опомињао властеличиће или војнике (воины) да се задовоље са својим "супружницама". У време државнога опадања, "ди" ак Добре" забележио је, у своје препису црквенога минеја, сасвим простосрдачно да је књига написана била када је "благов}рњи краль Марко" предао Теродору; жену Гргурову, очито своју љубазницу, династи Хлапену и узео "женоу" своју првов}н'чан'ноу" Јелену, ћерку Хлапену.³⁴

³³ Niketas Akominatos ed. Bonn. p.704.

³⁴ Стојановић, Записи I, бр. 189.

Страни трговци и немачки рудари, у Србији и Босни, живели су са наложницама које се доста често са својом децом помињу у дубровачким тестаментима.³⁵ Исто тако, у XIII веку, чују се многе црквене тужбе у градовима крсташких држава због наложница тамошњих трговаца. У Дубровнику нису биле ретке ванбрачне везе које трају неко извесно време. Већ око 1280 одлазили су млади племићи с пијанке увече пријатељицама да с њима спавају (ire dormitum ad domum amice sue). Од краја XIII века види се из парница како су се, при том, појмови пријатељице и робиње, "amica" и "ancilla" често укрштали на веома сумњив начин.³⁶ У до сада познатим изворима нема помена о том да ли је у српској немањићској династији било ванбрачне деце, као што их беше код епирских деспота или Палеолога, који су обично своје ванбрачне ћерке удавали, на пр. за татарске канове.³⁷

³⁵ Због суложница "Latinorum et aliorum Theotonicorum" у Босни тужи се, 1373, папи фрањевачки викар, Раџки, Rad VIII (1869), 134.

³⁶ У комедијама Николе Наљешковића, у издању Stari pisci Jugosl. Akad. књ. V, 247 и д. приказују се, у XVI веку, врло живо односи у дубровачкој кући између куће-домаћина (госпар, господар), госпође и женске послуге, коју госпари кришом милују.

³⁷ Татарски кан Ногај имао је у свом харему Ирину, ћерку εκ νοθειας цара Михаила Палеолога, Nikerhotos Gregoras V, cap. 7, § 2. Цар Андроник II дао је татарском кану за жену своју νοθος θυγατηρ Марију; Pashutes, Andronikos, књ. III, cap. 27. Али по Кантакузину I, cap. 39, варали су Татаре, те су им као тобожње царске ћерке, давали лепе девојке, често незнатнога рода (εξ αστιων γενων), које беху васпитане у двору. [Ј. Тадић, Ванбрачна деца у старом Дубровнику (Политика од 6 јануара 1940).]

У приморским градовима много беше ванбрачне деце, последица великога броја робиња и служавки у кући. У једној которској статистици, састављеној око 1430, помињу се у кућама многе властеле и грађана, после породичних чланова, при крају још и "fiogl natural" или "fiogla naturala".³⁸ У Дубровнику властеоска ванбрачна деца носила су, без икакве сметње, властеоска породична имена; тако је грађанска лоза Држића XV—XVII века ванбрачна линија изумрле властеле Држића XIII—XIV века.³⁹ Јавних кућа било је у свима приморским градовима, као и у византијској држави и у Италији.⁴⁰ Јавне женске (puttane) у Будви морале су да носе нарочиту покривачу на глави, те нису смеле становати у близини властелинака или калуђерица (gentildonne o monache).⁴¹

³⁸ Case e persone di Cattaro (око 1430), одломак, 17 лист једнога рукописа на хартији, у задарском намесничком архиву. На пр. у кући Урбана de Drago 13 лица, а међу њима "Stiepan suo fiogl natural", у кући Добрушка de Margos 11 лица, између којих "Nichola suo fiogl natural, Lucia sua fiogla naturala" итд.

³⁹ Упор. м о ј е напомене у Arch. slav. Phil. XIX (1897), 75 и моје Rom. Dalm. III, 23. Менчетићи, Будачићи, Лукарићи итд. невластеског порекла: Arch. slav. Phil. XXI (1899), 462.

⁴⁰ Ο μισαρία ητοι πορνικα καταγωγια у Цариграду у Vita S. Andreae Sali, cap. 3, § 20 ид., M i g n e, Patrologia graeca, vol. III, col. 651 и д.

⁴¹ Будвански статут чл. 66 "delle puttane", које нису смеле носити "ombrano in testa", него само "faciol" итд. Mon. hist. jur. Slavorum merid. III, 18.

У Дубровнику становале су оне у старом граду, у једној високој улици, и то у нарочитој кући, која се еуфимистички звала "дворац" (castelletum); старешина те заједнице звала се "опатица" грешница.⁴² К њима су свраћали и хаџије који су путовали у Јерусалим.⁴³

⁴² У дубровачким судским књигама abatissa, batessa postribuli, batessa di bordello 1400 и д. као старешина тих "pescatrices" или "meretrices".

⁴³ У путном извештају витеза Арнолда од Харфа из херцештва Јилиха (Jülich) на Доњој Рајни 1495—1499, који је издао Dr. E. von G r o t e, Köln 1860, има на стр. 64 глосар од "slavennyske Sprache", састављен у Дубровнику; у том речнику има и питање: "госпођо, могу ли спавати код вас?" са глаголом "frauweren" (coitum facere). Млади витез није забележио у Драчу сличне огледе из арбанаскога језика (стр. 65), али за то још детаљнија питања сличне врсте прибележио је на грчком језику, исто тако на арабљанском, па чак и на баскијском, када је путовао Св. Јакову у Кампостели (стр. 75, 112, 227).

Закони свих тих земаља кажњавали су, првобитно, веома строго полне преступе, ако кривац не би хтео узети за жену силовану девојку. У византијском праву на пр. виновник би кажњен био губитком носа. Пред крај Средњега века ове казне беху имућнима веома олакшане на тај начин, што се казна замењивала новчаном глобом. Па и у српском праву помињу се у повељама по селима, поред вражде и других казни, новчане глобе за препад на девојку (д}вичь разбои), а приход од тих глоба уступа се манастирима. Истина, ти подаци ограничени су само на три задужбине у Македонији, византијским провинцијама пре 1282, на манастир Св. Турђа код Скопља, на хетовски манастир, у врх долине Вардара, и на Трескавац код Прилепа.⁴⁴ Иста новчана глоба помиње се у многим византијским повељама XIV века као παρθενοφθορια поред φовος (вражда). Већ у старијем византијском праву кажњава се овај преступ, поред отсецања носа, још и конфисковањем преступникова имања.⁴⁵

⁴⁴ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 617, 659, 671.

⁴⁵ Н е и з е у, у напоменама на једној тесалијској повељи од 1342, тумачио је παρθενοφθορια као "un impot sur les mariages". Z a c h a r i a e v o n L i n g e n t h a l, Geschichte des griech.-röm. Rechtes, 2 изд. (1877), видео је ту "jus primae noctis", али је у 3 изд. (1892), 395 протумачио то као "новчану глобу која је ишла у државну благајну". Sp. L a m p r o s, Το δικαίωμα της πρώτης νυκτός у Νεос 'Ελληνομύμων IV (1907), 14—19 мисли, да је то била свадбарина, сељачки γαμικον τέλος, заведен, по свој прилици, за време латинске владавине. Н и к о с В е ј и с, 'Υπερρηη jus primae noctis παρ Βυζαντιοίς, Вуз. Z. XXI (1912), 169—186 показао је, на основу многих доказа из повеља, да је то била новчана казна.

У Котору плаћао је кривац 50 до 100 перпера, према положају женске која је могла бити робиња, слободна служавка, девојка "de bono ropulo" или властелинка. Ако виновник не би могао платити, био је кажњен унакажавањем, т. ј. отсекли би му један, два, три прста и итд. па и читаву десну руку. По дубровачком праву, кривац је плаћао, ако се не би хтео оженити, малу суму од 50 перпера; оба ока губио би једино у том случају, ако не би могао положити ту суму.⁴⁶ По пољичком праву код Сплита, преступник је морао платити вражду, као и у случају убиства, а двоструку вражду онда, ако би нападнута била удата (жена мужата) или верена девојка; ако је

дотични нежењен, а девојка није била верена, морао ју је узети за жену. По винодолском статуту (1288), плаћао је кривац кнезу 30, а нападнутој женској такође 30 "libre".⁴⁷

⁴⁶ Которски статут чл. 100. Дубровачки статут VI, сар. 6. У дубровачким судским књигама често се говори о томе, како "famulae" нападају млади племићи који се никада нису одликовали претераном чедношћу, или занатлије, и то у полумраку аркада, на бунару, у продавницама или ван града у виноградима. То се догађало и код сељака на острвима или у суседним долинама, највише код чувања стоке.

⁴⁷ Mon. hist. jur. Slav. merid. IV, p. 15 (Винодолски статут, чл. 56) и 109 (Пољички статут, чл. 110).

С обзиром на састав друштва, опажа се како се у добу Немањића сталежи све више одвајају један од другог. На првом је месту краљев двор, чије чланове добро знамо. Домаћа династија Немање, или, како су га, после његове смрти у манастиру звали, Св. Симеона утврдила се добро у земљи тиме што се с племством многоструко ородила и што је подигла многобројне црквене задужбине. Генеалогичка Немањића приказана је у слици на три места међу фрескама у манастирима.⁴⁸ По М. Миловановићу, оригинал је у манастиру Дечанима с карактеристичним, индивидуалним изразом сваке физиогномије; он је добро очуван, сем лица Немањина које су оштетили јатагани Мухамеданаца. Та слика на зиду потиче из доба царевања Стефана Душана (1346—1355). У припрати пећске патријаршијске цркве има копија из XVI века. Друга, много слабија, копија, с једноликим изразом лица свих владалаца, налази се у манастиру Грачаница. Од дечанске слике изашла је у Београду литографија, начињена на основу фотографског снимка.⁴⁹

⁴⁸ о томе акад. сликар М. М и л о в а н о в и ћ у Годишњаку Срп. Краљ. Акад. XXIII (1909), 238, 240, 250-251.

⁴⁹ Један примерак поконио ми је Љубомир Стојановић. Веома би користан био фотографски снимак у бојама.

Родословно стабло, обвијено венцима и цвећем, шири се од доле на горе. Владаоци приказани су као целе фигуре. У руци држе скиптар у облику византијског крста. Остали чланови породице насликани су само у попрсју; личности мањег значаја прикрио је сликар у пола као ситне фигуре међу цвећем и гранама дрвета. На том родословном стаблу приказани су само мушки Немањићи са својом мушком и женском децом, а жена нема, по свој прилици стога да се не би појединце приказивале многе супруге појединих људи. Доле стоји Немања, Св. Симеон, са светитељском осенком, раширивши руке за благослов. Десно и лево од њега виде се његови синови, Св. Сава, дуге браде и ћелав, и Стефан првовенчани краљ у краљевском оделу. Мале су фигуре Немањин син Влк (Влкан) са својим сином кнезом Стефаном, и три сина Стефана Првовенчаног, краљ Радослав, краљ Владислав и архиепископ Сава II, све људи с брадама. После њих долазе, нешто више у једном реду, три краља: Урош I и Урош II, обојица приказани као старци беле браде, која се завршава с два шиљка, и краљ Стефан (Драгутин) у црној монашкој ризи. Поред Стефана стоје као мале фигуре његови синови Владислав (с брадом) и Урошиц (без браде). Покрај краља Уроша II насликане су две кћери, "Царица дъщи крал" Оуроша", коју је он 1308 хтео да уда за младога Карла Валоа,⁵⁰ и иначе непозната "Брънча".⁵¹

⁵⁰ У пов. 1398 "unicam filiam suam nomine Zarizam, quam ex Elizabet uxore sua legitima procreavit", Гласник XXVII, 322. Већ је И л а р и о н Р у в а р а ц, према Гилфердингову извештају о фрескама у Грачаница, знао тачан облик имена Царица, Краљице и царице српске у часопису Матица III (Нови Сад 1868), 412. Види прву књигу овога дела стр. 197.

⁵¹ У Грачаница читао је Гилфердинг Пърн}чей, С т о ј а н о в и ћ, Записи III, бр. 5097.

У Грачаници приказан је краљ Константин, син Уроша II (1321—1322); изгледа да га у Дечанима нема, бар на моме цртежу. На највишем пољу стоји десно дугобради краљ Урош III, у средини Стефан Душан с црним брковима и кратком пуном брадом у царској одори (Стефанъ царь), лево његов син Урош, без браде, као краљ (Оурошь краљ) с круном на глави и с омотом у руци. Поред њих, седећи у цветовима дрвета, јављају се мале дечје главе, Душанове браће и сестара: рано умрлога Душице, Симеона, који је сасвим без браде, Јелене, доцније жене хрватскога великаша Младена Шубића, господара Клиса и Скрадина, и Тодоре, позније жене српскога властелина Дејана.

Значајне су на црквеним фрескама слике појединих утемељитеља с њиховим женама и децом. У писменим споменицима описује се снажна, висока и лепа појава појединих владалаца: Немање у Јевстатија и Константина Манасеса, Стефана Уроша II у архиепископа Данила, Стефана Душана у неколико извештаја, а исто тако и цара Уроша.⁵² Лично су се владаоци, као у свакој династији, јако разликовали један од другог. Без сумње, велики таленти беху Немања, оснивач српске државе у познијем Средњем веку, мудри Стефан Првовенчани, ратоборни Стефан Урош II и особито Стефан Душан, чије надалеко засноване планове, који пут, неповољно оцењују историци нашега времена.⁵³ Стефан Урош I није био без дара, али је био необазрив. Без талента и несамостални беху слаби и уображени Стефан Радослав, а особито Душанов син, неспособни цар Урош.

⁵² Упор. прву књигу овога дела стр. 151, 190, 211, 237. [Ф. М е с е с н е л, О цркви св. Николе Болничког у Охриду и њеним портретним фрескама (Гласн. Скоп. науч. др. XII, 157—180).

⁵³ Н о в а к о в и ћ у Arch. slav. Phil. XXXIV (1913), 231 и д

Између женских, мало их је које се у историји више истичу. Српска историја нема онаких типова као што беху моћне византијске царице, Ирина и Теодора, мати Михаила III. Краљице беху пореклом из разних земаља. Из суседне Бугарске беху жена краља Стефана Владислава, кћи цара Јована Асена II, о којој не знамо ништа подробније, даље трећа жена краља Стефана Уроша II, Ана (1284), ћерка цара Ђорђа Тертерија I, родом Куманца, коју је краљ, после петнаестогодишњег брака, отерао (1299), те је она у Цариграду пошла за епирскога кнежевића Михаила Кутрула, и, најзад, жена краља Стефана Уроша III, Теодора, кћи цара Смиљца, која је са својим мужем проживела многе тешке дане, проводећи и она у изгнанству у Цариграду, али, ипак, дочекавши његов долазак на престо (у. 1323); она беше мати Стефана Душана.⁵⁴

⁵⁴ Ана: упор. прву књигу овога дела стр. 194. Повеља цара Стефана са задужбином за гроб своје мајке Теодоре (1346) у манастиру Бањској, изд. Н о в а к о в и ћ а, Споменик IX, 1—7 и Законски споменици 631—632. [Р. Г р у ј и ћ, Краљица Теодора, мати цара Душана (Гласник Скоп. науч. др. I. 1925, стр. 309—328).

У јавном животу највише истакла се Јелена, сестра бугарскога цара Јована Александра, од 1332 жена Стефана Душана. У једном извору, који је употребио Орбини, описује се она као зла жена, непријатељица католика, "donna perversa", "veramente disposta a fare ogni male". Њено учествовање при саветовањима у двору описује Јован Кантакузен који се 1342 бавио на Душанову двору као бегунац. Она је свога мужа пратила на ратним походима у околини Солуна и против Босне, када је посетила и Дубровник (1350). После смрти свога мужа, столовала је она, с манастирским именом Јелисавета, у Серу, дочекавши и рушење новог царства. Она је чак преживела и свога јединца цара Уроша (у. 1371).⁵⁵ Из румунских кнежевина била је Ана, кћи влашкога кнеза Александра, жена (1360) цара Уроша.⁵⁶ Ниједна од познатих краљица није била из Босне; али је за то Јелисавета, ћерка краља Стефана Драгутина, била жена босанскога бана Стефана I.

⁵⁵ Види прву књигу овога дела стр. 213, 237, 239, 245-6.

⁵⁶ Тамо 171, 173.

Гркиње нису биле омиљене. Јевдокија, кћи цара Алексија III, жена великога жупана Стефана, доцнијега првовенчаног краља, морала је (око 1202) напустити Србију (гл. више стр. 257). Ана, ћерка епирскога цара Теодора, беше узрок што су јој мужа, краља Стефана Радослава, протерали (1234).⁵⁷ Првој жени Уроша II, која је била кћи тесалијскога севастократора Јована, не знамо, чак, ни имена. Четврта жена Уроша II (1299), све до његове смрти, била је Симонида, кћи цара Андроника II и Ирене Монфератске; за Уроша II пошла је она још сасвим млада. Та удаја изазвала је борбе између браће, краља Уроша II и краља Стефана (Драгутина). Нићифор Григора прича, како је Симонида пред крај много патила због љубоморе мужа, тако да је хтела да се склони у манастир. Ово је она извела тек после смрти Уроша II, када је, покалуђеривши се, живела у Цариграду код свога оца и братића, Андроника II и III.⁵⁸

⁵⁷ Види I књ., овога дела стр. 238. нап. 5.

⁵⁸ Тамо I, стр. 201. 202. Нићифор Григора није забележио Симонидино манастирско име. Један пергаментски рукопис с патриотичном компилацијом Павла, сада у књижници метеорског манастира Св. Варлаама у Тесалији, завршује стиховима где се каже да је рукопис својина калуђерице Јевђеније, бивше "των Τριβαλων κραλαινα". Др. Н и к о с В е ј и с у Arch. slav. Phil. XXXIV (1913), 298—304 мисли да се она као световњака звала Јелена. Он је идентификује с Милицом, женом кнеза Лазара (у. 1889), која се у калуђерству збиља звала Јевђенија или Јеуфросина (Д а н и ч и ћ, Рјечник под Ђфросини), али никада не беше краљица него се титулира само као кнегиња, лат. comitissa, Под оним "κραλαιναεε могло би се пре мислити на Симониду. [Рад. М. Г р у ј и ћ, Велика схимна кнегиње Милице, удовице Лазарева (Гласи. Скоп. научн. др. XI (Скопље 1932), 23,7-239)].

Познији Цамблак (око 1400), оптужује Симониду како она, лукаво "слъзи испоуща~тъ", те је наговорила Уроша II да ослепи свога сина из трећег брака, познијега Уроша III.⁵⁹ Друга жена Уроша III беше Марија Палеологова (1326), кћи једнога синовца цара Андроника II. Ова маћеха Стефана Душана остала је у Србији. По мишљењу д-ра Ј. Р а д о н и ћ а, "вѣсесрѣдъчна" и истинна "матеръ крал~вства_ми деспотица" цара Стефана, у једној повељи од 1340, и "василиса Марија" (1348), је удовица Дечанскога а друга жена утицајног великаша Оливера.⁶⁰ У овим генеалогима има још много штошта необјашњенога.⁶¹

⁵⁹ Ц а м б л а к, Живот Уроша III, издао Дг. Ш а ф а р и к, Гласник XI, (1859), 45, 47 и д.

⁶⁰ Пов. 1340 у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 409. [У првом издању Историја Срба I, 371 нап. I мислио је Јиречек да је ова βασιλισσα Μαρια Душанова сестра по оцу. Јов. Р а д о н и ћ, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас XCIV (1914).]

⁶¹ Др. Ј е в ђ е н и ј е К о з а к, проф. универзитета у Черновицу, јавља ми да се у буковинском манастиру Путни на једном извезеном натпису чита: των δουλων σου καισαρισις (место-ης)?) Σερβιας 'Εφημιας μοναχ(ης) συν Θυγατρι βασιλεισης σερβιας Ευπραξιας μοναχ. Удовица деспота Угљеше, ћерка ћесара Војихне, звала се као калуђерица Јефимија. Јевпраксија βασιλισσα Σερβιας (дакле царица) непозната је иначе.

Са Запада била је Ана, унука млетачкога дужда Енрика Дандола, жена (како изгледа трећа) Стефана Првовенчаног; она је утицала да је краљевска круна добивена била из Рима (1217), па је, заједно са својим мужем, била крунисана свечано.⁶²

⁶² Гл. I књигу овог дела, стр. 168—169. По свој прилици, сродничке везе српских владалаца с угледним млетачким кућама које почињу већ за владе великога жупана Десе у XII в. (упор. I књигу стр. 144), нису се ограничиле тек само на неколико случајева. По једној напомени Ц и к о њ е у Archivio storico italiano књ. 8 (Firenze 1845), р. 754, била би друга жена дужда Лоренца Њеполо (1268—1275) "figliuola del re di Rascia".

Славна краљица западњачкога порекла беше Јелена, удата за Урошем I, од прилике 1250 године. Не знамо да ли је она била прва, друга или, чак, трећа жена Урошева. Родила ју је синове Стефана (Драгутина) и Уроша II (Милутина). Архиепископ Данило, који ју је још лично познавао, пише да је она франачкога порекла (отъ рода фроужьска), из царске или краљевске куће (отъ племена царьска), кћи славних и богагих родитеља који су је дали за жену краљу Урошу.⁶³ Он хвали њен оштроумни говор, њену доброту, дарежљивост, побожност и њезин непорочан живот. Јелена је доживела дубоку старост (у. 1314), подједнако популарна и код Срба и Латина у Приморју, подједнако поштована и од српске и латинске цркве. Трајну успомену оставила је она особито у Дукљи, незаборављена и помињана у причама Црногораца као побожна краљица Јелена. По Барлециу, она је обновила Дривост с другим градовима који разорени беху у време монголске најезде. У Котору, Бару, Улцињу и Скадру подигла је она католичке цркве и манастире фрањевачког реда, а у унутрашњости српски манастир Градац на Ибру. Она је обдарила и католички манастир Ратац код Бара и српски врањински манастир на острву у Скадарском Језеру. Она лично остала је верна римској цркви, како се то јасно види из многих заштитних писама која је добила од папа.⁶⁴ Необјашњено је остало њено порекло. Није само обична фраза када се она, исто као и њена сестра, у повељама напуљских краљева, Карла I и II Анжуанаца, назива сродницом (*consanguinea nostra carissima, cognata nostra, affinis nostra carissima*).⁶⁵

⁶³ Д а н и л о 8, 58, упор. 60—61. Повеље гледај у Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia од Т а л о ц и ј а, Ј и р е ч е к а и Ш у ф л а ј а, књ. I (1913); упор. казальку под Helena Chau и Chauris. [Љ. С т о ј а н о в и ћ, Житија краљева и архиепископа српских од архиеп. Данила и других (Глас САН CVI (Београд 1923), 97—112). Вл. Ћ о р о в и ћ: Силуан и Данило II, српски писци XIV—XV в. (Глас САН CXXXVI (Б, 1929), 13—103).]

⁶⁴ Један једини западњачки извор непријатељски је расположен према Јелени. Француски епископ Бернард Гвидонис (Guidonis (у. 1331), каже у своме делу "Flores chronicorum" (Recueil des historiens des Gaules et de la France, vol. 21, p. 718), како су, 1308, папски изасланици ишли краљу Урошу II да га наговоре на унију (упор. I књ, стр. 197). "Rex Rascie" поздравио их је "debito cum honore", али успеха није било, јер краљ "**matris suae et fratris metu retractus penitus nichil egit**".

⁶⁵ "Cousins" францускога краља беху на пр. и Toucy (de Tociaco) у Латинском царству, и то у сротству по женској линији. D u B o u c h e t, Histoire genealogique de la maison royale de Courtenay (Paris 1661), 165; D u C a n g e, Familles d'outremer 487.

Повеље, натписи и биографије не дају одређен одговор на то питање. Неки новији историци, почев од XVII века, прогласили су српску краљицу Јелену за кћер цара Балдовина II, други, опет, за кћер францускога краља Луја IX (Светога); али су обе претпоставке сасвим без основе, јер су генеалогичке ових кућа тачно познате у свима подробностима. Нова комбинација Мијатовића тражила је порекло у кући Куртне (Courtenay, лат. de Corteniaco) или међу кћерима Раула Куртнејског, синовца латинскога цара Роберта, који је од краља Карла I Анжуанца добио графовију Кијети у Аbruцима (у. 1271), или међу кћерима Јелисавете Куртнејске, сестре Балдовина II и жене Одона од Монтагија, од породице бургундских херцега.⁶⁶ Могло би се помишљати и на многе француске властелске куће у Грчкој, које највише потичу из Шампање и Бургундије. Ипак, један важан извор остао је непроучен до сада, а наиме волуминозне архивске књиге француских краљева из тога времена.

⁶⁶ М и ј а т о в и ћ, Ко је краљица Јелена? Летопис 217 (1903), 1—30.

Више знамо о породици мужа Марије, сестре српске краљице Јелене. Муж ове Марије био је Анзелм или Анзелин de Chau, Chauris, или Chaus. Он је један од оних француских витезова који с Анжуанцима дођоше у Напуљ. Од маја 1273 беше он генерални капетан Карла I у Арбанији и његов намесник у Драчу, а умро је пре априла 1274.⁶⁷ Више сродника Анзелмових

беху такође дворани Карла I, док су други чланови исте куће припадали угледном француском племству, па међу њима и Филип де Шор (Chaur), епископ у Евреју (Evreux у. 1281).⁶⁸ То племе називало се тако по замку Chaource у Шампањи, сада у округу Об, срезу Бар на Сени, јужно од Труа.⁶⁹ Сестра српске краљице, која се у напуљским и дубровачким повељама зове Maria de Chaur или Chau (Sau), имала је сина, опет по имену Анзелма. У јуну 1280 путовала је она са својим сином, многобројном послугом и с 20 коња преко Апулије у Србију својој сестри (domina regina Servie soror sua); 1281 вратила се она опет Карлу I у Витербо са једним српским изасланством, па је онда остала у Србији, где јој је предан Улцињ као стоно место (гл. 2 књ. стр. 182).⁷⁰

⁶⁷ Можда идентичан с "nobilis vir Anselmus dominus de Keu et Maria uxor eius", којима је папа Александар IV, у Напуљу, 15 јануара 1255, дао допуштење да се могу узети, јер беху сродници у трећем или четвртм степену (consanguineitatis gradu): Les registres d'Alexandre IV., par M. Bourel de la Ronciere (Paris 1895, Bibl. des ecoles franc., 2^e serie XV, 1) p. 13 нап., бр. 48. Ако би овај брачни пар потицао, можда, од разних грана куће Шор, не би онда Хопф грешио када српску краљицу зове Јелена де Шор. Повеље о Анзелму, као драчком намеснику, у Acta Albaniae књ. I; његова смрт 1274 ib. p. 89.

⁶⁸ "Chevaliers de l'Hotel" беху Geoffroy de Chaur, кастелан Луцере (1277) и Patricius de Chaur или Chaurio, justiciarius у Terra d'Otranto (1277—1282); поред њих помињу се Herve de Chaur и Guillaume de Chau, упор. Paul Durieux, Les archives angevines de Naples (Paris 1886), II, 304, упор. 209, 225, 227, 231, Acta Albaniae ва н. м. Adam de Chaurce, витез темпларскога реда у Јерусалиму 1184 у Rohrich-t-a, Regesta regni Hierosolymitani, Additamenta (Innsbruck 1904), бр. 637 а, р. 41. Епископ Филип из Евреја (у. 1281) и Патриције de Chaourses (Patricius de Chaorciis) међу "barons et grans chevaliers du roi" 1304 у једној листи васала, у Recueil des historiens des Gaules et de la France, књ. 23 (1876).

⁶⁹ Латински се пише Chaurisia, Chaursa, Chaorsa, Chaorsia, Chaorcia, француски Chaorse, Quaourse, Каourse: Recueil des historiens des Gaules књ. 20, р. 204, 314, 315, књ. 21, р. 162, 502. С породицом Шор (Chaur) не сме се бркати породица de Сауеих из Нормандије, из данашњег Сауеих-sur-Mer; Анзелм de Сауеих (Акрополитин 'Ασέλ δε Καε) беше 1205—1247 један од најугледнијих Франака у Цариграду, муж једне кћери цара Теодора I Ласкара.

⁷⁰ Rad. XVIII (1872), 218.

У дубровачким званичним књигама помиње се она, од 1283—1285, често у Улцињу код питања о закупницима царине, трговаца, куповине лађа итд. као "domina Maria de Chau, soror domine regine, domina Ulcinii".⁷¹ Њен син, Анзелм де Шор, пристао је доцније уз Флоренција од Хенегау (Florent d'Avesnes-Hainault, у. 1297) који је, као други муж Изабеле Вилардуенове, постао, 1289, кнезом Ахаје. Ахајски барони тужили су се врховном господару, краљу напуљском, како је кнез Флоренције самовољно отео земље од домородаца Франака па их раздао својим људима, као на пр. добра покојнога маистра Вентуре Армериса витезу Анзелму од Шора (око 1292).⁷² Гроб Маријин и њена сина Анзелма, с латинским натписом, могао се видети још у XVI веку у плочанику, пред олтарем Богородичине или Маркове цркве у Улцињу који је био у млетачким рукама до 1571.⁷³ У Србији, још и доцније, било је Маријиних сродника. Напуљски краљ Карло II заповедио је, 1302, кнезу Ахаје, Филипу Савојском, трећем мужу Изабеле, да пронађе чоху и драгоцености српске краљице и властелина Ђорђа Шо (Chau), које су гусари из Кларенције, у Ахаји, упљачкали у драчким водама (in mari Duracii).⁷⁴

⁷¹ Diversa, свеске 1282 и 1284 Арх. Дубр. Acta Albaniae 1, бр. 470, 498.

⁷² Hopf, Gesch. Griechenlands, Ersch-Oruber књ. 85, 339.

⁷³ Farlati, illyricum sacrum IV, 440; VI, 429; VII, 59. На последњем месту саопштен је улцињски надгробни натпис, по рукопису которске властееоске породице de Pasqualibus. Тамо је име на

натпису забележено као "Maria de domo Chiutiz (вариј. Chieriz) de Francia" Упор. Š u f f l a y у Acta Albaniae I, p. 151—152, бр. 509.

⁷⁴ М а к у ш е в њ, Записки XIX (1871), 3, 33 - Račkl, Rad. XVIII (1872), 225; Acta Albaniae I, p. 159, бр. 544. Упор. Н о р ф на н. м. 353 нап.

Од династије Арпадовића водила је порекло Катарина, ћерка угарскога краља Стефана V и његове жене Јелисавете, ћерке последњег куманскога кана Кутена. Она је била жена краља Стефана Драгутина, и о њој архиепископ Данило говори свагда с великом похвалом. Њена сестра, Јелисавета, била је неко време друга жена Стефанова брата, краља Стефана Уроша II Милутина. Јелисавета је била калуђерица на Зечјем Острву, данашњем Маргаритином Острву код Пеште, због чега је брак са српским краљем наишао на жесток отпор, без обзира на блиско сродство по братовљевој жени које је, већ само по себи, била црквена препрека за брак. Због тога се краљ Урош II морао убрзо (пре 1284) развести с овом другом женом. Она, после тога, опет поста опатицом на Зечјем Острву, али, већ 1287, удала се она за чешкога властелина Завиша; када је овај великаш, по наредби краља Већеслава II, 1290 осуђен био на смрт, вратила се Јелисавета опет на Зечје Острво.⁷⁵

⁷⁵ Гл. прву књигу овога дела стр. 190.

Констанца, из млетачке куће Морозини, пошла је (1293) за Драгутинова сина, Владислава; он се није могао утврдити на српском престолу који је њему био намењен. Имамо, сем тога, вести још о неколико женидбених планова на Западу који се нису остварили. Урош III помишљао је да узме, као другу жену, Бланку, ћерку латинскога титуларног цара Филипа Тарентског (у. 1331) од секундогенитуре Анжуанаца. Пошто Јелена дуго времена није родила Душану сина, намеравао је он да се растави с њом, па да узме за жену Јелисавету, ћерку једнога Хабзбурговца, немачкога краља Фридриха Лепога (1336). О тим преговорима сачувао је неколико података у својој хроници опат Јован од Виктринга у Корушкој.⁷⁶

⁷⁶ Тамо стр. 215—216.

Није нам се сачувао старосрпски спис, у коме би приказан био узор владоца. Византијских радова ове врсте има неколико, као на пр. значајно писмо патријарха Фотија новокрштеном бугарском владоцу Михаилу Борису. Као идеал владоца приказан је у Данила богобојажљиви краљ Стефан Драгутин; за његове владе не беше неправде, обести или зеленаштва (лихоимство).⁷⁷ Владалац је проводио време на ратним походима, путовању, у суђењу, на државном сабору, у дочекивању посланика, црквеним и световним свечаностима, лову, обедима и добрим делима. Али супарништво међу рођацима је задавало често много бриге владарима. Краљ је доста често морао бити спреман да бежи. Најбоље уточиште беше Дубровник, у коме су, у XIII—XV века, врло често, не од своје воље, боравили прогнани владоци и владарке. У уговорима с Немањиним братом Мирославом и с краљевима Владиславом и Урошем I обећали беху Дубровчани, изреком, српским владоцима да ће их, у случају да им се деси каква "печаль", свечано и пријатељски примити у град, у коме, с породицом и пратњом, могу остати колико им год буде угодно.

Једна од главних дужности владаочевих беше издашност у гостопримству. Пошто је објавио да ће да захвали на престолу, Немања рекао је окупљеним Србима, "да се с њима довољно наживао и веселио, довољно делао на земаљским пословима и у ратним походима, доста наслађивао при "богатим трпезама". После тога, пре него што се велики жупан обукао у калуђерску ризу, давана беше сјајна гозба, обилна у месу. По причању монаха Теодосија, Немањин син Стефан, искусни и храбри ратник, увесељавао је често властелу при столу музиком с бубњевима (тимпани) и гулама (гоусли). Каже се да је о крунисању овога владара новом краљевском круном дана била велика гозба (пироу же и з } ло великоу сьтвара~моу).⁷⁸

⁷⁷ Д а н и л о 23.

⁷⁸ Теодосије у Павловића 42, 47, 95, 111, 113.

Византијски извештаји о српском двору почињу с Пахимером. Цар Михаило Палеолог желео је (1268) придобити краља Стефана Уроша I удајом своје ћерке Ане за краљева млађег сина Милутина (Уроша II). Царска ћерка, у пратњи патријарха Јосифа, кренула је већ на запад с великом пратњом. У Беру, у Македонији, кренуше напред у Србију хартофилакс Јован Век, доцнији патријарх (од 1275), и Кудумен, трајанопољски епископ, да би се упознали са обичајима у земљи. Они беху врло разочарани због примитивног начина живота на двору, али исто тако и Срби због византијске раскошности која је, по њихову мишљењу, била излишна. Српски краљ особито нерадо гледао је на већ доведене евнухе који су имали да остану међу дворским особљем царске кћери. Жена старијег сина Драгугина, Катарина из Угарске, беше сиромашно обучена, те је, уз то још, и прела. Томе су се много чудили Византинци, чије кнегињице ништа нису радиле. Крај свега неповољнога извештаја који донеше весници, византијска кнегињица кренула је даље на запад у Охрид, где се, опет, зауставила и очекивала.

Патријарх, међутим, с другим посланицима кренуо се оданде, те је, преко Полога, стигао у Липљан. Ту су се они срели са српским дворским чиновником Ђурђем, који им је био послат на сусрет. Јасно беше да Срби желе прекинути преговоре. Ђурађ је причао како су га, мало пре тога, напали били разбојници. Због тога се Византинци грдно поплашише, јер им и становништво, које су виђали у гомилама, није уливало особито поверење. Једне ноћи украдени беху коњи изасланства. Српски чиновници могли су, као накнаду, дати само рђаве домаће коње. Тада грчки посланици одлуче да се одмах врате у Охрид, одакле су кнегињицу одвели натраг цару. Види се да Пахимер, у оним белешкама које је имао пред собом, није нашао прави разлог прекидању преговора. Из других извештаја знамо да је краљ Урош I тада, уздајући се у своје везе с Византинцима, предузео напад на Мађаре. Ну он беше лоше среће, јер је у Мачви био не само потучен него и заробљен.⁷⁹

⁷⁹ P a c h y m e r e s Michael Palaiologos V, cap. 6. Упор. прву књигу овога дела стр. 183.

Доцнији велики логофет, Теодор Метохит, пробавио је неко време код сина Уроша I, краља Стефана Уроша II Милутина, као посланик сина цара Михаила, цара Андроника II. Најзад, склопљен беше мир између Византинаца и Срба, којом приликом је уговорен био брак [између Милутина и Симониде, ћерке Андроника II] (1299). Сачувало се писмо византијскога дипломате, писано, за време пута, са много реторике. Метохит је нашао да се на српском двору, без сумње у Скопљу, много подражава византијски сјај. По њега је дошла била велика група младе властеле да га отпрате на свечану прву аудијенцију. На аудијенцији краљ, обучен у свечано одело, сав у сјају од драгог камења, бисера и злата, пријатељски га је поздравио. Посланицима је свакога дана слано силно јело у кућу, два пута више него што беше потребно. За време дворских ручкова напијао је краљ са својим великашима често Византинцима (πρωτινειν), а они су, опет, од своје стране "отпијали" (αυτιπνειν). Преговори, међутим, протезали су се неколико месеци због сплетака дворских људи и византијских пребеглица који беху непријатељски расположени према Грцима.⁸⁰

Доцније је на двор Стефана Уроша III дошао познати историк Нићифор Григора (1327). Византијски научник није био задовољан понашањем краља и и Срба. "Мајмуни, како кажу, раде свој посао по мајмунском начину, а мрави по мрављем начину; они не могу чинити оно, на што су свикли орлови и лавови; срећан је дакле онај, који се роди као Јелин а не као варварин."⁸¹

⁸¹ Nikephoros Gregoras VIII, cap. 14, § 8.

⁸⁰ Писмо Метохита Нићифору Хумну у S a t h a s, Bibliotheca graeca I, 154—193; срп. превод од А п о с т о л о в и ћ а [с поговором Јов. Р а д о н и ћ а] у Летопису 216 (1902).

Код Стефана Душана, док је још био краљ, боравио је неко време, као бегунац, против-цар Јован Кантакузен (1342). Он је, у својој књизи, забележио понеке детаље о краљу, краљици, владаочевим саветницима и о дворским обичајима.⁸² Стефану Душану, као цару, долазио је (1355), као папски посланик, један Француз из Перигора, епископ Петар Тома од Пати и Липари, у Сицилији. По извештају Филипа од Мезијера, њега је цар охоло примио, опкољен својим великашима и војском. Византијски церемонијал захтевао је да се човек много и дубоко клања, а легат се опирао томе понижавању, али то му ипак ништа није нашкодило.⁸³

Симпатично одзива се о српском краљу италијански витешки роман из половине XIV века, чију смо садржину изнели горе (II књ. 112—114) где смо говорили о ратним пословима и о страним најамницима.

⁸² K a n t a k u z e n o s IV, cap. 41 и д.

⁸³ Acta Sanctorum уз 29 јануар; отштампао Д а н и ч и ћ у Гласнику XXI (1867). Nic. J o r g a, Philippe de Mezieres. Paris 1895, 135 и д., 344.

Високо племство властеле, највише сродници владалачке куће, катшто и потомци њених споредних линија (гл. књ. I, 74, 263) и многобројно ниже племство властеличића или првобитно војници, бавили су се ратном службом, управом различитих звања и економијом својих имања, која се састојала из чопора стоке и њива. Забављало се у лову, игри и при гозбама. Из љубави према сјају чињени су велики издаци на лепе коње и добро оружје, на драгоцену оделу и скупе појасеве. Углед човека зависио је од броја коњаника његове пратње. Сретства за све то набављана су, катшто, сасвим на онај исти начин како су то чинили витезови разбојници на Западу. Поред честитих, храбрих и побожних људи, било је много обесне и силовите властеле. Већ први архиепископ Сава проповедао је великашима и богатима, да не буду охоли и да не мисле да су бољи од других, јер се не треба уздати у земаљско богатство, него једино у бога.⁸⁴ Метохит описује српскога посланика, с којим је из Цариграда кренуо на пут краљу Урошу II. Овај Србин хвастао се својом телесном снагом, био се с грчким сељацима, јер је тражио да га приме на стан. Он је на то имао право у Србији, али у Византији не. Причао је много о својим напорним путовањима по Угарској, Бугарској и Татарској; упркос цичи зими, носио је малу капицу, коју би одмах скинуо, чим би сјахао с коња, да би гологлав „као нека статуа, шибана снегом и кишом“ пркосио елементима. Најзад, потпуно прозебао, остао је он да лежи болестан у неком тракијском селу.⁸⁵ Метохит описује веома неповољно извештај број дворских људи српскога краља. По њему, они су ограничени варвари, људи без осећања за оно што је право и без богобојажљивости, навикнути да ратују и отимају волове и овце, да пљачкају путнике у планинама и пустињама на граници.⁸⁶

⁸⁴ Т е о д о с и ј е у Павловића 132—133.

⁸⁵ Ц в и ј и ћ, Виолентни тип динарских Срба у Прегледу 1912, сеп: от. на 8 стр. Противно Србима на Морави, наилазимо код Срба, од Раса до Скадра, особито у Црној Гори, на тип који је брз и непромишљен, својевољан и осион у одлукама. Цвијић упућује на српскога посланика у Метохитову опису, на значајну народну песму о Максиму, сину Ивана Црнојевића, и на карактер Карађорђевог. Исти такав темперамент налазимо и код Арбанаса.

⁸⁶ S a t h a s, Bibl. graeca I, 156 и д., 166, 186 и д.

Од обести великаша страдали су слаби: цркве, сељаци и страни трговци. Већ смо поменули да су становници Полога присвојили били добра призренске епископије, те их је краљ Урош II силом нагнао да поврате епископији све што су јој одузели (књ. II 147). И византијски владајући кругови гледали су са висине на трговачке општине и на поморце. Пошто се састао са Стефаном Душаном у Солуну (1350), цар Јован Кантакузен пребацивао му је што је примио право млетачкога грађанина; цару не приличи, говорио је он, да се убраја у млетачке сенаторе.⁸⁷ Пословице у старим дубровачким збиркама презиру и исмевају неплемиће, себре.⁸⁸

⁸⁷ Kantakuzenos IV, cap. 21.

⁸⁸ Примери: Arch. slav. Phil. XXII (1900), 212.

Али, крај свега тога, племство беше колебљиво и непоуздано, тражећи да искористи за себе задевице и распре међу члановима династије. Такви случајеви беху размирице између Немањиних синова, Стефана и Вукана, између браће Стефана Радослава, Стефана Владислава и Стефана Уроша I. Исти је случај био када је Стефан Драгутин срушио с престола оца, Уроша I и када су се завадила браћа Стефан Драгутин и Стефан Урош II Милутин. Када је Урош II дошао у сукоб са својим братом, у критичном часу напустише га скоро сви његови људи. Када је, пак, успео, пристадоше поново уза њ. Исто тако учествовало је племство у међусобицама између Уроша II и његова сина Стефана (потоњег оснивача манастира Дечана), у борби око наслеђа престола после смрти Уроша II, коју су водили краљеви Константин, Владислав и Урош III, затим у сукобу између Уроша III и његова сина Стефана Душана. Самовољно држање Бранивојевића, због којих су Конавли и били изгубљени, одметање војсковође Хреље Византинцима, и тајне везе многих племића с Кантакузеном, после пада Бера (1350), најбоље сведоче колико су ови великаши били себични и колико су мало имали љубави према отаџбини.

После смрти Стефана Душана, великаши су потпуно поткопали државу. Из тих мутних времена потиче и један суд Дубровчана који су, 1371, поручивали, преко својих посланика, угарском краљу Лудвигу I да су "baroni di Rassa" сви лажљивци и неправедни, "tuti falsi et iniqui".⁸⁹

⁸⁹ Starine I, 173, Mon. Rag. IV, 115.

За примером Италије и Србије пођоше племићи који су у приморским градовима имали управу у својим рукама, а при том били најбогатије капиталисте и поседници. На занате гледали су с омаловажавањем. Од 1325 дубровачки закони забрањивали су, у неколико махова, да се ни један члан Великога Већа не сме бавити продајом меса (bessagia). Млади дубровачки племићи нису били особито вредни у звањима и на трговачким путовањима по суку и мору. У Дубровнику, у XIV веку, они су се коцкали у гостионицама о вино, ружећи, при том, најгаднијим речима један другог и бијући се, при чему је, катшто, по гдекоји био тешко рањен. При том, јурили су за женама, чинили будалаштине ноћу "sine lumine" у неосветљеним улицицама, звонећи на пр. покатшто, рано у зору, да би свештенике преварили. Слично беше и у Цариграду, где су се причала читава чуда о "подвизима" младога цара Михаила III, и где о ноћним излетима царскога принца, доцнијега цара Андроника III, многе појединости пружа Нићифор Григора.

Велики је био утицај цркве, али не увек једнак, јер се мењао с времена на време. Док је пример Св. Саве још био у свежој успомени, епископи су имали чврст морални ауторитет. Доцније, све веће богатство цркве било је за њу опасно. Види се то из неких одредаба законика Стефана Душана. Свргнућем се прети оним епископима и игуманима, који у своме црквеном подручју не буду водили бригу о сиротињи. Анатемисан ће бити онај митрополит, епископ или игуман који "митом" буде дошао до тога положаја. Настављач Данилових биографија прича како се, после смрти Душанове, када је држава почела да опада, показала тежња, да се највиша црквена звања купе, па, чак, и на разбојнички начин отму (1375). Иначе, закони су давали свештенству моћну заштиту; ко увреди епископа, монаха или попа, плаћа глобу 100 перпера, ко једнога од њих убије, има бити обешен.⁹⁰

⁹⁰ Законик чл. 13, 28, 95. Д а н и л о 384.

Бело свештенство имало је, због своје писмености, велик углед код својих сеоских парохијана. Поред својих духовних дужности, бавило се оно земљорадњом, преносом робе на теглећој стоци, сточарством и пчеларством (гл. II књ. стр. 155). Не зна се да ли су се попови у средњовековној Србији бавили занатима, како Шилтбергер прича о грчким свештеницима. Душанов законик тежи да их заштити од самовоље и племства и епископа којима је, на пр.,

забрањено било да не смеју водити своје коње поповима да их они хране. Поповско звање било је више мање наследно. Чин би поп изгубио, ако би учествовао у поганичким чаролијама и мађијама.⁹¹

Велики и богати манастири беху јако насељени. Становнике у манастирима звали су Срби или грчким речима монах (μοναχος), калуђер (καλογηρος), или старословенским називима: инок (усамљени), чрњњцъ или чрњноризьцъ по њиховој црној одори. Светогорски манастир Хиландар удешен је био за 200 калуђера. По законуку Стефана Душана, на сваких 1000 кућа по манастирским имањима, имало је да буде 50 калуђера. Према томе, 20 сеоских кућа требало је да имају по једнога монаха. По томе мерилу, манастир Дечани, чији нам је број кућа на имањима познат, ваља да је имао 122 монаха.⁹²

⁹¹ Законик чл. 20, 37, 65.

⁹² Д о м е н т и ј а н 168. Законик чл. 16.

Манастирски живот био је необично привлачан за тадашње побожне душе. Српски монах Теодосије описује са заносом светогорске пустињаке који су се склонили у тишину испред светске хуке и немира. Они станују у тескобним колебама у мирисном планинском ваздуху, око њих само шум горе, где станују јелени, и цвркут птица. Ту, у тишини, заузети су они једино молитвом и мислима на бога, не бавећи се земљорадњом, виноградарством и трговином, па су, према томе сасвим сиромаси, имајући једино своје одело од кострети. Њихова је храна биље, воће и хлеб, а пиће свежа изворска вода. Млади Сава походио је све светогорске манастире и пустињачке насеобине. Он је ишао босоног од једне светиње до друге, дивећи се свему; обућу је почео носити и коња јахати тек када је његов отац Немања дошао за њиме на Свету Гору. Немању је пратила, на путу кроз светогорске манастире, читава група његових великаша и ратника, који су се покалуђерили такође, угледавши се на њ.⁹³

⁹³ Т е о д о с и ј е у Павловића 30—31. 33—34, 50-52.

Потоњи архиепископ Данило II, који је као младић био у служби на двору Уроша II, клањао се дубоко пред сваким монахом, грлећи га пун унутрашњег одушевљења. Када је краљ, једном приликом, дошао у манастир Сопоћани, изгуби се Данило, једне ноћи, из краљеве околине, те се постриже у манастиру Кончулу на Ибру.⁹⁴ Законик Стефана Душана, у свом последем делу, ограничава дојакошњу слободу ступања у калуђерски ред; и људи и жене могли су у будуће ступати у манастир тек по допуштењу свога епископа.⁹⁵

Старосрпски студенички и хиландарски типичи, оба из времена Савина и по тексту оба скоро дословце једнака, показују какво беше манастирско уређење. По истраживањима Димитријевског и Јагића, они су прерада типика Богородичина манастира της Ευερευτιδος у Цариграду.⁹⁶

⁹⁴ Д а н и л о I 333—335.

⁹⁵ Законик чл.;196.

⁹⁶ А л е к с е ј Д м и т р ј е в с к и ј, Описаніе литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока, Томъ I Кіевъ 1894. Ј а г и ћ у Споменику Срп. Краљ. Акад. XX-XIV (1898), 1—66. Подробан извештај о уставу, богослужењу итд. у данашњим светогорским манастирииа, у поређењу са манастирским уређењем на Западу, пружа белгијски бенедиктинац D. Placide de M e e s t e r, O. S. B., Voyage de deux Benedictins aux monasteres du Mont Athos, Paris 1908, 174 и д. [Ф и л а р е т Г р а н и ћ, Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционерима (Богословље X, 1935, 173—200). И с т и, Црквеноправне одредбе Хил. типика св. Саве о ступању у манастирску заједницу и о делокругу братског сабора (Гласн. Скоп. научн. друш. XV 1935, 53—56). И с т и, Црквеноправне одредбе Хиланд. типика св. Саве о келиотима у вези с аналогним одредбама грчких манаст. типика (Прилози за КЈИФ XVI (1938, 189—198). И с т и, Одредбе Хил. типика св. Саве о харитативној

делатности ман. у вези с аналогн, одредбама типика грчких манастира (Глас САН, CLXXIX, 1938, 166—176)].

Онај који је ступио у манастир и обукао црно "анђеоско одело", променио је име, напустио је своју породицу и све "красоте овога живота", одрекавши се, и свакога приватнога имања. У то време живело се у манастирима заједнички. Такав начин живота звао се **киновија** (κοινοβιον, црквенослов. општежитије). "Идиоритмични" манастири, где је сваки монах имао посебну својину, јављају се око 1400. Достојанственици у једној манастирској заједници били су: старешина који се звао **игуман** (ηγουμενος), његов заменик **иконом** (οικονομος), У Хиландару и призренском манастиру познати **башта** (отац),⁹⁷ клисијарх (εκκλησιαρχης), **дохијар** (подрумар), **трапезар**, **парамонар** (παραμοναριος, црквени надзорник) и други. Као још и данас у Светој Гори, мали је био број јеромонаха према великом броју световне браће. Дужности "грађана небеског Јерусалима" беху ћутање, понизност, умереност, пост и бдење. У цркви се служило, с малим прекидима, по читав дан и читаву ноћ. Као и у манастирима на Западу, по часовима (ωρα) беху распоређене молитве, певање псалама и метанисање.⁹⁸

⁹⁷ [У српским манастирима био је **башта** духовни отац, што би одговарало грчком πνευματικός πατηρ. P e t i t, Actes de Chilandar (Виз. Врем. XVII Прил.), бр. 134, р. 279 (1345): ο τιμοτατος ιερομοναχος ο και **μπαστας** τη των Σερβων φωνη καλουμενος, βουλεται δε η λεχis του πνευματικου πατερα δηλουν].

⁹⁸ Ничице се падало на земљу у три темпа; прво на колена, па на руке и, најзад, челом се додирнуо под. Грчки се то звало βαλλειν μετανοιαν, а српски у типцима **метанија**. Том речи преводи се и βαθεια γουλλασια у грчком оригиналу.

Свечано звоњење позивало је јутром на литургију, а ударцима чекића по дугачкој дасци или великој или малој плочи од бакра или железа (било, клепало, димин: билце, клепалце, συνακτηριον, συνβολον, σημαντηριον) позивало се на часове. Служило се двоструко вечерње (вечерња и павечерница), за тим полуноћница (μεσονυκτιον ακολουθια), на коју су монаси, пробуђени клепалом, одлазили свечано у цркву, држећи у рукама запаљене воштанице. Најзад, после тога, у праскзорје, држано је јутрење (утрница). На Светој Гори и у манастиру Рилу, у Бугарској, траје још и данас ова служба у другој половини ноћи 2—3 сата, јутарња служба 1¹/₂ час, а о празницима још и дуже. Било је празника када се у цркви служило по читаву ноћ (бденије, αγρουπνια).

За заједничком трпезом, на коју је монахе позивало нарочито клепало (трапезноје било), калуђери су јели, уз молитве богу, и слушајући за време јела црквене текстове. У манастиру месо није се јело него само риба и зеље, с нешто мало вина. За време поста јело се зеље, скухано у води, без уља и масла. За време јела забрањено беше говорити или додавати један другом јело или пиће. Строго беше забрањено крити у ћелијама, у којима су становала по два брата, јело, па чак ни воће. У повељама за манастир Бањску и Призрен одређује се тачно за калуђере оброк (мертик) у вину, хлебу и количина одела.⁹⁹ У светогорским манастирима право на исхрану појединих монаха називало се српски **адрфато** према византијском αδελφатов. То се право стицало завештајем или куповином. У манастиру Хиландару, на пр., купио је (1318) краљ Урош II три, а деспот Сефан Лазаревић шест таквих аделфата.¹⁰⁰ Манастирска смиреност (смиреније, ταπεινοτης) огледа се и у поговорима на рукописима, писаним у манастирима. Тако, читамо како је ту и ту књигу написао грешни, зли и недостојни монах, његово је богатство множина његових грехова, а кућа му је гроб.¹⁰¹

⁹⁹ По М. В а с м е р у, Грчко-слов. студије у Извјестя отдѣл. русск. языка и словесн, имп. акад. наукъ Петроград XII (1907), 256 **мертик** значи меру, удео од речи μερτικον новогрч. на Криту, Кипру итд. говори се још и данас мертико.

¹⁰⁰ Пов. у Споменику III, 15. Mon. serb. 570. За ту праксу у Византији; Byz. Z. X (1901), 237.

¹⁰¹ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, на пр. бр. 7, 21, 50, 54, 183, 189. О томе како су грчки примери утицали на облик српских епилога и записа упор. студију В л а д. Ћ о р о в и ћ а у Гласу LXXXIV (1910), 1-60.

Ко је једном обукао монашку ризу, није је више смео свући. Манастирски брат није могао изићи из манастирске зграде без допуштења игуманова. Законик сара Стефана наређује да монаси и монахиње не смеју становати у својим кућама, већ се морају вратити у манастир; калуђер, који је свукао ризу, има да се држи у затвору све док се не поправи. Али, калуђер је могао бити истеран из манастира. Оснивачка повеља призренског арханђеоског манастира наређује да се непослушни монах "изведе из порте", а исто тако и онај који зеленаши, који купује жито или вино и новац даје под интерес.¹⁰²

По свој прилици, слично уређење било је и у српским женским манастирима који су нам, иначе, веома мало познати. Типик женског манастира Теотокос Κεχαριτωμενη у Цариграду, задужбине царице Ирине од 1118, одговара скоро потпуно типцима мушких манастира, само што су два јеромонаха, у овом женском манастиру, морали бити ушкопљеници.¹⁰³ Владарке, пак, које су се покалуђериле, живеле су на двору својих синова.

¹⁰² Гласник XV, 307.

¹⁰³ Acta graeca V, 346.

Опатије латинске цркве у Приморју беху много слабије насељене него православни манастири у унутрашњости. У бенедиктинским манастирима налазимо, на пр., на острву Локруму код Дубровника, 1283, опата с четири брата, на острву Мљету, у XIV веку, обично опата са још три монаха. Једино је нешто више калуђера било у млађим фрањевачким и доминиканским манастирима. Уосталом, многи мали "monasteria" у Дубровнику и у Котору беху само капела с осигураним издржањем за једнога ђакон који је био и "abbas et rector". Тај приход осигурала је ђакону породица која је подигла капелу (hereditarii). У великом полету морепловства и трговине Дубровчани, у XIV веку, нерадо су одлазили у манастире, пуштајући да се радостима монашкога живота сладе понајвише страни, сиромашни духовници из барске архиепископије или, чак, и из даље Арбаније. У Мљету, 1345, беше један од монаха из Бара, други из Скадра, 1393 сва тројица из Арбаније. У Локруму беше опат, 1352, неки Баранин. У дубровачком доминиканском манастиру беху 1376 пријор и потпријор из Драча; остала браћа беху Арбанаси или из Северне Далмације. Под утицајем говора у суседним земљама, Дубровчани звали су, катшто, латинске монахе и calogeri, а монахиње koludrica (или dumna, од domina).

Женски манастири у приморским градовима разликовали су се према друштвеним сталежима. На пр. манастир Св. Кларе у Дубровнику (monasterium pulcellarum) резервисан је био само за патрицијске ћерке. У неке, опет, дубровачке манастире примале су се калуђерице са стране, па, чак, и из далматинских градова, тек по нарочитом одобрењу Републике. Пошто је тада било у обичају да се неудате девојке шаљу у манастир, био је број калуђерица прилично велик, чак и до 60. Како су скоро све девојке, преко своје воље, морале живети у манастиру, морали су их, у XV веку, строго чувати, али, ипак, једној калуђерици, племићскога рода, пође за руком да утече у Млетке.

Калуђерице Св. Кларе у Дубровнику толико су мало слушале наредбе Републике, да им је сенат, 1518, одузео приходе и поставио стражу пред вратима. Све то слабо је помагало док им, најзад, не загрозише да ће им порушити степеник од дворишта, те их одвојити од спољашњег света.¹⁰¹ Калуђерице Св. Кларе у Котору живеле су тако распуштеним животом да је папа, 1540, забранио примање нових сестара у манастир. После тога, за време епископа Павла de Bisantiis (1565 - 1578), морале су калуђерице сасвим напустити манастир, предати га фрањевцима који га држе још и данас.¹⁰⁵ Калуђерице у свима далматинским градовима имају често само народна српска имена. Тако у Котору, око 1330, јавља се нека Рада, abbatissa S. Benedicti, у Дубровнику 1255 нека Гоја, abbatissa S. Nicolai, око 1530, чак, и једна "reverenda domina Venus (или Venera), abbatissa monasterii S. Mariae de Castello".¹⁰⁶

¹⁰⁴ Arch. slav. Phil. XXI (1899), 418.

¹⁰⁵ F a r l a t i, Illyricum sacrum VI, 488 и д.

¹⁰⁶ Овде име само привидно потсећа на поганичку Венеру, С именов Венера (од venerdi петак) преводила се на италијански Св. Петка (παρθενική грч. петак). Румунски зове се она такође Vinere. М о ј и Rom. Dalm. I, 53-57, III, 74.

У Србији, поред манастира, беше и пустињака. Најчувенији беше Св. Петар Коришки, из села Уњемира у Хвосну.¹⁰⁷ Побожан од младости, повукао се он, после смрти материне, заједно са својом сестром која се не хте удавати, близу места рођења у две колебе, да онде живе пустињачким животом. Ну како су посете сродника и пријатеља реметиле њихов душевни мир, пођоше брат и сестра да потраже згодније место. Успут, када је сестра у пустињи заспала од умора, Петар је напусти, да би од сада могао живети потпуно сам. Када је сестра видела да је остала сама, плакала је много и жалила за братом, кога више никада није видела. Она нађе себи, међу туђим људима, пустињачко склониште, где је и умрла. Ово бежање од жене потсећа на легенде о старијим азијским пустињацима.¹⁰⁸ Петар, међутим, изабра себи за склониште једно место у Шар-планини, у клисури између стрменитих стена, где је било много пећина, код села Корише, источно од Призрена. Становао је у једној пећини на висини, раније се жиром и дивљим травама.

¹⁰⁷ Место Уљемир (овај назив је старинско српско лично име) помиње се и у дечанској повељи. По Ј а с т р е б о в у (Споменик XLI, 110), сада село Унемир с 15 арбанаских кућа, б¹/₂ часова југоисточно од Пећи.

¹⁰⁸ Упор. живот Св. Симеона, "будале за љубав Христову" који је саставио у VII веку Леонтије. Симеон и Јован пошли беху као хаџије у Јерусалим; први је ишао са својом старом мајком, а други са својом младом женом. Код Јерихона напустише они кришом жене, па се склонише у манастире на Јордану. После тога живели су они као пустињаци на Црвеном Мору. G e l z e g, Ausgewählte kleine Schriften (Leipzig, Teubner, 1907), 42 и д.

Карактеристичан је легендаран опис његове борбе са уображеним непријатељима. Неки велики змај (змиј) живео је испод њега у другој пећини, пенушећи, дању ноћу, од беса на побожнога дошљака који га, најзад, с помоћу арханђела Михаила протера из тога места. Пустињака су беси, предвођени својим старешинама, нападали у гомилама као пчеле. Као шлемове носили су медвеђе и вепровске главе, а, наоружани копљима и мачевима, лајали су као пси. Пустињак је победно и њих с помоћу анђела. Напослетку, пустињака потражише и остадоше код њега неколико ученика. И када је Петар преминуо у својој леденој пећини, положише га они у гроб који беше истесан у камену. Из легенде коју је написао Теодосије, по свој прилици животописац Св. Саве, не види се јасно када је живео овај пустињак.¹⁰⁹ Ну свакако је то било пре владе цара Стефана, јер у призренској повељи помиње се, као суседно имање манастира Призрена, те Душанове задужбине, крај Св. Петра Коришког.

¹⁰⁹ Живот Св. Петра Коришког у издању Н о в а к о в и ћ а у Гласнику XXIX (1871), 308 и д., по другом рукопису у Starinama XVI, 9 и д. С. П. Р о з а н о в њ у Изв}стия о гд}л. русск. языка и словесн. имп. акад. наукъ XVI (1911), 1, 172 и д. мисли да је овај Теодосије биограф Св. Саве, који је Петров живот написао за владе цара Стефана. [П. С л а н к а м е н а ц, Легенде о јужносл. анахоретима (Гласн. Скоп. научн. др. I (1926)].

Гиљфердинг је видео, у остацима цркве у стени, трагове од фреско-слика и натписа; друге остатке забележио је руски генерални консул Јастребов. У близини, 1¹/₂ час од Призрена, има мали манастир Св. Марка, за који се вели да је подигнут око 1467. Тај манастир био је некад "метох" коришкога манастира. Моћи Св. Петра пренесене су 1840 у мали кршевити

манастир Црну Реку, у старом Колашину, у врх ибарске долине, а на путу од Новог Пазара за Пећ. Још и данас почивају онде његове моћи, смештене у дрвеном ковчегу.¹¹⁰

Други, опет, испосници живели су у близини великих манастира. Архиепископ Јаков (1286—1292) упутио је два грчка монаха у пећину Котрулицу на Бистрици, чији отвор скоро зазидаше. У тој пећини живела су ова два пустињака више година, силазећи само о празницима у цркву св. апостола у Пећи. Једнога дана млађи од пустиника помери памећу, те утече у планину; његов друг појури за њим, стиже га, те га везана доведе у архиепископску цркву, где се он, на гробу св. архиепископа Арсенија, на чудан начин излечи.¹¹¹ У време цара Стефана живео је у пустињи код манастира Дечана побожни испосник Јефрем из Бугарске. Када, после смрти Душанове, настадоше бурна времена, морао се он преселити у околину Пећи, где је провео више година у пећини Ждрелскога теснаца. Доцније, 1375, изабран беше он за патријарха, али је убрзо захвалио, те се вратио у своју пећину, у којој је остао све до смрти (у. 1399).¹¹²

¹¹⁰ Г и л ф е р д и н г њ, Боснија, Герцеговина и Стараја Србија С Петерсбургъ 1859, 162. Јастребов у Споменку ХLI (1904), 106 и д. П. Ко с т и ћ, Манастир Св. Марка, Годишњица ХХХ (1911), 209—231 с белешкама о гробу Св. Петра у Црној Реци, традицијама и причама о његову животу итд. [Л. М и р к о в и ћ—Ж. Т а т и ћ, Марков манастир Изд. САН (Нови Сад 1925). В. П е т к о в и ћ, Преглед црквених споменика (Изд. САН Београд 1950, стр. 180,244)].

¹¹¹ Д а н и л о 269.

¹¹² Живот Јефрема у изд. Н о в а к о в и ћ а, *Starine XVI*, 37—40.

Код Латина у Приморју пустињаци оба пола беху делом само црквени служитељи. Мушки пустињаци (ремета од речи егеμίта) бавили су се, узгред, и о светским пословима. Тако, на пр., један пустињак на острву Ластову продавао је креч. Женске испоснице (присадница, лат. *reclusa, rizochara*) у сеоским црквама код Дубровника беху сироте, старе жене које су се издржавале ручним радом, највише предењем.¹¹³

¹¹³ Данас у Дубровнику реметом се зове црквени послужитељ који чисти цркву и пали свеће, исто као и "пустињак" (*Klausner*) код неких брдских капела у Салцбуршким Алпима који узгред, "ходочасницима" и путницима продају јело и пиће и по неку стварчицу за успомену.

Прави пустињаци беху бенедиктинци на пустим шкољевима близу обале, као у малом манастиру Св. Андрије de Pelago, на чијем месту издиже се данас куда светилка, пред уласком у грушко пристаниште. Пред крај Средњег века одиграла се на кршу Св. Андрије и на блиском већем острву Лопуду једна врста скаске о Хери и Леандру. По тој скасци, женски Леандер плива ноћу у правцу светлости, коју је запалио пустињак, да би се састала с човеком који се одрекао света. Најзад, браћа пливачице докуче камо она одлази. Лажном светлошћу заведу они сестру на широку пучину, те таласи избацише њен леш на монашко острво. Први је забележио ову причу чешки племић Јован Лопковиц који је овуда прошао 1493, путујући као хаџија у Палестину. Опширно прича ову скаску *Straparola di Caravaggio* у свом делу "*Piacevoli notti*" (1550). Ова прича има историјску подлогу.

Дубровачки властелин Јаков Андријин Цријевић, пријор Св. Андрије, да прекрати самоћу, одлазио је кришом на Лопуд у посету удатој жени Маруши. Ну ствар изби на јавност. Острвљани поднеше тужбу, те заљубљени пустињак осуђен беше, 1483, на десет година кућнега затвора на шкољу.¹¹⁴ У дубровачкој књижевности има веома леп опис усамљеног шкоља Св. Андрије, који облећу соколови и галебови, а о који се, зими, разбијају пенушави таласи. Овај опис саставио је на пола века доцније, око 1534, песник пустињак, бенедиктинац Мавро Ветранић у свом спеву "Ремета".¹¹⁵

¹¹⁴ Упор. м о ј у студију у *Arch. slav. Phil.* XIX (1897), 45.

¹¹⁵ *Stari pisci jugosl. Akad.* III, 12-26.

Наш приказ не би био потпун, ако не бисмо поменули свештенике босанске секте, "fede bossignana". Босанци звали су ове духовнике у ужем смислу речи "крстјани", а Далматинци "patarini". Беху то монаси. По Орбинију, њихови манастири скривени беху у долинама и скровитим местима.¹¹⁶ Њихов старешина звао се **дјед** "lo diedo, che e signor e padre spirituale de la glesia di Bosna", како то Дубровчани напомињу.¹¹⁷ У босанским писмима и рукописима зове се он "епискуп цркве босанске". Живео је у близини владоца, бана а доцније краља. Монаси (стројници) подељени беху у два реда, у више, "госте" и у ниже "старце".¹¹⁸ Одело богомилских монаха нигде није описано, али, по једном сачуваном цртежу, изгледа да су носили кратак капут и тесне панталоне, дакле сасвим обратно од одела западних и православних клирика, који су носили дуго и наборано одело.¹¹⁹ И они су, као и западни и православни клирици, добивали од својих владалаца посланичке мисије. Тако, на пр., Радин ("старац" доцније "гост"), посланик херцега Стефана, који се у Дубровнику често помиње од 1437—1466.¹²⁰

¹¹⁶ "Patarinos seu regullantes sette Bosne", дубровачки Consilium Rogatorum од 27 јуна 1403, "Habitavano ne' monasteri, posti nelle valli e altri luoghi rimoti", О р б и н и 354 (позива се на Волатерана и Сабелика).

¹¹⁷ Ј о р г а, Notes et extraits II, 107 (1405).

¹¹⁸ У једној повељи око 1323 има уз достојанство додаток "велики": дјед велики, гост велики; Гласник бос. XVIII (1908), 405. Степени [у богомилској јерархији] наводе се у једном дубровачком писму кардиналу Јовану Стојковићу из Дубровника од 1433, Ј о р г а на н. м. II, 318.

¹¹⁹ Факсимили из апокалипсе Радосава "крстјанина" у Ј а г и ћ а, Arch. slav Phil. XXV (1903), стр. 25.

¹²⁰ Упор. Др. Ћ и р о Т р у х е л к а, Тестамент госта Радина, Гласник бос. XXIII (1911), 355—376. Ова опоруха, од 5 јануара 1466, заведена је ћирилицом у дубровачким "Testamenta Notarie".

Они беху судије и посредници у свима унутрашњим задевицама и размирицама, У њиховој кући налазили су склоништа сви који беху гоњени, па чак и претенденти на престо.¹²¹ Због тога су и страни трговци много полагали на њихово пријатељство. Они су се бавили и о светским пословима. "Goysavus gost Patarinus" издавао је 1441, на северној граници области Стефана Вукчића, спроводна писма за караване и конфисковао робу оних трговаца који би стигли без докумената.¹²²

¹²¹ П у ц и ћ I, Прилози стр. V.

¹²² 8 Јануара 1441 тужили су Андрија Прибинић и Милош Прибиловић браћу Прибисава и Радосава и њихова друга (socius) Божићка (Bosigcus). "Existentes subtus Boraç miserunt unum eorum nuncium ad G o u s a v u m gost P a t a r i n u m ad impetrandum et petendum salvum conductum, quod ipsi possent cum rebus suis secure transire per eius contratam sine impedimento. Et ipse Patarinus cum valioso vayvode Stiepan fecit sibi dictum salvum conductum". Божићко је био задржао исправу при себи и отпутовао раније. "Et cum fuerunt ad dictum Patarinum, ipse Patarinus intromisit ipsos cum omnibus rebus in presenti cedula descriptis, quia non habebant penes se dictum salvum conductum". Робе је било у вредности преко 758 перпера. Lamentationes de foris 1440. Дубр. Арх.

Када би се предузимао какав свечан чин, прису-ствовало би седам¹²³ или дванаест патарена.¹²⁴ Станишта патарена позната су само из неколико бележака XV века. Дед је написао, 1404, једну повељу у селу Јањићима код Зенице, у долини Босне. У Подрињу помињу се патарени у Горажди и у "locus Patarenorum", у месту Љубскову, које нам није познато изближе.¹²⁵ Друга, опет, група (societas) патарена становала је на горњој Неретви, у области властеоске породице Паштровића, код неке тврђаве која се зове Београд, "in Neretba partium

Bosne", "sub Belgrado" или у "Subtus-Belgrad".¹²⁶ Патарени су радо примали поклоне од Дубровчана који су, на пр., 1430, послали "деду" и "гостима" кутије с посланицама.¹²⁷ Исто тако, Дубровчани често су даривали Радина, као посланика и заступника херцега Стефана, чохом, сољу и житом. Орбини прича да су босанске госпође, заветујући се у болести, одлазиле у патаренске манастире и онде остајале извесно време.¹²⁸ У Дубровнику сматрало се за велику увреду ако би се неком рекло "babiza de Patarinis".¹²⁹

¹²³ Претенденту Павлу Клешићу донели су у Дубровник, 1404, 2 старца и 5 крстјана спроводна писма краља босанскога. и богомилскога деда, П у ц и ћ .I, 50-51.

¹²⁴ 1453 јављају се дед "босанске цркве" и 12 "стројника" ("поглавитих крстјана") са 12 властеле као судије у спору између херцега Стефана и његове родбине, Mon. serb. 459, 461.

¹²⁵ Пренос робе дубровачких трговаца на влашким коњима "ad locum dictum Ruxin Patarino ad Glupskovo", "ad locum Patarenorum in Glubscovo", "usque Glubscovo ad Patarenos", "ad Glubscovo ad Patarinorum contratas" 1407 до 1416 Div. Rag.; 1407 помиње се поред Ликодре која је, по свој прилици, исто што и Ликодра у данашњој Србији у Рађевини на Дрини. [Једном дубровачком трговцу одузет је "Velutum per Patarinos apud Gorasda in Bosina"], Goražda: Lam. Rag. 1442.

¹²⁶ Неки Дубровчанин, Милатин Ђурашевић тужио је Радича Паштровића "nobilem chercechi Stephani, et Jelenam eius uxorem" како су послали "homines suos", да му украду 2 "pecias pannorum", "de nocte in domo in Obizen Patarino, in loco vocato Eretva sub Belgrado", 19 јуни 1449 Lam. Rag. "Radissavus Patharenius, unus de societate Biellosavi Pathareni in Neretva partium Bosne citra flumen de Subtus-Belgrad" тужио је Дубровчанина Руска Тудровића због некога депозита у износу 20 перпера, али је Руско био ослобођен, јер је једини сведок Радисављевић "Zivetchus suus socius, similiter Patharenius ex supra nominata societate" изјавио под заклетвом (cum sacramento eis solito, ut moris est) да ништа о том не зна; белешка од 17 окт. 1466 у "Liber diversarum actionum, que aguntur per Sclavos contra Raguseos 1466—1467", Арх. Дубр. (са натписом: Div. Canc. 1466). Београд на Неретви могао би бити исто што и Бјела, јужно од Коњица, где имају гратске рушевине и камени гробови, упор. Н о е г н е s, Altertümer der Herzegovina, S. B. W. Akad. XCVII (1880), 599. Ову Бјелу држао је 1419 властелин Алекса Паштровић, П у ц и ћ I, 147. Упор. R a d o n i ć, Arch. slav. Phil. XIX (1897), 436 нап.

¹²⁷ Ј о r g a на н. м. II, 280.

¹²⁸ "Le matrone, che di qualche infermita guarrivano, solevano andare come per voto a servire un certo tempo prefisso, et cosi stavano con detti monaci o per dir meglio heretici". О r b i n i 354.

¹²⁹ Никола Маринов Гучетић увредио је у долини Ријеке госпођу Ануклу, жену Николе Алојзија Гучетића, рекавши јој: "putana de bordello, batessa di bordello, babiza de Patarinis", 5 фебр. 1457 Lam. Rag. Већ у дубровачком статуту реч **babiza** значи nutrix (дојиљу).

Уређење и дух друштва најбоље се види из тадашње етикете. Властеличић (војин) који долази Немањи да му достави тајна ровења јеретика, претходно је клекнуо пред њим. Ћерка некога велможа која долази великом жупану да се тужи на свога мужа јеретика, баца се ничице крај ногу Немањиних.¹³⁰ Доцније су се изменили односи између владаоца и његових великаша. У Данилово доба јављају се властела краља Уроша II као његова "взлюбљена братија". Млади Стефан Душан кога отац гони, ословљава своје присталице са "брати~ мо" "взлюбл~на" и друзи".¹³¹ Веома је занимљиво Кантакузеново причање. Он каже: у Срба је давнашњи обичај да кад један од властеле и великаша, после дужег времена, дође у посету краљу, обојица онда, и краљ и великаш, при првом сусрету, сјашу с коња, после чега властелин пољуби краља у груди и у уста. Кад се, пак, сретну по други пут, поздраве један другог, оставши обоје јашући. Када је Кантакузен, као гост, дошао Стефану Душану који тада беше још краљ, дочекан је био по византијском обичају. Пред грчким царем, који је остао у седлу, сјახаше сви Срби с коња, те целиваше царско колено (1342). Стефан Душан, као цар, увео је византијски начин одавања поштовања, захтевајући, како прича Филип од Мезијера, да га при аудијенцији љубе у ногу

{*pedem osculari*). Кантакузен прича, такође, на који је начин приман био на краљеву двору српски архиепископ. Када је архиепископ Јоаникије II стигао на коњу у Приштину, изашао му је на сусрет Стефан Душан пешице до половине дворишта. Ту је он узео архиепископова коња за вођице, те га довео до места, на коме је часни старац сјахао. Сишавши с коња, благословио је архиепископ краља.¹³²

¹³⁰ Краљ Стефан гл. 6.

¹³¹ Д а н и л о 96, 211.

¹³² К а н т а к у з е н о s III, cap. 43, 45.

У Дубровнику скидали су сељаци капе с главе пред властелом, а парничари пред судијама. Клекао би само онај који је власт молио за милост. Када је поглавар Дубровачке Републике примао стране посланике, пружао им је руку. Као и у Византинаца, тако и у Срба много се полагало на загрљај и пољубац. По причању Теодосија, Растко, потоњи Св. Сава, дочекао је на тај начин српскога војводу, који је за њим био послан у потеру. Заповедник Скопља, такође, загрлио је и пољубио византијскога посланика Метохита, а исто тако, по причању Кантакузена, и сваки властелин краља. По дубровачком статуту, кнез хумски и дубровачки обвезани беху, приликом пограничног расправљања (станак) са Захумљанима, пољубити у уста ону властелу која буде, у њихово име, полагала заклетву. Видели смо да се, приликом измирења и престанка крвне освете, давао "братски пољубац мира" (гл. књ. II страна 137).

Иоле знатнији човек није се могао замислити без пратње. Углед појединих великаша зависио је од броја и опреме његових пратилаца који су га пратили пешице или на коњу. Посланик, такође, морао је, репрезентације ради, водити најмање три послужитеља на коњу. Тако, на пр., по извештају Метохита, српски посланик који је полазио у Цариград, и дубровачки посланици који су одлазили у Србију. За владе Стефана Душана, одређивали су у Дубровнику на свакога посланика, а било их је двојица или тројица, три служитеља на коњу и два пешице. Па и дубровачки консул у Србији (1325) дужан беше да држи четири коња и три служитеља. За свадбу Стефана Душана (1332) добила је коњаничка послуга, а исто тако и коњаник-благјник (*expenditor*), дубровачкога изасланства неку врсту униформе, тј. једнако одело од једне исте тканине.¹³³

¹³³ Mon. Rag. V, 344.

Без поклона нису се могли замислити састанци владара, одашиљање посланика и свечаности. На састанку у Равном, велики жупан Стефан добио је од угарскога краља Андрије II скрлатну одећу, украшену драгим камењем и бисером, пехар, искићен разнобојним камењем, дивне коње са златним уздама и друге животиње. Истом Стефану, као првовенчаном краљу, донео је брат Сава, као његов посланик, од угарскога краља Андрије као поклон ванредне коње и краљево сопствено оружје. Исто тако Стефан Душан, саставши се с царем Андроником III (1334), измењао је с њим дарове.¹³⁴ Краљу и властели слали су Дубровчани на поклон материје за одело (*drappi*), шећерлеме, јужно воће и зачине.¹³⁵ Босанском краљу Твртку II послали су они још 1422 27 бачава усолјене рибе, четири бачве лимунова (*lemoni*), 48 кутија "*confetti*", и, поврх тога, шећера, бибера и зачина. Ну, када су краљ и неки његови дворани (*cortigiani e baroni*), убрзо затим, поново затражили рибе, неранаца и другог воћа, одбише Дубровчани, преко својих посланика, њихове захтеве као неучтивих (*gran manchamento de honore*).¹³⁶

¹³⁴ Краљ Стефан гл. 20. Т е о д о с и ј е у Павловића 118. Д а н и л о 225.

¹³⁵ У дубровачким сенатским књигама означава се обично новчана вредност дарова, а поклони се не набрајају подробно.

¹³⁶ П у ц и ћ I, Прил. срп. XXX. Ј о р г а, Notes et extraits II, 210, 214.

Нарочито свечанијим начином обраћало се само краљу и архиепископу. Краљу се говорило "Твоје краљевство", а архиепископу "Твоја светост". У Дубровнику беше обичај да се, чак, и судије, лекари и духовници зову само по крштену имену, без икакве титуле, што је сувише сељачки изгледало Јовану из Равене. Међусобно говорили су једно другом "куме", "кумо" (лат. *compater, commater*) странци, властела, грађани и сељаци. Краљица-мати Јелена упутила је, 1304, једно писмо "моме љубљеном сину и куму краљевства ми, дубровачком кнезу Марину Бадуарију".¹³⁷ Исто тако босански војвода Радослав Павловић пише, 1434, Дубровчанима "мидрѣмъ" и "племенитиѣмъ и мно҃гопочтениѣмъ и всаке части богодарованиѣмъ нашиѣмъ стариѣмъ и новиѣмъ прѣ "ателемъ и срѣчаниѣмъ кимовомъ".¹³⁸ Сасвим беше обична ствар да људи један другог ослове са "брате". Није било, шта више, ни мало зазорно, када би, на пр., планински Влах ословио дубровачког патриција са речи "брате". Пријатељство по заклетви беше под окриљем Св. Јована, заштитника побратимства и кумства.

¹³⁷ Споменик XI, 23, бр. 5.

¹³⁸ П у ц и ћ II, 91, бр. 111. О утврђеним обрасцима у повељама гл. Ст. С т а н о ј е в и ћ, Студије о српској дипломатици, Глас XC (1912) и XCII. (1913), особито у глави о натписима и насловима, ib. 92, 163 и д. [Даље његове студије XCIV (1914), XCVI (1920), C (1922), CVI (1923), CX (1923), CXXXII (1928), CLVI (1933), CLVII (1933), CLXI 1934, CLXIX (1936)].

Ово потсећа на "comparatico di San Giovanni" у Италији, а особито у Сардинији, осећа се донекле још и данас у југословенским обредима код измирења крвне освете. Када се, 1285, радило на том да се осигурају дубровачки виногради на српском земљишту код рушевина Епидавра, јављено беше да је нека дубровачка властелинка, из породице Бусињоло, отишла српској краљици-матери Јелени и с њоме се побратимила по Св. Јовану.¹³⁹ Један од послуге властеоске породице Пуцића сакрио је, 1297, јагњеће коже у некој кући у Шумету, у којој су становали неки исељеници из Зете, и сакривши их, преклињао је становнике да га не издаду, називајући их "браћом по Св. Јовану".¹⁴⁰ Када су босанском херцегу Хрвоју одузели били сва достојанства и почели га гонити, писао је он, 1413, угарској краљици Варвари, жени краља Сигисмунда: "Сетите се, за љубав Св. Јована, да сам ја Ваш кум".¹⁴¹

¹³⁹ "Dicebatur a Sclavis in Civitate Veteri, quod soror Damiani de Bocignolo iverat usque ad dominam reginam et domina regina fecerat se sanctum Johannem dicte sorori Damiani", 28 авг. (1285), Div. Rag. 1284 Арх. Дубр.

¹⁴⁰ Braicus de Luboe рекао је: "et scitis, mi fratres de S. Johanni, non dicatis aliquid de istis schilatis illis de Poça". Div. Canc 1295 Арх. Дубр.

¹⁴¹ К l a i ć - В о ј н и ћ и ć, Geschichte Bosniens 318.

У општењу и разговору беше пуно песничких обрта. Омиљена беху поређења са сунцем, каквих беше и у песничкој књижевности. Тако, на пр. дубровачки песници, Менчетић и Држић, називају своју љубљену "сунашцем". Стефан Првовенчани, причајући о том како му је краљ Андрија II поклатио коње, каже за њих да су се сјајили као сунце. По Доментијану, млади Сава осветљавао је као сунце све висове светогорске, када је походио тамошње манастире и испосничке избе. Данило поређује краља Стефана Уроша II Милутина са "блиставим сунцем". Властела прилазе краљу Стефану Драгутину на самрти, ословљавајући га као сунце које се гаси (зар " слњњчѣна "). Дубровчани ласкаво пишу деспоту Стефану како га је бог украсио високим и лепим разумом, који пуно светлост и сунчане зраке просипа по читавој земљи. Византијскога је порекла оно место у Теодосија где каже, да су синови Стефана Првовенчаног "оръли златокрилати".¹⁴²

¹⁴² Д о м е н т и ј а н 134. Т е о д о с и ј е у Павловића 105. Д а н и л о 48, 156. П у ц и ћ II, 161. [В. Ћ о р о в и ћ, Доментијан и Данило (Прилози за КИФ. I (Београд 1921), 21—33].

Али, свагда се није говорило лепо, братски и песнички. Усклик "врага!" помиње се већ 1285.¹⁴³ Погрдних речи и псовки налазимо у сутским дубровачким књигама. Људи су се частили речима: лажљивче, издајниче, губавче (leprose!), робе; жене, опет, довикивале су једна другој: "meretrix vetus", "putana puzolenta", "rufiana". Чешће се чита погрда "ословићу" (магарећи сине), па онда: псећи - свињски — разбојнички сине; за тим "filius meretricis", па "maritus meretricis", или "мртви магарче" (asine mortue!). Грдње су се пропраћале претњама чупања браде, отсецања носа и другим "пријатним стварима". Тако, на пр. 1442, довикнуо је један: "Ја ћу се већ постарати, да те на сред Новог Брда одеру као шкопца (scorticaberis tamquam unus castronus)". Писмени састави из српског Средњега века нису ни близу варварски производи без облика, него свагда састављени у учтивом тону, па, чак, и међу странкама које су недавно ратовале. У њима се јасно огледа утицај византијског начина изражавања.

¹⁴³ Неки чувар винограда на дубровачкој граници узвикнуо је: "Quid, diabole, fecistis quod robastis istos homines!" 1285 Div. Rag.

Као и у правном животу, тако и у састављању повеља и писама опажа се како писци не напуштају лако традиционални церемонијал. Оно једноставно "ти" употребљава се свугде. У множини говори се владоцима тек доцније, у XV веку, под утицајем латинских образаца. У исто време почиње да се говори и "господство Ви" (Dominatio Vestra), "великост Ви" (magnitudo vestra). Краљ Урош II издао је наредбу "љубовному жипани Тврџки" у Попову, преклињући га "тако ти мо~га живота и мо~љубв'е" да учини све онако како му је наредио. Цар Стефан зове Оливера "вселюбима и срьдљна властелина деспота Оливера", а севастократору Дејану своме зету, пише: "достов}рному и многољубимому и всесрьдљному и брати царства ми севастократори Д}ани". Исто тако, цар Урош пише двама племићима из Котора: "достов}рнима и њгоднима и љубимима властелинома" — "за нихъ правов}рно и вьсесрьдљно~поработани~царстви ми".¹⁴⁴ У доба деспота, челник Радич, у повељама деспота Ђурђа, само је "почтени и в}рнии властелинь".¹⁴⁵

¹⁴⁴ Mon. serb. 53, 143, 156. Гласник XXVII, 288.

¹⁴⁵ Споменик III, 3.

Урош II и III, а тако исто и Стефан Душан пишу кнезу дубровачком: "драгому и љубовному сроднику краљевства ми", доцније "царьства ми". Цар Стефан назива млетачкога дужда Андрију Дандола "најмилијим сродником" (affinis carissimus).¹⁴⁶ У доцније доба, деспот Стефан Лазаревић пише Дубровчанима: "мудримъ почтен}мъ и наш}мъ драгимъ при "телемъ", или: "мудримъ и почтен}мъ и моимъ драгимъ при "тел~мъ".¹⁴⁷

Мара, мати деспота Ђурђа, пише такође Дубровчанима: "племенитимъ и много почтен}мъ и нашој братии и добр}мъ при "телемъ", или: "племенит}мъ и много почтен}мъ господамъ и братъ "мъ нашимъ и при "телемъ ѿпкин} дубровьчкој".¹⁴⁸ Чак и у ратно време, српска властела, Черномир и Војислав, ословљавају дубровачког кнеза са "драги ми пријатељ". Они владари и кнежеви који су били дубровачки грађани, обраћају се свагда, на пр. Балшићи, Дубровчанима као љубазној и драгој "браћи".

¹⁴⁶ Ljubić II, 278.

¹⁴⁷ [П у ц и ћ II, 82. Споменик XI, 64.]

¹⁴⁸ [П у ц и ћ II, 86. Споменик XI, 52.]

Као и писма из Србије, тако и писма Дубровчанима из Босне писана су у пријатељском тону. Твртко, као бан, зове их "наша брати" и наши при "тели"; као краљ: крал~вства ми драгимь и любовнимь при "телемь".¹⁴⁹ Дубровчани, у XV веку пишу босанском краљу "пресветлому и превисокому господину", а босанској властели, исто као и српском деспоту "славному и велможному господину", нашто Босанци одговарају у исто тако учтивом тону. Случајно се сачувало писмо властелина властелину, жупана Драгише Дињичића у Сребрници кнезу Вукашину Златоносовићу у Звонику, данашњем Зворнику на Дрини. Писмо је од 1424, а упућено: "много почтеному и намь драгому и милому брати стариему".¹⁵⁰ Поздрављање у писмима свагда има уза се по неки епитет. На пр. "любовно поздравл~ни~".¹⁶¹ "много почтено поздравл~н~",¹⁵² "смирено поклонение".¹⁵³

¹⁴⁹ Mon. serb. 176. П у ц и ћ II, 28, бр. 36.

¹⁵⁰ Споменик XI, 75.

¹⁵¹ [Тамо XI, 52, 76.]

¹⁵² [Тамо XI, 51, 52.)

¹⁵³ [Тамо XI, 39, 74.)

Иако је тадашње друштво било прилично подивљало, ипак је терминологија у међународној преписци, пред крај Средњег века, изражена бираним и слатким речима. Босанска краљица Јелена, удовица краља Дабише, пише, 1397, у ствари укидања неког царинскога звања, Дубровчанима овако: ми чвше подобие и и свемь почтене прошне и мобе реченихь властео града Дубровника". Војвода Радич Санковић, у повељи од 1399, којом уступа Дубровчанима село Лисац, каже како Дубровчани "послаше господину кралу властели свое поклицаре слац} ми и много почтеними р} чми и сь чьсними дарми".¹⁵⁴ Дубровчани пишу, 1422, српском деспоту Стефану како је прошао кроз Дубровник, идући за Млетке, његов посланик Витко, "племенити и разумни властелинь", "и онь намь на р} чь мудро и почтено сь стране госпотства ви таког~ говори". У другом, опет, писму пишу да су примили "славно и много слатко писани~" деспотово и разабрали "слатке и много милосрдне р} чи и об} тованн", у ствари неких Дубровчана који беху затворени у Србији.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Mon. serb. 230, 242. .

¹⁵⁵ П у ц и ћ I, 163, 165.

У српским повељама помињу се писари тек после 1300, и то свагда веома скромно. У босанским повељама сретамо се, који пут, са наивним стварима које не приличе озбиљном тону повеља. Твртков писар, Дражеслав Бојић, каже, при крају једне дуге повеље која издана беше за некога властелина: "и кьда сие писахь, тьда ми да господинь бань Твртко испр} дь себе великь пехарь вина попиту и добри волу". Овај Дражеслав написао је један уговор с Дубровчанима са овом напоменом: "А се писа Дражеславь ди} кь своиомь рикомь малокорисномь, родомь Боић, земля ми е мати а ѿтьчство ми е гробь, ѿь земле есмо и и земли инидемо".¹⁵⁶

¹⁵⁶ Гласник бос. XVIII (1906), 410 (око 1353) = Wiss. Mitt. aus Bosnien XI (1909), 247. Mon. serb. 176 (1367).

Највећи део српских повеља у XIII веку нема датума, исто као и управне наредбе византијских и епирских владалаца. Датирање бива чешће тек у XIV веку, и то, као и у Бугара и у Румуна, увек по цариградској ери, т.ј. од створења света које почиње са 5508—5509 пре Христа.¹⁵⁷ У Далмацији и у Босни датира се по западном начину, т.ј. од Христовога рођења. Због

тота су, на пр. датирани на тај начин уговор краља Уроша III с Дубровником, писан 1326 у граду Дању код Скадра, и већина повеља Балшића. Византијска година почињала је с 1 септембром, западњачка у Дубровнику о Божићу, т.ј. 25 децембра, катшто и 1 јануара, у Млечима 1 марта. Високе цифре византијских година нису се свагда добро знале и памтиле. Тако, на пр., неки преписивач рукописа у жеглиговском крају (код Куманова), око 1300, написао је само 6800, јер није могао докучити потпуни број година.¹⁵⁸ Врло често нетачно се означавају године петнаестогодишњега циклуса индикција, јер ово рачунање у Србији не беше толико у тесној вези с економним и пореским приликама као у домовини индикција, у Византијском царству. У повељама, називи месеца су грчко-латински (јануариј, фебруариј, март итд), с простим бројањем од првога дана у месецу до последњега, као и у Грка.

¹⁵⁷ У неким српским рукописима XVI века јавља се и александријска ера која почиње са 5501, пре Хр. Упор. Љуб. С т о ј а н о в и ћ, "Александријска ера у старој српској хронологији", Зборник у почаст В. И. Ламанскога, 2 књ. Петроград 1909, 828—835.

¹⁵⁸ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 34.

Врло ретко датира се по празницима, што је тако обично у Западној Европи. Само у једној, српски писаној повељи Скендер-бега назива се месец јуни народним именом **черешњар**.¹⁵⁹ Али, ипак, у црквеним рукописима бележе се, катшто, поред календарских, и народни називи за месец, а они су још и данас прилично познати у народу. Тих народних назива има у свих словенских народа, само се они употребљавају разнолико. Тако, на пр. **листопад** зове се у јужних Словена октобар а у северних новембар.¹⁶⁰ Часови (првобитно година) помињу се већ у студеничком типичу, где је говор и о избијању сахата. То је био, по свој прилици, часовник са точковима, какви беху часовници са избијањем у манастирима на Западу. Познати беху и сунчаници.¹⁶¹ И дан и ноћ делили су се, сваки, на 12 сахати; тако, на пр. подне беше шести час дана. У Дубровнику, намештен је јавни часовник (horologium) 1389; њега је регулисао нарочити "magister balistarius". У Дубровнику рачунало се, по италијанском начину, 24 часа, почевши од сунчева заласка. Неки Србин, светогорски монах Лазар, поставио је, 1404, у дворцу великога кнеза у Москви први сахат који је, ударцима чекића о звоно, објављивао колико је сахати.¹⁶²

¹⁵⁹ Mon. serb. 442 (с. 1450). [Ђ. С п. Р а д о ј и ч и ћ, Месец черешњар (Наш језик VI (Београд 1938), 217—223).]

¹⁶⁰ M i k l o s i c h, Die slavischen Monatsnamen, Wien 1867 (Denkschr. W. Akad. Bd. 17). М. В е с е л и н о в и ћ, Народни називи месеца у Срба, Годишњица XXVI (1907), 229-238.

¹⁶¹ У једном српском рукопису има преглед дужине сенке по месецима и дневним часовима, Starine XVI, 53—54.

¹⁶² "Того же л}та часы, поставлены въ Москв}, на великого князя двор}, за церковію Благов}щетеми, а д}лалъ ихъ Лазаръ чернецъ Сербинъ, иже ново пришелъ изъ Сербскія земли". Патріяршая или Никоновская л}топись за г. 6912;= 1403—1404. Полное собраніе русск. л}тописей књ. XI (Петербургъ 1897), 190. Упор. Š a f a r i k, Geschichte der südslav. Literatur III, 92.

У земљи умели су људи да цене благодати мира, како се то види из Данила који каже да је за владе краља Уроша III владао "божији мир и неизглаголана тишина".¹⁶³ Али, ипак, многим људима било је ратовање потреба и радост. Настављач Данилов, монах, описује са одушевљењем бој са Бугарима код Велбужда (1330): "в}строубише троубы бранны~... и кони вр}комъ р}жоуште и в}плью великоу б}в}шоу, юноше пр}высокааго крал " таци оубо оустро~ни на бранъ на об}роуц} стр}л " юште и ничесоже не погр}шаюште, и начеше брати се моштно и сто " хоу кр}пко, не расходеште се ни ~динъ отъ другааго".¹⁶⁴ Како је сачуван само

мали број владалачких повеља властели, не знамо да ли је у Србији био обичај да се у даровницама појединцима описују њихова храбра дела онако опширно као у Угарској и Босни.

¹⁶³ Д а н и л о 177, 207.

¹⁶⁴ И с т и 184.

Босански бан Стефан II истиче, у једној повељи, храброст Вука Вукославића (из Хрвојеве породице) у ратовању са Србима под Стефаном Душаном, овим речима: "Када бихъ оу Раси и би ми рвана, и тоу Влькъ пода ме кона свога подамче пода ме, и ти неџа исикоше на смръть".¹⁶⁵ Краљ Дабиша описује сузбијање турске навале на Босну, 1392, овако: "нашихъ вирнихъ сръчанимъ три~н~мъ речени воиски тирачки побисмо и подъ мачъ обратисмо и гледахомо нашима очима, гди наши вирни поливаху свое свитло оружъ~ крвю тирачкомъ одъ удараць мачнихъ крипкие ихъ деснице, не штедеће се намъ послужити а сво~ мишце насладити въ поганској крви; и въ томъ реченомъ бою и ръвани послужи ми витешки, вирно и сръдъчано кралевства ми весрѣдъчани и вазможни витезъ и вирни нашъ воевода Хрвое, синъ воеводе Вилкца".¹⁶⁶ Исто тако, краљ Дабиша истиче, 1395, заслуге жупана Вукмира Семковића и његове браће "и тирачькихъ боихъ, не штедеће своихъ главъ за насъ".¹⁶⁷

¹⁶⁵ Гласник XVIII (1905), 408 = Wiss. Mitt XI (1909), 244. L. von T h a l l o c z y, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, übersetzt von Eckhardt, München und Leipzig 1913, стр. 18.

¹⁶⁶ Mon. hist. jur. VI, 96; упор. Arch. slav. Phil. XXI (1899), 620.

¹⁶⁷ Mon. serb. 226.

Припремна школа за ратовање беше разбојништво по друмовима које, у овим земљама, никако није престајало још од старих времена. Већ краљ Стефан, у биографији Немањиној, прича о неком човеку, чије су жите на коленима испекли "зли разбојници". Тога несретника који је једва могао да пузи, дао је Сава донети, у врећи, у манастир Студеницу на гроб Немањин, где се богаљ исцелио и "скочио на ноге".¹⁶⁸ У очима Византинаца важила је Србија као разбојничка земља, како се то види из описа Пахимера и Метохита. Учени Григора, путујући на двор Уроша III, бојао се страшно разбојника. Колико је ово зло јако било распрострањено види се из другог дела Законика Стефана Душана који је прегао био да разбојништво потпуно искорени. Ако би се такав злочинац нашао у неком селу, оно се конфискује; разбојник (гусар) има се обесити стрмоглав, крадљивац (тат), пак, има да се ослепи, а господар села окован дотера цару; на двору царском дужан је он накнадити читаву штету, а осудиће се истом казном којом и гусари и тати. На исти начин казниће се старешине села и катуна, ако буду јатаковали зликовцима; исто тако и они "господари" чији су их чиновници (владавци) упозорили на опасност а они ништа нису предузели да се спречи разбојништво. Поврх тога, намесници (ћефалије) и чувари путова имаће да накнаде штету опљачканим путницима.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Краљ Стефан гл. 15.

¹⁶⁹ Законик чл. 145—147, 149.

Има једно место у нешто познијој повељи, изданој 1375—1376 у време деспота Драгаша и брата му Константина, које баца светлост на ондашње прилике. За владе цара Стефана, наиме, напала је нека разбојничка чета (гуса) на "коње цареве" код Струмице и људе изударала (и људи избише). Цар је, због тога, наметнуо околини новчану глобу. Али, тада дођоше пред цара "властеле и хора" и доказаше, да се разбојништво није извршило на њиховој земљи него на имању хиландарскога манастира које му је даровао некадашњи ћесар Хреља. Тако су, онда,

хиландарски монаси морали платити "вражду" и друге глобе.¹⁷⁰ Када је, после Душанове смрти, наступила несигурност и несређеност, разбојништво је опет узело маха. Тада су разбојници напали и на усамљену ћелију пустињака Јефрема, потоњег патријарха, која беше близу Дечана. Претећи испоснику мачем, довикивали су му: "дај богатство!"¹⁷¹

¹⁷⁰ Пов.од 1375-1376, К о в а ч е в и ћ е в а збирка у Споменику XLIV, (још неиздана).

¹⁷¹ Starine XVI, 37-38.

Разбојници су највише волели пусте крајеве на граници. Тако некад беше и у Малој Азији, на граници између Византијског царства и Арабљанског калифата, где су крстарили "апелати" Дигениса Акрите. Слични односи беху и на граници између Византинаца и Срба, а исто тако између Византије и Бугара. У пустом крају (ερημος των Παροριων) између Адрианопоља и Созопоља, становали су, у XIV веку, само разбојници и пустињаци. Када се славни Григорије Синаит, први пут (око 1330), хтео настанити у овој пустињи, други неки пустињак који је онде већ од раније живео, суревњив на њ, послао је једну групу разбојника који га протераше оданде.¹⁷³ Старешине разбојничких дружина беху веома популарни, те су лако могли окупити велике чете пљачкаша. Пахимер прича о неком бугарском "свињару" Јовану или о неком човеку с буздованом који је, на брзу руку, прикупио неколико стотина сгрелаца и ратника са буздованима (κορυνητης), прешао, око 1300, с њима у Малу Азију и отворио борбу с Турцима у околини Троје. Доцније, пак, солунска околина несигурна беше због његових чета.¹⁷⁸ Најчувенији разбојнички старешина, у XIV веку, био је Момчило (у.1345), савременик Стефана Душана. Момчило је био господар Родопе, а и данас живи он у јужнословенским причама и народним песмама.¹⁷⁴

¹⁷² Живот Григорија Синаита, гл. 15-16, изд. П о м ј а л о в с к о г у Петрограду 1894, стр.35 и д. Упор. прву књигу овога дела стр. 218-219.

¹⁷³ P a s h u m e r e s, Andronikos Palaiologos V, гл. 27.

¹⁷⁴ Упор. прву књигу овога дела стр. 223.

Из дубровачких вести знамо подробно како су разбојници вршили свој посао. Тако из једне архивске књиге од 1335 види се да се на дубровачкој граници, скоро сваки дан, стока кришом одводила или силом отимала.¹⁷⁵ Дубровачким сељацима одузимали су српски суседи краве, овце, козе, коње, свиње, кокоши, па доста често и кошнице. Товарне коње крали су, наравно, с товаром заједно. Разбојници би често, ноћу, упали у долину Жупе, испребијали сељаке те им однели вино, смокве, жито, одело и обоце. У фебруару 1336 жалио се пријор манастира Св. Јакова у Вишњици, који је лежао тик испред јужних дубровачких врата, да су му прошле ноћи обили врата и отерали осам крава, једно теле и једну овцу. Исте године, месеца јула, поднео је он поново тужбу, да су два суседна властелина, Милтен и Руђер, са својим коњаницима дошли у манастир, те опљачкали виноград и воћњак, особито бостан са дињама. Међу разбојницима из Конавала, Требиња и Попова срећамо се често с истим именима; беху то у оно време највише људи из села властеоске породице Друговића. Сем тога, чују се и тужбе појединих путника који беху опљачкани у близини дубровачке границе, у Конавлима, Требињу и даље у унутрашњости. Али, разбојништво није остало увек некажњено. Једне ноћи, 1348, четири разбојника, из Попова, отераше, из села Бргата, девет крава и нешто ситне стоке. Један од њих, том приликом, буде ухваћен. Он је, већ и раније, носио на души неколико похара. Дубровачки суд осуди га на глобу од 298 перпера. Не могавши, сутра дан, положити ову суму, беше он обешен.¹⁷⁶

¹⁷⁵ "Capitulum lamentationum" за време кнеза Николе Фалетра, од 4 нов. 1334 и д., као "Diversa Cancellarie 1334" у Арх. Дубр.

¹⁷⁶ Liber de maleficiis 1348 Арх. Дубр.

Шта се догађало на путовима, дубље у унутрашљости, види се лепо из писма Дубровчанина Петра Берка које је упутио дубровачком кнезу 1305. У том писму описује он шта је доживео неки трговачки караван у планинама. Трговци су, у два маха, одбили нападаче, по други пут сузбили су у правој битци (*batalla*) код Гацког некога властелина Градислава који их је напао са својим људима. Када су их, по трећи пут, напали људи некога Владислава, морали су трговци, да би се спасли, дати нападачима неколико комада скупе чохе.¹⁷⁷ Дешавало се, покатшто, да су се на граници, изненада, переметили мирни односи. Властела Продаша, Владимир и Витомир провалили су изненада, 1323, с војском и заставама (*cum gonfalonibus*) из Конавала, Требиња и Драчевице у дубровачке долине Ријеке и Затона, те су се, још истога дана, вратили назад с великим пленом, гонећи стоку и носећи собом чоху и још друге ствари. Али, краљ Урош III и његов војвода Младен приморали су брзо ова три властелина да накнаде штету Дубровчанима.¹⁷⁸ Брдска властела уживала је у таквим подвизима.

¹⁷⁷ Mon. Rag. V, 90.

¹⁷⁸ Тамо I, 92 и д.

У јулу 1372, брат казнаца Санка, жупан Градоје, опљачкао је, са седам својих дворских људи (*homines curiales*), Дубровчанина Припчета Хранковића "*in campo Nevessigne*", отевши му огртач, обућу, појас, кошуљу, кесу с четири перпере и златан прстен с три бисера. У августу 1373, тужио је у Дубровнику Ђорђе Радославић дванаест људи (*famuli*) истога жупана Градоја, У тужби је наводио да су ови људи њега, његова брата и још неколико Дубровчана напали пре седам дана, били их и опљачкали. Разбојници су им отели 205 оваца, 3 вола, 3 коња, восак, новац, оружје итд. и сав тај плен предали својој госпођи (*domina*) Кујачи, Градојевој жени. Кујача је вратила Радославићу један део плена, али не све. Поред тога, брат тужиоцев, Милош, умро беше од добивених рана у борби. У то време дешавало се чешће да су разбојници код Невесиња разбијали читаве караване и плачкали их (*fregerunt totam turmam*).¹⁷⁹

¹⁷⁹ Lamenta de foris 1370—1373 Арх. Дубр.

Убрзо се уобичајило да су разбојници да их не би познали, нападали с маскама. Такви случајеви помињу се, од 1382, код Требиња ("*qui se velabant et transformabant, ut non cognoscerentur*", или "*se transfiguraverunt*"), Дешавало се да су разбојници појединим путницима, пешице или на коњу, одузимали не само пртљак, новац и оружје, него су их свлачили до голе коже. Таквих случајева било је тада и у Италији, где се овакав поступак звао "*scamiciare*", реч позната из новела Сакетијевих. У XV веку, десило се у земљи херцега Стефана да су, на пр., 1456, планински пастири свукли до голе коже некога дубровачкога сељака и његову жену. Који пут су разбојници веома рђаво поступали са својим заробљеницима. Два сељака из Рожата, у долини Ријеке, поднели су, 1335, тужбу да су их људи требињскога властелина Витомира опљачкали у планини код Зачуле и неколико дана везане држали у некој рупи (*fovea*). Убрзо затим, људи Друговића опљачкали беху некога гласоношу, те су га један дан голога држали у оковима (*ipsum tenuerunt ligatum nudum una die*). Па и доцније, дешавало се чешће да су дубровачки улаци враћали се кући без кошуље и гаћа.

Неки Дубровчанин тужио се, у марту 1371, да су га разбојници ухватили у Размућу (Расмући Доли, обесили стрмоглав (*suspendentes per pedes*) и отели му 30 перпера. По свој прилици, ово се десило у долини Размуће, у Црној Гори, североисточно од Грахова.¹⁸⁰ Босански властелин, Мркоје Стјепковић, напао је, 1372, са својим људима, у једној кући код Борача, Дубровчане Богослава Дражиславића и Срједана Добреновића и опљачкао их. Том приликом један од Мркојевих људи, Гојак Доброславић, отео је, прво, Дубровчанину Срједану кесу с новцем, па, онда, 14 сокола које је Срједан био понео собом да их прода. Затим је Срједану забио оштре дрвене чавле под нокте, вичући: "Дај дукате!" (*des ducatos*). Гојак је био толико наиван да је, шест година после тога, дошао у Дубровник, где га одмах познадоше и затворише.

Иако се он правдао да је радио по наредби свога господара (patronus) беше он, тек после два месеца, пуштен на слободу, пошто је, претходно, морао исплатити Срједану 50 перпера.¹⁸¹ Али, крај свега тога, у XIV веку нигде није забележено да су разбојници некога убили.

¹⁸⁰ У епирском периоду је чак један чиновник цара Теодора (1223-1230) дао некога ђакона обесити стрмоглав о дрво и бити га, само да би од њега новац изнудио. Demetrios Chomatianos, бр. 96.

¹⁸¹ Тужба од 3 августа 1372 с додатком из г. 1377: *Lamenta de foris 1370—1373*.

Лов је био племенитија школа за ратовање. У Србији, у то доба, није више било ретке крупне дивљачи као у Русији, где је великога кнеза Владимира Мономаха (у.1125) тур, заједно с коњем, у два маха бацио на рокове, и где га је лош, два пута, роговима ударао и копитама изгазио.¹⁸² Али је за то било пуно јелена. Њих су, по казивању Теодосија, у Немањино време, хајкачи терали у планини према ловцима који су их чекали на подножју брда.¹⁸³ Лов на јелене приказан је на босанским надгробним каменовима. Ловци се јављају на коњу с копљем или пешице с луком и стрелом, праћени свагда ловачким псима.¹⁸⁴ Ишло се, даље, у лов на медведе, вукове, дивље вепрове, срне, дивокозе, зечеве, куне и лисице. Сваки двор имао је своје псе, особито хртове и соколове, како се то види из повеза, у којима се појединци опраштају од дужности да бесплатно примају на стан краљеве псаре и соколаре. У то доба, око 1325, византијски царевих, потоњи цар Андроник III, ловио је у царским реверима код Цариграда с 1000 паса и 1000 сокола.¹⁸⁵ Тројица од византијских царева изгубише главу у лову: Теодосије II пао беше с коња, Василија I збацио је јелен из седла, а Јован Комнен рањен беше отровном стрелом у лову на дивље вепрове.

¹⁸² Н е с т о р изд. Миклошића, стр. 155.

¹⁸³ Т е о д о с и ј е у Павловича 18.

¹⁸⁴ Н о е г н е s, *Altertümer der Hercegovina*. S. Ber. der W. Akad. 97 (1880), стр. 526, 554, фиг. 4, 20, 21; уз то на стр. 555, фиг. 22, кољаник с копљем у лову на медведе. Лов на јелене приказан је на надгробним камевоима код Никшића. И с т и, тамо св. 99 (1881), 811.

¹⁸⁵ *Nikēphoros Gregoras IX*, cap. 3, § 2.

У Србији, деспот Стефан Лазаревић умро је (1427), ловећи са соколима. Страсни ловци беху племићи и сељаци, а на западу и латински духовници, као 1247 неки архиђакон из Бара.¹⁸⁶ Покатшто су поданици дужни били ловити за рачун господара. Тако на имањима манастира Грачанице сви становници, сем попова, дужни беху три дана у години ићи у лов на зечеве.¹⁸⁷ У околини Дубровника хватало су се лисице с помоћу кљусе (ступице) или замке (лат. *laqueus*), зечеви и јаребице с помоћу мрежа. Срби су хватали птице с помоћу прUTOва, намазаних туткалом.¹⁸⁸ На острву Ластову хватали су се кунићи (лат. *conilli*) у тако великој мери да је дубровачки кнез тога острва (1284), између других прихода, добивао сваке године 200 кунића.

¹⁸⁶ "Archidiaconus ierat ad venandum", S m i ĉ i k l a s, Cod. dipl. IV, 318.

¹⁸⁷ Mon. serb. 565.

¹⁸⁸ Имелник (од речи имела, *Viscum album*) у Д а н и л а 73 (ове речи нема у Рјечнику Jugosl. Akad.).

Као и у Византији, за најотменији лов сматрао се лов на препелице, јаребице, дивље голубове, пловке, чапље, лабудове, ждралове итд. с помоћу тица ловица. У једном говору Константина Манасеја врло је живо приказан лов на ждралове, на двору цара Манојла Комнена.

На челу ловачке поворке јавља се цар на коњу, држећи на левој руци, у тешкој кожној рукавици, старога великога сокола из Грузије (τερὰξ ἰβερικος), а праћен звуцима ловачкога бубња (κυνητικὸν τυμπανόν).¹⁸⁹ У Србији помињу се као тице ловице: **јастреб**, **крагуј** или **крагујац**, али највише **соко**, у Дубровнику лат.: accipiter sive sparaverius, austur, terciolus, falco.¹⁹⁰ У Приморју хватали су соколе с мрежама у конаваоским брдима и на кршним шкољевима у мору. Особито вешти беху у том послу Ластовљани, који дужни беху давати своје кнезу сваке године извештај број соколова. Они су тражили и ловили соколове дуж морске обале, идући на југ све до Валоне. Мучан беше посао обучавати соколове, а веома тешки и заплетени беху спорови око својине соколова.¹⁹¹ Ловачки соко дубровачких патриција имао је на канџама позлаћене прапорце (sonaglie, campanelle, in pedibus).

¹⁸⁹ Издао Е. К у р ц њ, у Виз. Врем. XII (1906), 79-88.

¹⁹⁰ Ј а с т р е б у Данила 145, Гундулића и у др. **Крагуј**, **крагујац** у животу Св. Константина (Ћирила) Солунског, у Бугарској, у Дубровнику, у Константина Философа, у Марулића итд. Упор. Рјеџник. Реч крагуј позната у свима словенским језицима, старотурскога је порекла, од речи **карагу**—крагуј; упор. K r a e l i t z - G r e i f e n h o r s t, Corollarien zu Miklosich S. Ber. W. Akad. 166, Abh. IV (1911), 30.

¹⁹¹ У Дубровнику продавали су 1343 "austures" или "falcones", "completos pennis et sanos" од 1—2½ златника, Div. Rag.

Лов са соколима помиње се већ у једном од најстаријих споменика словенске књижевности, у животу словенског апостола Константина (Ћирила). Младом Константину који је ловио у близини Солуна, однесе вихор ловца-сокола. Због тога младић поче побожно да живи и озбиљно да учи.¹⁹² Лов са соколима приказан је на средњевековним надгробним каменовима у Босни.¹⁹³ У народним песмама помиње се, такође, лов с помоћу тица ловица. У песмама јунаци се разговарају са соколовима као верним, старим пријатељима. У једној старој, у рукопису сачуваној песми дугога размера прича се како је херцег Стефан послао кнезу Дабисаву свога лепога, сивога сокола од три године дана. Сиви соко имао је да однесе поруку Дабисаву у граду Самобору, који Турци беху опколили. Али "вјерна птица" вратила се са жалосним гласом да је неверни Дабисав предао град Турцима.¹⁹⁴ Данас, где се овај начин старинскога ловљења сачувао само још у неким забаченим крајевима Босне и Арбаније, помиње се он још увек у скаскама и народним песмама.¹⁹⁵

¹⁹² Житије Константина (Ћирила) по Шафариковој расподели сар. III.

¹⁹³ Н о е r n e s, Altertümer der Hercegovina, S. Ber. der W. Akad. 99 (1881). 820 фиг. 3.

¹⁹⁴ Б о г и ш и ћ, Нар. пјесме 132 (бр. 51).

¹⁹⁵ Н a h n, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867 (Отисак из Denkschr. W. Akad. Bd. 16), 91 (Дебар). Н ö r m a n n, Die Falkenbeize in Bosnien und der Hercegovina, Wiss. Mitt. II (1894), 501—505 с 4 слике (Босна).

Поред лова, тадашњи свет уживао је у ухваћеним или припитомљеним животињама. Велики жупан Немања поклатио је, у Нишу 1189, цару Фридриху I шест морских паса (boves marinos seu focas), једног припитомљеног вепра и три питома јелена. Немањин син Стефан, потоњи првовенчани краљ, добио је од угарскога краља Андрије II, када се с њиме састао у Равну (Ћуприји, око 1215) сапете "тоуре и тоурице" и "срацињскии~ скоты".¹⁹⁶ Велики војвода Сандаљ и херцег Стефан слали су, обично о Новој години, Дубровчанима на поклон јелене. Неки Босанац водио је, 1445, једнога медведа као поклон кнеза Вукашина дубровачком властелину Марину Јунија Ћорђића. У Гружу пресретоше Босанца два млада дубровачка племића који тргоше за мачеве, те из обести убише медведа.¹⁹⁷

¹⁹⁶ A n s b e r t, Fontes rerum austriacarum V, 22. Краљ С т е ф а н гл. 20.

¹⁹⁷ Lamenta de foris 1445 и д. 82 v.

Многе забаве беху само вежбе са оружјем. У свима балканским земљама, и у градовима, и у пастирским селима, вежбао се свет, о празницима, у гађању стрелом. Притом се, једном приликом, десило код града Просека да је један мали дечко изненада потрчао ка циљу, те га је стрела његова несретнога оца, пастира Драгана, погодила и убила.¹⁹⁸ Дубровчани, са станом у Новом Брду, вежбали су се обично пред градом у гађању с луком и ручном балистом (pro ludendo ad arcum et balistam 1413). Још и данас зове се у Дубровнику једно место крај мора, испред Пила, "берсалија" (итал. bersaglio = стрелиште); онде је већ у XIV веку било место, на коме се гађало стрелом и балистом (bersalia balistariorum).

Уз **русалије** (Ρουσαλία) ишла је заједно и игра мачевима. Игра русалије потиче од позноримског светковања ружа (Rosalia), које је шести васеленски сабор забранио 680 као поганички обичај.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Demetrios C h o r n a t i a n o s, бр. 131, епископу струмичком.

¹⁹⁹ Упор. M u r k o, Das Grab als Tisch 142 и д. Римска Rosalia био је празник предака у пролеће, када су се руже полагаале на гробове. Српски празник **дружичало** или **ружичало**, који се у помен мртвима држи у други понедеоник по Ускрсу, изводи Мурко од светковине rosalia.

Нешто слично томе беше готска игра (то Готџиков) у цариградској царској палати. Девеотога дана по Ускрсу изводила су, наине, пред царем два одељења, састављена од престоничких дема, разне игре, ударајући палицама у своје штитове и певајући латинске песме, праћени звуцима инструмената πανδουραи. У Македонији, око 1230, описује архиепископ Димитрије Хоматијан Русалије (Ρουσαλία) онога времена. У недељу пред Духове, наине, читава група младића пролазила је кроз села и пастирска насеља те је, свирајући и играјући, купила поклоне од становништва. У провинцији Молискос неки старешина пастирскога насеља (της πανδρας προϊσταμενος) не хте играчима поклонити сира; када, због тога, дође до туче, један од пастира уби мачем једнога од играча. Тај случај дао је повода архиепископу да обнови ранију црквену забрану овога поганичкога обичаја.

Још у наше време, по опису Шапкарева, ишле су, дванаест дана после Божића, по јужној Македонији код Јенице-Вардара, Аврет-Хисара и Кукуша "русалијске дружине". То су групе од десет до тридесет пари младића који иду из места у место, обучени у шарено одело, ударајући у бубњеве и свирајући у гајде. Њихов старешина носи секиру, а остали имају мачеве. Ни један од њих не сме ни речи прозборити. Тако у ћутању играју они на раскршћима, код извора, под групом дрвета, испред старих цркви и гробова. У селима дочекују их сељаци, поклањајући им жито или новац. Али, ако се две такве дружине сретну, онда се побију, и у таквој тучи дешава се чешће да по неко буде теже рањен па и убијен. Русалијске дружине завршују своје путовање службом божјом [у цркви]. Не знамо колико је овај обичај у Средњем веку продро далеко на север у унутрашњости Полуострва. У старосрпским преводима налазе се такође канонске одредбе против "Русалија".²⁰⁰ Иначе, успомена на овај обичај сачувала се једино у месном називу Русалије, у дечанској повељи.²⁰¹ У Бугарској, ово име, још и данас, често се срета у називима места; али, оно се свагда јавља у вези са "самодивима", код усамљених гробова и лугова.

²⁰⁰ K o n s t a n t i n P o r p h. ed. Bonn. I, 381 и д.; II, 360 и д. Demetrios C h o m a t i a n o s ep. nr. 120. Матија В л а с т а р, срп. превод у изд. Новаковића стр. 256 (Е, 3). M i k l o s i c h, Die Rusalien, Wien 1864 (S. Ber. W. Akad. 46). К. А. Ш а п к а р е в њ, Русалии, Пловдинџ, 1884. А. Н. В е с е л о в с к и њ, Генварскія русалии и готскія игри въ Византии, Ж. М. Пр. 1886 септ. (упор. J a g i ć у Arch. slav. Phil. X, 244). Carl K r a u s, Das gotische Weihnachtsspiel, Beitrage zur Geschichte der deutschen Sprache XX (1895), 224—257 (о латинским текстовима у Константина Порф). Упор. K r u m b a c h e r, Gesch. der byz. Literatur 2 изд. 256.

²⁰¹ Mon. serb. 92.

У многим земљама поганичка светковина Розалија пренесена је на хришћански празник Духове. Види се то у средњовековној латинштини (*pascha rosarium*, у Дубровнику око 1320 "*pasqua de rosalia*", "*pasca rosaliarum*"), у црквенословенским споменицима, код Дубровчана и Которана (русалје), Арбанаса, Румуна и Руса,²⁰² И Словени су знали за јануарски празник **Календе** који византијски номоканон, такође, забрањује. У Дубровнику, празник Нове Године звао се **Коленде** (*donum pro cholendis*), а светковао се нарочитим песмама и наизменичним даривањем.²⁰³

²⁰² M i k l o s i c h, Die christliche Terminologie der slav. Sprachen (Denkschr. W. Akad., Bd. XXIV, 1875), стр. 25.

²⁰³ У Дубровачком Статуту такође (1272), I стр. cap. 7—10, 17, 27—29 (*dare pro Kallendis*).

И витешке игре на коњима беху припремне вежбе за ратовање. Оне су се изводиле на цариградском тркалишту све до турског освојења. Цар Манојло Комнен наредио је да се витешке игре приређују са великим штитовима и дугим копљима без зашиљених врхова (*αυτοξυλα δορατα*).²⁰⁴ У једном тексту, који је издао Ламброс, описује се једна слика на којој се приказују витешке игре (*ξυλοκονταρια* итал. *giostra*) с белим, црним, мрким и шареним коњима, а витезови обучени у скрлатно и златом извезено одело, са штитовима.²¹¹⁵ После ратова с Бугарима, цар Исак Анђел приредио је утакмице на коњима (*ιππων αμιλλα*).²⁰⁶ Значајно је да се у словенским преводима одредбе византијскога црквенога права о утакмицама на коњима (урисканије, *αμιλλα*) и на колима (колесница) свагда тачно преводе, нарочитим терминима. Тркалиште звало се старосрпски **потичиште**.²⁰⁷

²⁰⁴ K i n n a m o s III, cap. 16.

²⁰⁵ Л а м б р о с у *Νεος 'Ελληνομνημων V* (1908), 1 и д.

²⁰⁶ Niketas A k o m i n a t o s ed. Bonn, p. 520.

²⁰⁷ Превод Александриде, изд. V. J a g i ć a, *Starine III*, 215, 229—230: "По србском уезику наречет се потечишће; потеченЌ; на конском теку течати". М о ј а распр. *Reiterspiele im mittelalt. Serbien. Arch. slav. Phil. XIV* (1892), 72—75. Допуна тамо XV (1893), 457—459 = (*potičiste, potizista*). Н о в а к о в и ћ, Калуђер и хајдук (Београд 1913), 53 и д. има облик **потечиште**.

У Приштини, сваке године приређивала се нека врста гађања прстена на једном празном простору изван места, унаоколо кога беше неколико колеба од сламе. Коњаници долазили су у пуној опреми с буздованом, мачем, луком и стрелом, те би онда јурили на коњу с испруженим копљем, да би скинули рукавицу која је висила на једној мотци. О Божићу 1435 учествовали су, у тој игри, дубровачки племићи (Гундулић, Калић и Лукаревић) и грађани са својом послугом, као и један властелин (Тани) из Улциња. По опису Филипа de Diversis, чак и у Дубровнику гађало се у прстен о варошком празнику, Св. Влаху (3 фебруара). Победилац беше онај коњаник који би сребрну алку (*circulus argenteus*) три пута скинуо, а било је три алке, обешене једна иза друге.²⁰⁸ Од 1409 па даље, кроз читав млетачки период, приређивале су се у Задру, такође у "*Calle Carriera*", витешке игре (*giostra*) са погађањем у алку. Мартин da Canal описује чак и у Млечима, где се данас не може видети коњ, свечане витешке игре у XIII веку, на Маркову тргу; ту су млетачки и страни витезови крхали своја копља пред дуждем, млетачком властелом и њиховим госпођама, који посматрају игру са прозора својих палата или из нарочитих ложа, начињених од свилених тканина,²⁰⁹

²⁰⁸ Philipus de Diversis ed. Brunnelli p. 95.

²⁰⁹ Martino da Canal, Archivio storico italiano VIII (Firenze 1845), 420-424. У XIV в. такође; Cecchetti, Arch. veneto 27 (1884), 41.

На једном херцеговачком надгробном споменику, у долини Требижата, приказана је витешка игра на којој се виде, један према другом, два коњаника с копљима, а између њих стоје два пажа и гледаоци унаоколо.²¹⁰ Орбини прича, свакако по неком извору који је имао у рукама, како је Стефан Душан својим дворским људима често поклањао коње, новац, златне и сребрне појасеве, свилену и чохану одећу; он је желео да они иду лепо одевени и да се вежбају у оружју, због чега је често приређивао витешке игре (giostre) и турнире (bagordi), раздајући поклоне победиоцима.²¹¹ Последњи остатак ових старинских игара је гађање у алку у Сињу, у Далмацији, на дан царева рођења. Тога дана коњаници, имајући на глави шубаре од видре и куне са белим лабудовим пером, јуре у пуном трку са испруженим копљем, не би ли скинули доле гвоздену алку, која је обешена о конопцу између две мотке.²¹²

²¹⁰ Hoernes на н. м. 542, фиг. 12. Truhelka, Wiss. Mitt. III (1895), 417.

²¹¹ Orbini 260.

²¹² Игру алку гледао сам 18 авг. 1891 и описао појединости те игре у Archiv slav. Phil. XV, 458.

Код сваке свечаности давале су се гозбе (пир од пити), где се много јело и пило. Ту се гостопримство указивало у пуној мери. Као и данас, тако и онда, о гозбама редовно су напијане **здравице** (од речи здрав, здравље). Који пут речи здравица назива се и честитка. Реч здравица беше толико позната Млечићима, да ту реч употребљава и Амброзије Контарини 1473, када говори о здравицама на двору грузинскога краља на Кавказу.²¹³

Код светковања, било у кући или ван куће, особито о свадбама, редовно се играло (играти, плесати, лат. ballare, chorizare, tripudiare). У селима играло се на одређеним местима (игриште). Свугде на Полуострву играла се свечана игра у дугим редовима. Та је игра налик на провансалску фарандолу, а приказана је на босанским надгробним каменовима.²¹⁴ У Средњем веку ту игру, као и данас, звали су **коло**. У Дубровнику био је обичај да весело коло служавки или младића, играјући улицама, долази кући младожењиној да га собом поведе на свадбу. Тај обичај постојао је до 1515 када га је сенат забранио.²¹⁵

²¹³ Здравица у смислу честитке: 28 децембра 1363 одлучио је дубровачки сенат да се властелину Површку "pro sdravica" пошље поклон у вредности од 10 перпера, Mon. Rag. III, 294. Амброзије Контарини 1473 о двору грузијскога краља: "Mangiato che si hebbe, si misero a far sdraviza", Viaggi fatti da Vinetia alla Tana etc. Млеци 1545, стр. 76 В. У Далмацији (Котору, Рабу итд.) у XVI веку: Ljubić, Rad. XL (1877), 140-141.

²¹⁴ Truhelka, Wiss. Mitt. III (1895), 417.

²¹⁵ "Collo" 1515, Arch. slav. Phil. XXI (1899), 423.

У старосрпском илустрованом псалтиру зове се коло грчком речи **хоро** (играти хоро), која је реч сада опште позната у Бугарској и у Румунији.²¹⁶ То су оне игре (χορεία) људи, младића и дечака које је Нићифор Грегорас, путујући за Србију, гледао о Ускрсу (1328), у Струмици.²¹⁷ Латини у Приморју играли су, уочи великих празника, унутра у цркви, крај свега тога што су то забрањивали стари духовни сабори. У Дубровнику играли су људи и жене уз свирку фрула (fistulatores), уочи Св. Влаха у катедрали, у порти Петрове цркве и на варошком тргу (platea).

²¹⁶ Strzygowski & Jagić, Die Miniaturen des serbischen Psalters in München Denkschr. W. Akad. LII (1906), стр. XLI.

²¹⁷ Nikephoros Gregoras VIII, cap. 14, § 6.

Играње и певање у катедрали забрањено беше тек 1425.²¹⁸ На дан Св. Влаха, по подне, играли су млади племићи и племићке, изван цркве, уз звуке фрула и свирала.²¹⁹ Када је невеста деспота Лазара, а снаха деспота Ђурђа, пролазила, 1446, кроз Дубровник, позвана беше да са дубровачким госпођама игра у дворници владине палате.²²⁰ Остатак ових старих обичаја очувао се још и данас у Котору у т.з. "il ballb di San Trifone". То је свечано коло које игра стари еснаф градских помораца "maginerezza", у старинском оделу и са старим оружјем, уочи празника гратскога заштитника (3 фебруара) на тргу пред катедралом, у присуству епископа. У архиепископији барској забрањивало се још и у XVII веку играње и певање у црквама приликом свадбе.²²¹

²¹⁸ "Ballare vel coreas ducere aut cantilenas facere vel canere in maiori ecclesia S. Marie" забрањено беше 1425. Законик Liber Viridis, cap. 194 (део досада неиздан).

²¹⁹ Philippus de Diversis p. 94.

²²⁰ J o r g a, Notes et extraits II, 416. [В л. Т о р о в и ћ, Женидба деспота Лазара (Глас САН CLVI (Београд 1933), 145—157].

²²¹ L j u b i ć, Rad. XL (1877), 144. Од интереса су многобројне одредбе којима се забрањивало латинским клерицима у Далмацији да учествују у играма, глумљењу и у маскарадама; упор. Ј а г и ć, Rad. XXXVII (1876), 44 и д. L j u b i ć, тамо XL, 139 и д.

Уз месојеђе стављале су се највише животињске маске. Последњих година пред пад Дубровачке Републике пролазила је, у месојеђе, кроз дубровачке улице маскирана група, међу њима дугокоса вила и турица с коњском главом на дугом чулавом врату.²²² 6 фебруара 1412 одлучило беше Мало Веће да се да поклон у вредности од 4 перпере "ioculatoribus Турісе". Ово потсећа на вођење "туроњека" у Галицији, где два младића воде трећег с дрвеном маском која има дуги језик од црвене чохе. Како Словаци духовски празник зову "turice" изводи Миклошић овај назив од оваквих маскарада.²²³ 1. маја пролазио је кроз дубровачке улице еснаф ципелара, весело играјући. У средини еснафа ишао је **бембељ**, младић, увијен потпуно у лишће и цвеће, држећи у једној руци живу али не отровну змију.²²⁴

²²² Сlike ових масака у A p p e n d i n i, Notizie, књ. I (1802). О старословенским играма и маскама приликом свадбе N i e d e r l e на н. м. I, 107 и д.

²²³ M i k l o s i c h, Die christliche Terminologie der slav. Sprachen, Wien 1875 (Denkschr. W. Akad., Bd. 24), стр. 26.

²²⁴ P e ш e т а р ми је обратио пажњу на то да се овај бембељ јавља већ у Антуна Сасина у песми "fratilja od crevljara" (XVI в.), Stari pisci XVI, 172, Сlike у A п e н д и н и ј а на н. м. Има опис и у Вукову Рјечнику под речи **бембељ**.

Из дуга времена, људи су одлазили и у крчме (гостинница, у Дубровнику товјерна од речи taberna), камо, по византијском црквеном праву, забрањено беше одлазити свештеницима, монасима и пустињацима, изузевши само у случају крајње потребе на путовању. Српска народна песма пева како и краљ Марко одлази у крчму да пије хладно вино. У дубровачким крчмама жене беху највише продавачице и послужавке (товјернарица од лат. tabernaria или крчмарица). У XIV веку проводило се време у овим крчмама у коцкању (ad taxillos) о вино, те није чудно да је ту долазило и до туче. Коцка беше позната и у Србији, а звала се **тавлија** или **зар** (од ludus azari, фран. hasard).²²⁵ У Дубровнику помињу се доцкан карте (ludere ad cartas 1438) које се, у Италији, јављају тек у XIV веку. Исто тако, у Дубровнику помиње се шах-игра тек у XV веку (scacchi 1422).

²²⁵ Тавлија у преводу Властара. О речи **зар** упор. Ј а г и ć, Starine V, 26 и X, 94

Горе смо поменули (стр. 267) да се већ за трпезом краља Стефана Првовенчаног свирало у **гусле**, преко чијих жица се превлачило малим гудалом (лоучьць).²²⁶ Српски гуслари помињу се, 1415, на двору пољског краља Владислава Јагјелона.²²⁷ Пољски песник Мјасковски (у. 1622) зна, такође, за српске гусле (serbskie skrzypki), које прате меланхолично рецитоване епских песама.²²⁸ Пастири су собом свагда носили фрулу, а свирачи с фрулом (свирьць) помињу се у повељама већ у доба Стефана Душана.²²⁹ У Дубровнику помињу се, у XIV—XV века, у латинским архивским књигама гајде (мех, мешина) под именем *cornamusa*. Пастири, даље, беху толико вешти да од рога начине инструменат за свирање (рог, лат. *cognu ad pulsandum*).

²²⁶ У средњем веку увек **гоусли** (у множ.), у новије доба гусле (у множ.) или у једн. **гусла**, упор. Рјеџник. Кт9ара преводи се у црквеним текстовима са **гоусли**, а ретко са пр}гоудница (*Psalterium Bononiense* ed. Ј а г и ć 1907 (р. 2), λυρα са ц}вница (од речи цев) којом речи, у новије доба, називају оргуље. О музичким инструментима: Fr. S. К u h a ċ, Prilog za povjest glasbe južnoslovenske, Rad. XXXVIII (1877), 1 и д. (Слике гусала на стр. 3, стари помени о њима стр. 52 и д., 59 и д.); Влад. К а р а к а ш е в и ћ, Гусле и гуслари, Летопис 195 (1898), 1 и д. (са сликама).

²²⁷ Т е р š а к о в е с, Arch. slav. Phil. XXIX (1907), 237.

²²⁸ Ј а г и ć, Rad. XXXVII (1876), 118.

²²⁹ Пшињска повеља од 1353: Ф л о р и н с к и њ, Памятники 148 А.

Поред српских свираца, било је и страних уметника, У XIII веку, у доба архиепископа Саве I, био је у Србији, поред домаћих "глумаца", познат још и немачки "шпилман". У српском тексту номоканона говори се о "шпилману" онде, где је у оригиналу говор о ^o^у.²³⁰ Немачки свирци беху извесно време у служби града Дубровника. Тако, на пр., гајдаш Кунц (*Chuncius cornamusa Theotonicus*) и трубачи (*sonatores*) Илија и Јован, сва тројица у служби 1379, флаутиста (*fistulator*) Ханс 1383, кларинетисте (*pifarus*) Петар из Келна 1416 и Матеј Немац (*Theotonicus*) 1444. Бенедиктински калуђер, песник Мавро Ветранић, помиње у XVI веку, у једној песми о маскаради, трубаче (*trumbetari*) и свираче (*pifari*) из Аламаније, који разумеју добро "тринкати" вино без воде и причати о "својим милим госпама", далеко на Западу. Њима ће они, по повратку у отаџбину, умети да хвале и узносе славни град Дубровник.²³¹ Немачкога су порекла и речи *frava* (*frau*), поменуте два пута у лирским песама Менчетића (пред крај XV века) и *limfra* (*Liebfrau*), у Рјеџнику нетачно протумачена као нимфа или девица), која се помиње у горе наведеној песми Ветранића.²³²

²³⁰ Ј а г и ć, Starine VI, 81 и Rad XXXVII (1876), 73.

²³¹ Stari pisci III, 248—250.

²³² Ј а г и ć на н. м. и М u r k o, Arch. slav. Phil. XXVIII (1906), 383.

Други свирачи беху Грци. Дубровачки трубачи (*tubetae*), између 1424—1456, беху из Арте и са Крита; браћа Теодор и Јован добили су, 1426, допуст од четири месеца с тим да иду на двор деспоту Стефану, 1428 босанском великом војводи Сандаљу да их забављају својом свирком. У Дубровнику беше још и српских уметника, као на пр. "trumbeta" Драган из Призрена 1335, Италијана, Хрвата из Сења или Загреба, као што је био "tubicen" Никола из Загреба 1411—1414, Арбанаса из Драча или Дривоста итд. Дубровачка општина слала би своје свираче на суседне дворове на тамошње свадбе.

Свираца је било и на владалачким и великашким дворовима у унутрашњости. Они се често помињу у XV веку, јер су удвоје, па чак и читаве њихове дружине (*societas, brigata*), долазили у Дубровник о празницима, особито на дан Св. Влаха, те их је дубровачка влада тада даривала. У априлу 1408 добила су два трубача (*tubatores*) српског деспота (*dominus dispotus Sclavonie*) поклон у чохи, у вредности од 60 перпера. Често се помињу свирачи (*piffari*)

босанскога краља, великога војвода Сандаља и хецега Стефана, властеоских породица Павловића и Златоносовића, трубачи (*sonatores, tubete*) Балшића, босанскога краља и др. гајдаши (*çamprognatores* 1454) херцега Стефана, добошари (*gnacharini*, од *nachari*, старо-франц. *paçaires* једна врста бубња) Сандаља и Павловића, лаутисте (*lautarii* 1450 и д.) босанскога краља. Поред њих, од 1399, јављају се и комичари или жонглери (*ioculatores, zugularii, histriones, buffones* босанскога краља и његове властеле. Тако, на пр. један "*buffonus*" херцега Стефана, по имену Мрвац, добио је 1455 у Дубровнику поклон у оделу.

Певало се, без разлике сталежа, сваком приликом: о свадби и другим свечаностима, на пољским радовима, на пољу код стоке или приликом цеђења маслине.²³³ а исто тако за време дугих караванских путовања кроз шуме и планине. Нарочита врста песама беху тужбалице о погребима.²³⁴ У Приморју, чак, и молитве рецитовале су се у облику песме, у Дубровнику чак и оче наш.²³⁵

²³³ У Шибенику 1487 по Шишгорићу, *Gradja II* (1899), II.

²³⁴ Нарикаче у Дубровнику описује *Philippus de Diversis* p. 129. Дубровачко Мало веће забранило је, 14 априла 1498, "*chiamar femine de fora de la casa del morto ad cantar*". Б у з б е к и Г е р л а х у XVI в. о нарицању код Смедерева и Јагодине; упор. Ј а г и ć у *Radu XXXVII*, 116 и д. Упор. *Niederle, Život starych Slovanuv I*, .247, нап. 2.

²³⁵ У Дубровнику, 1407, певала је нека жена Станула, ходајући по дворишту пред вече, оче наш: "*ibat per aulam cantando Pater noster*". *Liber maleficiorum* 1407—1410 Арх. Дубр.

Нема сумње да је велик део историје попа Дукљанина састављен на основу епских народних песама. Изреком помињу се песме од краја XII века. Лирске и љубавне, без сумње, беху "нечисте и штетне песме", које је Растко, потоњи Св. Сава, као младић мрзео и којих се грозио.²³⁶ Када је овај син Немањин, уместо да се ожени, утекао (око 1192) на Свету Гору и онде се покалуђерио, почеле су се о томе "измишљати и певати песме".²³⁷ Једна версија сачувала се до данашњег дана, наравно јако измењена.²³⁸ Нићифор Грегорас путовао је 1328, као византиски изасланик у Србију. У опису тога пута прича он како су ноћу путовали кроз густу шуму, између река Струме и Струмице.

²³⁶ ["скврњнословесъныхъ же и вр}дъныхъ п}снии юношьскааго желани" ослабл"оштыхъ доушоу."]

²³⁷ ["п}сны съмысливьше по"ахоу,"] [В л. Ћ о р о в и ћ, Св. Сава у народном предању (Београд 1927)].

²³⁸ Т е о д о с и ј е у Павловића 16, 29. Д о м е н т и ј а н 27. Н о в а к о в и ћ у *Arch. slav. Phil. IV* (1880), 317-323; В. Ћ о р о в и ћ тамо *XXVIII* (1906), 629—633.

Пратиоци се нису бојали у мраку, него су певали јуначка дела људи (*κλέα ανδρων*) које класично образовани Византинац никада није видео, нити је шта чу о њима. Пратиоци певали су тужне мелодије веома гласно, тако да је силно одјекивало по косама и кланцима.²³⁹ Сваки који је путовао по Србији и Бугарској зна још и данас овакво певање ноћу, на путовању. Бертрандон де ла Брокијер прича да су стари Турци, такође, јашући ноћу на коњима, певали епске песме.²⁴⁰

²³⁹ *Nikēphoros Gregoras VIII*, cap. 14, § 4.

²⁴⁰ Упор, *Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches I*, 463.

По Цамблаку, краља Уроша III после победе над Бугарима (1330), дочекује народ "побђдњими пјснми".²⁴¹ По свој прилици да су и приче Михаила Константиновића из Острвице, из XV века, о старијој српској историји састављене највише по песмама које је он

слушао у младости. Али, у Источној Епропи епске песме нису се певале само ноћу на путовању, него су се оне певале за трпезом на радост званицама, како то већ Приск бележи када прича о приликама на двору хунског краља Атиле. Млечић Амброзије Контарини путовао је, 1473, из Пољске у Кафу на Криму. Он је, у друштву многобројне властеле, сврнуо, успут, као гост, кијевском гувернеру. За време ручка, каже он, неколико певача веселило је госте својим песмама.²⁴² Крижанић бележи у XVII веку како у Хрвата и у Срба, у кућама властеле и ратника, о гозбама, иза леђа званица, ратници певају песме о делима старих јунака.²⁴³

²⁴¹ Гласник XI (1859), 75. Ф. Б а р ш и ћ, Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена (Зборник радова Виз. Инст. I (Изд. САН).

²⁴² "Havevano alcuni cantori, i quali mentre desinammo cantavano". Viaggi fatti da, Vinetia alla Tana etc., Млеци 1545, р. 61 В.

²⁴³ Упор. Ј а г и ć у Radu XXXVII (1876), 119 и Б о г ш и ћ, Народне пјесме, предговор 83, нап. 1. Насупрот словенским епским песмама које су се певале на путу и за трпезом упор. претпоставку Гастона Парис-а, да су старофранцуске епске песме првобитно биле песме уз игру.

До нас није доспела ниједна српска епска песма која би била забележена у Средњем веку. Сачувани су текстови песама који су забележени тек у XVI веку. Али, због тога се не сме мислити да су српске јуначке песме постале сувише доцкан, јер је само пуки случај да су тако доцкан забележене.²⁴⁴ Током времена, оне су, као и народне песме других народа, много се изменило у облику и у садржини. Судаћи по садржини, несумњиво је да је, на пр., средњегрчки епос о Дигенису Акрити постао половином X века на тадашњој византијско-арабљанској граници у Кападокији и на горњем Еуфрату. Али, рукописи до сада познатих пет прерада овога епоса, по Крумбахеру, нису старији од XV века.²⁴⁵ Исто тако стар је круг песама о кнезу Владимиру Мономаху (1113—1125) у руском народном епосу, иако рукописи потичу тек из новијега времена.

²⁴⁴ Андра Г а в р л о в и ћ у Radu 153 (1903), 209—226 и Гласу 72 (1907), 127—168 мисли да се српски епос развио из кратких епско-лирских песама тек пред крај XVI или почетком XVII века. Противног је мишљења Јов. Н. Т о м и ћ, О српским народним епским песмама, Београд 1907.

²⁴⁵ К r u m b a c h e r, Eine neue Handschrift des Digenis Akritas (у Ескуријалу) S. Ber. der kgl. bayer. Akademie 1904, св. II, 347.

Пада у очи да се у српском народном епосу, у колико нам је познат из текстова забележених за последњих три стотине година, ништа не говори о времену пре Немање. Од историјских личности јављају се Немања, његов син Св.Сава, врло нејасно Милутин, нешто боље Урош III, оснивач Дечана, а исто тако војсковође из XIV века Хрелја и Момчило, а сасвим јасно "цар Стефан", свагда са поменом његове престонице у Призрену, његов син царевих Урош и, најзад, краљ Вукашин с братом, деспотом Угљешом. У народној епизи пуније је опеван крај Средњега века. Ту имамо два велика круга песама о Марку Краљевићу, историјском краљу Марку (1371—1394),²⁴⁶ онда о боју на Косову 1389.²⁴⁷ У песмама пева се, даље, о српским деспотима, херцегу Стефану, оснивачу Херцеговине, црногорским Црнојевићима итд.²⁴⁸

²⁴⁶ Млетачки извештај о опште познатој песми (canzone) у Сплиту 1547 "cantando in schiavone del re Марко" у Lj u b i ć a, Rad. XL (1877), 141.

²⁴⁷ Х а л а н с к и њ (у. 1910), Южнославјанскія сказанія о Кралевиц} Марк} (Варшава 1893), објавио је руско дело о краљу Марку на скоро преко 1000 страна, и то са паралелама из рускога епоса и других народних песама; упор. М а г е т и ć а у Radu 132 (1897), 1—47; И л и н с к и њ у Изв. отд. русск. яз. и слов. XV, 4 (1910), 226 и д.; "некролог у Arch. slav. Phil. XXXII (1911), 317. Јован Н. Т о м и ћ, Историја у народним епским песмама о Марку Краљевићу, Београд (изд. Академије) 1909, налази у песмама о Марку и одјеке познијих догађаја, па чак и пред крај XVII века.

²⁴⁸ Андра Г а в р и л о в и ћ, Историја српске и хрватске књижевности усменога постања, Београд 1912, 8°, 225 стр. Павле П о п о в и ћ, Преглед српске књижевности, 2 изд, Београд 1913, стр. 53—122. [5 изд. 1922.]

Очуване песме деле се, по стилу и размеру, на две групе. Старије су, данас изумрле, песме у петнаестерцу или шеснаестерцу, сачуване једино у рукописима. Овај "свечани дуги стих", како га Јагић назива, потсећа, по спољашњем изгледу, на византијски "политички" петнаестерац. Нарочита особина ових песама је да се у њих, који пут, умеће шестерац, којим се или нешто раније речено понавља или се њиме изражава усклик. Млађи и живљи је десетерац. Он се, још и данас, свугде чује у српским јуначким песмама које певачи певају и прате звуцима гусала.

У XVI и XVII веку говорило се за песме у петнаестерцу да су испеване "српским начином". Овај израз налазимо у Хекторовића (србски начин) и у Крижанића (*modi et styli sarbiaci*).²⁴⁹ Поред тога, у исто време, звале су се ове песме и **бугаркиње** или **бугаршњице** од речи "бугарити", што је значило певати или рецитовати народну песму. Данас, пак, реч бугарити значи певати тужбалицу. У овим песмама, ни по градиву, ни по језику, нема ничега бугарскога. Називом бугаршњица хоће да се, по свој прилици, означи начин певања или рецитовања. Богишић је мислио на **булгарину** (турск. тамбура), неку врсту гитара, преко чије четири жице повлачи се гушчим пером и тако прати песма. Јагић, опет, упозорава на мелодију *μελος βουλγαρικον* коју помињу Византинци. У својој песми Рибанје, састављеној на Хвару 1556, забележио је Хекторовић два најстарија текста народне песме, које су епизоде у његовој поеми. Једна од ових песама тиче се српског краља Марка и његова брата Андрије. Једна, опет, песма уметнута је у песму "Vila Slovinka" Задранина Бараковића (штампана 1613).²⁵⁰

²⁴⁹ Н е к т о р о в и ć, *Stari pisci VI*, 17, 49. К г и ž а н и ć, *Starine XVIII*, 228.

²⁵⁰ *Stari pisci XVII*, 128 и д.; упор. В а л ј а в а с у предговору тамо VIII и д.

Много је богатија дубровачка рукописна збирка коју је, око 1700, започео Матејић а наставио Бетондић (у. 1764). Поред тога, имамо једну збирку из Пераста (око 1700) и две збирке из Боке Которске с почетка XVIII века. Пошто су, претходно, Гиљфердинг и Миклошић објавили неколико огледа ових песама, изашло је 1878, издање Богишића, у коме је 76 песама, од којих по 36 из крајева око Котора и Дубровника.²⁵¹ Ова је појезија почела да опада већ у XVII веку; тада је она таворила само у Приморју, особито у Перасту код Котора.

²⁵¹ Б о г и ш и ћ, Народне пјесме из старијих највише приморских записа, књ. 1, Београд 1878. (Гласн. II одел. књ. 10). На жалост, обећана друга књига није објављена. Неколико текстова и у Н о в а к о в и ћ а, *Ein Beitrag zur Literatur der serb. Volkspoesie*, *Arch. slav. Phil.* III (1879), 640-653. Ј а г и ć, *Die südslav. Volksepik vor Jahrhunderten*, тамо 4 (1880), 192—242. О стиху и размеру W. W o l n e r, тамо 9 (1886), 177. A s m u s S o e r e n s e n, *Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serb. Heldendichtung*, тамо 14 (1892),.— 17 (1895). [Српски превод Јов. Р а д о н и ћ а у Просветном Гласнику за г. 1894 и 1895]. A. S o e r e n s e n, *Entstehung der kurzzeitigen serbokroatischen Liederdichtung im Küstenlande*, Berlin 1895. [Срп. превод Јов. Р а д о н и ћ а у Наставнику за г. 1913.] (Упор. Rešetar, *Arch. slav. Phil.* XVIII, 297.) Новије студије о метрици од М а г е т и ć а, *Rad.* 170 (1907) и Ivana Š e r s e g a, *Rad.* 182 (1910). М. Д и н и ћ, Једна "Словенска књига" у Дубровнику 1372 (О учитељу Николи), Прилози за (КЖФ, 71—73).

Али, још 1655, Хрват Крижанић (Crisanius) у полиглоту, штампаном у Риму у част цара Фердинанда III, објавио је три песме, једну на црквенословенском, другу на хрватском (*illirice moderne*) и једну на српском (*sarbski*) језику, последњу у овом старинском размеру.²⁵² Пераштански духовник, потоњи архиепископ барски, Андрија Змајевић (у. 1694), прерадио је у овом старом дугом размеру неколико епизода из "Османа" Гундулићева (у. 1638), који је испеван у осмерцу са сликовима.²⁵³ Ова појезија дугога размера изумрла је у другој половини

XVIII века. Још Љубиша (у. 1878) чуо је њене последње одјеке у свадбеним песмама Паштровића код Будве.²⁵⁴

²⁵² Triumphus Caesareus Polyglottus, Romae 1655. Отштампан у F e r m e n d ž i n a, Starine XVIII, 226—229.

²⁵³ [О Андрији Змајевићу, надбискупу барском, пореклом из Црне Горе, и његову опсежном црквеном летопису Јов. Р а д о н и ћ, Римска курија и јужнослов. земље (Изд. САН (Београд 1950), 359-361)].

²⁵⁴ Б о г и ш и ћ на н. м. предговор стр. 69, нап. 2.

Историјска садржина ових старих песама почиње с царем Стефаном Душаном и допире до млетачког освојења Херцег Новог у 1687. Песме у збирци Богишића старинске су, пуне народних епитета а са врло мало турских речи. У њима се од оружја помињу лук, стрела, штит копље, а ватрено оружје само у најмлађим песмама из Пераста. Па и одело има старинске називе. Падају у очи остаци средњевековне етикете. Тако, на пр., лица која почињу говор, "лепо се поклоне" једно другом. Верске претставе, хвалење - "калуђера" и "лепе Свете Горе" упућују јасно на област православне цркве. Метричке особености потсећају, катшто, више на руску народну песму него на млађе југословенске облике. Како Богишић опажа, њихова је садржина доспела до нас већ унакажена. Она је без плана, фрагментарна и старачки увела, што значи да су ове песме забележене већ у добу када је ова старија појезија била у пуном опадању.

Млађи десетерац јавља се већ у многим песмама у споменутих рукописима XVIII века из Дубровника и которске околине. Силно благо текстова, које су Вук Караџић и други Срби у XIX веку прикупили и објавили у многим свескама, обухвата историске успомене од "цара" Немање па до историје наших дана. У овим песмама приказује се ванредно снажно и свеже разнобојни отсјај средњевековне Србије, дакле време које је претходило мутним столећима турскога господства. Али, посматрајући из ближе, приказивање у овим песмама пуно је анахронизама и пуно турских израза и претстава. Тако, на пр., цар Стефан влада са својих "девет везир", а, поред ватреног оружја, копља и сабље једва се и помињу. Ослонац за народно памћење беху стари манастири који се, у овим песмама, често набрајају у дугом низу. Десетерачке песме много су дуже него песме другог размера. Има их од 800, па и од 1200 стихова, које су само индивидуална својина појединих певача. По Мурку, један певач никада неће једну песму једнако поновити, тако да су све штампане песме у истини само један једини пут тако испеване.²⁵⁵

²⁵⁵ M. M u r k o, Reisebericht über die Volksepik der bosnischen Mohammedaner. S. Ber. W. Akad. 173 (1913) 3. Abh., стр. 24.

Ћириловско писмо није једнако у писаним споменицима Средњег века. У црквеним књигама и на натписима наилазимо свагда на старинско, гломазно унцијално писмо, изведено тешким потезима. Оно потсећа на коптско писмо које се, такође, развило из грчке азбуке. Од XIII века, у практичном животу, из унцијалног развило се курсивно писмо, у коме су писмена јаким продужавањем, особито на ниже, и финијим потезима добила више индивидуалности. Између та два писма иста је толика разлика као и између унцијалног и курсивног писма у Јерменаца. У јужних Словена опажамо, пред крај Средњег века, две врсте ћириловске курсиве. У Србији, Бугарској и у Влашкој писало се усправном курсивом. У Босни је она окренута на десно. Сем тога, онде се преиначавањем појединих писмена ствара писмо са локалним особеностима, т.з. босанска **буквица**. По узору на Грке, Јужни Словени бележили су бројеве, све до у новије доба, само писменима. Арабљанске цифре тек су се доцније одомаћиле чак и у "Латина" у Приморју. У дубровачком архиву наишао сам на први њихов траг тек у 1346. Друга словенска азбука, глаголица, позната је била у Србији још и у XIV веку, како се то види из глоса и ивичних бележака на појединим рукописима. Али, глаголица, тада, важила је само као

тајно писмо, поред других разних ћириловских тајних буквица, које су састављене, по грчком узору, на основу замене писмена, њихове бројне вредности итд.²⁵⁶

²⁵⁶ Emil K a l u ž n i a c k i, Beitrage zur alteren Geheimschrift der Slaven, S. Ber. W. Akad. 102 (1883). О српским тајним буквицама: Владимир К р а с и ћ у Летопису 157 (1889), Љуб. К о в а ч е в и ћ у Гласнику LVI (1884), 340, Тих. О с т о ј и ћ у Arch. slav. Phil. XIV (1892), 478. Драг. К о с т и ћ и Гласу LIII (1898), 137 и д. и ХСП (1913), 1 и д. Д. С т р и ч е в и ћ, Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђелија (Зборник радова Виз. Инст. I Изд. САН). Св. Р а д о ј ч и ћ, Stare srpske minijature, Beograd 1950.

Глагољица је више била позната у Босни, где ћириловски рукописи, још у XV веку, имају глосе глагољцом, и где је, за војводу Хрвоја, написан био глагољски мисал. Глагољско се писмо употребљавало у цркви и у повељама у хрватском приморју, од Сплита па све до у Истру и до Загреба. Онде се, поред црквене унцијале, развила, за практично сврхе, и глагољска курсива. У далматинским приморским градовима писало се латински и италијански латинским писменима, при чему се, све до почетка XIV века, опажају трагови т.з. лангобардског или беневетанског писма.²⁵⁷ Али, тада су и на Приморју словенски текстови писани само ћирилицом или глагољцом. У Средњем веку нема ни једне југословенске повеље која би била писана латинским писмом. Такве повеље, писане латиницом, почињу, чак и у Дубровнику и у Хрватској, тек у XVI веку. Нешто раније, непосредно пред 1500, покушало се у Далмацији да се латиницом прво пишу словенски духовни богоугодни списи и световне песме.²⁵⁸

²⁵⁷ [V. Novak, Scriptura Beneventana (Zagreb) 1920. И с т и, Latinska paleografija (Beograd 1952), 141—165].

²⁵⁸ О свему томе гл. м о ј е напомене у Arch. slav. Phil. XXVI (1904), 161 и д. [М. Д и н и ћ, Словенска служба на територији Дубровачке републике у средњем веку (Прилози за КЈИФ. XIV (1934), 50—65).]

Поред пергаментa, почело се већ рано писати и на папиру. Бугарске повеље у XIII веку, а исто тако и многе српске повеље XIV века, па чак и хрисовуље царева Стефана и Уроша, писане су на хартији. Писма и канцеларијске књиге у Дубровнику пишу се, од XII века, такође на папиру. Опажа се, од XV века, да се повеље и званичне књиге почињу опет више да пишу на пергаменту, који је трајнији и издржљивији. Рукописи писани су црним мастилом, а натписи, у рукописима, црвеним; модрим мастилом писала су се писма и мање повеље.

У Србији се о настави старало највише свештенство, због чега се одмах и почињало са читањем светих књига. Такав случај беше, како биографи кажу, с Немањиним сином Растком (Св. Савом) и краљем Стефаном Драгутином. Међутим, било је и приватних учитеља. Потоњега архиепископа Данила II не хтедоше родитељи, као јединца, дати на науке, али, он је кришом нашао себи учитеља. У трговима и варошима школска настава имала је више светован карактер, удешена више за практичне сврхе.²⁵⁹ У језику опажа се, такође, разлика између те две школе. Језик у писмима, повељама и световним законима сасвим је близу говорним дијалектима. Књижевни радови, пак, писани су црквенословенским језиком који се, под утицајем српскога вокализма, преиначио у "српску рецензију". Овај црквенословенски језик српске рецензије раширио се, током XIV века, и по Македонији.²⁶⁰

²⁵⁹ [J. П. И л и ћ, Српске школе у доба Немањића (Гласник срп. прав. цркве (Београд 1946) бр. 9 стр. 175—181).]

²⁶⁰ За време византијскога господарења и у прво време српске власти писало се у Македонији са вокализмом бугарске рецензије, то јест са носним гласовима. Том рецензијом писан је, на пр., натпис у Нагоричину од 1313 и многобројни рукописи лесновскога манастира 1313—1353: С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 41, 43, 44, 56, 102; упор. и Д а н и ч и ћ а у Radu I (1867), 174. Карактеристично је да једно исто лице, Станислав из Леонова, пише 1330 бугарском

(С т о ј а н о в и ћ бр. 56), а 1342 већ српском рецензијом (тамо бр. 73—76). Од 1350 превлађује српски тип, и то не само у Македонији, него, у XV веку, делимично и у западној Подунавској Бугарској. Упор. Џорданъ И в а н о в њ, Известия на Археол. друж. III (1912), 62.

Ћирилицом писало се и у приморским градовима. У Дубровнику, где су властеоски и грађански синови учили код општинских учитеља рачунати, писати трговачка писма и рачунске књиге на италијанском и састављати обвезнице на латинском језику, помиње се (1390—1392) неки Бугарин Никола као нарочити "magister litterarum slavicarum" у служби Републике.²⁶¹ Писменост је била јако распростра. Случајно се сачувало једно ћириловско писмо које је 1445, код млинова у Жупи, писао неки слуга своме господару, дубровачком властелину из куће Бусињоло,²⁶² Владаоци су морали бити писмени, јер су, по византијском обичају, морали својеручно потписивати повеље. Изгледа, ипак, да Мркша Жарковић, господар Валоне један од српских удеоних кнежева после смрти Душанове, није знао писати, него само начинити крст (1401 и д).²⁶³ Уосталом, у Трогиру помиње се, у једној повељи од 1286, чак и неки неписмени каноник (nesciens scribere). У Дубровнику, забраном од 1455, неписмени племићи нису могли бити чланови ни једнога већа.²⁶⁴

²⁶¹ Arch. slav. Phil. XXVI (1904), 179 и д.

²⁶² Споменик XI, 85 (бр. 90).

²⁶³ Он се потписује с једним или два крста, а поред тога додане су речи: "+ Сам господин Мркша учини", "+господин Мркша учинит". Споменик XI, 47, 49 (сачувано само у препису).

²⁶⁴ Arch. slav. Phil. XXVI. 174, нап. 1.

Књижница је било не само у манастирима него и у приватним кућама. Помиње се, 1281, да је породица краља Владислава имала читавих 30 рукописа. Међу њима било је неколико јеванђеља у тешким кожним корицама, окованих у сребро (tabulae) с пуно скулптура, а делимично украшених драгим камењем.²⁶⁵ Удовица Уроша I, краљица Јелена, старала се око тога да се на њеном двору преписују књиге које је она онда поклањала.²⁶⁶ Што се тиче подробности, упућујемо на новије обраде књижевне историје. Ми ћемо се овде ограничити на оно што је најважније.²⁶⁷

²⁶⁵ Rad. I (1867), 136 и д, S m i č i k l a s, Codex dipl. VI, 390.

²⁶⁶ Д а н и л о 68.

²⁶⁷ Приручне књиге: М. М у р к о, Geschichte der älteren südslav. Literaturen. Leipzig 1908. На српском: П. П о п о в и ћ, Преглед српске књижевности, Београд 1909, 2 изд. 1913 (с богатом библиографијом) [5 изд. 1922]; А. Г а в р и л о в и ћ, Историја српске и хрватске књижевности, Београд 1910, 2 свеске. Антологија с текстовима старе српске књижевности: Н о в а к о в и ћ, Примера књижевности и језика старог и српско-словенскога, 3 изд. Београд 1904, 673 стр. [Ћ. Сп. Р а д о ј и ч и ћ, Стари српски књижевници XIV—XVII века (Београд 1942).]

Индијскога, арабљанскога, грчкога и западнога су порекла белетристична дела која су се ширила писменошћу, али још више усменим предањем. Источњачка градива доспела су Јужним Словенима византијским а, можда, јерменским посредовањем. Народна књига о "Стефаниту и Ихнилату" има индијску грађу из круга "Панчатантре". У Стефаниту и Ихнилату воде животиње међусобне разговоре, као, на пр., корњача и мајмун; ту се, даље, наивно описује судба вола на двору, лава итд. Прича о пустињаку Варлааму и кнежевићу Јоасафу, која беше омиљена у читавој Европи, потиче из будистичке Индије, па је само преиначена у хришћанском духу. У једној причи говори се о библијском цару Соломону и његовим женама. Историја о асирском краљу Синагрипу и његову мудру министру Акирију, која потиче од једне старе јеврејске скаске, узета је из градива збирке "Хиљада и једна ноћ". Историја Троје, узета из круга скаски јелинске старине, необично омиљена беше код свих европских народа. Код Јужних Словена

старији текст потиче из грчке хронике Малалине. Њен млађи текст западног је порекла. Први пут налазимо му траг у Хрвата на Адрији, око 1300, а око 1345 познат је и у Бугарској, под називом "руманац тројиски".²⁶⁸ у том тексту су имена јунака, катшто, много унакажена. Тако у једном глагољском рукопису од Патрокла начињен је Протоколуш.

²⁶⁸ Упор. М у г к о 95, 131, 181. [М. М. Б а ш и ћ, Из старе српске књижевности IV изд. (Београд 1931), 23—28].]

У Бугара, Срба и Хрвата много се читала историја о Александру Великом, такође у двојакој обради. Старији текст потиче из романа Псеудо-Калистенова. Млађа је српска "Александрија", у којој је Александар Велики, под утицајем западнога романтизма, приказан као хришћански витез.²⁶⁹ Одјек ове лектире разабера се и у биографијама Даниловим онде, где извесне личности упоређује с Александром, Даријем и "индијским царем Пором". Колико је градиво ових прича распрострањено било у најширим слојевима види се по томе што се неки Задранин, 1283, и неки Хрват, из Новог у Приморју, 1422, зову Буцифала, по коњу Александра Великога.²⁷⁰ Досада се није нашао југословенски превод византијског епоса Дигениса Акрите; али, судећи по језичним траговима, руске прераде овога византијскога градива мора да потичу од таквога југословенскога превода. [У руске текстове југословенскога порекла иде и историја Тристрама и Вуово d'Antona, првобитно "из српских књига" у рукописима XVI века, и "Прича о индијском царству", посланица свештеника Јована, пренесена са латинског оригинала на српско-хрватско земљиште.]²⁷¹ Много се читала средњегрчка књига о вођу, "порикологос", коју је обрадио неки врло окретан преводилац. "Цар Гдуније" (дуња), окружен другим вођем као дворским достојанственицима, суди "блаженом гроздију", наредивши да га муче и притискују, те тако људи пију крв осуђенога. Из далматинских градова ширила се, усменим предањем, садржина западних јуначких песама. По личним именима Оливер и Орланда види се да је у Србији позната била скаска о Карлу (гл. горе стр. 254), а исто тако и у Далмацији, како сведоче имена Orlandus, Paladinus и Oliverius. Неки месар у Дубровнику звао 1485 Tristanus. Чак у планинама северне Арбаније знале су се приче из Артусова круга. 1407 помиње се у Дубровнику неки Dominichus Bozizi dictus Merlinus из Дривоста.²⁷²

²⁶⁹ М у г к о 95 и д. 182.

²⁷⁰ М о ј е дело Rom. Dalm. III, II.

²⁷¹ М у г к о, Geschichte der älteren südslavischen Literaturen, 183.

²⁷² М о ј е дело Rom. Dalm. I, 68; III, 42. Упор. списак рукописа из Задра од 1389, Arch. slav. Phil. XXV (1903), 157.

Књиге Старога и Новог завета, које је црква признала, не беху нимало довољне да задовоље радозналост побожних људи у Средњем веку, Тадашњи људи желели су да више читају или слушају о створењу света, о знаменитим личностима у оба завета, о небу, о паклу и о тајнама будућности. О свему томе нашли су они богате поуке у многобројним апокрифима. Апокрифи су делимично веома старога порекла, а својим популарним и фантастичним приказивањем често стоје по средини између богословије и поезије. Као и у Русији, доспели су они у Србију највише из Бугарске. Скоро сви су преводи из грчких оригинала.²⁷³

²⁷³ Издали су их у Starinama Д а н и ч и ћ, Ј а г и ћ, Н о в а к о в и ћ и П о л и в к а. Упор. руске литерарно-историјске радове Тихонравова, Пипина, Веселовскога и Сперанскога. Српске каталоге истинитих и лажних књига издао је Ј а г и ć у Starinama IX, 91 и д. По М. С п е р а н с к о м, Србские списки книгъ истинныхъ и ложныхъ у Чтенія 1908, прилож. 41—45 потичу они из руских рукописа XIII века и нису старији.

У Стари завет иду књиге о Адаму и Еви, биографија Асенете, ћерке Путифарове а жене лепога Јосифа, извештај Јеремије о паду Јерусалима, визије Данила и Исаије, апокалипса Баруха

с описом седморо небеса, књига о Еноху, апокрифна прича о Јову. У Нови завет спадају извештаји о смрти Богородице, о пролазу Богородице кроз пакао, извештај Персијанца Афродитијана о рођењу Христову, апокрифна јеванђеља од Јакова и Томе, визија апостола Павла, апокрифно откривење апостола Јована итд. Уз то долазе лажне легенде о светитељима, о мукама Св. Ђурђа, о животу Св. Василија Новог са подробним описом неба и пакла, питања и одговори Св. оца Јефрема, разговор три црквена оца: Григорија, Василија и Јована, прича о дванаест петака, која се завршује с препирком између Франака и Јевреја у Драчу и др. Све до наших дана веровало се да су богомилски производи списи попа Јеремије о дрвету часнога крста, о том како је Христос постао поп, како је Христос орао итд. Тек новија истраживања Соколова, Јагића и Радченка врло су уздрмали веровање да ови списи стоје у вези с богомилском сектом.²⁷⁴

²⁷⁴ Упор. Dr. Miloš Weingart, Počátky bogomilství, Praha 1913, Slovansky Sbornik књ. 16 (сеп. отис.)

За погађање будућности служиле су многе чаробне књиге: Рожданик с хороскопом, све по данима рођења, Књига о коледама, у којој се предвиђа стање жетве, бербе, меда, стоке, претскажују поплаве, ратови итд., сређено по недељним данима у које пада Божић, затим Месечник (луник), у коме се, на пр., препоручује да је добро купити и продати или се оженити првога у месецу, другога у месецу добро је говорити с властелом али, ако би неко купио роба дванаестог у месецу, сигурно је да ће му роб утећи, Овамо спада и Громовник (Βροντολογιον) с прорицањима, по грмљавини у извесно доба године. По новијим истраживањима, грчки оригинал Громовника потиче од некога вавилонскога Громовника.²⁷⁵ Овамо, даље, ваља убројати и Трепетник (Σεισμολογιον), у коме се тумаче болови и осећања у прстима и другим удовима, Звезданик (Зв } здочътьць) и Сановник ('Ονειροκριτικον). Утицај ове литературе почиње од Средњег века па траје све до у наше дане. Рукописа апокрифних списа има још и из XIX века. Одједи читања ових књига налазе се и у народним песмама.

²⁷⁵ Упор. Byz. Z. 21 (1913) 568.

Огроман је број превода богословских књига које је црква признала. То је читава библиотека литургијских, хагиографских, патристичних и канонистичних дела. Преводилачка радња почела је у Бугарској, у доба цара Симеона (у. 927). У Србији су ови преводи прегледани, исправљени и умножени новим преводима. Оригинални су радови биографије (житија) и службе Срба светаца.

Јелинска мудрост сабрана је у поучним збиркама, пре свега у преводу Менандрових мисли и изрека.²⁷⁶ Ту долазе, затим, одломци флорилегија, с изрекама мудраца, као: Соломона, Сократа, Диогена и Плутарха па све до црквених отаца. У данашњим српско-хрватским пословицама опажају се још јасно византијски елементи.²⁷⁷ На античкој науци почива мала космографија с белешкама о свету, о Сини (Кини) на далеком Истоку до пролаза "Гадире", острва Туле и "блажених острва" на Западу. Уз то долазе напомене о потресима земље, о ветровима, облацима, муњи и гromу, звездама, сунцу итд.²⁷⁸ У физиологу говори се о царству животиља, о лавовима, слоновима, зубру, орлу итд.

²⁷⁶ Jagić, Die Menandersentenzen in altkirchenslav. Übersetzung, S. Ber. W. Akad. 126 (1892). М. Н. Сперанскій, Переводные сборники изречений въ слав. русск. письменности, Москва 1904, 577 и 245 стр., особито о слов. књижевности гнома и изрека; упор. Krumbacher, Byz. Z. 16 (1907), 330.

²⁷⁷ Српско-хрватске пословице поредио је с латинским и грчким Kasumović u Radu 189 (1911) и 191 (1912), у 975 бројева; упор. реферате Jagić у Arch. slav. Phil. XXXV (1913), 280-284 и Paul Marc, Byz. Z. 21 (1913), 567 до 568 R. Altenkirch, Die Beziehungen zwischen Slaven und Griechen in ihren Sprichwörtern, Arch. slav. Phil. XXX (1908), 1-47, 321-364.

У прози је најоригиналнији рад законик цара Стефана Душана. У средњовековној Србији историјске студије нису особито цветале. Мало су се читали чак и старији словенски преводи византијских хроника, као што су хроника Малалина и Ђорђа Хамартола, по чијем је узору и постала, од XI века, велика руска летописачка литература. Притом, не треба сметнути с ума да светогорски манастири, који су Србима давали најважније изворе за књижевно образовање, нису били седиште локалне историографије, као што је био случај с опатијама у западној Европи. Србима се више допадала речита али празна садржином похвална слова, у којима су се величали светитељи, као, на пр., чудеса солунскога Св. Димитрија, а годила им је и дворска речитост из доба Комнена. Последица тога беше да се у Србији, уместо историографије, јавља панегирична биографија, састављена као похвално слово.^{278a}

^{278a} [Л. К о с т и ћ. Ко је саставио Похвалу св. Симеону, сачувану у Доментијанову животу св. Симеона (Глас САН CLXI (Београд 1934) 137—182.) И с т и, Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона (Пос. изд. САН CXIV (Београд 1936).]

И краљ Стефан, а тако исто и архиепископ Данило, обраћају се својим слушаоцима или читаоцима са "епископи, свештеници и монаси", са "оци, браћо и децо", са "христољубиви и љубимици (αγαπητοι)". Ова књижевност почиње с две биографије Немањине, које су саставила његова два сина, краљ Стефан Првовенчани (још као велики жупан, око 1215) и потоњи архиепископ Сава. Међу писцима, ова браћа беху први и последњи чланови куће Немањића, није се нашао ниједан биограф или похвални беседник који би приказао живот краља Стефана, толико заслужног за своју отаџбину. Живот Савин описао је хиландарски јеромонах Доментијан (1254) у монотоном спису, пуном празних речи.²⁷⁹

²⁷⁹ [В л. Ћ о р о в и ћ, Међусобни одношај биографија Стевана Немање (Пос. изд. САН CXIV (Београд 1936).]

Исто је тако пун фраза живот Св. Симеона (Немање) који је саставио исти Доментијан (1264). Живо и јасно стилизована је више историјска биографија Савина од монаха Теодосија, само је у њој, овде онде, неколико лирских места. Пажљиви читалац опазиће одмах, да писац није савременик догађаја.²⁸⁰ Розанов мисли да је Теодосије написао ову биографију између 1322—1336.²⁸¹ Највеће старосрпско дело у овој врсти су биографије краљева (до 1335) и архиепископа, доцније патријараха (до 1376), под именем Даниловим. Али, архиепископ Данило II (у. 1338) саставио је само старији део овога зборника. Безимени ученици и настављачи продужили су даље ово дело, прекинувши причање о краљевима после прве три године Душанове владавине и приказавши врло кратко животе црквених великодостојника после Данила II.²⁸² Због тога, нема ниједнога домаћег писца који би нам приказао време Стефана Душана. Новији руски историци, Гиљфердинг и Голубински,²⁸³ много куде ласкав тон у биографијама из школе Данилове. Када "грешни и недостојни слуга Христов, смирени Данило", није у стању да наброји "дивна и неисказана дела" Уроша II, многобројна као звезде на небу или песак у мору, то се ова фраза још и може примити. Али, човек са чуђењем чита, на пр. место "семоу бо благочестивоу краљу Оурошоу (II) осл} пивъшоу сына сво~го възлюбл~нааго Стефана").²⁸⁴

²⁸⁰ Најстарији је рукопис Теодосија из г. 1336. Колико су од њега далеко били догађаји пре 1250 види се по том, што он брка епирскога цара Теодора с никејским Царем Теодором Ласкарем I. Уосталом, ове две личности брка чак и Г р е г о р о в и ј у с У свом делу "Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter" V (Stuttgart 1865), 119 (по њему, цар Петар Куртнејски био је сужањ "епирскога деспота Теодора Ласкара"). Теодосије каже да су Франци држали Драч већ око 1234, када се онде бавио српски краљ Радослав као бегунац; ну тада је Драч био у рукама епирских Грка, а Франки су га држали тек од 1259 и д.

²⁸¹ С П Р о з а н о в њ, Источники, время составленія и личность составителя Θεодосіевской редакціи житія Саввы Сербскаго, Изв}стія отд. русск. яз. и слов XVI (1911) ев I сто 136—209 [Ст. С т а н о ј е в и ћ, Када је Теодосије писао живот св. Саве Јужнослов. филолог VII (Београд 1929), 201-201.] Р. Г р у ј и ћ, Палестински утицај на св. Саву (Пос. изд. САН CXIV (Београд 1936).]

²⁸² [Љ С т о ј а н о в и ћ, Житија краљева и архиепископа српских од архиеп. Данила и других (Глас САН CVI (Београд 1923), 97-112).]

²⁸³ Г о л у б и н с к и ј, Кратки очеркь исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской, Москва 1871, каже на стр. 506: "Если бы справедливо было по одной книг} заключать о характер} ц}лаго народа, то это заключения было бы въ высшей степени невыгодное для Сербовъ. Такой ужасной реторике и такой незнающей совершенно никакой м}ры хвалебной лести и лжи, мы ув}рены, не найдешь даже у кого изъ Византійцевъ, какъ известно, великихъ мастеровъ этого д}ла".

²⁸⁴ Д а н и л о изд. Даничића 127-128, 163. [Л. М и р к о в и ћ, Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила, и његових настављача у преводу — (38 коло Срп. књ. задр., Београд 1935). Превод и с т о г а, Старе српске биографије XV и XII века (39 коло Срп. књ. задр., Београд 1936) П а в л е П о п о в и ћ, Старе српске биографије и њихова издања (Прилози за КИФ. V (Београд 1935), 226-233).

"Родослов" је постао негде пред крај XIV века, када су још живела деца Душанова полубрата Симеона. То је кратко састављен генеалогички спис о кући Немањиној, у коме се највише говори о оснивању манастира и који, као неки додаток, претходи приказу опште историје. Млађег су постанка летописи. Белешке у летописима почињу, истина, са 1139, али су подаци у њима, пре 1389, врло оскудни и непотпуни, и да не говоримо о њиховим хронолошким погрешкама.²⁸⁵ Тек у доба деспота јављају се боља историјска дела.

Као што смо већ горе истакли код неимарства, опажа се и у уметности двојаки утицај, али у сликарству брзо превлађују византијски узор. Западњачке елементе налазимо у старијем времену. У најстаријем српском рукопису, јеванђељу захумскога кнеза Мирослава, брата Немањина, који је писан пред крај XII века у Приморју, назива се, у једној минијатури, Јован крститељ, српски Јован Претеча (Ἰωάννης ο Προδρομος), италијански "Жван Батиста" (Giovanni Battista).²⁸⁶

²⁸⁵ Љ С т о ј а н о в и ћ, Zur Entstehung der serbischen Annalistik, Arch. slav. Phil. XXIII (1901), 630—634: по њему, летописи су постали из типика са белешкама о дану смрти владалаца, архиепископа и патријараха, са још нешто података из политичке историје. [Ђ. С п. Р а д о ј и ч и ћ, Доба постанка и развој старих српских родослова (Историски гласник (Београд 1918), св. 2, 21-36. В. Ћ о р о в и ћ, Један родослов с изводом житија Немањина од св. Саве (Споменик САН LXVI (Београд 1925)).]

²⁸⁶ Упор. I кн., стр. 308. нап. 57. К о н д а к о в, Arch. slav. Phil. XXI (1899), 307.

По западњачким узорима израђене су и скулптуре у старијим црквама (гл. књ. II стр. 227 и д.). Доцније слабе ови далматински утицаји. По Покришкину, фреско-слике у српским црквама, из XII и XIII века, чисто су византијске, док се у XIV веку опажају утицаји италијанског Раног Препорођаја. У делу о хришћанским уметничким споменицима из Свете Горе, ставља Кондаков постанак српске уметности у XIII век, њену сјајну епоху у доба краља Стефана Уроша II Милутина и цара Стефана Душана.²⁸⁷ Врло је мало писмених бележака о уметницима. На првом месту ваља поменути податак да је архиепископ Сава довео собом, у Србију, грчке сликаре (гл. књ. II стр. 222). У Студеници и у Жичи опажа се утицај старије византијске школе XIII века. Доцније, старији живопис, у обе ове цркве, допуњен је новијим сликама из XVI века.²⁸⁸ Необично снажан беше одјек Ренесансе грчке иконографије XIV века, са све снажнијим натурализмом. Кондаков и Мије мисле да су фреске у Нагоричину (1313) по композицији, начину цртања и у слагању боја нешто најбоље у српској уметности. Већ су мање успеле слике у Грачаници које су из тога времена, такође, а и слике у црквама скопске околине

већином су незграпне и тешке. Сlike у Леснову и у Зауму, на Охридском Језеру, спадају у најбоље творевине грчких уметника.²⁸⁹ По Кондакову, у српским фрескама пада у очи живост позе, нека врста нервозности, чега нема у византијским узорима.²⁹⁰ Реалистични су српски портрети владалаца и властеле који, по Дилу, истинитошћу израза потсећају на савремене византијске слике у Цариграду, Мистри и Трапезунту.²⁹¹

²⁸⁷ Н. П. К о н д а к о в њ, Памятники христианского искусства на Афон}, Петроградъ (Акад. Наука), 1902, 193.

²⁸⁸ Др. П е т к о в и ћ у Годишњаку XXIII (1909), 201. [И с т и, Живопис српских цркава XIV века (Гласник Српске православне цркве (Београд 1946), бр. 9). Н. Р а д о ј ч и ћ, О Тронушком родослову (Пос. изд. САН LXXXVI (Београд 1931), 1—82).]

²⁸⁹ D i e h l, Manuel 755.

²⁹⁰ К о н д а к о в њ, Македонија 66.

²⁹¹ D i e h l на н. м. [С в. Р а д о ј ч и ћ, Портрети српских владара у средњем веку (Пос. изд. Музеја Јужне Србије (1934). Ћ. Б о ш к о в и ћ, Св. Сава и српска средњовековна уметност (Српски књиж. гласник бр. од 1 фебр. 1935, 211—216). М. К а ш а н и н, Српски средњовековни портрет (Уметнички преглед, бр. 9 (Београд 1938) 257—261).

Али, изучавање ових споменика много је отежано због тога, што су фреске, у турском периоду, много пута обнављане. По Стжиговском, лепе фреске у цркви Св. Јоакима и Ане у Студеници, задужбини краља Уроша II од 1314, изгледају као копије мозаика у манастиру Хора (сада Кахрије-цамија) у Цариграду који је рестаурирао, у исто време, Теодор Метохит, канцелар Андроника II.²⁹² Али, Др. Петковић нашао је, крај ових фресака, један позни датум, 1609 годину.²⁹³ Стжиговски је нашао да се у миниатурама једнога псалтира, из доба деспота Ђурђа, опажају трагови подражавања сирским узорима, али, то његово мишљење нису прихватили сви стручњаци.²⁹⁴

²⁹² S t r z y g o w s k i Vyz. Z. 16 (1907), 731, 738.

²⁹³ Годишњица XXIV (1910), 289. [И с т и, La Peinture serbe du moyen age ! (Belgrade 1930), II (Belgrade 1934). С. Р а д о ј ч и ћ, Сликарство и књижевност у нашој уметности средњег века (Уметнички преглед бр. 12 (Београд 1938), 357—361)].

²⁹⁴ S t r z y g o w s k i о минхенском псалтиру у Denkschr. W. Akad. LI (1906). С њим се не слаже D i e h l, Manuel 795. Друкчије В е р т а у х, Journal des Savants 1911; упор. Vyz. Z. 21 (1913), 661—662.

Па и у Далмацији опажају се напоредо источни и западни утицаји. У Котору имала је, око 1330, кућу и виноград породица некога грчкога сликара, "quondam Nicole pictoris greci".²⁹⁵ У Дубровнику било је грчких сликара (pictores), који су примали од општине извесну суму за закуп свога атељеа (stacio pro arte sua): 1367 помиње се "Nemanuel Grecus pictor", а 1384 "magister Georgius Grecus pictor".²⁹⁶ У Дубровнику помињу се још "Benne pictor" 1278, "Nicolaus pictor" 1285 и "magister Yvan pictor" 1296, ну они ће свакако бити домаћи сликари. Италијански сликар, магистер Михаиле из Болоње, сликао је 1318—1324 фреске у катедрали S. Mariae Maioris, затим фреску у старој цркви Св. Стефана (гл. књ. II стр. 221) и, најзад, он је украсио минијатурама антифонале у Богородичиној цркви. Мисиоле из Задра малао је мале слике светитеља 1347. Ове слике на дрвету. (εἰκὼν) које су се звале у Србији **икона**, у Дубровнику **анкона** („altariolum sive ancona") често беху украшене резбаријом, сребром и златом. Као и у Византинаца, њима су се украшавале не само цркве него и приватне куће, особито спаваће собе. У остави породице краља Владислава набраја се 20 таквих "усоне". Биле су то слике Христа, Богородице, арханђела Михаила, Јована Крститеља, апостола Петра и Павла, Св. Симеона, Ђурђа, Теодора, Николе, већином украшене сребрним оковом, бисером и драгим камењем.

Међу њима, две Христове слике означавају се као старе (усона vetus); једна Богородичина слика измалана беше на слоновој кости (усона de ossa).²⁹⁷

²⁹⁵ Not. Cat. 1326—1334, p. 120.

²⁹⁶ Mon. Rag. IV, 96. Cons. maius 28 марта 1384 Арх. Дубр.

²⁹⁷ Пов. од 1281 Rad. I, 136—138=S m i ĉ i k l a s, Codex dipl. VI, 390-391.

На двору побожних владарки и кнегиња везли су се за цркву везови са златом. У депозиту краља Владислава била је једна свилена застирка, на којој је био извезен златом Христос са ученицима, затим је имало олтарских застирача од кадифе, убрушчића за путире, црквених одежа итд., а поред тога још и позлаћена кадионица од бакра, путир, изрезан од кокосовог ораха и посребрен (calix de nucе Pharaonis) итд.²⁹⁸ По казивању Данилову, краљ Стефан Драгутин имао је у својем двору читаву радионицу, у којој су се израђивали поклони за цркве и манастире, као златно и сребрно посуђе, украшено бисером и драгим камењем, путири, кадионице, свећњаци, а исто тако и особите црквене одежде.²⁹⁹ На византијском, српском и руском двору био је обичај да се при крају свечаног ручка, као и у манастирима, узима нафора, која се износила на плитким послужавницима. Они су се старосрпски звали **панађијари** (παναђιάριον). Када је Данило, тада хиландарски игуман, дошао Стефану Драгутину, узео је краљ "са своје трпезе златне панађијаре, укрешене бисером и драгим камењем", па му их је дао на поклон.³⁰⁰ Которски племић, Трипе Бућа, узео је у Дубровнику, 1313, златара Петра из Млетака на годину дана у службу краља Уроша II, свакако да израђује црквено и профано посуђе. Петар је дужан био "laborare fideliter de arte sua dicto domino regi" уз обећану плату од 8 "libre venetorum grossorum" годишње и пристојну храну (bibere et comedere convenienter), али, тај је уговор раскинут и текст његов превучен у архивској књизи.³⁰¹ Из доба Немањића очувало се врло мало ствари са натписима. Још у XVIII веку чувао се у светогорском манастиру Св. Павла мали ковчежић за дрво часнога крста с ликом и посветом краља Владислава. Данас га више нема. У дубровачком доминиканском манастиру чува се још и данас један крст с посветом краља Стефана Уроша II епископској цркви у Расу. У XVIII веку још је постојао скупочени крст, поклон краљице Јелене манастиру Сопоћанима. У манастиру Дечанима има крст с натписом оснивача цркве, краља Уроша III.³⁰²

²⁹⁸ Пов. од 1281 на н. м. У манастиру Бешенову, у Срему, чува се још и данас један путир од кокоса: Старица III (1886), 94.

²⁹⁹ Д а н и л о, р. 36 и д., 39, 44.

³⁰⁰ О панађијарима прво К о н д а к о в у књизи о Светој Гори 222 и д. са сликама. Данило 45.

³⁰¹ Div. Canc. 1313, 7 јуна, у Арх. Дубр.

³⁰² С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 4930, бр. 39, 45, 61. Mon. serb. 70.

Интенсиван беше социјалан утицај хришћанства. Од старог незнабоштва сачували су се само остаци разних празноверица, особито у забаченим крајевима. Стара божанства заборавила су се; једино се до данашњег дана сачувало веровање у ниже силе, као виле, вукодлаке и вампире итд.³⁰³ Данило прича како је краљ Стефан Драгутин Мачване, који су живели у "мраку и у тами", извео поуком на светлост спасења.³⁰⁴ Грци су, такође, истицали и хвалили настојање српских владалаца [да распростру просвету у своме народу]. Архиепископ охридски, Димитрије Хоматијан, пише патријарху Герману у Никеји да је Србија "украшена побожношћу, јеванђелском чистотом живота и достојанством добрих нарави сваке врете" и хвали, у једном писму, краља Стефана Радослава "како је побожност и љубав према богу наследио од својих "предака".³⁰⁵ Колико је на српском двору жив био интерес за богословска питања види се лепо из преписке између краља Радослава и архиепископа Димитрија, а исто тако, у XV веку, између

деспота Ђурђа и цариградског патријарха Ђенадија Схоларија.³⁰⁶ Побожни беху и латински варошани у Приморју. Филип де Диверсис хвали Дубровчане и Дубровчанке како много иду у цркву и како радо чине добра дела.³⁰⁷

³⁰³ Упор. у I књизи одељак о поганству и хришћанству стр. 91 и д.

³⁰⁴ Д а н и л о 28.

³⁰⁵ Demetrios Chomatianos ed. Pitra col. 495 (бр. 114) и 685. [Ф. Г р а н и ћ, Одговор охридског архиепископа Димитрија Хоматијана на питања срп. краља Ст. Радослава (Св. Савски зборник II (Изд. САН Београд 1938), 148—189)].

³⁰⁶ E. v. Dobschütz, Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fürsten Georg von Serbien, Arch. slav. Phil. XXVII (1905), 246—257.

³⁰⁷ Philippus de Diversis ed. Brunelli p. 92.

Али, крај све побожности, Срби беху далеко од тога да се одаду мистичном размишљању, као што беше случај у средњовековној Бугарској и у модерној Русији. Једино се у приморским градовима опазио утицај италијанских флагеланата. Тако, на пр., у Котору, Дубровнику и у Стону помињу се, у XIV и XV веку, покајничка друштва браће која су се шибала и мучила (*fratilia verberatorum, fuschatorum*, итал. *schola di fustadori*, слов. *фрускатури*).³⁰⁸

³⁰⁸ Фрускатури у Стону, Arch. slav. Phil. XXI (1899), 521.

Побожност владалаца огледала се у начину свакидашњег живота. Међу драгоценостима краља Владислава било је кесица са реликвијама које су се носиле о врату. Када се путовало, онда се, одмах по доласку у одређено место, прво одлазило у месну цркву. Када је краљица Симонида стигла у Београд, отишла је прво у саборну цркву да се поклони пред чудотворном иконом Богородице, па је тек онда отишла своје деверу и својој јетрви, краљу Стефану Драгутину и краљици Катарини. Краљ Стефан Урош II Милутин, пре него што ће кренути против Грка (1282), примио је благослов епископа и свештенства. У часовима опасности од стране Византинаца и Татара, молио се он побожно својој "светој господи", својим прецима, светом Симеону (Немањи) и Сави.³⁰⁹ Међу добрим делима, у првом реду беху подизање црквених грађевина и дарови манастирима, у злату и у сребру, у овцама, воловима и коњима, у црквеним одежама и у богатим њивама.

³⁰⁹ Д а н и л о 97, 108, 111, 121,

Дирљив је опис Данилов како је удова краљица Јелена градила манастир Градац. Док се црква градила, она не имајаше покоја ни дању ни ноћу. Она је занатлије и раднике богато плаћала и хранила, пратећи и гледајући радосно како манастирске стене с дана у дан све више расту и напредују. И када је црква била свечано посвећена, славила је она свемогућег као оно ратник који је извојевао победу.³¹⁰ За примером владалаца пође и властела. Када је Данило II био архиепископ, доносила је властела, не штедећи нимало, у Жичу сребрно и златно посуђе и друге драгоцености ради спаса душе своје.³¹¹

³¹⁰ И с т и 75—79.

³¹¹ И с т и 367.

Владаоци и свештенство дужни беху да се старају о сиротињи. Биографи хвале Немању да је штитио беднике, слепе, узете, неме и сироте; он је откупљивао дужнике и ослобађао робове. Сава је своје верне поучавао у проповедима да гладне нахране, бескућнике да примају

на конак, голе да одевају, удовице и сирочад да штите, робље да искупљују, и пуштају на слободу.³¹² Краљица Јелена окупљала је стално у свом двору кћери сиромашних људи, те их је дала васпитати. Када би одрасле, она их је удавала, дајући им богате поклоне. Она је својом руком делила сиротињи храну и одело. На двор краља Стефана Драгутина долазили су сиромаси, слепи и богаљеви не само из Србије, него и из далеких земаља. Исто тако, у престоницу краља Стефана Уроша II Милутина стицала се сиротиња из Србије, из "прекоморских земаља", са "острва морских", па чак из Јерусалима.

³¹² Теодосије у Павловића 133.

Из двора нико није отишао, а да не би добио понешто. Краљ је често, ноћу свлачио своје лепо одело, те излазио, прерушен у старо одело увијена лица, из двора, праћен двојицом тројицом верних пратилаца, и одлазио је у логор бедника, те им је раздавао новац, храну и одело.³¹³ О сиротињи су се бринули и манастири, на чијим је вратима свагда било бедних и невољних. У Студеници, на пр., игуман им је раздавао хлеб, вино, зеље, изношено одело и обућу монаха. За сиротињу постојала је, крај манастира, нарочита зграда (гостионица), а било је, за њих, и нарочито гробље.³¹⁴

³¹³ Данило 42, 69, 131, 139—140.

³¹⁴ Студенички типик гл. 38, Гласник XL, 176.

Краљ Стефан Драгутин тешко је мучио своје тело. Он је ноћи проводио у гробу који беше напуњен трњем и оштрим камењем. Када је умро, нашло се да је кришом, на голом телу, носио покајничко одело од сирове кострети.³¹⁵ У биографијама архиепископа помињу се често побожна путовања у Свету Земљу. Сачувала се једна латински писана повеља коју је, путујући на гроб Спаситељев, издао у Акону, 1286, монах Давид. Овај монах био је раније жупан Димитрије, син краља Вукана а унук Немањин.³¹⁶ Ближи циљ за хаџије беше Света Гора, чије је манастире посетио и цар Стефан Душан, заједно с царицом Јеленом. Људи су одлазили у хаџилук и у разне манастире у отаџбини.

³¹⁵ Данило 32—33, 39, 51.

³¹⁶ Споменик XI, 21.

У Дубровнику, у XIV веку, наређује се често у тестаментима да извесно лице предузме пут у хаџилук "рго anima" завештача. Ту су дужност узимали на себе највише духовници из Арбаније. Одлазило се на поклон Богородици Ратачкој код Бара, Св. Николи у Барију у Апулији, цркви св. арханђела на брду Гаргано (S. Angelus de Apulia, S. Michael de Monte), у Асиси, Рим, Јерусалим или Св. Јакову у Галицији (Compostella) у Шпанији.³¹⁷

³¹⁷ Изузетак се чини у тестаменту дубровачкога трговца Мароја de Sisa од 1363, у коме се наређује хаџилук ка Св. Петки (Параскеви) у Трнову, у Бугарској, "a Sca Venera iz Tornoya", упор. м о ј е дело Rom. Dalm. II, 12.

Силно беше веровање у чудеса. Тим веровањем и тумачи се да су се домаћи владоци и архиепископи, после смрти, поштовали као светитељи, нарочито од како је гроб Немањин почео да точи лековито миро, исто онако као и мироточиви ђивот солунскога Св. Димитрија (μυροβλυτης). Ово душевно расположење опазило се када је Стефан Урош III ступио на престо. Када се, на име, распрострла вест да је овај ослепљени краљевић изненада прогледао, потиснуо је он снажно све остале претенденте на престо.³¹⁸ Поред многобројних примера о лековитој снази св. гробова, у биографијама Даниловим причају се и сасвим чудне приче из домаћих манастира. Архиепископ Арсеније I (у. 1263) лежао је, последње три године живота, узет у манастиру пећском. Он је био толико немоћан да су га његови људи на рукама носили у цркву.

Непосредно пред смрт, походили су га у његовој ћелији три загонетна младића. После побожнога разговора с њим, опростише се они лепо од њега и ишчезоше. Њих више нико није могао пронаћи. Арсеније осетио је да то беху три анђела божја. Неколико година након тога, једне тихе и звездане ноћи, разлеже се, око поноћи, из цркве "гром велик", као да се читава зграда порушила из основа. Свештенство похита са запаљеним свећама у цркву, те нађе да се камени гроб Арсенијев, распаукао, а из унутрашњости да струји пријатан мирис. Од тада, овога ученика Св. Саве почели су поштовати као светитеља. Па и на мраморном саркофагу архиепископа Јевстатија I (у. 1286), у манастиру Жичи, видела се ноћу светлост како тиња, или су се чули гласови који као да би долазили од хиљаду људи. Најзад, како тврди биограф, на сухом и хладном камену развише се три цвета.³¹⁹

³¹⁸ Упор. I књигу овога дела стр. 202—203.

³¹⁹ Д а н и л о 261, 263, 315, 317.

Монах Григорије Цамблак описује многа чуда на гробу Стефана Уроша III у манастиру Дечанима. У бурним временима, после смрти цара Стефана, оснивач је снажном руком штитио свој манастир. Ивоје, челник Душанове удовице, царице Јелене, пљачкао је манастир као прави вук у овчјој кожи. Када се он, једнога дана, баш када је манастирска братија служила службу божју, опкољен силном пратњом, приближио манастирској капији, гордо јашући на коњу, срушио се изненада, погођен у груди од невидљивог "Христовог војина". Доцније, владоци упутили су витеза Јунца да брани манастир, али је и овај досађивао монасима самовољом и пакошћу. Игуману, кога је држао као заробљеника о хлебу и води, претио је да ће га својеручно убити "железном палицею". Али убрзо па му се, за време опсаде некога замка, јави у сну Урош III у краљевској одори с дугом седом брадом. Јунац се трже из сна, ричући као дивља звер, те је од тога времена био потпуно пропао; њега пренеше као болесника у манастир, где је, у току од седам недеља дана, жив потпуно иструнуо, ширећи око себе страховит задах.³²⁰

³²⁰ Ц а м б л а к, Гласник XI (1859), 82,87—92. [Ђ. С п. Р а д о ј и ч и ћ, О Григорију Цамблаку (Гласник САН I (Београд 1949), 172—175)].

Побожни људи, свагда спремни на чудеса, подносили су трпљиво тешке ударце судбине. Било је и краљева који су морали бежати у туђину, као Стефан Радослав или Владислав II, син Драгутинов. У Србији, као и у Босни и у Дубровнику, држани су заробљеници у мрачним подрумима, с тешким железним оковима на ногама. Није било друкче ни у Византинаца. За време рата између, Андроника II и III држали су људи млађега цара Андроника, у Димотици, у једној цистерни, деспота Константина, другог сина Андроника II. Катшто су предузимане и ванредно обазриве мере. Дубровчани дали су начинити, 1326, у једној гратској кули, дрвени кавез (cavia de lignamine) за српскога властелина Брајка Бранивојевића који је спутан био у окове.³²¹

³²¹ Mon. Rag. V, 205, 209.

Заробљеницима свугде беше допуштено да се занимају књигама. Византијски адмирал Никита, после неуспеле експедиције у Сицилију 967, написао је, у арабљанском ропству, леп пергаментски рукопис с беседама црквених отаца, који се данас налази у Париској Народној Библиотеци.³²² У једном српском рукопису, који такође садржи беседе црквених отаца, разабрамо дубоке уздахе некога Рајчина Судића и некога Кијевца (око 1360). Тесар (по свој прилици Војихна) држи их (можда у Серу) због велеиздаје већ пет месеци у кули, у "тескоти" и смраду, као у неком дубоком гробу. Они знају да су невини, те се са пуно наде обраћају богу, творцу неба, земље и мора, и Богородици блискога манастира Косенице. Један, опет, натпис у замку Благају код Мостара, у долини Неретве, писао је "сижань, кои се не радие".³²³ Па и у Дубровнику допуштало се да заробљеници, у тавници, читају светитељске легенде. Према

тадашњем душевном расположења, самоубиство беше ретко; у силним дубровачким званичним књигама нашао сам забележен само један једини случај.³²⁴

³²² Напомене Х а з е а (Hase) уз Лава Ђакона IV, cap. 8. S c h l u m b e r g e r, Nicephore Phocas (Paris 18.90), 462.

³²³ С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 118, 4664.

³²⁴ У децембру 1414 нашао је црквењак једне вечери у предворју цркве Св. Мартина у Шумету, на своје велико запрепашћење, једну служавку "mulier ancilla, suspensa ad trabem", обучену у беогуњ, "gugnum album et super gugnum habebat vestem antiquam ad modum Sclaborum". Сведоци су потврдили, да се она распитивала за ову цркву и да је седела пред њом. Белешка од 6 децембра 1414 на једном листу који је уметнут у Liber maleficiorum 1412 до 1415 Арх. Дубр.

Старосрпске медицинске књиге највише су преводи грчких списа.³²⁵ У њима се изреком помињу Хипократ и Гален. У данашњој народној медицини Јужних Словена сачувало се традицијом понешто из ове лекарске средњовековне литературе. У списима дају се упутства како ваља лечити грозницу, зубобољу, зујање у ушима и глувоћу, крволиштење из носа, сунчаницу, несаницу, кашаљ и вратобољу, осипање коже, жутицу, катар у цревима, особито пошто човек преплива реку, подагру, слабост срца, болести камена и др. Поред тога долазе лекови за рану од ударца мачем, код прелома кости, опекотине, од уједа пса или змије. Највећи део лекова је биљне природе: гуње, смокве, урме, лукац, тикве, бибер, бадем, различито корење, семење и коре, алој, ружична водица (rodostama), смола, уље, маховина итд. Рана проузрокована мачем лечи се, на пр., смолом и уљем. Против кашља употребљавале су се гуње, печене на крављем маслу, или бели лук, пржен с медом, или смокве натопљене у добром вину, а поред тога трљале су се груди овчим маслом. Често се помињу вино, особито старо, оцат и мед. Лекови животињскога порекла беху: јаја, овче и магареће млеко, гушче или јелење сало, јелењи рог, магарећа копита, мозак од јелена или лисице, козји лој или козја плућа, јежева кожа, пужеви и ракови, свињски измет (свиње лајно, против псећега уједа) и измет од ласте. Ређе су се употребљавали минерали, као сумпор и со. Врло се често пуштала крв и много се купало.

³²⁵ Текстови у Н о в а к о в и ћ а, Примери 3 изд., 590—605 и у Ј а г и ć а, Starine X. 81—115.

У овим збиркама медицинских прописа има и средстава за улепшавање. Лице се подмлађивало ноћним облозима с брашном од пасуља, зуби, опет, остају бели употребом прашка од јелењега рога, докле коса расте трљањем с испрженом магарећом копитом. Оцат је добро пити против последица од пијења вина, а против главобоље, после вина, добро је облагати чело бршљановим или купусним лишћем. Два рецепта говоре о боловима у ногама, који се јављају због тесне обуће.³²⁶ Говори се, наравно, и о мушкој немоћи и неплодности.³²⁷ Метла, замочена у крв црнога јарца, растерује буве, а орахове ресе и дивљи краставци стенице.

³²⁶ Starine X, 107, бр. 46.

³²⁷ "Егда не можеть кто им}ти постелю съ женою своею. Напиши на ремени ѿть тополе еже иматъ подь коромь ... и даждь ремень по гол} плъти ѿпасати се" Starine X, 110, бр. 72.

Поред лекарија употребљавале су се многе чини, Неке од њих су молитве или изреке против уједа змије, крволиштења из носа, зубобоље, реуме, грознице, чирева, као и против свију штеточина: гусеница, скакаваца, црви, пужева итд. Неке су, опет, записи, често сасвим неразумљиви, највише грчке речи, исписане на листу папира, против крволиштења из носа, беснила (беса), уједа змије, или уцртани на хлебној кори, као лек против зубобоље и као сретство да се пронађу крадљивци, или, против грознице, лек исписан на јабуци коју треба појести. Пре неколико година нађена је, у околини Мостара, оловна таблица с грчком и словенском формулом за преклињање.³²⁸ У једној књизи читамо: "Молитва идущоми на сидь"; нека бог пре свега противницима одузме језик и нека они занеме. Једно, опет, писано чарање

призива у помоћ арханђеле Михаила и Рафаила и патријарха Исака, да би се бегунац роб брзо довео натраг. У животињска чаробна сретства спадају глава, крв и срце слепога миша (лиљкљ). Ко има при себи срце од гаврана, добива у коцкању.³²⁹

³²⁸ Р е ш е т а р е в опис, Arch. slav. Phil. XXVII (1905), 258-264.

³²⁹ Starine X, стр. 93, 91, 105, 114. Д. И. Я ц и м и р с к њ и, Къ исторіи ложныхъ молитвъ въ южнославянской писменности. Изв. отд. русскаго языка и словесности 1913 томъ 18 кн. 4 (1914), 16 и д. Молитва "отъ крѣви текущи носомъ или усты"; 30 и д. Молитва отъ запора водъ (вар. воды) члѣку или коню; 40 и д. Молитва отъ зуба.

У домаћим изворима често се говори о лекарима (врачима), као у Данила и Цамблака, али и о томе, како су људи потрошили узалуд на лекаре своје имање, па су, најзад, помогли се на другом месту, на светим гробовима, у Жичи и Дечанима.³³⁰ Из дубровачких званичних књига позната су имена старосрпских лекара, на пр., "Pervosclavus (Првослав) medicus" 1298 и "Mençe Antibaranus medicus" 1330.³³¹ "Milcinus de Presarin (Призрен), homo domini imparatoris" обавезао се у Дубровнику, у новембру 1349, ципелару Медоју да ће, за награду од 20 перпера, излечити његова сина који је боловао од камена (morbus lapidis, qui dicitur malum de petra).³³² Стручњак за килу (килореза) био је Оберко, који је у дубровачкој канцеларији склопио 1382 уговор с Влахом Стојиславом Поповићем за хонорар од 60 перпера. Стојислав се предаје у руке Оберкове "као мртав" (posuit se pro mortuo); ако би он у операцији умро, није слободно ни једном од његових сродника учинити што на жао оператору. Али, на ивици напомиње се, да су обе странке отступиле од уговора.³³³ Неки magister Новак из Луштице, код Котора, узет је од Дубровчана 1425 као "medicus et barberius" у општинску службу. Исто тако одлучено беше 1446 да се узме за гратскога лекара и хирурга "pro physico et cyrogico" magister Georgius Albanensis.

³³⁰ Д а н и л о 315. Ц а м б л а к, Гласник XI (1859), 82.

³³¹ Perviça, uxor quondam Pervosclavi medici, 18 фебр. 1298 Div. Canc. 1295. Mençe Antibaranus medicus, 17 апр. 1330 Div. Canc. 1328—1330. Арх. Дубр.

³³² Diversa Cancellariae 1349-1356, одломци ушивени у књигу Distributiones testamentorum 1349—1357, у Арх. Дубр.

³³³ Obercho Chiloresa, 29 јан. 1382. Div. Canc. 1381 Арх. Дубр.

Дубровачки варошки лекари с платом беху, од XIII века, највише Италијани са одавна чувених универзитета у Салерну и Болоњи, из Падове, Равене итд., ређе Јевреји из Италије или Грци. Догађало се веома често да су их, на извесно време, пуштали суседним кнежевима, да би овима угодили. Тако, на молбу краља Стефана Уроша III, упућен је био краљу 1326, на два месеца, magister Egidius, а тако исто опет 1327.³³⁴ С италијанским лекарима сретамо се, убрзо, и у служби домаћих кнежева. Славни медицински писац, Виљем де Варињана, син професора медицине Вартоломеја де Варињана у Болоњи, био је лични лекар хрватскога и босанскога бана Младена Шубића. Од његових дела, штампаних у XVI веку у Базлу, "Secreta sublimia medicinae" написана су 1319 по налогу бана Младена и њему посвећена, после чега је Варињана дошао, 1320, у Млетке као посланик Младенов.³³⁵ У служби Стефана Душана био је 1333 "magister Antonius, physichus salariatus ipsius domini regis", пријатељ немачкога витеза Палмана, заповедника краљевих најамника.³³⁶ У октобру 1408 добио је дубровачки варошки лекар, магистер Данило де Пасинис из Вероне, отсуство да може ићи деспоту Стефану Лазаревићу; он је са заступницима деспотовим (illustris dominus dispotus Slavonie), двојцом Дубровчана из породице Градића, склопио уговор на четири месеца, за, месечну награду од 80 златних дуката или 11 фунти "boni argenti mercadanteschi".³³⁷

³³⁴ Mon. Rag. V, 225, 240.

³³⁵ О лекару Варињана (у. 1330 у Болољи) упор. Ј. Т а л о ц и ј а, Гласн. Зем. Муз. V (1893), 6—10 = Wiss. Mitt. III (1895), 300-303 са сликом. У једном минхенском рукопису значајна је дедикациона слика, на којој је приказан Варињана како клечи пред Младеном, предајући му књигу.

³³⁶ "Dominus Palmanus Teutonicus, stipendiarius domini regis Raxie" обвезује се у Дубровнику, 20 окт. 1333, да ће панцер-кошуље, шлемове и другу опрему, залогу неименованог "stipendiarii ipsius domini regis", које је примио од Паулучија ипотекарија (Pauluccius urothecarius), предати у року 15 дана лекару., Антонију. Div. Canc. 1334. Арх. Дубр.

³³⁷ П у ц и ћ I, Прилози стр. X. Уговор од 14 окт. 1408: Div. Canc. 1408, II, Арх. Дубр.

Наследник Стефанов, деспот Ђурађ, имао је (1429), као личног лекара у служби, опет једног Италијана, маистра Анцела Муадо.³³⁸ У то време живео је у Србији и један лекар из Фиоренце, magister Hieronymus medicus, син маистра Јована de Sancto Miniato. Његов брат сер Јаков, после његове смрти, путовао је у Србију да подигне братовљево заоставшину., носећи за српскога деспота писмену препоруку града Фиоренце од 27 априла 1434.³³⁹

³³⁸ "Egregius vir magister Angelus Muado, phisicus domini Georgii Volchi, magnifici domini ducis Rassie et Albanie" оптужио је у Дубровнику, 10 фебр. 1429, свога слугу Николу, дубровачкога сељака, да му је, у августу прошле године, украо у Београду два оседлана коња, одело и оружје. Lam. Rag.

³³⁹ М а к у š е v, Monumenta historica Slavorum meridionalium, vol. I (Варшава 1874), P. 411, 531.

Угледни Босанци XV века тражили су свагда помоћи у Дубровчана. Лекари Републике, Италијани и Грци, одлазили су тада често босанском краљу и краљици, великом војводи Сандаљу, херцегу Стефану Вукчићу и његовим синовима, или Златоносовићима, Николићима и Војиславићима. По једногласној одлуци дубровачкога сената, упућен беше, 1460, Стефану Црнојевићу, у Црној Гори, "barberius" Cherach да му лечи болесну ногу. Савети су давани и писмено. Тако су на пр., Дубровчани писали 1430, преко свога посланика Бенедикта Гундулића, Сандаљу да се његова болест, болови у желудцу с пробадима са стране, може, по мишљењу лекара, с временом да окрене у боловање од камена; потребно је, стога, да строго пази на дијету и да не пије црна него само бела вина.³⁴⁰

³⁴⁰ Ј о r g а, Notes et extraits II, 277.

Малих болница било је у манастирима, као већ у Студеници. У призренском манастиру било је само 12 постеља, с наређењем, да се не примају кљасте и слепи. Углед манастира и цркве редовно би растао, ако би се излечили тешки болесници.

По угледу на Византинце, владаоци и племићи обично би се пред смрт замонашили и добивали манастирско име. Такав случај беше с краљевима Стефаном Првовенчаним и Стефаном Драгутином, с краљицом Јеленом, с војсковођом Хрељом. Код Грка се доста често дешавало да су тешки болесници примали постриг, али, када су оздравили, нису о монаштву хтели више ни да чују. Њих је, онда, архиепископ ослобађао од завета, али су се они, ипак, морали обвезати да неће читавога живота јести меса и да ће носити црно одело.³⁴¹ Двор је у свакој жалости навлачио црно одело; тако је учинио Немања, с женом и придворном послугом, када му је син Растко (Сава) утекао у Свету Гору.³⁴²

³⁴¹ Demetrios Chomatianos бр. 79, 128, 138.

³⁴² Д о м е н т и ј а н 27. [Ст. Ст а н о ј е в и ћ, О одласку св. Саве у манастир (Пос. изд. САН СХIV (Београд 1936), 41-64).]

Владаоци, властела и епископи сахрањивали су се свагда у цркви. У Србији није било цркве са заједничком гробницом владалаца, као што беху црква св. апостола у Цариграду с

византијским царским гробовима, бенедиктинска опатија Св. Дениса код Париза или катедрала у Шпајеру у Немачкој. Утемељачи манастира редовно су се сахрањивали у својим сопственим задужбинама. Често, још за живота, спремљен је био камени саркофаг, на пр., у Жичи или Пећи за архиепископе. Данило описује погреб краљице Јелене, удовице краља Уроша I (у. 8 фебруара 1314), По цичи зими, певајући псалме, пратио је архиепископ Сава III с епископима мртво тело краљичино из замка Брњаци кроз долину Ибра у њену задужбину Градац. Тамо беше стигао краљ Стефан Урош II Милутин са својим двором; он је чупао себи косу, био се по лицу и лио је сузе пред мртвим телом своје матере, после чега ју је својеручно, с епископима и игуманима, спустио у гроб. Његов брат Стефан Драгутин стигао је тек доцније, а исто тако и обе снахе покојнице, краљице Симонида и Катарина, које су покриле гроб простиркама извезеним златом.³⁴³

³⁴³ Д а н и л о 90—98.

Често су се покојници преносили. Стефана Првовенчаног, који је био сахрањен поред свога оца Немање, у манастиру Студеници, пренео је, убрзо, његов брат, Сава, у његову задужбину Жичу.³⁴⁴ Краљ Стефан Драгутин сахрањен је био у цркви Св. Ђурђа у Расу; али, данас, његов надгробни натпис чита се у Студеници.³⁴⁵ Услед привиђења, мртва тела вадила су се из гроба те стављала у дрвени ковчег (ћивот од κιβωτιον) пред иконостасом, поред олтарских врата; такав случај беше с Јеленом у Гратцу и с Урошем II у Бањској.³⁴⁶

³⁴⁴ Т е о д о с и ј е у Павловића 132.

³⁴⁵ К о в а ч е в и ћ, *Starine X*, 258; упор. Д а н и л о 52. Упор. једну повељу од 1597 у Гласн. Зем. Муз. XXI (1909), 56—57, где се Драгутинов гроб помиње још у манастиру Св. Ђурђа.

³⁴⁶ Д а н и л о 100, 160.

Надгробни натписи ређи су у Србији него у Босни; мало их је из XIII, а више из XIV и XV века.³⁴⁷ Начин, којим су састављени, потсећа често на босанске натписе, особито у Западној Србији на Дрини. Главна је разлика у том, да се босанско надгробно камење налази највише на пољу, у великим групама, а српски су у црквама и у манастирима.³⁴⁸ У Босни звали су се ови надгробни каменови "ками" или "билиг". Натписе и украсе израђивао је онде "ковач". У натпису мртавац обично говори у првом лицу; често, још за живота, подигао је он себи своју "вечну кућу". Властеоски понос огледа се у том што покојник истиче, да почива "на својој племенитој баштини". Ово опажамо и у Србији, на Дрини. Основна мисао у формули натписа иста је и у Босни и у Србији, све до у Македонију: сећајте се, да ћете и ви умрети; и ви ћете бити што и ја, али, ја више никад нећу бити као ви.³⁴⁹ Пун је поноса натпис кнеза Радивоја Влатковића у Херцеговини: "и тои вриме наиболи мижь и Дибравахь бихь".³⁵⁰

³⁴⁷ Скупљени у С т о ј а н о в и ћ а, Записи.

³⁴⁸ Упор. Др. Ћ. Г р у х е л к а, Босански надгробни споменици, Гласник Зем. Муз. III (1891), 368-387 = *Wiss. Mitt.* III (1895), 403—480. О језику у натписима Ј а г и ћ у Гласн. Зем. Муз. II (1890), 1-9 = *Wiss. Mitt.* III (1895), 396-402.

³⁴⁹ На пр.: "Молу братију и стрине и невесте: приступите и жалите ме и непопираите ме ногама, ере ћете бити ви каковъ есмь }, а } нећу бити, какови есте ви". Гроб Радојице Билића у Старом Селу код Јајца, *Wiss. Mitt.* III, 489.

³⁵⁰ *Wiss. Mitt.* III (1895), 437; V (1897), 277 и д.

На гробу некога Обрена Милатовића из Подриња, сада у београдском музеју, вели се: "и добри жи, а добри умр}"³⁵¹ Суморније расположен је један Босанац: "Боже давно ти самъ легао и веле ти ми е лежати".³⁵² На босанским каменовима читају се често историјски или биографски подаци или читаве генеалогичке, као што су властеоске лозе Чихорића или Друговића у XIV веку

на једном камену код Величана, преко пута манастира Завале на Попову Пољу.³⁵³ Има и гробова патаренских духовника (крстјана), али, поред њих, особито у Херцеговини, и натписа с крстом и другим јасним знацима који сведоче да припадају српској цркви. На њима се изреком помињу сродници или пријатељи, који су поставили камен. На античке формуле потсећа клетва, упућена оном који би порушио гроб.

³⁵¹ С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 4731.

³⁵² Гроб Стипка Радосалића у Премилову Пољу код Љубиња, *Wiss. Mitt.* III, 497.

³⁵³ М о ј а расправа о натпису у Величанима, *Гласи. Зем. Муз.* IV (1892). 279 и. д. = *Wiss. Mitt.* III (1895), 474 и д. А. В е н а с, Radimlja, Sarajevo 1950. Рец. Св. Радојчића, *Старинар*, Н. сер. књ. II (Београд 1951, 330 — 332).

У приморским градовима налазили су се гробови властеле и грађана највише у манастирима у оквиру гратских зидина, у Дубровнику особито код фрањеваца и доминиканаца, чије су цркве, још и данас, пуне старих споменика.

Нису ближе позната средњевековна српска сеоска гробља у долинама и шумама на истоку са својим дрвеним крстовима. Боље су нам познати, у брдовитим крајевима запада, напуштени гробови у пустињи са својим орнаментисаним каменим плочама без натписа. Врло старога порекла су гомиле, помињане у повељама по личним именима, као Прибидружа гомила, Љупкова итд.; оне се јављају још у XIV веку на имањима манастира Бањске и Призрена. У другим повељама помињу се, у XIII—XV века, код описа међа поједини гробови или гробља изван села, и то свагда са српским личним именима, као гроб Болестин, Друзетин, Обуганов.³⁵⁴ Подробније вести потичу тек из новијега времена. Бузбек (1533) описује гробље код Јагодине. Тамо су се виделе, на ступцима или моткама, дрвене фигуре јелена, срна и других животиња, крај којих је, као знак жалости, обешена била женска коса. Герлах је (1578) опазио у Србији како крај главе мртваца постављају дрвене крстаче. У унутрашњости Србије на гробљима, ограђеним живицом или потпуно без ограде, још и данас карактеристични су врло високи, често веома уметнички изрезани дрвени крстови; о њих се вешају убруси, на гробовима жена недовршени ручни радови, а сем тога још и цвеће и воће. У крајевима, где је мало дрвета, покрива гроб камена плоча, а више главе укопан је камени крст, катшто с натписом и примитивним скулптурама.³⁵⁵ Из Средњега века немамо никаквих писаних бележака о сеоском култу мртваца, даћама, задушницама и прослављању предака. Али, ипак, етнографи нашега времена могли су још увек да приберу богато и значајно градиво о тим обичајима.³⁵⁶

³⁵⁴ Упор. прву књигу овога дела стр. 96.

³⁵⁵ М и л и ћ е в и ћ, Живот Срба сељака, Српски етнографски зборник I (1894) 350 и д.

³⁵⁶ N i e d e r l e, Život I, 279 и д. М. М u r k o, Das Grab als Tisch, у културно-историјском часопису „Wörter und Sachen II (1910), 79—160; упор. оцену А њ и ч к о в а, Arch. slav. Phil. XXXIV (1913), 578—588.

II. УНУТРАШЊЕ ПРИЛИКЕ У ДОБА ДЕСПОТА ОКО 1389-1459

ПРВА ГЛАВА

Границе

После битке на Марици, 1371, управо већ после 1366, нестало беше јединствене српске државе са одређеним границама. На место ње јављају се удео не кнежевине које не беху подједнако дуга века, нити једнаке величине. Тек у XV веку држава деспота Стефана и Ђурђа беше већа јединица, која се може поредити са државом Немањића.

Од области јужно од Шаре, ишчезла је најпре земља деспота **Угљеше** у Серезу и у околини Свете Горе. Њу су, после његове смрти, већ крајем 1371, посели Византинци.¹ До 1394 велика област беше територија браће деспота **Драгаша** и **Константина**. Према њиховим повељама, та је област обухватала већи део источне Македоније: Струмицу, Петрч,² Тиквеш, Штип, Кочане, Кратово, Велбужд (данас Ђустендил)³, област Жеглигово код данашњег Куманова, прешевски крај (између Куманова и Врања) и саму врањску област.⁴ Мало знамо о Богдановој области, која се простирала између Солуна, Струмице и Сереза.⁵

¹ Византинци, не Турци. Упор. прву књигу овога дела стр. 251. Нов податак у грчким повељама манастира Хиландара у Виз. Врем. XVII (1911), додаток. Ту, под год, 1378, говори се у једној одлуци црквенога суда у Зихни о престанку српске и о обнови ромејске власти преко сваког очекивања (μεθα δε η Σερβικη παρηλαθεν αρχη και η Ρωμαικη παρ ελπιδα εφανα). Ко 157, р. 331—334.

² Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 513, бр. XII.

³ M i k l o s i c h, Мои. serb. 191, Н о в а к о в и ћ на н. м. 447, 739.

⁴ Села код Врања 1380. Н о в а к о в и ћ на н. м. 457. Приштина, као место где је доведена истављена, помиње се у повељи Константиновој (тамо 457) у оригиналу на месту, где је избледело писмо оригинала обновљено у новије доба.

⁵ Н о в а к о в и ћ, Срби и Турци 132 и д.

Име Богдан носио је један члан породице Оливерове, који је био силан и утицајан великаш за владе пара Стефана. Не зна се када је Оливер умро. Из једне Константинове повеље од године 1381 види се да је он био наследник Оливеров. Ту се каже да је "Деспотица", удовица Оливерова, са својим синовима Крајком и Русином, изразила жељу да лесновски манастир припадне Хиландару, па је Константин испунио ову њену жељу.⁶ Исто тако не зна се шта је било с облашћу **Хлапена** који је, за владе цара Уроша, имао Бер и Воден, па, можда, и Костур (Бер су Турци освојили 1385—1386).⁷ Његова жена беше удовица **Прелубова**, Душанова војсковође; њен, пак, син, а Хлапенев посинак, био је Тома Прелубовић, доцнији јанински деспот у Епиру.⁸ После 1371 постао је Хлапен таст краља Марка.⁹ Син Хлапенев, по имену Стефан, који се звао и Дука, седео је у јужној Тесалији, у Фарсалу и Домокосу, и одржавао је везе са Францима у Грчкој.¹⁰ Краљ Марко имао је Прилеп, где је већ његов отац Вукашин (1350) био жупан у доба цара Стефана.¹¹ Не могу се тачно утврдити границе Маркове области. Сигурно је, по хиландарским повељама, да Скопље није било његово него Вука Бранковића. Исто тако не зна се обим области Арбанаса Андрије **Гропе** који је, с титулом "великог жупана" (μεγαλου ζουπανου), столовао у Охриду.¹²

⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 454.

⁷ В e e s, Byzantis I (1909), 236, L a m p r o s. Νεος 'Ελλ. VII (1911), 146.

⁸ Гл. прву књигу овога дела стр. 230, 238, 240, 249.

⁹ С т о ј а н о в и ћ, Стари српски записи и натписи I, бр. 189.

¹⁰ Z u r i t a и (побркано) O r b i n i, Н o r f, Gesch. Griech. (Ersch & Gruber, књ. 86), 26, 39, 40. G r e g o r o v i u s, Geschichte von Athen, II, 211.

¹¹ Гл. прву књигу овога дела стр. 242—243.

¹² Тамо стр. 248. (Грчки натпис Гропе потиче из г. 1377—1378).

Велика је област била **Балшића**, али су се њене границе мењале. Језгро области беше у околини Бара и Будве, као и на Скадарском Језеру. Ђура Балшић постао је, најзад, господар читавога краја, почев од Дубровника и Котора па до Призрена. Овај град заузео беше Ђура после смрти краља Вукашина.¹³ Жупан Никола Алтомановић уступио је, 1373, Ђури Балшићу, као своме савезнику, крај између Котора и Дубровника, а наиме жупу Драчевицу (код Херцег Новог), Конавли и Требиње. Када је Ђура умро (у јануару 1378), заузео је Вук Бранковић Призрен, а Требиње, Конавли и Драчевица доспеше, 1378, под власт новог босанскога краља Твртка I. Непосредно пре тога, освојио беше Твртко, у савезу с кнезом Лазаром против жупана Николе Алтомановића, Гацко и горње Подриње с Преполем и манастиром Милешевом.^{13a} Ово ширење босанске области на југоисток беше велик губитак за остатке српске државе, јер су Требиње, Конавли, Драчевица и крај на горњој Дрини остали у рукама Босанаца све до турског освојења. Од тада се Босна простирала на југ све до малог которског градског подручја и до у планине Црне Горе. Доцније, уздизањем других властеоских кућа српскога и арбанаскога порекла, престала је власт Балшића над остацима њихове области чак и у самој Зети, и то већ у доба Ђуре Страцимировића (у. 1403) који је столовао у Скадру и Улцињу и био зет кнеза Лазара.

¹³ Тамо стр. 254. (Пре септ. 1372).

^{13a} [М. Д и н и ћ, О Николи Алтомановићу (Београд 1932)].

Један од три брата Балшића, **Балша Балшић** (у. 1385), стекао је био нову област у Арбанији. Женидбом постао је он, 1372, господар Берата, Валоне и Химаре. У својим последњим актима називао се он херцегом Драча. Овај јужни крај, у средњој Арбанији, одвајала је од првобитне територије Балшића у Зети област "арбанаског кнеза", Карла Топије (1357—1388), који је био сусед Драчу и, у неколико махова, држао овај град у својој власти. Последњи господар Драча, пре него што су Млечићи заузели овај чувени приморски град (1392), био је Ђорђе Топија, болесни син Карлов. Још доцније био је господар Кроје Никета Топија (у. 1415). Породица **Кастриота** дошла је тада до поседа крајева између Рта Родонског на западу и Шар-планине на истоку, кроз коју је област водио трговачки пут од Приморја за Призрен. У Валони трајала је власт српска још неко време. Терка Балше Балшића, госпођа Руђина, удала се била за **Мркшу Жарковића** (1396—1412); овај Мркша био је син Жарков, војсковође цара Стефана и Уроша, и једне сестре Драгаша и Константина. Мркша је столовао у граду Канини код Валоне, а држао је и Берат, Пиргос, на ушћу Девола, и Химару.¹⁴

¹⁴ О Мркши види м о ј е излагање у Споменику XI, стр. 11—15 и у расправи о Валони у "Illyrisch-albanische Forschungen", herausgegeben von Dr. L. v. T h a l l o c z y (München und Leipzig 1916, 168 и д.).

Главна места у области Вука Бранковића, зета Лазарева, беху првобитно Приштина, Вучитрн, Звечан и Трепча. Област између Приштине и Призрена држао је Вук већ 1365.¹⁵ Доцније, после смрти Ђуре Балшића, заузео је Вук Призрен (1378). На западу простирала се његова власт до Лима. Вук је 1377 држао и Скопље, кључ Македоније, како се то види из једне недавно објављене повеље.¹⁶ Доцније, област Вукова јако се смањила. 1391 поседоше Турци Скопље, те 1395 предадоше околину Пећи и Дечана удовици Лазаревој и њеним синовима.¹⁷

¹⁵ Упор. Љ. К о в а ч е в и ћ, Годишњица X (1888), 218 и д. Аврам П о п о в и ћ, Годишњица XXVI (1907), 155.

¹⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 451.

¹⁷ Н о в а к о в и ћ, Срби и Турци, Београд, 1893, 252. О границама између Лазара и Вука као и о њиховим наследницима северно од Косова Поља, на Лабу, упор. А. П о п о в и ћ а, Годишњица XXVI (1907), 153 и д.

Кнез **Лазар** држао је долину Мораве с Новим Брдом и Крушевцем, као и Мачву на Сави и Браничево на Дунаву, у коме је многа села даровао манастиру Раваници. Рударско место Рудник имао је Лазар већ 1370—1371 ;¹⁸ ну 1372 држао је Рудник Никола Алтомановић,¹⁹ док га Лазар није поново освојио 1374, скупа са градом Ужице.

¹⁸ Гл. прву књигу овога дела стр. 250.

Турци су 1394 освојили српске удеоне кнежевине јужно од Шаре, изузевши једино мајушну област ћесара Угљеше. Али се зато на северу, у доба деспота, развила већа јединствена област. Она је постала спајањем три територије: Лазарева, Вука Бранковића и Балшића, и то за владе Лазарева сина Стефана и његова нећака и наследника Ђурђа Вуковића, који опет наследише последње остатке Балшићеве области. Тако се Србија опет простирала од Дунава, између казана и Београда, и доње Саве до мора, до Бара и Будве. Али у Приморју, још за време Балшића, утврдили су се били Млечићи који су, убрзо, проширили своју територију. Кад је српска деспотовина била у напону снаге, величина њене територије беше скоро једнака старој краљевини Немањића.

¹⁹ T h e i n e r, Mon. Hung. II, 116.

Покушаћемо да тачно утврдимо границе у времену после 1423. Јужно од Новог Брда, Липљана и Призрена ишла је гранична линија дуж гребена Црне Горе и Шаре. У планинама северне Арбаније седеле су мале властeosке породице. Изнад области Јониме и Дукађина господовали су, око 1404, "magni domini" пулатскога краја, браћа Goraninus (Geraminus), Damianus и Nenada, синови умрлога Душмана, по коме се, још и данас, назива село Душмани у католичкој епископији Пулати.²⁰

Граница према Млечима тачно је позната из уговора о миру који је био склопљен између Срба и Млетака, 12 августа 1423, у табору код старог манастира Св. Срђа на Бојани, и из подробнога описа граница у уговорима у Вучитрну, од 22 априла 1426, и у Дривосту, од 11 новембра, исте године.²¹ Скадар с читавом околином и језером, скупа с острвима у њему, остао је млетачки.

²⁰ Непотпуно у L j u b i ć a V, 44. J o r g a, Notes I, 139: "Goraminus, Damianus et Nada fratres, domini Polati maioris in partibus Albanie", "magni domini" ове области: 1403, 2. junii, Misti vol. 46, f. 87 (Act. Ven.). У Млетке је лично дошао, 20. јула 1404, "egregius et nobilis vir Damianus, filius quondam Dusmani, dominus Polati minoris" (sic), а такође и у име своје браће "Geramini (sic) et Nenadi" (ib. f. 146).

²¹ Acta archivi veneti II, 201—212, 241—257, 260—269. L j u b i ć, VIII, 248 до 253; IX, 7—17. Уз то још и упуства за млетачкога посланика у Acta II, 223—238.

Дривост беше најважније српско место у скадарској околини. Српско-млетачка граница између скадарске области и Дривоста подробно је описана у дривошћанском уговору. Обележена беше рововима, пограничним камењем, могилама и групама дрвећа са урезима у кори. Она је пресекала велики пут од Скадра за Купелник (Соронићо) и допирала до Језера, где су област на реци Риволи (сада Rioli) и околина града Балезо били млетачки поседи. Северно одатле беше Подгорица, седиште деспотова војводе; под њим беху област града Медуна и племена Пипери и Васојевићи. На Бојани деспот није смео подизати никакво утврђење, почев од Језера па све до ушћа, за читаву миљу дубље у унутрашњост. На ушћу Бојане Улцињ беше у рукама Млечића, али деспот је имао опатију Св. Николе на ушћу Бојане. У уговору су, у појединостима, описане границе улцињског гратског подручја. Улцињани су имали право да ловe рибу све до ушћа Бојане и право да секу дрво у шуми. Деспот је имао даље у приморју Бар,

опатију Св. Марије Ратачке, стари град Будву и јужну страну Которскога Залива с покрајином Луштицом и Богдашићима, као и жупу манастира Св. Михаила с тамошњим соланама.

Између деспотових земаља утиснуо се беше млетачки посед, а наине територија племенитих Паштровића. Они су, у априлу 1423, са суседним Режевићима, скупа са својим "пронијама" и "баштинама" потчинили се адмиралу Франческу Бембо, и од тада верно држали уз Републику. Уз деспота остадоше, као присталице, само неколико Паштровића са синовима и синовцима. Млечићи су задржали и 25 кућа у Ластову. Републици Св. Марка остао је Котор с подручјем, чије се границе подробно описују у уговорима. Которска општина признала је била, непосредно пре тога (1420), врховну власт млетачку. У млетачком поседу остала је и Грбальска жупа (Garbelli) или "zuppa di Cattaro" између Котора и Будве; деспот се био обвезао да ће град Ђурђевац, подигнут на граници грбальској од Стефанице, сина Ђуре Ђурашевића, потпуно порушити, да се не би могло у њему становати, или да се не би могао обновити.

Тврђаве више Будве и Котора, где су седели племенити Ђурашевићи или Црнојевићи, у чију је област спадало на пример племе Његуши, беху српске, али не до северне границе садашње Црне Горе. Онда је почињала једна велика новоформирана област, која је постала на земљишту државе краља Твртка. Беше то територија великога војводе Сандаља и његова синовца, херцега Стефана Вукчића, данашња Херцеговина. Та је област захватала северну страну Которскога Залива с Херцег-Новим и Рисном до границе которскога гратског подручја, за тим град Оногшт (Никшић), град Сокол на саставу Пиве и Таре, Дробњаке на планини Дурмитору, област пљеваљску и пријепољску и околину манастира Милешева.²² У деспотовину спадало је читаво горње Полимље, у коме је 1392—1405 кућа некога властелина Вука Бранковића, Прибила Кућинића, била први циљ дубровачких каравана на српском земљишту. Исто тако, даље на северу, помињу се Коморани код Сјенице као прво село Ђурђа Бранковића, на старом путу који је водио у српске руднике.²³

²² М о ј е дело Handelsstrassen und Bergwerke 40. Сви градови и земље Стефана Вукчића набрајају се у две повеље, саопштене у делу T h a l l o s z u, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, übersetzt von Dr. F. Eckhardt (München und Leipzig 1913), стр. 361—362, 397—399, али је већина имена унакажена. Тако, на пр., у повељи од 1444 преведено је са српскога Vgor соhi супи место у горској жупи, Vpороhu м. у Попову итд.

²³ Гл. м о ј е напомене у Споменику XI, 7.

Вишеград на Дрини припадао је деспоту 1449.²⁴ Даље, низ воду, беше Дрина првобитно граница између Србије и Босне. Али, стање се изменило када је краљ Сигисмунд освојио, 1411, босанско рударско место Сребрницу, па је, 1413, ако не и раније, даровао деспоту Стефану.²⁵ Српска власт над Сребрницом није трајала непрекидно. У времену 1411—1463 Сребрница беше један пут угарска (одмах у почетку), пет пута српска, четири пута босанска и три пута турска. Сребрничко подручје граничило је са областима две босанске властеоске породице: Дињичића (од речи дињица), од којих се једна грана називала Ковачевићи, и Златаносовића у Зворнику, Сребрнику и Усори. Обе породице непријатељски беху расположене према Србима. Када се турски утицај почео осећати у Босни, одлучи босанска властела на сабору да преотме од деспота Сребрницу, али, ипак, нашли су да је боље да се позабаве својим, сопственим приликама.²⁶

²⁴ 27 фебруара 1449 изабрао је дубровачки сенат три члана да саставе једно писмо "чеонику" деспотову а друго "comiti et mercatoribus de Viscegrad" Liber Rog. 1448—1451. Дубр. Арх. у Liber debitorum јавља се, 1422, неки трговац из **Podviscegrad**, у Lamenta те. год. comes de Sub-Visegradо, поред трговаца који су се онде бавили. J o r g a, Notes II, 431 нап. I, брка овај Вишеград с оним у Угарској.

²⁵ У мају 1411 помињу се у Сребрници castella и други чиновници Сигисмундови. Сребрница помиње се у поседу "misser lo despotto" 9 октобра 1413, Lett. Rag. Упор. моје Handelsstrassen 39, нап. 117.

²⁶ Gelcich & Thalloczy, Dipl. 251 (18 avg. 1415).

После смрти деспота Стефана предузеше Босанци, почетком 1428, напад на Сребрницу, којом приликом Дињичићи спалише варошко предграђе.²⁷ После тога ратовали су, 1432—1433, на Дрини због Сребрнице краљ Твртко II и деспот Ђурађ, али Босанци изгубише тада град Звоник (сада Зворник).²⁸ Када су Турци први пут освојили Сребрницу 1439, дођоше турски чиновници у град, али су Дубровчани остали и надаље закупници царине. Одмах после војнога похода краља Владислава, Јована Хуњадија и деспота Ђурђа (пред крај 1443), избила је побуна у Сребрници и у Новом Брду. Војвода Петар Ковачевић пристаде уз деспота, поседе, у његово име, Сребрницу и уступи царинарницу опет дубровачким закупницима.²⁹ Али је Сребрница убрзо пала у турске руке. Нови краљ босански, Стефан Томаш, протерао је, у мају 1444, Турке из Сребрнице и задржао овај град који је, раније, био својина српскога деспота.³⁰ Када Турци повратише деспоту његову државу (1444), склопи он савез са Стефаном Вукчићем против босанскога краља, те поново освоји Сребрницу, после чега потврди и обнови, у Смедереву 17 септ. 1445, Дубровчанима старе повластице у овом рударском месту.³¹

²⁷ Jorga II, 241. [В. Ћоровић, Сребрница за владе деспота Стевана (1413—1427). Прилози за књижевност II. I. (Београд 1922) стр. 61].

²⁸ Radonić, Arch. f. slav. Phll. XIX, 463.

²⁹ Међусобне сплетке закупаца код војводе Петра, пошто беше 2 фебр. 1443 стигао глас из Београда да је деспот преко Саве отишао у Угарску. Тужбе пред дубровачким судом, у фебр. и марту 1444: *Lamenta de foris 1443—1444*. Дубр. Арх. (33, 6). Писмо кардинала Јулијана у Јорге, *Notes III*, 109.

³⁰ Jorga II, 402, нап. 4, као *Strebernik*. Али да се на овом месту има разу-мети Сребрница а не Сребрник (северозап. од Тузле) види се из тужбе Дубровчана у ствари њихових трговаца „*de Strebница*“, поднесеће босанском краљу у августу и новембру 1444, упор. Jorga II, 406. Придев од Сребрница и Сребрник гласи подједнако — *сребрнички*, *Handelsstrassen 50*, нап. 161. [М. Ј. Динић, Сребрник крај Сребрнице (Глас САН CLXI (Београд 1934)].

³¹ Повеља у *Mon. Serb.* 437.

Али, већ 1446 године видимо Сребрницу опет у рукама Босанаца, који су град држали још неколико година након тога. 20 августа 1446 увео је босански краљ извесне новине у царинарници сребрничкој (*Cons. Rog.*). Онда се помињу босански чиновници, у децембру 1447³² извесне одредбе босанског протовестијара Рестоја и краља, од маја до јула 1448, којом приликом је и деспот имао извесног удела од царинских прихода.³³ Убрзо је опет дошло до рата. Деспотов шурак, Грк Тома Кантакузен, победи краља Томаша, 16 септембра 1448, и освоји Сребрницу.³⁴ Али већ почетком 1449 видимо опет у Сребрници чиновнике босанскога краља (*uditori del're*).³⁵

³² Упор. *Споменик XI*, 86—87.

³³ *Lett. Cons. Rog. Lib. Ref.* 1448, p. 5, 8, 10. Jorga, *Notes-II*, 428 и д. *Lam.* 37, I, 1447, *Doc. Div. ult.* 30.

³⁴ Српски летописи у *Гласнику LIII*, 89. Jorga, *Notes II*, 430.

³⁵ 1 марта 1449, *Lett. Rag.*

Краљ Томаш желео је да с помоћу папе и Угарске задржи Сребрницу за себе. Најзад, на молбу босанскога краља, посредовали су Дубровчани за мир с деспотом, те је тако Сребрница поново предана била Србима у јулу 1451.³⁶ 1455 погинуо је у борби са Србима војвода Петар Ковачевић (Дињичић). Сребрница је остала у српским рукама и за владе деспота Лазара 1457.³⁷

Чим је деспот Лазар умро (20 јануара 1458), заузео краљ Томаш Сребрницу с једанаест суседних утврђења.³⁸ Све до пада Босне беху суседи Сребрнице војводе Твртко Ковачевић-Дињичић и Иваниш Дињичић. 1462 прешла је Сребрница у турске руке.³⁹

³⁶ Вест од 31 јула.

³⁷ Споменик XI, 87 **id est** vojvoda Miloš (не Биомужевих) и "господина деспота соудъ" (10 новембра 1457).

³⁸ Писмо из Сплита од 22 фебр. 1458, M a k u š e v. Mon. II, 204—205.

³⁹ Lam. 42, 19.

У околини Сребрнице имао је деспот Ђурађ још два места. Једно беше поменути Звоник који је он, у савезу са Сандаљем, преотео од краља Твртка II, место које су Дубровчани стављали у Усору.⁴⁰ 1433 стекао је деспот покрајину Усору на северу Босне.⁴¹ Приликом царинскога сукоба с деспотом, у фебруару 1435, забранише Дубровчани трговину како са Сребрницом тако и са Звоником (Suonik). Од угарскога краља добио је деспот на дар и **Теочак**, североисточно од Звоника. У српским рукама остали су рудник Зајача, североисточно од Звоника а исто тако Крупањ и Ваљево

⁴⁰ R a d o n i ć, Arch. f. slav. Phil. XIX, 463, познија дубровачка белешка. Гл. м о ј е Handelsstrassen 39, нап. 120.

⁴¹ 1453 помиње се он као "totius Uxore dominus". T h a l l o c z y - A l d a s y 171.

Сигисмунд је уступио деспоту Стефану, 1403, доживотно Београд с Мачвом у старом њеном обиму, а после деспотове смрти (1427) пређоше они поново у угарске руке.⁴³ У оно време Мачва није обухватала данашњи мочварни крај западно од Шапца, него читаву земљу између Саве, Дрине и планине Цера, заједно са долинама Колубаре, Љига, Тамнаве, Уба са Ваљево и градом Соколом.⁴⁴ Према дубровачким вестима види се да је деспот, враћајући 1427 Мачву с Београдом, задржао нека места. У ранијој Мачви држао је деспот **Зајачу**, североисточно од Зворника код манастира Трноше. Ту је 1445—1446 седео "comes del signor Despotto".⁴⁵ Сем тога имао је **Крупањ**, који се тада редовно помиње заједно са Зајачом, и **Ваљево**.⁴⁶

⁴² Упор. Handelsstrassen на н. м. 1452 био је деспот у Sotto Teozach. T h a l l o c z y, Wiss. Mitt. III (1595), 334.

⁴³ [Ј о в. Р а д о н и ћ, Споразум у Тати 1426 (Глас САН CLXXXVII (Београд 1943)1.

⁴⁴ Опис Мачве у повељама краља Сигисмунда од 1392 и 1426. О томе T h a l l o c z y у Гласн. бос. 1893, 182—189 и у Wiss. Mitt. III (1895), 326—333 с картом на стр. 189, W. M. 332. P. Aleksander H o f f e r, Гласник тамо 553.

⁴⁵ Handelsstrassen 51.

⁴⁶ 1445 помиње се у седници дубр. Малог Већа "Bogdan de Vaglieva homo de despoto". А. Д е р о к о, Град Голубац, Старинар, Н. сер. књ. II (Београд, 1951, 139—149).

У Београд се рачунала читава околина са рудницима **Рудишта**, која су лежала код данашњег Рипња, југозападно од Авале.⁴⁷ Брдо Жрнов (сада Авала) освојили су Турци 1442, ну 1444 прешло је опет у српске руке, па је 1459 опет потпало под Турке. У војничком погледу, најважније место на Дунаву беше град **Голубац** који се, у повељама краља Сигисмунда Луксембуршког, преводи на немачки са "Taubenburg in der Sirfey". Изгледа да је даље на истоку, у дунавском теснацу, град **Вишесав** код Пореча, била српска погранична тврђава.⁴⁸

⁴⁷ Рудишта некада "kalugerorum de Nandoralba били су, од 1453—1456, својина Хуњадија што потврђују дубровачке вести. Гл. Новаковићев коментар за Хаци-Калфу, Споменик XVIII (1902), 67.

⁴⁸ По Новаковићу (Годишњица V [1883], 141—164), биле би то рушевине Градац код Гребена у дунавском теснацу.

Тимочка област испод Видина била је потпуно у турским рукама. Срби су држали околину Браничева с околним планинским крајем, затим крај с манастирима Ресавом и Раваницом, град Бован код Алексинца и блиску тврђаву Липовац.⁴⁹ Као савезник султана Мехмеда II, деспот Стефан држао је, после 1413, крај **Знепоље** код Трна и град **Копријан**.⁵⁰ Али, Турци су му град Копријан убрзо преотели, а исто тако и Ниш до 1428, како каже Бертрандон де ла Брокијер (1438).⁵¹ На истоку долине источне Мораве води један погранични прелаз преко планине **Чемерника**, коју помињу Константин Философ и Курипешки (1530) у свом путопису. Курипешки каже да је онде граница између Србије и Бугарске.⁵²

⁴⁹ Болван у "пределима српским" и Липовић у К о н с т а н т и н а Философа гл. 75. Гласник XLII, 307.

⁵⁰ "Градъ Копри" нь дасть гемоу, дасть же Оемоу и страну Знепол" глаголОмоу и ина пространства." К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф гл. 76. Гласник XLII, 309.

⁵¹ "Riviere de Nissava et a une ville nommee Nisce"... vouloit estre ceste dite ville au dispot de Servie... Et depuis Vans le Turc l'a prise par force e l'a toute destruite" В е р т р а н д о н де ла В р о қ u i e r e ed. Schefer, p. 204.

⁵² Муса из Софије иде у Врању и Ново Брдо преко планине Чемерника. К о н с т а н т и н Фил. гл. 72, 305. Курипешки помиње високи положај и велику планину Zemernickh. Донде, вели он, иде "Surffenlandt" а одатле даље "Landt Wulgaria". В е н . С у р и п е с х и t z, Itinerarium изд. граfiце Елеоноре Landberg-Schwarzenberg (Innsbruck 1910), 51, 53.

Засебна је област била територија ћесара **Угљеше** (1402 до 1423) у Врањи, Иногошту и Прешеву. Као и територије арбанаске господе у северној Арбанији, тако и Угљешина област налазила се између српске деспотовине и области кнежева који беху непосредно потчињени султану. Када је деспот Ђурађ ступио на владу, узеше му Турци Ниш, Крушевац и Голубац (1428). Тако је код Крушевца и Сталаћа турска област, као клин, продрла у његову територију.

Пад деспотовине под Турке, 1439, беше катастрофа после које убрзо ипак дође обновљење 1444. Испочетка Зета није осетила невоље рата, те се деспот Ђурађ задржавао онде 1440—1441, столујући у Бару. Стефан Вукчић поседе Црну Гору и 1442 Бар, али њему изађоше насупрот Млечићи, те узеше сва деспотова места у Приморју: Дривост, Будву и Бар. Када се деспот Ђурађ спремао да обнови своју државу у пуном обиму њених старих граница, измирио се са Стефаном Вукчићем, који му је уступио горње крајеве с Подгорицом и кршну тврђаву Медун. Али, Млечићи не хтедоше уступити оно што су силом били заузели. Тако је дошло до ратовања које се водило све до испред которских капија. Деспот нађе свугде присталица. Уз Србе пристадоше Црнојевићи, Паштровићи, становници Грбља и которски сељаци, нарочито онда када Млечићи, по жељи Которана, наредише да се у подручју которском униште сви виноградни које беху онде сељаци подигли самовласно.⁵³ У крају Луштици, прекопута Херцег-Новог, беху деспотови заступници Вук Биомужевић и српски митрополит у Зети.⁵⁴ Из Луштице одлазили су трговачки каравани без икакве препреке у унутрашњост Србије.

⁵³ Богата грађа у Ljubica IX, 309 и д.; Jorga, Notes III, 268 и д. Дубр. Арх.

⁵⁴ Белешка у рукоп. f. 130, нап. 2.

Када су Дубровчани заратили са Стефаном Вукчићом, тражили су од деспота да утиче на своје људе Луштици и у Грбљу да узнемирују Стефанове крајеве.⁵⁵ У априлу 1450 тражио је деспот поново од Млечића три града Дривост, Бар и Котор, после чега су његове чете, заједно с Турцима, пљачкале по околини Скадра. Тада Млечићима пође за руком да придобију Стефана Црнојевића, који беше постављен за млетачког војводу с платом у горњој Зети (1451). Стефан немилосрдно угуши покрет "бунтовника" у околини Котора, у Грбљској жупи, смири Паштровиће, Љешевиће, Богдашиће и покрајину Луштицу (1452).⁵⁶ У савезу са Стефаном Црнојевићем, потукоше Млечићи три војводе деспотове. Стефан разви млетачку заставу посред Подгорице, али није могао истиснути деспотове трупе из Жабљака (1453). Како се положај непрестано мењао и на једној и на другој страни, завршено беше ратовање без склопљена мира.

⁵⁵ Рукоп. f. 130a, нап. 3.

⁵⁶ Млетачке хронике у Ј о р г е, Notes III, 291.

Нови султан Мехмед II (1451) пустио је Ђурђеву кћер Мару, турску царицу, кући оцу, указавши јој све почести. Српски летописи и Михаило Константиновић кажу да је султан тада вратио деспоту Топлицу и Глубочицу (код Лесковца). Али, већ 1454, нападе он на деспота, те, 1456, заузео читаву јужну деспотовину: Ново Брдо, Призрен, Липљан, Трепчу, стару област Бранковића код Вучитрна и Нови Пазар, Бихор у долини Лима, Медун у планинама Зете.⁵⁷ Деспоту су остали само северни крајеви, од Сребрнице до Голупца и Вишесав, који остадоше и његову сину, деспоту Лазару (1456 до 1458). Када је Лазар умро, читава деспотовина, заједно са Смедеревом, пређе у турске руке (1459).

⁵⁷ Медун: Lj u b i ć X,151.

ДРУГА ГЛАВА

Турци на линији од Скопља за Босну¹

Област деспота Стефана и Ђурђа, која се простирала од Дунава до Јадранског Мора, није била много мања од државе српских краљева у XIII веку. Али, она беше тело без кичме. Пут из Македоније за Босну, кроз некадашњу земљу Вука Бранковића, држали су Турци од времена боја на Косову. Због тога границе српске деспотовине нису чиниле једну затворену линију. У средини између подунавских земаља и Приморја био је читав низ туђих посета. Напредујући на путу од Скопља преко Косова Поља и старог Раса, Турци су непрестано са све јачом силином продирали у правцу Босне, у коју су они, од 1386, редовно проваљивали, а која је, од 1415, политички доспела под њихов утицај. Притисак Турака на Босну, с дана у дан све већи, не би се никако могао разумети без тог низа турских посета у Србији и без слободног пролаза турског кроз њу, јер се српска деспотовина простирала између босанских и турских граница.

¹ [Наслов гласи и овако: Турци на путу за Босну. В. Ј.]

После боја на Косову, Вук Бранковић покушао је да пружи отпор Турцима, али буде, 1391, приморан на мир. Он је морао да даје данак Турцима и да им уступи многа утврђења. Нетачно је мишљење да су . се ови односи изменили, када се Стефан Лазаревић вратио из боја на Ангори (1402), или после спајања области Бранковића са деспотовином српском. Из података које имамо при руци види се да су Турци, за владе деспота Стефана и Ђурђа, становали у најважнијим местима на овој саобраћајној линији, и да су се турски чиновници, "склави" и кадије, поред претставника српског владара, мешали у питања око извоза сребра и увоза соли. По њиховој наредби, сребро се смело извозити само у ковнице султанове, а со се

могла добивати само из турских солана. За време турске окупације Србије од 1439—1444, јављају се свугде турски намесници: војвода Есебег Исаковић у Приштини, Шабадин (Шабедин) паша, беглер-бег Румелије и освајач Новог Брда, у Вучитрну, војвода Даудбег у Ситници.^{1а}

^{1а} Обвеза Дубровчана у Приштини "equitare ad cortizandum vavvodam Esebegh" процес од 6 новембра 1440 у Lamentationes de foris 1440. Писмо које је "Шахадин баша и господар свем западним странама" упутио из Вучитрна 13 јуна 1441 у Т р у х е л к е III, 7, бр. 4. "Dautbeg vavvoda Sitnice" Cons. Rog. 1443.

Обнова деспотовине, 1444, није донела у том погледу никакве измене. Приликом једне дубровачке рекламације, жалио се деспот Ђурађ да је он у некадашњој области његова оца, Вука Бранковића, везан за уговоре са султаном, и да он онде не може заповедати у питањима извоза за Дубровник.²

Скопље, место крунисања цара Стефана Душана, посели су Турци 6 јануара 1392.³ До 1371 спадало је Скопље у област краља Вукашина.⁴ Последњи хришћански господар овога града био је Вук Бранковић који је, на молбу свога брата, монаха Герасима, повељом од 1376—1377, стари манастир Св. Ђурђа на Серави поклонио манастиру Хиландару.⁶ Турци су заузели Скопље још у оно време када су извесно хришћански васали султанови држали велике области у северној Македонији. Такви беху краљ Марко и господин Константин, син Дејанов. Турски намесник у Скопљу ретко се мењао, оставши на том положају обично много година, као Пашаит (1389—1413),⁶ Исак (1414 до 1444),⁷ Иса-бег, син Исаков (1444—1463).

² 11 марта 1445 писала је дубровачка влада "nobilibus et mercatoribus nostris in Pristina". Она се жалила због "certa **novitate... sopra li argenti per lo sclau** novamente vegnuto". Деспот је, такође, одговорио на тужбу дубровачког сената "chome, del **territorio lo qualfo della bona memoria del signor Vuoch Branchovich, olim suo padre**, luy altramente non po, ezetto che con servir e stare alli **patti havuti con lo imperador turcho** et che, se voy contrafareti, dubita che danno non ve occora, del quale non se pora aiutare. Unde ve dissemo, che se alguna cosa vegnariti atrare per portare da qua a Ragusa, voy lo debiati chossi **cautamente** fare, che non se vegna a saper". Lettere e Commissioni di Levante 1440—1448. Arch. Rag. Упор. Ј о р г а, Notes et extraits II, 410.

³ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, стр. 56, бр. 177.

⁴ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 508 и д.: повеље краља Вукашина и деспота Угљеше датиране у Скопљу.

⁵ Н о в а к о в и ћ, ib. 451—452, 621.

⁶ Име Пашаит помиње се у латинским и словенским изворима (Pasaythus, Basaitus). Pasaytus "capitaneus Turchorum in partibus Skopie" или "Albanie" (Lj u b i ć VI, бр. 12, 1409, Ј о р г а, Notes 175, 197, 198, 1409). Константин Философ (изд. В. Јагића у Гласнику XLII, 303) зове га Паша Ифгит. Па и у издању Дра Јанка Шафарика (Гласник XXVIII, 418) помиње се Паша и гигита (нггнта) "краиштнаго воОводуу" (тако и у Изборнику Андр. Попова стр. 124). Исто тако читамо и у L e u n s l a v i u s, Historiae musulmanae Turcorum libri XVIII (Frankfurt 159), col. 315) Jegides Vegus, Isaci begi filius, коме је Бајазид поверио Скопље и који је предузео успешан пљачкашки поход у Босну. Исто тако, Jegides Bassa помиње се у повести о победи Мехмеда I над Мусом 1413, col. 456—457. Па и Н а м м е г, у Geschichte des osman. Reiches 2 изд. (Pesth 1834), I, 175, 183, помиње Jigit pascha и Jigitbeg (1389-1390).

⁷ По Х а м е р у на н. м. 1, 445, био је "Ishak beg" син чувенога турскога војсковође Евреноса. Исак је имао брата Хасана, а обојица имали су сваки по једног сина, по имену Иса. По Хамеру, Евренос имао је пет или шест синова (I, 280, 378). Х а л к о н д и л (ed. Bonn. p. 218) [ново изд. J. D a r k o, Laonici Chalcocandylae hist. demonstrationes I, II. 1, 2 (Budapest 1922, 1923 и 1927)] помиње од ових синова Евреносових (Βρενεζις) по имену тројицу: Ἰησοῦς (Isa), Βαράγκος и Ἀλις, али, при том, брка синове са унуцима који су се, у југословенским земљама, звали

Авранезовићи. Исак се помиње од 1414; 1439 беше он намесник у Смедереву и борио се, 1444, код Златице (Ἰσαακῆς ο τῶν Σκοπίων υπαρχος у Халкондила ed. Bonn. 308). Dr. Ć. T r u h e l k a, у делу *Turkoslovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, 187 f., 200 (родословна таблица) мисли да је Исак био син Пашаита, не познавајући дело Хамера. О многобројном потомству Евреноса упор. и Ј а с т р е б о в а, Гласник LXIII (1876), 21. Из југословенских, грчких и латинских извора добро су нам позната оба Исе, братучеди: Исабег Исаковић, (гл. ниже) и Исабег Авранезовић, познати у времену од 1439—1455 (Упор. срп. летописе за г. 1439). Један син Исабега Авранезовића ("Ехебег Avranosovitz", "immortali memoria" како Дубровчани пишу), Ахмед Авранезовић, био је, 1497 (до 1500), санџакбег Херцеговине. Т р у х е л к а на н. м. 216, начинио је од овога потомка једнога од заснивача османске државе у Европи, без икакве потребе, Србином Врањешевевићем.

Срби су намесника звали **крајишки војвода** или **крајишник**; у турским изворима помиње се он као заповедник на српској граници са седиштем у Скопљу, како истиче и Халкондил.⁸ Он је надзиравао хришћанске трибутарне кнежеве, а у исто време био и заступник султанов према даљем западу. Скоро сваке године, и то често усред зиме, проваљивали су Турци из Скопља у Босну, Зету, Арбанију итд. Али, турска сврха не беше само да продиру у правцу Босне, него су тежили да избију на обалу Јадранског Мора. Први пут покушали су Турци да остваре ово у борби с Ђуром Страцимировићем Балшићем. Већ 1393—1395 седео је Шахин, "capitaneus Turchorum" у Скадру, Дривосту и у пристаништу Св. Срђа на Бојани. Али, ово беше само пролазна епизода. Требало је да прође више од 80 година, па да султани поново освоје Скадар (1479).

⁸ Краиштни воевода у К о н с т а н т и н а нав. изд. 303. Крајишник 1452 и д. Pasaitus vojvoda Turchorum, Lj u b i ć V, 149. Pasayt capitaneus Turchi... in partibus Scopie ib. 148 (1409). Capitaneus Schopii Turchus (1415) ib. VII, 286. [Pasaytus "capitaneus Turchorum in partibus Scopie" или "Albanie" (Lj u b i ć VI, 14 нов. 1409, J o r g a, Notes I, 175, 197, 198, [1409]).

Приштина, на Косову Пољу, беше град деспотов, али онде, поред његових, опажамо и турске чиновнике. Дубровачки сенат (Consilium Rogatorum) одлучио беше, у мају 1421, да, због тужби њихових трговаца у Приштини, преговара с турским султаном.⁹ 20 септембра 1423 жалио се пред дубровачким судом Марин, син Јунија Соркочевића, како га је пре две године неки Дубровчанин који је прешао на ислам, "qui effectus est hereticus, deserens fidem Cristi et retinens fidem Theucrogorum", позвао пред турски суд у Приштини (coram iudicibus Turcorum) и одузео му 72 фунте сребра.¹⁰ 12 октобра 1426 жалио се пред дубровачким судом Руско, син Николе Гучетића, у име свога брата Петра, наводећи како је Петар с караваном ишао за Ново Брдо и Приштину. Када је приспео "ad locum dictum Uliare", пођоше неки трговци из каравана у Приштину "ut solvant dohanam de Dobrievo et de Pristina", док је Петар с неколико слугу остао да чува робу. Тада дођоше осам Турака и отворише од прилике 20 товара (salmas), тражећи да у њима не буде скривена со. У један товар, у коме су биле бисаге некога Арбанаса, гониоца каравана (per unam bisachiarum unius Arbanensis, qui vehebat salmam indictam), усуше кришом нешто мало соли, да би на тај начин измамили паре (ut acciperent simoniam). Они оковаше Петра, узеше му кесу с три златника и 25 перпера, једну сабљу (unam sabglam) и оструге, те га везана поведоше у Приштину (Ser Petrum vinctum duxerunt in Pristinam), где се морао искупити с 1000 аспри.¹¹ 6 марта 1436 писао је дубровачки сенат трговцима у Приштини и у Трепчи о насиљу турскога склава (lo sclao turcho) који је задржао сребро (guarda li argenti di la), пославши им писмо за деспота. У том писму моле они деспота да стане на пут злоупотребама и штету накнади. У писму се трговцима налаже да нађу разборитог и практичног човека (homo intelligente e praticio) који ће, како они сасвим по турски кажу, и писмо сената и њихово сопствено однети на "Порту" деспота Ђурђа (a la porta del detto signor Zorzi).¹²

⁹ 13 маја 1421: "Prima pars est de hortando mercatores nostros Pristine ad imperatorem Theucrorum mittendi propterea que scripserunt et de faciendo ius occasione predicta". Ultimo mai 1421: "Prima pars est de dando libertatem domino rectori et minori consilio rescribendi ser Nicolino de Gondola et monendi mercatores et Raguseos qui sunt in Schlavonia, ut euntes ex eis ad partes imperatoris

Theucrorum ibi perquirant de his, que practicantur et fiunt et eorum omnium dent hinc notitiam". Libri Rog. 1420—1426. Дубр. Арх.

¹⁰ Lamentationes de foris 1422—1427. Дубр. Арх.

¹¹ Lamenta de foris 1426—1428. Дубр. Арх.

¹² Nobilibus et mercatoribus de Pristina et Trepze 1436, 6. marcii. Lett. e Comm. di Levante 1435—1440. Дубр. Арх.

21 августа 1436 тужио се Пиерко, син Стана Илића, како га је у Приштини његов поверилац, Турчин Ђорман, држао у оковима (*distegnuto in ferri*). Њега је искупио Дубровчанин Радивој Богдановић, после чега је Пиерко кренуо "*ad viam Albanie*". Али, Радивоју потребан беше новац, јер је дужан био многим турским, грчким и српским трговцима. Пошавши за Пиерком, нађе га у месту *Ciliçche* (*Silizche* или *Sciliygche*) у једној кући, где се одмарао с једним католичким попом (*alozato in saha con uno prete de la fede catholica*). Он примора Пиерка да му, у име дуга, преда своје коње, те је тако Пиерко оптужио у Дубровнику Радивоја због отимачине. Јаков Соркочевећ, Дамјан, син Јована Гундулића, и Тасовац Радмиловић потврдили су, као сведоци, да поменуто место држе Турци који строго казне сваку отимачину (*quia est locus Teucrorum, qui Turchi acriter punirent tales contrafacientes et derobantes; in contrata Teucrorum, qui acriter puniunt tales derobatores*). Чиновници султаноци (*factores domini imperatoris Teucrigi*) хтедоше, збиља, ухапсити Радивоја због те отимачине, али га је дубровачки суд ослободио.¹³

¹³ Lamentationes de foris 1443 у Дубр. Арх. од 21 августа 1433 с додатком од 5 фебруара.

Када деспотовина беше обновљена, тужили су се трговци у Приштини, 1445, на новог турскога склава (*sclav novamente venuto*) да забрањује извоз сребра из Приштине у Дубровник. Узалуд су се они жалили деспоту, јер им, како је речено, није могао помоћи због уговора с турским царем. 5 јануара 1448 писала је дубровачка влада Киму *Macho de Tassi*, Јакову *de Radutino*, Јакову (или Јакши) *de Chivaldi*, "*dilecti zittadini in Pristina*", у ствари некога новца. Том приликом помињу се "*Schander Turco*" и Ђурађ Големовић, "*officiale del signor despotto*". Овај Ђурађ имао је да преда неки новац поменутом Скендеру у присуству турскога кадије и других сведока (*in presencia del chadia et delli guaranti*). 2 јула 1448 писано им је поново у истој ствари с налогом да новац исплате Олку Големовићу, пошто ранији "*vallioso*" деспотов, Ђурађ Големовић, није више онде.¹⁴ Нема сумње да је већ тада постојало Муратово тулбе на бојишту код Приштине и да је оно, и тада, изгледало онако како га описују Халкондил, Петанчић и други путници XVI века. Па и турске зграде у Приштини потичу из времена српских деспота. Такве су на источном крају базара базар-џамија, којој је ударио темељ султан Мурат II (1421—1451), и довршио ју је султан Мехмед II, затим џамија Мехмеда II.¹⁵

¹⁴ Lettere e Commissioni di Levante 1440—1448. Дубр. Арх.

¹⁵ (*Theodor Ippen*), *Novi Bazar und Kossovo (das alte Rascien)*, Wien 1892, стр. 146.

Важно војничко место беше тврђава **Звечан** (I књ. 208 стр.), Добро позната из старије српске историје. Издиже се на једном ћувику, на саставу Ибра и Ситнице. Звечан беше седиште турскога намесника, ђефалије Фериза који је, у октобру 1399, дошао у Дубровник као изасланик скопског војводе Пашаита с писмом султана Бајазита.¹⁶ 7 октобра 1399 писали су Дубровчани "славном и силном великом војводи Пашаиту", како је Фериз, звечански ђефалија, приспео с писмом "великога господина цара Бајазита" и с писмом Пашаита. Цар Бајазит упутио их је на Пашаита, а овај, опет, на свога изасланика Фериза који је говорио "веома мудро и часно", те су с њиме све удесили у питању царина. У другом писму "љубазном пријатељу" ђефалији Феризу, од 10 децембра 1399, изражена је жеља да би дубровачки трговци који путују за Босну имали плаћати само једну царину. Дубровчани помињу, са захвалношћу, како је арбанаски властелин, Димитрије Јонима, опљачкао дубровачке трговце "у земљи великога цара", али га је Пашаит

опоменуо да узете ствари изда. У исто време писали су Дубровчани због ове отимачине војводи Пашаиту и великом војводи Саражи.¹⁷

¹⁶ *Consilium minus*, 6 окт. 1399: "captum fuit de portando ad consilium maius de donando isti Felix (sic) Turcho, qui ad nos accessit pro parte Pasayt, ab iperpires quinquaginta infra". 7 окт. 1399 закључило је Велико Веће са 75 гласова "de donando Felio (sic) çephillie Sueçagni Turcho, qui venit ambassiator Ragusium pro parte Pasayth Turchi" (са 71 гласом) и то 50 перпера (67 гласова). Т р у х е л к а је на стр. 187 нетачно приопштио "Sevveçagni". Дубр. Арх. Libri Reform. 1397—1399.

¹⁷ П у ц и ћ II, 25—27, бр. 47, 49, 50, 51 (у бр. 47 погрешно је штампано "кефалија вечански" место звечански).

У једној дубровачкој белешци од 1438, коју ћемо одмах навести, говори се о "Turchi in Suezan". 21 децембра 1444, дакле пошто је деспотовина обновљена, тужили су се пред дубровачким судом Никола Куделинић и Божићко Павловић, који су заједнички трговали (као *socii*) како су, пред крај новембра, упутили свога слугу Стиепка Радохнића са 417 дуката у Ново Брдо (Novamonte), али су му Турци испод Звечана (*subtus Svezagn*) одузели и новац, и коње, и робу.¹⁸ Халкондил помиње, после друге битке на Косову 1448, Звечан као град турскога цара, у коју је Хуњади, бежећи с Косова Поља према Београду, стигао првога дана увече.¹⁹

¹⁸ *Lamenta de foris* 1444 f. 164. Дубр. Арх.

¹⁹ Ἐπι τὸ Σβετζανιον του βασιλεως πολιν. *Chalcondyles* ed. Bonn. 370.

Под турским је утицајем био и рудник **Трепча** (I књ. 271 стр.). Око 1410 седео је у Трепчи српски ђефалија, кнез, а беше ту и ковница и царина Бранковића. Али, поред Срба било је ту и турских чиновника. Горе смо поменули дубровачку тужбу од 1445 на турскога склава (*lo sclav turcho*) што је спречавао извоз сребра из Трепче и Приштине. 21 маја 1438 подигао је тужбу пред дубровачким судом "Sayn Sugnevich de Subtus-Jeleç".²⁰ У тужби се наводи како је с великим товаром сребра, који беше дубровачких трговаца, хтео да отпутује из Србије (*Sclavonia*). Ну тада га је Налко Петровић потказао неким Турцима, те га ови опљачкаше на путу. Сведоци су исказали да је Налко затекао Шаина пред Турцима у Звечану (*convenit ipsum Sayn cogam Turchis in Suezan*). Шаин је затим, о Ђурђеву дне, отишао у Трепчу, потражио Налка да се с њим изравна. Пошто га није нашао у његовој продавници, отпутовао је. Али, слуга Налков оде одмах турском склаву (*sclavus Turchogum*), па га извести да је Шаин одвезао сребро. Склав с Турцима сместа узјаха на коња, стиже Шаина, те га даде оковати, јер је султан забранио извоз сребра у стране земље и наредио да сребро има остати у његовој ковници.²¹

²⁰ Овај Јелеч није идентичан с познатим истоименим градом југоисточно од Новог Пазара, али пре са данашњим селом Јелеч, у фочанском срезу, у Босни. "Locus Jeleç" помиње се, 1420, у области Вука Хранића (*Lam. Rag.*). 1438 помиње се неки Босанац "de Sotto-Illez" као "homo" Радослава Павловића, те се изреком вели да овај крај држи Стефан Вукчић.

²¹ "Sclavus cum Turchis subito ascenderunt equos et equitaverunt post ipsum Sayn"; они га ухватише те га "posuerunt in zappum", "dicentes, quod imperator suus nolebat ullo modo, quod argentum portaretur extra, sed quod remaneat in zecha sua". *Liber lamentationum de foris inceptus in MCCCXXXVIII die octavo aprilis* (1438—1439), уз 21 мај 1438. Дубр. Арх.

У Трепчи је постојао нарочити турски квартал. 17 фебруара 1448, тужили су се Никола Куделиновић и Владислав Остојић, да су из Србије (*Sclavonia*) послали 75 фунти сребра с Руском Прибисалићем. С Руском су путовали Вукац Батковић из Глухавице и Радич Кузатовић "de Triepza turcha". Руску украдоше 34 фунте, можда баш његови сапутници, "in loco vocato Slatina".²² Иначе је Трепча, као и Приштина, важила као деспотово место. 25 јуна 1450 закључио је, наиме, сенат, пошто је примио писма властеле и трговаца из Трепче и Приштине, да

претходно причека весника који је био послан деспоту, после чега је, 27 јуна, одобрио да се улуте два писма у Приштину дубровачким трговцима и Големовићу чиновнику деспотову.²³ Италијански писано писмо, упућено "alli nobili e savj zentilhomini et alli mercadanti providi e discreti in Trepza", сачувано је у концепту. Њихово писмо, од 14 јуна, стигло беше у Дубровник 23 јуна. У њему се јављало о неком писму које им је показао ђефалија Вукосав Добројевић, где је говор о повреди закона (*cerca il rompere delle lege*), јер се у тим земљама раније Дубровчанима увек судило по правди (*far raxon alli Ragusei*). О томе се онда писало деспоту. Прво се помиње српски писано писмо, упућено Големовићу. Тицало се оставштине некога Ђурка Гомца (*Giurcho Gomas*), од које у Дубровнику ништа више није било остало.²⁴ Тречча је потпуно доспела у турске руке 1455, после пада Новог Брда.²⁵

²² *Lamenta de foris* 1447 f. 294 у Дубр. Арх.

²⁸ *Liber Rogatorum* 1448—1451. Арх. Дубр.

²⁴ *Lettere e Comssioni di Levante* 1448—1488. Дубр. Арх.

²⁵ По турским изворима *N a m m e r*, I², 435 (*Trepdschia*).

У бурним временима много је страдао стари манастир Св. Стефана у **Бањској**, који је лежао даље на путу према северозападу. Према запису монаха Антонија, који је за манастир 1418—1419 преписао један минеј (сада у Народној библиотеци у Паризу) кућа Св. Стефана и књиге у њој беху спаљене.²⁶ Тело краља Стефана Уроша II Милутина, оснивача манастира, беше већ тада пренесено у Треччу, а одатле, око 1469, у Софију у Бугарску, где још и данас почива.

²⁶ Д у ч и ћ, *Starine* XXI, 123. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 225. Н о в а к о в и ћ, манастир Бањска, Глас XXXII (1892), 24 и д. [Ђ. Б о ш к о в и ћ, *op. cit.*].

Турци беху посели и град **Јелеч**, северозападно од Бањске и југоисточно од Новог Пазара.²⁷ Турско средиште постаде Глоуха вьсь, доцније **Глухавица**, позната са железних руда. Лежала је југозападно од Новог Пазара, а потчињена беше некада манастиру Бањској (гл. књ. I стр. 287). У Глухавици је већ 1396 седео турски кадија, а беше ту и турска царина. Кадија је упутио Дубровчанима једно писмо, у коме обећава да ће штитити њихове трговце, само је тражио да не ударају другим путем него само преко Глухавице. Ректор и дубровачка општина захвалили су писмено кадији на његову пријатељству, само његов захтев нису усвојили, истичући да је "царева земља" велика, дуга и пространа, и да у њој има много путова по којима трговци могу путовати.²⁸ Када је војска Мурата II први пут освојила деспотовину, помињу се трговци у Глухавици као људи султанови.²⁹ Још 1451 помињу се глухавички Турци који су дошли у Дубровник с писмом пашиним због трговачких послова.³⁰ Па и када су Турци заузели читав југ деспотовине, дођоше, у децембру 1458, у Дубровник турски трговци из Глухавице с писмом султановим.³¹

²⁷ Удовица Вука Бранковића, Мара, добила је поново земље свога мужа, "in fuor di quelli due castelli, che tenevano i Turchi, cioe Svecian et Jelec". *O r b i n i* 320.

²⁸ *Cons. Rog.* 28. may 1396: Prima pars est quod consilium minus faciat responsonem literis receptis a chadio Turchorum, qui venit in Luchovica (sic) prout videbitur dicto minori consilio. Captum per omnes". *Lib. Ref.* 1396—1399. Дубр. Арх. Писмо је сачувано и датирано под 28 мајем 1396 "почтеному при" телу кадии и Глухавици" (sic). *П у ц и ћ* I, стр. 4—5, бр. 7.

²⁹ *Fides et salvus conductus* "omnibus et singulis merchatoribus de Tergovista et Lucaviza (sic) et de confinibus circumstantibus hominibus Turcorum" да могу ићи с робом у Дубровник до краја јуна. *Cons. Rog.* 25 априла 1441. *Liber Rogatorum* 1438—1441. Арх. Дубр.

³⁰ Cons. Rog. од 12 јуна 1451: "illi de Gluchaviza homines Teucrici, qui venerunt cum litteris bassie", смеју кретати се по путовима којима иду и наши трговци. али не кроз земљу херцеза Стефана, са којим су Дубровчани били у рату. Lib. Rogatorum 1451—1452. Дубр. Арх.

³¹ Cons. Rog. 2 децембра 1458. Пуномоћ "rescribendi magno Turcho ad ea que scripsit pro mercatoribus suis de Gluchaviza et aliis et vocandi in minus consilium dictos mercatores, qui portaverunt dictam litteram" Lib. Rog. 1456—1458. Дубр. Арх.

Велике промене извршиле су се у некадашњем средишту Србије, у области **рашкој**. Некадашња столица великих жупана не помиње се више под старим именом; речју Рас означава се сада читав крај на реци Рашкој. Али, стари Рас није био напуштен, а исто тако стари манастири и цркве у околини одржали су се све до у XVII век. Као што смо поменули (књ. I стр. 256), рушевине Расе зову се данас Пазариште, Трговиште, турски Ески Базар (стари трг). Истакнути ваља да је назив Трговиште постојао још у доба Вука Бранковића.³² У дубровачким архивским књигама и у преписци помиње се, од 1392—1494, веома често **Трговиште** као место (mercatum) српских трговаца који су оданде долазили у Дубровник. У Трговиште долазили су и Дубровчани с караванима, задржавајући се онде дуже времена. Овај трг спадао је у област српскога деспота.³³

³² Помени који падају пре 1400: 5 јуна 1382 Andrussa Sladenovich de Tergouischye, 20 јуна 1383 Radič Marchovich de Tergouischye, Liber debitorum, securitatum et potestatum 1380—1383. Дубр. Арх. Повеза од 1385 из Дубровника: "Novach Ponosevich de Tergoviste" исплатио је сер Мартину de Greva 22 1/4 duc. auri, забележено под 10 окт. 1388. Div. Sanc. 1388, 1. Дубр. Арх.

³³ Radiz Xernoevich de Tergoviste homo domini despot сме три товара чохе (3 salmas pannorum) известити. Cons. Rog. под 5 авг. 1451. Lib. Rog. 1451 до 1452. Дубр. Арх.

Да је Трговиште исто што и стари Рас, који је лежао близу манастира Сопоћана, задужбине краља Уроша I, види се из једнога записа од године 1595: "Сия книга Матеја Прибисалића в Трговишти иже в Расе под крилом свете Троице, зовомом Сопоћани". Књига је била својина некога човека у Трговишту у Расу, под заштитом Св. Троице у Сопоћанима.³⁴ Када су Турци заузели земљу деспотову, помиње се у Трговишту, 1459, турски субаша, а 1461 кадија. Споменућемо још, према протоколима Малога Већа од 20 априла 1461, да су Franchus Mar. de Gozza (Гучетић) и још два грађанина "de populo" фунгирали као дубровачке судије (consules) у Трговишту поред Новог Пазара. Места су дакле лежала близу једно поред другог.³⁵

³⁴ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, стр. 251, бр. 866.

³⁵ С овим Трговиштем не сме се мешати друго Трговиште код Рожаја, које се помиње у турским изворима и у једној белешци од 1770 у С т о ј а н о в и ћ а, Записи бр. 3355; данас се Трговиште зове рожајска каза (I p r e n o p. cit. 111, 114), а Трговиште не зове се место него читав крај. О томе упор. И л а р и о н Р у в а р а ц, Рашки епископи и митрополити, Глас LXII. К. Н. К о с т и ћ, Наши нови градови, 4. Нови Пазар У часопису "Дело" XIX, св. 70, март 1914, стр. 390—397.

Турци су у близини подигли Јенибазар или српски **Нови Пазар** који, убрзо, поста главно место читаве ове области. Лукаревић³⁶ каже да је оснивач Новог Пазара Есе, без сумње Есе-бег или Иса-бег Исаковић који се, од 1444—1472, помиње као један од најсилнијих турских војвода на западу.³⁷ У дубровачким архивским књигама помиње се Нови Пазар (Novirahar, Novorahar) као боравиште дубровачких трговаца први пут 1461.³⁸ Убрзо потом, 1467, помињу се онде турски кадија и субаша. Из тога доба потичу и новопазарске мухамеданске грађевине: мала џамија с кубетом, златна џамија (Altün Alem Džami), коју је подигао Гази Иса-бег, и џамија Муслихедин ефендије, првога мујезина султана Мехмеда II.³⁹

³⁶ Л у с с а г и I. нап. 26.

³⁷ У Халкондила помиње се Ἰησοῦς ο Ἰσαακῶ παις Σκοπιῶν υπαρχος ed. Bonn. 432, 476, 534 приликом војног похода против Скендер-бега у Грчкој 1460, у Босни 1463. Упор. Hammer I, 434, 445.

³⁸ Cons. minus од 8 фебр. 1461 гл. горе. 10 септембра 1461 тужио се "Luca Steph. de Nale" да му је "in domo Nat. Dam. de Sorgo in Novipasar, loco Sclavonie jurisdictionis Theucrorum" украден један "pannus viridis ragusinus". Liber lamentationum de foris 1461. Дубр. Арх.

³⁹ (Ippen), Novibazar und Kossovo 125.

Немамо вести о местима која су лежала даље на западу, као на пр. Сјеница. Чувен је остао и надаље манастир Милешева који се, од владе краља Твртка, налазио на босанском земљишту. Многе турске провале у Босну, које су од 1389 тако биле честе и 1415 подриле сваки утицај угарског краља Сигисмунда у земљи, довеле су дотле, особито после смрти деспота Стефана (1427), када Турци заузеле у Србији Голубац и Крушевац, да су Турци, у току ратовања, поселили и градове у Босни. Краљ Твртко II обвезао се био да ће давати данак султану Мурату II. Али, како данак није могао плаћати, морао је уступити Турцима неколико градова, без сумње у источној Босни. Беху то, по свему, Ходидјед и Врхбосна. Узалуд је, у септембру 1430, Твртко II молио у Млечима зајам од 32.000 дуката, да би могао искупити ове градове.⁴⁰

⁴⁰ „Orator serenissimi regis Bossine... requirit mutuo a nostro dominio ducatorum 32 mille auri **pro redimendo de manibus Turchorum aliqua eius castra**, que sunt in illorum manibus in regno suo Bossine secundum certam compositionem, quam invicem habuerunt". Ljubić IX, 45. Радоњић у Arch. für slav. Phil. XIX (1897), 460 мисли да су Турци ове босанске градове заузеле, по свој прилици већ пред крај 1428 или почетком 1429.

Када је, после тога, турски намесник Исак почео узнемиравати Босну, послао је краљ Сигисмунд, 1434, Босанцима у помоћ свога војводу, кнеза Матка. Овај освоји град Ходидјед, чије се рушевине, данас зване Стариград, налазе 2¹/₂ часа источно од Сарајева на путу за Дрину. Ходидјед је тада био у области властееоске куће Павловића.⁴¹ Убрзо после смрти великога војвода Сандаља избише у Босни нови немири, те синовац Сандаљев, Стефан Вукчић, позва Турке у помоћ да би сломио своје противнике. Пред крај 1435 продро је турски војвода Барач, син Исаков, до ушћа Неретве, али се повукао натраг у Ходидјед.⁴² Марта 1436 путовао је Мароје Ђурковић као дубровачки изасланик војводи "Barach Turco" који се бавио "in Bosna, circa Sot-Visochi o Seniza" (Зеница); ако је Барач случајно отишао већ из тога краја, посланик је имао чекати га код Врхбосне, данашњега Сарајева "circa Verchboxanie, dove die capitare et gitornare", да би њему и његову "хазнадару" предао дарове и препоручио им дубровачке трговце. У марту 1439 беше Лукша Ђорђевић Радосалић послан у Босну војводи "Sebalia Turcho", другом сину Исакову.⁴³ Упућен је био према "Verbosanie" или "Chodidieth" или негде у околини на један дан хода.⁴⁴

⁴¹ Упор. Gelcich & Thalloczy 384, Thalloczy & Aldasy 115. Још у једној повељи краља Алберта, од 1438, за Матка помиње се "recuperatio castri Haddided in Boznensi regno". Thalloczy & Aldasy 125. О Ходидједу упор. м о је дело Handelsstrassen und Bergwerke 85. Нема описа у коме би приказане биле рушевине града у новије доба.

⁴² "Versus civitatem Chodidid", у писму Дубровчана бану Матку од 30 новембра 1435, Gelcich & Thalloczy 394. Βαράκος у Халкондиле (ed. Bonn. 218) наводи се погрешно као син Евреноса место унук. "Barachus capitaneus Turchorum in illis partibus", 1408 писмо Млечића подести у Патрасу, Sathas, Monum. hist. hellenicae I, 29; исто тако на regimen Nigropontis, ib. 1, 32. 1431 добио је дубровачки посланик на Порти препоруку за "Barachbeg fiolo de Isak", Jorga, Notes II, 303.

⁴³ Т ру х е л к а 187 д. (327 д.) пише његово име Есеб-Алија.

⁴⁴ Jorga, Notes ef extraits II, 335—336 (1436), 359 (1439).

После пада Смедерева (1439) и освојења читаве Србије долазила је турска коњица из околине Врхбосне све до Јајца. Врховни заповедник беше, од 1452, често помињани Иса-бег Исаковић, звани **крајишник**. Тада је он лично долазио у Дубровник, који тада беше у рату с херцегом Стефаном Вукчићем.⁴⁵ 26 априла 1459 писали су Дубровчани угарском краљу Матији, да је босански краљ Томаш напао "locum per quem aditus Turcis patebat in Bosnam, Chodidied pincuratum" спалио добро насељено подграђе (burgus), те сада опседа "castrum".⁴⁶ 15 септ. 1460 одлучено беше обдарити Иса-бега Исаковића, а други поклон послати војводи Врхбосне.⁴⁷ Одатле се види да су Турци од 1429, а поуздано од 1436, држали горњу долину Босне с војничким средиштем читаве земље. Тако се онда тежиште слободне Босне померило на северозапад, у Јајце.⁴⁸ Па и мухамедански споменици у данашњем Сарајеву сведоче да је ово место, стара Врхбосна, било у турским рукама пре него што је султан Мухамед II дефинитивно освојио Босну 1463.

⁴⁵ 16 августа 1452 закључио је дубровачки сенат да обдари чохом, у вредности од 300 перпера, "Isabech Isachovich Cranisnich (sic)". Т р у х е л к а, на стр. 192, (332), рђаво је прочитао ово име као Хранушић, те би оно, по њему, било породично име овога турскога војводе. 5 децембра 1452 помиње се Бранисав "nuncius de Isabech crainsnich": "craisnich ducatus Bosne", дакле намесник Херцеговине, столовао је у Фочи. Упор. Arch. f. slav. Phil. XXI, 401.

⁴⁶ Lettere 1454—1460. Арх. Дубр..Упор. м о ј е Handelsstrassen und Bergwerke 85, нап. 295. [Текст писма краљу Матији код G e l s i c h & T h a l l o s z у 618].

⁴⁷ "Voyvoda de Verchbossanie", Његов посланик Вратко. Cons. Rog. 15 септ. 1460.

⁴⁸ Т р у х е л к а (стр. 192) има право када у освојењу Ходидједа и Врхбосне гледа основицу турске војне власти још пре 1463.

Сарајевску "Цареву Џамију" подигао је, 1457, Гази Иса-бег Исаковић, о коме се вели да је, од 1453, био намесник Босне, и да је, сем тога, подигао још једну текију, купатило, неколико млинова и једну велику кућу. Првобитно минаре беше од дрвета. Када је Мехмед II, 1463, дошао у Босну, допала му се ова џамија. Тако је онда Иса-бег поклатио цару ову џамију, те се она од тога времена назива "Царевом Џамијом".⁴⁹ Гази Иса-бег саградио је, сем тога, 1461, још једну џамију са дрвеним минаретом, такозвану "Бистричку Џамију" у име свога сина Мехмед-бега.⁵⁰ Поврх тога, Иса-бег подигао је испред "Цареве Џамије" дрвени мост преко Миљацке, такозвану "Цареву Ћуприју". На њеном је месту, 1510, Гази Хусрев-бег подигао камени мост који је од тада, после поплава, више пута био поправљан.⁵¹

⁴⁹ С е ј ф у д и н Фемија ефенди К е м у р а у Гласнику бос. XX (1908), 476 и д. са сликама (г. 862 хецре). Данашња грађевина је новијега порекла из г. 1565. Према једном запису, последња обнова џамије извршена је за владе Абдул Мецида 1847.

⁵⁰ С е ј ф у д и н К е м у р а, Гласник бос. XXII (1910), 239, са сликама. Мехмед Челеби (1465—1515), помиње се као син Иса-бега на родословној табли у Трухелке

⁵¹ Тамо XXII (1910), 254—255. Т р у х е л к а (192, 332) с правом истиче Иса-бега као оснивача данашњег Сарајева.

III

Државно право

Царско достојанство које је Стефан Душан узео 1346 ишчезло је после четврт века. Како је већ поменуто (II књ. 15 стр.), било је само три Србина који су, у својој отаџбини, носили титулу "цара Срба и Грка". Када је цар Урош умро (1371), још увек се мислило и говорило "ако тко буде царь господињ Срблемь и властеломь и земли српскои". Ђура Балшић обећао је, 30 новембра 1373, Дубровчанима да, у случају обнове царства, неће од њих тражити данак, плаћан о Св. Димитрију, јер тај новац припада цару.¹ Али, ако није било цара, живеће су још две царице, и то обе као монахиње. Једно беше удовица цара Стефана и мати цара Уроша, по имену Јелена, у калуђерству Јелисавета. Последњи пут помиње се она у јануару 1375.² Друга царица беше Теодора, сестра цара Стефана и жена севастократора Дејана. На фрескама манастира Дечана унесена је као дете у генеалогичку Немањића. Као удовица, носила је она у калуђерству добивено име Јевдокија, а писала се "царица", као, на пр. у повељама од 1377, 1381, које је издала заједно са својим синовима Драгашем и Константином.³

¹ Mon. serbica 183.

² Светогорски прота, Ђерасим, уступио је, у јануару 1375, ћелију Плакос манастиру Хиландару, сећајући се многих добрих дела του ευσεβεστατου και μακαριτου εκεινου βασιλεως κυρ Стефанου και ηγιασμενης ευσεβεστατης δεσποινης, особито да не увреди и ожалости удовицу цара Стефана δια θεραπειαν και ευφροσυνην της ευσεβεστατης κυριας και δεσποινης ημων, ινα μη παραλυτη ακουσασα την αποσπασιν του τοιουτου κελλιου P e t i t Actes de Chilandar, Виз. Временникъ XVII (1911), Прил. бр. 156, р. 329—330. Летописи бележе 7. новембар као дан њене смрти, С т о ј а н о в и ћ, Записи III, 68, бр. 5003. Њена рука налази се међу реликвијама у манастиру Савини код Херцег Новог, ib. бр. 3140

³ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 446, 454, 510.

Поред тога, отсјај царског достојанства наилазимо у повељама два династе на југу. Једно беше, још за живота цара Уроша, деспот Угљеша, брат краља Вукашина. У једној повељи од 1365 назива га цар Јован Палеолог нећаком српске царице, али то ће бити само фиктивно сродство, исто онако као што византијски цар Јован, у истој повељи, зове српску царицу сестром, а у другим повељама цара Стефана ујаком.⁴ Још у јануару 1366 пише се Угљеша само "деспотство ми".⁵ У једној наследној парници пред црквеним судом у Серезу, у октобру 1366, каже се за њ, додуше, "наш деспот", али његова привола за сутску одлуку проистиче од "βασιλεια αутου".⁶ Исто тако потписује Угљеша повељу у годинама 1368 и 1369 као деспот (једанпут δεσποτης και αυτοκρατωρ), али у тексту пише се он са βασιλεια μου, српски царство ми.⁷ "Въ помень царства ми" и "оутврѣдихъ знамени~мъ царскимъ" истиче се у потврди једне Угљешине оснивачке повеље од 1370-1371.⁸

⁴ "

'Ανεπιος της υψηλοτατης δεσποινης Σερβιας και περιποθητου αδελφης της Βασιλεις μου ευτυχεστατος δεσποτης της Σερβιας κυρ 'Ιωαννης ο Ουγκλεσις ". Повеља цара Јована од 1356, P e t i t, Actes p. 313 (у истој збирци на стр. 292 [1351] зове се цар Стефан θειος цара Јована).

⁵ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 510.

⁶ P e t i t на н. м. 319.

⁷ Гл. прву књигу овога дела стр. 247. Actes de Zoographu, Виз. Врем. XIII, бр. 98—101. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 548.

⁸ Н о в а к о в и ћ на н. м. 446 (чл. II и III).

После смрти цара Уроша, оба деспота, Драгаш и Константин, истичу у повељи [Хиландару], од 1377, "въспоменуо царьствоу ни", "одъ власти царьства ни", "работе царьства ни".⁹ Оба брата потврдила су, 1377, дар [Св. Пантелејмону] с "царским" потписом (оутврдисмо знамени~мъ и б}л}гомъ царскимъ) говорећи, при том, о својим будућим наследницима: "~гоже богъ изволить по насъ царствовати и господствовати, или братъ или соуродникъ царства ни".¹⁰ У другим повељама велича Константин, сестрић Стефана Душана, своје свете родитеље и прародитеље, који су држали "скиптръ царьски".¹¹ Остале успомене на царство у познијим повељама нису аутентичне.¹²

⁹ Новаковић на н.м. 452—453 из Споменика XLIV.

¹⁰ Повеља Драгаша и Константина с мајком Јевдокијом од 1377 из манастира Пантелејмона на Св. Гори у Гласнику XXIV, 251—252. У изводу код Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 510—512 нема овога места.

¹¹ Повеља од 1379—1380. К о в а ч е в и ћ, Споменик XLIV, код Н о в а к о в и ћ а у изводу 455—457 (бр. 52 од г. 6887 није из 1389 него из 1379).

¹² Повеље деспота Стефана Лазаревића од 1405, 1407 и 1414 (ib. стр. 461, 497 и 499), где Стефан говори са "царство ми", неће бити истините; што се види када се пореде с другим деспотовим савременим актима.

Када се угасило царско достојанство, престале су и византијске дворске титуле, јер их је могао дати само цар, и то свагда доживотно. Није, дакле, више било српских деспота, севастократора и ћесара. Тако је онда појмљиво да после 1371 угледна господа с великим територијама, као поменути Константин, као Вук Бранковић или силни Балшићи, имају само наслов "господин" (dominus) а Лазар само титулу кнеза.

Један чудан случај објашњен је новим открићем. Међу српским великашима од 1402—1423 јавља се **ћесар Угљеша** као господар врањске области, Иногошта и Прешева, који беху његова баштина (земл " свог " отъчьска "). 1402 помиње се он приликом повратка деспота Стефана после битке на Ангори, 1410 на лајама, којима је деспот из Цариграда путовао у Влашку војводи Мирчи, 1412 приликом војног похода турскога кнежевића Мусе из Софије против Новог Брда. Најзад, сачувала се једна његова даровна повеља манастиру Хиландару из године 1423, у којој се, при крају, говори о његову будућем наследнику, сину или унуку или људима од његова рода.¹³ У манастиру Љубостињи сачувао се натпис на гробу његова сина: "А се лежи Стефанъ, кесара Оуглеше синъ".¹⁴ Иларион Руварац мислио је да је овај Угљеша постао ћесар још за владе цара Уроша и да је, доцније, био један од силних великаша који су, после 1371, постали турским васалима.¹⁵

¹³ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф изд. Јагића, Гласник XLII, 282, 296, 305. Повеље у С т о ј а н о в и ћ а, Споменик III, 33 од 10 јула 6931 = 1423 (са знаком питања). Н о в а к о в и ћ, на н. м. 460 ставаа ову повељу у време око 1400. П а и О r b i н и стр. 321 помиње "gentilhuomo Ugghiesciza".

¹⁴ Mon. serbica 246; С т о ј а н о в и ћ, Записи бр. 203 (I, стр. 65).

¹⁵ И л а р и о н Р у в а р а ц у Гласнику XLVII (1879), 193.

Ово мишљење ученога архимандрита потврђује се сада. Цар Урош именован је сина севастократора Влатка, Угљешу, за ћесара, још када је Угљеша био мало дете. Према писму Љубомира Стојановића, открио је професор Андра Стевановић 1913, између Страцина и Криве Паланке, у селу Псачи, а на путу из Скопља за Ћустендил, цркву Св. Николе, у којој су се сачувале значајне фреско-слике и натписи. У цркви се налазе слике оснивача цркве "севастократора све српске земље Влатка" и његове жене Владиславе. Поред њих приказан је њихов син, дете од 7—8 година, "севастократоров син Угљеша". Поред њих има на зиду два интересантна портрета: цара Уроша, висока раста и на двоје рашчешљане браде, и поред њега

краља Вукашина, малог брадатог старца.¹⁶ Ова слика постала је несумњиво убрзо пошто је Вукашин подигнут на достојанство краља (у јесен 1366). Она потврђује Орбинијево казивање да је Вукашин, с пристанком цара Уроша, постао његов савладар, а потврђује и белешке дубровачких сенатских протокола, по којима су тада посланици цареви и новог краља заједно дошли у Дубровник.¹⁷

¹⁶ Љуб. Стојановић послао ми је 26 јуна 1914 фотографију ове значајне владалачке слике.

¹⁷ Гл. прву књигу овога дела стр. 247.

Влатко је, нешто раније, подигао био ову цркву Св. Николе на својој баштини Псачи, те је поклонио манастиру Хиландару. Његова даровница, у којој се он назива само "пр}взлюбл~нны и правов}рнии властелинь царства ми Влад'ко", дакле пре него што је стекао титулу севастократора, потврђена је царском хрисовуљом од 25 марта 6866 (1358) индикта XI. "на Дримоу а на м}ст} реком}мь Кроуши". Ова би потврда потицала, тобоже, од цара Стефана, што није тачно, јер је Стефан већ две године пре тога, у децембру 1355, умро.¹⁸ Према овим подацима, дакле, ћесар Угљеша рођен је, од прилике, 1359, те је онда 1402 имао око 43 године, а 1423 64 године. Друго је питање да ли је он своју област непрекидно држао као самосталан великаш. Константин је, 1380, четири села у врањском крају поклонио манастиру Хиландару, те је, према томе, морао имати врховну власт над том облашћу.¹⁹

¹⁸ Новаковић, Законски споменици 435—436 по Ковачевићу. Григоровић, Очерк путешествія по европ. Турци 2. изд., 43, бр. 18, помиње да је ова повеља без године, што Новаковић с правом нарочито истиче. Можда су монаси у овој даровници стопили две повеље, једну Душанову и једну Урошеву.

¹⁹ Новаковић, на н. м. 457.

Стару српску **краљевску титулу** имао је Урош, пре него што је постао цар, дакле за живота свога оца, цара Стефана (у. 1355). Доцније, ову титулу добио је Вукашин (1366—1371) који је, на фреско-слици у Псачи и на своме печату, приказан с круном на глави.²⁰ Краљ је био и Вукашинов син, Марко (у. 1394) кога је отац, вероватно пред смрт, узео за савладара. Карактеристично је да се Маркова браћа, Андрија и Димитрије, који су обојица преживели Марка, никада нису звали краљевима. У исто време прешла је српска круна и српска краљевска титула на владаоце босанске, који су их држали пуних 86 година. Бан Твртко, по женској линији унук ћерке краља Стефана Драгутина, склопио је, 1377, савез с кнезом Лазарем против жупана Николе Алтомановића. Твртко освоји западне земље овога великаша, те га је, по том, како Орбини прича, митрополит милешевски крунисао за краља Срба на гробу Св. Саве у манастиру Милешеви. Српску краљевску титулу задржали су Твртко и његови наследници до 1463. У својој великој повластици за Дубровчане, од 1378, каже Твртко да је бојом милошћу постао "краљ Србл~мь и Босн}, и Поморию и Западнимь Странамаь".

²⁰ Вукашинов печат у Ивића, Стари српски печати и грбови (Нови Сад 1910), fig. 22.

Када се ова титула пореди с титулом цара Стефана Уроша и краља Вукашина види се да је у њој, уместо Грка, дошао назив Босна. У истој повељи потписује се он "Твртко въ Христа бога краљ Србл~мь и Босн} и Приморию".²¹ Дословце су исту титулу имали и познији босански краљеви. Постојала је и пунија титула, у којој су се помињали још Хум, Доњи Краји (partes inferiores), Усора, Сол, Подриње, а од Тврткових доцнијих успеха, покатшто, још и Далмација и Хрвати.²² Најкраћи облик беше "краљ Босни".

²¹ Mon. serbica 187, 190. [М. Д и н и ћ, О крунисању Твртка I за краља (Глас САН CXLVII (Београд 1932), 133—145). Ник. Р а д о ј ч и ћ, Обред крунисања босанског краља Твртка I (Пос. изд. САН CLXIII (Београд 1948)].

²² Гл. повеље краљева Стефана Остоје од 1400 и Стефана Томаша од 1444. Mon. serbica 247—248, 429.

Српска круна, и то по свој прилици она коју је некада Стефан Првовенчани 1217 добио из Рима, чувала се тада у босанском граду Бобовцу, док је нису, најзад, Турци однели. По узору на српске владоце, Твртко и његови наследници почели су испред свога имена стављати име Стефан. Тако: Стефан Твртко, Стефан Дабиша, Стефан Остоја, Стефан Томаш итд. Босански краљеви преузели су од српских, или управо од византијских дворских чиновца, само чин логофета и протовестијара.

Твртков савезник Лазар није се противио крунисању, надајући се да ће га Босанци помоћи против Турака који су били, с дана у дан, јачи и силнији. Али, Балшићи нису признали Твртково крунисање, оставши и на даље његови непријатељи. Твртко, пак, није успео да га српски кнежеви признаду за врховног господара. Лазар, Вук Бранковић и др. склапали су сами на своју руку уговоре с Дубровником, не помињући ни једном речи Твртка.

Пада у очи да српски кнежеви, деспот Стефан и деспот Ђурађ, нису ни покушали да, после 1400, добију титулу својих претходника. Моћни српски владоци XV века не хтедоше бити ни краљеви ни цареви. Због наглог пропадања српске државе, после смрти цара Стефана, формирало се код позније генерације мишљење да је Душан погрешно што је узео царску титулу. Види се то врло лепо из казивања једнога дворанина, Константина Философа, познатог биографа деспота Стефана Лазаревића: "съ Душанъ пр } стоупи пр } длъ отьць своихъ и поставл " ~ть се самовластьно царъ".²³ Једино се веза са старом династијом одржавала тако, што су појединци нарочито истицали сродство с њом. Мајка деспота Стефана а жена кнеза Лазара, Милица, била је, по казивању Константина философа, ћерка кнеза Вратка, војводе цара Стефана. Вратко, пак, био је унук жупана Дмитра, сина краља Вукана који је, опет, био син Немањин.²⁴ Па и породица Бранковића водила је своје порекло од Вукана: "Завидь же сынъ Влькановъ роди Гюргица и Гюргиць роди Младена и Младень роди Бранька и Бранько роди Влька и Влькъ роди Гюргаа деспота, Гюргъ роди Грьгюра и Стефана и Лазара".²⁵

²³ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф изд. Јагића, Гласник XLII (1875), 257, сар. 15.

²⁴ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 257. По њему и Родослов изд. Š a f a g i k, Раматку дrevniho pisemnictvi Jihoslovanuv (v Praze 1851, стр. 72) и С т о ј а н о в и ћ, Гласник LIII, 16. Упор. прву књигу овога дела стр. 165.

²⁵ Један део Родослова изд. Н о в а к о в и ћ, Starine IX, 90.

Као легитимни цареви важали су само грчки цареви у Цариграду. Једино су они могли давати византијске дворске титуле, особито титулу **деспота**, која тада беше по рангу одмах иза царског достојанства. Карактеристично је да је Флорентинац Исаило de Buondelmonti, пошто је добио град Јанину 1385 женидбом с ћерком цара Симеона а сестричином Стефана Душана, молио цара Јована Палеолога да му подари деспотско достојанство.²⁶ Деспотске знаке (δеспотика αξιωματα) однео је у Епир Палеолог Бријон, те је крунисао Исаила у присуству митрополита јанинског и епископа Веле и Друинопоља.²⁷ Андроников син, цар Јован, који је заступао стрица Манојла Палеолога за време његова путовања на Западу, именовао је, 1402, у Цариграду за деспота кнеза Стефана Лазаревића, баш када је стигао онамо после боја на Ангори.²⁸ Цар Манојло потврдио је Стефана у деспотском достојанству када је Стефан, 1410, после боја између Сулејмана и Мусе, дошао у Цариград.²⁹ Стефанов сестрић и наследник, Ђурађ, добио је, такође, деспотско достојанство у Цариграду од цара Јована VIII Палеолога. Он му је упутио Ђорђа Филантропена са знацима (παρασημοις), те га је дао крунисати (στεφειν) за деспота српског (δеспотης Σερβιας).³⁰

²⁶ За хронологију упор. Dr. N i k o s В e e s у Zeitschrift für osteuropäische Geschichte III (1913), 215.

²⁷ Хроника Прокла и Комнена, извод у Гласнику XIV (1862), 266, § 32.

²⁸ "Тогда же и деспотскааго сана въсприѐмлѐтъ отъ благочѣстивааго царъ" Иоана".
К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 278, гл. 41:-

²⁹ К о н с т а н т и н гл. 60 (ib. p. 296).

³⁰ Д у к а у гл. 30 каже да је то било зими, после удаје Ђурђево кћери Маре за Мурата II, дакле после лета 1436, ну то је погрешно.

Ђурађ је добио деспотско достојанство лети 1429, негде између маја и септембра. Раније се Ђурађ звао, на пр. у повељи за Дубровчане од 13 децембра 1428³¹ и у повељи за великога челника Радича, од 7 индикта 6937 (1 септембра 1428 — 31 августа 1429), само "господинъ Срѣблѣмъ".³² Исто тако, у једној латински писаној повељи од 5 маја 1429, само "Geogius Wlk, Rascie Albanieque dominus".³³ Први пут јавља се Ђурађ с деспотском титулом у повељи украшеној минијатурама, манастиру Есфигмену на Св. Гори од 11 септембра 1429.³⁴

³¹ Mon. serb. 352 = Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 232. Исто тако у једној недатираној повељи у Н о в а к о в и ћ а 527.

³² Стојановић, Споменик III, 3=Новаковић на н. м. 333.

³³ T h a l l o c z y - A l d a s y 82.

³⁴ Н о в а к о в и ћ на н. м. 541. Ну краљ Сигисмунд, већ у јуну 1429 (T h a l l o c z y - A l d a s y 84), зове Ђурђа деспотом. Изгледа, међутим, да је угарски краљ Ђурђу, већ од почетка владе, давао деспотску титулу, као и његову ујаку Стефану. [Ј о в. Р а д о н и ћ, Споразум у Тати 1426 (Глас САН CLXXXVII (Београд 1943), 216—219)1.

По свој прилици, и Ђурђев син и савладар Лазар добио је потврду ове титуле из Византије, и то, вероватно, када се, 1446, оженио византијском кнегињицом. Византијски писац Кодин у својој књизи каже да су знаци деспотскога достојанства били: капа, искићена бисером (σκιαδιος ολομαργαρον), у којој је било извезено име носиоца, даље црвено свечано одело (κοκκινον ρουχον), веома слично царском оделу, и, најзад, црвене чарапе (καλτζαι) и ципеле, обојене љубичастом и белом бојом, на којима је био приказан орао од бисера; у табору становао је деспот под белим шатором, на које било пуно црвених Орлова.³⁵

³⁵ C o d i n u s de officiis cap. 3.

У Млечића и Мађара било је достојанство деспота једнако с достојанством **херцега** (dux). У млечачким листинама читамо, од 1422— 1426, "ambassiator illustris domini ducis Rassie", "noster honorabilis ambassiator ad presentiam illustris et excelsi domini Stephani ducis Rassie", "dictus dominus dux Rassie", "nomine illustris et excelsi principis domini Stephani dispoti, dei gratia ducis Rassie".³⁶

³⁶ Lj u b i ć, Listine, VIII, 152. 171, 173, 248; IX, 8.

У акту српске канцеларије, којим је деспот Стефан ратификовао уговоре 1426 и 1427, читамо: "Stephanus dei gratia regni Rassie despotus et dominus Servie".³⁷ Па и у листинама угарскога краља Сигисмунда за Ђурђа, од 1427—1428, наилазимо на херцешку титулу: "illustri principi Georgio, Rascie totius regni et Albanie duci et despoto fideli", исто тако "principem, ducem et

despotum totius regni Rascie et Albanie". Његова се држава звала "**ducatus Rascie**". У листини арадског каптола, од 1428, каже се "Georgius Walk dux regionis Rascie", а исто тако у Сигисмундовој повељи, од 1429, "illustis Georgii despoti seu ducis Rascie".³⁸ Старе домаће титуле изашле беху из обичаја. После Стефана и његова брата Вука међу српском господом нико се више није називао кнезом.

³⁷ Ib. IX, 17, 19.

³⁸ Thallóczy - Aldasy, Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum, Magyarorszag es Szerbia 1198—1526 (Mon. Hungariae historica, књ. 33), Budapest 1907, P. 74—77, 84.

Али, давање деспотског достојанства од стране цариградског цара била је само формалност. Правога је значаја имала зависност Србије од Угарске и Турака. Имајући да издржи борбу с жупаном Николом Алтомановићем, кнез Лазар обвезао се силном краљу угарском и пољском Лудвигу I, на извесне "услуге и дажбине".³⁹ По Орбинију, Лазар је платио Лудвигу 10.000 фуната сребра, обећавајући му да ће га верно служити, на што је краљ послао му у помоћ бана Николу Горјанскога с хиљаду копљаника,⁴⁰ Када је Тимур победио султана Бајазита I код Ангоре, 1404, пристаде деспот Стефан уз краља Сигисмунда. Признавши се његовим вазалом, добио је он од Сигисмунда доживотно Београд и Мачвански Банат, те је, од тада, редовно одлазио на краљевски двор, а особито на угарске државне саборе. О том чину нису се сачувале никакве повеље. Када је деспот Стефан, без деце и болестан, одредио за наследника свога сестрића Ђурађа, похитао је да среди односе с Угарском. Он оде краљу Сигисмунду, те склопи с њим важан државни уговор у мају 1426 у Тати (Тотиш у коморанској жупанији). У уговору хвали Сигисмунд Стефанову истрајност и опрезност, његово неуморно настојање и бригу да помогне краљу у тешким, повољним и неповољним данима, због чега му је краљ много захвалан.

³⁹ "Lazarus kenezius regni Rascie..." "illa servicia et easdem dacias, quas et que vivente domino rege Lodovico socero et patre nostro eidem facere et dare astrictus fuerat" пише краљ Сигисмунд у листини за Николу Горјанског млађег 1406, Codex dipl. patrius VII, 436. Упор. Н у б е р у Archiv für österreichische Geschichte LXVI (1885), 528.

⁴⁰ Orbini 283.

С обзиром на то да је "краљевина Рашка" краљевини Угарској увек била потчињена, наредио је деспот свима својим баронима да положи заклетву верности и покорности Сигисмунду и свима његовим наследницима на угарском престолу. По том уговору, сестрић Стефанов, Ђурађ, прима се у ред угарских барона, те га Сигисмунд, скупа с његовим законитим наследницима, признаје за наследника деспота Стефана. У том случају имају Београд, град Голубац и Мачвански Банат, после смрти деспота Стефана, поново да припадну угарској круни. Ђурађ и његови наследници морали су узети на се обвезу да ће угарском краљу бити верни и покорни, да ће лично долазити краљу на двор, присуствовати у седницама државнога сабора, као и давати у помоћ извесни војни контингент. Ако би, пак, Ђурађ умро без мушких потомака, онда све оно што је признато, дато и пренесено на њ припада поново круни угарској.⁴¹ Чим је краљ Сигисмунд чуо за смрт деспота Стефана (у. 19 јула 1427), појурио је из Влашке у Београд да изведе уговор у Тати.⁴² Ђурађ, међутим, хитао је такође из Зете у Београд. Када је Сигисмунд преузео Београд с Мачвом, засео је, с круном и краљевским знацима, на престо те инсталисао Ђурађа, пошто је овај претходно положио заклетву верности, за "херцега и деспота читаве Рашке и Арбаније", предавши му огртач, капу и мач (per palium, mitram et gladium et alia ad hoc pertinentia).⁴³

У односима с Портом, од 1428, није било никаквих титула и инсталација, али је сусетство Турака било много теже. Срби дужни беху уступити Турцима не само важне тврђаве, него су им се обвезали плаћати велик данак, као и давати војну помоћ.

⁴¹ Уговор је сачуван у једном рукопису Бечке Дворске Библиотеке. Издао га је Engel, *Geschichte von Serbien* 369—372. По другом рукопису у Будимпешти издао га је Fejer. Немачки превод с коментаром дао је L. v. Thallocz у *Wissenschaftliche Mitteilungen* III (1895), 325 и д. Сигисмунд се бавио у Тати од 8 маја до 6 јуна 1426. 15 јуна иставио је Стефану једну листину у Будиму, *Thallocz - Aldas* у 71. Упор. Јов. Радонић, *Западна Европа и балкански народи* (Нови Сад 1905), 50 нап.

⁴² Сигисмунд иставља једну листину у Оршави 30 августа 1427 (Радонић на н. м. 53), а од 17 септ. до 19 новембра налази се у Београду (*Thallocz - Aldas* у 72—74). 9 новембра јавио је Сигисмунд Дубровчанима да је преузео Београд. *Gelcich - Thallocz* у 329. [У најновије време истакао је Јов. Радонић да ће овај уговор у Тати бити интерполиран (J. Radonitch, *Histoire des Serbes de Hongrie*, Paris 1919. p. 37 нап. 1)].

⁴⁸ Сигисмундова повеља без године (септ. 1427 - фебр. 1428) у државним регистратурним књигама Бечког Дворског и Државног Архива, објављена у делу *Thalloz - Aldas* у, 74—76. Упор. Joga, *Notes* II, 239. [Јов. Радонић, „Споразум у Тати 1426“ тврди да инсталације у Београду није ни било и да је „едикт“ Сигисмундов измишљотина његова канцелара Каспара Шлика с чисто политичком тенденцијом (Глас CLXXXVII. 216-218)].

IV

Наслови владалаца

Српска земља зове се у то доба, у млетачким и угарским повељама, највише **Rassia** ретко **Servia** или, по старијем начину, **Sclavonia** (гл. књ. II стр. 2—3). У именима земаља у владалачким титулама последњи отсјај титуле Немањића налазимо код краља Вукашина (1366—1371). У повељи Дубровчанима зове се он „**господињ земли србьскои и Грькомь и западнимь странами**“. То је она иста група земаља која је улазила и у титулу цара Стефана Уроша, само што је изостало „**Помори**~“.¹ Вукашин се потписује и на византијски начин: „Въ Христа Бога благов}рни и христоролюбиви Вљкашинь краљ“.² У једној повељи, којом утврђује дар свога властелина Новака Мрасоровића манастиру Хиландару, потписује се он: „Краљ Вљкашинь благов}рны Србьл~мь и Грькомь“,³ као што су се потписивали Стефан Душан и Стефан Урош.

¹ Mon. serb. 161, 164.

² Mon. serb. 180—181, Новаковић, Законски споменици 192.

³ Новаковић, Законски споменци 509.

Вукашинов брат Угљеша (у. 1371) потписује се, 1369, у једној повељи за светогорски манастир Зографу као деспот и „самодржац“, (Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς δεσποτῆς καὶ αυτοκράτωρ οὐγκлешης),⁴ дакле употребљава титулу која припада само самосталном владоцу. У другим актима потписује се он само „въ Христа Бога благов}рны деспоть Иоань Оуглеша“ или „благов}рны, деспоть Иоань Оуглеша“ или сасвим кратко „деспоть Иоань Оуглеша“.⁵ Од Вукашинова сина, краља Марка (у. 1394), није остала ни једна повеља. На својим новцима зове се он само краљ, а земље се не наводе. Његови источни суседи, браћа деспот Драгаш (у. око 1377) и Константин (у. 1394) потписивали су се просто: „въ Христа Бога благов}рни Иоань деспоть Драгашь“⁶ или „въ Христа Бога благов}рни господињ Костандињ“.⁷

⁴ Виз. Временникъ XIII, прил. бр. 43, р. 98—101.

⁵ Н о в а к о в и ћ, Законски споменници 445, 510, 751.

⁶ Тамо 453, 512, 515.

⁷ Тамо 455, 457 (почетак од бр. 53), 768. По Ковачевићу, потпис у две повеље манастиру Хиландару на стр. 457, бр. 52 и 53, наново је написан (око 1804) на избледелом оригиналу, и зато не оригиналан: "въ Христа Бога благов}рньи и христорлюбивьи Констандинъ, господарь (sic) срьбьскьи (sic) и Подоунаю (sic) "Костадинъ, въ Христа Бога благов}рньи господарь (sic) срьбьскьи". Ту се имитира потпис кнеза Лазара.

Папа Урбан V у писмима од 1368 и 1370, које је упутио најсилнијој властели у јадранском приморју, браћи Балшићима: Страцимиру, Ђури и Балши, зове их жупанима зетским ("nobiles viri fratres", "zupani Zente" или "Gente"), дакле даје им титулу која се никада не помиње у њиховим српским повељама.⁸ Они сами пишу се просто божјом милошћу "господинь" или "dominus". Једини Балша Балшић доспео је до више титуле. Још 1379 писао се само: " " господинь Балша по милости божиеи",⁹ али, 1385, јавља се као **херцег драчки**: "и Балша, милости божиомь дука драчки и оше".¹⁰ Па и у једној грчкој белешци, где се говори о његовој погибији у бици са Агаренима 18 септембра 1385, каже се за њ δουξ Δυρραχίου.¹¹ Синовац Балшин, Ђура Страцимировић, редовно се назива само "господин" Зете или читаве Зете и Приморја: 1386 "въ Христа бога благов}рни и самодржавни господинь Гюргъ всои зетскои и **поморскои земли**";¹² 1388 италијански "Nui Gorgi (sic) de Strazimir, signor de Zenta", док у истој повељи његов српски потпис само кратко гласи "азь господинь Гюргъ".¹³ Последњи изданак ове породице, његов син Балша III, зове се, у повељама од 1412 и 1413, "magnificus et potens dominus Balsa Stracimiri quondam domini Georgii Stracimiri de Balsis, dominus Zente", италијански "nui Balsa Stracimir, che fo de misser Zorzi Stracimir, signor de Xenta etc".¹⁴ Па и Црнојевићи, последњи хришћански господари Зете, звали су се, исто тако, господари зетски (не више "господа"), као "въ Христа бога благов}рньи и богомь хранимии господарь зетскьи Ивань Црноевикь" у својој задужбинској повељи за манастир Цетиње од год. 1485.¹⁵

⁸ T h e i n e r, Mon. Hung. II, p. 86, бр. 164, p. 103, бр. 203.

⁹ Mon. serb. 193.

¹⁰ Mon. serb. 203. Оно "јоште" исто је што и латинско "etc".

¹¹ Епилози у грчким рукописима у Lampros, Νεος Ἑλληνομνημων VII (1910), p. 145, бр. 78.

¹² Mon. serb. 203; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 198.

¹³ Lj u b i ć, Listine IV, 245.

¹⁴ Lj u b i ć, ib. VII, 26, 30, 68. У једној повељи, од 1420, зове се он "доука велики и господарь земли зетскои и свемоу западнемоу поморию". Ну та повеља биће, по свој прилици, интерполирана.

¹⁵ Mon. serb. 534; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 781.

Међу господом у унутрашњости Србије врло је скроман Вук Бранковић: " " господинь Влькъ", " " Влькъ Бранковиъ", "азь рабь Христоу Влькъ".¹⁶ Лазар или Стефан Лазар (у. 1389) писао се редовно кнез Срба и **Подунавља**: "Въ Христа бога благов}рньи Стефань кнезь Лазарь Србл~мь и Подоунавию", или "благов}рньи и самодржавьньи господинь Срьбл~мь и Подоунавию Стефань кнезь Лазарь".¹⁷ У Лазаревој привилегији Дубровчанима од 1387 има додавак "самодржавни по милости божи~и". У тексту каже он да бог "постави ме господина

земли сръпскои и поморию и странамъ подунавскимъ". Приморје, тада делом у рукама Балшића, а делом у рукама босанскога краља Твртка... беше циљ његових претензија; али, ипак у његовој повели одредбе о бродолому и соланама у Приморју преписане су из повеле цара Стефана.¹⁸

¹⁶ Mon. serb. 207, 231; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 203, 208, 452. У једном доцнијем додатку, уз једну, несумњиво, Вукову повелу за Хиландар од 1392, читамо: "Въ Христа Бога благов}рнии Влькъ Бранковикъ, господарь (sic) Срьблемь и Подоунау (sic). Mon. serb. 223—224, Н о в а к о в и ћ на н. м. 460.

¹⁷ Н о в а к о в и ћ на н. м. 200, 449, 515, 517. Титула у натпису манастира Љубостиње отступа, Mon. serb. 215: "вс}мь Срьблемь и подинавскимъ странамъ господинь". Исто важи и за титулу, у сада изгубљеној задужбинској повели око 1379 за Богородичин манастир Браничевско Ждрело (сада Горњак) по препису Вука Караџића у Ш а ф а р и к о в и м, Раматку² 103, Н о в а к о в и ћ на н. м. 771: "Азь благов}рнии кнезь Лазарь, самодръжць всеО срьбьскыО земле".

¹⁸ Mon. serb. 205-207. Чудновата је једна повела у Н о в а к о в и ћ а на н. м. 775—776, где се Лазар јавља као "господинь СрьблОмь и Поморию велики кнез", а зна се да Лазар никада није држао Приморје.

Исте те земље понављају се и у титулама Лазарева сина, кнеза, а доцније деспота Стефана (у. 1427): "господинь Срьбл~мь" или "вс}мь Срьбл~мь и Подоунавию", поред Подунавља, јавља се изузетно и **Посавље**. Још пре него што је стекло наслеђе Балшића, ставља Стефан у своју титулу и **Помори~** (1405).¹⁹ Док је Стефан био још само кнез, писао се у пуној форми: "въ Христа Бога благов}рни кнезь Стефань и господинь вьсе срьпские и подоунавские земле",²⁰ или "въ Христа Бога благов}рнии господинь Срьбл~мь и Посави~ и странамъ подоунавскимъ кнезь Стефань",²¹ [или у кратком облику: "въ Христа Бога благов}рнии господинь кнезь Ст}фань"].²² Када је Стефан стекао деспотску титулу, писао се: "милостию божи~ю господинь вьсемь Срьбл~мь и Подоунавию деспоть Стефань".²³ Подунавље замењено је, убрзо, са Поморјем,²⁴ или се, пред Подунавља, ставља и Поморје, као у трговачким повластицама за Дубровчане од 1405: "милостию божи~ю господинь вьсои земли срьпскои и поморци и подинаискимъ странамъ деспот Стефань".²⁵

¹⁹ Mon. serb. 269 (1405).

²⁰ Повела светогорском манастиру Лаври од 1395 у Н о в а к о в и ћ а на н. м. 496.

²¹ Стефанова повела око 1392 Хиландару Mon. serb. 568 = Н о в а к о в и ћ на н. м. 458. Подунавље јавља се и у повели Дечанима која је без године. Mon. serb. 264 = Н о в а к о в и ћ на н. м. 655.

²² [Mon. serb. 264 (упор. и стр. 335 из Аврамовића), Н о в а к о в и ћ на н. м. 490, 5201.

²³ Повела манастиру Тисмени у Влашкој 1406, Н о в а к о в и ћ на н. м. 753. Повела Хиландару од 1411, Mon. serb. 571 = Н о в а к о в и ћ на н. м. 467.

²⁴ Mon. serb. 333 (око 1405) = Н о в а к о в и ћ на н. м. 463.

²⁵ Повела од 1405 у Mon. serb. 269.

У незнатнијим повељама пише се он: "милостию божиею господинь Срьбл~мь деспоть Стефань" (ређе "вс}мь Срьбл~мь", "господинь вьсе срьбске земл³о").²⁶ У латинским листинама зове се он увек само "Stephanus dei gratia despotus Rascie",²⁷ или, највише, "Stephanus dei gratia Rassie despotus et dominus Servie".²⁸ На надгробном натпису каже се за деспота Стефана

"господинъ вѣс}мь Срѣблемь и Подинавию и Посавио и чести игръскіе земли и босънскіе, ешеже и поморию зетскому"; под делом угарске земље има се разумети Београд с Мачвом, а под делом босанске земље новостечена Сребрница.²⁹

²⁶ Овај краћи облик титуле видимо у повељама манастиру Милешеви (без године), Mon. serb. 334 = Н о в а к о в и ћ на н. м. 607 и манастиру Лаври од 1427, Н о в а к о в и ћ 501, и у малој повељи за Дубровчане, у Споменику XI, 52, 59, 65 (1408—1413); читава српска земља наводи се у Споменику XI, 51 (1406), Н о в а к о в и ћ 499 (две повеље, од 1407 и од 1414—1415).

²⁷ T h a l l o c z y - A l d a s y, 60-63, 68, 71 (1417—1426).

²⁸ L j u b i ć, Listine IX, 17 (1426).

²⁹ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 245.

Наследник Стефанов, деспот Ђурађ (у. 1456), угледао се на свога ујака. Пре него што је добио деспотску титулу од византијског цара, писао се, како је поменуто, у привилегији за Дубровчане (1428): "въ Христа бога благов}рни господинъ Срѣбл~мь Гюргъ".³⁰ Пошто је добио деспотско достојанство, писао се он већ 1429, као и његов ујак: "милостию божіею господинъ Срѣблемь деспотъ Гюргъ".³¹ Једна латинска листина, од 1435, даје му наслов исте садржине: "magnificus et potens dominus Georgius condam Vulchi, dei gralia illustris regni Rassie despotus et dominus Servie etc."³²; Подунавље не јавља се више у Ђурђевим титулама. У натпису на ново подигнутим стенама смедеревскога града 1429—1430 помиње се "**зетско поморје**": "въ Христа бога благов}рни деспотъ Гоургъ, господинъ Срѣбл~мь и поморию зетскомоу".³³ Исто тако, у талијанском преводу привилегије граду Будви, помињу се Србија и Зета: per la gratia de Dio signor de Scia vonia, de Zenta, despoto Zorzi".³⁴

³⁰ Mon. serb. 352 = Н о в а к о в и ћ 232. Исто тако, око 1428, у повељи светогорском манастиру Св. Пантелејмона, Н о в а к о в и ћ 527. Упор. и повељу од 1428—1429 у Споменику III, 3 = Н о в а к о в и ћ 333.

³¹ Mon. serb. 437 (1445) = Н о в а к о в и ћ 232, 502—504(1452). Најопширније у повељи светогорском манастиру Есфигмену: "азъ въ Христа бога благов}рнии и христолюбивии, милостию божіею господинъ Срѣбл~мь деспотъ Гюргъ". Н о в а к о в и ћ 541 (упор. и регест у Mon. serb. 359—360).

³² L j u b i ć, Listine IX, 80.

³³ С т о ј а н о в и ћ, Записи и натписи II, бр. 253. Овај натпис преписао сам и ја у Смедереву 1892.

³⁴ L j u b i ć, Starine X, 5-6 = Listine IX, 157.

Приморје се редовно преводи са речју **Арбанија** у деспотовим латинским актима и у актима угарским. Краљ Сигисмунд назива, 1427, деспота Ђурђа: "illustris princeps dux et despotus totius regni Rascie et Albanie".³⁵ У својим сопственим латинским повељама пише се Ђурађ, испочетка (1429), само "Georgius Wlk Rascie Albanieque dominus",³⁶ а када је добио деспотску титулу, онда редовно "Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus etc."³⁷ Шта значи оно "etc." дознајемо из два писма арагонског и напуљског краља Алфонса I од 1453: "illustrissimus princeps Georgius, despotus regni Rascie et Albanie, **Rive et totius Ussore** (Uxore) dominus"; Riva (лат. гира) је јадранско приморје, а Усора је покрајина у северној Босни.³⁸

³⁵ T h a l l o c z y - A l d a s y 74 и д. 36 Ib. 82.

³⁷ Ib. 95, 98, 142, 158, 164—166, 191, 206 (1433—1456).

³⁸ Thalloczy - Aldasy 171. Thalloczy, Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria, Trieste 1911, 19 (сеп. от. из "Archeografo Triestino" Serie III,

Последњи деспоти који су столовали у јужној Угарској, помињу се, у повељама угарских краљева, редовно као "regni Rascie despotus", а и они сами писали су се тако у својим латинским писмима. Беху то Вук, кога је краљ Матија 1471 именовоао за деспота (у. 1485),^{38a} затим синови слепога Стефана и Анђелине, Ђорђе и Јован (у. 1502), доцније Јован и син му Стефан од хрватске породице Бериславића (Beryslo).³⁹ Они су се потписивали у српским повељама као деспоти, па и "божјом милошћу", али, у њиховом повељама за светогорске манастире, не набрајају се земље у њиховој титули. Тако у повељи за манастир Св. Павла, од 1495 "въ Христа бога благочъстива и христолюбива господг" деспотица Аггелина и деспотъ Георгие и деспотъ Иоанъ",⁴⁰ у повељи манастиру Есфигмену од 1499 "милостию божіею господг" деспотица Аггелина, и синъ нашъ милостию божіею деспотъ іоаннь".⁴¹ Али, у повељи за фрушкогорски манастир Крушедол, од 1496, назива се Јован "благов}рніи и благочъстивіи и Христоу любивіи самодръжавніи господинъ земли срьбьскіе Іоаннь деспотъ". Па и натпис на његову печату гласи: "милостию божіею Іо(н) деспот срьбьскыи".⁴²

^{38a} [Јов. Р а д о н и ћ, Споразум у Тати 1426 (стр. 227) мисли да је Вук Гргуревић, Змај Огњени Вук, именован био за деспота пре 1471 г.].

³⁹ Повеље од 1482—1522 у Thalloczy-Aldasy 274 и д.

⁴⁰ Први пут у П. Ј у л и н ц а, Краткое введение въ историю происхождения славено-сербскаго народа, Млеци 1765, р. 120—124, за тим у Mon. Serb. 540.

⁴¹ Mon. serb. 543. P e t i t - R e g e l, Виз. Врем. XII (1906). Прил. р. 45-46, бр. 24. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 543.

⁴² Mon. serb. 541—542 без потписа.

[Наследно право династија види се из реда наслеђивања. По том реду, деспота Стефана који је умро без деце, наследио је његов сестрић Ђурађ. Тешњим додиром са Западом у Србији се одомаћује хералдика која је, дотле, била у пракси само у Хрватској, Далмацији и Босни. Према зборнику грбова Улриха Рајхенталског из Констанце, грб деспота Стефана имао је на црвенбм пољу два златна орла без круне који држе у кљуновима рог, а изнад њега златна херцешка капа са зеленом поставом. На једном печату Стефанову види се штит с два љиљана, а више њих шлем с роговима од тура, посред којих се налазе два орла. На новцима деспота Ђурђа види се лав, а исто тако и на печату деспота Лазара и слепога Стефана (Thalloczy, Studien 313 и д.)].

V

Престонице

Престонице земаљских владара нису више биле оне из ранијег доба. Рашка област и околина Косова Поља изгубиле су свој ранији значај. Помиње се чешће само **Ново Брдо**, а **Приштина** ређе.

У области удеоних кнежева на југу, Прилеп беше од 1371 до 1394 стоно место краља Марка. Повеље Дејановића, деспота Драгаша и брата му Константина, датиране су у **Струмици** и у **Кочанима**,¹ Константина самога у **Штипу** такође.

¹ Кочани 1377 у Споменику XLIV. Штип 1388, Гласник XXVII, 271; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 448, 512.

Балшићи су столовали обично у градовима и у летњиковцима Зете. Једна повеља три брата Балшића, од 1368, датирана је "ниже Широкога Брода и Л}ши" за време ратовања с кнезом Карлом Топијом.² Балша Балшић (у. 1385), који је стекао Берат и Валону и узео титулу херцега драчког, издавао је повеље и на северу: у фебруару, 1379, у **Љешу**, у новембру исте године у **Ратацу** (Рѣтъць) код Бара,³ у априлу 1385 "и **Туз}хъ** близи Плоче".⁴ Његов синовац, Ђурађ Страцимировић, датира 1386 "подь **Скѣдромь**", 1388 и 1396 у **Улцињу**.⁵ Последњи изданак ове породице, Балша Ђурђевић, био је са својом мајком, у новембру 1408, у **Годињу**, у црмничком крају, северозападно од Скадра,⁶ у децембру 1413 у **Бару** и у **Будви**,⁷ 1419—1420 "и **Брѣчели** и двори господина Баоше", такође у Црмници.⁸

² Mon. serb. 177.

³ Споменик XI, 38. Mon. serb. 193.

⁴ Mon. serb. 203.

⁵ Mon. serb. 204, 566, Acta archivi Veneti, I, 323 - Lj u b i ć IV, 377.

⁶ Acta I, 415 = Lj u b i ć V, 139.

⁷ Lj u b i ć VII, 68, Споменик XI, 66.

⁸ Гласник XLVII, 228.

Владаоци у унутрашњости повлачили су се све више на север. Кнез Лазар датира, у присуству патријарха Спиридона, 1382 у старославном манастиру **Жичи** (въ Мораве м}сг} реком}мь Жича),⁹ јануара 1387 "и славномь гради господства ми **Кришевци**", где се још и данас виде остаци његове престонице.¹⁰ Он се често бавио и у области **Рудника**; 1381 издао је он даровницу светогорском манастиру Св. Пантелејмона у месту **Миливи**, како се још и данас зове једно село у деспотовачком срезу ђупријскога округа.¹¹ Престоница његова зета, Вука Бранковића, била је у **Приштини**, како се то види из Вукових повеља од 1387 и 1392.¹² Његов син, Ђурађ, издаје повеље у својим младим годинама, скупа с браћом и мајком, од 1405—1419 највише у **Вучитрну**, ређе у **Приштини**,¹³ једанпут, 1410, у **Пећи**, седишту патријаршије.¹⁴

⁹ Гласник XXIV, 266. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 764.

¹⁰ Mon. serb. 207.

¹¹ Гласник XXIV, 260 (гњ кнезь самь и Миливи) 1380—1381.

¹² Mon. serb. 209, 223.

¹³ Приштина у марту 1406 у Споменику XI, 52.

¹⁴ Повеља светогорском манастиру Св. Павла у Споменику III, 32; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 529.

Деспот Стефан живео је, као и отац му, у **Крушевцу**¹⁵ или у околини на реци **Расини**.¹⁶ Стефан је радо боравио и у планинама Шумадије. Стефанова привилегија Дубровчанима датирана је, у децембру 1405, "въ славн}мь град} **Борчи**", чије живописне рушевине леже у долини Груже. Лети 1427 боравио је Стефан у **Бјелом пољу**, 12 км. северно од Борча.¹⁷ На Морави. видимо деспота често у **Јагодни**, данашњој Јагодини.¹⁸ 22 марта 1426 датирао је деспот "in **Topoloniza**".¹⁹ Старосрпски облик био би Тополница. Једна притока источне Мораве зове се Топоница, а има још десет села код Алексинца, која се тако зову, два код Прокупља, једно у

гружанском срезу, тако да је тешко утврдити положај ове Тополнице. Једна повеља издана је у **Приштини**.²⁰

¹⁵ Повеља од априла 1408 у Споменику XI, 52; од фебруара 1417 "in Crusowch", T h a l l o s z y – A l d a s y 59. Споменик XI, 77, бр. 78.

¹⁶ Две повеље, од септ. и окт. 1405, датиране "на Расин}", Споменик XI, 50.

¹⁷ Mon. serb. 269 (1405); "in Bielopogleie apresso Boraz", Lettere e Commissioni од 16 јуна 1427 у Дубр. Арх. J o r g a у Geschichte des osmanischen Reiches I, 345 побркао је овај Борач са оним у Босни. Упор. J i r e ĉ e k, Handelsstrassen 87, М и л и ћ е в и ћ, Кнежевина Србија 230.

¹⁸ Пгодна у јулу 1399, Споменик XI, 45; у јуну 1411, Mon. serb. 571.

¹⁹ Lj u b i ć IX, 9, 14.

²⁰ Јула 1419: Споменик XI, 64, бр. 58. Приштина још 1402: Споменик XI, 48, бр. 45.

Често, опет, налазимо деспотов двор у славном рударском месту **Новом Брду**.²¹ Исто тако одлазио је деспот често у новостечену **Сребрницу**; онде је, 25 јула 1426, ратификован мир с Млецима.²² Доста често бавио се он у **Београду** који му је уступио краљ Сигисмунд.²³ Онде је његова сестра, а удовица султана Бајазита, имала своју кућу.²⁴ Путујући редовно у Угарску, издавао је деспот и онде своје повеље. Тако, на пр. датира он, у јуну 1426, једну повељу у Будиму.²⁵

²¹ 1394—1395: Гласник XXIV, 275. Маја 1402 (с мајком Јевђенјом): Споменик XI, 48—49, маја 1411: Споменик XI, 59.

²² "In descensu nostro Zreberniza vocato", Acta arch. ven. II, 260=Lj u b i ć IX, 17-18, али то би могла бити и Сребрница код Рудника.

²³ Четири повеље Стефанове, датиране у "Albanandor" од 28 окт. 1407, T h a l l o s z y - A l d a s y 61—64.

²⁴ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 324 (жилиште сестры — у Београду).

²⁵ T h a l l o s z y - A l d a s y 71 (datum Bude).

Стефанов сестрић Ђурађ задржавао се као савладар често на Западу, где је водно преговоре с Млецима, те, најзад, склопио с њима мир 1423 код старог манастира Св. Срђа на Бојани. Објашњење неких чланака тога мира између "magnifico signor Zorzi quondam Vulchi" и млетачког посланика Франческа Квирини извршено је 26 августа 1424 у **Плани**, на подножју Копаоника, преко пута манастира Студенице.²⁶ Исто тако, у априлу 1426, склопио је Ђурађ пограничне уговоре у **Вучитрну** (Vuolcitern) у своме дворцу "in curia magnifici domini Georgii quondam Vulchi" а у новембру у **Дривосту**. Када је Ђурађ, после смрти свога ујака, преузео владу, дао је подићи велики град **Смедерево** (мађ. Zenderew), источно од Београда на Дунаву. Ту је он издао највише својих повеља (1435 до 1456), изузевши оно време када је Србија, први пут, пала под Турке, те је деспот приморан био да се склони у Угарску и Далмацију. Уговор с Млецима датиран је 14 априла 1435, у свечаној дворници деспотове палате "in curia sive palatio residentie suprascripti illustris et excelsi domini despoli in sala magna audientie ipsius domini" у присуству многих дворских достојанственика и других сведока.²⁷

²⁶ Acta archivi veneti II, 217 - Lj u b i ć VIII, 277—278.

²⁷ Acta archivi veneti II, 299=Lj u b i ć IX, 84. О Смедереву упор. **Essenweis**, Die Festung Semendria In Serbien. Mitteilungen der k. k. Zentralkommission VI (Wien 1861), бр. 12,306-312. [А. Д е р о к о,

Испитивање Смедеревског града (Гласник САН I Београд 1949), 516-518. И с т и, Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији (Београд 1950) 95-98, 140—143]. А. Д е р о к о, Смедеревски град (Старинар, Н. сер. кн.. II, 59 — 98).

Бертрандон де ла Брокијер затекао је деспота Ђурђа у "ville champestre" **Некудиму**, на саставу Јасенице и Кубишнице, где је ловио у шумском крају јужно од Смедерева. И свечана потврда раније трговачке привилегије Дубровчанима, од 13 децембра 1428, датирана је у Некудиму.²⁸ У време лета, у јулу и августу, боровио је деспот радо у рудничким планинама, особито "in Srebernica de Rudnic" на потоку Сребрници, притоци Јасенице, на северној страни Рудника.²⁹ Ово место не треба бркати са босанским рудником **Сребрницом** коју је Ђурађ, такође, држао неко време и у којој је, исто тако, боровио.³⁰ Две повеље Ђурђеове од септембра 1429 и 1430, датиране су у старом манастиру **Жичи**.³¹ Врло често боровио је Ђурађ у Угарској, где је живео на својим добрима и водио политичке преговоре. Тако, на пр., 1429 био је он у Биа, 1435 у Акасто, 1443 у Будиму, 1456 у Бечеју торонталске жупаније.³²

²⁸ Bertrandon de la Broquiere ed. Ch. Schefer, Recueil des voyages et documents pour servir a l'histoire de la geographie t. XII, Paris 1892, 209 "Nicodem... une ville champestre en tres beau pays et bon". Mon. serb. 355.

²⁹ 1430, 1433 упор. Handelsstrassen 52.

³⁰ Његова повеља, датирана у јулу 1433 "in Zrebernica", T h a l l o c z y - A l d a s y 96.

³¹ Повеља за манастир Есфигмену у Виз. Врем. XII, прил. 44-45. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 541—542. Mon. serb. 359—363.

³² Повеље у T h a l l o c z y - A l d a s y 82, 98, 142—143, 204—206.

Последњи деспоти, који су имали поседе само у Угарској, истав-љали су повеље највише у **Купнику** (Кипинњи, сада Купиново, у угарским повељама Kelpen, од речи купина), на левој обали Саве између Београда и Шапца.³³ На једном острву Ободске Баре леже још и данас рушевине деспотова дворца. То је четвороугао од врло чврстих стена, у обиму од 3 1/2 јутра, с четири куле на угловима, у којима су се унутра очували остаци од соба, прозора и врата. Поред данашњег села Купинова види се, преко пута од гратске рушевине стара црква Св. Луке, коју је некада с градом везивао мост. На другом острву има капела од дрвета. Народ верује да је она начињена од лађе, на којој је овамо стигла (у фебруару 1486) деспотица Анђелина са синовима Ђорђем и Јованом, носећи собом моћи свога мужа, слепога деспота Стефана.³⁴ Последњи деспоти датирају своје повеље још у **Беркасову** у Срему³⁵ у **Илоку**,³⁶ у месту Feuerkew (Fejerkö == Бела Стена),³⁷ тада у крижевачкој жупанији, а сада рушевине у пакрачком срезу жупаније пожешке.

Црнојевићи столовали су у Жабљаку, Ријечи и, најзад, на Цетињу.

³³ Виз. Врем. XII, прил. 45—46, бр. 24 (1495 Анђелина и деспот. Јован манастиру Есфигмену). Јов. Бериславић 1505, 1509 у T h a l l o c z y - A l d a s y, 319—323, 330—331 (Kelpen, Kewlpewn).

³⁴ Ове појединости доставио ми је др. А. Ивић.

³⁵ Деспот Јован 1496 у Mon. serb. 541.

³⁶ Деспоти Ђорђе и Јован издају пов. у месту Ujlak 1495, T h a l l o c z y - A l d a s y 292-293.

³⁷ 1509 ib. 334—335.

(Деспотска)¹ добра у Угарској

Када је Србија пристала уз Угарску, даровали су угарски краљеви српским деспотима многа добра у угарским жупанијама. На тај начин желели су угарски краљеви да своје васале што чвршће вежу за интересе угарске круне. Већ босански банови имали су сличне поседе онде.

Тако бан Борич, из XII века, имао је добра у Славонији, бан Пријезда, из XIII века, у Барањи.² Син краља Остоје, босански титуларни краљ Радивој, имао је, још у XV веку, добра у пожешкој и крижевачкој жупанији.³ Краљ угарски Сигисмунд допустио је сину краља Вукашина и брату краља Марка, Димитрију, да се настани у јужној Угарској, па га је именовао кастеланом града Вилагоша и жупаном зарандске жупаније.⁴

¹ [Реч у загради је мој додатак, а нашао сам је на једној прилепљеној цедуљи пишчевој. В. Ј.].

² Thallóczy, Die Geschichte der Grafen von Blagay (Wien 1898), 73.

³ Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens 79 и д.

⁴ Повеље од 1404, 1407, Thallóczy - Aldasy 46, 48, бр. 98, 103.

Потпуно је погрешно мишљење Халкондиле,⁵ Туроца и Бонфинија који кажу да је деспот Ђурађ добио имања у Угарској као накнаду за то што је Угрима уступио Београд (1427). Деспот Стефан почео је добивати имања у Угарској када је пристао уз Сигисмунда. Према сачуваним повељама први поклон датира из 1411. Константин Философ, Стефанов биограф, помиње јаке градове и многа села које је деспот добио од угарскога краља. Он каже да се деспот, одлазећи у Угарску на државни сабор, никада оданде није вратио а да не би добио нове градове и крајеве.⁶

⁵ Chalkondyles, ed. Bonn. 246.

⁶ Константин Философ гл. 77. Изд. Јагића у Гласнику XLII, 311. [О томе Јов. Радонић, Споразум у Тати 1426 (Глас САН CLXXXVII, 150—158)].

Стефанове поседе у Угарској наследио је деспот Ђурађ. Током времена, број овихседа увећан је новим знатним даровима краљева Сигисмунда, Албрехта и Владислава. Имајући силне поседе у Угарској, српски деспот постао је један од најбогатијих угарских великаша. Бертрандон де ла Брокијер (1433) цени приход од имања у Угарској на 50.000 дуката, а једна, опет, белешка, из године 1458, каже да та имања избацују годишњи приход од 40.000 угарских златних форината. Живот на деспотским добрима беше у пуном јеку између 1411—1439. После тога почиње опадање, и то нарочито због заоштрених односа између деспота Ђурђа и Јована Хуњадија, Географски детаљи не беху увек једни исти, јер, на пр. деспот Ђурађ није имао сва она имања која је држао деспот Стефан.⁷

⁷ Повеље о том у целини и у регестима у спом. збирци Thallóczy - Aldasy [стр. 52 и д. 59, 68, 93, 139, 173, 204, 206, 210, 374]. Деспотска имања у Угарској набрајају се у уговору између деспота Ђурђа и Јована Хуњадија од 7 августа 1451 у збирци Teleki, Hunyadiak kora Magyarországon X, 308—309. Други попис налази се у Туроца у изд. Schwandtner, Scriptores rerum hungaricarum I, 234; упор. Александар Стојачковић, Георпија деспота Србског добра у Унгарји, Летопис LXI (1843), 78 и д. Pesty Frigyes, Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon, Budapest 1877. Thallóczy, Wiss. Mitt. III (1895). 334. [Jovan Radonitch, Histoire des Serbes de Hongrie, Paris 1919, p. 32—40]. Заслужан би посао био да неко сад, 40 година после студије Пештија, напише монографију о добрима деспотским у Угарској на основу сада познатих повеља.

Сада ћемо обратити пажњу на најважније од ових деспотских поседа. Најстаријим даром уступљена је (1411) деспоту Стефану врло богата рудна област: варош Szatmár-Németi на реци Самошу, заједно са сребрним и златним рудницима у Нађбањи (Nagybánya, нем. Frauenbad) и Фелшебањи (Felsőbánya, лат. Medius mons), где су радили саски рудари. Најдаљи посед на северу беше Мункач с тврђавом; Мункачу је припадала и оближња "civitas Bereg". На горњој Тиси држао је деспот са вина данас на далеко чувени Токај, затим оближњу Таљу и град Регец. На средњој Тиси имао је деспот Солнок, Варшањ (сада Tiszavarsány) и Тур. Важан центар беше град Дебрецин, коме су деспоти, Стефан и Ђурађ, обновили повластице. У близини имао је деспот Бесермењ (Böszörmény), данас чисто мађарски Hajdu-Böszörmény. У пилишкој жупанији држао је Ђурађ Торбађ. Знатне поседе имао је деспот на југу Угарске: град Вилагош (или Világosvár) код Арада са 110 села, које му је даровао краљ Албрехт, затим Ерд-Шомљо (Érd-Somlyó, срп. Шемљуг) у крашовској жупанији, Бечеј на левој обали Тисе (данас Турски Бечеј у торонталској жупанији) и Бечкерек, такође у торонталској жупанији. Брокијер, који је 1433 овуда пропутовао, помиње такође Бечкерек као место деспотово: "ville Veuxquerec", "qui est au dit despot".⁸

⁸ Broquiere ed. Schefer p. 231 (штампано Veuxquerel).

У бачкој жупанији држао је већ Стефан Лазаревић Крстур (Keresztúr). [Деспот Ђурађ имао је даље у Бачкој место Пецер, између Мола и Сенте. Ту су његови цариници узимали царину од трговаца који су долазили од Сегедина. Сем тога, имао је деспот Тител, Чуруг, Госпођинце, Петрово Село, једном речи читаво Потисје од Чуруга до Сенте.⁹] Сем тога, држали су деспоти сасвим доле на југу: Сланкамен, преко пута од ушћа Тисе у Дунав, Митровицу у Срему (1411 Szent-Demeter), Купиниј (сада Купиново), на доњој Сави, који је првобитно краљ Сигисмунд даровао великом челнику Радичу,¹⁰ и, најзад, како се то види из Брокијера, и град и варош Земун, преко пута од Београда. Деспот је, поврх тога, имао у престоници, у Будиму, велику палату од камена у "италијанској улици" (vicus Italicorum).

⁹ [Jov. Radonitch, op. cit. 39].

¹⁰ Повеља деспота Ђурђа Радичу од 1428—1429, Споменик Ш, 3.

Чиновници на имањима деспотовим беху Угри, ређе Срби. Као такви помињу се, 1417, неки Брајан као чиновник деспота Стефана у торонталској жупанији, 1453 у Вилагошу кастелан Влатко и поткастелан Брајислав.¹¹ Деспот Стефан имао је права жупана торонталске жупаније.¹² Деспот Ђурађ, пак, именован је испочетка жупана за сатмарску жупанију, док му краљ Владислав није одузео ово право.¹³ Деспот Стефан имао је неприлика са бискупом ердељским због десетка који је деспот, у Сатмару, узимао за себе.¹⁴

¹¹ Thalloczy - Aldasy 60, 173.

¹² [Иако је именовање жупана било искључиво право угарскога краља, деспот Стефан ипак, као сопственик највећег дела Торонталске жупаније, имао је право именовања жупана, с којим звањем ишли су велики приходи од скеларине, царине и суђења, и то $\frac{2}{3}$, жупану а $\frac{1}{3}$ странци која је спор добила. Као и други сењери и земљевласници на Западу и Угарској, деспот Стефан имао је на својим територијама у Угарској и неколико вароши којима је он уступао своје право суђења с правом бирања варошке управе и гратског судије. Он им је, даље, могао дати извесне повластице у погледу побирања пијачних такса. У оним варошима које нису уживале ове повластице вршио је он сутску власт преко својих кастелана и других чиновника (Jov. Radonich, Споразум у Тати 1426, 159 нап. 17)].

¹³ J. Radonich, Граф Ђорђе Бранковић (Београд 1911), 24.

¹⁴ Thalloczy - Aldasy 59 (1417).

Деспотска имања у Угарској почела су опадати 1440, када је избио сукоб између деспота Ђурђа и краља Владислава који је деспоту, због неверства и отпора ("infidelitas et rebellio") одузео Мункач, Вилагош, палату у Будиму и др. Једва беше овај сукоб изравнат, када деспот Ђурађ стави у изглед Хуњадију Вилагош (1444), ако му буде помогао да обнови деспотовину. Када је, после тога, избило непријатељство између Хуњадија и деспота, заузео Хуњади највећи део деспотових добара, изузевши једино оне који беху на југу. Наследници Ђурђеви држали су још 1458 Бечеј, Бечкерек и Шемљуг,¹⁵ Требало је да у априлу те године деспотска добра у Угарској, која је држала породица Хуњадијева, буду враћена деспотици Јелени као накнада што је Свилојевићу уступљена била српска деспотовина, али удовица Хуњадијева, а сестра Свилојевића, није их хтела издати.¹⁶ Када је Смедерево пало под Турке, одузео је Матија од деспота сва имања у Угарској, и то, како сам каже, због невере "per notam infidelitatis".¹⁷ Из повеља види се како је краљ Матија, на пр., 1461, места Вилагош; Тур и Варшањ даровао удовици Јована Свилојевића, а 1464 Тур и Варшањ поново четворици чланова породице Кало.¹⁸ Тек када је деспотовина поново обновљена на угарском земљишту, даровао је краљ Матија потомцима деспота Ђурђа два од ових добара: Купиново и Сланкамен.

¹⁵ Повеља краља Матије од 20 августа 1458 за Михаила Свилојевића (Силађија), којом се потврђује "compositio" његова ујака Михаила с наследницима Ђурђевим, St. K a r g i n a i, Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae, Vindobonae 1767, II., 195—196. T h a l l o c z y, Abhandlungen 204. T h a l l o c z y, Studien 98, nap. 1.

¹⁶ T h a l l o c z y, Studien 98—99.

¹⁷ T h a l l o c z y - A l d a s y 253—255 (1464).

¹⁸ Op. cit. 250, 253.

VII

Земаљска управа

1. Дворски чиновници

Карактеристично је за унутрашње односе у деспотовини да се у њој, од 1389, апсолутизам све више снажи, а негдашња моћна властела да се све више губи. Константин Философ прича како је султан Бајазит I саветовао младом Стефану Лазаревићу да потискује силну властелу и да звања поверава зависним људима, племићима или сиромасима, које је он лично спремио и васпитао.¹

¹ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф изд. Јагића, Гласник XLII (1875), 268.

Као некада краљ или цар, тако је деспот био врховни војсковођа, највиши судија и заступник своје земље према странам државама. Сабор је постојао и даље, али, изгледа, да је изгубио свој ранији значај. Деспот Стефан помиње, у једној повељи од 1411, како је вратио село "Л}щи³с хьтиторч попоу к√рь Венедикътоу Цр}повикю съ съв}томь господина патриарьха и всьего богодарованнаго ми събора съ митрополити и съ властели", због чега је, у накнаду за то, обдарио манастир Хиландар другим имањима код Новог Брда.² Пред крај своје владе претставио је деспот Стефан на сабору у Сребрници целокупном српском клиру и властели сестрића Ђурђа као свога наследника, заклевши их да му буду верни.³ Напоследку је "съборь

црковни... сь калог³ ђри и властели" који је патријарх Никодим, 1450, сазвао у Пећ, утврдио да манастир Хиландар, још од смрти цара Стефана, није примао извештај приход.⁴

² Mon. serbica 571.

³ Константин Философ гл. 82, стр. 316.

⁴ Новаковић, Законски споменици 474.

Нека унутрашња реформа, чије појединости не знамо, довела је дотле да је у деспотовини нестало имена **жупе**. Од 1428—1459, на место речи жупа, јавља се **власт** (упор. руски волость). Али, старо име живело је и даље у говору и у обичном саобраћају.⁵

У српским удеоним кнежевинама остали су дуго времена стари називи звања, какви беху у доба цара Стефана. У деспота Драгаша и "господина" Константина беше угледна личност, од 1379 до 1388, војвода Димитрије, за кога се у повељама каже да је "суродник" и "брат". У другој, опет, повељи, око 1377, помиње се челник Станислав.

⁵ Жупа Лаб, у једном запису од 1450, Стојановић, Записи I, бр. 291.

Друга звања беху још севасти, ђефалије, (на пр. у Струмици) и кнез, На двору синова Дејанових не помиње се логофет; као писар повеља јавља се (1377) неки Драгослав "Алилугија" (алелуја) и неки Димитрије Хартофилаковић (1379).⁶ На двору Балшића видимо, 1386, војводу Николу, протовестијара Филипа 1385—1386 (Млечића Varelli), логофете Витка 1373, Бутка 1386, Радича Жилића 1395, а код Балше III, 1413, Дешка као "канцелара".⁷ Конавоском облашћу управљао је, 1374, у име Ђуре Башлића његов ђефалија Радич.⁸ У Скадру помиње се, 1372, "Utiech, qui regit curiam dicti Georgii de Balsa".⁹

⁶ Регеста из светогорских повеља браће Дејановића у Новаковића, Законски споменици.

⁷ Mon. serbica 184, 203 и д., 228, Споменик XI, 681 (1413).

⁸ Његово писмо у Споменику XI, 36—37.

⁹ Lamentationes de foris 1370—1373, Дубр. Арх. (од 26 јула 1372).

Изгледа да је и на двору Вука Бранковића и његових синова највише било војводско достојанство. Тако, на пр., помињу се, 1387, војвода Прњак и, 1405, војвода Лукач. После војводе долазио је по рангу челник: Смил 1387—1395—1396, Стефан и Миљан, обојица 1405. Канцелар је био логофет, као на пр., 1395 Стефан, а поред њега беху различити писари (дијаци). Некадашњи протовестијар јавља се, од 1401, као **ризничар**. Тако, на пр., Бранисав 1401—1405, Стефан 1409.¹⁰ У Вуковој повељи, од 1376—1377, помињу се у Скопљу као намесници два ђефалије, један "градски" а други "кулски".¹¹ Без титуле помиње се Богосав Крушко (Cruscha) који је, као посланик госпође Маре и њених синова, путовао 1406 преко Дубровника у Млетке.¹² Па и код арбанаских Кастриота наилазимо на челнике. Тако челник Петар, 1420, код Ивана Кастриота и челник Рајан, 1459, код Ђурђа Кастриота.¹³

¹⁰ Mon. serbica 209, 272. П у ц и ћ I, 36, бр. 67, 98; бр. 182. Споменик XI, 41 и д. Логофет Стефан помиње се од 1395—1396 (у Споменику I, 44, поменут је као "ди" кь"); челник Стефан 1405 (Mon. serb. 272) и ризничар Стефан 1409 (П у ц и ћ II, 99, Споменик XI, 54) може да буде једно лице које је унапређено из нижег у више звање. Писмо из г. 1406 челнику Миљану, чији је отац, такође, био челник и звао се Миљан, због његова потраживања од Дубровчанина Витановића (П у ц и ћ I, 77).

¹¹ Ковачевић, Споменик XLIV.

¹² Споменик XI, 52.

¹³ Arch. für slav. Phil. XXI, 95. Mon. serbica 481. У једном поменику у С т о ј а н о в и ћ а, Споменик III, 177—178 помињу се челник Рајан, његова жена Мара с децом, затим челник Димитрије и жена му Владислава.

У једној повељи из времена кнеза Лазара помиње се, 1379 до 1380, село некога Градислава Тепчије, али, могуће је да је овај човек с називом овога старога звања живео у много раније доба.¹⁴ У привилегији Дубровчанима, од 1387, јављају се на двору кнеза Лазара као достојанственици: логофет Ненада, Жупан Петар, челник Михо и ђефалија Гојислав.¹⁵ Овај ђефалија Гојислав био је Лазарев намесник у Новом Брду.¹⁶

¹⁴ Споменик XLIV. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 449-450. Упор. Н о в а к о в и ћ а у Гласу 78 (1908), 202.

¹⁵ Mon. serbica 207.

¹⁶ П у ц и ћ II, 31, бр. 41 (1 окт. 1388).

Друкчије беху групирани у деспотско доба "полатни начелници", како их зове Константин Философ,¹⁷ или "aulici nobiles domini despoti Sclavonie", како су их звали у Дубровнику. Реформе у дворским чиновима изведене су у доба деспота Стефана, али неке новине уведене су доцније за владе деспота Ђурађа. Према казивању Константина Философа, које није потпуно јасно, поделио је деспот Стефан чиновнике у три реда: 1° старешине појединих ресора (надъ в } штми начелники) 2° чланови телесне страже (т } лоу сво³ змоу съблюдатели) и 3° чиновници за спољну службу (вън } шнии чинь).¹⁸

¹⁷ "Полатьныхъ начельникъ", К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 244 (у наслову).

¹⁸ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф на н.м. 283. Имена војсковођа из доба деспота живе још у народним песмама, упор. о том Н о в а к о в и ћ, Гласник I. (1881), 122 и д., И л а р и о н Р у в а р а ц, Годишњца XX (1900), 249 и А н д р а Г а в р и л о в и ћ, тамо XXIX (1910), 150 и д.

По достојанству највиши беше **војвода**. На двору, пак, помиње се **велики војвода**.¹⁹ Већ у доба Стефаново, када беше само кнез, помињу се војводе у повељама. Када је деспот Стефан истављао привилегију за Дубровчане 1405, присуствовао је, као сведок, војвода Милтош.²⁰ Уговор с Млецима склопио је сестрић деспотов, Ђурађ, с пет војвода, 1423, код Св. Срђа на Бојани. Први међу овим сведоцима беше војвода Војин Југа.²¹ У привилегији деспота Ђурађа Дубровчанима, од 1428, јавља се, на првом месту, војвода Радослав. То је "велики војвода" **Радослав Михаљевић**²² који се, од 1418, често помиње у дубровачким архивским књигама. По српским летописима, он је умро 4 јануара 1436. Као оснивач богородичина манастира у Радешину (сада Радошин), у срезу ресавском, дао је он, још за владе деспота Стефана, преписати у Београду осам црквених рукописа.²³ Српски летописи бележе, под 15 јануаром 1456 (уторник),²⁴ смрт "великога војводе" Дмитра Крајковића.²⁵ Као војводе помињу се још 1434, Хрњко у Новом Брду, идентичан с Црнком из год. 1433 (Cargncho),²⁶ даље Петар,²⁷ Ђурађ (1428) и Пријезда.²⁸ Знаменита је личност велики војвода, **Михаило Анђеловић**, 1458, од породице тесалских Анђела, о коме ћемо даље говорити.

¹⁹ [После ове речи у концепту Јиречека долазе ови редови које је он избрисао В. Ј.]: 1395 помињу се у једној повељи кнегиње Јевђеније (Милице) и њених синова, Стефана и Вука, светогорском манастиру Св. Пантелејмона (Русику) војвода Никола с женом Видославом (съродчица наша), војвода Михаило и војвода Новак. Никола је, можда, идентичан с Николом Зојићем који је, због побуне (око 1378), с женом и кћерима морао отићи у манастир. Новак би могао бити идентичан с Новаком Белоцрквовићем који је тада, због побуне, био ухваћен и погубљен (упор. I књигу овога

дела стр.335). [Уз то напомена]: Гласник XXIV, 271—275. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 519. [Сад следује наставак текста: Кад је итд. В. Ј.].

²⁰ Mon. serbica 259.

²¹ Lj u b i ć VIII, 248.

²² J o r g a, Notes II, 168.

²³ И л а р и о н Р у в а р а ц, Годишњица XX (1900), 251—252. Упор. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 244.

²⁴ [У концепту писаљком: тачније четвртак. В. Ј.].

²⁵ Гласник LIII, 91.

²⁶ Споменик III, 51.

²⁷ П у ц и ћ I, 137—138.

²⁸ "Priezda voievoda di Novo Monte", оригинално писмо из Приштине од 24 јула 1438, у Liber maleficiorum 1437—1438 у Дубр. Арх.

Друге војводе, опет, беху намесници у главним местима; у Смедереву, на пр., војвода Вукосав 1452—1453,²⁹ у Голупцу издајник Јеремија (1427), у Новом Брду Петар и Alexius Petri Span 1454, у Бару познате војводе Мазарак, Алтоман и Комнен и у Сребрници често споменути Богдан (1415—1433) и Милош (1437). За Јована Новаковића, "во}³своди и господина Кичаине", у одломку поменика манастира Ждрела на Млави, не може се утврдити поуздано да ли је живео у доба Лазара или деспота Ђурђа.³⁰

²⁹ T h a l l o s z y - A l d a s y 155 (14-52), Arch. für slav. Phil. XXII (1900), 193. Можда је то војвода Вукосав Говединић који се, у срп. летописима, помиње под 21 јуном 1456. Можда је тога дана умро.

³⁰ А н д р а Г а в р и л о в и ћ, Годишњица XXIX (1910), 153.

Војводску су титулу имали и потомци угледних властеоских породица, у Зети Ђурашевићи или Црнојевићи за владе Балшића и деспота. у вучитрнском уговору, од 1426, којим се регулишу границе између Србије и Млетака, јављају се као сведоци војвода Лукач (Luchatus у лат. тексту), можда Лукач из 1405 код Бранковића, и војвода Мркша (Merchixa).³¹ Било је, сем тога, и пограничних војвода (во}³свода краиштни). У повељи деспота Стефана лаври Св. Атанасија на Светој Гори, од 1427, истиче се да су манастирска села у околини Параћина дужна служити у пограничној војсци (войска краиштна) под командом крајишког војводе.³²

³¹ Lj u b i ć IX, 7. [У концепту Јиречека налази се ово неколико превучених редака В. Ј.]: "Војвода Витко беше знаменит дипломата деспота Стефана. Као деспотов посланик одлазио је он Муси и Млечићима, а Константин Философ нарочито истиче његову умешност и окретност".

³² Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 500. [Уз реч краиштни додао је Јиречек писаљком "можда кућни?" В. Ј.).

Највиши дворски чиновници беху **челници**, којима је био на челу **велики челник**. У латинским исправама зове се он, по угледу на Угре (1435), **comes palatinus**.³³ За владе Стефана беше 1399 челник Туба, 1402 челници Вук и Витан, 1405 челник Петар. Сви они помињу се као сведоци у деспотовим потврдама за дубровачке закупнике царина.³⁴ Као **велики челник**

помиње се 1405 **Хребелјан** који је већ око 1404, био челник.³⁵ Може бити да је то војвода Хребелјан који се помиње, 1423, у уговору с Млецима.³⁶

³³ Acta archivi veneti II, 299. Ljubić IX, 84.

³⁴ П у ц и ћ II, 44. Споменик XI, 48, 50.

³⁵ Споменик XI, 45, препис у књизи *Diversa Cancellarie 1403—1405*. [Оловком је додато "наводно 1399" испред речи "препис". И у тексту је стојало "већ 1399", али су те речи прецртане. В. Ј.]. [Овај препис датиран је са 1399 што није тачно].

³⁶ Mon. serb. 269. упор. Ljubić VIII, 248.

Знаменита личност беше **Радич**, који се помиње између 1413—1435. Константин Философ каже, да је био врло храбар, врло mudar и ћутљив, али човек који је с мало речи изводио многа дела. Он је био, 1413, један од српских војсковођа који су водили борбу с Бајазитовим сином Мусом.³⁷ Као "велики челник" помиње се он од 1428.³⁸ Деспот Стефан обдарио га је силним добрима. У северној Србији имао је он на 70 села, у Кучеву, Браничеву, код Некудима, на Лепеници, код Крушевца и Рудника, у Мачви, где је, на пр., држао трг Дебрџ, некадашњу престоницу краља Стефана Драгутина (I књ. стр. 189). Краљ Сигисмунд и деспот Стефан даровали су му град Купини (Купиново), на северној обали Саве испод Митровице. Он је, даље, имао и своје делове у рудницима Новог Брда и Рудника. Он је основао, 1431, манастир Св. Ђурђа у Враћевштици (данас Враћевшњица), југоисточно од Рудника. У хрисовуљи која се, као натпис, сачувала на црквеној стени, зове се он **Радич Поступовић**.³⁹ 1433 обновио је он на Светој Гори манастир Кастамонит, а, сем тога, даровао је оближњем манастиру Св. Павла добра у покрајини Браничеву. Успомена на њ живи још и данас у народним песмама.⁴⁰

³⁷ [После тога на ивици концепта написао је Јиречек па пребрисао ово: "Као обичан "челник" долази он 1428 у повељи на другом месту, после војводе Радослава". В. Ј.].

³⁸ Не треба га бркати с Радичем, сребрничким војводом, који се помиње у дубровачким судским књигама 1428—1439. Први пут се на двору деспота Стефана помиње као главна личност "Radiz zeonich" у "littera ambasiatoribus ad despothum", од 16 јуна 1427 (Lett. e Comm. di Lev. 1427—1430).

³⁹ Натпис је саопштио М и л и ћ е в и ћ, Гласник XXI (1867), 31. У тексту после речи Радичь чнтамо само... повікъ.

⁴⁰ Повеље о Радичу: М и к л о с и ч, Mon. serbica 355—377; С т о ј а н о в и ћ, Споменик III, 3—5, 34—36; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 333—336, 531, 548—553; К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 308. Н о в а к о в и ћ, Велики челник Радич или Облачић Раде, Гласник L (1881), 154-164. Ил. Р у в а р а ц (Годишњица XX, 254) мисли да би се Раде у народним песмама пре могао идентификовати с великим војводом Радославом Михаљевићем.

Када је деспотовина обновљена, јавља се, 1455, као "велики челник" Михаило, горе поменути **Михаило Анђеловић**.⁴¹ Међу доцнијим челницима ишао је, 1453—1456, на Порту, као посланик деспота Ђурђа, **Ђурађ Големовић** који се, такође, пева у народним песмама.⁴²

⁴¹ Mon. serbica 436—437 (1445).

⁴² Ј о р г а, Notes 11, 482. М а к у ш е в, Monumenta II, 88. Упор. Ил. Р у в а р а ц у Годишњици XX, 249—250.

Министар финансија зове се дуго време, још увек, **протовестијар**. Исто тако, од 1377, и на двору босанскога краља, па чак 1412 и код херцега Хрвоја (Дубровчанин Михаило Кабужић). У Србији беху протовестијари, од 1398—1402, католик **Dompnus Ivan**, свештеник у Новом Брду,⁴³ 1428 Богдан (можда доцније логофет из 1445), 1435 **Никола Родоп**, можда оно исто лице које је, 1402, било на руци Ђурђу Бранковићу да утекне из цариградске тамнице.⁴⁴ У једној повељи Јевђеније, деспота Стефана и господина Вука, око 1404, помиње се неки **Вукашин "ризничар"**.⁴⁵ Када је деспотовина обновљена, јавља се, 1445, протовестијар с новим именом као "**челник ризнички**" т.ј. старешина благајнице (ризнице).⁴⁶ Ову дужност вршио је, од 1445—1453, Дубровчанин **Паскоје Соркочевић** (Pasqualis de Sorgo).

⁴³ Гл. ниже.

⁴⁴ Родоп у Цариграду 1402 у срп. летописима, Гласник LIИ, 78. Родопов натпис на звону, које је поклонио једној цркви, у С т о ј а н о в и ћ а, Записи I, бр. 255 (од 1 августа 1432). Acta arch. veneti II, 299, Lj u b i ć IX, 84 (1435). Брат Родопов, чије име није забележено, ишао је, 1431, као посланик деспотов вел. војводи Сандаљу. J o r g a, Notes II, 289.

⁴⁵ Споменик XI. 45.

⁴⁶ Ч. М и ј а т о в и ћ, Деспот Ђурађ Бранковић I (1880), 90.

У уговору с Млещима, од 1435, има **Радич Богдашић** угарску дворску титулу "magister agazonum", како су у Угарској звали главнога коњушара. Поред њега јавља се Богдан Злокијевић, само као "consiliarius" деспотов. Деспотов канцелар зове се још увек **логофет**: Лука 1395,⁴⁷ Богдан 1405, Војихна 1428,⁴⁸ **Манојло**, по имену несумњиво један од Грка на двору деспота Ђурђа, а помиње се у деспотовој привилегији граду Будви од априла 1440.⁴⁹ После њега логофети су: **Богдан** 1445, **Стефан Ратковић** 1450—1458.⁵⁰ Али, и у Пећи помиње се, 1450, код патријарха Никодима неки логофет **Тодор**.⁵¹ У мањим повељама помињу се само писари (**дијаци**): 1399 Ратко, 1402 Тоторец 1405 Тубица.⁵²

⁴⁷ Гласник XXIV, 274. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 519.

⁴⁸ Обојица у Mon. serb. 269, 355.

⁴⁹ Привилегија очувала се само у италијанском преводу, Starine X, 6; Monum. hist. iuridica III, 98; Lj u b i ć IX, 157.

⁵⁰ Споменик III, 6; Rad. I, 156. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 343—345.

⁵¹ Н о в а к о в и ћ ib. 476.

⁵² Споменик XI, 45 и д. 50.

Како је саобраћај с Угарском и Млещима био врло жив, постојала је, поред српске, и латинска канцеларија. Латински писане повеље, у доба деспота, делимично су италијанског а делом угарског типа.⁵³ Угарски је племић био деспотов канцелар "nobilis magister **Thomas de Buchniafalva** cancellarius" који је, једном приликом, путовао с поклонима краљу Сигисмунду.⁵⁴ Угледна је личност била Которанин **Nicolaus** (или Никша) **de Archiluppis**, "imperiali auctoritate iudex ordinarius et publicus notarius", доцније "cancellarius illustrissimi domini despoti Rassie" (1423—1425). Он је учествовао у склапању мира с Млещима 1423, а 1440 ишао је у Млетке као посланик деспота Ђурђа.⁵⁵ Није ближе познат "magister **Johannes**, notarius noster" који се помиње, у јануару 1452, у Смедереву код деспота Ђурђа.⁵⁶

⁵³ По угарском образцу састављена је деспотова повеља од 1426 у Acta arch. ven. II, 260 и Lj u b i ć IX, 17. Датирана је "in **descensu** nostro Zreberniza vocato".

⁵⁴ Thallóczy - Aldasy 68 (без године, 1422—1426). Jorga, Notes II, 238.

⁵⁵ Упор. о њему м о ј састав у Arch. für slav. Phil. XXVI (1904), 164, нап. 4. Посланик у Млечима: Acta archivi veneti II, 316 и д., Ljubić IX, 120 и д.

⁵⁶ Thallóczy - Aldasy 166.

Нема сумње да је деспот имао и грчкога писара који је водио преписку с царем и патријархом у Цариграду. Не помиње се персонал за турску преписку, јер су се до XVI века султани и њихови намесници дописивали са суседима на Балканском Полуострву на српском и грчком језику.

У дворска звања спадао је и "**судија дворски**". Ова институција, из времена цара Стефана, помиње се, 1435, а сада се зове "grando zudese del signor dispoto".⁵⁷ Намесници у мањим градовима: у Руднику, Приштини, Трепчи (као: Ламбин 1409, Миха 1410, Вукосав Добројевић 1450 и др.) зову се још увек **ћефалије**, као и у доба цара Стефана.

⁵⁷ Jireček, Arch. für slav. Phil. XXII (1900), 191.

Између других дворана, помиње се још, за владе деспота Стефана, **двородржица** (παλατοφυλαξ гл. књ. II стр. 124). То је био управитељ двора, чију је функцију вршио, 1399, Радивој двородржица.⁵⁸ За владе деспота Стефана помињу се **глобари**, који су прикупљали новчане казне,⁵⁹ за тим **десечари**, сабирачи десетка.⁶⁰ Дворских "псара" и "соколара" (ђеракара) било је и у области Драгаша и Константина, на двору кнеза Лазара,⁶¹ па, шта више, "псаре" је имао и Иван Кастриот у Арбанији.⁶²

⁵⁸ Гласник XXIV, 275. П у ц и ћ II, 44.

⁵⁹ Повеља деспота Стефана од 1406, којом потврђује дарове манастирима Водици и Тисмени у Влашкој, у делу Н а ј д е у, Archiva istorica a Romaniei I, 17 и А. S t e f a n e s c u, Manastirea Tismena p. 36—37. О датуму Ил. Р у в а р а ц, у Arch. für slav. Phil. XI (1888), 360.

⁶⁰ Mon. serb. 264.

⁶¹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 448, 512, 514, 515, 516, 520, 767.

⁶² Повеље Ивана Катриота, ib. 467 (1426).

Последњи остаци старосрпског дворског уређења сачували су се на двору Црнојевића у Црној Гори, који су окружени били "властелом" и "кнежевима", а имали су и ћефалије и двородржице.⁶³ У једној повељи Ивана Црнојевића, од 1482, јављају се три војводе: Тома, Ђуро и Вук, ћефалија Никола и још два дворска човека (придворци).⁶⁴ У Црној Гори помињу се још и логофети, као 1482 неки Никола Грк и 1486 Божидар Грк.⁶⁵ Мистериозни старешина угарских Срба, "цар" Јован Ненада или "црни човек" (niger homo), 1526—1527, имао је, такође, свога челника и свога "палатина".⁶⁶

⁶³ У повељи браће Ђорђа и Стефана Црнојевића, од 1492, помиње се "пристав Радосав Јунаковић, двородржица наш" Р о в и н с к и й, Черногорія, Сборникъ русск. Акад. XLV (1888), 727.

⁶⁴ М а р к о Д р а г о в и ћ, Крисовуљ књаза и господара црногорскога Ивана Црнојевића. Цетиње 1885, стр. 7, 10. Р о в и н с к и й, Черногорія, Сборникъ XLV (1888), 440-441.

⁶⁵ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 355. Ил. Р у в а р а ц у делу Montenegrina (Сремски Карловци 1898, стр. 51) пита се није ли овај Божидар једно исто лице с оним Божидарем Вуковићем, који је штампао србуље. Упор. и Р о в и н с к и й нан.м. 441.

⁶⁶ Упор. Ј о в. Р а д о н и ћ, Граф Ђорђе Бранковић, 35 и д. А. И в и ћ, Историја 50 и д.

2. Странци у српској служби ⁶⁷

Пада у очи да је тада у српским земљама било много странаца којима су поверавана висока звања. Највише их је било Млечића, Дубровчана, Грка и Турака. Већ су Балшићи имали за министра финансија (протовестијара) млетачкога трговца **Филипа Барелија** (Barelli). У српску земљу прешао је он као трговац, те су га разбојници опљачкали у неколико махова. Тако, опљачкали су га 1372 људи жупана Николе Алтомановића и Которани, 1374 поданици господара драчког, Карла Топије, особито Карлов капетан у пристаништу Св. Анастасије (Сар Родони).⁶⁸ Десет година доцније видимо га као "протовестијара Филипа" у служби Балше Балшића (1385). Када је Балша умро, остао је Филип у истом звању и код његова синовца, Ђурђа Страцимировића (1386).⁶⁹ Филипу је пошло за руком да изради своје господару зајам од 3800 млетачких дуката. Оба Балшића даровали су му добра у својој земљи а и сам Филип купио је из својих сретстава још неколико имања.⁷⁰

⁶⁷ [Тачније би било овде рећи: "Дубровчани и Грци у српској служби" В. Ј]

⁶⁸ Ljubić IV, 101 и д., 106.

⁶⁹ Mon. serbica, 203. 204.

⁷⁰ Опширно писмо млетачког сената Антонију Zuchato, посланику код Ђурђа Страцимировића, од 16 септ. 1390, Misti vol. 41 и д. 105 т. у Млет. Арх. (у Љубића IV 286, само у изводу).

Али, 1390 Филип паде у немилост код господара Улциња, Ђурђа Страцимировића, те је, заједно с децом, био дуго време затворен. Млечићи су свом снагом радили на том да ослободе свог грађанина, истичући да је он потпуно невин и да читаво његово имање није његово него његових многобројних поверилаца у Млечима. Млечићи су, у тој ствари, узалуд се трудили више од годину дана код господара Улциња.⁷¹ Када је Барели, најзад, био пуштен на слободу, отишао је у Драч сину Карлову, Ђорђу Топији, који га је примио за протовестијара, те је, као његов посланик, почео 1392 у Дубровнику да води преговоре о уступању Драча Млечима.⁷² У октобру и новембру 1402 присуствовао је Филип Барели у Дубровнику, као сведок, при исплати светодмитровског дохотка босанском краљу Остоји и могориша војводи Радичу Санковићу.⁷³

⁷¹ Повеље од јула 1390 до септембра 1391 у Ljubić a IV, 282, 283, 286, 288 (само IV. 286, у регестима).

⁷² Ljubić IV, 294.

⁷³ Jorga, Notes II, 283, нап. 7.

У исто време (1398—1402) јавља се католички свештеник из Новог Брда, **Иван** или **Јован**, као протовестијар удовице Лазареве, Јевђеније (Милице) и њених синова, кнеза Стефана и Вука.⁷⁴ 25 јануара 1399 одговорило је дубровачко Мало Веће Петру Caput Apis "pro parole dompni Johannis protovestiarii comitisse Sclavonie", да протовестијар може, у свако доба, лично доћи у Дубровник или онамо послати свој иметак, јер га у Дубровнику сматрају као српског властелина: "nos habemus et tenemus ipsum dominum Johannem protovestiarium pro Sclavo et nobili Sclavonie". 9 априла 1400 писали су му Дубровчани да се заузме за њих код Стефана који је љут, што није добио одговор, пре него што је кренуо на пут ка Бајазиту.⁷⁵ 15 марта 1402 био је "протовести" рњ Иван" у Приштини, када је кнез Стефан, с братом и мајком, издао разрешницу Мароју (Марину) Градићу који је држао царину под закуп.⁷⁶

⁷⁴ Упор. Jorga, ib. II, 66, нап. 5, 75, 83, 85.

⁷⁵ П у ц и ћ I, 29—30: "въ всемь срьдчноми намь при "телю протовисти" ри домь Іовану".

⁷⁶ Споменик XI, 48.

После битке код Ангоре, очекивали су кнеза Стефана у Дубровнику, одакле се имао вратити у отаџбину. Том приликом требало је да протовестијар Иван, такође, дође у Дубровник. 18 септембра 1402 одлучило је Мало Веће да се "dompnus Johannes protovistiarius Rassie" превезе из Скадра на бригантину под командом Марколина Ђуњевића из Колочепе (Calamotta). 27 септембра одговорило је дубровачко Веће Умољених на питање протовестијара, изасланика кнеза Стефана, нудећи лађе за кнеза који, међутим, није допутовао преко Дубровника него се искрцао у Бару. 24 августа 1402 примили су браћа, Матија и Марин Градићи, "procuratores dompni Ivani, plebani Novaberde, protovistiarii domini comitis et domine cimitisse Rassie" од благајника Св. Марије (thesaurarii Sanctae Mariae) читав поклад протовестијарев. У покладу било је 623 златна дуката у новцу, 3 фунте, 6 унча и 3 аксађе у некованом злату "in virgetis auri", 297 фунти сребра "in argentariis laboratis".⁷⁷ После тога, 27 децембра 1403, писали су Дубровчани "срьдчноми намь при "телю протовисти" ри Ивану" због оставштине некога умрлога Дубровчанина.⁷⁸ Овај свештеник Иван нити је био Дубровчанин нити Которанин, него пре Баранин или Арбанас. Као његов наследник у Новом Брду, "futurus plebanus Novimontis", помиње се, 1405, дубровачки каноник Паскоје Бобаљевић (Bobalio).

⁷⁷ Div. Canc. 1401—1403. Дубр. Арх.

⁷⁸ П у ц и ћ I, 49, бр. 87.

Када је деспотовина била обновљена 1444, многи дубровачки патрицији ступише у службу деспота Ђурђа, који им је поверио врло важна и поверљива места. Дубровачка република забранила је, 1449, овој својој властели да не смеју с деспотовом војском изићи из деспотовине, нити смеју узимати на себе тешке међународне задатке. Тако, на пр., изреком је забранила, под казном од 1000 перпера и једногодишњег затвора, да се не усуђују примити на себе обвезу чувања сина Јована Хуњадија, младога Ладислава, који се као талац налазио код деспота Ђурђа.⁷⁹

⁷⁹ О томе, такође, у инструкцији, од 2 новембра 1454, дубровачком посланику који је полазио ка Јовану Хуњадију. G e l c i c h - T h a l l o s z u, 562

Међу овим Дубровчанима најчувенији беше **Паскоје Соркочевић** или **Соргочевић** (Pasqualis Junii de Sorgo). По Орбинију, звали су га и Бијељом (Bieglija), међутим, то име не налазимо у повељама. Као и многи његови земљаци, тако је и Соркочевић дошао у Србију као трговац. 1429 обвезао се вођа каравана, Хлапац Станковић, да ће Паскоја Соркочевића, Которанина Јована Маринова de Bisanthis и њихову дружину (societas), с 20 коња, повести из Дубровника и допратити до реке Лима.⁸⁰ Доцније, Паскоје је живео у Новом Брду. Када је деспотовина 1439 пала Турцима у руке, упутили су га новобрдски чиновници (valiosi), који су још водили борбу с Турцима, као свога изасланика, преко Дубровника и Сења, у Угарску ка деспоту Ђурђу. У априлу 1440 беше он, заједно с Јованом Гундулићем, дубровачки посланик код Стефана Вукчића, а те исте године постао је члан Већа Умољених. Када је деспот 1440 из Фурланске стигао у Дубровник и оданде хтео поћи у Бар, именован беше Паскоје за капетана галије, опремљене на трошак деспотов. Задатак галије беше да деспота не само одвезе, него и да га штити на обали зетској.⁸¹ У фебруару 1441 дошли су у Дубровник као посланици деспотови Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђорђић. За време ратног похода краља Владислава, Јована Хуњадија и деспота код Софије и Златице, 1443 и 1444, беху оба дубровачка властелина "in campro christianogum", те су остали у служби деспотовој и после обновљења деспотовине.

⁸⁰ 6 јуна 1429. Div. Canc. 1428. Арх. Дубр.

⁸¹ Инструкција за Паскоја од 6 августа 1440 у збирци J o r g a, Notes II, 369— 370. Ту се налазе и многа регеста из сенатских писама Соркочевевићу.

У Ђурђевићевим повељама помиње се, 1445, Паскоје као министар финансија, "челникъ ризничкыи",⁸² а у дубровачким као "egregio seonich del illustre signor despot". Он је живо учествовао у свима политичким питањима тога времена, у односима деспота према Јовану **Хуњадију**, према Стефану Вукчићу и према султану. Латински песник, Елије Лампридије Чревић (Cerva), Паскојев унук по матери, каже да је "noster avus seonicus" добио од деспота добра у Србији, у Топлици, Дубочици (код Лесковца) и у Госпођину Потоку.⁸³ Орбини прича да је деспот, из љубави према Соркочевевићу, наредио да се његов грб (l'arma de Sorgo) постави на смедеревском граду (росса di Semendria), где се тај грб могао видети још и у доба Орбинијево. Последњи пут помиње се Паскоје у српској служби у августу 1453.⁸⁴ Убрзо потом вратио се он у Дубровник, тобоже са силним благом, пошто је, по Орбинију, своја добра продао по велику цену неком српском властелину (un barone de Rassia). Умро је 1454.⁸⁵ Његов син, Јуније Паскоја Соркочевевића, остао је у српској служби, те је, како каже Чревић, једанпут, још у младим годинама, путовао, заједно са Михаилом Анђеловићем, као посланик на Порту, а други пут краљу Ладиславу Посмрчету. 1463 јавља се он под именом **Жонка Челниковића** као сведок у повељи удове-деспотице Јелене.⁸⁶ Паскојев унук, Петар Јунија Соркочевевића (у. 1535), подигао је, 1520, леп летњиковач на западној страни грушкога пристаништа, урезавши на каменим порталима над вратима слова Р. S. У тој кући станује се још и данас. У последње време власник куће, по наслеђу, био је последњи изданак Ђорђића, гроф Марин Ђорђић (у. 1897).⁸⁷

⁸² Mon. serbica 436, 437.

⁸³ Чревићев говор у спомен Јунија Паскоја Соркочевевића, у изводу Р а ч к о г а у Starinama IV, 195. Орбини такође помиње Топлицу.

⁸⁴ G e l c i c h - T h a l l o c z y 531; J o r g a, Notes II, 483, 485, нап. 1.

⁸⁵ "Ser Pasqual de Sorgo obiit 1454". Specchio del Maggior Consiglio 1440 sq. у Дубр. Арх. Због ратних времена нисам могао загледати у тестаменте у Дубр. Арх. из г. 1454,

⁸⁶ Gj. Š u r m i n, Mon. hist. juridica VI, 231—232.

⁸⁷ Подробније о том м о ј саставу у Arch. für slav. Phil. XXI (1899), 416.

Поред Паскоја Соркочевевића помиње се често као његов колега сер **Дамјан Јунија Ђорђића** (Giorgi), у Србији познат под именом **Дамјан Жуњевић**. У Приштини помиње се он 1434. Доцније, био је деспотов царински чиновник у Новом Брду. Као и Паскоје Соркочевевић, тако је и Дамјан, за време деспотова бављења у Дубровнику, имао прилике да доспе у близину деспота. После обновљења деспотовине, изабрани беху, 20 августа 1445, у Већу Умољених Дамјан Јун. Ђорђић, Јаков Мар. Гундулић и Михаило Вука Бобаљевића за "consules et iudices" у Руднику да решавају онде, као судије, међусобне правне спорове Дубровчана. Дамјан беше већ тада деспотов поверљиви саветник те је, као такав, учествовао у свима важним питањима српским.⁸⁸ Босански краљ Томаш подигао је, 1444, у Дубровнику тужбу против Паскоја и Дамјана, против овога због велике цене којом је икупљен босански властелин Радоје Бубанић који је, у борби око Сребрнице, допао ропства код деспота Српског.⁸⁹

⁸⁸ Damianus de Georgio et Alouisius de Resti, patricii Ragusini, 'ii sunt apud illustrem despotum Rassie, qui in eius consilio intimisque versantur" пише дубровачки секретар Bartolomeo de Sfondratis из Кремоне 22 дец. 1465 херцегу Франческу Сфорци у Милану. T h a l l o c z y, Framenti relativi alla storia dei paesi situati all' Adria, Archeografo triestino III ser., vol. 6, fasc. 2, 1914, 17.

⁸⁹ J o r g a, Notes II, 427, 431.

Дамјан је путовао, 1451, као деспотов посланик султану, када је дошло до сукоба с херцегом Стефаном Вукчићем. У новембру 1455 преузео је у Дубровнику, као заступник деспотов, један део поклада свога господара.⁹⁰ Када је деспот Ђурађ умро, остао је Дамјан и даље у служби Ђурђевог сина, деспота Лазара. У новембру 1457 подигао је Дамјан у Дубровнику, као посланик деспота Лазара и брата му, слепога Стефана Деспотовића, оне делове поклада који су припадали браћи.⁹¹ Ту прилику употребио је да у месту рођења начини свој тестамент. Дубровчанима беше криво, у септембру 1458, што се Дамјан примио да чува (*sub custodia*) ухапшеног великог војводу Михаила Анђеловића, брата силнога Мехмеда Анђеловића.⁹² Али, још те исте године умро је Дамјан Ђорђић у Угарској (*defunclis in partibus Ungarie*). Његов тестамент, састављен 24 новембра 1457, унесен је у дубровачке књиге 7 новембра 1458.⁹³ У тестаменту обдарио је Ђорђић цркве у Дубровнику, одредио суму до 100 дуката за искуп 5 заробљеника из турскога ропства, наменио 300 дуката за војни поход (*passagio*) против Турака. Ако, пак, овај поход не би био предузет, онда та сума има да се употреби на милосрдне сврхе. Најзад, међу другим мањим легатима, завештао је 10 перпера своје некадашњем капелану, дон Сигу из Бара. Деспоту је Ђорђић оставио своју кућу у Смедереву са свим оружјем и оклопима, који су се онде налазили, и, поврх тога, још 100 дуката у злату.⁹⁴ Од родбине помиње Дамјан у тестаменту своју жену Лињушу, сина Жонка (*Joncho*, *Junius*), кћери Николету, Франческу, Мандалену и Већу, као и своју браћу Сигисмунда, Ника и Аловиза. Поред удовице Лињуше, помиње се, 1461, Дамјанов нејаки син Јероним, можда рођен после очеве смрти. Међутим, слепи деспот Стефан, пролазећи кроз Дубровник, тужио се, 2 септембра 1460, на многу дубровачку властелу; па и на Дамјана Ђорђића и његова сина Јунија. Још у мају 1462 тражио је он да му се, по одредби Дамјанова тестаamenta, исплате 100 дуката, на што су му Дубровчани одговорили да се у тестаменту не наводи изреком име деспотово.

⁹⁰ П у ц и ћ II, 101.*

⁹¹ Пов. у *Mon. serbica* 477—479. П у ц и ћ II, 101. Пов. деспота Лазара штампао Dr. T r u h e l k a Глас. бос. XXIII (1911), 13-15.

⁹² Lett. 28 септ. 1458.

⁹³ Testamenta 1458—1462, f. 19. Дубр. Арх.

⁹⁴ "Lascio a signor despoto per consciencia la mia casa a Smederevo et le arme schoverte, che ho della, et tute panciere et ducati cento d'oro".

Дамјанов брат, **Алувиз Жуњевић**, помиње се, 1447 и 1462, у ствари поклада Мркше Сићевскога, српскога властелина.⁹⁵ Дамјанов син, **Јуније**, био је у служби угарскога краља Матије. 1464 добио је он наредбу од краља да рекламира куће последњег босанскога краља у Дубровнику. **Алојзије Мих. Растић** (*Aloisius Michaelis de Restis*) био је 1446 један од патрона оних галија, које су имале довести из Пелопонеза у Дубровник невесту младога деспота Лазара. 1447 путовао је као дубровачки посланик деспоту Ђурђу, па је онда ступио у његову службу.⁹⁶ Године 1450 подигао је он један део деспотова поклада у Дубровнику.⁹⁷ Фебруара 1453 видимо га као деспотова посланика код босанскога краља.⁹⁸ Он је, после пада деспотовине, умро под градом Звоником (сада Зворник) у Босни, написавши, 26 септембра 1459, тестамент у присуству дубровачких посланика код босанскога краља: Николе Мар. Гундулића и Николе Сарацина Бунића.⁹⁹ У тестаменту помиње како је, као деспотов посланик, путовао у Дубровник, скупа с једним Турчином. Пошто роб овога Турчина беше умакао у Дубровнику, наредио је Турчин да се узапти чоха једнога дубровачког каравана у Валони. У тестаменту помиње и неке новчане ствари поводом свога пута у Млетке, камо је ишао као деспотов посланик.¹⁰⁰

⁹⁵ Споменик XI, 104. П у ц и ћ II, 117.

⁹⁶ J o r g a, Notes 11, 419, 421, 440, 449, нап. 2.

⁹⁷ П у ц и ћ II, 101.

⁹⁸ J o r g a, Notes II, 482.

⁹⁹ Према инструкцији, од 25 јула 1459, отпутовали су ови посланици босанском краљу. Пошто су се вратили натраг, добили су, 11 окт. те год. разрешницу од сената.

¹⁰⁰ Регистровано под 28 септ. 1460 у Testamenti 1458—1462 f., 101 t. Арх. Дубр.

Други Дубровчанин у служби деспота Ђурђа беше **Јуније Мар. Градић** (de Gradi или de Gradibus), који сам себе назива "miles" и "comes palatinus". Папа Никола V именовао га је, 1453, за латеранскога кнеза ("comes").¹⁰¹ Исте године путовао је Јуније као "orator Georgii despoti regni Rascie" напуљском краљу Алфонсу, који му је као "viro profecto gravi et prestanti", предао одговор за деспота. Истога дана поклатио је краљ Градићу 77 дуката да купи коња и именовао га за "consiliarius et familiaris noster".¹⁰² Деспот Ђурађ слао је, исто тако, Градића, 1454, миланском херцегу, Франческу Сфорци.¹⁰³

¹⁰¹ T h e i n e r, Monumenta Slavorum meridionalium I, 410.

¹⁰² Писмо краља Алфонса "in castello Fontane" од 6 нов. 1453 у T h a l l o c z y, Framenti relativi alla storia dei paesi situati all' Adria, Archeografo Triestino, III. ser., vol. 6 (1911), 69—70. Краљев дар Градићу у износу 77 дук. за куповину коња у збирци J o r g a, Notes II, 53—54.

¹⁰³ T h a l l o c z y - A l d a s y p. 191, бр. 255. Латински писано веровно писмо Ђурђа "regni Rascie despotus" за "egregius dominus Junius de Gradibus de Ragusio, familiaris noster" упућено Сфорци, писано је у Смедереву 29 децембра 1454. Писмо Градићево херцегу Сфорци, писано у Мантови 18 окт. 1455, на повратку кући, у збирци M a k u š e v a, Mon. II, 86—87.

У фебруару 1455 ишао је Градић у Млетке као посланик "domini despoti Servie"¹⁰⁴ а лети, 1456, опет краљу Алфонсу.¹⁰⁶ После смрти деспота Ђурђа, јавља се Градић у Босни, и то у служби папе. Али, онде беше лоше среће, јер га је војвода Твртко Станчић, властелин босанскога краља, самовољно ухватио, опљачкао, узео од њега папске буле и писма, па га окованог бацио у тавницу. Папа Каликст III уложио је, 21 априла 1457, протест код краља Томаша, истичући Градићеве велике заслуге за курију на својим путовима у Угарску, Босну и ка српском деспоту, тражећи да се Твртко казни. У исто време добио је налог и викар фрањеваца у Босни да иде Твртку.¹⁰⁶ Доцније, Градић је био (1459) један од два дубровачка посланика код сицилијанског краља Фердинанда.¹⁰⁷ Сачувало се једно писмо Јунија Градића, писано из Песара 23 маја 1460 херцегу Сфорци у Милан, а тиче се дубровачких прилика.¹⁰⁸

¹⁰⁴ L j u b i ć X, 45.

¹⁰⁵ Краљ Алфонс деспоту Ђурђу, 1 септ. 1456. T h a l l o c z y - A l d a s y p. 217.

¹⁰⁶ T h e i n e r, Monumenta hungarica II, 290—291. G e l c i c h - T h a l l o c z y, Diplomatarium 764.

¹⁰⁷ L j u b i ć X, 142. По сенатској одлуци, од 21 јула 1459, види се да сенат није био задовољан радом Паладина Гундулића и Јунија Градића, те им стога није захвалио на њихову труду.

¹⁰⁸ M a k u š e v, Mon. II, 91—92.

На смедеревском двору било је Дубровчана који не беху племићи. Такав беше **Никола Радулиновић** (de Radulino) 1448—1450, чији су сродници, раније, трговали у Сребрници, Приштини и Новом Брду.¹⁰⁹ 1457 видимо га као кнеза (comes) у Сребрници.¹¹⁰ После пада деспотовине, дошао је он, 1459, у Дубровник као посланик босанскога краља, а 1462—1465 ишао је као посланик херцега Стефана Вукчића.

¹⁰⁹ 1450 забранише Дубровчани и Радулиновићу да не сме предузимати дипломатска путовања за рачун деспота. J o r g a, II, 440.

¹¹⁰ Пов. у Споменику XI, 87, бр. 91.

Виђена породица у Сребрници беху **Латинице** из Дубровника. Њен први претставник беше **Дабижив Добретинић** dictus Latinica, које се помиње од 1403, а одликовали су га повластицама и даровима херцег Хрвоје, краљ Сигисмунд и деспот Ђурађ. Син Дабижива, **Мартол** (Martolus) био је, на пр., кнез у Сребрници 1423, 1427 и 1435. Породица Латиница имала је наследна добра (hona hereditaria) у граду Сребрници и у околини, планине, руднике, топионице, млинове и села, али, најзад, Турци су их протерали. Пошто је краљ Матија Корвин освојио Јајце, поново је свечаном повељом, од 14 децембра 1463, потврдио тројици Дабиживљевиx унука сва њихова права и поседе у Сребрници.¹¹¹

¹¹¹ G e l c i c h - T h a l l o c z y, Diplomatarium 620—622.

Грци су се ретко виђали у Србији у време династије Немањића, када су противности између грчког царства и Срба биле велике. У доба деспота беше сасвим друкчије. Српска деспотовина привлачила је много Грке XV века. У том погледу од утицаја беху и многе сродничке везе. Тако је тадашња византијска царица била Српкиња: Јелена, жена цара Манојла Палеолога, ћерка "господина" Константина.^{111a} Истакнути ваља да је последњи грчки цар, Константин Палеолог, носио се планом да се ожени царицом Маром, ћерком деспота Ђурђа. Када се деспот Ђурађ оженио, 1414, Ирином (Јерином) Кантакузеновом, разумљиво је да су Кантакузени ступили у српску службу.

^{111a} [Д. А н а с т а с и ј е в и ћ, Једина византиска царица Српкиња (Браство XXX (Београд 1939)].

Међу њима највиђенији беше Јеринин брат, **Тома Кантакузен**, који се помиње у Србији од 1433.¹¹² Те исте године наређено беше дубровачким посланицима код деспота да у ствари кућа, одузетих од дубровачке властееоске породице Гучетића у Новом Брду, уложе на двору протест "con tutta instantia", јер је Тома "cognado del signor" присвојио ове куће.¹¹³ Две године доцније (1435) тужили су се дубровачки посланици, Јован Гундулић и Јаков Ђорђић, да су их деспот и деспотица дочекали врло љубазно, само Тома неће да им помогне деспотица дочекали врло љубазно, само Тома неће да им помогне, јер није добио никакав поклон. Посланици су истицали да се дарови подносе само оним лицима, на које су посланици упућени.¹¹⁴ Најстарији деспотов син, Гргур, и ујак му Тома јуначки су бранили Смедерево од Турака 1439, али, најзад, после тромесечне опсаде, морали су град предати. За време деспотова бављења у Дубровнику, 1441, беше и Тома с њим. 19 јула предао је деспот дубровачкој општини Томино сребрно посуђе (argentaria) у поклад. Поводом тога наредило је Веће Умољених, 21 јула, благајницима да с деспотом, Томом и Петром Спаном, сврше све што је потребно у ствари тих поклада, а 24 јула наредило је да се састави исправа о покладу Томину. Посланици деспотови, Манојло (Maupolo) и војвода Радич, подигли су депозит Томин тек 24 октобра 1446. 16 септембра 1448 победио је Тома, на челу деспотове војске, босанскога краља, те за рачун Србије освојио Сребрницу.¹¹⁵ Месец дана доцније, дубровачки трговци у Сребрници добили су наређење да се жале код Тома због повреде њихових права, јер су они те повластице добили на његово заузимање.¹¹⁶

¹¹² Нису Јасне генеалогске појединости. Сумњиво је да је брат Јеринин, Тома, исто лице које и "magnificus juvenis Thomas, Georgii filius, Kataquzino", кога је Киријак из Анконе видео у Силиврији. A l b e r t D u m o n t, Inscriptions et monuments figures de la Thrace, Paris 1887, p. 31. нап. (Extr. des Archives des missions scientifiques et litteraires, III. serie, t. 3). По арбанаском деспоту Јовану М у с а к и (Musachi), био је Тома, брат деспотице, "figlio de Giovanni" (ed. Н o r f, Chroniques 304).

¹¹³ Lettere, 25 август 1433.

¹¹⁴ J o r g a, Notes II, 329, 334.

¹¹⁵ Летописи, Гласник LIII, 89. Један варијант ставља овај догађај под 6 септ. Споменик III, 134.

¹¹⁶ J o r g a, Notes II, 430.

Године 1452 Млечићи су страховали да ће, под командом Томином, велика српска војска провалити у Зету, али, ову војску потукао је млетачки плаћеник, војвода Стефан.¹¹⁷ Тома се није добро слагао са сином и наследником Ђурђевим, деспотом Лазаром. Када је деспотица Јерина умрла, 3 маја 1457 у Руднику, побегоше, још те исте ноћи, слепи Гргур, царица Мара и Тома Кантакузен султану у Једрене, где беху врло лепо дочекани.¹¹⁸ Томини су посланици долазили, заједно с посланицима Мариним, у два маха у Дубровник са захтевима против Паскоја Чельбиновића и других Дубровчана. 11 августа 1459 и 18 марта 1462 понудио беше сенат Тому да тражи правду пред судом (*offerendo iustitiam*). Српски летописи бележе смрт Томе Кантакузена под 25 јулом 1463, непосредно после пада Босне.¹¹⁹

¹¹⁷ J o r g a, Notes III, 273.

¹¹⁸ Срп. Летописи, Гласник LIII, 93 (под 3 мајем). P h r a n t z e s, Chronicon maius lib. IV, cap. 15. Chronicon minus у M i g n e, Patr. graeca vol. 156, col. 1065 (под 2 мајем).

¹¹⁹ Срп. летописи: Гласник LIII, 96. Споменик III, 135, 141 (без ознаке дана).

Томин син био је, по свој прилици, "кнез" **Манојло „Катакузин“**; чија је сестра Ана (Кирана) пошла 1455 за Владислава, сина херцега Стефана Вукчића. У једном писму напуљскога краља Алфонса од 1455, помиње се она изреком као "*neptis illustrissime uxoris despotis Servie*".¹²⁰ Овај Манојло помиње се често поред Владислава. За време куге, у јуну 1457, када су се дубровачке власти иселиле у Груз, позван беше "*Catacusinus grecus, qui siat in domo chercechi cum sua societate*", да отпутује. 9 децембра 1466 беше Манојло у Дубровнику као заступник војводе Владислава приликом отварања тестаментa херцега Стефана.¹²¹ Године 1467 и 1469 долазио је он поново у град као посланик Владислава, а исто тако већ у фебруару 1466 у Млетке.¹²²

¹²⁰ T h a l l o s z u, Studien etc. (1913), 178. Нап. 1, упор. и 172, 210, 233.

¹²¹ П у ц и ћ II, 129. Без сумње је друга нека личност "*D. Manoilus Cathacuxinus Grecus, nobilis Constantinopolitanus*", који је пред дубровачким судом тужио 12 јануара 1467 злагара Радивоја Миоковића, да му је дао 14 фунти сребра за две чиније, али да од њега ништа није добио натраг (*Lam. Rag.*).

¹²² L j u b i ć X, 347, 348.

Деспот Ђурађ искупио је, после пада Цариграда, из турскога ропства архистратега **Ђорђа Кантакузена**. Овај Грк донео је собом у Смедерево (*εν τω Σμεντεροβω*) два рукописа Прокопијевих дела (данас у Италији), како то каже у једној белешци од 31 маја 1454 Кантакузенев друг, Димитрије Леонтарис.¹²³

¹²³ H a u r y, Über Prokophandschriften, S. Ber. der kgl. bayr. Akademie 1895, I, 163, 166.

Други, опет, Кантакузен био је цариник (*gabelloto*) у Новом Брду када су Турци први пут држали овај град (од 27 јуна 1441). 4 јуна 1442 одлучило је Веће Умољених да одговори на писмо Кантакузена и кадије (*respondendi literis Chatacusino et chadie, offerendo eis jus*). 12 и 14 јула 1442 подигао је тужбу пред дубровачким судом Живко Милетић против Мароја Раткова Менчетића, Медоја Ратковића, Јакова сина Живкова (*filius Zivici*), Никше Рендића, Николе

Маројева Птичића и др. да су му њиховом кривицом, између осталог, повериоци Маројеви, а наследници Калојанови, особито "Catacosinus", као њихов прокуратор, одузели 40.000 аспри.¹²⁴ Поводом неке молбе писао је сенат 4 фебруара 1444 "Cathacussino de Servia", а исто тако, по обновљењу деспотовине, 11 марта 1445, дубровачкој властели и трговцима у Новом Брду у ствари куповине сребра (*compra dello argento*).¹²⁵

¹²⁴ Lamenta de foris 1441—1442, f. 239 и 242 v. Арх. Дубр.

¹²⁵ J o r g a, Notes, 401, 410 нетачно га идентификује с Томом Кантакузеном.

Син овога Кантакузина, по свој прилици, био је Јован или "Jagno filius Catacusini de Novo Brdo". 14 јануара 1461 одлучио беше сенат да пише ћерци деспота Ђурђа, царици Марици, и "Jagno filio Catacusini" поводом њихових порука које је донео Никола Палмотић, који се, баш тада, вратио са свога посланичког пута с Порте. 16 августа 1462 одговорили су Дубровчани на једно писмо "Jagni Cathacusini, offerendo iustitiam". Српски летописи бележе да су, по наредби султана Мехмеда II, Јању из Новог Брда, с два брата и осам синова, удавили, 1477, у Цариграду, а њихове лешеве да је неки Палеолог пренео у Галату па их сахранио 16 септембра.¹²⁶ Друга српска летописна белешка говори о четири сина и дванаест унука, називајући Јању "господарем новобрдским".¹²⁷ 18 новемб. 1477 одобрио је дубровачки сенат да се пише турском цару "pro facto" Кантакузиновића ("Cathacusinovich"), али, из протокола не може се, нажалост, закључити каква беше садржина писма.

¹²⁶ Срп. Летописи Гласник LIII, 100. Упор. Ил. Р у в а р а ц. Гласник XLVII (1879), 198-200.

¹²⁷ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, 110, бр. 348 (из псалтира манастира Пиве).

Неки **Дмитар Кантакузин** саставио је, између 1470 до 1478, живот Св. Јована Рилског, пошто моћи овога бугарскога народнога свеца беху пренесене, 1469, на заузимање царице Маре, из Трнова у Рило. Исти тај Кантакузин унесен је у панегирик рилски већ 1479 године.¹²⁸ Ђак Владислав преписао је, 1469, за побожног Дмитра Кантакузина у Богородичину манастиру Црне Горе код Скопља опсежан зборник од 761 листа.¹²⁹ Даничић помиње, по једном београдском рукопису, српску молитву у стиховима Димитрија Кантакузина, а издао ју је Д. Маринов по једном рилском рукопису.¹³⁰

Неки Андроник Кантакузин подигао је с братом, 1517, манастир Св. Јована Крститеља у Јашуњу код Лесковца.¹³¹

¹²⁸ П. С ы р к у зборнику у част Ламанском, Петроград 1883, стр. 378; Ј и г е њ е к, Cesty 466 нап., М а р и н о в њ, Сборникъ български XVIII, (Д901), 83 и д., текст 86—98.

¹²⁹ Д а н и ч и ћ, Starine I, 45—54., С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 335.

¹³⁰ Д. М а р и н о в њ, Димитри Кантакузинъ, Сборникъ бълг. XVIII (1901), 74—98,

¹³¹ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 430. Боље у М и л о ј к а В е с е л и н о в и ћ а, Јашуњски манастири, Годишњица XXIX (1910), 342.

У доба деспота Ђурђа беше цариник (*gabelloto*) у Новом Брду други неки Грк, по имену **Калојан Русота**. Јорга мисли да је он идентичан са Јованом Росотас (*Ρωσωτας*) који је, у мају 1429, ослободио Францу из ропства код Латина у Патрасу.¹³² Идентичност породичног имена биће несумњива, али, теже је питање идентичности Јована, јер је Калојан Русота био у Новом Брду већ 1428. Дубровчани, наине, писали су 11 августа, поводом тужби њихових трговаца због јама са гламским сребром (*pro foveis de glama*), новобрдском војводи Ђурђу и Калојану, те су, 27 јула 1430, одговорили на једно Калојаново писмо. Дубровачки посланици који су полазили деспоту, добили су, 15 јуна 1433, и веровно писмо "а Caloiani Rusota", ако би га случајно затекли на двору или другде. У писму му захваљују на указаном пријатељству, те му

препоручују дубровачке трговце.¹³³ Убрзо потом, 8 августа, расправљало се у Већу Умољених "ad providendum super credentias quas Teuceri et Calojani Crecus (sic) et alii Greci faciunt civibus nostris". Исто тако писано је, 14 јануара 1436, Калојану "pro novitate que fit mercatoribus nostris in furno" (у топионицама). Још 14 марта 1447 позивали су се Дубровчани код деспота на повластице које су дубровачки трговци уживали у доба "Caloian, suo gabeloto" у Новом Брду у погледу гламског сребра (argento de glama). По казивању српских летописа, Калојан Русота умро је 16 априла 1437.

¹³² P h r a n t z e s lib. II., cap. 6, Chronicon minus, Migne, 156, col. 1039. J o r g a, Notes II, 316, нап. 4. Dr. E. G e r l a n d, Neue Quellen zur Gesch. des lat. Erzbistums Patras, Leipzig 1903, стр. 66.

¹³³ J o r g a, Notes II, 316.

Син његов **Manoilo** помиње се још 1442—1443 у Новом Брду. Као што је поменуто, тужио се, 12 и 14 јула 1442, Дубровчанин Живко Милетић, да су њега оштетили неки Дубровчани, чијом кривицом му је одузет силан новац и метал "per successores de Caloian, videlicet Catacosinum tamquam procuratorem Helene, filie de Caloian, et per Manoilo filium dicti Caloian", а мало ниже од стране "Catacosin et Manoeli filium de Caloiani Rusotta". 4 фебруара 1444 одговорило је Веће Умољених овом Кантакузену и "Manolo filio condam Calojani ad petitionem eorum factam nostro dominio". "Maunolo", који је 23 октобра 1446 као посланик деспота Ђурђа подигао поклад Томе Кантакузена, биће по свој прилици "Conte **Manolio**", послан са смедеревског двора, 1433, у Ново Брдо,¹³⁴ а биће идентичан и с доцнијим **логофетом Манојлом**, који се помиње у привилегији деспота Ђурђа за град Будву од 1440.¹³⁶ По имену, он је био свакако Грк, али нема ближих података о њему. Могао би то бити Манојло, син Калојанов, али још пре Манојло Кантакузен.

¹³⁴ Lettere 1433 окт.

¹³⁵ Mon. historico-juridica III, 98; Lj u b i ć IX, 157.

¹³⁶ Белешка у једном српском рукопису из XV века: "Маноило Грџк писа сие кнџиге. Хлапъ с}д}ше при мн} егда пишах". С т о ј а н о в и ћ, Записи II, 407, бр. 4202.

Други неки **Манојло**, тобоже арбанаски племић, у служби на двору деспота Ђурђа допаде невоље. Њега је, наиме, опао неки Халеп (Хлап), те је, с помоћу деспотице Јерине, утекао у Мореју.¹³⁶ Његов син Никола (рођен око 1435—1440) покалуђерио се, те је, као монах Нифон, живео у Арти, а доцније у Кроји код Скендер-бега. Доцније, 1484, постаде митрополит солунски, а затим, у два маха, цариградски патријарх (1486—1488, 1496—1498). Побожни влашки војвода Радул IV позвао га је, 1504, у своју земљу да му онде уреди цркву. Када се вратио у светогорске манастире, Нифон умре онде 1508. Наследник Радулов, војвода Њагоје, дао је пренети његове моћи у Влашку, где су Нифона, убрзо, почели славити као светитеља.¹³⁷

¹³⁷ О биографијама Нифона (оригинал је на грчком, али има и румунских и словенских текстова) ђакон Dr. Nic. M. P o r e s c u, Nifon II, patriarhul Constantinopolului (првобитно предложена бечком универзитету као дисертација) у Analele Рум. Акад. 1914. Упор. реферат J o r g и н, Bulletin de l'Institut pour l'etude de l'Europe sud-orientale I (Букурешт 1914), 167—172.

Поред Кантакузена, угледна породица беху **Анђели** из Тесалије. Они су потицали од породице ћесара Алексија Анђела Филантропена и његова брата или сина, последњега хришћанскога господара Тесалије, цара Манојла Анђела Филантропена.¹³⁸ Михаило, син једнога од ова два Анђела, не знамо да ли Алексијев или Манојлов, живео је у Новом Брду, те се онде оженио Српкињом. Михаилову жену, с једним од синова, заробише турски коњаници када је бежала из Новог Брда ка Дунаву (можда 1427). По Халкондилу, заробљени дечак беше по оцу Јелин а по матери Трибал (Србин). Када је ступио у службу султанову, назвао се он

Махмуд Анђеловић, те је временом постао беглер-бег Румелије.¹³⁹ Брат његов, **Михаило Анђеловић** напредовао је брзо у српској служби, те је, 1445, био "велики челник".¹⁴⁰

¹³⁸ Повељу митрополита Ларисе, Јоасафа, у којој се помиње цар Манојло Анђел Филантропен 1392—1393 издао је из метеорских манастира Νίκος Α. Βεεs, Βυζαντις II (1911), 35—38. Упор. Arch. für slav. Phil. XXXIII (1912), 590. ,

¹³⁹ С h a l k o n d y l e s ed. Bonn. 437. У париском издању Критувула lib. I, сар. 77 каже се за Махмуда да је син некога ћесара **Филанина** (Φιλανινος). Већ су Н o p f -(Chroniques grecoromaines inedites ou peu connues, Berlin 1873, 466 нап.) и L a m p r o s, (Νεος Ἑλληνομνημον VIII [1909], 329—330) исправили ово име у Φιλανθροπηνος,

¹⁴⁰ Mon. serbica 436.

За владе деспота Лазара, као велики војвода, како га зову српски летописи, успео је он, заједно с братом, да склопи с Портом (1457) повољан уговор за Србију. После Лазареве смрти (20 јануара 1458), јавља се он, поред удовице Лазареве, Јелене Палеологове, и слепога Стефана Деспотовића, као "Michael Angelovich, gubernator Rassie".¹⁴¹ Као такав, радио је у интересу турском, трудећи се да ослаби угарски утицај. Када су, 31 марта, сукобиле се у Смедереву, турска и угарска странка, и турска партија извикала Михаила за деспота, буде он затворен.¹⁴² Предан на чување Дубровчанину Дамјану Ђорђићу, био је он под његовим надзором још и у јесен 1458.¹⁴³ Михаилу, затим, одузеше сва његова добра, те их, делом, поклонише војводи Марку Алтомановићу, а, делом, логофету Стефану Ратковићу, док их, најзад, све не уступише Алтомановићу.¹⁴⁴ Али, тада, турска војска, под командом Михаилова брата, беглер-бега Махмуда Анђеловића, поче освајати деспотовину која се, зачас, сузи на најближу околину Смедерева. Не зна се да ли је Михаило Анђеловић пуштен био из тамнице после пада Смедерева (1459) или, можда, раније, Последњу вест о њему налазимо у његову писму Дубровчанима од 1463, пре пада Босне.¹⁴⁵

¹⁴¹ Cons. Rog. 10 априла 1458.

¹⁴² Најважније податке о том пружа једно италијанско писмо од 21 априла 1458, саопштено и у зборнику М а к у ш е в а, Monumenta II, 115 (само је ту име унакажено: "Amulolo" Angelovich). Писмо од 24 априла ib. II, 219. Упор. Т h a l l o с z y, Studien 104. Срп. летописи Гласник LIII, 93 С h a l k o n d y l e s р. 459.

¹⁴³ Lett. 28 септ. 1458. Дубровачки сенат замера Дамјану Ђорђићу што је примио на себе дужност да чува Михаила, јер је паша, Михаилов брат, захтевао да се с Михаилом лепше поступа у затвору и, уопште, да се пусти на слободу.

¹⁴⁴ Пов. од 1458 у Radu I, 157.

¹⁴⁵ Веће Умољених одредило беше, 4 фебруара. 1463, три члана Већа да одговоре на писма Михаила Анђеловића и Радича Бубанића. [О приликама у Србији после смрти деспота Лазара и Михаила Анђеловића в. Ј о в. Р а д о н и ћ. Donado da Lezze и његова Historia turchesea (Годишњица Н. Ч. XXXII (Б. 1913), 318—319)].

Код Црнојевића у Црној Гори јављају се, такође, два логофета, који се називају Грци: Никола Грк 1482 и Божидар Грк 1486. Али, већ име Божидар показује да су они били, можда, само грчкога порекла. У ове људе грчкога порекла убрајам и писца који се, према сада утврђеном тексту, звао Константин, син Михаила Константиновића, а родом беше из Островице код Рудника (рођен око 1438). Када су Турци, 1455, узели Ново Брдо, допао је турскога ропства, ушао у ред јаничара, те је, као такав, учествовао у многим ратовима султана Мухамеда II док, најзад, 1463 у Босни није пао шака Угрима. Напослетку живео је у Пољској, те је онде диктовао пољски "Јаничареве Мемоаре". Већ имена Константин и Михаило ретко се дају српској властели и сељацима. Из издања проф. Лоша види се да у тексту има много места, где су у

рукописима имена исписана грчким словима све до речи *τελος*, којом се завршава јаничарево причање.¹⁴⁶ Биће то, по свој прилици, речи које писар, при диктовању, није исписао, па је празна места, доцније, исписао грчки сам писац.

¹⁴⁶ Упор. Jan Loš у предговору свога издања *Pamiętniki janczara* (Краковска Акад.) Ser. XXXVIII, на пр. стр. 120 Βαλζηθ—Wajzyt. [О Констан. Михаиловићу и његовим *Pamiętniki Janczara* в. и Ј о в. Р а д о н и ћ а Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку (Споменик САН (Београд 1942), 234—235)1.

3. Деспотови угарски чиновници

Имајући огромне поседе у Угарској, није чудо да су деспоти примали у своју службу многе угарске племиће као "familiares" или "fideles". Константин Философ прича да су многи Угри желели да их баш сам Стефан произведе за витезове, и да су најсјајнији и најхрабрији људи радо ступали у његову службу. У опису Стефанове смрти, Константин истиче како су га нарочито жалили угарски витезови (оугрскимъ же витезомъ слоугамъ ³сего изоумительны³ ³гласы впиюштиимъ).¹⁴⁷ Због своје велике преписке са Угарском морао је деспот имати латинског канцелара за Угарску. "Nobilis magister Thomas de Buchniafalva cancellarius" путовао је једном краљу Сигисмунду, носећи му поклоне од деспота.¹⁴⁸ Али, стално уз деспота налазио се само канцелар, док су други чиновници који се помињу у повељама управљали његовим добрима у Угарској. Витез и "magister Stephan filius Petri de Remete" био је, 1417, "officialis" деспота Стефана у Сатмару и "magister tavernicorum nostrorum".¹⁴⁹

¹⁴⁷ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 312, 319—320, гл. 77, 87.

¹⁴⁸ Повеља без године у T h a l l o s z y - A l d a s y 68—70.

¹⁴⁹ Ib. 52, 62.

Његов син, Имре, био је доцније поджупан ковински (1432). За владе деспота Ђурђа беше "fidelis noster Ladislaus filius Michaelis de Gezth" његов кастелан у Таљи и његов жупан у Дебрецину (1433), а доцније кастелан у граду Токају (1437). Владислав de Patak (Patáky) беше, 1448—1454, један од два кастелана у Таљи. Други кастелан у том граду беше, 1439-1448, "Sandrinus filius condam Thome de Helymba" (пише се и Halemba, Helemba, Helumba). Два, латински писана, деспотова писма из Смедерева, од 1450, у којима је говор о његову спору са Хуњадијем, упућена су на једнога од предака породице Калаји, "fidelis noster Johannes Lewkws (Lököš) dictus de **Kalló**". Поред њега, помиње се "familiaris noster dilectus", Gaspar de Feleg haz (Felegyhazi).¹⁵⁰ Други, опет, "familiaris illustris principis domini Georgii, regni Rascie despoti, ac Lazari filii eiusdem" беше **Филип de Katha** (Kathai). 1456 био је он кастелан града Регеца, заједно са тамошњим поткастеланом Антонијем **Ваш** (Vas).¹⁵¹ По имену судећи, овамо спада и "Martinus, nobilis cortesianus illustrissimi domini despoti" који је, при одласку деспотову из Дубровника 1441, положио онде у поклад своју имовину.¹⁵²

¹⁵⁰ Ib. 158—159, 164, 165 из архива породице Калаји.

¹⁵¹ Ib. 197.

¹⁵² 27 априла 1442. Div. Notar. 1442—1443 f. 23 (div. ult. 19).

4. Турски претенденти Сауцевић

Константин Философ каже да је деспот Стефан, ратујући против Мусе 1411, "посыла³ ³тъ же и рекомааго сина Саоучи³ ³сва, въ ³сже " ко бѣи решти цара того сътворити".¹⁵³ Био је то, без сумње, **Дауд Сауцевић**, који се касније тако често помиње. Дуго времена још играо је он улогу у Угарској, Србији, Грчкој и Напуљу као претендент на турски престо.

Угарске повеље пружају нам много података о његовој породици. За владе краља Сигисмунда дошао је с троје деце, око 1429—1432, у Угарску "слепи турски цар". У исправама зову га "Murath, caecus imperator Thurcorum", "Morath beg, imperator Thurcorum de domo Othmanorum".¹⁵⁴ У часопису "Szazadok", за 1893, идентификовао је Ј. Тури овога слепог турског цара са сином Мурата I, Саудијем. Овај Сауди склопио је био, око 1370, заверу са византијским кнежевићем Андроником, у намери да сруше с престола своје очеве, емира Мурата I и цара Јована Палеолога. Али, нестрпљиви наследници престола беху ухваћени; турски кнежевић би потпуно ослепљен, а византијски само делимично. Прве вести о томе даје нам млетачки канцелар Raphaunus Caresinus у своме наставку хронике Андрије Дандола (до 1388).¹⁵⁵ Биће да је име Сауди (од речи севмех или шавмек љубити) само надимак, јер се оно иначе не налази међу турским личним именима.¹⁵⁶

¹⁵³ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф г л. 70 изд. Јагића у Гласнику XLII, стр. 303.

¹⁵⁴ Cod. dipl. patrius I, 357, 375, 388.

¹⁵⁵ M u r a t o r i, Scriptorum VII, 443 B: "Chier Andronicus, primogenitus Calojani Graecorum imperatoris nec non Saucibeus Zalaba (Челеби), filius Amurati Bey Turchorum". Прича поводом историје млетачко-ђеновљанског рата 1378—1381.

¹⁵⁶ H e r m a n n V a m b e r g, Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen (Leipzig 1885), 369, 433 помиње, приликом склапања брака код Езбега и Османа, "сауди-катум" (жена љубави) као гласника љубави.

Право име турског кнежевића могло је сасвим лако бити име његова оца Мурата. Али, тиме још нису уклоњене све тешкоће. Ако је Сауди, рецимо, око 1370, имао 20 година, морао је, онда, око 1430, имати 80 па, можда, и више година, што ипак не изгледа вероватно. Напомена Константинова "рекомааго сина Саоучи³зџа" појачава сумњу да ли је он збиља био потомак завереника из године 1370. На основу извеснога места у једној повељи, Јорга¹⁵⁷ мисли, на основу једног места у повељи, да је овај слепи Мурат био брат Мурата II. Али, два брата нису могла имати једно исто име. Каже се да је стари и слепи претендент примио хришћанство у Угарској, где му је краљ Сигисмунд осигурао извесне приходе. Претендентова жена назива се у повељама Агнес.

¹⁵⁷ J o r g a, Notes II, 338, нап. 2.

Дауд Челеби, син слепога Мурата, имао је у Угарској имања у куманском крају. Краљ Ладислав Посмрче зове га, у повељи од 1456 "David Chaloria, imperator Thurcorum".¹⁵⁸ Дубровчани и Халкондил изреком га зову сином Саудијевим или **Сауцевих**. 1432 писао је Мирчин син, војвода влашки Александар, или, како се он званично назива, Јо Александар, темишварском жупану Стефану Розгоњију како велике наде полаже на упад "ћесара Чалапије", јер мисли да ће изванредан део турске војске прећи на страну овога претендента.¹⁵⁹ Дауд је био онај челеби (кнежевић), "Zelaria natus imperatoris ceci Theucorum", кога је Сигисмунд, у мају 1436, преко Далмације послао арбанаској властели која је тада давала жесток отпор Турцима.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Cod. dipl. patrius I. 353.

¹⁵⁹ B o g d a n, Documente privitoare la relatiile tarilor romanesti cu Brasovul si cu tara ungureasca in sec. XV si XVI. I (1413—1508), Букурешт 1905, бр. XXX, стр. 4.9—50. Упор. 52—53. Cf. J o r g a, Geschichte des osmanischen Reiches I, 416.

¹⁶⁰ J o r g a, Notes II, 337—338.

Када је деспот Ђурађ, 1441, путовао из Фурланске за Дубровник, накнадили су Млечићи трошак шибеничком кнезу око дочека не само деспота Ђурђа него и султанова сина, "filii

imperatoris Turchorum".¹⁶¹ 13 јануара 1443 парничили су се пред судом у Дубровнику два Дубровчанина. Један од њих, Милат Ратковић, звани Мудричић, оптужио беше Николу Грчића (Gercich) Турцима у Једрену да је шпијун угарскога краља и деспота. Милат је Николи, сем тога, пребацивао у у Дубровнику: "tu portasti literam de Sauciewich Ragusanis pro volendo accipere imperium imperatoris Teucorum".¹⁶² Почетком јуна 1447 налазио се Сигисмунд Гучетић већ 14 дана, као дубровачки посланик, код "Saugevich dominus Teucer".¹⁶³ Дубровчани писали су, 1 септембра 1447, Јовану Хуњадију, да се Турчин Saugevich, који је био у Арбанији и Грчкој и од тамошњег деспота добио помоћи, налази на Крфу.¹⁶⁴ Јуна месеца 1448 путовао је турчин Saugevich, с пратњом од 30 људи, на грчкој лађи преко Дубровника у Сплит и даље у Угарску.¹⁶⁵

¹⁶¹ J o r g a, Notes III, 73.

¹⁶² Lamenta de foris 1442—1443, f., 100 t. (Дубр. Арх.).

¹⁶³ J o r g a, Notes II, 423, нап. 3.

¹⁶⁴ G e l c i c h - T h a l l o c z y, 467. У оригиналу "Saugevich Teucer" (не Saugeuicius).

¹⁶⁵ J o r g a, Notes II, 427.

Исте те године у јесен био је Дауд, Син "Сауцев" у војсци Хуњадија која је страдала на Косову, како то Халкондил изреком каже: "Ταυτης ο Σαουζεω, υιδους του 'Αμουρατεω, γενος των 'Οτουμανιδων".¹⁶⁶ У октобру 1454 примио је Дауд новчану помоћ од напуљског краља Алфонса "Dauid, parent del Gran-Turcho", један пут 150, други пут 110 дуката.¹⁶⁷ Овај турски претендент умро је око 1456.¹⁶⁸

¹⁶⁶ C h a l k o n d y l e s ed. Bonn. p. 363.

¹⁶⁷ J o r g a, Notes II, 52-53.

¹⁶⁸ У повељи краља Ладислава. 4 мај 1456 као "condam illustris Dauid" итд. Cod. diplom. patrius I, 353.

Други син слепога цара беше принц Орхан-бег који је умро тек 1496.¹⁶⁹ Између 1435—1488 често се помиње ћерка слепога цара, Катарина с надимком Chazar (Csazar?). Њен први муж био је Paulus dictus Thewgawk (читај Török -Турчин) de Salgo, "familiaris" Јована Хуњадија, други муж Johannes Magnus (или Nagy) de Gezthel из Липтаве. Катарина, скупа с мајком, добила је од краља Сигисмунда и Албрехта доживотно на поклон камениту кућу на „житном тргу" (Buza ријаза) "circa aquas calidas inferiores". Када је она умрла, вођена је око куће парница с ранијим сопственицима, док, најзад, кућа није припала синовцу Јована Гестељског, Јовану filio condam Detrici de Chele.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Cod. dipl. patrius I, 375, 380, 389, 392.

¹⁷⁰ Cod. dipl. patrius I, 353 (1456), 357 (1459), 373 (1486), њен тестамент 375 (1488), 380—393 (1499).

5. Турци у српској служби

Поред претендента, било је, чак, и у Угарској још и других Турака. Неки **Josa Turcus** имао је у Хрватској град Кристаловац (Cristallovvcz). Њега је, заједно с другом, **Николом Сараценом**, по наредби бана Матка, банов брат Пијерко заробио, његов кастел с добрима посео, и све ствари и драгоцености узаптио. Међу драгоценостима беше и "liber Alcoranus",

повезан у сребро, својина краља Сигисмунда, затим још друге краљеве повеле, даровнице и потврде. Јоза је поднео био тужбу краљу Сигисмунду, додавши уз тужбу и списак одузетих ствари. Својим писмом из Прага, 2 јануара 1437, корео је цар Сигисмунд бана Матка због таквог поступања с верним (*fidelis noster*) Јозом Турчином, наредивши му да све доведе у ред.¹⁷¹

¹⁷¹ *Thallosz - Aldas* у 104—106. Оригинал у кермендском архиву с турском забелешком на позадини.

Још за владе Стефана, док је био кнез, било је Турака у српској служби. Неки Турчин **Ајдин** ишао је, после битке код Ангоре, као посланик Стефанов Тимуру.¹⁷² Један од војвода деспота Стефана имао је турско име **Шахин** (персијски-соко). Први пут јавља се он 1399 у Јагодини као **Шаинац** међу властелом на двору госпође Јевђеније и њених синова.¹⁷³ На двору деспотову био је виђена личност већ 1406. У борби с Мусом, сином султана Бајазита, 1413 беше Шаин један од војсковођа. 1423 присуствовао је он, као сведок, при склапању мира с Млецима.¹⁷⁴ Једна кула на смедеревском граду зове се још и данас Шаинова кула. Поред Шаина, присуствовао је, 1423, склапању мира с Млецима још и војвода Алијаз-бег.¹⁷⁵ Када се деспот Ђурађ као бегунац бавио у Дубровнику 1441, беше међу његовим дворанима и неки Турчин **Ибрахим**.¹⁷⁶ Поводом несугласица 1435—1436 између деспота и Дубровчана због повишене царине у Сребрници дознајемо да је деспот Ђурађ ову царину дао тада под закуп неком Турчину Јусуфу (*Isup Turcho*).¹⁷⁷

¹⁷² *Константин Философ*, Гласник XLII, 276.

¹⁷³ Споменик XI 45, бр. 31 (међу челником Хребељаном и ризничарем Вукашином).

¹⁷⁴ Новобрдски трговци одузели беху од курира Градићева писма деспоту и "Saino in Sclavonia", *Lamenta* 1406. У рукопису пшињском, без године, јавља се "ћефалија Шаин" као сведок приликом куповине неке баштине између калуђера и световњака. *Ковачевић*, *Starine* X, 272, бр. XX.

¹⁷⁵ *Voyvoda Aliaz-beg ib.*

¹⁷⁶ "Ibraim Teucer homo signor dispot" тужио је 29 јула 1441 суду свога слугу Радича из Дубочана (*Dubuzeni*) да му је украо лук, "officium", простирку, 12 златних дуката, "unam zaramelam" (свиралу) *de dente piscis, valoris XII duc.* "Liber maleficiozum 1441. Дубр. Арх.

¹⁷⁷ *Jorga*, *Notes* II, 325, 334—335.

[На терминологији опажа се такође све јачи турски утицај. Дубровчани говоре о деспотовој "Порти" (*porta despoti* 1436), о "пазару" у Смедереву (1449), о чуварима прелаза на Дрини које су плаћали деспотови закупници царина у Сребрници (1415 и д.), а које Дубровчани зову "лефеци" или "капици". Турскога је много било и у опреми, оделу, посуђу, тако: турски таламбаси, буздовани, ножеви, коњска опрема, бакрено посуђе, простирке итд. *В. Ј.*]¹⁷⁸

¹⁷⁸ [Текст у загради не налази се у рукопису опширне обраде, али се налази у краткој верзији која је штампана II, 1, стр. 274—5. На крају овог додатка налазим још и следећу реченицу, али прецртану руком самога писца: "И Дубровчани су имали тумача (*turciman*) за турски језик". *В. Ј.*]

VIII

Племство

У ово доба није се изменио стари поредак у имовним односима. У XV веку још се увек разликовала **баштина** (наследно добро) и **пронија** (војничко добро) како у држави деспота тако, још и пред крај XV века, у области црногорских Црнојевића. Властелин и војвода Обрад Драгославић или Дебиндић обећао беше манастиру Хиландару своју **баштину** у Ибру. Баштина је обухватала његову задужбину Ваведенија, коју су му потврдили кнез Лазар 1387 и патријарх Спиридон 1389, и још три села и пет заселака. Али, због невере, кнез Стефан одузео му беше та добра (око 1392), те је дао "н³ зговоу баштиноу властелиноу мо~оу оу пронию". На молбу хиландарских монаха даровао је деспот ову баштину манастиру Хиландару.¹

¹ Д. А в р а м о в и ћ њ, Описаше древностиј србски у Светои (атонској) Гори, 62. Mon. serbica 568—569. Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 458—459, иста повеља (око 1392), упор. на стр. 775—777 повеље кнеза Лазара и патријарха Спиридона, којом потврђују завештање Обрадово.

Логофет Стефан Ратковић добио је као пронију од деспота Ђурђа и деспота Лазара многа села у лепеничкој, борачкој, острвичкој, смедеревској "власти" (жупи) и у Мачви. На молбу Ратковића, потврдили су, 1458, босански краљ Стефан Томаш и син му, кнез Стефан, последњи српски деспот у Смедереву, Ратковићу и његовим мушким потомцима све ове поседе као "баштину" с тим да им се она само у случају "невере" може одузети.²

² Пов. краља Стефана Томаша и кнеза Стефана, Жепче 14 окт. 1458, изд. R а љ к и, Rad. I (1867), 156 (штампано погрешно прњнио).

Млечићи су, такође, прихватили у Зети институцију војничких добара, како се то види из скадарског катастра од 1416 године. У уговору од 1453, између зетских племена и Млетака, одређује се да се спорови између "пронијара" и њихових сељака имају решавати само у присуству војводе Стефана Црнојевића.³ Једна повеља, датирана у Ријеци 1492, казује да су браћа, Ђурађ и Стефан Црнојевић, протерали из земље Радоњу Лалевића и сина му Ивана због тога што су убили Иванца, сина попа Болашина, а његову пронију пренели на Грубичевића и Шћепана Николића Голубовића, из племена Малоншића.⁴ Браћа Црнојевићи дали су, 1495. цетињском манастиру пронију Михаила Пипера, који је ово војничко добро добио од њихова деда Стефана Црнојевића, али му га је њихов отац, Иван Црнојевић, одузео због "невере".⁵

³ Lj u b i ć X, 68.

⁴ Р о в и н с к и й, Черногорія, Сборникъ отд. русск. яз. и слов. С Петербургъ XLV (1888), 726-727.

⁵ Текст повеље код В и т к о в и ћ а у Гласнику 2 одел. књ. V (1874) 176 и Р о в и н с к и й на н. м. 728. Оба издања по новијим преписима. Упор. Arch. für slav. Phil. XXII, 198.

Из овога времена нема много вести о племству у Србији, али на основу сачувана материјала, разазнајемо ипак неке појединости, Удео ни кнежеви који су приграбили власт у неким областима наишли су на такмаце у појединим властеоским породицама, јер су и ове пошле за њиховим примером. Нови обласни господари придобили су неке од ових властеоских старешина женидбеним везама, а друге су покорили силом. Кнез Лазар удао је своју сестру Драгињу за челника **Мусу**, кога зове братом. Овај Муса, по допуштењу цара Стефана Уроша, добио је, 1363, од силонога кнеза Војислава у замену град и жупу Брвеник у рудној области Копаоника за град и жупу звечанску.⁶ Кнез Лазар потврдио је, 1381, нека села на реци Лабу која је његов зет Муса, са синовима Стефаном и Лазаром, поклонно светогорском манастиру Св. Пантелејмона (Русику).⁷ Породица Мусе остала је, и после његове смрти, у добрим односима с Дубровчанима који су, због трговине, често путовали кроз овај крај, богат рудом. Дубровчани су веома љубазно дочекали и обдарили у јануару 1388 Обрада, посланика Стефана Мусића. Убрзо потом, упућен је дубровачки властелин Фрања Бавжелић (Baseio) с поклоном Стефану Мусићу. Јула месеца послали су Дубровчани нов поклон браћи Мусићима (Molsich) поводом

њихове свадбе. У доба битке код Ангоре становао је Стефан "Molsich" с матером, која се у сенатским протоколима зове Јелена, читаву годину у Дубровнику на трошак општине, а, 1403, дала је општина Стефановој матери барку да је превезе у Улцињ.⁸

⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 316. Упор. I књигу овога дела стр. 250.

⁷ Н о в а к о в и ћ, ib. 516.

⁸ 9 јануара 1388 одлучило је Веће Умољених једногласно да се пошље један "ex nobilibus nostris qui sunt in Sclavonia usque ad Stephanum Mosich". 11 јануара одлучило је Мало Веће да се Стефану Мусићу упути с поклоном од 20 перпера "pro parte communis" Фрања Бавжелић, а Обрад, "nuntius" Стефана Мусића, да се обдари с 10 перпера. 15 јула опуномоћило је Велико Веће ректора да упути поклон "Stephano et Lazaro fratribus filiis quondam Mulsich, amicis nostris, facientibus nutias" (sic место nuptias). 9 фебр. 1389 одлучило је Велико Веће да пошаље: "Stephano Molsich amico nostro unum par armorum pro sua persona, que sint valoris a ducatis L infra". 20 јула 1403 одлучило је Веће Умољених да се даде барка Јелени, мајци "Stephani Molsich usque Dulciniū espensis nostris communis". Последњег августа, исте године, одлучила је општина да се исплати кирија од 30 перпера за кућу, у којој је Стефан Мусић с мајком становао годину дана. (Libri Reform. Дубр. Арх.)

Други сродник кнеза Лазара, кога он такође назива "братом", био је **Цреп**. С допуштењем Лазаревим, поконио је он светогорском манастиру Лаври нека добра, а међу њима "тръгъ Паракиновъ Бродъ", данашњи Параћин.⁹ Па и у Лазаревом завештању манастиру Раваници помињу се села која је Лазар купио од Црепа.¹⁰ Заједно са својим другом Витомиром, прославио се Цреп победом над Турцима, 25 децембра 1380 код Дубравнице, како бележе српски летописи. Други, опет, Лазарев властелин, **Милош** (Кобилић) прославио се у боју на Косову (1389).¹¹ Лазарев противник беше Радич Бранковић из Браничева кога је Лазар, по летописима, победио 1378—1379 године.¹²

⁹ Даровницу Црепову Лаври потврдио је кнез Лазар (без године). Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 495 (Ориг. у Лаври, сачуван врло рђаво).

¹⁰ Н о в а к о в и ћ на н. м. 769. Није сигурно да ли је онај поп кир Бенедикт Цреповић који се помиње 1411 син Црепов. Моп. serbica 569, бр. 466. [О Лазаревој задужбини Раваници в. П е р а Ј. П о п о в и ћ, Западни зид цркве Раванице (Прилози за КЈИФ. (Београд 1925), 234—239. В. П е т к о в и ћ, op. cit. 271—275].

¹¹ Упор. I књигу овог дела стр. 325.

¹² Српски летописи. Гласник LIII, 71.

Константин Философ прича како су остали "възможни" потчинили се кнезу Лазару, али су после његове смрти радили код Турака против Лазарева младог сина Стефана, да би постали самостални великаши. Особито живу акцију развили су они после неуспелог војног похода у Босну 1398. Беше то **Новак Бјелоцрквовић** (од Бијела Црква) који је, не слутећи ништа зло, отишао био Стефану, где је био ухваћен и погубљен. Његов друг, **Никола Зојић**, пријатељ Дубровчана, побегао је у град Острвицу код Рудника. Пошто је видео да неће моћи умаћи, покалуђери се, те са женом и кћерима оде у манастир.¹³ Нема сумње да су то она два војводе који се, непосредно пре [побуне], 1395, помињу у даровници кнегиње Јевђеније (Милице) и њених синова, Стефана и Вука, светогорском манастиру Св. Пантелејмона: војвода Никола с женом Видославом (сјродница наша) и војвода Новак.¹⁴ Константин Философ помиње, поред ова два човека, још некога Михаила који је, иначе, важио као верни присталица сина Лазаревог. Биће то онај војвода Михаило који се, у више поменутој повељи од 1395, помиње поред Николе и Новака. Не може се, међутим, тврдити поуздано да би тај Михаило био идентичан с оним Михаилом, који је 1413, с челником Радичем и војводом Шаином, водио српске трупе против Мусе.¹⁵

¹³ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, Гласник XLII, 266, гл. 29. Пријатељско писмо Дубровчана Николи Зојићу од 10 октобра 1397 у П у ц и ћ а I, 10, бр. 16.

¹⁴ Гласник XXIV, 271—275, Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 519.

¹⁵ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф н.м. 308, гл. 76.

Иначе биограф Стефанов, Константин Философ, не пружа ни близу података о властели тога времена како би се то могло очекивати. Иако је имао пред собом као узоре грчке историке, он помиње само мало личних имена. Причајући о боју на Косову, он говори само о властелину који је, тобоже као пребеглица, својим мачем убио турскога владара Мурата. Име Милош чита се само на ивици рукописа. Ну то име ("верни слуга Лазарев, по имену Милош") помиње савремени путопис рускога ђакона Игњатија који је, 1389, пратио у Цариград московскога митрополита Пимиња.¹⁶ Константин уздиже и хвали још једнога властелина који је, 1413, град Сталаћ, на саставу обе Мораве бранио античким јунаштвом (³зликo кѣто отъ древънихъ добл³сѣствовавъ) против Мусе. Али, не помиње име ни тога јунака.¹⁷ Није се нашао никакав савремени читалац, који би на ивици Константинова рукописа забележио његово име. Народна прича назива овога јунака **Пријездом**, али о њему ништа није забележено.

¹⁶ [Ђ. С п. Р а д о ј и ч и ћ, Савремене вести о Косовској битци код руског писца ђакона Игњатија (Старинар III сер. књ. XII (Београд 1937), 47—54)].

¹⁷ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф ив. 307, гл. 75.

Поменућемо да се неки други Пријезда помиње тек 1438 као војвода у Новом Брду. На другом месту прича Константин о неком веома храбром човеку (љвообразњъ же н } кѣто ³сѣсѣствомъ моужъ) деспота Стефана који је, на разбојнички начин, становао по шумама и много бриге задавао "Исмаилћанима" (сѣтресе срьдѣца исмаилѣтскы³сѣ чести). Син султана Бајазита, Сулејман, тражио је од деспота да му га изда, али овај не хтеде. После тога, овај храбри човек напао је самога Сулејмана када је марширао кроз топличку долину. У тексту Константина овај човек зове се "Каралѣкъ" (турски кара-црн), али је неко у рукопису са стране дописао **Новак**.¹⁸ Онде где се прича, како је деспот упутио Тимуру као свога посланика Турчина **Ајдина**, дописао је неко са стране име **Радослав**, који је свакако пратио Ајдина на овом путу.¹⁹ На оном месту, пак, где је говор о побуни у Сребрници, када беше убијен неки млади чиновник деспотов, који је надзиравао тамошње радове, дописао је неко са стране **Владислав**. Занимљиво је да Орбини (1605), причајући о том, помиње исто то име.²⁰ После смрти деспота Стефана, заузеше Турци (1427) град Голубац на Дунаву захваљујући издаји српског војводе. Белешка на ивици рукописа зове овог војводу Јеремија. Да се овај војвода збиља тако звао, дознајемо не само из српских летописа, него и из једне повеље краља Албрехта, наследника Сигисмунда.²¹ Када се једном, ради новог издања, буду прикупили сви сачувани рукописи Константинова дела, моћи ће се сигурније судити о вредности ових бележака на ивици, које су очевидно веома старе.²²

¹⁸ Ив. р. 292, гл. 55. У дубровачким књигама *Lamenta* помиње, се 1416 на једној гусарској лађи из Омиша "marinarius Petrus Saragliuch". Изгледа да је ово име било омиљено.

¹⁹ Ив. 276, гл. 40.

²⁰ Деспот Стефан "mando in Srebarniza un suo gentil' huomo addimandato Vladislav, per governo di quel luogo", *O r b i n i* 323. *К о н с т а н т и н р.* 318.

²¹ "Castrum Galombocz", заузеше Турци "ex tradimento cuiusdam perfidi Jeremie Rasciani", кога је покојни деспот именовано заповедником града. *T h a l l o s z y - A l d a s y* 123 (1438), *К о н с т а н т и н р.* 322.

²² Неке напомене о овим глосама са стране имају у делу С.П. Р о з а н о в а *Житие сербскога деспота Стефана Лазаревича и русски хронографъ, Изв}стia русск, акад. П* (1906), св. 2, стр. 60—97.

Важно градиво пружају повеље тога времена.

Ако се узме на ум да се логофет Прибац, отац кнеза Лазара, звао **Хребелановић**, које се презиме, међутим, јавља само у познијим изворима,²³ није немогуће да је **Хребелан**, велики челник 1405, а 1423 војвода, био рођак деспота Стефана. Велики војвода **Радослав Михаљевић** (у. 1436), о коме је било речи када смо говорили о звањима и достојанствима, био је вероватно син малочас поменутога војводе Михаила. Иако се сачувао читав низ повеља, ипак не знамо породичне односе великога челника **Радича** који се помиње између 1413 и 1435. Угледна је била породица **Југа**, чије име потсећа на Југовиће у народним песмама и причама. Из повеље Јевђеније и њених синова од 1395 види се да је неки властелин **Југа** поклонио светогорском манастиру Св. Пантелејмона два села у Глубочици (код Лесковца).²⁴ У мировном уговору с Млечима, 1423, помиње се међу српским сведоцима на првом месту војвода **Војин Југа**. Њега је деспот Ђурађ, још у јуну 1440, упутио из Дубровника у Млетке (*Voynus, nobilis, aulicus domini dispoti Georgii*).²⁶ Други члан ове породице беше **Радота Јужић**. 13 новембра 1428 наредили су Дубровчани својим посланицима код деспота да траже од њега да им се издаду натраг 300 фунти сребра, које је Дубровчанима одузео "*sotto Antibari lo voivoda Radota Jusich*".²⁶

²³ Гл. прву књигу овога дела стр. 250.

²⁴ Гласник XXIV, 71; Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 519.

²⁵ *J o r g a*, Notes II, 370, нап. 1. .

²⁶ *Lettere e Commissioni di Levante* 1427, 1430. Дубр. Арх.

Многа властела видно се истакла у ратовима с Млечићима и у раду око стицања земаља Балшића у Зети. Војвода **Мазарак** јавља се, први пут, 1414 са својом матером, која је становала у блиском граду Острвици.²⁷ "Masarach" је био један од српских војсковођа лети 1422, за време ратовања с Млечићима код Скадра. Том приликом су Млечићи били пуни лепих нада због тога, што је Мазарак узмакнуо према Дривосту.²⁸ У јануару 1423 помињу се у Улцињу побуњеници против Млетака, који су пребегли Мазараку (*iverunt at Masaracum*), због чега им Млечићи узаптише њихова имања.²⁹ Пошто је мир био склопљен, био је Мазарак неко време заповедник у Бару. Ту је, како се каже у дубровачком судском протоколу од 4 октобра 1423, "*voivoda Maserach domini dispot qui tunc erat in Antibaro*" држао неколико дана окована у тврђави барској некога разбојника.³⁰ Свакако је ово име арбанаско.³¹ У Епиру је било племе Мазараковићи, познати из јанинске хронике. Данас има село Мазерека западно од Мускопоља,³² и село Масреку на Дриму више Дања.

²⁷ *Lamentationes de foris* 1412—1414, где је оригинално писмо Ломка Томасина од 30 априла 1414 из Рудника. Онај Ђорђе Мазарак кога је деспот, 1408, слао с писмом у Дубровник није идентичан с овим Мазараком, јер се за Ђорђа каже да је само "члов}кь" а не "властелин".

²⁸ *Acta archivi veneti* II, 94; *Lj u b i ć* VIII, 180.

²⁹ *Acta archivi veneti* II, 138; *J o r g a*, Notes I, 330.

³⁰ Lamentationes de foris 1422—1424.

³¹ [Арбанаског порекла из братства Масарек био је ванредно способни Петар Масарек, родом из Призрена, окретни папски визитатор по балканским земљама, 1624 бискуп призренски, а убрзо потом надбискуп барски. Братство Масарек дало је још једнога способнога црквенога старешину, Матију Масарека, надбискупа скопског од 1759 год. (Ј о в. Р а д о н и ћ, Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века (Београд 1950), 29, 643)].

³² W e i g a n d, Die Aromunen, I, 93.

Угледна личност беше војвода **Алтоман**, по имену сродник великога жупана Алтомана, сина Војинова и оца познатог жупана Николе Алтомановића у XIV веку.³³ У млетачким, дубровачким и которским књигама помиње се често као војвода Бара од 1427 до 1437. Дубровчани су се много дописивали с њим, а Млечићи имали су с њим много неприлика.³⁴ Папа Јевђеније IV упутио је, 1437, писмо "nobili viro Altamanno, vicedomino et capitaneo in civitatibus Antibarensi et Drivastensi", препоручујући му бенедиктински манастир Св. Јована у Столе (сада Стој) код Дривоста.³⁵ Пошто деспоту, након рестаурисања његове државе (1444), није пошло за руком да му Млечићи поврате Приморје, столовао је Алтоман, 1448, као његов намесник [у "curia"] у Подгорици.³⁶ Када Срби предузеше офанзиву у Приморју, потукоше Млечићи, 1448, Алтомана. Неки кажу да је Алтоман, том приликом, био заробљен и послан у Падову.³⁷ Изгледа да је, наскоро затим, био ослобођен, јер се опет јавља у Зети, где га је, у јануару 1452, поново потукао Стефан Црнојевић.³⁸ Алтоманов син беше **Марко Алтомановић** који је 1458 добио сва конфискована села великога војводе Михаила Анђеловића.³⁹ Пошто Турци беху заузели Србију, Марко остаде у земљи, али га је, у фебруару 1462, код Вучитрна, убио тамошњи санџак-бег.⁴⁰

³³ За генеалогiju упор. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 136, 174. Пишу га и Otomanus под утицајем новосрпског облика Аотоман. [М х. Ј. Д и н и ћ, О Николи Алтомановићу, (Београд 1932). И с т и, Један нов податак о Ник. Алтомановићу (Гл. СК. н. др. XII (Скопље 1932), 257)].

³⁴ J o r g a, Notes II, 236 и д.; Упор. Lj u b i ć IX, 85—86.

³⁵ J o r g a, Notes II, 342.

³⁶ Lamentationes de foris 1447, f. 297 (2 априла 1448), Дубр. Арх.

³⁷ Збркано о том у млетачкој хроници Magno у J o r g e, Notes III, 277 нап. В. прву књигу овога дела стр. 171.

³⁸ Lj u b i ć IX, 431, 438; X, 150; J o r g a, Notes III, 273.

³⁹ Повеља босанског краља Стефана Томаша српском логофету Стефану Ратковићу од 14 окт. 1458 у Radu I (1867), 157 (воеводе Марку Аотомановићу).

⁴⁰ Срп. летописи у Ш а ф а р и к а, Рататку 80; С т о ј а н о в и ћ, Гласник LIII, 95.

Међу многим Грцима и Полугрцима, судећи по имену, био је у српској служби војвода **Комнен** (Comnien, Comlenus, Comlin) и то од 1438—1440 војвода у Бару.⁴¹ Када српска деспотовина беше обновљена, јавља се он поново, око 1444—1445, у Подгорици у Зети, али онде га је ускоро заменио Алтоман.⁴²

⁴¹ Први пут споменут 13 окт. 1438 "dominus vayvoda Comlenus". Liber maleficiorum 1438. Упор. J o r g a, Notes II, 363 нап., 370 нап.

⁴² У Lamenta ед 2 априла 1448 помиње се један спор пре три године у "curia" Комненовој (Comlin) у Зети, и "quando recessit Comlin de Zenta", у "curia" Алтомана.

Одличан дипломата деспота Стефана беше војвода **Витко** који је, за време међусобних борби Бајазитових синова, одлазио као посланик деспотов Турцима, а доцније водио преговоре с Млечићима пре склопљена мира 1423. Константин Философ хвали га и слави као мудра и присебна човека.⁴³ Поводом Виткова проласка кроз Дубровник, написали су Дубровчани деспоту писмо, у коме хвале Витка као "племенита и разумна властелина", који им је говорио "мудро и почтено" од стране свога господара.⁴⁴

⁴³ К о н с т а н т и н Ф и л о с о ф, XLII, 294, 313, гл. 58, 78.

⁴⁴ 12 марта 1422, П у ц и ћ I, 163-164.

Доцније води преговоре с Млечићима војвода **Никола**, коме је дубровачко Велико Веће, 26 јула 1425, спремило лађу да га превезе у Млетке.⁴⁵ Десет година доцније водили су с Млечићима преговоре у Котору, 1435, исти Nicolaus Vitomire, заједно с Которанином Николом de Archilupis, деспотовим латинским канцеларем. Проговори су, по том, довршени у Смедереву.⁴⁶ Биће да је тај Никола био син онога Витомира који је, за владе кнеза Лазара, заједно са Црепом, потукао Турке 1380 године.

⁴⁵ J o r g a, Notes II, 225, нап. 3.

⁴⁶ "Instrumentum concordie", Acta arch. ven. II, 289, 305=Lj u b i ć IX, 80, 87 (Nicolaus Vitomire).

Добро је познат из дубровачких архивских књига војвода **Мркша Сићевски**,⁴⁷ који се помиње у вучитрнском уговору од 1426. Његова удовица депонирала је код Алојза Жуњевића, брата познатог Дамјана Ђорђића, један појас од сребра и сребрни пехар, одредивши да после њене смрти једну половину од тога има да добије дечански, а другу половицу бањски манастир. Када је деспот Ђурађ, 1444, поново преузео владу, предао му је Ђорђић ову оставину, те је деспот лично распоредио завештај међу поменуте манастире. Када је, потом, Мркшина ћерка Степанида, заједно с мужем, иначе непознатим Жигољем, тражила од оба Ђорђића, Дамјана и Алојза, да јој издаду материну оставштину, писао је деспот, 1449, Дубровчанима, те им објаснио читаву ствар. Петнаест година након тога, долазила је "владика" Степанида лично у Дубровник (1462), те је, пред ректором и судијама, расправљала о оставини материној, али су је Дубровчани одбили, позивајући се на деспотово писмо.⁴⁸

⁴⁷ Lj u b i ć IX, 7. Dr. W. Altmann помиње у издању Еберхарда Виндеке, Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaisers Sigismund, Berlin 1893, 316, нап. 2 да је, после смрти влашкога војводе Дана II, син "Mertzi-a" (Mircea) Влад (Dracul) 1431, добио у Нирнбергу од Сигисмунда лено. 1430 град Нирнберг дао је уобичајене дарове и двојици Срба, од којих један беше "Mertz, Kaydans sun". RTA IX, 495. Неће бити да су ово били Срби, него пре румунскн бојари из Влашке.

⁴⁸ П у ц и ћ II, 117, бр. 135. Споменик XI, 104.

Међу деспотовим посланицима помињу се још: **Драгић Рупарић** који је, 1430, ишао војводи Радославу Павловићу,⁴⁹ затим **Безубица**, 1431 посланик на Порти (Besubiça ambassador del dispoto),⁵⁰ **Иван** који је, 1446, путовао као посланик ка Стефану Вукчићу, те је био обдарен на пролазу кроз Дубровник,⁵¹ **Радин**, властелин деспотов, који упућен беше, 1417, у Сребрницу, да онде уреди царинска и новчана питања.⁵² Други, опет, "nobilis dispoti di Raxia" **Бранко Санчић** (Zancigh) помиње се, око 1433, с братом у Сребрници. Дубровчани су, 1436, дали неком **Бранивоју Санчиновићу** "litteras civilitatis nostre".⁵³ Неки **Радослав Санчић** (Zancich) ковао је, у Сребрници 1431, у друштву са српским војводом Богданом и неколико Дубровчана, сребрн новац с јаком примесом бакра, због чега су Дубровчани подигли тужбу код деспота.⁵⁴

⁴⁹ Lettere 7 авг. 1430.

⁵⁰ J o r g a, Notes II, 294.

⁵¹ Consilium Rogatorum 26 и 29 марта и 16 априла.

⁵² Lettere 1417 август.

⁵³ 1436, 7 маја, Cons. Rog. Онај војвода Бранивој, који се помиње под 20 мајем 1415 (Cons. Rog.), пореклом је Босанац: Одговор "litteris Volzize, comiti Volchi, voivode Branivoi et comiti Radoslavi et ipsorum uxorigibus". Упор. П у ц и ћ I, 52 (1404), дубровачко писмо босанској владици Вучици и њеној деци, Вуку и Бранивоју, којим се њима допушта да, и за време непријатељских односа са Босном, могу доћи у Дубровник. Биће то "Volcica", сестра Хрвојева, са Хрвојевим сестрићима, која се помиње у Lett. под 25 мајем 1404. Упор. Ил. Р у в а р а ц, Гласник XLIX (1881), стр. 49-50.

⁵⁴ 7 окт. 1431. Писмо дубровачког ректора и владе дубровачким грађанима у Сребрници.

У Руднику помиње се, 1422, "cortesano del signor despot" **Новак Куманичић** (Chumanizich), који је раније држао под закуп неку царину, скупа с Дубровчанином Лонком de Tomassin.⁵⁵ С деспотом стигли беху у Дубровник 1440 **Вукашин Липић** (Vochassinus Lipich) "nobilis cortesanus illustrissimi domini despota", који је онде оставио неки депозит,⁵⁶ затим **Ђуро Срдић** (Giuro Sirdich), "cortesanus de despot", **Братић** "Pratigh, nobilis homo domini despota", који се, 2 маја 1441, јавља као сведок пред судом.⁵⁷ На надгробном камену деспота Стефана (у. 1427) помиње се, као његов верни слуга, **Ђурађ Зубовић**.⁵⁸

⁵⁵ Lamentationes de foris 1422—1424. Оригиналнo писмо из Рудника од 15 и 16 дец. 1422 (Novach Chumanizich).

⁵⁶ 1442, 10 априла Div. Not. 1442—1443, f. 23. Vochassinus Lipich et Martinus. Депозит је био у Добрушка Латиничића, који је подигао Ђуро Срдић, "cortesanus despota"

⁵⁷ Liber maleficiorum 1441.

⁵⁸ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 245.

У доба обновљења деспотовине јављају се нови људи, као горе поменути **Михаило Анђеловић**, који је био потомак тесалског цара. Неки војвода **Димитар** стигао је, као посланик Ђурђев, 26 октобра 1446, у Дубровник да позове владу на свадбу деспотова сина, Лазара.⁵⁹ Идућега дана подигао је један део поклада деспота Ђурђа. Биће то онај **Димитар Радојевић** који је, с Алојзијем Растићем, дошао поново у Дубровник 5 марта 1450 као посланик деспотов, подигао, опет, један део деспотова поклада, те, затим, отпутовао у Млетке. Маја месеца 1455 предводио је Димитар Радојевић деспотове Србе против суседнога босанскога властелина Петра Ковачевића, који је у томе сукобу погинуо.⁶⁰

⁵⁹ J o r g a, Notes II, 416.

⁶⁰ Српски летописи, Гласник LIII, 91; Споменик III, 177; у једном поменику помињу се Димитар Радојевић, Тома Кантакузен, Божидар Решетевић, Ђорђе Мъченошевић и др.

Друга, опет, личност беше велики војвода **Димитар Крајковић** (син Крајка, - скраћено од имена Крајимир) који је, по српским летописима, умро 1456. Неки војвода **Радич** (Radiz) дошао је са својим другом, послаником "Maunolo", 23 октобра 1446, у Дубровник да подигне оданде поклад Томе Кантакузена, деспотова шурака.⁶¹ Неколико дана након тога, 26 октобра, дошао је у Дубровник, заједно с војводом Димитром, као посланик, војвода **Радоје**. Војвода **Вукосав** ишао је, 1452, као посланик деспотов на Порту.⁶² Можда је то **Вукосав Добројевић** који се помиње, 1450, као деспотов ђефалија у Трепчи.⁶³

⁶¹ У П у ц и ћ а II, 101—102; од ове двојице начињена је једна личност "Манојло војвода Радич".

⁶² Писмо од 16 јуна 1452 посланицима код деспота, *Lettere* 1451—1452.

⁶³ Писмо властели и трговцима у Трепчи од 27 јуна 1450, упор. *Cons. Rog.* од 25 јуна те год. Вукосав Гов}динић, поменут у српским летописима, беше 1452—1453 војвода у Смедереву (гл. горе).

Нова породица беху **Големовићи**. За време војног похода према Златици, стигао је у Дубровник, 1443, "nobilis vir" **Ђурађ Големовић**, кога помиње и народна песма између дванаест деспотових војвода. 19 новембра молио је Веће умољених да му да савет у некој ствари, а 21 новембра дата му је барка да га одвезе до Сплита. 7 децембра заузели су се за њ Дубровчани, преко својих посланика, код Стефана Вукчића да му изда "salvus conductus". 2 марта 1443 одлучило је дубровачко Мало веће да се да поклон од 30 перпера "comiti Giuray, nobili dispoti, pro subventionem et auxilio eius parigii ituro Spalatum". Није јасно да ли је овај Ђурађ идентичан с Ђурђем Големовићем. Доцније га видимо као деспотова чиновника у Приштини. После неколико година постао је челник те је, као деспотов посланик, ишао султану Мехмеду II (I књ. стр. 385) 1453 и 1456. Ђурђев брат, **Оливер Големовић**, помиње се као ђефалија у Приштини већ 1436.⁶⁴ Поред Ђурђа помиње се он, под именом Олко (Olcho), такође у Приштини 1448. После пада деспотовине постао је дворанин Ђурђевог ћерке, султанице Маре. По српским летописима, умро је 18 децембра 1463.⁶⁵

⁶⁴ "Oliver chefalia de Pristina" 1436. *Arch. für slav. Phil.* XV (1893), 457.

⁶⁵ Гласник LIII, 97.

Било је две породице које су, после пада деспотовине, играле важну улогу у Угарској. Родоначелник **Јакшића** био је војвода **Јакша** који се презивао **Бершчић** или **Брежичић**.⁶⁶ Заједно с Алојзијем Растићем дошао је као посланик у Дубровник јула 1452, те је из поклада деспотова подигао један ковчежић ("capsella") с привилегијама и списима.⁶⁷ Српски јаничар Константин каже да је војвода Јакша предводио 1500 коњаника које је деспот, 1453, морао послати султану као помоћну војску за последњу опсаду Цариграда. Његови синови, или по казивању Јаничара посинци, Стефан (у. 1489) и Димитар (у. 1488) Јакшићи, прешли су у Угарску, где им је краљ Матија Корвин, око 1464, поклатио добро Нађлак у чанадској жупанији, на северној обали Мориша, западно од Арада. Новим поклонима умножила су се јако њихова имања у Угарској. Убрзо су они постали највиђенија српска властела у Угарској. Женидбеним везама сродили су се они с последњим Бранковићима, Херцеговићима, великашима литавским и великим кнежевима московским. Јакшићи су изумрли 1543.⁶⁸

⁶⁶ Јакша Бершчић у П у ц и ћ а II, 101, у једној белешци на ивици *Diversa Not.* од 1441, коју, на жалост, нисам преписао с оригинала. У делу *Pamiętniki janczara Konstantego z Ostrowicy* ed. Jan Łoś (Краков 1912, Biblioteka pisarzy polskich књ. 63), р. 72 читамо: "wojewodę Jakę z Brzeziczyc, ojczym tych Jakszycow, ktorzy w Węgrzech byli".

⁶⁷ Кратко поменуто и у *J o r g a*, *Notes* II, 464, нап. 1.

⁶⁸ [О доменама Јакшића у Ердељу, чанадској и арадској жупанији, као и у Срему гл. J. R a d o n i t s h, *Histoire des Serbes de Hongrie*, (Paris 1919). 62—65. J. P a d o n i ћ, Прилози за историју браће Јакшића (Споменик LIX, Београд 1923, стр. 63 и д.)].

Сличну судбу имали су **Белмужевићи**, или по новијем изговору **Биомужевићи**, како их Дубровчани зову већ 1443. У времену прве пропасти деспотовине, дошли су, 1443, у Дубровник брана Вук и Ђурађ Биомужевићи.⁶⁹ После обнове деспотовине, био је Вук Биомужевић, 1450, управник области Луштице на јужној страни которскога залива, коју је тада држао деспот.⁷⁰

1454 стекли су Биомужевици дубровачко грађанско право.⁷¹ Међутим, војвода Милош Биомужевић, по свој прилици Вуков син, био је последњи српски заповедник града Медуна, на истоку Црне Горе. Овај град бранио је јуначки против млетачкога војводе Стефана Црнојевића, али га је, 1455, морао предати Турцима који су победоносно напредовали.⁷² За владе деспота Лазара, војвода Милош био је, 1457, заповедник у Сребрници.⁷³

⁶⁹ 28 јуна 1443 расправљало је Веће умољених о молби Вука Биомужевића (Vuoch Biomusevich) у ствари превоза његова брата. 5 децембра те године добиле су "nobiles domine" Ђурђа Биомужевића барку да их одвезе до Скадра.

⁷⁰ У књизи *Diversa Cancellariae* унесена је, под 17 фебруаром 1450, тужба некога Радосава Калођурђевића "de Beloravlovich" (из племена Бјелопавлића у Црној Гори) против некога Конављанина због два украдена коња које је Конављанин купио у Луштици. Оптужени изјавио је да је вољан потражити Вука Биомужевића и митрополита "dominos illius contrate Lustice" и поднети доказе да је коње збиља купио.

⁷¹ Cons. Rog. од 1 авг. 1454 "facere unam literam civilitatis Biomuxovich cum modis consuetis" (једногласна одлука).

⁷² Ljubić; X, 151 (1461).

⁷³ Споменик XI, 87.

Изгледа да је и он учествовао у покушају Михаила Анђеловића да се дочепа владе у Србији, јер је, после смрти деспота Лазара, логофет Стефан Ратковић добио, 1458, од удове, деспотице Јелене, и слепога деспота Стефана село Пакларе у Усори, које је раније држао Милош Биомужевић. Ово дознајемо из једне повеље, где се говори о конфисковању добара Михаила Анђеловића.⁷⁴ После тога, живео је Милош у земљи херцега Стефана. 6 августа 1464 допустили су Дубровчани војводи Милошу Биомужевићу и његовој породици, као и разним бегунцима из Требиња, да се могу склонити у Стону и на тамошњем полуострву. Одатле је Милош прешао у Угарску где је постао заповедник коњаника (hussarones) краља Матије. Угарски краљ даровао му је добра у тамешкој, чанадској и бачкој жупанији. Војвода Милош умро је 1501 године.⁷⁵ Његов син јединац, Вук, умро је пре њега приликом једне провале Турака у Јужну Угарску.

⁷⁴ Rad. I, 157.

⁷⁵ Повеље Милошу Биомужевићу (Belmosowyth) 1483 и д. у зборнику Thallocz - Aldasy 276 и д. Његов тестамент од 8 септ. 1500 објавио је Ив и Ћ, *Vjesnik zem. arkiva XV* (1913), 93. [J. Radonitch, op. cit. 65—66].

Спан или српски **Спановићи** беху арбанаска породица из Дривоста. Још у XVI веку звала су се брда више Дривоста "monti delli Spani" поред "monti delli Ducagini", јужно од сједињеног Дрима који се, још и данас зову Дукађин, по имену ове старе арбанаске властееске породице.⁷⁶ **Peter Span Albanensis** (који се помиње од 1430—1456) био је, 1441, у пратњи деспота Ђурђа у Дубровнику, те је онде ставио у поклад своје имање.⁷⁷

⁷⁶ Starine XII, 196. О овим Спанима Jireček у Талоцијевим *Illyrisch-albanische Studien I* (1916), 113. Јиречек упозорава ту на многе несугласице у подацима из дубровачког архива и у генеалогји код Хофа (Hoff) *Chroniques greco-romanes*.

⁷⁷ Јорга II, 384, нап. 1. Петров син Алексије подигао је овај депозит 1446.

Његов син Алексије (Lessa), filius Petri Span, био је, 1454, деспотов војвода у Новом Брду. Посретством дубровачког властелина Симона Петрова Бунића, депоновао је у Дубровнику Алексије, 27 децембра исте године, један део свог новца у износу од 390 дуката. Ту

је суму Алекса подигао тек 20 година доцније (1474).⁷⁸ Алексијева браћа звала су се **Божидар** (у. пре 1474) и **Хрвоје** (Cheruoje). Између 1474 и 1477 помињу се још Божидарева удовица Гојсава с три сина, најзад, 1478, Божидарев син Хрвоје и Љубисава, удовица његова брата Петра.

⁷⁸ "Alessii filii Pethari **Span**, vaivode Novimontis" Cons. Rog. 27 дец. (једногласно примљено). Поклад подигнут 21 јуна 1474.

У једном старосрпском тексту, где је говор о преносу моћи св. еванђелиста Луке из Епира у Смедерево, 1453, помиње се, као деспотов посланик, племенити и побожни властелин **Стефан**. Андра Гавриловић показао је да народна песма убраја међу војводе деспота Ђурђа старога војводу Стефана и његова младога сина Стојана.⁷⁹

⁷⁹ Издање Ив. П а в л о в и ћ а у Гласнику II (1882), 92 "отъ бол" рѣ моужа благородна и боголюбива Стефана". А. Г а в р и л о в и ћ у Годишњици ХХIХ (1910), 150—155.

Најмање су нам познате личности на смедеревском двору у време последњих година деспотовине. Поред споменутог војводе **Марка Алтомановића**, најзнатнији је био логофет **Стефан Ратковић** који је, већ 6 септембра 1456, саставио једну повељу деспота Ђурђа и његова сина, деспота Лазара.⁸⁰ Ратковић је имао свој "двор" с великим имањем у селу Драгиновцима у лепеничкој "власти" (жупи), у околини Крагујевца. Доцније, он је умножио своје имање новим селима која су, раније, држали срушени велики војвода Михаило Анђеловић, Милош Биомужевић и, иначе непознати, Весковићи и Богдан Чокеша.⁸¹

⁸⁰ Споменик III, 6.

⁸¹ Повеља од 1458 у Radu I, 156—157.

Као претставници сепаратизма старих великаша јављају се напоследку **Ђураши**, **Ђурашевићи** или доцније **Црнојевићи** у Црној Гори.⁸² Они су држали велику област у планинама више Котора и Будве, особито у крају Његушима и око Ловћена, па све доле до Скадарскога Језера, на чијим су острвима подизали задужбине, у којима су били сахрањивани. Некада су имали и добра на Бојани. Они беху потомци силнога властелина Ђураша Илијића који је живео у Зети за владе краља Стефана Уроша III, цара Стефана Душана и цара Уроша (око 1326—1362). Из ове је породице потицао и Радич Црнојевић (у. 1396), противник Балшића. "Barones Zente", **Ђурађ** и **Љеш** (Алекса), који се помињу између 1403-1431, по свој прилици били су унуци Ђурашеви. Ђурађ беше, 1413, војвода последњега Балше III.⁸³ Љеш "Црнојевић" помиње се на гробном камену у манастиру Кому на острву Скадарскога Језера, као војвода деспота Стефана.⁸⁴

⁸² О овој династији гл. I књ. стр. 399, са прегледом промене оба презимена по оцу.

⁸³ Споменик XI, 67. [Ст. С т а н о ј е в и ћ, Тестамент Ђурђа Црнојевића (1449. године) Политика 1924, бр. 5751 од 26—28 априла].

⁸⁴ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 232.

Ђурађ је оставио за собом четири сина, од којих се, око 1430, истиче кнез (comes) а доцније војвода **Гојчин** као противник деспота Ђурђа. (Гојчин је умро после 1451). Доцније важну улогу игра његов млађи брат **Стефан Црнојевић**, који се помиње од 1426. Када је деспотовина први пут доспела под Турке, пристао је Стефан, 1441, уз Стефана Вукчића, 1444 уз Млечиће, 1448 уз деспота, али је, од 1452, остао веран присталица Млечића као њихов капетан или војвода Горње Зете (у. 1465). Његов син Иван Црнојевић (1465—1490), војвода или господин Зете, подигао је цетињски манастир 1485. После Ивана владала су два његова сина: **Ђурађ** (1490—1496) и **Стефан**. Ђурађ, који беше протеран у Италију, потчинио се, 1500,

Турцима, добивши од њих добра у Малој Азији. Његова деца, коју је изродио у браку с млетачком властелинком из куће Erizzo, остала су у Млечима. Њихове потомке можемо пратити, на основу извора, све до 1636. Последњи претставник ове породице у Црној Гори био је трећи син Иванов, **Станиша**, који се, као Мухамеданац, звао **Скендер-бег Црнојевић**. Он је био турски намесник у Црној Гори (око 1514—1528) и, као такав, потписивао се "санџак црногорски (sanzachus Montis Nigri).

IX

Црква

Када је за владе цара Стефана Душана српска аутокефална црква проглашена била патријаршијом (1346), прекинути беху односи с Цариградском црквом. Тек четврт века након тога, 1375, за владе кнеза Лазара, измирила се Српска црква с Грцима и обновила црквену заједницу с Цариградском патријаршијом.¹ Том приликом признала је Цариградска црква Српску патријаршију. Патријарх је имао титулу: "милостино божиомъ пр } освештеннии" (παμιερωτάτος), или "всеосвештен } иши" (παναγιωτάτος) или "всесвет } иши патриархъ вс } мь Срблемь и Паморию" (или "вс } хь српскихъ земль и помор'скихъ"), и то увек с грчком титулом за господина "кирь".² Патријарх је свагда потписиван са зеленим мастилом.³ Патријарх је имао свога нарочитог логофета, какав беше, на пр. Тодор, који је писао, потписао и запечатио 1450 повељу патријарха Никодима.^{3а} Столица патријархова беше свагда у Пећи.⁴

¹ Упор. I књ. овога дела стр. 222. Најважнији извештај у настављача Данилова, изд. Даничића 381—383.

² Титуле у повељама код Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици 458, 520, 521, 764. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 293. Данас само васеленски патријарх у Цариграду има титулу *παναγιωτάτος*, остали источни патријарси су *κακαριωτάτοι*. (G e l z e r, Der Patriarchat von Ochrida 17 нап.). Али је руски синод све до скоро називао се "свјатјејши синод"!

³ [На једној цедуљици с натписом **Доба деспота. Унутрашње прилике. Патријаршија** има ова ноћица: 1379—1380, Спом, XLIV потпис патријарха Спиридона **зеленим** мастилом: "милостиом божиом патриарх Срблемь и Паморию". 1389 јан. 15 (ib.) Спиридонов потпис **модрим** мастилом. Његова потврда "Сь зборомъ Цркъве велике". В. Ј.].

^{3а} Н о в а к о в и ћ, Закон, спом. 475.

⁴ [По једној белешци пок К. Лиречека овде се може упозорити на расправу Ј о р д а н а Т р и ф о н о в а у Списание на българската академия на наукит}, књ. III, клонъ истор. филологичен II (София 1912, 11—42), где се расправља о спајању Пећске патријаршије с Охридом у XV веку. В. Ј.].

Приликом измирења с грчком црквом, живео је још патријарх Сава I који је, пред крај владе цара Стефана, попео се као други патријарх на патријарашку столицу, а умро 29 априла 1375. Када је он умро, јавило се много кандидата који су се отимали о патријарашку столицу, те је, најзад, на државном сабору у Пећи, изабран за патријарха, 3 октобра 1375, побожни пустињак бугарскога порекла, стари Јефрем; он је на Св. Гори живео близу Хиландара, у Србији близу Дечана и у пећинама у близини Пећи. Због велике старости (рођен око 1311), он је ускоро захвалио, још за владе кнеза Лазара те је, на место његово, изабран Спиридон. Бивши патријарх Јефрем живео је, потом, у задужбини цара Стефана код Призрена. После боја на Косову повукао се понова у околину Пећи. Он је преживео оба своја наследника, Спиридона и Данила, преминувши 15 јуна 1399 за време управе патријарха Саве.⁵ Његово тело сахрањено је с великом свечаношћу у пећској патријаршијској цркви.⁶

⁵ [Ђ. С п. Р а д о ј и ч и ћ, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара (Гласи. Скоп. н. др. XXI, 33—81)].

⁶ Д а н и л о, 384—386. Биографију патријарха Јефрема издао је Ст. Н о в а к о в и ћ, *Starine XVI* (1884), 35-40.

Јефрем је последњи од српских патријараха из XIV века који је стекао свога биографа.⁷ Његове наследнике знамо највише само по имену. Сем списка имена има о патријарсима нешто мало повеља и бележака на рукописима.⁸ Спиридон, који се помиње 1379—1389, умро је убрзо после боја на Косову. Данило III, који је постављен за владе кнеза Стефана, помиње се у споменицима од 1392—1395. Мало се зна о Сави II (око 1399). Још мање знамо о његову наследнику Тирилу. Никон, на чију је жељу Константин Философ написао биографију деспота Стефана, помиње се у рукописима од 1420—1431. Више се зна о Никодиму, који се помиње од 1445—1453. Ил. Руварац мисли да је он прво био студенички игуман, а 1443 да је постао митрополит рашки.⁹ За последњег патријарха из доба деспота знамо само да се звао Арсеније. Али, у неким каталозима патријараха ставља се он испред Никодима. Патријарси, по пореклу, беху већином српска властела, а поуздано је да ни један од њих није био сродник владалачке или деспотске куће.

⁷ [О његову биографу Ђ. Сп. Р а д о ј и ч и ћ, Епископ Марко средњевековни српски писац (Југосл. ист. час. V (Београд), 201—212)].

⁸ Повеље патријараха Спиридона, Давида и Никодима у Н о в а к о в и ћ а, Законски споменици. Упор. С т о ј а н о в и ћ, Записи и натписи. Ил. Р у в а р а ц, О каталозима пећских патријараха, Гласник XXIII (1868), 240 и д.

⁹ Ил. Р у в а р а ц, Рашки епископи и митрополити. Глас LXII (1901), 23.

Поред патријарха постојао је црквени синод, "съборъ великѣд цркви". У неким повељама изреком се каже да је за правоваљано решење потребан био његов пристанак.¹⁰ Странци помињу "рашкога патријарха" ("patriarcha Rascianorum") и српског "папу", као, на пр. Јован Капистран у писму од 1453 из Ђура папи Каликсту III.¹¹ У једном опису од 143/, с натписом "Terre hodie Grechorum et dominia secularia et spiritualia ipsorum", набраја се, после царства (imperium) трапезунтског и Краљевине Иверске (Грузија-Georgia), држава Рашка на граници према Угарској и Турској, чији су становници, у погледу вере, у јединству с грчком црквом и "patriarcham et archiepiscopos" бирају на исти начин као и Грузијанци "per electionem provinciarum secundum antiquam consuetudinem".¹²

¹⁰ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици: око 1379 патријарх Спиридон потврђује дарове кнеза Лазара учињене манастиру Ждрелу 772 и д.; исти патријарх потврђује у Жичи, 1382, оснивање манастира Дренче 764; исти патријарх потврђује 1389 задужбину у Ибру властелина Обрада 776, "съборъ црковни дома Спасова (саборна црква у Пећи), съ калогѣри и властели" у Никодимовој повељи од 1450 ib. 474.

¹¹ Articulus 15 "De obedientia papae nihil curant, dicentes quod patriarcha Rascianorum est eorum papa". F e r m e n d ž i n, *Acta Bosnae* (Mon. Slav. mer. vol. 23), 226.

¹² Штампало L a m p r o s у *Neos 'Ελληνισμῆμον VII* (1911), 365: "aliud regnum quod ratio (треба читати Raxia или Rascia) dicitur, in metis etiam Ungarie et Thurcie".

Мало знамо какви беху **унутрашњи** односи у српској цркви тога времена, јер се нису сачували синодски акти и црквена преписка. Види се толико да су сви епископи, и то свагда с титулом "кир", имали наслов митрополита, а само изузетно титулу архиепископа.¹³ У деспотовини помињу се 11 митрополита. На Дунаву постојала је још увек стара епископска столица у Браничеву. Онде се помиње 1416 Венијамин као архиепископ, а 1434 Саватије као

митрополит.¹⁴ По свој прилици, митрополит нове престонице деспота Ђурђа, Смедерева, био је онај исти који се раније звао митрополит браничевски. Митрополит Атанасије пратио је деспота на његову бекству 1439, а, по српским летописима, умро је на Велику суботу 1456.¹⁵ Стара беше и београдска митрополија, која не само да је постојала за владе деспота Стефана Лазаревића у Београду, него и за време угарске власти. Као београдски митрополити помињу се Лонгин 1447, Филотеј 1481 и Максим 1512—1513, "бивши деспот" Ђорђе, унук деспота Ђурђа Вуковића. Он се, по примеру Немање и других старих владалаца, повукао у манастирску тишину.¹⁶

¹³ Преглед црквених достојанственика из доба деспота Ђурђа и Лазара у Ил. Р у в а р ц а "О пећским патријарсима 1557—1690" сеп. отис. из "Истине" (Задар 1888), стр. 4—5. Богат материјал у С т о ј а н о в и ћ а Записи (упор. регистар III, 347 и д. s. v. "јепископи и митрополити").

¹⁴ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 221, 262.

¹⁵ Ил. Р у в а р а ц, Рашки епископи и митрополити, Глас LXII, сеп. от. стр. 23.

¹⁶ С т о ј а н о в и ћ, Записи 278, 351, 416. Помиње се поклад београдског митрополита (metropolitus Belgradi) код Марина Ђурђева Гучетића. Колико се види, овај је депозит тражен по захтеву посланика царице Маре и слепога Гргура, Cons. Rog. у Дубровнику од 11 августа 1459. Исти поклад митрополита "ecclesie Nanduralbensis" који се налазио у Гучетића тражили су, две године доцније, 18 априла 1461, посланици слепога деспота Стефана, а 14 септ. исте године лично његова сестра: "domina Cathacusina" — "excus(ando) nos sorori despoti in c(ommissi)one", али јој је понуђена судска расправа (jus). [Ђ. Сп. Р а д о ј и ч и ћ, Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима (Гласи. ист. др. у Новом Саду XII (1939), 103—114)].

У долини Мораве било је два митрополита: један у Градцу (сада Чачак), као 1454 Нићифор¹⁷ и 1456 Венедикт,¹⁸ а други у Ариљу, као кир Марко, који се помиње 1433 у повељи челника Радича светогорском манастиру Кастамониту.¹⁹ Не знамо под коју је епископију спадала Сребрница, када су је држали деспоти. Карактеристично је да су дубровачки посланици, који су ишли 1415 и 1416 деспоту Стефану у ствари дубровачких трговаца у Сребрници, добили веровно писмо и за митрополита Исидора, по свој прилици београдског који је важно на српском двору као пријатељ Дубровчана. Пред крај 1415 имао је ту мисију Марин Блажев Градић, а 22 фебруара 1416 Никола Гучетић. Гучетићу беше наређено да се нарочито захвали митрополиту на заузимању "de vestra paternita" код деспота за дубровачке трговце.²⁰ На југу Србије беху старе познате епископске, а сада митрополитске столице у, Расу, Топлици, Хвостну (код Пећи и Дечана) и Призрену. Некадашњи митрополит липљански, који је столовао у манастиру Грачаници, имао је, већ од XV века, титулу новобрдског митрополита, али га у XVI веку поново видимо са седиштем у Грачаници.²¹

¹⁷ С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 310—311.

¹⁸ Под његову јурисдикцију спадао је 1456 манастир Враћевшњица код Рудника (митрополит градчански), Споменик III, 5.

¹⁹ Споменик III, 35.

²⁰ Cons. Rog. 30 нов. 1415. Lettere дед. 1415 и 22 фебр. 1416 (Lettere e commission di Levante 1411—1416, Арх. Дубр.).

²¹ Записи од 1535—1598 где се говори како је "митрополит новобрдски" поклатио рукописе цркви грачаничкој "липл" нске митрополији". С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 480, 528, 751, 796, 797, 819.

На западу помиње се, 1442, "митрополит лимски" Филотеј код, митрополитске цркве св. апостола Петра и Павла, задужбине великога захумскога кнеза Мирослава, брата Немањина. Данас је то цамија у Белом Пољу, где је, од времена краља Уроша II, столовао некадашњи захумски епископ.²² Даље, уз реку била је епископија будималска код манастира Св. Ђорђа на Лиму (сада рушевине код Берана); она се помиње и у немањићско и у турско доба, и пуки је случај да о њој немамо никаквих вести из XV века. У Приморју стара зетска митрополија померала је постепено, у XV веку, своју столицу с обале дубље у унутрашњост. Још за време Балшића, митрополит је столовао у своме старом седишту, у манастиру арханђела Михаила на приморју. 1425 имао је од оближњих 109 солана још своје 24. Када је област Балшића спојена била с деспотовином, столовао је митрополит у кастелу старог града Будве, вршећи, у исто време, дужност кастелана будванског. За време бављења деспота Ђурђа у Дубровнику (у јулу 1441), расправљао је дубровачки сенат о митрополиту зетском, који се склонио испред деспота Ђурђа. Сенат је забранио митрополиту да до Св. Михаила (29 септембра) не сме изићи из града, а после да може ићи куда му је воља.²³

²² С т о ј а н о в и ћ, Записи I, бр. 278, упор. стр. 64—65.

²³ Cons. Rog. од 28 јула 1441 "de impediendo nos de metropolitо Zente, fugitivo a domino despoto" (18 гласова против 14). Митрополиту се допушта да може остати у граду до Св. Михаила, а после тога да иде куда му је воља. Ову одлуку помиње и Ј о р г а, Notes II, 380 нап. (последњи ред).

Једва да се митрополит био вратио у Будву, када је сенат, 6 октобра, поново расправљао о једном писму митрополитовом и о деспотовим најамницима у Будви, који су тражили помоћ од Дубровника, али захтев беше одбијен.²⁴ Сутрадан, 7 октобра 1441, подигли су тужбу Јован Сечћи из Прато и Никола Francisци с Корчуле пред ректором и судом будванским против "metropolitum castellanum de Budua" и становника будванских. Једном приликом, казивали су тужиоци, одмарали су се они у Будви, када им дођоше Будвани с поруком да их митрополит зове у кастел (dicentes quod metropolitus vocabat eos) Док су они с власником њихове барке, Влахотом Петровићем, задржавали се у замку, њихова лађица беше опљачкана. Сам митрополит дао је пренети у кастел (castrum) бачву уља у вредности од 140 перпера, затим усољене рибе, која стаје 60 перпера итд.²⁵ Вук Биомужевић и "metropolitus" помињу се још и у фебруару 1450 као господари Луштице, на јужној страни Которског Залива, који је крај, још увек, држао деспот Ђурађ.²⁶ Митрополит зетски повукао се доцније у област Црнојевића. Цетињски манастир, основан 1485, означава се изреком као будућа "митрополија зетска". Од 1483—1485 помиње се Висарион као митрополит зетски а поред њега, као епископ, Вавила, који је и сам доцније, 1493—1495, био митрополит или архиепископ зетски.²⁷

²⁴ Cons. Rog. 6 окт. 1441 "super litteris metropolitи et stipendiariorum, existentium in castro Budu (sic) domini despoti Georgil" с одлуком "excusando a petitione eorum". Други предлог беше "de subveniendo eis". Упор. Ј о р г а, Notes II, 301 нап.

²⁵ Lamentationes de foris 1441—1442 f. 36.

²⁶ 12 фебр. 1450, Div. Sanc. 1450. Неки Конављанин обвезује се да ће поћи "ad Vuch Biomusevich et ad mitropolitum dominum illius contrate Lustize" и поднети доказе да је купио два коња у Луштици.

²⁷ Mon. serb. 533, 538. С т о ј а н о в и ћ, Записи I, 353, 381, 383. Ил. Р у в а р а ц, "Владике зетске и црногорске" у цетињској Просвјети I (1892), 13 и д.

Ван граница деспотовине помиње Орбини, на босанском земљишту, "metropolitano del monasterio di Milescevo", који је, са својим калуђерима, крунисао за српскога краља босанскога бана Твртка (1377).^{27a} Доцније, у време херцега Стефана Вучића, помиње се, 1466—1470, митрополит милешевски Давид као сведок на херцегову тестаменту (1466) у Новом;

он је долазио у тој ствари лично у Дубровник 1470²⁸ Није јасно како је и када постала ова епископија. По положају судећи, могла би то бити [стара] епископија, чије седиште беше у оближњем манастиру Св. Николе у Дабру на доњем Лиму (данас Бања), чији су се митрополити преселили доцније у Босну, где се још и данас митрополит Сарајева зове "дабробосански".²⁹ Херцеговачки епископ, пак, (сада у Мостару) пише се, у XVIII веку, и митрополитом милешевским.³⁰

^{27a} [Н. Р а д о ј ч и ћ, Обред крунисања бос. краља Твртка I (Пос. изд. САН СХLIII) (Београд 1948)].

²⁸ П у ц и ћ II, 126 и д.

²⁹ О дабро-босанској епископији Ил. Р у в а р а ц, Годишњица II (Београд 1878), 253. У својој доцнијој студији "О босанским епископима и херцеговачким митрополитима" (Мостар 1901, стр. 9) мислио је Руварац да је можда Стефан Душан Милешеву подигао на степен митрополије, истакнувши, том приликом, да се у служби Св. Сави (Споменик III, 173—174) манастир Милешева зове "стара митрополија".

³⁰ 1744 Павле епископ херцеговачки и милешевски, С т о ј а н о в и ћ. Записи II, бр. 2873.

Није јасно како беху организовани остаци српске цркве у Требињу и у Конавлима, кад су некадашњи захумски епископи, у ранија времена са столицом у Стону, преместили своје седиште у манастир Св. Петра и Павла на Лиму (гл. стр. 64—65). Поуздано је, међутим, да су, у XIV веку, православне биле породице жупана Милтена Дразивојевића, његова сина казнаца Санка и његових унука жупана Бјељака и војводе Радича Санковића. Исто тако православни беху дубровачки суседи: породица жупана Чихорића или Друговића. Санкова сестра а жена жупана Ненца Чихорића (1336—1375), по имену Радача, има православно калуђеричко име Полихронија на надгробном камену у Величанима, у Попову Пољу, код данашњег манастира Завале.³¹ Исто тако, код Љубиња у цркви Влаховић има надгробни камен кнеза Влађа Бијелића из Доњих Власа (помиње се код Дубровчана 1468), који је сахрањен "у својој цркви у Светом Лазару".³²

³¹ Види моју студију у Гласнику Бос. Муз. 1892, стр. 279 и д.= Wiss. Mitt. III (1895) 474 и д

³² Н ö r m a n n, Wiss. Mitt. III, 492.

[Православни манастири и цркве помињу се, почетком XV века у околини Скадра. Они су, по једном писму млетачком од 1404, имали да спадају под јурисдикцију "грчког" митрополита кога буде поставио патријарх Словеније. Том приликом говори се о манастиру Св. Петра у Скадру, који се помиње и 1426 године. По уговору у Дривосту од 1426, између Ђурђа Бранковића и Млетака, пристали су Млечићи да православни митрополит има власт над свима црквама "словенске вере" у њиховим крајевима, како је то било у време Ђурђа Страцимировића и Балше.]³³

³³ [В. М а р к о в и ћ, op. cit. 148].

Дубровачки архивални материјал има, такође, нешто података о православним монасима и свештеницима те области.

[Овде се прекида опширно обрађени концептни текст, који је по плану одређен за четврти део дела "Држава и друштво у средњовековној Србији". Да би се наставило и довршило ово дело мора се узети краћа версија, која се сачувала и у рукопису, као пета глава пете књиге Историја Срба, а и штампана је у првој половини II свеске Историје (на стр. 26с—288). Од овога врло кратког описа отштампаће се само оно што се надовезује на претходни текст, а има за циљ да дело што боље доведе до краја. При томе су, према саставу који је начинио професор Радонић да би добио повезану целину, употребљене белешке пишчеве, написане на разним

цедуљама, које се углавном односе на поглавље о "Цркви" а имају сврху да пруже о њој опширан опис. В. Ј.]

Тако, на пр., 1376 помиње се неки калуђер, брат свештеника из Требиња (*calogerus, frater presbyteri de Tribunio*). 1387 говор је о неком Радославу из катуна Јурја Јунаковића. 1416 помиње се у Требињу Прибац, син српскога свештеника Бокчина (*filius Boccini presbyteri sclavici*), док се други син истога свештеника помиње под годином 1423. Велики војвода босански, Сандаљ Хранић, поклонно је 2 куће у Перчином селу у Конавлима *dompno Radino (= Radin presbyter sclavus)* и његову сину **Ратку Поповићу**, али, око 1417, војвода Радослав Павловић поконио је те две куће неком другом.³⁴ Под 8 августом 1419 помиње се да исти "*Radin presbyter sclavus*" има једно село у Конавлима.³⁵ Овај Радин "*presbyter de Canali*" саслушан је био истог дана у Дубровнику, иако није имао код себе веровно писмо. Том приликом одлучено беше да се свештенику Радину из Конавала призна на писмено све оно што припада конаваоској цркви ("*de consentiendo presbytero Radin de Canali totum illud quod est ecclesie Canalis, per scriptum*").³⁶ 1436 помиње се из Требиња "*presbyter Smoljan, homo ad S. Stephanum*".³⁷

³⁴ Lib. de maleficiis 1417—1419 (Lam. 12. 32).

³⁵ Lam. 12, 31.

³⁶ Cons. Rog. 1411, 8 авг.

³⁷ Lam. 43, 1.

Већ у то време, дакле пре него што је деспот Ђурађ потиснут био с Приморја, православни у Конавлима, Требињу и Боки Которској нерадо су гледани од стране римокатолика, особито римокатоличког клира. Тако, на пр., 7 јуна 1435, одговорио је дубровачки сенат на писмо фра Јакова "*de Marchia, existentis in Canale*" да ништа не предузима на штету православног свештеника Никше ("*novitas vel molestia vel vis contra presbyterum Nixam ex fide gresa*"). 10 јуна одлучено беше да ректор с Малим већем пошаље по свештеника Никшу који је имао да даде објашњење у некој ствари. 17 јуна поновљена беше та одлука. Из једне доцније одлуке види се да је Никша заузео био неко земљиште на имању Мале браће. Тако је, онда, одлучено, 21 јуна, да Никша не сме становати "*super terreno deceni fratrum minorum S. Georgii*". Али за то се може настанити у другим местима у Конавлима. У оној пак десетини, где му је забрањено становати, може се он настанити само у том случају, ако би му Република поклонила онде какав удео, или ако би онде, случајно, што наследио. За ту одлуку гласало је 26 сенатора, а 5 сенатора захтевало је да се Никша протера из Конавала.³⁸

³⁸ Cons. Rog. 1435.

Католички Дубровник пажљив беше према православнима у својој области поглавито због српскога деспота Ђурђа и још неких православних великаша у близини. Али, до крајњих граница у попустљивости ипак није могао ићи. Видело се то 1435 године. Те године, на име, изјавила је ћерка кнеза Лазара, Јелена, удовица великога војводе Сандаља Хранића, да је вољна подићи православну цркву испред дубровачких капија, у којој је била сахрањена. Њену молбу препоручивао је и српски деспот Ђурађ. Крај свега пријатељства са српским деспотом, Дубровчани изјавише да то никако не могу допустити, јер се боје да ће их папа екскомуницирати.³⁹ Притисак на православне опажа се и у околини Котора. 11 јула 1446 писала је которска општина у Млетке како у њеној области има српских свештеника ("*preti schiavi*") који су против наше вере и шизматици ("*contra fede nostra e scismatici*"). Моле стога Републику да которски ректор и тамошњи бискуп протерају православне, па да на њихова места доведу латинске свештенике (*preti latini*). Млетачки сенат одлучио је да се поверљиво поручи ректору которском и бискупу како пристаје да се шизматици замене с латинским свештеницима, али постепено и веома опрезно, на начин како они за то најбоље буду нашли.⁴⁰ 15 новембра 1453 молио је Стефан Црнојевић Млетачку републику да заштити српску цркву на територији од

Котора па до Љеша (*per fine ad Alexio*). Услед тога наредила је Република ректорима у Котору и у Арбанији да никакве пакости не чине црквама и свештеницима српским ("*quod nullam novitatem inferant contra ecclesiam et presbyteros sclavos*").⁴¹

³⁹ С. Јиреџек, *Poselstvi Republiky Dubrovnicke k cisarovne Katerine II v. 1, 1771—1775*, p. 3. [J. Radonić, *Arch. slav. Phil.* XIX (1897), 465].

⁴⁰ Љубић IX, 252.

⁴¹ Љубић X, 22.

6 септембра 1455 признала су многа места у Зети власт Млетачке републике, али под условом да српска црква сачува своје црквене власти и да буде слободна од сваког римокатоличког утицаја. Из те исте исправе млетачког архива види се да је тада, поред православног митрополита у Зети, био и један надбискуп католички [у Крајини].

Православни тога краја молили су Републику да настоји да се католички прелат не меша у јурисдикцију православног, јер је митрополит зетски уједно и митрополит крајински, те као такав рукополаже српске свештенике.⁴² Тадашњи заштитник српске цркве у Зети, војвода Стефан Црнојевић, намеран је био да известан посед опатије Богородице Ратачке (*Sancte Marie de Rotatio*) у Боки подели, па да један део даде српској цркви а други својим "пронијарима". Идућих година морала је Дубровачка република, сваки пут када би решавала какво питање о православнима на своме подручју, водити рачуна о расположењу свога римокатоличког клира. Тако, на пр., одлучио је дубровачки сенат, 22 јануара 1446, с 33 гласа против 2, да се српском свештенику Божидару Тараковићу, из жупе Ускопље (*Bosidaro Tarachovich presbytero sclavo de Uscopie*), призна доживотно право уживања на земљу коју држи у Конавлима с тим, да фактичним власницима земље (можда фратрима?) даје четвртину хране и воћа које побере, а половину од вина. Ну ова концесија даје се под условом да гвардијан, кустос и прокуратор конаваоских фратра пристану на то.⁴³

⁴² "*Perche quello bitropoliti de Craina el se chiama bitropoliti de Xenta, et lui mete li nostri zagi et preti*" (Љубић X, 68).

⁴³ "*De franchando B. T.... in eius vita cetvertinam eius tocius, quod tenet in Canale, videlicet tam grani quam aliorum bladorum et medietatem vini, attento quod ad hoc consentiunt guardianus et custos fratrum Canalis et procurator dictorum fratrum Canalis*". (Lib. Rog. 1446).

Стари манастири у Србији почели су много опадати у ратним и несигурним временима, када су и многа имања погубили. Тако, на пр., монахиња Јевђенија у даровној повељи Дечанима, почетком XV века, изреком каже како су Турци спалили овај красни манастир и како је манастир, услед грабежа и отимачине, скоро остао без метоха.⁴⁴ Поред Дечана, страдао је и опао у том периоду и манастир Бањска, задужбина краља Стефана Уроша II Милутина (1313—1318), како би се то могло закључити из једнога писма деспота Ђурђа Републици дубровачкој.⁴⁵ Иначе, деспоти и великаши тога времена, по примеру својих старих, даривали су богато манастире и цркве. Тако, на пр. задужбине краља Владислава, манастира Милешеве, сетио се деспот Стефан Лазаревић даром од 1405 године.⁴⁶ Врањински манастир Св. Николе у Зети, који су обдарили краљица Јелена око 1280, краљ Урош II Милутин, око 1296, краљ Урош III Дечански, око 1326,⁴⁷ добио је половину једног села од Ђурђа Страцимировића (1404), повластице од "господина" Балше (1420), село Забел и још неке земље од Ивана Црнојевића (1469).⁴⁸ У једном рђаво сачуваном запису слави се велики челник Радич као оснивач манастира Св. Ђорђа у Враћевшњици (југоисточно од Рудника).⁴⁹ 1430 дао је он томе манастиру неко земљиште код Рудника и у селу Каменици.⁵⁰ Двадесет шест година доцније (1456) поклонили су деспот Ђурађ и син му Лазар овај манастир са селима митрополиту грачаничком или градачком.^{50a}

⁴⁴ "Красное м}сто ... наших ради гр}хь оть злоч}стивихъ езыкь исмаилтъскихъ пожежено и опровр}жено и оть пр}жде насъ др}жавшихъ растл}нно и опровр}жено, и метоси отети и близь запоуст}ни" (Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 655).

⁴⁵ П у ц и ћ II, 117.

⁴⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 607.

⁴⁷ Ibid. 578, 579, 581.

⁴⁸ Ibid. 582, 583, 584.

⁴⁹ Гласник XXI (1867), 31.

⁵⁰ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 543.

^{50a} Ibid. 532, 755.

Светогорски манастири, особито Хиландар, беху нарочити предмет пажње српских владалаца и великаша у овом периоду. Већ је кнез Лазар 1380 приложио нека села болници хиландарској. За његовим примером пођоше браћа, Драгаш и Константин Дејановићи, онда кнез Стефан Лазаревић с мајком Милицом и братом Вуком (око 1392), затим Гргур Вуковић с браћом Ђурђем и Лазарем и мајком Маром.⁵¹ Карејске ћелије, на Светој Гори, сетио се, 1450, патријарх Никодим, док је, опет, монахиња Јевђенија са синовима, Стефаном и Вуком, обдарила (1392—1402) пирг Св. Василија, као и Лавру Св. Атанасија (1395).⁵² Деспот Стефан Лазаревић сетио се, доцније, у неколико махова, Лавре Св. Атанасија (1407, 1415, 1427), а тако исто и деспот Ђурађ (око 1430 и 1432).⁵³ Руски манастир Св. Пантелејмона, на Светој Гори, добио је села и повластице од кнеза Лазара (1380), од кнегиње Милице са синовима (1395, 1396), и од деспота Ђурђа (око 1428).⁵⁴ Светогорски манастир Св. Павла обдарили су (1410—1413) Ђурађ Бранковић с мајком Маром и братом Лазарем. Доцније, деспот Ђурађ, у два маха, поново се сетио манастира Св. Павла 1419 и 1430, а после њега обдарила је исти манастир деспотица Анђелина (1435).⁵⁵ Деспот Ђурађ обећао је, 1429, манастиру Есфигмену 50 литара сребра сваке године; а деспот Јован и мати му, деспотица Анђелина, обвезали су се (1499), да ће ово обећање деспотово испунити када буду могли.⁵⁶ Челник Радич постаје ктитор (1430) и обновилац манастира Кастамонита у Св. Гори.⁵⁷ Деспот Стефан сетио се, чак, и манастира Тисмене и Водице у Влашкој, даровавши им села и повластице 1405 године.⁵⁸

⁵¹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 449—468.

⁵² Ibid. 474, 489, 495.

⁵³ Ibid. 497, 499, 500, 501, 502.

⁵⁴ Ibid. 515, 516, 517, 521, 527.

⁵⁵ Ibid. 528, 529, 530—531, 533.

⁵⁶ Ibid. 541, 543. [Ђ. Сп. Р а д о ј ч и ћ, Један извезен натпис деспотице Ангелине(Гласник ист. др. у Новом Саду XIII (1940), 126—130)].

⁵⁷ Ibid. 548—550.

⁵⁸ Ibid. 752—753. [Д. Н. А н а с т а с и ј е в и ћ, Српски архив Лавре атонске (Споменик САН LVI (Београд 1922), 6—17)].⁵⁹ Arch. für slav. Phil. XXII, 198.

Владачке манастирске повеље тога времена нису уопште толико издашне у давању повластица и ослобођењу од дужности и терета. Тешка времена донела су собом да се имунитет манастира почео ограничавати.⁵⁹ Већ деспот Стефан Лазаревић у повељи манастиру Милешеви, од 1405, даје манастиру извесна права и повластице, као на пр., ослобођење од непосредног пореза (унче), али само на ограничено време ("да имь ³сѣсть свобода дв } годин } оть оуньчъ, петъ же годинъ да имь ³сѣ свобода оть вс } хъ работъ господства ми, и малихъ и великихъ, и оть воинице и оть градозиданія и оть вс } хъ даніи господства ми кромъ } оуньчъ").⁶⁰ У једној повељи, око 1430, где се манастиру Св. Пантелејмона потврђују разни дарови, напомиње се изреком, да се манастир не може ослободити од дажбине војштатика који је одређен за потребе војне ("што соу оуньче л } тн ³сѣ, воиштатикъ, оноси да се сабира оу коукю господства ми, да се т } мзи отпранл " воиска").⁶¹

⁶⁰ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 607.

⁶¹ Гласник XXIV, 287. [Гл. о том В. М а р к о в и ћ а, *op. cit.* 136—137].

У овом периоду подигнуто је и неколико нових задужбина. Кнез Лазар подигао је 1381 манастир Раваницу у доњој Морави, те га обдарио добрима у Подунављу, Посављу и Поморављу. (Раваничка повеља сачувана је у препису, а задужбинске повеље за мање манастире [Ждрело и Орешковица] изгубиле су се). [С помоћу кнеза Лазара подигао је монах Доротеј, 1382, манастир Дренчу (Ваведење), северно од крушевачког Александровца].⁶² Лазарева удовица, Милица, подигла је женски манастир Љубостињу, северозападно од Крушевца, у коме је и сахрањена (у.1405). Сјајне и значајне су фреске на њеном гробу. Деспот Стефан назидо себи за вечну кућу (1416) манастир Св. Тројице у Ресави [код Деспотовца]; манастир се данас зове Манасија. Манастир је опасан високим стенама са 12 кула и данас је највећи и најлепши манастир у Србији.⁶³ [У Београду подигао је деспот Стефан две цркве: Три Јерарха и Св. Николу.⁶⁴ Деспотова је задужбина и манастир Каленић, западно од Варварина].^{64a} По једном писму Капистрана,⁶⁵ већ је деспот Ђурађ, 1455, намеравао да подигне у јужној Угарској девет манастира за православне калуђере ("manutenere vult calugeros grecos").⁶⁶ Последњи потомци деспота Ђурђа подигли су у јужној Угарској неколико манастира, особито манастир Крушедол у Фрушкој Гори.⁶⁷

⁶² [В. М а р к о в и ћ, *op. cit.* 130].

⁶³ По А. Г а в р и л о в и ћ у, Рад 184 (1910), 236 и д. савременици поређивали су Стефана с византијским Манасијем из XII века. За Стефана каже се: "въ сладько глаголанихъ вѣромому Манасіи". [П е р а Ј. П о п о в и ћ, Манастир Манасија (Срп. Књиж. Гласник XXI).

⁶⁴ (Ђ. Б о ш к о в и ћ, Манастир Манасија. Архитектура. Изд. Нар. Музеја (Београд 1928).]

^{64a} [Ђ. Б о ш к о в и ћ. Основе средњовековне архитектуре: Љубостиња и Каленић (Београд 1947), 214, 215. Види В л. Р. П е т к о в и ћ, Уметност у Србији за владе деспота Стевана Лазаревића. Браство XXII. Београд 1928].

⁶⁵ [В. М а р к о в и ћ, *op. cit.* 139].

⁶⁶ F e r m e n d ž i n, Acta Bosnae 225.

⁶⁷ Уз податак "Фрушка Гора" додао је писац на цедуљи: Максим. Овим се мисли на монаха Максима, који је био син деспота Ђурђа и Ангелине и звао се Ђурђе, али кад се 1496 тајно замонашио, узео је име Максим (В. I књигу стр. 412/3). Умро је 1516.

Балшићи и Црнојевићи били су заштитници српске цркве у Приморју и заснивачи и пријатељи многих малих манастира у тој области. Стефан Црнојевић подигао је пре 1471,

године своје смрти, манастир и цркву Успенија Богородице (*Obdormitio deiparae*) на Кому код Жабљака,⁶⁸ а господар зетски, Иван Црнојевић, назидо је 1485 цетињски манастир.⁶⁹

⁶⁸ Опис манастира у Ровинскога Черногорја (Сборник русск. Акад. књ. 45, стр 418). Ту је био сахрањен Љеш Ђурашевић.

⁶⁹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 778—781.

Поред мушких било је и женских манастира, [као Љубостиња]. Жена цара Стефана Душана која се звала Јелена, помиње се као монахиња и под и именом Јевђеније. Поуздано је да се жена кнеза Лазара, Милица, као калуђерица звала Јевђенија. После смрти (у. 1405) помиње се она и као кира Јевросима.⁷⁰ Ђерка ћесара Војихне, а жена деспота Угљеше, звала се у калуђерству Јефимија.⁷¹

⁷⁰ Monumenta serbica, 245.

⁷¹ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици, 443—444.

Срушени и несретни владоци и принчеви повлачили су се у манастире. Син деспота Ђурђа, Гргур, замонашио се и назвао Герман (у. 1459). Син севастократора Бранка, брат Вука Бранковића, прозвао се у монаштву Роман, а живео је 1365 у манастиру Хиландару.⁷²

⁷² Ibid. 474.

Манастири беху уређени сасвим као и грчки. Старешине манастира и други достојанственици зову се грчким речима, а утицај грчкога опажа се и у другим изразима, као на пр. **утаксати**, "у свој диатас" (= тестаменат).⁷³

⁷³ Споменик III, 3. [Као доказ да су калуђери имали слободно право да располажу својом имовином, овде се може уметнути следећа забелешка на једној цедуљи: 4 септембар 1434. Спом. III, 51 Ново Брдо. Калуђер Саватије узима себи **као сина поп Богдана**, даје му и преписује му половину своје "цркве баштине" и половину своје куће као баштину in suburbio (у подграђу). Даровано да буде баштина која се може преносити на децу и унуке. В. Ј.]

Међу нове мученике из турских ратова спадао је пре свих српски кнез Лазар.^{73a} Свете моћи доносиле су се из Бугарске и Грчке. [Тако, на пр., моћи Св. Петке пренесене су из Трнова у Видин, а одатле, почетком XV века, у Србију]. Деспот Ђурађ дао је пренети 1453 моћи Св. Луке из Рогоја у Епиру у Смедерево.⁷⁴

^{73a} [Рад. М. Г р у ј и ћ, Велика схимна кнегиње Милице, удовице Лазарева (Гласн. СК. н. др. XI (Скопље 1932) 237-239)].

⁷⁴ Текст о преносу изд. И. Р у в а р а ц, Rad. V (1868), 178 и д. Упор. O m o n t, Bibliothéque de l'ecole des chartes LIII (1892), 382. Theodreti sermo de s. Lucae evangel. translationibus, Constantinopolis, Rogi, Semendria 1453. Париски рукопис издао И. П а в л о в и ћ, Гласник LI, 75 и д.

[Тешко је насигурно рећи шта је било с организацијом српске цркве после пропасти деспотовине.⁷⁵ И. Руварац мислио је да је српска црква од 1459—1557 потчињена била охридској архиепископији.⁷⁶ У најновије време позабавио се овим питањем Љ. С т о ј а н о в и ћ. Он, наиме, мисли да после државне пропасти организација српске цркве није била призната од Турака, али да српска црква није била потчињена ни Охридској цркви. Тако је она непризната, али и непотчињена престала да функционише. По Стојановићу, сабор црквени, по смрти патријарха Арсенија II, није се могао састати да изабере новог патријарха. Од преосталих

епископа сваки је бринуо само своју бригу, а упражњене епископије дуго се нису попуњавале или су, уопште, остале упражњене.

⁷⁵ [Одавде преводилац не преводи више текст који даје Споменик Академије наука у Бечу (Denkschriften der Wiener Akad. der Wiss. 64 Bd. 2 Abh.), већ на основу бележака из Јиречекове заоставштине и својих студија разрађује опширније све теме које је додирнуо Јиречек].

⁷⁶ Ил. Р у в а р а ц, О пећским патријарсима од 1557—1690 (Задар 1888), стр. 3—4.

Ну ово последње тешко да ће бити тачно, јер је турски фискални интерес тражио да се епископске катедре попуне. Стојановић мисли да се, у времену од 1459—1557, власт Охридске цркве више механички распрострла на јужне српске епископије, али без државног признања. И када је по наредби султановој, у трећој десетини XVI века, Пећска црква потчињена Охридској, одупрла се томе српска црква на челу са смедеревским епископом Павлом. Ова борба трајала је до 1557, када је Пећска патријаршија обновљена.⁷⁷

⁷⁷ [Глас. Срп. краљ. акад. CVI (Београд 1923), 113-131. Јов. Р а д о н и ћ, Римска курија и јужнословенске земље од XVI—XIX века. (Пос. изд. САН (Београд 1950), 156—158). И. С н } г а р о в њ, История на охридската архиепископия I (Софија 1924), 321. II, (Софија 1932)1

Средиште латинске цркве, за владе Балшића и деспота, било је вазда у Бару. На територији српских деспота архиепископу барском потчињене беху римокатоличке епископије у Улцињу, Дривосту и у Будви. Када је Котор, 1420, признао врховну власт Млетака,⁷⁸ римокатолички свештеници у унутрашњости, највише Далматинци и Арбанаси, потпадоше под јурисдикцију архиепископа барског. Архиепископи барски били су већином из редова варошкога племства, а исто тако и чланови архиепископског каптола.

Када су Млечићи потиснули са Приморја деспота Ђурђа, јавља се, од 1452—1480, нови римокатолички архиепископ у Крајини на Скадарском Језеру.⁷⁹

⁷⁸ J. R a d o n i ć, Arch. slav. Phil. XIX (1897), 445.

⁷⁹ Dr. M. v. Š u f f l e y, Kirchenzustände im vortürkischen Albanien у зборнику Т а л о ц и ј а, Илуг. alban. Forschungen I (1916), 224 и д.

На територији српских деспота у Приморју било је много манастира бенедиктинскога реда. Тако, на пр. поменута опатија Св. Марија Ратачка, северозападно од Бара, коју су, у XV веку, много походили побожни путници. Затим црква Св. Николе на Бојани, онда стародревна опатија Св. Срђа и Вакха на Бојани и, најзад, опатија Св. Јована код Дривоста. Њихови опати беху већином патрицији из Бара.

Поред римокатоличких помињу се, у периоду деспота, и православни манастири у Зети и Приморју, као манастир Св. Петра у Скадру, Св. Арханђела у Улцињу, Прасквица у Паштровићима (доцније назван Режевић), Госпођин манастир у Грбљу итд.⁸⁰

⁸⁰ В. М а р к о в и ћ, op.cit. 146—151.

Латинске парохије у унутрашњости налазиле су се у рудницима и трговима за тамошња италијанска, далматинска, саска и арбанаска насеља. Свештеници ових парохија беху највише Дубровчани и Арбанаси. Споменули смо да је један од ових "dompnus Ivanus, plebanus Novaberde" у "Сашкој цркви Св. Николе" био протовестијар кнегиње Милице и кнеза Стефана.⁸¹ Исто тако, за владе Твртка I, био је његов протовестијар Дубровчанин поп Ратко, доцније бискуп у Мркану и Требињу.⁸²

⁸¹ Diversa 1402 (Арх. Дубр.).

⁸² Arch. slav. Phil. XIX (1897), 560.

Фрањевачки манастир помиње се у Сребрници, а Мала браћа у Подвисоком 1423, Сребрници 1426, Сутисци 1419 итд. Словенски католички ритул, с помоћу глагољских књига, много беше распрострањен, у XV веку, у Далмацији и Хратској. Бертрандон помиње, 1432, да се, чак, и у Београду служила служба "en langaige esclavonien" по римском обреду.⁸³ Свакако је Бертрандон слушао мису у некој капели далматинских трговаца. Римокатолички "presbiteri slavici", највише из северне Далмације, помињу се, од 1388, у околини Дубровника: у Жупи, Гржу, Ријечи и у Конавлима (1448).

⁸³ Rad. 47 (1878), 173.]

Због живих и интензивних веза српских деспота с Угарском, одржавао је и римокатолички клир на српској територији везе с угарским клиром. Али, крај свега тога, стари деспот Ђурађ умео је одолети покушајима Ивана Капистрана који га је хтео придобити за унију. Због тога је Капистран, у писму папи Каликсту III од 4 јула 1455, огорчен на јеретике "Расцијане".⁸⁴

⁸⁴ E. F e r m e n d ž i n, Acta Bosnae, Zagrabiae 1892, 224—226.

Србија није непосредно учествовала у преговорима за унију између Латина и Грка, али, ипак, изгледа да је деспот Ђурађ пратио с пажњом верске прилике на Западу и у Цариграду. Када је, наиме, папа Јевђеније IV булом Quoniam alto, од 18 децембра 1431, разрешио духовни сабор у Базлу, сазивајући нови концил после годину и по у Болоњи, затегоше се потпуно односи између папе и базелских синодиста који се не хтедоше разићи. Уз синодисте држао је и угарски краљ Сигисмунд. Један од најугледнијих чланова базелскога синода, кардинал Јован Стојковић из Дубровника, гледао је да придобије Босну и Србију да и оне пошаљу своје изасланике у Базел, где се имало извршити јединство између источне и римске цркве. Али, крај свега настојања базелских синодиста, деспот Ђурађ није хтео активно учествовати у овим питањима, иако су га, на путу за Цариград, посетили изасланици базелскога синода.⁸⁵

⁸⁵ J. P a d o n и ћ, Западна Европа, 64—65. Bertrandon de la Broquiere у Годишњици XIV, 55.

Док је деспот Ђурађ чврсто држао уз православље, дотле су српски великаши у Приморју више били под утицајем ближега Запада. Балшићи, на пр., колебали су се између православне и римокатоличке цркве, а Владислав Херцеговић ишао је, 1454, у хаџилук у Лорето у Италији, исто тако и Иван Црнојевић 1480.⁸⁶ Кучко браство, Дрекаловићи, били су све до у XVII век католици, па су тек тада прешли у православље.⁸⁷

⁸⁶ Mon. serb. 530 .

⁸⁷ J. E p d e љ a н o в и ћ, Кучи (Насеља срп. зем. V) 73, 140.

Када је после сјајне владавине Твртка I (у. 1391) завладало у Босни расуло, политичком судбом краљевине босанске управљају богомили. Херцег сплитски Хрвоје Вукчић, велики војвода Сандаљ Хранић и синовац му Стефан Вукчић, заснивач Херцеговине, војводе Павао Раденовић и синови му, Петар и Радослав, од реда су богомили.^{87a} Богомилски. свештеници, у првој половини XV века, предузимаху, у интересу босанскога краља и босанских великаша, важне дипломатске и политичке мисије. Познат је рад "старца" Радина, окретног дипломате херцега Стефана Вукчића. У унутрашњим распрама и задевицама богомилски монаси посредују и мире, а њихови манастири служе као склониште гоњенима. Стари Дубровчани, иако добри римокатолици, гледали су да придобију њихове симпатије богатим поклонима, јер су добро знали да богомили имају велики политички утицај у Босни и Херцеговини].

Х

[Вароши у доба деспота]

[У периоду од 1371 па до пада Србије 1459 било је у деспотовини три категорије вароши: вароши у Приморју, у унутрашњости Србије и вароши у Угарској на огромним доменама српских деспота. Од приморских вароши Котор је, после 1371, изишао испод сфере српског утицаја, те, најзад, 1420 признао врховно господство Млетака. Остале вароши, као: Бар, Улцињ, Будва и Дривост имале су велике повластице. Као и консуларне вароши (*la ville consulaire*) на југу Француске, у Италији и у Далмацији, и оне су имале своју аутономију, па, чак, и право суђења у кривичним стварима, само што су у њима власт у рукама имале патрицијске породице. И оне су, као и поменуте вароши у Француској, Италији и Далмацији, имале своје статуте, по којима су се самостално управљале у граду и у гратском подручју, допуњујући и усавршавајући своје статуте с времена на време.¹

¹ Статути градова Бара, Улциња и Дривоста помињу се приликом предаје ових градова Млетачкој републици (Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 77, 80, 83). Будва је проширила свој статут новим одредбама 1428 (*Arch. slav. Phil.* XXII, 190).

Српски деспоти, примајући врховну власт у руке, признали су и потврдили аутономију овим приморским градовима. Синдик за Далмацију 1553, Ђустинијани, изреком каже да је деспот Стефан био врло либералан према Бару, признавши му аутономију и јурисдикцију грађанску и кривичну.²

Деспот Ђурађ потврдио је, 1440, привилегије граду Будви и изједначио га је, с обзиром на правине, с Баром.³

² "Il quale (т. Ј. деспот Стефан) fu liberalissimo verso Antivarini lasciando li regger la citta a modo loro come republica o communita, et donandogli ogni giurisdizione civile et criminale (*Commissiones et relationes venetae* II, 233).

³ *Starine* X, 6.

Врло мало знамо о градовима у унутрашњости. Међу њима најчувенија варош беше Ново Брдо, позната тада у читавој Европи. Бертрандон де ла Брокијер каже да је варош *Nueberge* чувена са златних и сребрних руда, од којих деспот добива годишње 50.000 дуката.⁴ Критовул, византијски писац XV века, истиче такође велико богатство Новог Брда у сребру и злату.⁵ Поред Срба, становали су у Новом Брду, Руднику, Сребрници и Трепчи Саси и Дубровчани.

⁴ *Rad.* 47 (1878), 171—172.

⁵ "Αφικνεῖται (т. ј. султан Мехмед II) ες πολὺν εχθραν καὶ εὐδαιμόνα Νοβοπροδον, οὕτω καλοῦμεν τὴ Τριβαλλῶν φωνὴ οὐ δὴ καὶ ὁ πλεῖτος ἀργυρὸς καὶ χρυσοῦς γεοργεῖται ἀν ορῦττομενοῦσээ (*Mon. hung. hist.* vol. XXI, 1, p. 154).

Саси су имали нарочите повластице, како се то види из чл. 123 Законика цара Стефана Душана. Они су имали своју аутономију и своје судије (пургаре). У Фојници, у Босни, помиње се "*cugia Teotonicozum*", у Сребрници "*cugia purgatorum*" у Руднику саски нотари (*notarius Teutonicozum*), у Руднику и Трепчи "*urburarii*".⁶ Многи од Саса, имајући заједничку веру с Италијанима и Дубровчанима, претопили се у њих, док је, опет, други део, за турског периода,

иселио се у Дубровник и у Италију. Дубровчанима, међутим, у трговима и варошима судили су њихови консули.

⁶ Arch. slav. Phil. XXII, 187, 198. J i r e č e k, Die Bedeufung von Ragusa p. 72, нап. 66.

Не знамо подробније како је уређена била варош Ново Брдо. Али, да је Ново Брдо имало своје нарочите правине види се из једнога заветнога писма од 1434, у коме се помиње "**законь града Новога Брѣда**".⁷ На челу града стајао је деспотов ђефалија. За Дубровчане надлежан беше њихов консул, а међу саским властима помињу се пургари или *antiani* или *maiores*. Ново Брдо ковало је свој новац, а исто тако и вароши Призрен, Смедерево и Рудник.⁸

⁷ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 88.

⁸ Ibid. VIII.

Град Београд с двоструким стенама и утврђењима и покретним мостовима добио је, такође, велике повластице од деспота Стефана. Да би што више развио трговину с Угарском, ослободио је деспот Стефан београдске грађане свих царина, а успео је и код угарскога краља Сигисмунда да даде нарочите повластице београдским трговцима.⁹

⁹ Гласник XLII, 287—288. Краљ, Сигисмунд обновио је такође, у новембру 1427, повластице и привилегије Београду (*civitatem nostram Nandoralbensem, jurisdictioni banatus nostri Machoviensis subiectam*). Törtenelemi Tar IX (1861), 138.

Други градови у Србији деспота беху Крушевац који је био опасан двоструким зидом,¹⁰ затим Рудник с колонијом Саса,¹¹ Ливада,¹² Плана, одакле се водила трговина с Рудником, Крушевцем, Трговиштем, Тречком и Сребрницом, у којој је деспот Ђурађ потврдио дубровачким трговцима старије повластице из доба деспота Стефана.¹³ Нов град беше Смедерево који је као престоница, свакако, био знатан трговачки центар. О његовим правинама не знамо ништа подробније него само толико да је и овај град, као и Призрен, Ново Брдо и Рудник, ковао свој новац.¹⁴

¹⁰ Rad. 47 (1878), 171. Годишњица XIV, 52.

¹¹ "По сашкихъ м}ст}хъ рекше оу Новомъ Брѣдоу и оу Роудникоу" 1433 (Споменик III, 35).

¹² "In quadam villa vocata Livada" (24 авг. 1405, Lettere 1401 - 1457).

¹³ J i r e č e k, Handelsstrassen 53, Н о в а к о в и ћ, Законски спом. 89—90.

¹⁴ Н о в а к о в и ћ, op. cit. VIII.

Нешто друкчијег типа биле су деспотске вароши на њиховим угарским доменама. У Угарској било је слободних краљевских вароши (*liberae et regiae civitates*). Оне беху изузете испод племићске жупанијске јурисдикције и непосредно потчињене краљу. Оне, даље, беху аутономне у грађанским и кривичним споровима. Управљале су се по својим статутима који су, већином, израђени били по узору статута града Будима. Ове вароши, преко својих претставника, учествовале су у државним саборима. Оне су, може се рећи, феудалне сењерије и чланови свете круне угарске. Друга категорија вароши беху краљевске вароши (*regiae civitates*), изузете испод жупанијске јурисдикције и потчињене краљевом министру финансија (*tavernicus*).

Трећа група беху тргови (*oppida privilegiata*) који су били под јурисдикцијом иматника (сењера) или жупанија.¹⁵ Српски деспоти имали су на својим доменама вароши друге и треће категорије. У другу категорију ишла је, на пр. варош Дебрецин која је тешко подносила власт "шизматика". Због тога је Дебрецин у неком спорном питању уместо да се обрати властима деспота, затражио заштите и савета код будимског суда, као друге инстанције. Али, деспот

Ђурађ енергично је наредио да се грађани Дебрецина у спорним стварима имају обраћати његову тавернику, па онда њему као највишој инстанцији.¹⁵ У варошима треће категорије судили су деспотови чиновници, међу којима беше и прилично велики број Срба.]

¹⁵ A k o s v. T i m o n, Ungarische Verfassungs - und Rechtsgeschichte, Berlin 1909, 719, 721.
Jov. R a d o n i t c h, Histoire des Serbes de Hongrie 17.

¹⁶ Jov. R a d o n i t c h, op. cit. 40—41.

XI

[Положај сељака]

[У периоду после 1371 нема довољно повеља из којих бисмо могли нешто подробније знати о положају сељака у држави српских деспота и у Приморју. Али, нема сумње да су раније категорије сељака (меропаха или парића, сокалника и себара) постојале и у држави деспота и да су сељаци имали личне дужности и терете као и у држави Немањића. Тако, на пр., у једном писму из Требиња, од 1412, каже се како су два себра избили на мртво име трећег због тога, што их је у Дубровнику одао "да смо крали по властац} хь ходеће" т.ј. да су покрали дубровачке сељаке.¹ Поменућемо да се у даровној повељи Ивана Црнојевића цетињском манастиру, од 4 јануара 1485, помињу "кметіе црѣковны" који су радили цркви.² У околини дубровачкој помињу се, од 1403—1426, људи потчињени (homines) властели.

¹ Споменик XI, 61.

² Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 779.

Какве беху дужности и обвезе сељака у држави деспота види се лепо из неколико повеља кнеза Лазара, његова сина Стефана и деспота Ђурђа Бранковића.³ У једној повељи кнегиње Милице и синова јој Стефана и Вука, од 1395, ослобађају се сељаци светогорскога манастира Пантелејмона "отъ всакыхъ работъ господскихъ, да имь н} сть вольнь запов} д} ти ни воевода, ни кефалја, ни двородръжица, ни чельникъ, ни инь кто отъ владоуштихъ въ земли господства ни: тьчию діаконитъ манасгырскы". Дакле имања манастира Пантелејмона изузимају се испод јурисдикције чиновника средишње власти, имају имунитет. После тога у повељи се наређује: "И да имь н} сть градозиданіа, ни бигле, ни повоза, ни поноса ни граг³ џ, ни воиске, ни подставе, ни геракар'ства, ни лов'чин}, ни подхігоненіа (потке?), и да имь н} сть ни ³ џднога оброка, ни с'сада, ни приселице, ни притражице".⁴

³ Н о в а к о в и ћ, op. cit. 515—520.

⁴ Н о в а к о в и ћ, op. cit. 520.

Али, како је већ поменуто, у деспотско време, имунитет манастира почиње да се сужава због тешких прилика у којима се налазила деспотовина. Тако, на пр., деспот Стефан, када је поклонио манастиру Милешеви пет села, ослобађа их само на две године од непосредне порезе која се давала у два оброка (инче литн³ џ војна пореза и инче зимніе). "Петъ же годинъ, наређује Стефан, да имь к свобода соть вс} хь работъ господства ми и малих и великихъ и отъ воинице и отъ градозиданіа и отъ вс} хь даніи господства ми кром} инчъ, и сокъ да не даваю господстви ми тькмо монастир⁸ мил} шевскому".⁵ Исти деспот Стефан, дарујући 1411, манастиру Хиландару нека села, ослобађа их "одъ работъ господства ми, одъ граг³ џни " коукъ

и дворѡвъ и ѡтъ поносъ и ѡтъ позоба и ѡдъ сок ", ѡтъ престол (пр}стои?) и ѡдъ жировнице и ѡдъ чьбрин} тъкъмо воинице и данка господства ми".⁶ Поданике манастира Лавре ослобађа деспот Стефан, 1427, свих дажбина, сем летњих унчи и свих работа, обвезујући их да иду на војску ако деспот лично буде полазио, затим "и пот}чице и воиске краиштне ко³ѣ се прилоучаю на краиштоу, да соу длъжни ѡпрал " ти с во³ѣводомъ господскимъ краиштнымъ". Дужни су даље, по потреби, оправљати Београд.⁷ Као што, се види, поданици, па и црквени, дужни су били плаћати војну порезу, данак који се побирао и давао Турцима и који се звао "ноужда".

⁵ Mon. serb. 334.

⁶ Mon. serb. 571.

⁷ Споменик LVI (1922) стр. 14.

Ђурађ Бранковић, с мајком Маром и братом Лазаром, приложио је, 1410, село Кузмино на Ситници светогорском манастиру Св. Павла. Пошто је изузео ово село испод власти својих органа, Ђурађ наређује да је село Кузмино слободно "одъ всехъ работъ малихъ и големихъ господства ни: ни градозидани ", ни воиске, ни сок ", ни оунги³ѣ разве телв " (τελος) царева", т.ј. дужно је, дакле, једино давати данак Турцима.⁸ Исто тако, 1419, ослобађа Ђурађ Бранковић два села манастира Св. Павла од свих дажбина "отъ вс}хъ работъ и платъ господства ми: одъ оунчъ и воиштатика, и сок " (непосредна пореза), и травнине, и ин}хъ работъ и побириць малихъ и великихъ, господства ми, разве тоурске плате".⁹ Потврдивши, око 1428, нека добра манастиру Св. Пантелејмона, деспот Ђурађ ослобађа их дажбина, једино "што соу оунче л}тн³ѣ воиштатикъ, онози да се събыраа оу коукю (благајницу) господства ми, да се т}мзи отпрал " воиска".¹⁰

⁸ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 529.

⁹ Op. cit. 531.

¹⁰ Op. cit. 528.

Сличне дужности и терете сносили су и сељаци на имањима осталих великаша и властеле. Тако, на пр. ћесар Угљеша, приложивши, око 1423 (?), нека села манастиру Хиландару, ослобађа их "отъ вс}хъ работъ господства ми малихъ и великихъ и ѡдъ вс}хъ данькъ малихъ и великихъ и приплатъ (прирез за исплату чиновника) и ѡтъ градозидани ", и ѡдъ повоза и ѡдъ поноса (давање теретне стокe) и ѡдъ иномистра (попаше).¹¹

¹¹ Споменик III, 33.

XII

[Робље]

[Као и у ранијем периоду, тако је и у добу деспота било робова. Али, назори о робовима почели су се мењати. Тако већ 1388 издана је у Дубровнику наредба да се Срби из јужне Далмације и Арбанаси не смеју продавати као робље. Најважнији трг где се робље продавало био је на ушћу Неретве. Робови су онамо понајвише довођени из Босне. Како беху највише богомили, налазило се да није срамно трговати људима који нису хришћани. Робље се обично извозило у Апулију и Сицилију, а посредници беху Каталанци који су, због тога, на својим

галијама долазили у Дубровник, Корчулу и на ушће Неретве. Каталанци су, сем куповине, набављали робље и хватањем по обали, на коју су се људи из унутрашњости склањали, бежећи испред Турака.¹ Сем тога, Млеци и Ђенова беху такође, у XV веку, чувени тргови за робље. Млечићи и Ђеновљани куповали су робље по Истоку, грчким и словенским земљама и трговали људском робом.²

¹ J i r e ĉ e k, Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, p. 68.

² Ф-Ерџ Бнетци, Живин}зи и вси Оџици ѿдъкипиу робове по всей царевеи земли и дори и Брису и поводе ихъ киде имъ год} и ѿвидО мимо Дубровникъ мимоводе ихъ всаки дань и нашОми ѿчима този видимо" (П у ц и ћ), 10).

Како је Босна, због ове трговине с људима, највише страдала, протестовали су босански краљ Стефан Остоја и херцег Хрвоје 1400 у Дубровнику. Дубровачка република, доследна својој ранијој одлуци, издала је најстрожије наредбе против трговине робљем, известивши о том краља и херцега.³ 1413, у јулу, издало је Мало веће нову одредбу против трговине робљем. Велико веће обновило је, 1416, наредбу против ове трговине коју назива "turpis mercantia". Онај који би прекршио ову одредбу, казниће се шестомесечним затвором и великом новчаном глобом.⁴

³ "И што пише ваша милость за че" адъ и за соль ми смо послали запов}де да се запов} по тръги и да се личи по всемъ тръги да ниткоръ не см} киповатъ ни продаватъ чел" ди ѿръ н}смо хотни да ниткоръ тръжи меси людъсц}ми" (ibid. 31).

⁴ "Considerantes talem mercantiam esse turpem, nefariam et abominabilem et contra omnem humanitatem et cadere ad non parvum onus et infamiam civitatis nostre, videlicet quod humana species, facta ad ymaginem et similitudinem creatoris nostri, converti debeat in usus mercimoniales et vendatur, tamquam si essent animalia bruta" (J i r e ĉ e k, Die Bedeutung p. 69). Г. Ч р е м о ш н и к, Канцелариски и нотарски списи 1278—1301 (Изд. САН Београд 1932). В. Ђ о р о в и ћ, Хисторија Босне I стр. 232.

Али, том одредбом забрањује се само трговина робљем, док се појединцима допушта држати робове за своју потребу (pro usu suo).⁵ Иста одредба важила је, од 1387, и на острву Корчули. 1418 још је строжије на Корчули забрањена била трговина робљем. Онај који би "faceret mercantias servogum" или посредовао код такве трговине, имао би бити оглобљен са 100 дуката или изгубити десну руку.⁶ Нешто позније, 1455, забранио је млетачки сенат трговину са словенским и арбанаским робљем у Млецима.⁷ Наравно ове одредбе острва Корчуле и Дубровачке републике нису много биле респектоване. 1419 жалио се босански војвода Павле Јурјевић због трговине робљем на ушћу Неретве, на што је Дубровачка република одговорила да се свом снагом труди и ради на том да се то зло спречи.⁸

⁵ Ј. Т а д и ћ, Трговина робљем у Дубровнику у XV веку (Политика од 7 новембра 1930). И с т и, Откупљивање робља у Дубровнику (Политика од 22 децембра 1930).

⁶ Op. cit. 69.

⁷ Lj u b i ć, Listine X, 60—61.

⁸ П у ц и ћ I, 146.

Али, није била само кривица до трговаца робљем. Многи људи у унутрашњости ишли су трговцима на руку. Тако, на пр., из дубровачке архивске књиге Lamenta види се да је неки човек из Попова своју наложницу, која беше из Дубровника, продао другом неком из Макарске за један оклоп. Било је случајева да су појединци продавали, чак, и своје жене. Тако, на пр., у

судској књизи *Lamenta* помиње се, у год. 1467 и 1468, неколико случајева из Херцеговине где су људи своје жене продали. Женска чељад хватала се на планинским суватима код стоке и одводила као робље у Апулију. Турци су, такође, на својим пљачкашким походима нарочито старали се да заробе што већи број људи, жена и деце које би, после, продавали на далеком истоку. Турцима су, у том послу, ишли на руку, чак, и урођеници из унутрашњости. Тако, на пр., 1417 продана је Турцима једна жена, 1420 један поп и 1442 опет један свештеник, 1457 неки људи босанске властеле Павловића, а 1464 неки људи Владислава Херцеговића. 1447 ухватили беху Никшићи дубровачкога курира па га продали Турцима.

Од 1465 помињу се у дубровачким архивским књигама људи који лове робове под нарочитим именом "ропци" (*raptores hominum*). Њих је било у требињском крају а и другде. Тако, на пр., Дробњаџи домамили су и ухватили некога младића из дубровачке Жупе, па га продали Турцима. Као турски роб доспео је он у Скопље, Пловдин и Цариград. Оданде је он утекао, па се преко Русије, Влашке и Угарске вратио кући.]

ХIII

[Правни односи]

[Константин Философ хвали и уздиже личну строгост деспота Стефана и његово брижљиво старање да правосуђе буде што боље. Он каже да је, за владе Стефана, правда цветала и доносила плодове, да су сиромаси били заштићени од богаташа, да нико није смео захватити преко граница суседа, да силници нису мач потрзали итд.¹ Дубровчани, такође, кажу да је деспот Стефан био строг, али, који пут, и преко мере.²

¹ Гласник XLII, 282—283.

² "Durus et rigidus quandoque plus debito" (G e l c i c h & T h a l l o c z y, *Diplomatarium* p. 324).

Новаковић у то доба (око 1413) ставља другу редакцију Законика цара Стефана. По њему, у то време спремљен је и скраћени превод Синтагмата Матије Властара. Најстарији датирани рукопис Душанова Законика т.з. бистрички препис (по манастиру Бистрици у Молдавској) писан је 1443—1444, дакле у време када је деспот Ђурађ обновио деспотовину. У другој редакцији Душанова Законика чланци се систематичније распоређују и групишу, нејасно се јасније стилизује, док се више народни језик у првој редакцији с планом дотерује на црквено-словенски, где су примењена начела школе Константина Философа.³ Сем тога, у другој редакцији Законика не говори цар у првом лицу (царство ми), него свагда у трећем лицу. Тако на пр. место законикъ царства ми — законикъ царевъ, книга царства ми — книга царева итд. У другој редакцији, даље, неке казне пооштрене су, као, на пр. у чл. 101, 131, 169 и др. Биће да ово пооштравање казни потиче из времена деспота Стефана, за кога се зна да је, који пут, био сувише строг у изрицању казни. Константин Философ, наіме, прича да је деспот Стефан, приликом једне побуне, виновницима дао отсећи руке и ноге.⁴ Сестрић Стефанов, Балша III, био је такође суров у изрицању казни.⁵

³ Н о в а к о в и ћ, Законик Стефана Душана (Београд 1898), СХХХVI до СХХХVII.

⁴ "Н}кыхъ же и Омъ неповиньОню ради обьс}цаше роукуы и ногы" (Гласник XLII, 318).

⁵ Lj u b i ć, *Listine* V, 103.

Средњовековна држава није знала за многоструке задатке данашње модерне државе. Њена главна пажња усретсређена је била на то да отклони опасност споља и осигура унутрашњи поредак. Војно уређење и правосуђе, дакле, биле су главне задаће средњовековне

државе. Због тога у држави деспота и није било администрације у правом смислу речи, него се она спајала с правосуђем. Отуда су ђефалије, намесници деспотови у варошима и трговима, били у првом реду судије. Они су претседавали колегији судија у варошима и трговима, а у рударским варошима претседавали су колегији саских судија који су се звали пургари, Челници су имали, такође, сутске функције, како се то види из повеље кнегиње Милице и Стефана Лазаревића из године 1395 манастиру Пантелејмону.⁶ Врховни судија, пак, био је деспот кога је, као и у Угарској, на дворском суду замењивао велики судија, "lo grando zudese del signor dispoto" или "dominus iudex domini dispoti". У компетенцију дворскога суда спадали су случајеви резервисани за владоца. Такви беху велика издаја, убиство, гусарство, спорови око земље, одвођење роба или насељеника, силовање властелинке итд.⁷ Судија дворски пресуђивао је и спорове између властеле.

⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 520.

⁷ Pamatky 94—96. Mon. serb. 52, 146. Споменик III, 11. Н о в а к о в и ћ, Законик Стефана Душана чл. 103, 183, 192. Mon. hist. jur. III, 5.

Сем дворског и колегијалних судова по унутрашњости било је и приватних судова. Према средњовековном феудалном схватању, да онај који држи земљу има на њој и право заповедања, баштинници су присвојили себи право суђења људима који су становали на њиховим баштинама. Биће да су земљевласници имали своје судије који су судили народу на господарским доменама. За манастире зна се поуздано да су имали своје судије (пр}дстателе) који су у грађанским споровима судили по Прохирону и Синтагмату.⁸ Иначе су, као и на Западу, све тужбе против духовних лица спадале у надлежност духовних судова, једино су спорови око власништва и међа црквених земаља спадали у компетенцију деспотова или дворскога суда. Црквени су судови проширили своју надлежност и на световњаке у питањима вере и морала, па и на поједине категорије из области грађанскога права. Црквени су судови, као и на Западу, судили у питањима браколомства, бигамије, родоскрнављења, криве заклетве итд., затим у брачним и оставинским споровима, питањима око удовица и сирочади.

⁸ "И да имъ не соуда ни пр}дъ кимъ, тькмо пр}дъ своимъ пр}дстателѠмъ, како е законъ и другимъ метохи" мь светогорскимъ" (кнез Лазар у повељи од 1381 светогорском манастиру Св. Пантелејмона, Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 515).

У периоду деспота постојао је још увек мешовити суд (порота), особито у споровима између Срба и Саса с једне и Дубровчана с друге стране. Такав мешовити суд ($1/2$ nostri $1/2$ Schiavi) помиње се у Новом Брду 1408, 1435, 1438. Особито је интересантан случај пороте у Сребрници 1457.⁹ Одатле се види да се суђење врши онде где је дело и учињено и да се за суђење унапред одређује рок. Суђење се има довршити онде где је и започето. Као и на Западу, тако и овде тужилац се не обраћа судијама него туженику. Као доказ послужила је заклетва тужиоца, а његову заклетву као истиниту потврдило је 12 поротника "богомъ и дишами своеми". Порота, као погранични суд, помиње се често у околини Дубровника 1467, 1468, 1474, 1478, 1479 и 1483. Једино је "porota de debitis" између Дубровчана и Срба из Турске укинута већ 1466. Из једне повеље браће Ђурђа и Стефана Црнојевића од 1495 види се да је границе имања цетињскога манастира ревидирала порота од 24 властелина. Ту се последњи пут помиње одредба из Законика цара Стефана (чл. 152), по којој пограничне спорове има да решава порота од 24 члана, састављена од властеле.¹⁰

⁹ Споменик XI, 87—88.

¹⁰ Arch. slav. Phil. XXII, 197,

Не знамо много о правосуђу на доменама српских деспота у Угарској. Али, свакако да се оно морало прилагођавати приликама у Угарској. И у Угарској су, поред црквенога суда,

постојали краљев суд, жупанијски, варошки и господарски судови.¹¹ Нема сумње да су и српски деспоти, као и остали угарски великаши, на основу имунитетских привилегија, судили својим поданицима на својим доменама. Као и у варошима српских деспота, тако и на доменама њиховим судили су њихови чиновници према одредбама угарске правне праксе. Деспоти су, имајући свога таверника као другу сутску инстанцију за варошане, свакако имали потпуно право суђења и у тешким случајевима т.з. *ius gladii*. Како је српски деспот био један од највећих магната у Угарској, тешко да су његови поданици и смели покушати да против пресуде његових чиновника апелирају на жупанијски суд као на другу инстанцију. Таква пракса постојала је већ за доба краља Сигисмунда,¹² али биће да су на жупана, или суд апеловали само поданици мањих земљевласника.]

¹¹ Akos v. T i m o n, op. cit. 465 и д. О жупанијском правосуђу у XIV веку које је, у главном, остало исто и у XV в., cf. Dr. G a b o r Gyula, A megyei intezmeny alakulasa es muködesе Nagy Lajos alatt, Budapest 1908, 151 Sqq.

¹² Akos v. T i m o n, op. cit. 498.

XIV

[Војно уређење]

[У периоду деспота изведене су извесне реформе у војној организацији. Налазећи се у непосредном сусетству Турака, који су сваког часа проваљивали у Србију, деспот Стефан осетио је да је дојакошња феудална војна организација недовољна да одговори великим потребама државе. До сада је војна обавеза почивала на баштини и пронији, што није било довољно. Требало је имати сталну војску која се могла употребити свакога часа, и која је нарочито имала да чува важније тврђаве. За издржавање сталне војске требало је много сретстава. Иако су српски деспоти имали велике приходе од својих домена и рудника, ипак је, поред тих прихода, ваљало потражити и друга сретства. Како да се нова новчана сретства нађу, пружала је пример суседна Угарска, на коју се деспот Стефан чврсто наслањао. Због опасности од Турака, угарски државни сабор у Темишвару, 29 септембра 1397, донео је одлуку да је сваки властелин на сваких 20 поданика дужан био опремити једнога лако оружаног коњаника, а поданици, поред десетка цркви, дужни беху давати и деветак од производа на чисто војне сврхе. Од те дужности не беху изузета ни црквена имања.¹

¹ Akos v. T i m o n, op. cit. 767—768. K n a u z Nandor, Az 1397-ki orszaggyüles (Törteneelmi Tar III (1857), 213 и д. P o r Antal & S c h ö n h e r r Gyula, Az Anjou haz es örökösei (1301—1439), Budapest 1895, 438—440.

Деспот Стефан завео је, такође, једну врсту војничкога данка који се звао "воиница", "воиштатикъ".² Од плаћања војнице нико није могао бити ослобођен, па ни манастири. Тако су деспот Стефан и наследник му Ђурађ, поред баштинске и пронијарске војске, могли имати прилично јаку најамничку војску, мобилну свакога часа. Имајући наслон на војску, деспот Стефан могао је заузети много енергичније држање према својим великашима него што је то био случај у добу Немањића. Па као што су у Француској, после Стогодишњег рата, војне реформе (*compagnies d'ordonance* и *francsarchers*) појачале монархиску власт, тако се и снажење централне власти у периоду деспота, поред других узрока, има тумачити и изведеном војном реформом.

² "А што соу оунче л}тнÖ воиштатикъ, онози да се събыраа оу коукю господства ми, да се т}мзи отпрал" воиска" (Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 528).

Врховни заповедник војске био је деспот. Деспот Стефан имао је велико ратно искуство, учествујући лично у бојевима на Ровинама, код Никопоља и Ангоре, где се нарочито истакао

јунаштвом. Константин философ прича како је Стефан, после боја код Трипоља близу Грачанице, корио у Новом Брду брата Вука што је силне војнике у боју упропастио. Он га је, вели, хтео поучити војној вештини, нашто је Вук, после извесног времена, прешао на страну Сулејманову.³ Деспот Ђурађ стекао је, такође, велико ратно искуство у ратовима с Турцима, с Млечићима у јужној Далмацији и, доцније, с Угрима против Турака.

³ "Сего же благочъстивьи " ко браньномуу хоужествоу поучити хоте, Оште же и печалоуО о погыбъшиихъ воОхъ, изрече н}ка" пр}ка" словеса на нь. Съ же мало пождавъ и вр}ме благополоучьно обр}тъ б}жа къ Имоусоульману" (Гласник XLII, 282)

Над појединим одредима беху војводе и челници, међу којима беше и Грка (Тома Кантакузен) и Турака (војвода Шахин). Одреди су борили се под заставама, а помињу се и ратни музички инструменти, као таламбас.⁴

⁴ Ibid. 302.

Као и на Западу, језгро војске била је тешка коњица, а пешадија беху земљорадници и пастири. Сем пешадије било је и нарочитих стрелаца. Најамници били су из Угарске и Италије, а међу њима било је и Турака.

Пошто се наслонио на Угарску и на Запад, деспот Стефан усвојио је и све манире западнога витешкога света. Чувен са свога великога ратнога искуства, деспот Стефан био је привлачна снага за младе витезове са Запада. Константин Философ изреком каже да су многи јунаци са Запада сматрали за част да их деспот Стефан произведе за витезове (витежство).⁵

⁵ Ibid. 312.

Помоћна војска коју је деспот Стефан давао Турцима, износила је, како кад, од 800—3 000 људи.⁶ Деспот Стефан слао је и угарском краљу Сигисмунду помоћне трупе у неколико махова, особито против Хусита.⁷

Бројна снага српске војске у оно време била је прилично велика. Ђурађ Бранковић стајао је с 8 000 коњаника према Млечићима на Бојани, Војвода Алтоман оперирао је у Приморју, 1452, с 12.000 Срба и Турака, а Тома Кантакузен, доцније, с 25.000 људи.

⁶ N. J o r g a, Geschichte des osmanischen Reiches I, 486, нап. 4. Годишњица XIV, 54.

⁷ Гласник XLII, 311,314.

Поред мачева, малих и великих, помиње се у српској војсци у оно доба и крива турска сабља (*ensis turchus sive sabia*). Поред тога помињу се копља, буздовани, штитови (*targa, targeta*), оклопи и панцир кошуље (*malia*). Лук и стрела беху још увек у употреби, нарочито велика ручна стрела. 1420 поклонио је Дубровник деспоту "*mazi spaghi pro cordis balistarum*". У периоду деспота све се више употребљава ватрено оружје (срп. пушка, *sclopi, schiopeti de fuoco, rusche de fuoco*), а код опсаде тврђава топови свакојаке величине од бакра или железа (*sclopi a pulvere de bombardis, bombarde, bombardelle*). У другој половини XIV века почели су се у Дубровнику лити топови који су избацивали углачане лопте од камена. Први топ за Босну изливен је у Дубровнику 1378. Мајстори који су правили лопте од углачана камена звали су се *саменаги*. Брокијер прича да је у београдској тврђави видео 4 топа, од којих је један био нарочито велики, са грлом од 52 палца, а избацивао је камене лопте.⁸ Стари топови поново су се изливали, те су их Дубровчани, катшто, позајмљивали војводи Сандаљу, Дињичићима и Дукађинима. 1435 продали беху Дубровчани један топ (*bombardella*) деспоту Ђурђу за Дривост. 1451 помињу се лопте саливене од меди (*procusi de bronzo*). Топови су имали предњи део (*trumba*) и стражњи (*cannone*).

⁸ Годишњица XIV, 57.

Из пушака се првобитно избацивале стреле (sclopi cum quibus prolici possint sagitamenta et balote cum igne). Помиње се кукаста пушка (bombarda cum crochis). Била је то масивна железна цев која је остраг имала тулац, у који се усађивала дуга дрвена дршка којом се управљало. Ниже грла била је велика кука, којом би се пушка закачила о градски бедем или греду да остане у свом положају.⁹

⁹ Dr. Č. T r u h e l k a, Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne (Гласник бос. XXVI, 1914), 246. H a n s D e l b r ü c k, Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte, IV. Teil, Neuzeit. Berlin 1920, стр. 39—52. М и х. Ј. Д и н и ћ, Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама (Глас САН CLXI (Београд 1934).

Ратовање у отвореном пољу водило се тако да су се пустошиле њиве и поља непријатељских поданика, при чему су, као и на западу, у рату највише страдали сељаци.¹⁰ Становништво, чим би рат избио, склањало се у оближње тврђаве. Таквих беше веома много и на граници и у унутрашњости, обично на раскрсници путова, на уласку и изласку из какве клисуре. И наше су тврђаве, као и на западу, обично грађене на окомитим висовима. И код нас је, као и на Западу, главна кула (донжон) била средиште утврђења, опасана градским платном и побочним кулама. Око гратских платна ископан је био ров који се пунио водом, преко кога се улазило у град по покретном мосту. Чувене беху београдска и смедеревска тврђава.¹¹]

¹⁰ Lj u b i ć, Listine, VIII, 112,113.

¹¹ А. Д е р о к о, Старе наше тврђаве (Уметнички преглед бр. 2 (Београд 1937), 39—41). Ђ. Б о ш к о в и ћ, Значај споменика наше старе архитектуре (Тамо бр. 3), 67—71) А. Д е р о к о, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Изд. Просвете (Београд 1950).]

XV

[Миграције]

[Становништво је због честих ратова било непрестано у покрету. Као и у Француској после Стогодишњег Рата, тако је и у Србији, због непрестаног ратног стања, завладала општа несигурност. Крађе и разбојништва беху на дневном реду, чиме се и тумачи да су неке одредбе у Законику цара Стефана Душана у другој редакцији у то доба биле пооштрене. Уз то су придошли чешћи потреси земље, јављање комета, што је све узбуђивало уздрману машту заплашеног становништва. Услед опште несигурности и ратова смањила се била земљорадничка производња. И ако је година била неродна, катастрофа је била неизбежна. Наступала је глад у пасивнијим крајевима, јер се, због рђавих саобраћајних сретстава, није лако и брзо могло прискочити у помоћ становништву сиромашних крајева. Становништво је тада бежало из кршева у Приморје, како се то види из дубровачких архивских књига. Тако, на пр., 1416—1418 помињу се "rauperes ex Sclavonia". 1454 помиње се у Босни и Херцеговини "fames extrema", а под годином 1456 наши летописи бележе "гладь кр}пкъ по вьсоудоу".¹ Многи бедници из Херцеговине (affamati, famelici) хтедоше се склонити у Дубровник али их Република не хтеде примити. Бегунци су, због тога, морали становати у пећинама на морској обали, хранећи се жиром, травом и корењем.

¹ Гласник LIII,92.

У вези с несташицом хране и других потреба наступила је огромна скупоћа, и то не само у балканским земљама, него и у Аустрији. У Бечу, на пр., умирали су многи од глади, а мајке су убијале децу из очајања.²

С глађу ишле су руку под руку и разне болештине. 1422 помиње се куга у околини Дубровника, а 1439 у Руднику. Особито страховита беше куга 1456, којој падоше на жртву Јован Хуњади и Иван Капистран.³

² A. H u b e r, Geschichte Österreichs III (Gotha 1888), 154.

³ Наши летописи бележе: "и тожде л}то бысть чоума по всееи земли" (Гласник LIII, 52).

Поред политичких прилика, ратови, глад и помор утицали су, такође, да је народ почео да напушта стара своја огњишта и да се помера у разним правцима. Опажа се, у првом реду, како се властела склања у приморске градове: Драч, Скадар, Улцињ итд. С друге стране, опет, владаоци и великаши труде се да осигурају себи склониште у Дубровнику, Котору и Задру. У тим местима имали су своје палате босански краљ, херцег Хрвоје, велики војвода Сандаљ Хранић и Павловићи. Док се тако у неким местима у Приморју становништво повећало придоласком емиграната из унутрашњости, друга места, даље од обале, беху опустела као: Свач, Сапа, Дањ, Балезо и Дривост.

Они који беху имућнији пређоше на лађама у Апулију. У то време, од прилике, напустили су крајеве између Неретве и Цетине преци данашњих Словена у покрајини Asqua Viva (Жива Вода), у провинцији Campobasso у Италији.⁴ У исто доба пада и емиграција саских рудара у Италију. Известан број ових рудара тражио је од деспота Ђурђа, 1455, Алфонз, краљ арагонски и сицилијански.⁵ Многи, опет, одазваше се позиву херцега од Фераре. Друга група исељеника, услед турских провала, населила је северозападну Босну, у којој је, још и данас, у околини Јајца велики број православних. Када Турци, од друге половине XV века, почеше проваљивати у Хрватску и источне Алпе, иселише се велике групе Хрвата и Влаха из приморских планина у Истру и на Кварнерска Острва. Друга струја Хрвата зауставила се, чак, у западној Угарској и у Доњој Аустрији, где их још и данас има у знатном броју. Том приликом велики број данашњих Шокаца и Буњеваца иселио се из западне Босне и Херцеговине. Пошто су неко време провели у млетачкој Далмацији, наставили су се они дефинитивно у данашњој Барањи и Бачкој.⁶

⁴ M. R e š e t a r, Die serbo-kroatischen Kolonien Süditaliens, Schriften der Balkan -kommission IX (Wien 1901).

⁵ A l d a s y - T h a l l o c z y, op. cit. 191—192.

⁶ J. R a d o n i t c h, Histoire des Serbes de Hongrie III.

Из Србије су емиграције на север, у Угарску, почеле већ после боја на Косову. Преци данашњих Крашована напустили су источну Србију већ пред крај XIV века и населили су се у источном Банату.⁷ Друга, опет, група из Србије населила се пред крај XIV века у данашњој арадској жупанији, предвођена, како изгледа, Димитријем, сином краља Вукашина, кога је краљ Сигисмунд именовано кастеланом града Вилагоша.⁸ Српски деспоти с планом су насељавали Србима из Србије своје велике домене у Банату и у Срему, где су, већ 1437, већим делом становали Срби.⁹ Када су Турци, 1438, заузели Борач на Грузи, многи Срби из Шумадије склонише се у Угарску, а још више 1439, када Србија први пут паде Турцима у руке. Том приликом порушише Турци Ковин на левој обали Дунава, због чега угарски краљ Владислав пресели тамошње Србе на Чепељско острво ниже Будимпеште, давши им, и он и потоњи краљеви, нарочите привилегије.¹⁰

⁷ J. R a d o n i t c h, op. cit. 112.

⁸ J. P a d o n i ĩ, Граф Ђорђе Бранковић (Београд 1911), 23.

⁹ "... maiorem partem predictarum parcium Syrmie Rascianos inhabitare" (Acta Bosnae, 159).

¹⁰ A l d a s y - T h a l l o c z y, op. cit. 138—139. P e s t y Frigyes, Az eltűnt régi varmegyek, Budapest 1880, I, 381—383.

После пада Србије, 1459, српске миграције у Банат, Срем и Бачку још су многобројније. Нарочито је краљ Матија свима сретствима помагао сеобу Срба у јужну Угарску, јер је у новим дошљацима добио згодно сретство за одбрану јужне границе од Турака. Исти краљ пише у једном писму папи, од 12 јануара 1483, да је за последње четири године пресељено у јужну Угарску на 200.000 душа.¹¹ Српски исељеници отидоше, половином XV века, на исток чак у Ердељ, где населише места Милбах (Sasvaros) и Лангендорф.¹² Тако је, дакле, јужна Угарска од половине XV века добила физиономију српску. Старији мађарски елемент повлачи се на север, млађа мађарска топографска номенклатура ишчезава и поново овлађује српска, далеко старија од мађарске.

¹¹ J. R a d o n i t s h, Histoire des Serbes de Hongrie 58.

¹² Ил. З е р е м с к и, Српска колонија у Ердељу, Бранково Коло 1911.

Неки емигранти отидоше у Пољску, као Константин Михаила Константиновића из Острвице, и у Русију, као логофет Пахомије. Дошавши 1438 у Новгород, Пахомије остао је у Русији 50 година. Као хагиографски писац беше он омиљен у Русији, а он је, по мишљењу А. Шахматова, саставио и хронограф у Русији између 1442 и 1443. Својим добрим познавањем византијског и југословенског света утицао је он много на развој политичких идеја московске државе.

Сеоба Срба на север и северозапад наставила се интензивно и у XVI веку. Босански Срби почели су селити се у Жумберачки дистрикт 1530.¹³

Било је, најзад, и сеоба на исток. Али, оне беху силом изведене, као што је била, на пр. сеоба становништва Новог Брда, 1467, у Цариград.¹⁴

¹³ Др. А. И в и ћ, О првој српској сеоби у Жумберак (1530—1535), Загреб 1920. И с т и, Досељавање Срба у Славонију током XVI века (Гласник геогр. друштва св. 7 и 8. Београд 1922). И с т и, Из прошлости Срба Жумберчана (Споменик LVIII), Суботица 1923.

¹⁴ Гласник LIII, 97.

Нов етнички елемент беху Турци или, како их стари извори зову, Исмаилћани или Агарени. Пошто је у унутрашњости Мале Азије већ деценијама потрајало мирно стање, Турци су се намножили. Због тога их султани, одмах по освојењу балканских покрајина, почињу да насељавају по Балканском Полуострву.¹⁵ Најгушће и најраније насељени беху Турци у равницама Тракије од Пропонтиде и Калипоља до подножја Средње Горе и Балкана, на Истоку Родопе, у приморју испод Родопе, па онда у приморју око Солуна. Млађе су турске колоније у источној Бугарској, између Црног Мора, Балкана, Дунава и Јантре. Унутра у Македонији, где је становништво било гушће насељено него у горе поменутих крајевима, насељавају се Турци на Вардару, затим само у варошима или у стратегијски важним тврђавама. Из Бугарске и Македоније шире се Турци према северозападу, у правцу друмова и путова ка Београду и Босни.

¹⁵ Mon. Hung. hist. XXI, p. 159—160.

С Турцима јављају се у нашој земљи и Цигани. Они се у дубровачкој књижевности зову Јеђупци, т.ј. људи из Египта. Цигани пореклом из Индије, јављају се први пут у Немачкој 1417, а у Паризу и Амијену 1427. У дубровачким архивским књигама помиње се први пут 1423 Рајко

Cinganus као слуга некога Латинице. Цигани се помињу као слуге трговаца, као трубачи и свирачи, коцкари и ковачи лажнога новца.^{16]}

¹⁶ 1457 помиње се један Циганин као tubeta; други опет, Оливер Cinganus, који је имао кућу у Дубровнику, помиње се, 1464, као lautarius. 1426 један Циганин коцка се (ludit ad taxillos). 1463 два Циганина "faciebant falsam monetam" у Стону. 1482 помиње се неки Радослав Циганин у Гружу који је имао башту "над градом".

XVI

[Богатство земље и имовне прилике]

[Србија је кроз читав XV па још и у XVI веку, важила као земља веома плодна и богата. Бургундски витез, Бертрандон де ла Брокијер, путујући 1433 кроз моравску долину, каже да је она лепа, богата и добро насељена и да су у њој богата и лепа села.¹ Византијски биограф Мехмеда II, Критовул, истиче да је Србија дивна земља и обилна у свему. Он каже да је она веома плодна и богата у храни и у воћу, у крдима коза, оваца, свиња, коња и других питомих и дивљих животиња. С погледом на богатство руда у злату и сребру, она превазилази чак и Индију.²

¹ Rad XLII, 172.

² "Ἡ τε γὰρ γῆ, παμφόρος τε ἐστὶν αὐτῆ, ἐρρωμένη πρὸς ἀπάσας γωνίας, καὶ πάντα μετὰ δαψνηλίας παρέχομένη, ὅσα φέρουσιν ὠραὶ σπερμάτων τε καὶ φυτῶν. Ἄλλα δὲ καὶ ὅσα νεμόνται γῆν αἰπόλια τε φημι, καὶ ποιμνία καὶ συφορβία καὶ βουκόλια καὶ ἰππῶν ἀγαθῶν οὐκ ὀλίγην φορὰν καὶ πολλῶν ἀλλῶν ἐδοδιμῶν τε καὶ χρησιμῶν ζῶων, ἡμῶν τε καὶ ἀγρίων γενῆ διαφορά, ἀπαντὰ τρέφει μετὰ πολλῆν τῆς περιουσίας ψυγμάτα παρέχει χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ πλείστα καὶ καλλίστα καὶ κρείσσον τῆς Ἰνδικῆς" (Mon. Hung. hist. vol. XXI, p. 151).

Пољски писац XV века, Јован Длугош, истиче такође богатство Србије и њено обиље у рудама (foecundam ubertatem et auri argentique copiosam mineram).³ Марино Санудо каже за Србију, под 1521, да је веома плодна и издасна.⁴ У тој богатој земљи, поред земљорадње, сточарство је још увек било главно занимање народа, и стока је због тога, крупна и ситна, била још увек главни капитал народни. Пошто новца није било довољно, стока и сточни производи служили су још увек као сретство за куповину.

³ Joannis Dlugosii, Historiae Poloniae libri XII. Cura Alex. Przewdziecki, Cracoviae 1877, IV, 685—686.

⁴ "el qual paexe e fertilissimo e grasso" (Törtenelemi Tar XXV (1878), 225).

Највећи поседници у гратским областима и жупама, несумњиво, беху деспоти, црква и властела. Као и на Западу, највећи део малих слободних сопственика изгубио се у великом поседу.⁵ Није јасно шта је било с крунским доменама после смрти цара Уроша. Да ли су их, можда, приграбили поједини великаши, како би се, можда, могло закључити из оних места у повељама деспота Јована Угљеше и деспота Јована Драгаша и брата му Костадина када о себи говоре са "царство ми", "царство ни".⁶

⁵ Н о в а к о в и ћ, Село 139.

⁶ Н о в а к о в и ћ, Зак. Споменици 446, 452.

Имајући силне земље и многе поданике који су радили за њихове потребе, деспоти и властела, у XV веку, стекли су велика покретна имања, нарочито разне врете драгоцености. На лепо рухо много се полагало и трошило. Херцег Хрвоје Вукчић, спремајући се на будимски двор, позајмио је од своје жене Јелене 6 000 дуката, да би се могао што сјајније појавити.⁷

⁷ П у ц и ћ I, 176.

Колико је било велико покретно имање српских деспота и властеле, најбоље се види из њихових поклада које су полагали у Дубровнику. Поклади су били у новцу, обично с интересом 5%, у сребрним шипкама, сребрном и златном посуђу и другим драгоценостима. Такве беху позлаћене и сребрне зделе (плитице), рукомије или бачини, врчеви (кругле), пехари, кондијери, кантице (конатице), коралне кашике и виљушке (пируни), златни, позлаћени, сребрни и бисером украшени појасеви, обоци, венци, круне (дивизе), позлаћена и сребрна коњска опрема.^{8]}

⁸ П у ц и ћ II, 49-51, 55—58, 73—74, 96—102. Mon. serb. 497-498. Споменик XI, 42—44, 62. E. L i l e k, Die Schatzkammer der Familie Hranic (Kosača), Wiss. Mitt. II, 125—151. М. Д и н и ћ, Велики дијамант Твртка I (ПКЈИФ) XIII (Београд 1938, 73—75).

XVII

[Индустрија, рударство и трговина]

[У овом периоду, у унутрашњости, производња и потрошња још увек су у равнотежи. Обично се производи онолико колико је потребно за живот, због чега је вишка мало или скоро нимало за продају. Зато и у овом периоду налазимо мало помена о трговини са домаћим занатлијским производима. Али зато се у Приморју опажа живахност у индустријској производњи, нарочито у Дубровнику. Тако се у Дубровнику, 1423, помиње дубровачко стакло, а од 1417 фабрикација разноврсне чохе. Ове радионице смештене беху пред Пилама и испод кастела св. Ловре.¹ Дубровачки фабриката извозили су се нарочито у Босну, Србију и Бугарску.

¹ J i r e č e k, Handelsstrassen 59. К. Н. К о с т и ћ, Грађа за историју српске трговине и индустрије (Споменик САН LXVI Земун 1926).

За примером Дубровника пошао је херцег Стефан Вукчић. Занимљив је његов покушај да се на својој територији ослободи посредничке трговачке улоге Дубровника, у намери да предузме трговање сам на своју руку с Млечима и Фиоренцом. На тај начин хтео је херцег Стефан лично да прибира оне велике приходе које је Дубровник имао од извожења балканских сировина и увожења својих и страних артикала са Запада. Поред нових царина и нових солана у Новом и Драчевици, чим је Стефан мислио одбити дубровачке трговце са својих територија, намеравао је херцег да подигне фабрику сукна у Новом.² Наравно, овај покушај Стефанов да се трговачки еманципује од Дубровника довео га је до рата са републиком св. Влаха, па је ово дуго ратовање завршено миром у априлу 1454.³

² У априлу 1449 јављају Которани републици млетачкој "chome el conte Stefano vojvoda de Bosna intende fabbricar a Castelnovo in questo nostro colfo de Cataro una stancia per far fare larte de lana et altre cosse" (Listine IX, 304). Дубровчани у инструкцији Бобаљевићу и Рањини, од 13 априла 1450, говоре такође о овом покушају (N. J o r g a, Notes et extraits, II, 436). Да је Стефан хтео да се ослободи дубровачке посредничке трговачке улоге кажу Дубровчани, истичући да је Стефанова намера "che li nostri merchadanti non vadano a comprar merchanzie, robe et grasse per lo paese, digando che lui vole che li soi vegnano a Ragusa con le dette merchanzie, robe el grasse, et che le vendano a le porte de Ragusa... perche tutte le cose et merchantie de li soi et de ogni altra persona, che se trano de li soi paesi, et quelle che viene d'altri paesi et vanno in sue contrade, vole che vadano per sue

man et che siano a suo nome" (Diplomatarium Ragusinum 500— 501). У једној инструкцији од 1451 веле Дубровчани како Стефан извесне артикле (cremisi, cere et altre merchantie) "mandava a Vinexia, a Fiorenza et altronde" (N. J o r g a, op. cit. 473).

³ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 247—251.

Рударство је нарочито интензивно рађено за владе деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Вуковића. Нарочито чувен рудник беше Ново Брдо, о коме Критовул прича да обилује сребром и златом.⁴ Па и земљописна карта млетачкога монаха фра Маура (око 1459) помиње у Србији "fosse da oro et argento" близу "Nuova Varda over Nuovo Monte". Витез Бертрандон каже да деспот Ђурађ само од Новог Брда има 200.000 дуката, по једном писму Ивана Капистрана 120.000 а од Сребрнице на 30.000 дуката годишње.⁵ Нарочито чувено беше новобрдско гламско сребро, помешано са златом.

⁴ "... ου δη και ο πλειστος αργυρος και χρυσος γεωργεεται ανορυττομενος" (Mon. Hung. hist. vol. XXI, 154).

⁵ E. F e r m e n d ž i n, Acta Bosnae 223.

Руду су вадили саски "пургари" који су у Новом Брду имали своју цркву св. Николе. Поред многобројне српске властеле била је у Новом Брду јака дубровачка трговачка колонија. Сем Дубровчана било је онде још и Млечића и других Италијана. Сви они одржавали су живе трговачке везе са Софијом, Цариградом, Једренима, Сером и Солуном.⁶ Богат рудник беше Сребрница, зап. од Дрине, у којој се помиње ковница новца од 1417, а о коју су се толико много отимали српски деспоти и босански краљеви.

⁶ J i r e č e k, Handelsstrassen 55-56.

У доба деспота помиње се као издашан рудник Плана, на десној обали Ибра, где је била дубровачка трговачка колонија с консулом на челу и римокатоличком црквом.⁷ Чувен беше рудник Трепча, североисточно од Митровице, па онда сребрни рудник Рудишта код Рипња, југозападно од Авале, затим сребрни и оловни рудник Зајача у Подрињу с многобројном дубровачком колонијом.⁸

⁷ J i r e č e k, Handelsstrassen 53.

⁸ Ibid. 51.

Пречишћавање метала и одвајање сребра од злата вршило се у Србији. Тако, на пр., 1418, спомиње се у Приштини "affinatio argenti". 1428 не спречава се из Дубровника увоз у Србију "salnitrium et alia necessaria pro dividendo aurum ab argento".⁹ Сицилијански краљ Алфонсо, у писму деспоту Ђурђу од 26 априла 1455, истиче да се у његовој земљи нашле сребрне и златне руде, али нема вичне људе "qui illas nosse et purificare sciant".¹⁰ У Горажди помиње се 1456 "salnitrium" за деспота ради одвајања сребра од злата.

⁹ Ibid. 47.

¹⁰ Mon. Hung. hist. XXXIII, 191—192.

После турског освојења рудници почињу да опадају, а с опадањем рударства губе трговачки значај поједина места. Тако, на пр. Призрен помиње се већ 1433 као напуштено трговачко место.¹¹ Саски рудари већином се селе, поглавито у Угарску и Италију, одакле их је већ раније тражио поменути сицилијански краљ Алфонсо.

¹¹ J i r e č e k, Handelsstrassen 67.

Дубровник је и у доба деспота био главни трговачки посредник између балканских земаља и Запада. Као и раније, главни извозни артикли беху руде, дрво, жива стока, вуна, сир, сухо месо; суха риба, мед, восак, крзна од дивљачи (зечја, вучја, лисичја; јелења; од куне и т.д.). Важни увозни артикли беху производи текстилне индустрије, поглавито свилене и вунене тканине из Фиоренце, Милана и Вероне. Али су у унутрашњост балканских земаља долазиле, преко Угарске, Дунавом, вунене тканине из Ипра и Турнеја. Како је речено, од прве половине XV века почели су и дубровачки фабриката да с успехом конкуришу страним фабрикатама, а чињени су покушаји да домаћи индустријски производи потисну и дубровачке.

Други, врло важан увозни артикал беше со, јер, сем сланих извора код Тузле, у унутрашњости балканских земаља није било соних рудника. Поглавито и највише трошила се приморска со, а главни потрошачи беху сточари из унутрашњости. Због тога су Дубровчани строго пазили да се старе наредбе о искључивој производњи соли на ушћу Неретве, код Дубровника, Котора и код св. Срђа на Бојани строго одржавају. Они су за то сваки пут енергично протестовали против подизања нових солана, као што је био случај у Суторини крајем XIV и почетком XV века.¹² Дубровчани су своју со, добивену поглавито у Грузију, на острву Шипану и на Стону, увозили дубоко у унутрашњост све до Косова Поља, док је источни део српских земаља повлачио камениту со нарочито из Карпата, из Угарске и Влашке.¹³

¹² П у ц и ћ I, 11, 12, 45.

¹³ Ј и р е њ е k, Die Bedeutung von Ragusa, Wiener Zeitung 1899, бр. 124.

Даљи увозни артикли беху вино, шећер, ушећерено и јужно воће, зачини, лекови, сапун, свеће, кожне прерађевине, оружје, за тим ловци соколи и т.д.

Главни трговачки центри беху Ново Брдо, Приштина, Трепча, Рудник и особито Београд, преко кога је ишла трговина с Угарском.¹⁴ У тим центрима јављају се поред Срба, као трговци, Дубровчани, и то врло често као закупници царина, затим други Далматинци, Млечићи, Фиорентинци, Угри, Грци и Турци.

¹⁴ Ј и р е њ е k, Handelsstrassen 61. У Београду су, по казивању Константина Философа, настојањем деспота Стефана трговци имали нарочите привилегије (Гласн. XLII, 287)

После турског освојења, значај ових трговачких центара потпуно опада, а с тим уједно и дојакошња трговачка делатност Дубровчана у унутрашњости Балканског Полуострва. Године 1441 рачунали су Дубровчани да се $\frac{3}{4}$ њихове трговине креће на мору а само $\frac{1}{4}$ на сушу.

Трговину у унутрашњости сметали су Турци, затим међусобне унутрашње распре на почетку XV века, онда високе и многе царине, која је у Дубровнику, 1449, подигнута била од 6% на 12%. Сметао је трговини и чешће практикован преузам, где су прави и невини трговци, и лично и имањем, одговарали за кривце, на што су се Дубровчани горко тужили.¹⁵ Иначе се у привилегијама српских деспота Дубровчанима понавља, у главном, текст привилегије цара Стефана од 1349 и цара Уроша од 1357.¹⁶ У њима се утврђују норме по којима ће се регулисати спорови између Срба и Дубровчана, Саса и Дубровчана, чине се одговорни село и околина за штете учињене Дубровчанима, допушта се слободно трговање Дубровчанима, као и несметан одлазак Срба у Дубровник, обвезују се Дубровчани баштинници у Новом Брду да су дужни град оправљати и чувати га. Наредбује се, даље, да број солана у Приморју има да остане исти како беше за владе цара Стефана и кнеза Лазара, утврђује се, затим, да је деспот, у случају заваде с Дубровчанима, дужан шест месеци унапред наредити Дубровчанима да се са имањем иселе из државе, па тек онда заратити с њима и т.д.¹⁷

¹⁵ " Ђрѣ трѣговци не могу бити ни ѡпкити где прави за кривога плак " (П у ц и ћ I, 62, 139, 161).

¹⁶ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 169—172, 178—182.

¹⁷ Тамо, стр. 218—221, 231—236.

Иако су Дубровчани желели и много полагали на пријатељске односе са суседним владарима и великашима, јер су знали да трговина може напредовати само у миру,¹⁸ ипак су чешће долазили у сукоб с деспотом Стефаном. Тако, на пр. 1396 господин Стефан наредио је да се Дубровчани за три дана имају иселити из његове земље, а 1398 наређено беше да се неки дубровачки трговци вежу.¹⁹ Деспот Стефан, коме је новац био много потребан због тешке унутрашње и спољашње ситуације, поред тога што је повисио царине, нерадо је гледао да Дубровчани извозе сребро и злато из Србије, па је желео то спречити.²⁰

¹⁸ 12 децембра 1402 пишу Дубровчани Ђурђу Вуковићу да им је жао што је у завади с братом: "Богъ в} вол}ли бисмо да ѐ мегю вами миръ и любавъ... ѐрь тръговаць не иште разв} мирни и гоин8 землю" (Пуцић I, 43).

¹⁹ П у ц и ћ I, 7, 13.

²⁰ П у ц и ћ I, 95. Н о в а к о в и ћ, Зак. спом. 89. Извоз сребра из Босне отежаван је био и за владе краља Стефана Томашевића 1461 (Ibid. 257).

У једном писму Дубровчанима од 1417 истицао је да Дубровчани "за првѣ господе н} си ини тръгъ из Србал" износили разм} коже, воскъ и сирень~ а сада носе сребро и злато". Дубровчани су се бранили и истицали да су се и раније обична чоха (мрѣчари") и обична свила на малим трговима куповале сточним производима, али на великим трговима, као што су Ново Брдо и двор деспотов, продају се скупочена чоха, свилене и златоткане материје и бисер, а та се роба не може плаћати "кожама, воскомъ и сирень~мъ разм} сребром, златомъ, и драз}мъ каменъ~мъ".²¹ Како је деспот Стефан ударио намете на дубровачке трговце, противно привилегији за Дубровчане од 1405, протестовали су Дубровчани. Њихови трговци, пак, гледали су да изиграју наредбе деспотове, због чега је овај наредио да се неки дубровачки трговци вежу, ухапсе и протерају.²² То је, најзад, довело до прекида трговачких односа између деспота и Дубровника.²³ Иако су се међусобни односи нешто поправили, било је и даље спорова између Дубровника и деспота Стефана који је непрестано спречавао да Дубровчани извозе сребро из деспотовине.²⁴

²¹ П у ц и ћ I, 138.

²² Протестујући против тога, Дубровчани се позивају на привилегију од 1405, У којој "идрѣжи се да ако би се случило... теръ господствоти хѳт}ло насъ ратовати да се наш}мъ има на } м}сець пр} тога приповид}ти како да си скипе съ вс}мъ своимъ и поиди слободно ванъ дрѣжаве срѣбьске" (Ibid. 141).

²³ Детаљније о том В. Ћ о р о в и ћ, Сребрница за владе деспота Стефана (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор II (1922), 67—77).

²⁴ П у ц и ћ I, 160, 165.

XVIII

[Новац и Финансије]

[Метали су, као и раније, мерили се литрама, унчама и аксађама. Једна литра захватала је 12 унча, а једна унча 24 аксађе. У ово доба опажа се да је злата све мање и мање. Исплате се

врше у сировом сребру, у унчама, литрама и у читавим шипкама. У унутрашњости српских земаља курзирани су дукати, које су први пут почели ковати у Млецима 1284. Тада је од једне литре злата ковано 67 дуката. У дукат је тада ишло 18 гроша или динара. Али, у другој половини XV века вредео је један дукат 41 грош или 3¹/₂ перпере.¹

¹ Wiss. Mitt. II, 132.

Новци српских деспота ковани су у Новом Брду, Руднику, Смедереву, Сребрници ит.д., међутим, у унутрашњости српских земаља курзирао је и дубровачки и млетачки новац. Првобитно, дубровачки динари беху тешки око 2 гр., али доцније све су лакши, а половином XV века теже само 1.05 гр. Првобитно, од једне литре сребра ковало се само 144 гроша, а 1452 већ 270 гроша.² Док је у XIII веку у један дукат ишло 18 динара, у другој половини XV века ишло је 41 динар.³ У Босни је, у другој половини XIV и у првој половини XV века, највише био у саобраћају дубровачки новац, али је, поред њега, био у оптицају и млетачки.⁴ Твртко I, као бан ковао је полудинаре, а од 1365 динаре. Тек од владе краља Твртка II, од 1436, опажамо нов тип босанских новаца. Краљ Томаш ковао је између осталих и такав новац који је имао српски натпис латиницом. Најчешће налазе се новци последњег босанског краља, Стефана Томашевића.⁵

Доласком Турака почиње у унутрашњости српских земаља да курзира и турски новац, аспре од грчке речи аолуоу. Био је то сребрн новац различите величине и тежине. 1436 године ишло је у један дукат 40 аспри.

² Ibid. М. Р е ш е т а р, Дубровачка Нумизматика I (Ср. Карловци 1924(384—391).

³ Mon. serb. 514.

⁴ Краљ Стефан Томашевић у повељи од 25 новембра 1461 каже: "и оучинисмо да нихъ динари доубровачци ходе слободно... како е пръво било за пръве госпоре кралевъ босаньскихъ" (Н о в а к о в и ћ, Зак. спом. 260). Стефан Твртко допушта 21 децембра 1422 да Млечићи "possano expender la moneta del prefato misser lo doxe e del comun de Veniexia como i Ragusa al presente spendeno la soa" (Ibid. 276). Краљ Стефан Томаш обећава 1444 да ће ускоро ковати свој новац, али ако би, случајно, одустао од тога, "moneta dicti domini ducis et domini Veneciarum" биће у оптицају по целој Босни као и дубровачки новац (Ibidem, 287—288).

⁵ Упор. I књ. стр. 203.

Као и у ранијем, и у овом периоду није се правила разлика између државне и владаочеве благајнице, која се назива кућа.⁶ Држава, још увек примитивна, посвећујући једино пажњу одбрани од непријатеља споља и одржавању поретка изнутра, покривала је своје потребе највећим делом дажбинама поданика у природним производима. У Средњем веку у западној Европи, па и у нас, порези и дажбине не сматрају се као обвезе које појединац дугује држави него као нека врста закупа за земљу на којој се и од које се живи. Према том схватању појам потпуне слободе не слаже се с давањем пореза и дажбина, због чега племићи, обично, не дају порезе и дажбине него потчињено становништво.

⁶ "Коук" господства ни" (Споменик LVI, 16).

Право на прибирање пореза и дажбина има владалац као врховни господар земље, а то право преноси он и на иматнике и поседнике земаља, јер власништво земље доноси собом и право администрације суђења и побирање прихода са дотичне земље. Сви приходи теку у "кућу" или ризницу владаочеву, којој стоји на челу протовестијар, какав беше у почетку владе Стефана Лазаревића "домъ Юванъ".⁷

⁷ П у ц и ћ I, 29.

Финансијски извори из којих су владооци, пред крај XIV и у XV веку, покривали дворске и државне потребе беху разноврсни. У првом реду ваља поменути приходе с владалачких домена, које се зову "м}роп'шине". Становништво тих домена давало је владооцу десетак од жита, вина, воска, меда, стоке, крупне и ситне, плаћало је таксе за употребу пашњака, шума, млинова и фуруна, давало је работе "велике и мале" лично и са стоком. У раније доба приходи од владалачких домена беху велики и, можда, најзнатнији. Доцније, поклањањем домена цркви и властели, смањени су владаочеви приходи с домена. Једино је, изгледа, нови владалац, као и на Западу, добивао неку накнаду у поклонима када би властели, као сизерен, потврђивао њихове дојакосње правине.⁸

Известан приход имали су владооци од заштите Јевреја, који су, као и на Западу, плаћали владооцу извесну таксу.⁹

⁸ Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 314.

⁹ "Евреји, дајуће на свако лето изаконѣи т}мь телось" (Споменик LVI, 7).

Регална права доносила су владооцу у XV веку такође лепе приходе. То је право на ковање новца, право на приход од руда и право на побирање царина. Изгледа да су приходи од ковања новца опали за време слабе владе цара Уроша, када су поједини великаши почели ковати свој новац.¹⁰ У XV веку, за владе деспота Стефана и Ђурђа, приходи од ковница новца повећали су се, јер нема примера да су поједини великаши за њихове владе ковали свој посебан новац.¹¹

¹⁰ Ј о в. Р а д о н и ћ, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији (Глас. 94, 1914).

¹¹ Ђ. Сп. Р а д о ј и ч и ћ, Новац деспота Стевана из "нове цеке" (Старинар III сер. XII (1937), 36-44).

Велик приход имали су деспоти од рудника. У Угарској давана је владару осмина од племенита метала (*urbuga*). Међутим, не зна се тачно колико су рудари давали српским деспотима. Али, како је рударство за њихове владе било веома интензивно, свакако су приходи од рудника били велики, како се то, у осталом, види из поменутог казивања Бертрандона Брокијера и Ивана Капистрапа.

Стари данци дубровачки за слободу трговања по унутрашњости прешли су, у другој половини XV века, на босанске краљеве. То су били т.з. "српски доходак" који се, у износу од 2 000 перпера, плаћао о Митрову дне, и стонски од 500 перпера који се Србима у Србији плаћао о Ускрсу, а онима из Босне на дан св. Влаха.¹²

¹² Н о в а к о в и ћ, Законски споменици 155, 156, 210, 228, 231, 239, 257. Види и С. Ј и г е њ е к, *Dohodak Stonski* у Зборнику у част В. Јагића (Berlin 1908), 533 и д. М и х. Ј. Д и н и ћ, Дубровачки трибути (могориш, светодмитарски и конаваоски доходак...) Глас САН CLXVIII (Београд 1935).

Као и на Западу, и у нас је регално право владооца било отварање нових тргова и царинарница.¹³ Царине, које се зову и доходак, биле су унутрашње и пролазне (мимоходне, на Западу *transiturae*). Оне су се плаћале највише на трговима, на важним пролазним и саобраћајним местима, на бродовима и т.д. Као и раније, примао се у име царине десетак од вредности робе. Царина се обично наплаћивала онде где је вршена измена производа, а наиме на трговима, како би се лакше могао вршити надзор над трговцима. Цариници су трговачку робу која улази у државу пописали, а царина би се наплаћивала на оном тргу где је роба продана. Царину на сву робу платио би трговац само у случају ако је с робом хтео прећи српску границу.

¹³ Н. В г у н н е г, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Leipzig 1892, II, 239.

У царинским односима Дубровника према српској држави опажа се код Дубровчана тежња да по сваку цену спрече увођење каквих новотарија. Тако на пр., у једном писму краљу Урошу I кажу Дубровчани: "коумеръка да држимо краљевства ти оу закон } господина ни отъца ти".¹⁴ У привилегији цара Стефана Душана за Дубровчане од 1349 истиче се да ће Дубровчани плаћати царине по закону, како су их плаћали и раније.¹⁵

¹⁴ Н о в а к о в и ћ, Зак. споменици 154.

¹⁵ Тамо 171.

За време деспота помињу се тргови у Плани, Руднику, Параћинову Броду, Новом Брду и т.д. Правила се даље разлика између великих и малих тргова. На великим продавала се скупа, а на малим незнатнија роба (мала коупл ").¹⁶ С обзиром на казивање Константина Философа да је деспот Стефан дао Београду нарочите трговачке повластице, рекао бих да је Београд, а можда и Смедерево, имао т.з. *ius stapulae*, по коме је роба, доношена из Угарске и преко Угарске, морала бити истоварена само у Београду одн. у Смедереву и ту продавана. Тако су страни трговци морали своју робу продавати на велико у привилегованим варошима, а сву корист од трговања на мало уступити домаћим трговцима.¹⁷ Свакако се онда и царина од увезене чохе и других тканина наплаћивала не по мери дужине него по комаду.¹⁸

¹⁶ Тамо 152.

¹⁷ Т и м о н, *op. cit.* 259.

¹⁸ "Pro qualibet petia stameti ypp. V et pro qualibet petia celonis ypp. VII" (Зак. спом, 265).

Као и на Западу,¹⁹ српски деспоти давали су царине и дажбине на трговима под закуп, и то највише Дубровчанима. Тако на пр., царине шетоњску (код Браничева) и планску држао је Дубровчанин Живулин Станишић, добивши, 1399, разрешницу од кнегиње Милице и синова јој да је своја дуговања подмирио.²⁰ Царину у Руднику држао је под закуп Дубровчанин Мароје Љебровић, а новобрдску Дубровчанин Тудро Мласковић и нешто доцније Бенко Гундулић.²¹

¹⁹ Е s m e i n, *Cours elementaire d'histoire du droit francais* (Paris 1912), 649.

²⁰ Споменик XI, 45, П у ц и ћ I, 74.

²¹ Споменик XI, 48, 50, 64, П у ц и ћ I, 160, И, 44.

Рудничку царину продао је деспот Стефан Дубровчанима за 600 литара сребра.²² Бранковићи издали су на почетку XV века под закуп своје царине у Трепчи и у Приштини Дубровчанину Богиши. Поред царине, помиње се у Приштини и ковница новца (цека).²³ Помињу се даље царине побрешка,²⁴ сребрничка,²⁵ затим у Бовану код Алексинца.²⁶ Закупци царина, по истеку и исплати царина, добивали су од деспота исправе којима се утврђивало да су своје обвезе према деспотима у свему испунили.²⁷

²² П у ц и ћ II, 79-80.

²³ Споменик XI, 60.

²⁴ Споменик XI, 50.

²⁵ Споменик XI, 75.

²⁶ Гласник XXIV, 273.

²⁷ Споменик XI, 47- 48, 52.

Као и раније, деспоти су приходе од појединих царина уступали високим црквеним достојанственицима, црквама и манастирима.^{27a} Митрополит Исидор примио је од рудничке царине, 1423, 40 литара сребра.²⁸ Деспот Стефан уступио је, 1427, лаври св. Атанасија на Светој Гори 20 литара сребра годишње од новобрдске царине и мимоходну царину у Петрусу.²⁹ Деспот Ђурађ Смедеревац дао је истој лаври св. Атанасија 80 литри сребра од прихода новобрдске царине у накнаду за изгубљене метохије које су прешле у турске руке.³⁰

^{27a} Деспот Стефан, повељом од 2 Јула 1417, даровао је годишње манастиру Ватопеду 60 литара сребра од прихода новобрдске царине (А. С о л о в ј е в, Прилози за КИФ I (Београд, 1935), 477—484). M. L a s c a r i s Actes serbes de Vatopedi (Extrait de Byzantino-slavica VI (Prague 1935) бр. 5)

²⁸ П у ц и ћ II, 80.

²⁹ Споменик LVI, 14.

³⁰ Споменик XI, 17.

Право расписа и убирања пореза припада деспоту као врховном господару земље. Порези беху редовни и ванредни. Редовни су се купили сваке године, а ванредни у особитим приликама. Непосредан порез на баштину био је **соће** који се давао у новцу и у природним производима. Плаћао се два пута годишње. У приморју давали су сељаци, у XV веку, по једну перперу од огњишта у име соћа, а у дубровачком и дукљанском приморју по један дукат од куће.³¹ Није јасно да ли је и у држави деспота побиран стари источно-римски данак на главу, димнина, или је он остао ограничен само на јужне крајеве који су, у доба деспота, пали били у турске руке.

³¹ III. св. 250.

Даљи приходи владалаца беху разноврсне дажбине поданика, које се зову "побирице мале и велике",³² а које се изреком набрајају у једној повељи кнеза Стефана Лазаревића, од 1395.³³ Између ових истакнућемо **оброк**, намет за плаћање жупских чиновника, затим **приселицу**, обвезу поданика да три пута годишње приме на стан и храну деспота и његову пратњу.

³² Н о в а к о в и ћ, Зак. споменици 531.

³³ "И да имь н}сть градозиданіа, ни бигле, ни повоза, ни поноса, ни грагО, ни воиске, ни подставе, ни геракар'ства, ни лов'чин}, ни подхїгоненїа, и да имь н}сть ни еднога оброка, ни сьсада, ни приселице, ни притражице" (Н о в а к о в и ћ, Зак. споменици 520).

Напредовање Турака и тежак положај деспотовине између Турске и Угарске изазвали беху потребу увођења нових пореза. Новим порезима требало је, с једне стране, плаћати данак Турцима, а с друге појачати војну снагу земље.

Већ је Вук Бранковић после боја на Косову разрезо порез на своје поданике, од кога се плаћао данак Турцима ("турска плата", "телос царев").³⁴ Кнегиња Милица и синови јој, Стефан и Вук, разрезоли су такође 1395 порез за покриће турског данка. Обвезу плаћања овога пореза распрострали су и на манастирске поданике, ослобађајући их од свих работа малих и великих "разве работе великога господара ко" к~ прит на вси землю српски".³⁵ Господин Ђурађ с мајком Маром и братом Лазарем ослобађа поданике манастира св. Павла свих обвеза "разве телоса царева".³⁵ Господин Ђурађ Вуковић ослобађа 1414 поданике истога манастира свих

дажбина и обвеза, па и војштатика, "разве тоурске плате".³⁶ За време деспота Стефана данак турски износио је 40.000, а за владе деспота Ђурђа Смедеревца 50.000 дуката.³⁷

³⁴ "расписахъ землю вси, колико ѿсть въ ѿласти моѸи, како кѸмо плакюти данькъ Турькомъ" (Mon. serb. 223).

³⁵ Споменик LVI, (Београд, 1922).

³⁶ Зак. споменици 529. (У Н о в а к о в и ћ а погрешно штампано разве тел").

³⁷ Тамо 531.

У погледу војног уређења имао је деспот Стефан пред собом пример суседне Угарске, са којом је од почетка XV века, био у тесним и интимним везама. У Угарској је, на име, краљ Лудвиг Велики увео, 1351, за потребе војне нови порез деветак (попа). Тежаци су дужни били давати деветак од производа својим господарима, а ови су за то, према прописима, дужни били опремити прописан број војника. Земљевласник могао је своје поданике ослободити од ове дажбине само уз пристанак владоца.³⁸ За владе краља Сигисмунда одлучио је земаљски сабор у Темишвару, 1397, да је сваки племић и земљевласник дужан опремити на сваких двадесет поданика једног лако оружаног коњаника (pharetrarius).³⁹ Првобитно ванредне природе, војни порез (tallia, subsidium, dica) постао је, за владе краља Сигисмунда, сталан порез.⁴⁰

³⁸ T i m o n op. cit. 597.

³⁹ Magyar történelmi tar III, 217.

Војни порез у Србији, који је завео деспот Стефан, звао се "воиштатикъ" или "оунче л}тніе". Тај се порез плаћа "да се т}мзи отьправл " воиска".⁴¹ Војни порез, који се покатшто назива и "ноужда", био је општи. Плаћала су га и манастирска села, чиме је имунитетско право манастира било знатно сужено. У даровној повељи лаври св. Атанасија на Светој Гори ослобађа деспот Стефан манастирска села свих обвеза и дажбина "кром} нижде, господствоу ми".⁴² Интересантна је даровна повеља деспота Стефана истој лаври од 1427. Ту се села манастирска ослобађају од свих дажбина сем војног пореза (кром} л}тнїхь оунгїи). Манастирска села дужна су, даље, поћи на војну дужност ако би деспот лично пошао у рат; дужна су, затим, ићи на војну с крајишким (пограничним) војводом и оправљати београдску тврђаву.⁴³ Није немогуће да се деспот Стефан одлучио на рестрикцију манастирског економског имунитета и под утицајем Византије, угледајући се на простагму цара Манојла II Светогорцима из године 1408.^{43а}

⁴⁰ T i m o n, op. cit. 688.

⁴¹ Гласник XXIV, 287.

⁴² "И свободоу даеть царство ми, " ко да н}сть т}мь сок", ни градоблюденїа, ни повоза, ни поноса, ни жетве, ни с}нокошенїа, ни приселице, ни данка коѸго кром} ноужде господствоу ми" (Споменик LVI, 12—13).

⁴³ "И села да пр}бываю оу всякој свобод}. И ѿ данка зимнѸга, кром} л}тнїхь оунгїи и ѿ сок", и ѿ всехь работъ господства ми малїхь и великїхь кром} триѸхь вещи: ако се би слоучило господствоу ми самомоу главоу поки на воискоу, и ѿни да погю з господствомъ ми и пот}чице и воиске краишне коѸ се прилоучаю на краишоу, да соу длъжни ѿпрал"ти с воѸводомъ господскїимъ краиштнимъ. И ако се би згодало инои метохи лаврьској поки на зиданїе Белграда, тди и ѿвази вїше реченна села да походе с ними заѸдно" (Споменик LVI, 14).

^{43а} В. М о ш и н, Акта из светогорских архива (Споменик САН ХСІ (Београд, 1939), 164).

Имајући у рукама велике приходе од рудника и новог војног пореза, стекли су деспоти моћно оружје за сузбијање сепаратистичких тежњи велике властеле. Угушење устанка војводе Николе Зојића и Новака Белоцрквића⁴⁴ показује јасно колико је деспот Стефан био снажан да без велике муке сузбије сваки покушај отпора. Тим се уједно и тумачи да је владалачка власт у XV веку далеко јача него што је била у XIV веку, чак и за доба цара Стефана Душана. Стари српски државни сабор, састављен од световне и духовне властеле, губи свој ранији значај. Деспоти Стефан и Ђурађ свршавају, скоро редовно, важне државне послове већином самостално. Тек доцније, непосредно пред пад деспотовине, за слабе владе Јелене, удовице деспота Лазара, истичу се видније поједини великаши, а особито велики војвода Михаило Анђеловић.]

⁴⁴ Прва књ. овог дела, стр, 335).